

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LVII

2020



EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tomul LVII, 2020

SUMAR

A. D. XENOPOL – 100 DE ANI DE LA MOARTE

ALEXANDRU ZUB, „Omul acesta a fost lumină”	1
STEFAN LEMNY, <i>A. D. Xenopol et « Le Courrier européen »</i>	7
GHEORGHE CLIVETI, <i>Timpuri moderne, timpuri contemporane... în Istoria Românilor din Dacia Traiană. Note preliminare lecturii</i>	17

STUDII ȘI ARTICOLE

ISTORIE MEDIEVALĂ

ALEXANDRU SIMON, <i>În vara anului 1466: ridicarea athonită a lui Ștefan al III-lea cel Mare și prăbușirea otomană a atletului Gheorghe Castriotă Skanderbeg</i>	45
IOAN-AUREL POP, ALEXANDRU SIMON, <i>Arbitrajul de la Foligno din 1476: l’Ungaro o il Valacho?</i>	65

ISTORIE MODERNĂ

CRISTIAN PLOSCARU, <i>Regulamentele Organice și istoria constituțională: Principatele Române de la „țări închinete, nesupuse cu sabia” la autonomia politică (1822–1828)</i>	81
GHEORGHE-FLORIN ȘTIRBĂȚ, „Cel mai talentat membru al grupului Vernescu”: <i>Alexandru Enacovici și activitatea sa politică (1888–1891) (II)</i>	101
NICOLETA STAN-ȚURCANU, <i>Dimitrie A. Sturdza către Alexandru și Elsa Sturdza</i>	129
THEODOR SMEU, <i>Ultimii ani ai Comisiei Mixte a Prutului și lichidarea sa (1914–1918)</i>	145
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, <i>Germanii din Bucovina și unirea provinciei cu Regatul României</i>	157

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LVII, 2020, p. I–VIII, 1–476

IV

ISTORIE SOCIALĂ

SORIN GRIGORUȚĂ, <i>Medici și organizare medicală în Moldova (1828–1834)</i>	169
CONSTANTIN BĂRBULESCU, <i>Țăranii lui Costache Negruzzi</i>	181
LIVIU BRĂTESCU, <i>Problema evreiască la sfârșitul secolului al XIX-lea</i>	197

ISTORIA CULTURII

ALEXANDRU ISTRATE, <i>Miturile merg la școală. Istorie și memorie la începuturile modernității românești</i>	217
ANDI MIHALACHE, <i>O istoriografie a operei brâncușiene. Masa Tăcerii: lecturi paralele, sensuri adiacente</i>	241
ASTRID CAMBOSE, <i>Exercițiul memoriei și renegocierea identității postdeportare la românii basarabeni</i>	273

RELAȚII INTERNAȚIONALE

DUMITRU VITCU, <i>Periplul dunărean al unui corespondent american de război. De la Porțile de Fier, la Sulina, în primăvara anului 1877</i>	285
CRISTIAN CONSTANTIN, <i>Compania olandeză Bunge la Dunărea de Jos (1930–1948)</i>	303
ALIN BOGDAN SĂMUȘAN, <i>Relații româno–nord-coreene între 1948 și 1953...</i>	321
PAUL NISTOR, <i>Privind dincolo de Cortina de Fier: negocierile interguvernamentale româno-americeane (mai–iunie 1964)</i>	341

ISTORIE RECENTĂ

DINU BALAN, <i>Din publicistica lui Mariu(s) Theodorian Carada. Colaborarea la „Decalogul”</i>	369
CONSTANTIN MIHAI, <i>Regența Patriarhală: Nae Ionescu în conflict cu Miron Cristea</i>	387
AGATA ŻABIEREK, <i>Polish Pilots that Died in Romania 1939–1940</i>	397
SORIN D. IVĂNESCU, <i>Trupele de Securitate în România „democrat-populară”</i> ...	401

DEZBATERI ISTORIOGRAFICE

IOAN-AUGUSTIN GURIȚĂ, <i>Un text polemic din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și semnificațiile sale</i>	409
---	-----

DOCUMENTA

VALENTIN MAIER, <i>Surse „noi” pentru cercetarea și valorificarea istoriei Universității din București</i>	431
--	-----

RECENZII

- IGOR CERETEŢU, *Cartea românească veche în Basarabia: istorie, circulație, valoare documentară*, București – Brăila, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2019, 546 p. (Elena Chiaburu) 443
- „Cu iubire tandră, Elisabeta”. „Mereu al tău credincios, Carol”. *Correspondența perechii regale*, vol. I, 1869–1888, ediție critică și comentată, note și traducere din germană de SILVIA IRINA ZIMMERMANN și ROMANIȚA CONSTANTINESCU, transcrierea după manuscrisul în limba germană, stabilirea textului, studiu introductiv și indice de Silvia Irina Zimmermann, București, Editura Humanitas, 2020, 374 p. (Codruța Șoroagă) 447
- ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, *Secretarii generali ai Ministerului Afacerilor Străine (1878–1918). Studii și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2019, 250 p. (Gheorghe Cliveti) 450
- Jurnal. Carol I al României*, volumul al III-lea, 1893–1897, stabilirea textului, traducere din limba germană, studiu introductiv și note de VASILE DOCEA, București, Editura Polirom, 2020, 464 p. (Vlad Lungu) 451
- GHEORGHE-FLORIN ȘTIRBĂȚ, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, prefată de Simion-Alexandru Gavriș, Iași, Editura PIM, 2019, 344 p. (Mihaela Dragomir) 453
- Arhivele Naționale ale României, *Arhivele Marii Uniri (1917–1920)*, coordonare și cuvânt introductiv dr. IOAN DRĂGAN, vol. I, *Fonduri Instituționale*, București, 2018, 384 p.; vol. II, *Fonduri personale și familiale. Colecții. Periodice*, București, 2019, 296 p. (Cătălin Botoșineanu) 454
- BOGDAN MURGESCU, ANDREI FLORIN SORA (coord.), *România Mare votează. Alegerile parlamentare din 1919 „la firul ierbii”*, Iași, Editura Polirom, 2019, 458 p. (Petru-Alexandru Motan) 456
- CORNEL SIGMIREAN, AUREL PAVEL, *Elită și națiune. Fundația „Gojdu” (1871–2008)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2020, 576 p. (Tetiana Toma) .. 458

REVISTA REVISTELOR

- „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal „Regina Maria” Iași , II, seria a III-a, 2020, 408 p. (Sorin Grigoruță) 461

IN MEMORIAM

- La plecarea prințului Mihai Dim. Sturdza (1934–2020)* (Lucian-Valeriu Lefter) ... 465
- In memoriam: istoricul Corneliu Istrati* (Dumitru Vitcu) 469

- ABREVIERI 475

YEARBOOK OF THE “A. D. XENOPOL” INSTITUTE OF HISTORY

Tome LVII, 2020

CONTENTS

A. D. XENOPOL – 100 YEARS OF DEATH

ALEXANDRU ZUB, “ <i>This Man was Light</i> ”	1
STEFAN LEMNY, <i>A. D. Xenopol and “Le Courrier européen”</i>	7
GHEORGHE CLIVETI, <i>Modern Times, Contemporary Times... in the History of Romanians within Trajan’s Dacia. Preliminary Notes</i>	17

STUDIES AND ARTICLES

MEDIEVAL HISTORY

ALEXANDRU SIMON, <i>In the Summer of 1466: The Athonite Rise of Stephen III the Great and the Ottoman Fall of Athlete George Castriota Skanderbeg</i>	45
IOAN-AUREL POP, ALEXANDRU SIMON, <i>The Arbitrage of Foligno (1476): L’ungaro o il valacho?</i>	65

MODERN HISTORY

CRISTIAN PLOSCARU, <i>The Organic Regulations and Constitutional History: Romanian Principalities from “Protected Countries, unconquered by the Sword” to Political Autonomy (1822–1828)</i>	81
GHEORGHE-FLORIN ȘTIRBĂȚ, “ <i>The most talented member of the Vernescu Group</i> ”: <i>Alexandru Enacovici and his Political Activity (1888–1891) (II)</i>	101
NICOLETA STAN-ȚURCANU, <i>Dimitrie A. Sturdza to Alexandru and Elsa Sturdza</i>	129
THEODOR SMEU, <i>The last years of the Joint Commission of the Pruth and its Liquidation (1914–1918)</i>	145
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, <i>The Germans of Bucovina and the Union of Province with Romanian Kingdom</i>	157

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LVII, 2020, p. I–VIII, 1–476

SOCIAL HISTORY

SORIN GRIGORUȚĂ, <i>Physicians and Medical Organization in Moldavia (1828–1834)</i>	169
CONSTANTIN BĂRBULESCU, <i>The Peasant of Costache Negruzzi</i>	181
LIVIU BRĂTESCU, <i>The Jewish Problem at the End of the Nineteenth Century</i>	197

HISTORY OF CULTURE

ALEXANDRU ISTRATE, <i>Myths go to School: History and Memory at the beginning of Romanian Modernity</i>	217
ANDI MIHALACHE, <i>An Historiography of Brâncuși's Opera. The Table of Silence: Parallel Readings, Adjacent Meanings</i>	241
ASTRID CAMBOSE, <i>Memory Practice and Renegotiating a Postdeportation Identity in the Case of Bessarabian/Moldavian Romanians</i>	273

RELATIONS INTERNATIONALES

DUMITRU VITCU, <i>The Danube Journey of an American War Correspondent. From the Iron Gates to Sulina in the Spring of 1877 Year</i>	285
CRISTIAN CONSTANTIN, <i>The Dutch Company Bunge at the Lower Danube (1930–1948)</i>	303
ALIN BOGDAN SĂMUȘAN, <i>Romanian-North Korean Relations between 1948 and 1953</i>	321
PAUL NISTOR, <i>Looking beyond the Iron Curtain: the Romanian-American Intergovernmental Negotiations (May–June 1964)</i>	341

RECENT HISTORY

DINU BALAN, <i>A Piece of Mariu(s) Theodorian Carada's Journalism. His Collaboration with "Decalogue" Magazine</i>	369
CONSTANTIN MIHAI, <i>Patriarchal Regency: Nae Ionescu in Conflict with Miron Cristea</i>	387
AGATA ŻABIEREK, <i>Polish Pilots that Died in Romania 1939–1940</i>	397
SORIN D. IVĂNESCU, <i>The Securitate Troops in the "Democratic-Popular" Romania</i>	401

HISTORIOGRAPHIC DEBATES

IOAN-AUGUSTIN GURIȚĂ, <i>A Polemical Text from the Second Half of the 18th Century and its Significances</i>	409
---	-----

DOCUMENTA

VALENTIN MAIER, <i>"New" Sources for Research and Capitalization of the History of the University of Bucharest</i>	431
--	-----

BOOK REVIEWS	443
--------------------	-----

JOURNALS REVIEWS	461
------------------------	-----

IN MEMORIAM	465
-------------------	-----

ABBREVIATIONS	475
---------------------	-----

ALEXANDRU ZUB*

„OMUL ACESTA A FOST LUMINĂ”**

Autorul primei sinteze cuprinzătoare a istoriei românilor și al primului tratat de teoria istoriei se sfârșea aproape uitat la 27 februarie 1920, în București. Profetul unirii depline, cel ce militase neobosit o jumătate de secol pentru refacerea „arborelui” național, asista, izolat și bolnav, dar nu pasiv, la eferescența politică și culturală ce a condus la perfectarea Unirii. I s-au făcut funeralii naționale, s-au rostit discursuri elogioase, dar curând avea să se așeze tăcerea peste numele lui Xenopol, rostit doar din când în când, la ocazii comemorative. Câteva studii asupra filozofului și economistului, unele evocări circumstanțiale, un bust la Arad, unde lăsase cuvânt să se trimită o parte din biblioteca sa, și o statuie la Iași punctează – în mare – prezența sa publică în posteritate.

Există însă și o altfel de prezență a lui Xenopol, una activă, fertilă, asigurată de recursul permanent la opera sa care, după cum observa elevul și emulul său N. Iorga, constituie „una din cele mai mari eforturi ale spiritului românesc aplicat la știință”. O asemenea operă, prețuită deopotrivă și peste hotare, nu se putea naște decât dintr-o mare iubire pentru țară – căreia și-a închinat toate forțele – și dintr-o entuziastă pasiune a cunoașterii.

Tinerețea are un dar: entuziasmul



Fig. 1. A. D. Xenopol în anii studiilor la Berlin.

Primele manifestări publice ale lui Xenopol se fixează într-o perioadă timpurie, legată de activitatea cercului *Junimea* de la Iași, în cadrul căruia întocmea încă din 1865 procesele-verbale. În 1866, elev în clasa a V-a, el prezida *Societatea studiosă* de la Academia Mihăileană, prezentând – sub influența lecturilor din Guizot – și o lucrare despre *importanța și utilitatea istoriei*. Pentru adolescentul Xenopol, istoria încetase de a fi doar o cronică dinastică, ea având sarcina de a cerceta „starea societății sub cutare sau cutare regim”. În acord cu ideile timpului, el îi atribuia o funcție pragmatică, aceea de a oferi „învățătura trebuitoare pentru a realiza [...] ideile libertății și egalității”. Faptul se cuvine reținut, fiindcă reprezintă o constantă a gândirii sale.

* Academician, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

** Text publicat inițial în *MI*, IV, 1970, nr. 5 (38), p. 54–57.

Remarcat de Maiorescu, tânărul era trimis să studieze la Berlin dreptul și filozofia (1867), domenii complementare și indispensabile pentru formația intelectuală a unui istoric: „[...] mintea mea – își amintea el mai târziu – se disciplina și se îmbogățește, pe când trunchiul ei principal se răsădise în câmpul istoriei”. Pentru mentorul *Junimii*, setea de cultură a tânărului Xenopol era semnul distinctiv al vocației și o promisiune. Ea se va realiza însă într-o altă direcție decât aceea dorită de critic, iar semnele dezacordului esențial apăreau de pe atunci. Studiul lui Maiorescu *În contra direcției de astăzi în cultura română* (1868), care – după cum ne asigură Gh. Panu – stârnise „protestări aproape unanime”, a antrenat și replica vehementă a lui Xenopol. Nu se putea susține – obiecta tânărul *studiosus* într-o scrisoare către Iacob Negruzzi, dezaproband negativismul sceptic și pesimist al criticului – că instituțiile noastre sunt false, că influența apuseană a impus doar forme lipsite de conținut. „Dacă se produc bureți, observa Xenopol, nu trebuie să conchidem de aici că măduva însăși e deja putredă.” Dimpotrivă, evoluția societății românești i se părea firească și organică, desigur nu lipsită de unele „nelegitimități” inerente.

Scrisoarea menționată, admirabilă în toate articulațiile ei, era o adevărată profesie de credință, expresia încrederii în destinul poporului român, formulată în termeni ce dezvăluiau nu numai calitățile de gândire ale tânărului, dar și optimismul său neclintit. Ea se încheia cu formularea unei legi istorice, „de existență și nu de distrugere”, care era și temeiul încrederii sale: „[...] când un popor a ajuns la conștiința de sine, când el a început a se dezvolta, atunci el nu piere până nu îndeplinește rolul său istoric pe pământ”. România modernă exista, noile instituții se aflau în curs de consolidare, iar independența ce se anunța era de natură să-i sporească relațiile economice și diplomatice cu lumea externă.

Urmărind o perfectare continuă a întocmirilor dinăuntru, România avea, în același timp, datoria să se afirme și în afară ca o forță spirituală activă, dinamizatoare. În această privință, aportul lui Xenopol însuși a fost considerabil. „Un popor e cu atât mai mare, afirma el, cu cât își înfinge mai adânc rădăcinile în sufletul umanității.” Mijlocul cel mai eficace, în direcția indicată, era difuziunea bunurilor de știință și de cultură peste fruntarii, spre a colabora astfel la realizarea unui ideal comun de umanitate. „Idealul spre care tinde dezvoltarea omenirii – declara tânărul abia întors de la studii – este *omenia*, adică desfășurarea ființei omenești în tot cuprinsul ei.” Conturarea progresivă a acestui ideal nu însemna și epuizarea lui, fiindcă năzuința spre mai bine constituie o permanență a naturii umane. „Cultura, propășirea, realizarea idealului, insistă Xenopol, se fac după niște legi tot așa de nestrămutate ca și acele ce predomină asupra fenomenelor naturii.” Era necesar deci să se acționeze în direcția acestora, spre a asigura triumful binelui. „Facultatea de a progresa” îi apărea ca un element constitutiv al umanității, exercitând o puternică influență asupra celorlalte: limbă, religie, viață de stat etc.

Focul sacru al iubirii de țară

Dacă ar fi să reducem activitatea lui Xenopol la o singură idee dominantă, efortul de a fixa fizionomia distinctă a poporului român, de a armoniza sunetul său particular în concertul lumii, este desigur cel mai semnificativ. Marea lui durere, exprimată în corespondența de tinerețe, în *Cuvântarea festivă* de la Putna (1871) și în numeroase opere istorice sau de caracter cultural, era aceeași pe care o mărturisiseră mai înainte Florian Aaron, Kogălniceanu, Bălcescu, Hasdeu: ignorarea valorilor noastre de către străini. La 5 februarie 1869, el se adresa astfel lui I. Negruzzi, comentând unele articole

din „Neue Freie Presse” și „Über Land und Meer” în care se proferau insulte la adresa poporului român: „[...] nu înțeleg cum nu se scoală nimeni în contra acestui sistem, cum nu ia unul de la noi pana în mână pentru a îndepărta calomniile care curg din toate părțile asupra noastră”. În consecință, se hotăra el însuși „a combate indirect acest sistem, publicând mai întâi o privire asupra istoriei noastre, bazată strict pe izvoare cât se poate de cunoscute, pentru a nu fi acuzat de parțialitate”. Era convins, cum o spunea în *Cuvântarea* amintită, că „poporul român încă nu și-a revărsat în lume comoara cuprinsului său sufletesc și că va veni timpul să producă noi armonii în sfera frumosului, noi descoperiri în acea a adevărului, noi tipuri de caractere”. Dar, pentru aceasta era nevoie de efortul disciplinat și convergent al mai multor generații. Preocuparea tinerilor adunați la Putna trebuia să fie „propășirea pe calea dreptului și adevărului”, iar amintirea voievodului-ctitor era evocată ca un simbol, „un centru pentru toți de aceeași neam”.

„Credința în viitor” era laitmotivul entuziastei cuvântări, în care ideea desăvârșirii unității naționale de stat apărea destul de limpede. „Când tot românul va tinde spre un țel, când unirea minții și a inimii va fi încheiată, atunci acea politică va urma numai-decât din însuși mersul lucrurilor.” Era încredințat că „marginile măestrite”, ridicate de împrejurări între țările române, „istoria le va desface cu încetul”. „Progresul – afirma el, cu deplină încredere în legitatea evoluției sociale – trebuie să pornească de la mulțimea cea mare pentru a se impune numărului celui mai mic.”

Părăsind *Junimea* împreună cu V. Conta, Xenopol se atașa liberalilor moderați, așa-numitei fracțiuni libere și independente, căreia Maiorescu îi reproșa intenția de împărțire a proprietății funciare în mod egal între toți românii („idee prea extraordinară și prea revoluționară!”) și că militează pentru republică. În oficiosul acestei grupări politice, „Steaua României”, Xenopol a publicat o suită de *Studii economice*, reunite ulterior în volum (1879), în care preconiza încurajarea industriei și comerțului prin adoptarea politicii vamale protecționiste, prin încurajarea industriei de către stat și reorganizarea învățământului potrivit cu necesitățile economiei naționale, el încurajaja, prin urmare, profesiile practice.

Istoricul, pentru care cercetarea fenomenelor economice constituia o îndeletnicire predilectă, era convins că „lupta cea mai cumplită astăzi nu se petrece pe tărâmul militar, ci pe cel economic, și cel mai puternic pe acest tărâm va fi întâiul în lume”. Prin urmare, „cea dintâi datorie a unei ocârmuirii inteligente și patriote va fi să-și pună toate silințele spre a da cât mai curând naștere unei mișcări industriale”, căreia economistul îi întredvedea și efectele salutare pe tărâm științific și cultural. Era un apel la „trezirea din letargia în care se complăceau clasele dominante”, o invitație la revizuirea politicii economice și la abandonarea funcționarismului excesiv în profitul sferei productive. Xenopol nu s-a limitat însă la expuneri teoretice, ci a încercat să ofere și soluții practice pentru diferite ramuri. Pentru ridicarea economică a Moldovei, el a întocmit, în 1891, un memoriu indicând mijloacele prin care aceasta își putea reanima comerțul și întreaga activitate social-culturală.

„Cea dintâi înjghebare a istoriei depline a poporului român”

Preocuparea cea mai de seamă a lui A. D. Xenopol a fost, desigur, cercetarea istoriei, înțelegând nu ca un scop în sine, ci ca un mijloc esențial de îndrumare a vieții naționale, fiindcă „istoria trecutului trebuie să servească la explicarea prezentului și la luminarea viitorului”. El privea facultatea de a descifra viitorul nu ca o previziune infailibilă, ci ca una circumstanțială. Numai liniile generale, abstracte ale evenimentelor

viitoare pot fi întrevăzute, seriile de fapte și nu faptele înseși. „Studiul faptelor trecute, scria Xenopol, poate să ne slujească până la un punct de călăuz în cele de față și viitoare. Astfel istoria poate să devină învățătoarea politicii și să conducă de la o îndeletnicire teoretică la rezultate practice.” Istoricul avea de aceea o misiune foarte importantă, care nu putea fi împlinită decât printr-o prezență activă, continuă, în contemporaneitate. „Nu este [...] putere care să învieze mai tare patriotismul decât istoria propriului tău popor.” Gândind astfel, Xenopol pornea de la observarea strânsei legături dintre individ și colectivitatea căreia îi aparține, adăugând că existența acestuia ca om și ca element de cultură e condiționată de integrarea deplină în cel de-al doilea factor. „Popoarele din care a dispărut patriotismul – încheia istoricul, aforistic – sunt moarte pentru istorie.” Deducea de aici necesitatea unei îndrumări mai active a opiniei publice în direcția intereselor superioare ale statului, rezervând istoriei, din acest punct de vedere, un rol esențial. Opera sa capitală, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (6 volume, 1888–1893), el o numea *cartea neamului românesc*. Nu era, prin urmare, o simplă operă de erudiție, în care restituirea trecutului se face în termenii reci ai deplinei obiectivități, ci o expunere caldă, înviorată mereu de pledoaria omului de drept, luminată de reflecțiile filozofului ispitit să discearnă, dincolo de aparențe, semnificațiile perene ale faptelor trecute. Nu numai gândul mereu iscoditor și nu numai pasiunea adevărului se învederează în scrisul lui Xenopol, ci și un suflet sensibil, receptiv la toate vibrațiile realității. Opera sa, o spunea singur, are „însușirea de a fi pătrunsă de la un capăt la celălalt de focul sacru al iubirii de țară și de neam, care străbate adesea cu scânteile și flăcările ei prin spuza gândurilor”.

Două sarcini stăteau în fața istoriografiei române din epoca modernă: „cercetarea amănunțită a trecutului și precizarea pe cât se poate a faptelor acestuia; sinteza ideilor generale deduse din studiul acestui material pozitiv”. Formulându-le astfel în prelegerea inaugurală din 1883, Xenopol indica propriile sale preocupări. În amândouă direcțiile el a adus contribuții însemnate. Meritul său capital este însă acela de a fi întocmit, după propria-i expresie, „cea dintâi înjghebare a istoriei depline a poporului român”, cu o periodizare rațională și o expunere limpede, sistematică, întemeiată pe izvoare sigure. „Cei ce se vor ocupa cu lucrarea mea – recomanda autorul – să o considere în întregul ei.”

Față de sărăcia izvoarelor cunoscute, întreprinderea lui Xenopol a fost îndrăzneată, dar nu mai puțin necesară, fiindcă „istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat până atunci” și fiecare epocă este obligată să fixeze înțelesul pe care l-a dat, prin cercetările proprii istoriei naționale. Alexandru Xenopol a manifestat o certă predilecție pentru epoca regenerării naționale, în legătură mai ales cu ideea de unitate, pe care o socotea marea „serie istorică” a veacului al XIX-lea. Semnificativă din acest punct de vedere este motivarea pe care o dădea acestor preocupări el însuși. „Epoca Unirii este fără îndoială cea mai mare din întregul trecut al poporului român, pentru că este ilustrată nu printr-o marcantă individualitate, ci prin o înălțare a întregului popor la nivelul unei mari idei.” Ca și Kogălniceanu, el fixa începutul procesului de unificare în veacurile precedente, atunci când s-a format conștiința originii comune.

Abordând istoria contemporană cu conștiința că aceasta intra în obligațiile sale de istoric, Xenopol nu ignora dificultățile specifice ale domeniului. „În orice caz – conchidea el consolator –, temelia expunerii va fi pusă, greul lucrului va fi făcut și cei ce vor veni după mine nu vor avea decât de îndreptat.” Cu *Domnia lui Cuza-Vodă* (2 volume, 1903) și cu *Istoria partidelor politice în România* (1910–1911), el ajungea „în pragul actualității unde istoria se frământă și se produce din luptele contempurane”. Fusese călăuzit în această întreprindere anevoioasă de ideea că evenimentele istoriei contemporane

trebuie cercetate cu aceeași rigoare și obiectivitate ca și epocile mai vechi, istoricul având datoria să restabilească „adevărul de atâtea ori zdruncinat”.

Gândirea lui Xenopol nu e lipsită, desigur, de limitări inerente și de contradicții. Respingând subiectivismul și tendințele moralizatoare – spre a da un exemplu – el cerea istoricului să se abțină de a formula judecăți de valoare, dar reclama în același timp considerarea trecutului prin prisma experienței contemporane („precum mintea noastră o cere azi”), ceea ce implică, evident, asemenea judecăți.

O fereastră deschisă spre lume

Important e însă faptul că A. D. Xenopol și-a gândit domeniul încercând să-i stabilească principiile fundamentale, iar opera întreprinsă s-a bucurat de un ecou favorabil în toată lumea. Em. Boutroux îl aprecia ca pe un „istoric admirabil versat în numeroasele și subtilele teorii filozofice care se raportă la obiectul său”, relevându-i inteligența vie, ingenioasă, perspicace, claritatea și spiritul de finețe. Profesorul columbian Rodrigue de Nozera îi trimitea o lucrare asupra *Teoriei istoriei*, cu această dedicație măgulitoare: „Unuia din cei mai mari cugetători ai omenirii”.

Prin opera lui Xenopol, Apusul lua cunoștință în mod sistematic de problemele istoriei românești, dar și de preocupările curente. „*Histoire des Roumains* – mărturisea scriitorul francez Maillard, referindu-se la opera lui Xenopol – ne-a deschis porțile României.” Cursurile ținute la Sorbona, la Collège de France și în cadrul altor instituții de prestigiu, alegerea lui ca membru corespondent (1901), apoi ca membru asociat (1914) al Institutului Franței au avut darul să-i consolideze prestigiul dobândit prin scrierile istorice și filozofice. Prin el se realiza, în parte, așteptarea lui Edgar Quinet de „a vedea venind din Carpați un spirit nou, o inspirație, un avânt original în omenirea noastră vestejită care le-ar primi și le-ar celebra cu bucurie”. Studiile apărute după moartea istoricului și filozofului român, în țară și în străinătate, invocarea în ultimele decenii a „actualității” gândirii xenopoliene de către Francesco Saverio Varano, Francesco Elias de Tejada, O. Buhociu ș.a., confirmă aprecierea făcută de Boutroux că scrierile lui Xenopol vor fi într-o zi fapte istorice, suscitând reflecții care îi vor continua și spori opera. Ecourile favorabile ale operei sale se întorc asupra țării pe care a slujit-o fără a-și precupeți eforturile, convins că el însuși nu este decât „un val ridicat de vântul vieții pe întinsa masă a poporului românesc”, opera înfăptuită având menirea de „a-i îmbogăți ființa și a-i asigura viitorul”. Aceasta i-a și fost ținta supremă, rostul lui întreg, care nu se putea împlini decât prin muncă stăruitoare și încordată, prin ardere continuă pentru idealul poporului său.

Profesor, publicist, redactor și conducător de reviste, inițiator de societăți culturale, militant activ pe tărâm social-politic, animator al extensiunii universitare, conferențiar neobosit, apreciat în toate ținuturile românești și dincolo de fruntarii, apărător al păturilor de jos, pe care le voia înălțate în zonele superioare ale existenței, A. D. Xenopol a fost în primul rând un mare entuziast. Asociindu-și eforturile la „zvăcnirile timpului” său, el a crezut în „zorii unei nouă vieți viitoare”. Unire, independență și dreptate socială, cu corolarul lor firesc în planul culturii, iată treimea pentru înscăunarea căreia A. D. Xenopol a militat jumătate de secol cu entuziastă dăruire. „Omul acesta a fost lumină”, scria Ibrăileanu, alăturându-i efigia de aceea a lui Eminescu, Conta, Lambrior, Cobălcescu, ca o dovadă în plus a maturității la care ajunsese, în epocă, gândirea românească. Opera lui A. D. Xenopol, multilaterală și fecundă, este nu numai o modalitate prin care poporul român își revarsă în lume „cuprinsul său sufletesc”, ci și o fereastră luminoasă prin care umanitatea privește înăuntrul nostru.

“THIS MAN WAS LIGHT”
(Summary)

Keywords: commemoration, national identity, theory of history, A. D. Xenopol.

The author of the first comprehensive synthesis of Romanians' history and of the first historical theory treatise died almost entirely forgotten on February 27, 1920, in Bucharest. The prophet of the complete Union – who had tirelessly militated along half a century for restoring the national “tree” – assisted, in isolation and sickness, but not passively, to the political and cultural effervescence having led to the conclusion of the Union. National funerals were organised, praising speeches were uttered, but all of it was soon followed by an oblivion of Xenopol; his name would subsequently be uttered far too rarely, only on commemorative occasions. Several studies focusing on the philosopher and economist, a couple of circumstantial evocations, a bust in Arad, where a part of his library would be sent (per his wish), and a statue of Iași make up – for the most part – his public presence in posterity.

However, there is yet another presence of Xenopol: one active, fertile, ensured by the permanent reference to his work, which represents – according to his student and *emulus* N. Iorga – “one of the greatest efforts of the Romanian spirit applied to science”. Such a work – equally valued abroad – could only be stimulated by a great love for the country (to which service he dedicated his entire life) and by an enthusiastic thrive for knowledge.

STEFAN LEMNY*

A. D. XENOPOL ET « LE COURRIER EUROPEEN »

Jusqu'au début du XX^e siècle, aucun intellectuel roumain, en particulier parmi les historiens, n'a atteint le rayonnement européen d'A. D. Xenopol, à l'exception de Dimitrie Cantemir, grâce à son *Histoire de l'Empire ottoman*. À l'époque de l'affirmation de la nation roumaine au XIX^e siècle, d'autres personnalités tels Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, Bogdan Petriceicu-Hasdeu, Alexandru Odobescu, Pompiliu Eliade, ont œuvré à faire connaître leurs travaux au-delà des frontières de leur pays. Mais l'auteur des *Principes fondamentaux de l'histoire* (1899) et de *La théorie de l'histoire* (1908) a marqué une nouvelle étape dans l'affirmation de la culture roumaine dans le monde, réalisée en bonne partie à travers la France et par la langue française. En effet, même si Xenopol a poursuivi ses études en Allemagne où il a couronné sa formation par deux doctorats en droit et en philosophie, c'est à Paris qu'il a accompli l'essentiel de son activité académique à l'étranger.

Sa présence dans la vie intellectuelle de l'Hexagone comporte plusieurs aspects : la participation à de prestigieuses manifestations scientifiques¹ ; la publication des ouvrages fondamentaux sur le passé du peuple roumain et sur la théorie de l'histoire² ; les articles et les comptes rendus dans les revues de spécialité, notamment dans la *Revue historique* de Gabriel Monod ; les cours et les conférences dans des lieux illustres du monde érudit comme l'Académie des sciences morales et politiques, dont il devient membre correspondant en mars 1901, à la Sorbonne, au Collège de France, à l'École libre des sciences politiques et à l'Institut international de sociologie où, élu membre en 1903, il fait partie du comité de direction (mai 1914) et en devient vice-président (février 1916).

En somme, une prodigieuse activité bien appréciée de son vivant. Personne ne lui a exprimé autant de sympathie que le philosophe Émile Boutroux, membre de l'Académie française, un peu oublié de nos jours, mais qui a contribué en son temps, au même titre que Bergson, au renouvellement de la pensée et de la spiritualité françaises³. Émile Boutroux affirma le 12 mai 1914 :

* Docteur en histoire.

¹ Le Congrès des langues romanes, Bordeaux, juin 1895 ; le Congrès international d'histoire comparée et le Congrès international de l'enseignement supérieur, à Paris, août 1905.

² Alexandru D. Xenopol, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen âge*, Paris, E. Leroux, 1885 ; idem, *Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines jusqu'à l'union des principautés en 1859*, avec une préface par Alfred Rambaud, 2 vol., Paris, E. Leroux, 1896 ; idem, *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, E. Leroux, 1899 devenu dans une nouvelle édition *La théorie de l'histoire*, Paris, E. Leroux, 1908 ; idem, *Les Roumains, histoire, état matériel et intellectuel*, Paris, C. Delagrave, 1909.

³ Cf. Alain Peyrefitte, *Présentation*, dans Charles de Gaulle, *Le fil de l'épée*, Paris, Ed. Plon et Imprimerie Nationale, 1996, p. 25.

Je ne crois pas exagérer en disant que les visites de M. Xenopol en France seront un jour des faits historiques. Par ses écrits, par ses paroles, par ses nombreuses conférences, et puis, faut-il le dire, par le charme de sa personne, par ses qualités d'homme en même temps que par sa science et son talent, il aura suscité des études, des réflexions qui continueront, élargiront son œuvre si digne de ses compagnons, si digne de celle de ses devanciers, car ce n'est pas aujourd'hui seulement que la Roumanie nous envoie des hommes distingués. Les conférences laisseront des traces, elles porteront des fruits, elles continueront à développer non seulement l'influence française en Roumanie et parmi les Roumains, mais j'en suis sûr, l'influence inverse qui doit, elle aussi, exister ; car nous avons beaucoup à apprendre d'un peuple si jeune, si plein d'enthousiasme. Un de ces jours, j'en ai l'assurance, vous entendrez ici non plus seulement une conférence sur l'influence des idées françaises en Roumanie, mais une conférence sur l'influence roumaine en France⁴.

Sans tomber dans le piège du concept d'« influence », dépassé depuis longtemps⁵, l'analyse de la présence culturelle roumaine continue à réclamer l'attention recommandée par le philosophe français, au début du XX^e siècle. Et sans doute la personnalité la plus représentative en est Xenopol.

Addenda bibliographique

L'étude de sa vie et de son œuvre a été considérablement stimulée durant les cinquante dernières années par les contributions novatrices d'Alexandru Zub. Son livre *A. D. Xenopol. Biobibliographie*, paru en 1973⁶ a le mérite d'être le summum de tous les savoirs sur ce sujet jusqu'à cette date, malgré les difficultés, voire l'impossibilité qu'il a eues de consulter les bibliothèques et archives étrangères. On peut le constater lorsqu'on essaie de retrouver les traces du savant roumain dans la vie intellectuelle et dans les publications françaises de son temps. Ses articles dans « Le Courrier européen » au début XX^e siècle constituent de ce point de vue un échantillon révélateur. L'imposante biobibliographie citée reste l'instrument indispensable à leur identification, en dépit des mentions indirectes auxquelles l'auteur a dû recourir : dans la plupart des cas, les traductions et les échos de ces articles dans la presse roumaine. Afin de connaître les titres français, d'autres détails de leur publication et surtout leur contenu, il s'impose donc de retourner directement aux sources, en investiguant les pages du journal⁷.

Le premier résultat de ce travail est cette nouvelle liste d'articles publiés par Xenopol dans « Le Courrier européen » : les numéros indiqués en caractère gras et entre parenthèses correspondent à leurs références dans la biobibliographie de 1973, références considérablement complétées, à l'exception de deux titres apparemment non mentionnés :

– *Ce qu'on pense de l'Allemagne* [réponse à une enquête à ce sujet], n° 55, 24 novembre 1905, p. 6 (**99**) ;

– *La guerre et la paix. À propos du message du Président Roosevelt*, n° 57, 8 décembre 1905, p. 1–2 (**738**) ;

⁴ « La Revue du Foyer », Paris, XIII, 1914, n° 15, p. 210, *apud* Alexandru Zub, *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse : A. D. Xenopol*, Bucarest, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 5.

⁵ Olivier Compagnon, *Influences ? Modèles ? Transferts culturels ? Les mots pour le dire*, dans « Amérique : Cahiers du CRICCAL », n° 33, 2005, p. 11–20 ; Stéphanie Danaux et Nova Doyon, *Introduction : L'étude des transferts culturels en histoire culturelle*, dans « Mens. Revue d'histoire intellectuelle et culturelle », 12, 2012, n° 2, p. 7–16, <https://doi.org/10.7202/1013871ar>.

⁶ Al. Zub, *A. D. Xenopol. Biobibliografie*, București, Ed. Enciclopedică Română, Ed. Militară, 1973.

⁷ Pour les références du catalogue de la Bibliothèque nationale de France, voir : <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb32751372t>.

- Article qui a donné lieu, en réponse, à celui de Gabriel Séailles, *Le sophisme de la guerre*, 1906, n° 1, 5 janvier 1906, p. 1–2 ;
- *La France et l'Allemagne en Roumanie*, n° 7, 16 février 1906, p. 1–2 (103) ;
- Article qui a occasionné une réplique sanglante en Roumanie : *România și Franța sau prietenia ursului bizantin*, dans « Voința națională », 10/23 février 1906 (3496), dont quelques passages ont été traduits dans « Le Courrier européen », n° 9, 2 mars 1906, p. 4 ;
- *L'Émeute contre la francomanie à Bucarest*, n° 14, 6 avril 1906, p. 1–2 (3497) ;
- *Les révoltes agraires en Roumanie*, n° 13, 29 mars 1907 (949) ;
- *Les conséquences des troubles agraires en Roumanie*, n° 16, 19 avril 1907, p. 5 (non mentionné) ;
- *Les élections en Roumanie*, n° 25, 21 juin 1907, p. 1–2 (non mentionné) ;
- *La grâce de M^{me} Aurel Vlad et les médecins roumains*, 1909, p. 396–399⁸ (116) ;
- *Le malaise européen*, 1909, p. 580–583⁹ (non mentionné).

Ces précisions n'ont pas seulement un intérêt bibliographique. Si elles méritent l'attention c'est parce que le journal qui a publié ces articles a eu une place non négligeable dans l'opinion française de la première décennie du XX^e siècle. En effet, sur les traces de « L'Européen », paru depuis de 1901, sous la direction Charles Seignobos¹⁰, « Le Courrier européen » commence en 1904 une nouvelle aventure dans la presse française : avec un tirage de plus de 1 000 exemplaires, il s'impose dans le débat d'idées d'une société terriblement déchirée par l'Affaire Dreyfus et par le climat révisionniste et antiallemand. Christophe Charle, spécialiste de l'histoire universitaire en Europe, a rappelé le rôle de ce journal dans le combat public de Seignobos pour créer autour de lui un véritable « parti » international des intellectuels au service de la paix entre les nations¹¹. Invité à y collaborer depuis 1902¹² – quand « L'Européen » n'était pas encore « Le Courrier européen » –, Xenopol n'a pas été le seul auteur roumain présent dans ses pages. Nicolae Iorga, Constantin Mille, le prince Constantin de Brancovan et bien d'autres ont également apporté leur contribution, mais c'est lui qui s'est avéré le plus assidu, reconnu comme tel dans la liste des « principaux collaborateurs ». Ses articles illustrent, comme dans le cas de Seignobos, la manière de combiner la mission académique avec l'intervention dans les débats d'idées dans la Cité. À travers « Le Courrier européen », cette présence s'exprime dans une tribune de large audience dans l'espace culturel français, et même au-delà, dans les autres lieux de diffusion du journal. Enfin, les sujets de ses articles ne concernent pas son domaine professionnel – bien que le savoir de l'historien soit une composante de ses analyses – mais se concentrent surtout sur les questions d'actualité qui préoccupaient alors l'opinion française.

Sur l'actualité roumaine

Commenter les phénomènes roumains qui suscitent la curiosité des lecteurs français est le premier objectif de ses chroniques. C'est le cas de l'article *La France et l'Allemagne*

⁸ Le volume relié ne permet pas d'identifier la date et le numéro de publication.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Dirigé par Charles Seignobos et le juriste néerlandais Willem van der Vlugt, grand défenseur des droits de l'homme et des droits des peuples, ce journal est consultable en ligne dans les collections numérisées de la BnF : <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327713231/date>.

¹¹ Christophe Charle, *Charles Seignobos, historien pacifiste et européen. Les aspects méconnus d'un professeur à la Sorbonne*, dans « Revue de la BNF », vol. 32, n° 2, 2009, p. 18–29, repris par idem, *Homo Historicus : Réflexions sur l'histoire, les historiens et les sciences sociales*, Armand Colin, 2013.

¹² Al. Zub, A. D. Xenopol. *Biobibliografie*, p. 47.

en Roumanie, paru dans « Le Courrier européen » du 16 février 1906, qui répond aux inquiétudes de quelques journaux au sujet de l'influence croissante de l'Allemagne en Roumanie, au détriment de la France. En tant qu'historien, l'auteur est bien placé pour évoquer la solidité des relations franco-roumaines.

L'influence française est depuis longtemps la source à laquelle les Roumains ont puisé tous les éléments de leur régénération. À commencer par les mœurs et la langue française, introduits chez les Roumains depuis l'époque phanariote, et jusqu'à la réorganisation politique de leur État et au souffle nouveau qui vient inspirer leur littérature, tous les éléments vivificateurs de la pensée roumaine ont été empruntés à la France. Cette influence prépondérante de la France sur les Roumains, exercée à une distance si considérable (quelque 3 000 kilomètres) et sur un peuple plongé presque complètement dans la vie et les habitudes orientales, est un phénomène d'imitation comme on n'en rencontre point de pareil dans toute l'histoire et sur tout notre globe.

Il reconnaît le changement du climat dans ces relations depuis l'entrée de la Roumanie dans la Triple alliance et l'accroissement de ses échanges économiques avec l'Allemagne qui donnent un « spectacle très curieux d'un peuple *dont la classe cultivée, celle qui conduit les destinées du pays, a l'esprit tourné vers la France tandis que sa bourse est ouverte à l'Allemagne. Elle puise dans l'esprit français les forces qui la vivifient et met ces forces à la disposition de l'Allemagne* ». L'auteur ne passe pas sous silence les « coups portés par la France à la Roumanie » lors de certaines confrontations diplomatiques et commerciales, sans en faire pour autant un cas d'espèce, conscient que « chaque peuple doit suivre la politique que lui dictent ses intérêts ». Mais, il reste persuadé que ces divergences occasionnelles n'ont « nulle raison » d'ombrager les sentiments durables entre les deux nations.

Même si le système d'alliance devait empêcher les deux pays de suivre une politique étrangère identique – pensait-il – « ce n'est pas une raison pour détruire des sympathies de race et de culture qui ont attaché pour toujours l'esprit roumain à l'esprit français ». C'est pourquoi il met tant d'espoirs dans une Société franco-roumaine qui venait d'être fondée à Paris avec « le but de renouer, autant que possible, les relations cordiales qui existaient autrefois entre les Latins de la Seine et ceux du Danube ».

Nuancée, mélangeant réalisme politique et bons sentiments, son analyse ne risque-t-elle pas de semer la confusion parmi les lecteurs français ? C'est en tout cas ce que lui ont reproché certains journalistes de Roumanie. Le titre d'un article paru dans la gazette « *Voința națională* » du 10/23 février 1906, *România și Franța sau prietenia ursului bizantin*¹³ (« La Roumanie et la France ou l'amitié de l'ours byzantin »), en dit long sur la réaction ironique qu'il a suscitée : quelques passages ont été d'ailleurs traduits dans « Le Courrier européen », dans lesquels l'image caricaturale a été omise :

Il est du reste difficile de savoir, dit la « *Voința națională* », si M. Xenopol est pour ou contre l'adhésion de la Roumanie à la Triple Alliance : tantôt M. Xenopol montre que la Roumanie ne pourrait pas faire autrement que s'adjoindre à la Triple Alliance si elle voulait défendre ses plus hauts intérêts comme État et même son existence, tantôt M. Xenopol semble trouver extraordinaire que les hautes classes roumaines aillent d'abord en France pour se développer intellectuellement et, ensuite, fassent profiter l'Allemagne de leurs forces acquises¹⁴.

¹³ Idem, A. D. Xenopol. *Biobibliografie*, réf. 3496.

¹⁴ Correspondance signée par M. C., sans doute, Marin Craișovan, « Le Courrier européen », n° 9, 2 mars 1906, p. 4.

On peut s'interroger sur les ambiguïtés du propos de l'historien, mais force est de reconnaître que son but principal n'était cependant pas de soutenir clairement une ligne politique, comme l'aurait souhaité le journal roumain du Parti libéral, mais tout simplement de montrer aux lecteurs étrangers, avec le maximum d'objectivité possible, les réalités auxquelles se confrontait son pays. Il serait aussi injuste de lui reprocher d'avoir encouragé la francophonie « des hautes classes ». Il prouve justement tout le contraire dans un article fustigeant les dérives élitistes d'une partie de ses compatriotes qui ont fini pas transformer le noble idéal de francophonie dans une véritable francomanie.

La haute société – écrit-il dans son article *L'Émeute contre la francomanie à Bucarest* du 6 avril 1906 –, *sans distinction de partis politiques*, les descendants des boyards tout comme les bourgeois enrichis n'emploient comme langue de conversation que le français. Les affaires tout aussi bien que les relations mondaines sont traitées par eux dans cette langue, et ce n'est que pour la vie publique (parlement, tribunaux, réunions publiques) qu'ils sont *forcés* de parler le roumain. Il y a bon nombre des députés d'origine roumaine descendant d'anciennes familles du pays, qui ne savent pas le roumain ou qui le parle abominablement. Nous ne citerons que le cas du prince Constantin de Brancovan, bien connu à Paris, ex-directeur de la revue la « Renaissance latine », qui lorsqu'il ouvrit pour la première fois la bouche à la Chambre des députés dont il fait partie, provoqua le rire de l'assemblée ; mais il s'excusa de ne pouvoir s'exprimer en roumain et déclara qu'il ne reprendrait pas la parole avant d'être arrivé à reparler sa chère langue. Il s'est établi à la campagne au milieu des paysans et s'est mis à apprendre bravement le roumain que ses parents lui avait fait oublier. Avouons qu'on n'aurait jamais pu voir se présenter en France un cas pareil, celui d'un Français ne sachant pas sa langue !

S'il présente ces détails c'est pour dénoncer les effets dangereux de ces excès sur les sentiments patriotiques des Roumains et finalement sur l'amitié franco-roumaine. Les manifestations des étudiants de Bucarest en mars 1906 contre les spectacles présentés en français au Théâtre national, en ont fait la démonstration. Leur cible n'était pourtant ni la France, ni la culture française – précise Xenopol –, mais la haute société de son propre pays, qui, victime de sa « francomanie », a sous-estimé le rôle de la langue roumaine dans une institution hautement symbolique pour la culture nationale. C'est la raison pour laquelle, se présentant devant ses lecteurs français comme un grand ami de la France, il tient à souligner son patriotisme culturel, au nom duquel il se serait même imposé à lui-même « de terminer toutes ses conférences, quel qu'en fût le sujet, par une exhortation à parler et à aimer le roumain »¹⁵.

Dans la thématique roumaine de ses articles, une nouvelle réalité s'impose en 1907 : les grandes révoltes des paysans, qui ont profondément ému l'opinion internationale par leur ampleur et par la cruauté de la répression. Xenopol n'est pas le seul à prendre la plume pour commenter l'événement dans « Le Courrier européen ». Avant lui, le correspondant roumain du journal, Marin Craïovan propose un aperçu des interprétations que le soulèvement a inspiré en Roumanie, insistant sur l'image d'une « jacquerie antijuive », donnée par Nicolae Iorga dans sa gazette « Neamul Românesc », accusée d'antisémitisme¹⁶. Une accusation qui va faire réagir l'historien incriminé qui réagira aussitôt dans

¹⁵ Xenopol, *L'Émeute contre la francomanie à Bucarest*, dans « Le Courrier européen » n° 14, 6 avril 1906, *supra*.

¹⁶ Marin Craïovan, *Une jacquerie antijuive*, dans « Le Courrier européen », n° 12, 22 mars 1907, p. 12. Il publiera encore un article, *La réaction en Roumanie*, dans « Le Courrier européen », n° 20, 17 mai 1907, p. 5–7.

les pages du « Courrier européen » : « Il n'y a pas de parti antisémite chez nous et ma publication „Neamul Românesc”, ne peut pas être l'organe d'un groupe politique non-existant ». Mais insistant sur l'idée que ceux qui ont provoqué la révolte des paysans roumains sont les « exploitateurs juifs », ou éventuellement, le fermier « juif, grec, bulgare »¹⁷ ne se contredit-il pas d'une certaine manière ?

C'est sur ce fond de polémique qu'intervient Xenopol dans trois articles – *Les révoltes agraires en Roumanie* du 29 mars 1907 et *Les conséquences des troubles agraires en Roumanie* du 19 avril 1907 (*supra*) et *Les élections en Roumanie* du 21 juin 1907 (*supra*), dont le dernier est plutôt une analyse de la vie politique du pays, marquée par des répercussions de ces révoltes. Ces textes en disent long sur l'importance de cet événement aux yeux de l'auteur, événement qu'il qualifie sans hésiter de « révolution agraire » (*Les conséquences des troubles agraires en Roumanie*, *supra*). Mais, à la différence de son disciple Nicolae Iorga, il insiste, évitant d'exacerber le discours nationaliste et antisémite, sur la signification sociale du soulèvement paysan, dirigé contre une classe sociale bien distincte et contre un système d'exploitation. Certes, il ne conteste pas l'existence d'une majorité de fermiers juifs non naturalisés, devenus la cible des colères rurales, mais le mouvement n'a pas à ses yeux un caractère purement antisémite, comme veut l'accréditer une partie de l'opinion publique et les agitateurs politiques (*Les révoltes agraires en Roumanie*, *supra*)¹⁸.

La thématique nationale n'est pourtant pas absente des chroniques de Xenopol : on la trouve dans la dénonciation de l'oppression subie par ses compatriotes roumains de Transylvanie, sous la monarchie austro-hongroise. L'arrestation de l'épouse du député roumain Aurel Vlad au Parlement de Budapest et le refus des médecins de Roumanie de participer au Congrès international de médecine prévue à Budapest, en 1909, en signe de solidarité avec leurs compatriotes de Transylvanie, lui inspirent un vibrant plaidoyer pour faire valoir les aspirations nationales roumaines :

Les médecins roumains se rappelèrent qu'ils n'étaient pas seulement des hommes de science, mais qu'ils étaient avant tout des Roumains, de même sang et de même langue que leurs frères d'Outremonts. [...] Cette décision patriotique de la part d'un corps scientifique est de la plus grande importance et honore en même temps celui qui l'a prise. Elle prouve que le travail commun dans l'intérêt universel, comme l'est celui de la science peut trouver une limite là où il touche à l'existence d'un peuple, et que lorsqu'il est question du choc entre les intérêts nationaux et l'ordre universel, ce sont les premiers qui doivent l'emporter. Mais non seulement le but commun d'un travail mondial n'a pu vaincre les sentiments patriotiques des médecins roumains ; les discussions politiques intimes des partis ont tout aussi peu nui à la solidarité de l'action commune. Tous les médecins du royaume de Roumanie n'ont été poussés que par une seule pensée : la défense de la nation ; par un seul but : le coup à porter à l'ennemi héréditaire.

Et de conclure avec cette profession de foi d'historien, confiant dans la force des idées et de l'idéal national :

¹⁷ N. Iorga, *La cause des troubles agraires roumains*, dans « Le Courrier européen », n° 14, 5 avril 1907, p. 5. Polémique continue en 1909 quand N. Iorga précise son opinion dans une lettre à la rédaction du journal : les révoltes « se dirigeaient contre l'exploitation agraire pratiquée avec le plus grand cynisme par les fermiers juifs, et non contre les juifs comme race et religion. Ce n'était donc pas un mouvement antisémite » (« Le Courrier européen », 1909, p. 461).

¹⁸ Ses informations sont utilisées par exemple par A. Souberbielle, dans l'article *Les révoltes en Roumanie*, dans « Messidor : informations du monde entier », 4 avril 1907.

Les Hongrois oublient une chose que l'histoire a enseigné à tout le monde, *que les idées ne se laissent pas étouffer* et d'autant moins les idées qui poussent sur la base de la constitution physiologique des organismes ethniques. Leur lutte est donc absolument vaine. Ils ne font qu'augmenter le nombre de ceux qui ont intérêt à la destruction de l'État magyar et lorsque le moment décisif arrivera saisiront la hache, non pour défendre l'État dans lequel ils vivent contre les coups venus du dehors, mais pour démolir ensemble avec les ennemis d'au-delà les frontières, l'ennemi bien plus dangereux de l'intérieur¹⁹.

Vues sur l'Europe et le monde

L'autre thème des chroniques de Xenopol dans « Le Courrier européen » concerne les questions d'intérêt plus large qui agitent l'opinion française, devant la montée de la puissance allemande et le spectre d'une nouvelle guerre. L'auteur qui alterne, dans ses travaux d'érudition, un double registre thématique – le passé de son peuple et les questions générales de théorie et de philosophie de l'histoire –, fait preuve, dans ses articles de journal, de la même aisance à évoquer tantôt les réalités roumaines, tantôt l'actualité plus large, française et internationale. Sous ce dernier angle, il se démarque d'ailleurs nettement de ses compatriotes, plus réticents à intervenir dans les publications françaises sur d'autres sujets que ceux en rapport avec leur pays.

Sa première intervention est sa réponse à une grande enquête publiée dans plusieurs numéros du « Courrier européen » sous le titre *Ce qu'on pense de l'Allemagne*, dans laquelle sont invitées à exprimer leurs idées certaines personnalités de France et d'autres pays. Dans son opinion, présentée dans le numéro du 24 novembre 1905, le rôle de chaque pays dans le monde n'est pas déterminé par son étendue, par la puissance militaire ou par la prépondérance économique, mais par les valeurs de l'esprit, par les œuvres des savants, des artistes et des hommes de lettres. D'où l'importance qu'il accorde à de « petits pays, tels la Suède, la Norvège, la Suisse, la Hollande, la Belgique ». C'est au nom des mêmes valeurs d'ordre culturel qu'il entend réfléchir sur un grand pays comme l'Allemagne dont les intentions expansionnistes inquiètent l'opinion française et mondiale : elle « *conservera* son rôle dans le monde si elle continue à le dominer par l'idée – indique-t-il –. Mais si elle renonce au sceptre de la pensée pour le glaive de la force, les jours de sa domination seront comptés. Elle ne durera pas plus longtemps que la force dont elle disposera. »²⁰ Ce regard nuancé n'est pas sans déplaire aux lecteurs français pour le respect à l'égard de toutes les nations quelques soient leur grandeur territoriale et pour sa manière d'opposer la noblesse des idées à la force des armes.

En échange, sa position est assez tranchante dans le débat inspiré par le message annuel de Theodore Roosevelt, devant le Congrès du 5 décembre 1905. Fort du rôle joué par les États-Unis dans la fin de la guerre russo-japonaise, le président américain y expose un vibrant plaidoyer pour la paix dans le monde, combat pour lequel il recevra le prix Nobel, en 1906. L'article de l'historien roumain *La guerre et la paix* paru dans « Le Courrier européen », du 8 décembre 1905 est surprenant par le point de vue qu'il défend : l'idée que la guerre est un « mal nécessaire » et que, issu des lois qui règlent la vie des sociétés, ce mal contribue finalement à leur progrès.

¹⁹ Xenopol, *La grâce de M^{me} Aurel Vlad et les médecins roumains*, dans « Le Courrier européen », 1909, *supra*.

²⁰ Idem, *Ce qu'on pense de l'Allemagne*, dans « Le Courrier européen », n° 55, 24 novembre 1905, *supra*.

Nous ne voulons pas faire l'apologie de la guerre – commence-t-il –, mais nous n'avons pas non plus l'intention d'élever aux nues les tendances du pacifisme, et ne voir dans les conflits armés que l'épanchement du sang, le meurtre organisé et la ruine des peuples. [...] Si la guerre peut être quelquefois empêchée, on ne saurait en conclure qu'elle doit entièrement disparaître. Elle est, en dernier lieu, la suprême expression de la lutte pour l'existence qui se livre entre les formations suprêmes de l'humanité, les peuples et les États.

Sur le fil de cette argumentation, il pousse son raisonnement encore plus loin. Il soutient que « la guerre est une des formes nécessaires de l'existence humaine » et « un stimulant » qui « resserre la solidarité intérieure des peuples » et « forge les puissants sentiments altruistes : le courage, le dévouement, l'amour du tout dont on fait partie, l'esprit de sacrifice »²¹.

La surprise de la rédaction du journal, connu pour sa ligne pacifiste, est si grande qu'avant de publier le texte, elle tient à expliquer les raisons de sa décision. « La haute personnalité de l'auteur » en est une. L'intérêt « de laisser exprimer [...] les arguments de ceux qui considèrent la guerre comme un „mal nécessaire” et inhérent aux conditions de l'humanité » en est une autre. Mais « Le Courrier européen » promet surtout de réagir au plus vite à ces idées, et le fera dans le numéro suivant, du 5 janvier 1906, avec l'article *Le sophisme de la guerre*, signé par Gabriel Séailles, philosophe et critique d'art, cofondateur de la Ligue des Droits de l'Homme. Bon connaisseur de Kant, à l'origine de l'idée du « mal nécessaire » de la guerre, il est bien placé pour apporter la contradiction dans le respect d'un débat philosophique sans visées moralisatrices et avec toute la déférence pour le savant roumain :

M. Xenopol – écrit-il – n'est pas de l'école des « veaux fleuris », il ne fait pas de la guerre la forme la plus haute du sacrifice religieux, un holocauste au grand *Saigneur*, qui, comme les ombres de l'enfer homérique, a besoin de sang humain pour se ragaillarder, pour nourrir sa divine essence, qui est amour infini. Historien, M. Xenopol est réaliste et croit se garder de l'idéologie. Il prétend s'en tenir aux faits et c'est des faits seuls qu'il conclut que la guerre est nécessaire et bienfaisante.

C'est justement le point sur lequel la philosophe française critique l'historien roumain :

M. Xenopol, quoi qu'il en soit, tombe dans l'idéologie, il croit constater des faits, il construit un système. La première règle de la méthode analogique est de ne pas négliger les différences. Or, la lutte pour la vie, dans la sélection naturelle, n'a pas les caractères que présente la guerre entre les peuples.

L'idée selon laquelle la « lutte pour la vie » a poussé les hommes à s'entre-dévorer comme les animaux provoque l'ironie du philosophe français : « Les bœufs – écrit Gabriel Séailles – ne mangent pas les bœufs, ni même les loups leurs congénères ». Il refuse donc de voir dans les lois de la nature une règle valable pour la société humaine, tel que l'historien roumain l'a théorisé.

Xenopol n'est pas le seul à soutenir la thèse belliciste qui mobilise à cette époque d'autres intellectuels bien connus tel Ferdinand Brunetière, membre de l'Académie

²¹ Idem, *La guerre et la paix. À propos du message du Président Roosevelt*, dans « Le Courrier européen », n° 57, 8 décembre 1905, *supra*.

française, directeur de la « Revue des Deux Mondes »²². De surcroît, s'il justifie la nécessité de la guerre, il en déplore les sacrifices humains et n'est pas hostile aux bienfaits de la paix. Mais sa position reste malgré tout étonnante. Pourquoi alors a-t-il réagi si promptement depuis la Roumanie pour s'opposer aux vues pacifistes du président américain ?

Il s'exprime assurément, avant tout, en qualité d'historien appelé à transmettre les leçons du passé. Or, celles-ci montrent, écrit-il, que « les guerres justes ou injustes, de défense ou de conquête, ont laissé dans l'histoire des traces durables qui, avec le temps, ont fait oublier le mal, pour ne laisser pousser et éclore les germes du bien » : les conquêtes d'Alexandre le Grand qui ont rependu la civilisation hellénique dans l'Orient, les guerres de Napoléon qui ont relayé en Europe « les idées généreuses et régénératrices de la Révolution française » etc. Xenopol a peut-être une raison de plus, pas très différente des intellectuels français opposés au pacifisme, persuadés que les armes seraient le seul moyen de récupérer les régions perdues en 1870 : ne pense-t-il pas, pour sa part, que le rêve d'unité nationale des Roumains est conditionné par l'effondrement des empires voisins au sortir de la guerre ? C'est l'espoir exprimé dans l'article *Le malaise européen* en 1909, sa dernière contribution au « Courrier européen ». Observant les conflits qui bouillonnent au sein du continent, il considère que leurs origines se trouvent dans « le désir des peuples de vivre d'après les impulsions de leur âme nationale, désir contrecarré par les États, qui veulent étendre leur domination ou qui tendent à supprimer les nationalités différentes sur lesquelles les temps passés leur ont donné l'empire ». Il en accuse « la politique coloniale » qui ravage l'Europe, de l'Irlande, dominée par l'Angleterre, jusqu'à l'empire austro-hongrois, oppresseur des Roumains et des Slaves. Afin de faire préserver le « droit des peuples de vivre chacun à sa guise », il remet en question les initiatives « de fonder la paix universelle », car celle-ci « ne peut être que le fruit de la prédominance de la justice sur la force, et jamais celui de cette dernière sur le droit »²³.

Ainsi, ces interventions autour d'une « grande querelle », comme le débat entre les défenseurs de la paix et les partisans de la guerre, permettent de révéler une autre facette de l'historien : celle d'un savant roumain, qui participe aussi à l'analyse des sujets d'actualité de son époque. L'exploration d'autres titres de la presse française tels « Action », « Écho », « Renaissance latine » etc. mentionnés dans la bibliographie d'Alexandru Zub, pourrait enrichir les exemples. Mais, de toute évidence, ses articles publiés dans « Le Courrier européen » représentent sa contribution la plus significative. Grâce au succès public du journal, ces articles ont renforcé son prestige dans le monde intellectuel de l'Hexagone et son image d'ambassadeur de la culture roumaine en France qui incarnent les aspirations de ses compatriotes de s'affirmer au-delà de leurs frontières nationales.

²² Hans Vaihinger, *Présentation*, dans « Philosophie », 2014/1 (n° 120), p. 3–11, <https://www.cairn-int.info/revue-philosophie-2014-1-page-3.htm> ; Rémi Fabre, *L'antipacifisme dans le débat culturel et politique : autour de la « Revue des Deux Mondes »*, dans idem et all. (dir.), *Les défenseurs de la paix : 1899–1917*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2018, p. 177–192.

²³ Xenopol, *Le malaise européen*, dans « Le Courrier européen », *supra*.

A. D. XENOPOL AND "LE COURRIER EUROPÉEN"
(Summary)

Keywords: A. D. Xenopol, Alexandru Zub, Émile Boutroux, Theodore Roosevelt, Gabriel Séailles, "Le Courrier européen", Journalism and history, Francomania, International Congress of Medicine (Budapest, 1909), 1907 Romanian Peasants' Revolt, Peace and War Debate.

Based on the 1973 Alexandru Zub seminal bibliography, this article provides an analysis of all Alexandru Dimitrie Xenopol (1847–1920) items published in the weekly newspaper "Le Courrier européen" founded in Paris by Charles Seignobos. The first aim of this essay is to complete and check the bibliographical references from the 1973 work, when it was very difficult to pursue researches in foreign libraries: because the author could not use the French journal, he extracted references from Romanian secondary sources. After these preliminary ascertainments, one can refine – this is the second aim of this essay – the place of the Romanian historian in the debate of ideas through French press at the beginning of the 20th century.

Xenopol newspaper articles respond to his desire to better assert some disturbing realities of his country in French and European public opinion: the dilemmas between the commitment to the Triple Alliance and the traditional friendship for France, the negative consequences of the "Francomania" on Romanian high society, national oppression of Romanians in Transylvania under the Austro-Hungarian monarchy, and, above all, social crisis highlighted by the 1907 Romanian peasants' revolt. The historian also turned to topics of wider interest: concerns provoked by Germany's growing military and economic power, the Peace and War Debate raised by President Theodore Roosevelt's annual report to the US Congress on December 5, 1905.

Xenopol's articles in "Le Courrier européen" are thus new testimonies to his active presence in the French culture and confirm his reputation as "ambassador" of his country's intellectual life beyond historiography and academic world.

GHEORGHE CLIVETI*

**TIMPURI MODERNE, TIMPURI CONTEMPORANE...
ÎN ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ.
NOTE PRELIMINARE LECTURII**

Cu deplin teamei, se poate considera că lui A. D. Xenopol i-a revenit meritul de a fi relevat înțelesul de primordială referință al „timpurilor noi și mai noi” pentru sinteza de istorie națională. Respectivului înțeles i s-a tot confirmat valabilitatea în mediile istoriografice „de la noi ori de aiurea” neatinse, „prin vremurile schimbătoare” ale posterității sintezei xenopoliene, de patimi sau de „micimi omenești”, și situate deasupra mizelor ideologizante, structuraliste, protocroniste etc., cu presupunerea, mai ales de pe aliniamentul marxism-leninismului, de denaturări grave ale adevărului „despre trecut” și felul generațiilor, „una după alta”, de a-l fi reconstituit factualic și de a-l fi decelat semantic.

Ce-i drept, delimitările cronologice ale epocilor modernă și contemporană din cea dintâi istorie monumentală¹ a românilor s-au văzut, pe întinderea a mai bine de un secol de la realizarea acesteia, reasezate ori „glisate”, în ritm cu „aducerea” de istorici la momentul studiilor întreprinse de ei a „timpurilor mai noi”. La momentul acestui scurt comentariu, delimitările cronologice ale celor două epoci considerate ca una după alta de Xenopol s-au topit într-o cuprindere integratoare a timpurilor modernității românești. S-a ajuns ca, dintr-un reflex istoriografic, poate firesc, poate condiționat, delimitarea cronologică de final pentru epoca modernă, la români și nu la puține alte entități naționale, să fie pusă în seama anului 1918, de când ar fi demarat epoca contemporană. Cât despre delimitarea cronologică de început pentru epoca modernă românească, delimitare corespunzătoare, în aprecierile xenopoliene, mai ales sub raport cultural, mijlocului secolului al XVII-lea, aceasta suportă încă dezbateri istoriografice; unii specialiști, de „simțire” marxistă, cu accent pus pe determinism social-economic, mai duc feudalismul până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, chiar spre cel al următorului secol; alții, de orizont mereu al gândirii libere, mai caută și identifică semne de tendințe novatoare la dimensiunea ideilor ori la cea largă a culturii chiar pe la cumpăna secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Nu întâmplător, și-a putut recent face loc istoriografic procedeul „împăciuitor” de considerare a unui cam întins decurs temporal, între mijlocul ori chiar începutul secolului al XVII-lea și mijlocul secolului următor, ca fiind al „premodernității” românești sau „al tranziției de la medieval la modern”².

* Prof. univ. dr., director al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Ernest Stere, A. D. Xenopol – filozof al istoriei, în vol. A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa, coord. L. Boicu și Al. Zub, București, 1972, p. 123.

² V., pentru comentarii, Gheorghe Cliveti, Epoca modernă în istoria românilor. Delimitări temporale, registru tematic, în vol. Între pasiune și profesie. Istoriografia românească la început de mileniu, coord. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan și Oana Mihaela Tămaș, Cluj-Napoca, 2017, p. 183–233.

Nu însă „chestiunea” delimitărilor cronologice formale, ci relevarea înțelesurilor de esență ale anumitor timpuri istorice s-a aflat în preocuparea xenopoliană. Timpurile contemporane apăreau la momentul *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, atât autorului acesteia, cât și mai tuturor cărturarilor „de la noi”, ca fiind ale emancipării naționale, demarate fie la 1821 și accentuate la 1848, în optica militant-pășoptistă urmată și de liberali fervenți, fie la 1822, cum însuși Xenopol opina, fie la 1857 ori 1866, după vederi conservatoare, căutat critice asupra măcar „forme” modernității „de import”. Era de constatat, așadar, că deja la momentul sintezei xenopoliene prima delimitare cronologică a contemporaneității suporta mereu glisarea ce avea să fie dusă spre ori la 1918 de generația Războiului Întregirii Neamului și a Marii Uniri, pentru ca, prin însuși cursul cercetărilor de specialitate, să atingă anii 1938–1939, poate chiar anul 1947, când împrejurări marcate de regimuri politice dictatoriale, peste toate de cel totalitar-comunist, urmau să bulverseze, să asimileze „reacțiunii” un proces novator-emancipator, străbătător de „grele probe”, unele eroice, altele dramatice, al vieții românimii. Nici punerea de Xenopol în seama anului 1822, chiar în cea a anilor 1821–1822, a începutului epocii contemporane românești nu a prea avut cum să poarte însemne de rigiditate, de definitivă demarcare cronologică.

Considerarea modernității și a desprinderii de aceasta a contemporaneității a stat în gândire și scriitură, la Xenopol, pe întregul decurs al formării intelectuale a acestuia și al consacării sale exemplare ca istoric. Încă de pe băncile Institutului Academic din Iași, incitat și de calitatea sa, la nivelul respectivului colegiu, de lider al unei „societăți studioase”, tânărul Xenopol a întreprins un eseu cu rădăcini intelectuale în deja largi lecturi și meditații „inspirate” de Clio, eseu intitulat *Despre importanța și utilitatea istoriei*³. Lectura *Istoriilor civilizațiunei*, îndeosebi a celor de François Guizot – *Histoire de la civilisation en Europe* și *Histoire de la civilisation en France* –, l-a „câștigat cu desăvârșire pentru istorie”, cum avea să menționeze memorialistic⁴; aceeași lectură i-a întărit convingerea că „niciodată istoria nu a avut importanța” care i se recunoștea la momentul când el, student al Universității din Berlin, își publica eseul asupra *istoriilor guizotiene*, ca și asupra celor consacrate, de H. Th. Buckle, *civilizațiunii în Anglia*, de W. E. Hartpole Lecky, *luminismului în Europa*, și, de William Draper, *dezvoltării spirituale a Europei*⁵; mai mult, l-a făcut să afirme că „înainte vreme..., istoria, în sensul ei <de nouitate> nici nu a existat”⁶.

³ A. D. Xenopol, *Cea dintâi a mea lucrare istorică*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași”, XII, 1901, p. 9–10, 424–434; v. și Alexandru Zub, *Prefață* la A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, text ales și stabilit, note și comentarii de Dorina Rusu, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, sub egida Fundației Naționale pentru Știință și Artă și cea a Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2019, p. VII.

⁴ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 16 (p. 3–78 pentru întregul text, publicat prima dată de I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. IV, *Junimea*, București, 1933, p. 368–428; v. și A. D. Xenopol, *Studii sociale și filosofice*, ediție de N. Gogoneață și Z. Ornea, București, 1967, p. 427–431).

⁵ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 16 și urm.; v. și idem, *Istoriile civilizațiunei*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1225–1295; v. și idem, *Studii sociale și filosofice*, p. 156–203. În anul 1869, când Xenopol era student la Berlin, eseul său intitulat *Istoriile civilizațiunei* a apărut în „Convorbiri literare”; v. Al. Zub, A. D. Xenopol. *Biobibliografie*, București, 1973, p. 190 și urm., cu indicarea fiecărui număr al revistei menționate și a paginării textului xenopolian, precum și cu „trimiteri” la edițiile *Istoriilor* lui Guizot pe care le-ar fi avut la dispoziție studentul Xenopol sau la edițiile în germană, din anul 1868, ale *istoriilor* de, respectiv, Buckle, Hartpole Lecky și Draper; v. și Dorina Rusu, *Note și comentarii* la A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. 1616 și urm.

⁶ A. D. Xenopol, *Istoriile civilizațiunei*, în *CvL*, III, 1869, nr. 7, 1 iunie 1807; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1230.

Din cuvintele „junelui studios” răzbătea conectarea sa la marea turnantă pe care se înscriau, cu demarare încă de pe la finele secolului Luminilor și începutul celui următor și cu unele prelungiri până spre contemporaneitatea noastră, dezbaterile asupra înțelesului și rostuirii istoriei. În dezbateri și-a făcut loc mereu adâncit, cu unele repere „clasice” căutabile la antici, „tema” intersectării *timpului istoriei* de cel *al istoricului*. Cum s-a putut constata⁷, *facerea istoriei* se pătrunsese, la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, de o tensionată regândire a timpului și spațiului. Nu doar filosofi, literați în genere, culminând spiritul Luminilor, ci și exponenți ai praxisului politic, văzut acesta ca expresie concentrată a însăși *facerii istoriei*, au dat formă și conținut unui discurs în care timpul și spațiul semnificau mult mai mult decât coordonate convenționale ale înfăptuirilor omenești și, prin realizare de specificități, ale fenomenelor naturii. Cele două categorii fundamentale ale istoriei⁸, cu deosebire cea situând ființa umană, prin sinele ei și prin mai totul ținând de lumea exterioară ei, în perspectiva tulburătorului raport *trecător – etern*, s-au impus, la o cotă de nemaiațins a conceptualizării, ca apriorice sensibilității subiectului cunoașterii, la Kant⁹, ori ca expresii presupuse rațional ale *ideii universale*, la Hegel¹⁰, relevând „procesul evolutiv și adevărata devenire a spiritului...”, adevărata *teodicee*, justificarea lui Dumnezeu în *istorie*”¹¹. A prins aripi *marea nouătate* care, cum avea să remarce Pierre Chaunu, a purtat cu ea, în decursul secolelor al XIX-lea și al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea, o răsturnare în ordinea cunoașterii, universul nemaifiind imaginat în afara *istoriei*, ci înțeles ca un *proces* istoric, cosmologia devenind ea însăși *istorie*¹². De la considerarea primordialității *naturii*, a universalității acesteia, de iluministi, s-a trecut la realizarea universalității *istoriei*. În sensul unei atare *noutăți*, mereu deschisă perspectival, Lucien Febvre avea să aprecieze că „veritabila istorie nu este știința faptelor istorice, ci știința omului <făuritor de istorie> în timp”, pentru Hegel *istoria universală* nefiind altceva decât „înfațișarea spiritului în timp”¹³. Nu însă într-un timp reprezentând o coordonată exterioară („... *le temps-coordonnée*”) ¹⁴ mersului istoriei, ci o dimensiune existențială, căreia atât simțul comun cât și cea mai înaltă percepție științifică îi confirmă înțelesul că orice fenomen istoric își are/și-a avut *timpul său*¹⁵. La chiar nivelul simțului comun, făuritorii Revoluției Franceze, precum și cei ilustrând, din impulsuri date de aceasta, „secolul naționalităților”¹⁶, realizaseră că au frânt „timpul Vechiului Regim”, deschizând un altul, voit și trăit ca *nou*, „al lumii fondate pe libertate” sau ca „al lumii încercate de religia libertății”¹⁷, în expresii nutrite de procesul

⁷ V. și Gheorghe Cliveti, *Concertul european. Un experiment în relațiile internaționale din secolul XIX*, București, 2006, p. 233 și urm.

⁸ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, ediție, cu *Studiu introductiv*, de Al. Zub, București, 1997, p. 7; v. și Alfred Cordoliani, *Le temps et le lieu*, în *L'histoire et ses méthodes*, sous la direction de Charles Samaran, Paris, 1961, p. 37–51.

⁹ Cf. A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 7.

¹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, București, 1997, p. 12 și urm., 70.

¹¹ *Ibidem*, p. 417.

¹² Pierre Chaunu, *Istorie și decadență*, Cluj-Napoca, 1995, p. 11.

¹³ Cf. Guy Beaujouan, *Le temp historique*, în *L'histoire et ses méthodes*, p. 52; Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *op. cit.*, p. 70.

¹⁴ Guy Beaujouan, *op. cit.*, p. 52–67.

¹⁵ *Ibidem*; v. și Raymond Aron, *Introducere în filosofia istoriei. Eseu despre limitele obiectivității istorice*, București, 1996, p. 55.

¹⁶ Gheorghe Cliveti, *Europa franceză și cauza română 1789–1871*, Iași, 2010, p. 15–48.

¹⁷ Benedetto Croce, *History of Europe in the Nineteenth Century*, Londra, 1953, p. 3–19 (*The Religion of Liberty*).

istoric al emancipării individului și al constituirii corpului politic național-cetățenesc al statului modern.

Dintr-o „sete neostoită” de cunoaștere, „simțită” și ca pe o „înclinație” a firii sale umane¹⁸, Xenopol a meditat, prin necesară raportare la *Istoria Românilor*, dar și distinct, chiar mai presus de așa ceva, în privința înțelesului „celor două mari categorii”, *timpul* și *spațiul*. Lecturi asidue, audieri de prelegeri ale unor eminente profesori, precum Leopold von Ranke, Theodor Mommsen, Ernst Curtius, Georg Gottfried Gervinus și Richard Karl Lepsius¹⁹, sau cercetări de specialitate l-au tot edificat – de-a lungul întregii sale vieți – pe cel „plecat” de tânăr la Berlin „să învețe” până la încoronare doctorală dreptul și filosofia, dar și „decis”, încă de chiar atunci, să se dedice cunoașterii istoriei naționale cu deosebire („... *tendința naturală a spiritului meu...*”)²⁰ și să-și poată afla astfel „treptată-i împlinire” intelectuală de ținută universitară ori de for academic – asupra „categoriilor” sus-menționate, ambele „mari forme în care sunt plasate toate faptele din Univers”²¹. I-a fost dat lui Xenopol „să lămurească” specificul avut de cele două „categorii” ori „noțiuni” pentru domeniul istoriei. S-a arătat, spre mai buna „lămurire de noțiuni”, preocupat de perspectiva filosofică asupra istoriei, una de înalt orizont spiritual/meditativ, fără a-și fi „dorit” să realizeze „o filosofie a istoriei”, în înțelesul propriu al cuvântului, ori să încerce „interpretarea istoriei din vreun punct de vedere oarecare”²², exterior lucrării ei de sine. Ideea despre specificul *timpului* și al *spațiului* pentru domeniul istoriei îi va fi încolțit atunci când, la Giessen, în 1871, și-a susținut doctoratul în filosofie cu esul relativ la *Istoriile civilizațiunii*, spre a-i înflori și rodi prin sublime reflecții intitulate *Principiile fundamentale... sau Teoria istoriei*.

Pe coordonate riguros calificabile ale studiului istoriei, cel „chemat din fire” pentru așa ceva „s-a simțit” orientat de *adevărul* că „în expunerea <științifică a> trecutului umanității trebuie deosebită practica de teorie, distincție existentă <până> și în sfera artelor, de exemplu în ce privește arhitectura și muzica...”²³. Spre un atare *adevăr* și „lămurirea” lui îl va fi incitat și opinia profesorului său Gervinus, după care „istoricului îi place tot atât de puțin să mediteze asupra modului său de a proceda ca și artistului”, deși „trebuie să-i fie de recunoscut, fără ezitare, că nu poți să realizezi ceva remarcabil în artă și în știință fără să clarifici modul de a proceda”²⁴. De la cel mai ilustru profesor al său, Leopold von Ranke, din amfiteatrele universității berlineze, i-a fost de reținut, nu însă și de însușit literalmente, ci de amendat de pe culmile reflecțiilor filosofice, de doar formă teoretică, opinia îndelung „vehiculată” și publicistic de *Maestru*, anume că istoricului îi este suficient „să doar caracterizeze îndeletnicirea căreia i s-a consacrat”, neputându-i fi „niciodată lămurită concepția sa asupra istoriei, scopurile <...> urmărite de ea”²⁵. Iar modul cum Ranke „a pus ca doar problemă de studiat” avea să fie urmat „catihetic” de mai toți istoricii încercați de *spirit critic*, dedați unui excesiv *pozitivism* istoriografic presupunător de foarte acribioase, uneori până la a fi autoinhibante, reconstituiri factuale, pe baze „strict documentare”, de unde și

¹⁸ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii, passim*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 22–25.

²⁰ Idem, *Opere*, II, *Studii*, p. 966 (A. D. Xenopol c. Iacob Negruzzi, Berlin, 1 aprilie 1868).

²¹ Idem, *Teoria istoriei*, ed. cit., p. 7.

²² *Ibidem*, p. 1.

²³ *Ibidem*.

²⁴ G. G. Gervinus, *Gründzuge der Historik*, 1837; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 2.

²⁵ L. von Ranke, *Die Generationslehre und der Geschichtsunterricht*, 1891, p. 32; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 2.

ferventul lor „cult pentru metodă”. Unui „zelos discipol” rankean, Ottokar von Lorenz, i-a și fost „de admis” încercarea *Maestrului* „de a găsi îndărătul fenomenelor vieții istorice ceva care să semene a concepție filosofică exprimată <...> aproape întotdeauna prin aceleași cuvinte: direcție generalizatoare, conexiune, conținut spiritual al fenomenelor istorice, dezvoltare generală obiectivă, acțiune a ideilor, diferența între știința istoriei universale și cea a unor perioade speciale”²⁶. Tot mai puțin, însă, din „ceva care să semene a concepție filosofică” avea „să mai admită” Ottokar von Lorenz, căruia urmarea cu sfințenie, de el, a normei metodologice „de la doar documente la reconstituiri de fapte ale trecutului” i-a întărit convingerea că pentru „știința istorică” nu se prea întrevădeau „principii fundamentale” sau „o direcție <general> recunoscută”²⁷. Era convingerea împărtășită de cam toți exponenții de vârf ai pozitivismului istoriografic, unul dintre ei, profesor al lui Xenopol la Berlin, J. G. Droysen, „sesizând” că „știința <istorică> încă nu și-a stabilit *teoria și sistemul*”, putându-se doar „să se proclame”, fără neapărat să se și admită *adevărul* conform căruia ea „n-ar fi numai o știință, ci și o artă – ba poate chiar –, ținând seama de opinia publică, mai degrabă o artă decât o știință”²⁸. Unui alt promotor al pozitivismului istoriografic, Ernst Bernheim, i se părea de-a dreptul „ciudat” că, „deși nicio altă știință nu se bucură de favoarea de care se bucură istoria <...>, nu există <...> o alta <...> în care opiniile asupra esenței sale și a scopului său să fie atât de variate ca în istorie”²⁹. În cultul istoricilor pozitiviști pentru „metodă și document”, se putea, așadar, cu greu admite orientarea studiului de specialitate prin vreo concepție generală, de orizont filosofic. „Vocea” unui „eminent filolog”, Hermann Paul, de pe la 1880, „că metodele întrebuintate în investigarea istorică au fost găsite mai degrabă din instinct decât prin reflecție asupra naturii intime a fenomenelor”³⁰, s-a și putut doar „auzi”, nu și „asculta” cu reală luare aminte între promotorii pozitivismului istoriografic, impulsionat de E. A. Freeman („... *it is necessary to have constant recourse to the original sources*”)³¹ și culminat sub raportul „sublimei codificări” („... *pas de documents, pas d'histoire*”/„... *no documents, no history*”) de Charles Langlois și Charles Seignobos³².

Prin însăși aplecarea sa vocațională spre studiul istoriei și din speciale exigențe ale realizării unei opere culminante de sinteză asupra rostuirii *românilor în Dacia Traiană*, Xenopol a considerat importanța cuvenită *metodei* și primatului recursului documentar pentru reconstituirea și interpretarea faptelor trecutului. Într-o notă devenită comună istoricilor „de meserie”, cum și pe sine se considera ca fiind, a invocat adeseori urmarea de norme metodologice, implicite studiului de specialitate, cu accent special pus pe validarea „fiecărui fapt semnificativ” prin bine controlate referințe documentare. În eseuul său „de junete”, privind *importanța și utilitatea istoriei*, s-a raportat la necesitatea cunoașterii faptelor trecutului „prin documente” investigabile arhivalic sau, spre sporul lor de a fi „accesibile publicului ctitor”, editabile³³. Pentru „a lămuri câmpul

²⁶ Apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 2.

²⁷ Ottokar von Lorenz, *Die Geschichtswissenschaft in ihren Hauptrichtungen und Aufgaben*, 1886, p. 5; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3.

²⁸ J. G. Droysen, *Grundriss der Historik*, 1875; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3.

²⁹ Ernst Bernheim, *Geschichtsfassung und Geschichtsphilosophie*, 1880, p. 1; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3; v., de Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historische Methode*, Leipzig, 1894.

³⁰ Hermann Paul, *Principien der Sprachgeschichte*, 1880, p. 6; apud A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 3.

³¹ E. A. Freeman, *The Methods of Historical Study*, în „Revue critique d'histoire et de litterature”, I, 1887, p. 376 și urm.

³² Charles Langlois, Charles Seignobos, *Introduction to the Study of History*, New York, 1926, p. 3 și urm.; carte *clasică*, cu ediții mai ales în franceză, la care s-a putut referi și A. D. Xenopol.

³³ Al. Zub, *Prefață*, la A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. VII și urm.

culturei naționale și... necesitatea ei”, a considerat „legile superioare înăscute sufletului uman, reprezentațiunile și noțiunile intrând în raporturi foarte variabile unele cu altele”³⁴, dar și „izvoarele” specificului național „curgătoare” dinspre trecut și pretabile „cugetării istorice”. Deosebiri între *istoriile civilizațiunei* le-a văzut nu doar prin prisma distanțelor luate, „unele față de altele”, de pe aliniamentul *temei moderne a progresului*, emancipabilă de sub tutela „medievală” a Bisericii, după norme de „drept natural” sau de „nou drept public”, ci și în virtutea unor „învățăminte” date de cunoașterea „practică” ori „pragmatică” a trecutului³⁵. Forța argumentului istoric a relevat-o, pe la 1870, și prin *Studii asupra stării actuale*, atunci, a *României*, sub un sublim *motto*, că, „dacă Antichitatea ar fi ajuns în timpurile moderne întreagă și neatinsă, profitul ce s-ar fi tras din comorile ei ar fi fost mai mic”³⁶; a amendat *critic* înclinația acelor congeneri ai săi care încă mai vedeau „prelungirea” ca atare a romanității „originale” până când aceasta ar fi căpătat, cu timpul, peste toate vitregiile și încercările „vremurilor”, profilul nou al ceea ce și-a apropiat, printr-un doar „de suprafață” adaos de nuanțe, atributul de *românesc*; cu origini mai complexe decât „descendența pur romană”, poporul român a ajuns „în starea sa nouă” ca aspect, fie și cumva amânativ decalat temporal, al unui amplu proces istoric, demarat de când, dintr-un impuls primordial occidental, „spiritul Europei reîncepu o dezvoltare <...> independentă de înrăurirea <directă, en tant que telle, a> Antichității” și preluantă dinspre aceasta „numai de o coajă de amintiri, nu <de> miezul obiectelor de la care <el> purcese”, spre a se detașa de „eclesiasmul” medieval și de primatul autocratic, fie și „eroic”, al autorității „princiare”³⁷; buna cunoaștere ori valorificare a moștenirii Antichității presupunea, de aceea, ca „o lume de urme” să fie „reînviată, precum reînvie spiritul geologului lumile antedeluviene din urmele plantelor și a<le> scoicelor în tărâmurile sădite peste ele”³⁸; spre a fi „reînviată din urmele ei” Antichitatea, se impunea normativ ca „textele rămase de la ea” să fie „lămurite” întâi și „energic” de filologi cu abilitatea studiului limbilor „clasice”; așa cum, „în științe” se impunea să fie „întâi înțelese noțiunile elementare”, încât să se poată „pătrunde cu încetul în opurile antice”; „în drept”, de exemplu, să fie „înțelese noțiunile” cu „ajutorul” cărora să se poată „pătrunde adâncă raționare a juriștilor romani”, spre a se păși apoi „la aplicarea practică”, adecvată „timpurilor noi”, a principiilor juridice fundamentale; în privința „obiectelor de artă”, muncii „fizice”, menită „scoaterii lor la lumină” (arheologia, de-abia prinzând contur științific pe la 1870, nefiindu-i „familiară” tânărului ieșean, student la Berlin – n.ns., G.C.), să i se suprapună „lucrarea intelectuală” împlinitoare de „ceea ce lipsea mărturiei doar a obiectelor”, anume „fantezia și fapta creației”, după al cărei „frumos” aspiră „sufletul omenesc”, iar peste toate cele sus-menționate ori „înnunțate” critic-interpretativ, *istoria*, prin recurs calificat la „rămășițele lumii vechi”, să evidențieze „profitul tras de Europa de la Antichitate” ca pe unul „provenind mai cu seamă din activitatea intelectuală”³⁹.

După aceleași norme prin care Europa putea realiza mai ales „profit intelectual” din „atingerea” ei retrospectivă cu Antichitatea, se cuvenea să fie înțeleasă „moștenirea trecutului” pentru *starea României* de pe la 1870. Detașându-se *critic* de latinismul excesiv ori de mitizarea „originilor și trăsăturilor pur romanice ale românității”, Xenopol

³⁴ A. D. Xenopol, *Cultura națională*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1123–1125.

³⁵ Idem, *Istoriile civilizațiunei*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 1225–1240.

³⁶ Idem, *Studii asupra stării noastre actuale*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 81.

³⁷ *Ibidem*, p. 81–87.

³⁸ *Ibidem*, p. 87.

³⁹ *Ibidem*, p. 87 și urm.

pleda pentru necesitatea cunoașterii bine calificabile a unui întreg trecut al națiunii sale, încât să fie înțeleasă *starea* Țării de la momentul când el, tânăr fiind, a supus-o unui studiu de natură a-i scruta și viitorul. Admițând că „tendința” firească a unui popor este de „a lăsa urme în istorie <...>, de a contribui întru ceva la binele omenirii”, sublinia că, spre „a împlini” o așa „datorie”, românii se aflau presați de „necesitatea” de a refuza „neajunsul” adoptării „produserilor de-a gata <...> ale altora”, fără a etala „creațiuni” proprii, întărite „prin adevăruri descoperite” ținând de trecutul lor. În acel „neajuns”, cei de „nouă generație” mai aveau „de adăstat” cât timp se învăța „dreptul după compenduri și comentarii minunate..., deschise <de-a gata!> tuturor, ... de oriunde”, medicina, matematica sau științele naturale ca „depuse prin opuri străine”, iar istoria doar „câtă era scrisă” îndeosebi „de alții”, uitându-se parcă a se căuta „să iasă din spiritul național ceva nou”, de natură a permite românimii „să ia parte activă la civilizația Europei”. De aceea „se și cerea”, programatic, să fie studiată istoria națională „în modul cel mai serios”, după „caracterul ei nou, de știință”, să fie „lămurit” dreptul românesc „din timpurile <lui> cele vechi” pentru „a se introduce un spirit științific” în jurisprudența țării, „să se adune cu silință literatura populară”, temei de „recunoaștere a sufletului poporului”, să se înțeleagă rădăcinile „stării sociale și economice a României <...>, geologia, geografia fizică, flora și fauna câmpiilor și codrilor ei”. Iar toate cele enumerate să facă „obiect de știință”, cu subînțelesul că acestea nu aparțin, toate, „numai rațiunii pure”, de vreme ce, măcar unele, „pornesc și de la cunoștința unor fapte mai mult sau mai puțin locale”⁴⁰. Prin bună cunoaștere, cu presupunere de „critică serioasă a oricărei idei” și a temeiurilor „oricărui fapt”, putea fi stinsă „sălășluirea” învățămintelor trecutului „în vorbe și declarațiuni deșarte” și deschisă perspectiva mare a adevărului despre „datoria fiecărei generațiuni” de a descoperi „rădăcinile” stării de la momentul ei a Țării și de a prospecta viitorul acesteia, fără a se uita „că omului, popoarelor, perioadelor istorice înșile nu le este dat a aduce la lumină decât câte o parte din nesfârșitul adevăr ce plutește necunoscut asupra omenirii și că întreaga revelațiune a acestuia stă la capătul istoriei”⁴¹.

Un regal de profesionalism l-a dat Xenopol, în 1883, cu *Lecțiunea de deschidere a cursului de Istoria Românilor de la Universitatea de Iași*⁴². Din startul ei, *Lecțiunea* a fost pe un ton frapant provocativ, de natură a incita atenția ori gândurile auditorului studios asupra *adevărului* că, înainte de a fi în raza cugetării moderne, „atât obiectul cât și scopul istoriei au fost rău înțelese”. În acea rază, dată de spiritul critic, eminentamente rațional, nu se prea mai putea admite „că istoria avea <doar> a deduce din faptele trecute învățături de purtare” pentru cei și cele ținând de un mereu nou prezent ori de viitor, încât să pară ea a fi „un repertoriu bogat de experiențe adunat de veacuri”, spre a se tot rostui printr-o pedagogie suscitată de însuși necunoscutul de început al înnoirii de sine a vieții omenești. Amendarea felului „greșit” de a fi tradițional înțeleasă istoria venea, în optica tânărului profesor, „din temeiul foarte simplu <...> că faptele istorice nu se reproduc niciodată, că ceva ce dă unui fapt caracterul său *istoric* (subl. în text – n.ns., G.C.), în deosebire de faptele vieții de toate zilele, este tocmai elementul osebitor”, după „împrejurări noi, ce nu au mai fost și nu vor mai fi niciodată”; „fiecare faptă nouă, deosebindu-se deci de cea veche, este învederat că nimic nu poate fi mai fals decât a se

⁴⁰ *Ibidem*, p. 94–96.

⁴¹ *Ibidem*, p. 101.

⁴² Textul *Lecțiunii*..., în *CvL*, XVII, 1 aprilie 1883 – 1 martie 1884, p. 300–306; v. și *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gândire istoriografică românească (1843–1943)*, antologie, comentarii și note de Ion Agrișoaraiei, Vasile Cristian și Ion Toderașcu, Iași, 1993, p. 47–53; A. D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, p. 323–337 și 1569–1572.

lua trecutul <ca atare> drept linie de purtare în timpul nou”⁴³. Printr-o „nuanță fină” a însuși scopului ei, istoria „studiază îndreptările ce le iau faptele din trecut și caută să-și dea seama despre drumul ce-l vor apuca în viitor”, fără a fi însă „vorba de a aplica la fapte noi teorii scoase din cele vechi, ci de a deduce din *o serie de fapte* (subl. ns., G.C.), esența direcțiunii lor și de a ajuta, favorizând sau reținând <după caz> acea direcțiune, desfășurarea faptelor viitoare, în sensul propășirii omenirii”. Se cuvenea, altfel spus, nu supunerea istoriei unui mereu prezenteist „utilitarism”, etic ori pedagogic, ci deoalarea sensului devenirii faptelor istorice. Prin numai așa ceva, se putea admite „că istoria este *magistra* viitorului, ea aprinzând făclia sa la trecut pentru a lumina timpurile ce au să fie”⁴⁴. Iar „potrivit cu înțelegerea mai dreaptă” a scopului istoriei, „s-a schimbat și modul ei de a trata”. Spre deosebire de „vremurile vechi”, când „istoria era mai mult o artă și producțiunile sale erau clasate <...> între operele literare”, ea tindea, pe timpurile moderne, „a deveni *o știință* (subl. în text – n.ns., G.C.) și lucrările cărora dânsa dă naștere sunt așezate între procedurile științifice, alături de cele ale economiei politice și filosofiei, adică ale științelor morale sau neperfecte”⁴⁵. După ce mult timp, din resortu-i literar de frumoasă și simplă, de cam nonșalantă *povestire*, a servit, până la a da motiv unor „sceptici” precum Schopenhauer să-i nege capacitatea „de a descoperi adevărul”, doar „comparației trecutului cu prezentul” și deducerii, de partea acestuia, de „principii analoage de purtare omenească”, ca printr-o „lucrare de artă îndreptată *imaginativ* și sub *impresia* reînvierii mintale a faptelor trecutului” – „lucrare”, la rigoare, „asupra acelei părți a sufletului nostru în care icoanele și nu noțiunile se încheagă în toturi complexe” –, *istoria* se vedea mai nou chemată să atingă, să probeze „stadiul ei științific”⁴⁶. Pentru așa ceva, *calea* ei nu era de *reproducere* a „chipului și umbrelor trecutului”, ci de *înțelegere* a acestuia, prin „descoperirea” în fapte a *ideilor* care „au condus” ori au dat sens „vieții omenirii”. În consecință, „ținta supremă a *istoricului*” era aceea „de a descoperi adevărul în cele trecute” și nu „de a stabili – de pe poziții prezenteiste – un adevăr despre viitor”⁴⁷.

Era clar de înțeles tânărului profesor universitar „chemat” să deschidă orizontul de cunoaștere studenților săi că „descoperirea adevărului în istorie, lucru cu totul anevoios”, se putea face după norme ale *metodei* specifice domeniului, încât să se evidențieze *caracterul științific* al întregului demers de „stabilire” a faptelor trecutului și de interpretare a acestora „la nivel de idei”, altfel spus, de semnificații. Numai că – trăgea „un semnal” același tânăr profesor –, prin însăși natura sa, demersul *științific*, cu *metodă* de investigare și valorificare a surselor documentare, îl conduce prioritar, adeseori în mod exclusiv, pe *istoric*, spre mai ales reconstituiri riguroase, „înselor egale”, de „fapte mici” din trecutul studiat. Or, în doar privința unor atare fapte, *istoricului* îi revine să se convingă „că numai cu anevoință se pot descoperi cauzele lor”, pe când asupra „faptelor mari”, precum Revoluția Franceză sau „înfrăurirea civilizațiunii <secolului al XIX-lea> de mișcarea științifică”, cauzele oricât „de multiple”, sunt mai lesne „de descoperit”. Era, de aceea, „de observat”, în *lecția* xenopoliană, că, sub rigori stricte de metodă, de însușire excesivă a caracterului științific pentru mai fiecare „descoperire în trecut”, după norme ale „științelor servindu-se de experiment”, studiile istorice se concentrau, inexorabil, „asupra faptelor mici, asupra unor împrejurări singurate”, faptele „mari” părănd

⁴³ A. D. Xenopol, *Lecțiunea...*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 323–325.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 326.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 329.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 329 și urm.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 331.

susceptibile de a ține „de abstracțiunea de reflecții metafizice”, definit „speculative”. Evidența că „o abstracțiune”, pentru a avea valoare științifică, „trebuie culeasă de pe fapte pozitive”, reconstituibile *metodic*, nutrea cursul nou și „de bază” al *istoriei*, învederat de „cercetarea mai amănunțită a faptelor singuratic”, încât „miile de scrieri istorice”, tratând „împrejurări cel puțin aparent neînsemnate ale vieții <trecute a> popoarelor”, să facă posibile „sintezele cele mari și admirabile ce ies din pana istoricilor de geniu”⁴⁸.

Cuvintele în urmă menționate sau, poate mai precis, convingerea din care ele au izvorât străbătând un întreg proces de elaborare a unei opere de istoric de înaltă vocație, au atras asupra lui Xenopol suspiciunea, chiar acuza proferată de congeneri de „școală critică”, mereu invocatori ai strictelor norme ale metodei, că s-ar fi cam dezis de acestea spre a străluci pe coordonate ale metafizicii, cu predispunere la un discurs adeseori speculativ. Neurmarea ca model a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* de exponenți ai „generației hipercritice”, oglindită prin mai ales interbelica „Revistă istorică română”, de chiar cei cu preocupări vizând „reconstrucția științifică a sintezei naționale”, ar fi purtat, fie și tacit, amprenta acelui fel de suspiciune ori de acuză⁴⁹. Întrevăzând „suspi-ciuni răuvoitoare asupra-i” și vădind scrupulozitate afină *spiritului critic*, universitarul Xenopol avea să *precuvânteze* la ediția dintâi a mării sale sinteze că „putea părea îndrăzneală întreprinderea de a scrie <atunci, la 1888–1893> o istorie a poporului român”, dată fiind „starea științei istorice, a izvoarelor pentru cunoștința trecutului său”, care „curgeau numai în picături”, îngăduind, pe nu puține „părți de scriere <...>, niște ghicitori ce așteaptă dezlegare”⁵⁰. S-a simțit „nevoit” să se explice, și în *Precuvântarea* la ediția a II-a a aceleiași mari sinteze asupra manierei sale de a considera *metoda*, asigurarea suportului documentar pentru reconstituiri „de fapte”. Fără a reitera mențiunea de sinceritate din *Precuvântarea* la prima ediție a sintezei, cum că „istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat până atunci” și că, personal, „s-a ferit de erudiția goală”⁵¹, recunoștea, pentru ediția a II-a, necesitatea de a considera stadiul „ridicat”, între timp, al studiilor istorice și „avântul foarte îmbucurător luat de publicarea documentelor”⁵². Mărturisirea, totodată, că „a băgat de seamă cum toată <...> marea bogăție <de scrieri și de publicații documentare> nu schimba decât foarte puțin liniile fundamentale” ale „înjghebarii” sale de sinteză și „slujea numai cât a <i> se întemeia expunerea”.

Mai recunoștea, seniorial, Xenopol, că „pătrunsese adevărul și prin intuiție istorică, care suplinea adeseori dovezi”, aducându-le „criticilor săi” aminte de „cuvintele înțeleptului istoric francez”, Gabriel Monod, privind „soarta” acelora ce întreprind „schita” unei perioade „de a da mare prilej de critică celor venind să tot adâncească amănunțimile”⁵³. Convinș despre reușita mai ales de ansamblu a sintezei sale de *Istoria Românilor*, „s-a depărtat” de „falsa modestie de a se preface ponegrindu-și propria lucrare”, ca doar „îndrăzneală” și supusă „neapărat” limitelor „de realizare”, încât, „drept preț”, implacabil gratuit, „să atragă laudele altora”⁵⁴. După cum, convins s-a arătat și în privința reușitei studiilor sale consacrate unor *teme* ținând de chiar contemporaneitatea sa omenească, anevoios submisibilă „chipului obiectiv de judecată”, tangibil, acesta, de

⁴⁸ *Ibidem*, p. 331–333.

⁴⁹ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX*, București, 1985, p. 216–221; v. și idem, *Sinteza xenopoliană*, studiu introductiv la A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. I, București, 1985, p. 10–31.

⁵⁰ A. D. Xenopol, *op. cit.*, ed. cit., vol. I, p. 37 (*Precuvântare*).

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, p. 39 (*Precuvântare* la ediția a II-a a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*).

⁵³ *Ibidem*, p. 42.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 37.

„primejdia subiectivității” auctoriale, studii căpătând forma și conținutul cărților *Domnia lui Cuza-Vodă* și *Istoria partidelor politice*, asimilate, ambele, completitiv, ediției a III-a, proiectată ca ediția a II-a, dar nefinalizată editorial de el, a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*⁵⁵. S-a simțit îndreptățit să consemneze memorialistic, cu nedisimulată amărăciune, că lucrarea sa „de sinteză”, în volume reprezentând „toturi sistematice <...> întemeiate pe un bogat material de fapte <...>, după izvoarele <ce i-au putut fi> cunoscute”, a fost „întâmpinată de răuvoitori” printr-o acidă observație asupra „informației neîndestulătoare” din cuprinsul ei⁵⁶. Și-a îndepărtat îndurarea unei atare observații cu „adevărul bine știut” de el că, „deși numărul izvoarelor a crescut”, după prima ediție a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, „ideile fundamentale, canavaua pe care și-a țesut expunerea, rămăneau neschimbate” în cuprinsul celei de-a doua ediții a marii sinteze⁵⁷. Și-a întemeiat ceea ce „bine știa” pe respectul exigențelor spiritului critic, ale metodei de studiu istoric, neîntreprins însă acesta cu strictete „la firul documentar”, încât să riște a-și etufa relevarea „ideilor fundamentale”, de natură, singurele, să lumineze diegeza devenirii românimii și să-i suscite, tocmai de aceea, talentul „scriitoricesc”.

Nu întâmplător, autorul celei dintâi „mari sinteze naționale” a rezervat „chestiunii de metodă” ultimul capitol din *Teoria istoriei*, și acela doar aparent concluziv și cam escamotabil de rostuire prin sine. Din chiar începutul capitolului, a ținut să invoce subtil *ideea* că, pe când „în științele de repetiție faptele există și metoda servește doar la a învăța mijlocul de a le stabili bine, precum și de a descoperi – dacă lucrul este posibil – cauzele ce le produc, în științele istorice faptele trebuie reconstituite prin dovezi, deci prin metoda la care trebuie să se recurgă pentru a ajunge la ele”; de asemenea că, „pe când în științele faptelor de repetiție, materiale sau intelectuale, acestea sunt reale, existente, iar efortul spiritului se limitează la a descoperi formele generale ale manifestării lor, adică legile <...>, în istorie, faptele înseși trebuie <...> create din nou printr-o activitate intelectuală, înainte de a trece la inserarea <i.e. înlănțuirea – n.ns., G.C.> lor în liniamentele succesiunii, seriile istorice”⁵⁸; iar după expozeul succint al unei atare *idei* să se bine așeze o alta, anume că „în istorie, ce nu leagă între ele decât fapte individuale, înlănțuirea lor având loc tot într-un mod individual, adică o singură dată de-a lungul vremurilor”, *inducția* și *deducția* nu-și vor afla niciodată aplicarea” deplin vădită de ambele „asupra adevărului universal”; „din procedeul general al *inducției*”, istoria chemată *metodic* „să descopere necunoscutul individual”, distinge pe „un altul, de operație logică particulară” și cu „numele de *inferență*”, procedeu, acesta, constând „în a conchide despre existența unui fapt la un alt fapt” presupunător *necesarmente* de cel dintâi („*Inferența este deci o operație a inteligenței unde, fiind date unul sau mai multe fapte cunoscute prin atestare directă, se conchide existența altor fapte sau cauze individuale, care nu ne sunt cunoscute prin atestare directă*”)⁵⁹. În miza înalt cognitivă a *Teoriei*, subzista, așadar, detașarea autorului ei de metodologia strict pozitivistă a „criticilor săi răuvoitori”. Acea detașare i-a incubat și „îndrăzneța” aplecare studioasă asupra „timpurilor noi și mai noi”, justificată și prin invocarea *adevărului* rostit de profesorul său Ranke, după care „*istoria modernă n-ar putea fi stabilită <doar> pe baza*

⁵⁵ Idem, *Istoria partidelor politice*, vol. I, partea I, *De la origini la 1848*, București, 1911, p. I (*Prefață*, cu anticiparea de „viitoare ediție” a *Istoriei Românilor*).

⁵⁶ Idem, *Istoria ideilor mele*, cf. loc. cit., p. 39.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Idem, *Teoria istoriei*, ed. cit., p. 349.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 358.

scrierilor istoricilor contemporani ei, cu excepția <relatării> faptelor ce le-au avut <aceștia> sub ochi”, ci „în puterea <...> extragerii celor relatate și de la <alți> martori <...>, din documentele mai veridice și mai imediate”⁶⁰. Însușindu-și miezul orientativ al unor atare cuvinte, Xenopol s-a detașat nu de rigorile de fond ale studiului *metodic*, ci de „superstiția” ori religiozitatea recursului exclusiv documentar, la mai ales fonduri arhivale, pentru reconstituirea faptelor istorice inerent „mici”. S-a situat însă departe de desconsiderarea *de plano* a *metodei istoriei*, cum se constată frecvent la istorici de dată recentă („Nu, istoria nu are metodă: cereți să ni se arate această metodă <...>. Istoria, despre care se vorbește mult de două secole încoace, nu mai există!”⁶¹ sau „Metoda istoriei și-a pierdut monopolul”)⁶².

Poziționarea rațională în „chestiunea metodei” s-a asimilat, la Xenopol, *concepției* acestuia asupra istoriei. Dacă în privința *metodei* universitarul ieșean și-a înfrânat, cum însuși a dat de înțeles, împărtășirea cu devoțiune a normelor „pozitivismului cerbicos”, exclusivist, asupra *concepției* i-a surclasat pe mai toți istoricii contemporani lui, și nu doar din mediul cultural românesc. Este fără îndoială, de recunoscut și după mai bine de un secol de la realizarea respectivei concepții ca „tot sistemic”, sub formă de carte, intitulată, întâi, *Les principes fondamentaux de l'histoire* (Paris, 1899) și, apoi, *La théorie de l'histoire* (Paris, 1908), nota originală, cu sclipiri de geniu, a fondului de idei și a expunerii acestora. Până să se regăsească în acel fond, nu puține idei subsumabile *concepției* au răzbătut din texte xenopoliene, străbătând îndeosebi sinteza de *Istoria Românilor*, a cărei elaborare a fost concretizată treptat, prin ediții, două pe timpul vieții autorului (1888–1893, 6 volume, și, respectiv, 1913–1914, cu doar primele cinci volume antume) și o a treia postumă (1925–1930, 14 volume), îngrijită de I. Vlădescu. Tratarea „sistemică” a *principiilor fundamentale* și a *teoriei istoriei*, implicit a *concepției despre istorie*, prin luminoasele cărți de la 1899 și 1908, sus-menționate, nu a rezultat pur și simplu dintr-o „gândire” venită profesorului Xenopol, în 6 septembrie 1894, când „își făcea obișnuita preumblare de sară pe frumoasa alee a Copoului”, și formulată spontan ca dublă întrebare: „cum se poate ca în istorie studiul procedării minții la cercetările ei să fie deosebit de aceste cercetări înseși și cum se poate să fie două discipline, care să se îndeletnicească cu aceste întrebări?”⁶³ Era de fapt „o gândire” care „i-a întovărășit” celui încercat de ea, după propria-i mărturisire, „adeseori cercetările istorice”⁶⁴.

De altfel, de primele cinci volume, cu ani de apariție 1913–1914, ale proiectatei ediții ca a doua a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, autorul s-a preocupat în mod expres, iar „îngrijitorul de ansamblu” al celei devenite a treia, I. Vlădescu, a căutat pe cât posibil să respecte inclusiv oglindirea de textul mării sinteze a *principiilor, noțiunilor* sau *ideilor* ținând de *Teoria istoriei*⁶⁵. O intensă „oglundire” a lor au și vădit-o, la cea de-a treia ediție a sintezei, volumele privind timpurile moderne și contemporane, cum le-a considerat Xenopol, cu întindere și asupra domniei lui Alexandru Ioan Cuza. O lectură profesional calificată a respectivelor volume presupune, firește, note preliminare, fie și foarte succinte aici, asupra *concepției* xenopoliene *despre istorie*, atât ca generală, de gen maxim, cât și ca aplicată, de gen proxim, unui anumit obiect de studiu.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 355.

⁶¹ Paul Veyne, *Cum se scrie istoria*, București, 1999, p. 5 și urm.

⁶² Charles-Olivier Carbonell, *Istoriografia*, București, 2006, p. 131.

⁶³ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, cf. loc. cit., p. 58 și urm.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 58.

⁶⁵ Al. Zub, *Prefață* la A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. I, p. 7 și urm.

În mediile intelectuale europene din ultima parte a secolului al XIX-lea și cea dintâi a celui următor, se invoca destul de frecvent motivul cosmogonic pentru cunoașterea genezei și sensului lumii omenești, ca „un tot” ori pe diversele ei „părți”. Un atare motiv a pulsă și în conceperea de Xenopol a istoriei ca decurgând cosmogonic, de vreme ce „rațiunea umană” n-ar fi altceva decât „reflectarea rațiunii universale a lucrurilor”⁶⁶. Era un motiv urmat în cunoașterea științifică, mai ales asupra naturii, în creația poetică, precum, dintre poeții români, de Eminescu și Blaga, în filosofie, de cei doi menționați, dar și de „viitorii” Mircea Eliade, Emil Cioran și Constantin Noica, în artă, de Brâncuși, și chiar în explorarea unor fenomene ale vieții sociale, exemplul dat de D. Gusti prin considerarea și a componentei „cosmice”, pe lângă cea genetică, „de rasă”, și cea etno-spirituală, pentru definirea națiunii moderne fiind elocvent, motiv, același, cu rădăcini adânci, „la noi și aiurea”, în folclor. Dintre istoricii români, doar V. Pârvan, după Xenopol, și-a mai raportat profund spiritual domeniul de cunoaștere la motivul cosmogonic a cărui stingere avea să fie provocată de pozitivismul excesiv al cercetărilor de specialitate și mai ales de ideologii denaturante infuzate acestora de-a lungul aproape întregului decurs al secolului al XX-lea. A și rămas, de aceea, prin Xenopol, un caz de istoric aparte, care *a imaginat*, mai curând, desigur, decât *a ideificat* ori *a explicat*, istoria ea decurgând, după „natura lucrurilor”, din Univers. Se regăsea, în ceea ce marele istoric *a imaginat*, un reviriment al viziunii iluministe asupra lumii pământestești ca entitate determinabilă ori relevabilă *rațional* și subiacentă raționalității Universului, reviriment presupunător nu atât de obnubilarea „aneantizantă” a „misticiei romantice”, cât de rezervarea acesteia sublimului de simțire omenească după care mai toate cele lumești „lucrătoare” întru emanciparea individului și a națiunii purtau însemnul „decretelor Providenței”.

De reținut că, pentru *scrierea* sintezei naționale și „luminarea” *concepției despre istorie*, lui Xenopol „i-a țâșnit”, ca „din străfundul inconștientului”, cum însuși a notat⁶⁷, o anumită „simțire” a specificului lumesc, deopotrivă spiritual și cognitiv, al „categoriilor” de timp și spațiu, relevabil, sub „putere de judecată” și prin comparație cu operativitatea lor, eminamente logică ori rațională, la scara Universului: „*timpul* este indispensabil producerii de fenomene, dat fiind că, pentru a exista, un fenomen trebuie să ocupe o parte, cât de mică, din durată”, iar „*spațiul* nu oferă decât cadrul în care faptele Universului se pot produce”; „timpul poate juca, în raport cu aceste fapte, un rol dublu”, el servind drept „cadru secund pentru apariția faptelor”, dar și putând da, „în curgerea lui, anumitor forțe, posibilitatea să-și exercite acțiunea transformatoare”⁶⁸; după cum ar putea fi „gândite” ori „simțite”, *faptele istorice* se produc *în timp*, fiecare *fapt* avându-și *timpul său* și presupunând, cuantic, un mereu *alt fapt*; prin considerarea înlănțuirii cauzale a *faptelor istorice*, fie „luate” în totalitatea lor, fie se pot „înțelege” *timi în timp*, nu și *în durată*, de unică și totodată „fizic” fragmentabilă dimensionalitate, ternă și neexistențială, chiar anistorică, *adevăr*, acesta, părând „să scape”, de ceva vreme, chiar unor exponenți *de top ai noii istorii*⁶⁹, invocați, după un *dictum* braudelien, „*la longue durée*”, ai binecuvenitei orientări a cunoașterii trecutului spre „fenomene de substrat lumesc” și ținând de „sensibilități” ori „mentalități” nemarcate „cotidian” de „eveni-

⁶⁶ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, p. 7.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 4.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 8.

⁶⁹ Jacques le Goff, *L'histoire nouvelle*, în *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques le Goff et Roger Chartier, Jacques Revel, Paris, 1978, p. 21–241.

mențialul de suprafață”, de cel politic îndeosebi⁷⁰. În *adevărul* „simțit” și „gândit” de Xenopol, la vremea sa, miza politică societală, de putere, a fost mereu și intens nutritoare de ceea ce omenește sau fenomenologic, spiritual vorbind, *a ființat*, relevându-se *nuanțat* temporal. Conform aceluiași *adevăr*, „în spațiu <...>”, necesar pentru producerea a tot felul de fapte, *chiar* <și a celor> *intelectuale* (subl. ns., G.C.), care nu au propriu-zis întindere <...>, *toate* faptele, de orice natură neputând fi *concepute* de spirit <altcumva> decât în mișcare într-un spațiu ideal și orice idee, fie și cea mai abstractă, se mișcă în spirit”; „faptele care s-au produs sau se produc în cele două cadre, al spațiului și al timpului, fără să se lase influențate de forțele modificatoare, constituie *faptele de repetiție*”; „dimpotrivă, cele care sunt sau pot fi înfăptuite și transformate de forțele care acționează în timp constituie *faptele de succesiune* <...>”; „*faptele de repetiție își îndreaptă spre noi fața lor asemănătoare*, <pe când> *faptele de succesiune fața lor diferită*” (subl. în text)⁷¹.

Înțelegerea nuanțată a „producerii faptelor de succesiune”, prin comparație cu cea a „faptelor de repetiție”, l-a condus pe Xenopol spre a căuta să evidențieze, după repere considerate de el însuși ca fiind ale gândirii și creației moderne, *specificul cunoașterii în istorie*, statutul acesteia de știință. Din chiar startul cunoașterii, cum notează el, se cuvine să fie investigate, cu *metodă* adecvată domeniului, sursele documentare și să fie reconstituite pe baza acestora *faptele*, a căror interpretare să presupună, „necesarmente”, *spirit critic*. La nivelul primar al cunoașterii istorice, se conformează, așadar, rigorilor „școlii pozitivist” sau „critice”, mai zisă, de el, și „de istorie pragmatică”. Detașarea sa de „pozitivității cerbicoși” survine însă de la „chestiunea interpretării faptelor”, în spirit critic, desigur, dar și printr-o „luminoasă simțire, ca din instinct”, a *timpului istoric*, așa cum, am adăuga, *istoricului literar* „i se cere”, de pe chiar culmile domeniului său de cunoaștere, să aibă ori să vadăască „simțul literaturii”, înainte de a evalua o operă sau un autor, „simț”, pe care, fie el al timpului istoriei, fie al universului creației literare, „întreprinzătorul” de demersuri critice și-l poate „profesionaliza” prin intensă lectură, de la cea de largul orizont al culturii generale la cea de specialitate. Adecvată *concepției* xenopoliene, „expunerea” convingătoare, sublimă, a „înțelesurilor” istoriei presupune ca *faptele* să fie *interpretate* nu doar în sinea lor, „brută”, după măsura strictă dată de atestarea lor documentară, ci, mai ales, prin surprinderea „înlănțuirii” lor cauzale, „sericale”, revelatoare de *idei* asimilabile, chiar și la nivelul „generalizărilor abstracte”, *specificului* cunoașterii trecutului omenesc⁷². Elucidarea *Teoriei istoriei* și „țesătura” tematică a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* apar ca orientate prin *idei* afine *fenomenelor* și cu doar „brută” ori „primară” referențialitate în factualitatea reconstituibilă documentar. Mai toate acele *idei* și *fenomene* apar, la nivelul înalt al cunoașterii istoriei, ca decantante de înțelesuri genuine ale *faptelor* trecutului. Întregul discurs xenopolian relevă, de altfel, dacă nu în litera sa, atunci în spiritul său, prevalența cognitivă avută de „a înțelege” față de „a ști” istorie, ceea ce, adeseori dilematic, s-a tot cerut a se lămuri între istorici, cu chiar ceva „aer de sentință” din partea lui Lucien Febvre („*Car l'historien n'a qu'un but. Savoir. Ce n'est qu'un début. Juger, non. Prévoir, moins encore. Comprendre et faire comprendre, oui*”)⁷³.

⁷⁰ Jacques Revel, *L'événement*, în *La nouvelle histoire*, p. 166 și urm.; v. și Pierre Nora, *Le retour de l'événement*, în *Faire de l'histoire*, sous la direction de Jacques le Goff et Pierre Nora, Paris, 1974, p. 210–228.

⁷¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 7 și urm., 10.

⁷² Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 62.

⁷³ Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, p. 87; v. și Jacques le Goff, *L'histoire nouvelle*, în loc. cit., *passim*.

Considerarea elastică și nu rigidă a specificului cunoașterii în istorie răzbate, la Xenopol, și din felu-i de a fi „înscris” domeniul – doar „inspirat” de Clio – „între științe”. Spre deosebire de *științele teoretice*, fie *ale materiei* (fizica, chimia, astronomia, biologia, fiziologia etc.), fie *ale spiritului* (matematica, psihologia, economia politică, dreptul, sociologia statică etc.), aplicabile *fenomenelor de repetiție, științele istorice*, fie – și acestea – *ale materiei* (geologia, paleontologia, teoria descendenței etc.), fie *ale spiritului* (istoria, „cu toate ramificațiile ei”), privesc *fenomene de succesiune*⁷⁴, arta, filosofia ori religia ținând „de pură revelație spirituală”, necanonizabilă științific. În acea „înscris” a științelor „se vede”, desigur, o anumită privilegiere a istoriei, mai pronunțată în „clasa” științelor scrutante, fiecare după specificul ei, de *fenomene de succesiune*, „clasă” de științe situate toate sub atributul de „istorice”. Explicația respectivei privilegieri ar ține, cum dă „de înțeles” autorul *Teoriei istoriei*, de implicarea factorului uman în oricare știință, cu fructificări ori rezultate decurgând exclusiv din așa ceva, de unde și reperele istorice presupuse de cunoașterea de ansamblu ori „pe părți” a Universului⁷⁵; *umană*, prin excelență și operând asupra a însăși devenirii *umanității*, istoria și-a apropiat statutul modern de domeniu al cunoașterii științifice a trecutului *omenesc*, „necesarmente” cu metodă, concepte și finalitate, întru relevarea „înlănțuirilor cauzale” ale *faptelor*, a „serialității” acestora, cuantificabilă *fenomenologic* și sublimabilă *ideatic*; relevabile științific după natura lor și prin raportare față de timp și spațiu, *faptele – fenomenele – ideile* se dispun istoriografic prin diversitatea lor, ordonabilă însă, aceasta, „serial”, ca desprinsă, după „legi de succesiune”, din însăși universalitatea cunoașterii⁷⁶; dintre „cele două forme de legități”, *de repetiție*, pentru *științele teoretice*, și, respectiv, *de succesiune*, în dreptul *științelor istorice*, se cuvine ca istoricul să o considere, la modul general, pe cea dintâi, spre mai buna pătrundere a „înțelesurilor” celei de-a doua ca ținând de însuși domeniul său de cunoaștere specializată, unde *cauza* oricărui *fenomen* nu poate să fie conectată strict cronologic momentului aceluia, fără considerarea și a timpului *multifemenologic* corespondent; specializarea *în istorie* întrunește criteriile *științei* numai dacă *istoricul* ia aminte de „serialitatea fenomenelor” relevabile astfel ca „element” definitoriu, „organizator” pentru domeniul sau de cunoaștere; „seriile istorice” se sustrag, logic sau natural, percepției lor numerice, ca înșiruire de lucruri analoage, repetabile prin ceea ce „tipic” ar avea toate în comun; ele și sunt devoalabile ca istorice pe baza studiului metodic al *faptelor de succesiune*, interpretabile fenomenologic ori ideatic⁷⁷.

În concepția generală xenopoliană, redată, inevitabil concis, aici, *istoria* cu caracter *științific* evidențiat de „serialitatea” ei presupune o *finalitate* degajată de ispite patriotarde ori excesiv-moralizatoare, ea sustrăgându-se oricărei cenzuri substituibile respectului față de *adevărul* despre trecutul *omenesc*⁷⁸. Ea nu etalează neapărat valențele *artei*, pliabile, e drept, ținutei discursului istoricului, prin note de acuratețe și de farmec servind forței de convingere, profesională, chiar publică⁷⁹. Și tot ea nu suportă asimilarea „legilor ei de succesiune” celor sociologice, sub niciun chip celor „pretinzându-se a fi” ca ale statisticii⁸⁰. În „legi de succesiune” se înscrie *evoluția* societății, marcată de *spiritul*

⁷⁴ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, p. 25.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 25–28.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 7–28.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 71–110.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 111–130.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 251–253.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 253–293.

uman și prin „dezvoltare de sus”, cu nuanțe și ale „inconștientului datorat hazardului”, dar și suportant de „reacția conștiinței” ipostaziată mai ales de „rolul oamenilor mari”, al *personalităților* „făcătoare de istorie”, fiecare de pe câte un piedestal al individualității de spectaculoasă inițiativă și de tranșantă decizie de ordin fie militar, fie legislativ ori instituțional, la care să răspundă „vălurind” masele⁸¹. Întregul „material al istoriei” se și înscrie în legi specifice domeniului, prin *fapte* a căror „producere” survine, la evidența lor superioară, din resorturi ale *spiritului uman*, cu distincție multiformă între *generalitate* și *contingență*⁸². La acea evidență operează *principii fundamentale*, sintetizabile *teoretic*. Iar partea de reflecție asupra a așa ceva, identificabilă și ca însăși *concepția generală despre istorie*, a căpătat forma spiritualizată, cu străluminări metafizice, și intensitate de conținut, a *Teoriei istoriei*. Aceeași parte, de necesară prevalență *ideatică*, se și prezintă xenopolian și ca *teorie a cunoașterii în istorie*. Printr-o atare parte a ei, *Teoria istoriei*, de Xenopol, se situează *filosofic* pe o poziție de mijloc, vădibilă și sub raport temporal, între idealismul abstract-rațional, la Hegel⁸³, și tentația cam doctrinară, la Raymond Aron⁸⁴. Recunoașterea valențelor filosofice ale *Teoriei* xenopoliene a *istoriei* s-a și făcut, între spirite avizate asupra „chestiunii metafizice”, și cu rezerve ori amenamente, nu doar prin sublinieri de merit⁸⁵, incontestabil, totuși, acesta, la rigoare, întru „luminarea ideatică” a domeniului *faptelor* trecutului omenesc.

De un interes cu totul special, aici, este, se înțelege, o fie și succintă prezentare a concepției xenopoliene asupra *studiului istoriei*. Dacă miza concepției generale a fost aceea a răspunsului la întrebarea *ce este istoria*, concepția specială apare ca menită, cum reiese și din capitolul, penultim, rezervat ei, al *Teoriei istoriei*⁸⁶, să elucideze *modul de a se cunoaște în istorie*. Este, aceasta, concepția cam „lipită chestiunii de metodă” și care se arată, în respectul penultim capitol, ca aplicabilă mai ales studiului istoriei moderne, însă de o manieră ce să nu contravină deducerii ei din cea generală. Relevarea ei este și făcută la un diapazon ideatic atât de sus ori de sublim, încât cu greu s-au putut afla, la momentul *Teoriei* xenopoliene ori după aceea, istorici cel puțin „de la noi” care să-i consoneze interpretativ, fie și doar asupra temelor de predilecție pentru preocupările lor. La acel diapazon, „*istoria, care nu este altceva decât expunerea evoluției spiritului, ar trebui să se extindă asupra întregului domeniu al faptelor sale; ea are drept scop de a ne face să înțelegem dezvoltarea omului în întregul lui ca ființă spirituală, și, dacă adesea istoria se specializează, pentru a se ocupa numai de o parte din acest tot, o face pentru că, prin cunoașterea elementelor care compun parțial întregul, acesta poate fi*

⁸¹ *Ibidem*, p. 162–231.

⁸² *Ibidem*, p. 294–304.

⁸³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁴ Raymond Aron, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁵ Din volumul A. D. Xenopol, *Studii privitoare la viața și opera sa*, v., cu deosebire, Ernest Stere, *op. cit.*, p. 123–128; Octavian Buhociu (Dortmund), *Ideea acțiune în filosofia istoriei a lui Alexandru Xenopol*, p. 165–179; Elena Gheran-Mewes, *Unitatea dintre teoria științei, clasificarea științelor și filosofia istoriei la A. D. Xenopol*, p. 217–223; Ion Petrovici, A. D. Xenopol, p. 257–263, cu observația (p. 258), dinspre filosofia kantiană, că istoricul Xenopol „începe” *Teoria istoriei* „prin a confunda două lucruri deosebite: geneza *ideilor* de spațiu și timp cu geneza spațiului și timpului înseși” (observație căreia i-am contrapune o alta, desprinsă din textul de ansamblu al respectivei *Teorii*, că, la Xenopol, noțiunea de *idee* este, de regulă, sinonimă celei de *înțeles* mai curând „simțit” pe seama *faptelor* – fiecare *fapt* sau „serie de fapte” avându-și proprie temporalitate și proprie dimensiune spațială –, decât axiomatic relevat, de istoric – n.ns., G.C.); v., pentru comentarii de primă referință, Al. Zub, *Studiu introductiv la A. D. Xenopol, op. cit.*, p. XXX–XXXII, asupra „primirii” de filosofi a *Teoriei* xenopoliene.

⁸⁶ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, ed. cit., p. 322–348.

mai bine cunoscut” (subl. ns., G.C.)⁸⁷. În rezonanța dării unui atare diapazon, se cam aude, ca de fundal, „o tulburătoare” întrebare, anume că „dacă este lăsată deoparte istoria diferitelor forme ale dezvoltării umane, dacă se ia în considerare doar totalitatea, <atunci> cum trebuie procedat pentru a-i face expunerea?”⁸⁸ Soluția la o atare întrebare ar fi aceea „de a se da cercetărilor *un punct de sprijin*”, acela „de a se grupa expunerea evoluției diferitelor forme ale vieții în jurul unui trunchi care îi suportă crengile”, altfel spus, de a se urma „*elementul principal al istoriei*”⁸⁹. Pentru înțelegerea „elementului” se cuvine, cum apreciază Xenopol, după repere străvezii dinspre *Politica* lui Aristotel și revoluția cunoscută de teoria și practica *dreptului* la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, să se ia aminte că „evoluția umanității nu este determinată decât prin tendința de a se realiza într-un mod tot mai complet ridicarea omului deasupra animalității”; că, de asemenea, „relațiile dintre clase, dintre popoare, precum și organizarea autorității publice, sunt cele care au determinat întotdeauna, în primul rând, nu numai gradul de participare al oamenilor la binefacerile oferite de ridicarea lor deasupra animalității, dar chiar și treapta pe care oamenii au atins-o în această ridicare”; că, prin urmare, „dezvoltarea socială și politică – *constituind viața statului* – reprezintă *elementul principal al istoriei*”⁹⁰.

Înțelesul xenopolian dat „punctului de sprijin” al cercetărilor de specialitate sau „trunchiului în jurul căruia se grupează <...> diferite forme ale vieții umane”, ca „element principal al istoriei”, este, la rigoare, pretabil studiului Cetății antice, fie, aceasta, de tipul suficienței de sine ilustrat de greci, fie de cel al universalității exponențiat imperial de Alexandru Macedon și mai ales de Roma. Se învederează însă același înțeles și ca pretabil, cu spor de intensitate ideatică și de adaos de argumente, studiului modernității centrată de ființa statului bazat pe lege publică. Pe timpul Antichității clasice, Aristotel vedea statul, *recte* viața Cetății, ca „un fel de asociație <...> întocmită în scopul unui bine”, comun tuturor acelora îndrituiți „a se asocia”⁹¹; constituția o sinonimiza cu forma de guvernământ – monarhia, republica –, iar clasele sociale i se distingeau nu în funcție de „ocupații categoriale”, dispuse „cvartalnic, dinspre periferie spre centru”, cum și le închipuise Hippodamus din Milet, „fiul lui Eurifon”⁹², ci prin locul avut de ele la nivelul naturalmente central al vieții statale constituite de oameni liberi, fără sclavii și „străinii” neincluzabili acesteia⁹³. Asemenea „adevăruri aristotelice” nu aveau să fie urmate în Evul Mediu Creștin, când *autoritatea* a devenit de natură exclusiv *princiară*, sub egida mirificei Alianțe dintre Tron și Altar, voința *principelui*, sustrasă exercițiului public de *putere*, impunându-se ca unică sursă a legii și a aplicării acesteia pentru *țara* reprezentând nimic altceva decât „bun patrimonial al casei domnitoare”. Istoria modernă a *statului*, cu tot ce implică ființarea acestuia, urma să înregistreze, înainte de orice, lămurirea *legii* de la temelia lui, altfel spus, a unei „chestiuni esențiale de drept”.

Se va fi bine lămurit Xenopol, prin lecturi, audieri de cursuri universitare și teză de doctorat, la Berlin, că „dreptul natural” pe care anticii situau *viața Cetății* iar medievalii îl asimilau hărăzirii divine a *principelui* avea să suporte în timpurile moderne

⁸⁷ *Ibidem*, p. 322.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 322 și urm.

⁹¹ Aristotel, *Politica* – ediție „actualizând” pe cea reprezentată, în 1924, de traducerea textului aristotelian, făcută de El. Bezdechi –, Oradea, 1996, p. 3.

⁹² *Ibidem*, p. 50.

⁹³ *Ibidem*, p. 13 și urm.

profunde mutații semantice, încât să și capete un conținut mult schimbat. Un timp, până spre finele secolului al XVIII-lea, ca „drept natural”, numit și „al ginților”, cu valențe codificabile de contractualitate relevate de Alberico Gentili, Hugo Grotius, Samuel Puffendorf, Em. Vattel etc.⁹⁴, a motivat, pe de o parte, pentru viața internă a statului, sporul de autoritate monarhică asumantă *absolutist* de *lege* formal zisă și *publică*, iar, pe de altă parte, la nivelul relațiilor *între state*, disputa hegemonică, „firesc îndrituită” și tot mai aprins războinică. S-a și făcut simțită, de aceea, în acele împrejurări, încercate, nu întâmplător, și de „idealul păcii universale”, necesitatea reconsiderării legii de la temelia ființării individuale ori interrelațional sistemice a statelor. John Locke, spre exemplu, a *tratat guvernământul civil, de putere reprezentativă*, determinabilă *public* „de jos” și asumabilă tot *public* și *responsabil* „de sus”, iar Montesquieu a realizat *principial, în spiritul legilor*, separația „celor trei puteri ale statului”, respectiv, legislativă, executivă și judiciară, însă de o așa manieră încât așa ceva să nu contravină *unicității de putere suverană a statului*, pentru mai ales raporturile acestuia cu altele. Sintetizând gândirea politico-juridică a Luminilor și făcând pasul genial întru revoluționarea ei, Kant, încercat și el de „nobilul ideal al păcii universale” (*Die ewige Frieden*, 1793), a relevat distincția între „dreptul natural” sau „înnăscut” (*inné*) și „dreptul pozitiv” ori „contractual dobândit” (*acquis*)⁹⁵. La momentul unei atare distincții sublimite metafizic, se înrădăcinase deja, spre a căpăta tot mai multă amploare pe parcursul secolului al XIX-lea, disputa „de specialitate” cu privire la primatul resortului spiritual, suscitant de filosofia dreptului, ori al celui rațional, presupunător de teoria și practica dreptului, dispută ale cărei rezultate aveau să se repercuteze asupra înțelegerii *legii*, fie de la temelia statului, fie din funcționalitatea acestuia instituțională. „Școala” franceză, de exemplu, și, cu unele nuanțe specifice „respectului cutumei”, cea engleză considerau *legea*, în general, pe cea a statului, în special, ca fiind un construct mai ales rațional. În schimb, „școala” germană vedea „lucrarea” primordială a spiritului propriu național, a chiar „genialității rasei”, întru generarea și figurarea *legii* de orice nivel devenibil „de la popular, tradițional, la modern sau public”, fără mutații de esență. Se și pot sesiza, la Xenopol, note spiritualizante în comentariile lui asupra așezămintelor juridice medievale „dătătoare” de drept „tradițional”⁹⁶, dar și înțelesuri raționale ale legii, când s-a referit la structuri instituționale ținând mai ales de timpuri moderne⁹⁷. De reținut, peste toate, ar fi, la autorul primei mari sinteze naționale, considerarea presupunerii esențiale și mutuale a istoriei cu dreptul, ca parcă dintr-un îndemn venindu-i de la juristul francez Joseph Ortolan, după care: „*Tout jurisconsulte doit être historien et tout historien doit être jurisconsulte*”⁹⁸. Comentarii din sintetica și frecvent încercata de note metafizice *Teorie*,

⁹⁴ V., pentru comentarii asupra literaturii de specialitate, Gh. Cliveti, *Prolegomene la studiul relațiilor internaționale. Epoca modernă*, București, 2009, p. 32–38.

⁹⁵ Charles Vergé, *Note*, la G.-F. de Martens, *Précis du droit des gens moderne de l'Europe*, ed. par Charles Vergé et S. Pinheiro-Ferreira, vol. I, Paris, 1964, p. 33 și urm., pentru comentarii asupra „disertației” kantiene *Eléments métaphysiques de la doctrine du droit*, ed. par Jules Barni, Paris, 1853 (prima ediție a „disertației”, în germană, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Königsberg, 1797); distincția făcută de Kant între „dreptul înnăscut” și cel „dobândit” prezenta mai multă claritate decât încercarea de „salvare” a „dreptului natural readecvat noii științe” la J. G. Fichte, *Grundlage des Naturrechts nach den Prinzipien der Wissenschaftslehre*, Jena, 1790, înainte de a fi topită, aceeași distincție kantiană, într-un tot al „lucrării ideii absolute”, de Hegel, prin „disertația” acestuia *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin, 1820.

⁹⁶ A. D. Xenopol, *Studii asupra vechilor noastre așezăminte*, cf. idem, *Opere*, II, *Studii*, p. 99–214; idem, *Ideile de legi și de prevedere*, în același volum de *Opere*, p. 214–231.

⁹⁷ Idem, *Studii asupra stării noastre actuale*, în loc. cit., *passim*; v. și părțile privind timpurile moderne din sinteza xenopoliană de *Istoria Românilor*...

⁹⁸ Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 31.

învederează însușirea de un istoric „inspirat” de Clio a instanțierii judecății lui, ca de „tribunal universal”, cum și Hegel, rațional-abstract, întrevăzuse ori admisesese pentru *istoria* însăși („*Die Weltgeschichte als die Weltgericht*”).

Pentru a i se releva „elementu-i principal”, *istoria* nu putea fi altcumva, în *Teoria* xenopoliană, decât ca prevalent *politică*, centrată de *problema statului*. Era un adevăr frecvent admis, „în epocă”, la nivelul dezbaterilor asupra rostului sau a sensului *istoriei*, cu opinii căutate tranșante, precum de Dietrich Schäfer („... scopul istoriei nu poate fi atins decât atunci când viața statului devine centrul cercetărilor și i se găsește înțelesul tot mai profund în dezvoltarea culturală a omenirii”), de Ottokar von Lorenz („... istoria trebuie să se ocupe de viața statului”) sau de Karl Lamprecht („... statul are o poziție centrală în dezvoltare”) ⁹⁹. S-ar putea observa asupra unor atare „nume” că erau de „școală germanică” din plină epocă „bismarckiană”, etatist-imperială. Era însă și epoca în care *istoria politică*, nutrită prevalent de *tema statului*, se vedea deja serios provocată, până la chiar „a se sugera” scoaterea ei din prim-planul cercetărilor de specialitate, înclinat acesta, după aproape două secole de la „un îndemn” al lui Bossuet, spre *religie* și *spiritualitate*, sau, cum preconizau, la chiar momentul comentariilor xenopoliene, sociologi „orientați” îndeosebi de Mark, spre „fenomene social-economice”, fie ele „de infrastructură” („forțe și relații de producție”), fie „de suprastructură” (instituții, idei, cultură), ori, din chiar resorturi ale „lucrării” modernității, spre „cunoștințe științifice” reprezentând, conform unei „teze” avansate de Buckle și Draper, „axul evoluției umanității” ¹⁰⁰. Rostuirea primordială a *istoriei politice* mai era totuși încă văzută de englezul E. A. Freeman („istoria este știința omului în caracterul său politic”), de germanicii Elimar Klebs („... tendința de a ignora istoria politică se lovește de dificultatea că grupul de fenomene pe care suntem obișnuiți să-l numim istorie culturală nu este altceva decât efectul unor raporturi politice”) și Karl Lamprecht („... istoria politică, în calitatea ei de istorie colectivă a statului, și nu numai ca istorie politică individuală, poate până la un anumit punct să încorporeze istoria culturală”) sau de francezii Ch. Langlois și Ch. Seignobos („... întrucât faptele generale sunt mai ales de natură politică și este mai dificil a le organiza într-o ramură aparte, istoria generală s-a confundat cu istoria politică; astfel, istoricii politici au fost determinați să devină campioni ai istoriei generale și să-și păstreze în demonstrațiile lor toate faptele generale – migrațiuni ale popoarelor, reforme religioase, invenții și descoperiri – necesare pentru a înțelege evoluția <...> umanității”) ¹⁰¹.

În concepția special aplicată domeniului său de predilectă cunoaștere, Xenopol s-a văzut stringent nevoit să nu doar prezinte „starea” problemei statului sau, ca mai „delicată”, pe cea a *istoriei politice*, ci și să releve cu nuanțare „rostuirea înaltă” sub raport cognitiv a acesteia din urmă menționate. Întru nuanțata relevare a așa ceva, s-a orientat după propria constatare că „istoricii care au contribuit în cea mai mare măsură la a imprima istoriei caracterul științific, ajuns <...> tendința ei supremă, au considerat întotdeauna faptele sociale și politice – viața statului – ca substanța istoriei, <...> iar faptele vieții statului le-au plasat drept cadru pentru cele cu caracter cultural”; nu înțelegea, de aceea, „discuțiile interminabile” între „partizanii” istoriei politice – „în sensul de istorie a vieții de stat și nu cu sensul mai restrâns de istorie diplomatică” – și cei ai istoriei culturale. Unor atare „discuții”, de pe contrare „alinamente”, le suprapune

⁹⁹ Idem, *Teoria istoriei*, p. 323.

¹⁰⁰ Cf. *ibidem*, p. 325.

¹⁰¹ Cf. *ibidem*, p. 323.

o viziune integratoare din considerentul că dacă până și „fenomenele naturii se lasă greu izolate, pentru a reproduce exact mișcările ce le sunt atribuite de legile care le guvernează”, cu atât mai mult „a izola fenomenele spiritului <...> este imposibil”; „fenomenele vieții și cele ale spiritului sunt prin natura lor foarte complexe, diversele lor aspecte lăsându-se separate de spirit, dar în realitate rămânând strâns legate și alcătuiesc un singur tot”; „faptele pe care le numim sociale și politice nu sunt <la rigoare> decât produsul ideilor, al faptelor culturale, și acestea fiind adesea condiționate de evenimente politice”, încât ar fi „absolut imposibil de a se separa studiul unora de al celorlalte”; imposibilitatea separării de esență a studiului „faptelor politice” de cel al „faptelor culturale” decurge în mod logic, pentru „istoria vieții statului”, din *adevărul* că „dacă nu pot exista fapte politice nedeterminate sau neînsoțite de fapte culturale <...>, pot <fie și subiacent> exista fapte culturale care nu dau naștere unor evenimente de ordin politic”¹⁰². Așa încât, prin „înțelegerea” de specialiști a „bînerostuirii” istoriei politice ca singură integratoare pentru relevarea devenirii vieții statului, ar putea fi decelată tot de ei și dispunerea subsecvențială față de „întreg” a „istoriilor privind diversele ramuri ale activității umane”, precum diplomația, economia, religia ori biserica, arta și știința. Fiecare dintre „ramuri” suscită, „pentru cunoașterea ei sau chiar a unei părți a ei”, specializarea istorică, „istoria politică singură neputându-se specializa”. Oricare istorie de ramură” se poate „restrânge în spațiul său particular de investigare”, istoria artelor fiind „tratabilă” mai ales după criteriul estetic, cea a religiilor „din punctul de vedere al dogmei” și al „organizărilor ecleziastice”, cea a științelor „doar în raport cu progresele realizate de descoperirile legate de ele”. Numai „istoria politică nu se poate restrânge <într-un> spațiu particular de investigare”, încât „să se specializeze spre a fi axiologic reductibilă la ea însăși; este istoria care „nici nu s-ar putea să fie tratată numai din punctul de vedere <particular> politic” (subl. în text – n.ns., G.C.), fiindcă „faptele din care este alcătuită sunt rezultatul tuturor celorlalte <ținătoare de istoriile de ramuri> și pretind, pentru a fi înțelese, studiul de ansamblu al dezvoltării umane”¹⁰³.

Conform *adevărului* sus-relevat, *istoriei politice* i se adecvează ori i se subsumează istoriile „de ramuri” ca praguri spre *sinteza* orientată vectorial de cea întâi menționată. În puterea unui atare *adevăr* stă supercapacitarea *istoriei politice* de a înlesni dacă nu chiar de a furniza dinspre ea înțelesuri ale diverselor *teme* sau „chestiuni” generate de „devenirea umanității”, fie aceasta „ca de ansamblu”, fie „pe părți” ale ei. Iar mai toată acea supercapacitare se verifică din plin „pe timpurile moderne și contemporane”, care erau „văzute” de Xenopol și de nu puțini intelectuali congeneri lui, ca „timpuri” încărcate de *teme* ori de „chestiuni” reflectând procesul complex al „intrării”, xenopolian vorbind, „devenirii istoriei în domeniul conștiinței”. Dintre *teme*, cea a *națiunii* se releva ca una „de căpetenie”, la români, precum și la mai fiecare altă entitate etno-istorică de profil european, chiar euroatlantic. Raportându-se la așa ceva, în *Lecțiunea de deschidere a cursului de Istoria Românilor de la Universitatea de Iași*, tânărul profesor Xenopol „puncta”, ca mai presus de orice altceva, „scopul curat național”¹⁰⁴ al domeniului pe care studenții ieșeni „veneau”, la 1883, să-l cunoască. Un atare „scop” ținea, în felul cum „puncta” profesorul, de o mirifică „îngrijire” a naturii „ca istoria să se lipească strâns de sufletul omului”, încât „individualitatea omenească” să se atașeze profund „națiunii”, cu fervoarea „patriotismului înviat”, însușibil ca „lecție

¹⁰² *Ibidem*, p. 324 și urm.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 325.

¹⁰⁴ Idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 335.

de viață” („*Popoarele din care a dispărut patriotismul sunt moarte pentru istorie*”)¹⁰⁵. S-ar putea deduce, la o primă și grăbită privire asupra cuvintelor menționate, că, de la chiar „plecarea” spre a realiza prin etape de curs universitar și efort documentar-interpretativ, marea sinteză de *Istoria Românilor*, autorul lor ar fi fost animat de „patriotism național” ori de „naționalism patriotic”, expresii cam lascive, discutabile, ambele, și anevoie de „ocazional serviciu” celor ce, de la o recentă nouă vreme, le tot „circulă”, sub incidența retroactivă a „învățămintelor sceleratelor extremismelor” ale secolului al XX-lea, întru denaturarea de declarații, gesturi și acte ale personalităților de prim rang ale „epocii Regenerării culturale și a emancipării romanității orientale”.

Pe timpul vieții sale, cum consemnează și memorialistic, autorul *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* s-a considerat tranșant naționalist („*Naționalist am fost de la cea dintâi îngânare a minții mele, pe tărâmul cugetării și așa am rămas <...> și așa nădăjduiesc să trec în pământ*”)¹⁰⁶. Și nu era vorba doar de „un naționalism sentimental”, de o iubire ardentă „de neam și patrie”, ci și de unul izvorât din „cugetare”, cuvânt, acesta, de sublimă și predilectă „întrebuințare” xenopoliană. Speciala „cugetare” de la originea profesării de istoric ieșean a naționalismului s-a conectat, se înțelege, la poate cea mai amplă și mai tensionată dezbateră de idei de pe întinsul secolului al XIX-lea european, dusă spre excese de miza Marelui Război, ca a unui „între națiuni”, și escamotată rasist-șovinistic sau internaționalist-proletcultistic de totalitarismele secolului XX. În „marea dezbateră de tip secolul XIX”, naționalismului i s-a conferit, de regulă, un sens pozitiv, cu marcă de înalt prestigiu al însuflării de el a procesului istoric de edificare a statelor moderne și de emancipare a individului cetățean, ireductibil actant acesta al spațiului public. Și i s-a tot conferit acel sens naționalismului, chiar și atunci când definiri ale națiunii și revendicări de drepturi mai ales istorice în numele fiecărei entități de genul ei au presupus polemici ori, mai grav, recurs la arme. Când Xenopol, student fiind, la Berlin, și-a putut bine conecta „propria cugetare” la „marea dezbateră europeană de idei”, se inflamase de-a binelea disputa franco-germană pe tema națiunii, în note de *naționalism*, fie dinspre stânga, fie dinspre dreapta Rinului. „Teza” franceză, trecută prin marea Revoluție de la 1789–1792, sub chip de *principiu național*, era că *națiunea* voluntar manifestantă autodeterminativ constituia corpul politic-cetățenesc, peste deosebiri de rasă ori de religie, al statului modern, pe când „teza” germană a națiunii „se voia a fi” ilustrantă de „geniu propriu, popular” (*Volkgeist*), de unde și esența spirituală a statului și a legii germanice. Va fi avut cunoștință tânărul Xenopol de pasajul de text al lui Fichte din al acestuia *Discurs asupra națiunii germane*, de la 1808, dar cu încă special ecou în cercuri intelectuale mai ales berlineze, la 1870-1871, pasaj conform căruia entitatea națională germanică ar fi „*un moi métaphisique*”, prin distincție netă față de cea franceză, „*un moi historique*”¹⁰⁷. După cum, îi va fi fost de luat aminte aceluiași tânăr studios, fie și „din jurnale”, în anul 1871, despre *scrisorile deschise*, între francezul Ernest Renan și germanul Theodor Mommsen, pe tema națiunii, epistolar ilustrant, conform „învățăturii” trase de cel întâi menționat, de „*un malentendu fondamental*”¹⁰⁸. Era momentul când „tezei” franceze orientate de raționalitatea *principiului național* părea să „i se ia fața” de „teza” germanică a națiunii *etno-spirituale*, generatoare, această din urmă teză, de *nou ideal național*, împărțit de intelectualitatea

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 337.

¹⁰⁶ *Idem*, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 26.

¹⁰⁷ Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, vol. II, *Du XVIII^e siècle à nos jours*, Paris, 1975, p. 492–494.

¹⁰⁸ V., pentru comentarii, Gheorghe Cliveti, *Europa franceză și cauza română*, p. 657 și urm.

prevalent tradiționalistă, inclusiv de cea „de pe la noi”, spre finele secolului al XIX-lea. Din texte xenopoliene, precum *Cultura națională*, răzbate înțelesul *etno-spiritual al națiunii*, pe când părțile întinse revenibile „timpurilor moderne și contemporane”, în cuprinsul *Istoriei Românilor*, învederează, asupra mișcării naționale cu începuturi „petiționare” către Înalta Poartă și „puteri străine”, la moldo-valahi, sau „suplicante”, înspre Curtea de Habsburg, la ardeleni, și „culminații” afine prin programe ale revoluțiilor de la 1821 și 1848, acte „punctuale” ale Adunărilor ad-hoc de la 1857 și reforme presupuse de Unirea Principatelor și de legitimarea istorică a domniei lui Alexandru Ioan Cuza – prevalenta considerare a *principiului național*, ca unul *al națiunii unice*, rațional-voluntare întru a-și asigura cadrul politico-instituțional, *statul nou*, propriu împlinirii ei de sine.

Textele publicistice¹⁰⁹, mai curând decât părți din *Istoria Românilor...* referitoare la timpurile moderne, i-au atras lui Xenopol „catalogări” ori de-a dreptul acuze de xenofobism, în general, de antisemitism, în special. Concepția asupra studiului istoriei, precum și respectivelor părți ale marii sinteze de istorie națională permit însă înțelegerea de fond a reacției autorului față de ceea ce i se dovedea ca „străin de viața poporului român”. Era, de altfel, o reacție frecvent întâlnită la intelectualii români, mai ales la cei de mare anvergură istoriografică și literară, „din epocă”, printr-o situare a lor mereu înălțată ideatic în continuitatea unui „militantism” inaugurat de cronicarii secolului al XVII-lea, de iluminiștii ardeleni și de pașoptiști, și cu bine nutrită convingere într-o „viitoare mântuire de primejdii a Neamului și a Țării”. Se tot invoca de respectivii intelectuali motivul că românii, exponențiind „romanitatea orientală”, s-au văzut „înconjurați și amenințați de-a lungul secolelor” de popoare de care n-au prea avut cum să se delimiteze durabil sub raport politico-statal, de unde și „chipul de primejdii al vecinătăților lor”. Un atare motiv și-a aflat, e drept, la Xenopol, expresie istoriografică pe care el a tot căutat să fie convingătoare prin ea însăși. Concepția sa, cu note aristoteliene și iluministe, după care „faptele politice”, asimilabile „elementului principal al istoriei, *recte* al vieții statului”, sunt determinate sintetizant de „fapte culturale”, răzbate, înainte de a se regăsi „în totul *Teoriei*”, din mai fiecare treaptă a realizării diegezei consacrate relevării înțelesurilor trecutului istoric românesc.

Sensului îndelung al devenirii istorice românești, Xenopol i-a căutat determinații *geografice*. A considerat asemenea determinații într-un înțeles de *geografie istorică*, poate chiar de *geografie umană*. Determinații geografice vădite de „forme ale culturii românești”, apropia explicația xenopoliană asupra a așa ceva de „curentul științific” orientat de admiterea sau probarea presupunerii de esență a geografiei cu istoria, presupunere sublimată de Elisée Reclus („*La géographie n'est autre chose que l'histoire dans l'espace, de même que l'histoire est la géographie dans le temps*”)¹¹⁰. Spațialitatea

¹⁰⁹ A. D. Xenopol, *Teoria generală a înrâuririi popoarelor, unele asupra altora și arătarea elementului constant în naționalitatea noastră, elementul latin*, în CvL, X, 1876, nr. 1 (1 aprilie), p. 39–43; idem, *Studii economice*, Iași, 1879, p. 118–126, cu deosebire; idem, *Românii și grecii*, în „Arhiva...”, II, 1891, nr. 8 (februarie), p. 449–469; idem, *Influența grecească în Țările Române*, în „Anuarul Ateneului Român pe anii 1902–1903, 1903–1904”, București, 1904, p. 117; idem, *Chestiunea țărănească*, în „Evenimentul”, XIV, 1906, nr. 57 (23 aprilie), p. 3; idem, *În chestia răscoalelor țărănești* (interviu), în „Adevărul”, XIX, 1907, nr. 6301 (9 martie), p. 1; idem, *Naționalism și antisemitism*, în „Noua revistă română”, t. VII, 1910, nr. 11 (3 ianuarie), p. 163 și urm.; idem, *Românii și ungurii*, în „Arhiva...”, XXV, 1914, nr. 1–2 (ianuarie–februarie), p. 1–19; idem, *Românii și Austro-Ungaria*, Iași, 1914; idem, *Germanii și românii*, în „Neamul românesc”, XII, 1917, nr. 74 (18 martie), p. 1; idem, *Mișcarea din Rusia*, în „Neamul românesc”, XII, 1917, nr. 106 (21 aprilie), p. 1, și nr. 107 (22 aprilie), p. 1; v. și Al. Zub, A. D. Xenopol. *Biobibliografie, passim*.

¹¹⁰ Cf. Lucien Febvre, *La terre et l'évolution humaine. introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1922, p. 5; cu referiri și asupra unor scrieri sau dezbateri din timpul când Xenopol și-a elaborat *Istoria Românilor*.

teritorială, îngemănată cu mediul natural, a îndreptățit, la Xenopol, prin asimilarea de înțelesuri de *geografie istorică* sau *umană* unor „forme ale cugetării românești”, toponimul de *Dacia Traiană* pentru partea majoritar nord-dunăreană și carpatină a „romanității orientale”¹¹¹. Nota dominantă a respectivelor „forme” s-a impus ca fiind cea a *românismului* „trunchiar-arborescent”, cu rădăcini dacice și coroană romanică, suportantă, doar pe ea, și de „elemente străine”, fără a-i provoca, dincolo de ceva nuanțe, schimbare de colorit. Cât timp atare „elemente”, precum cel proto-slav și cel germanic, chiar și cel turanic, au fost asimilabile românismului, acesta ca „formă identitară a cugetării”, nu a fost în suferință. Avea să fie în așa ceva din cauza „încețoșanțului” slavonism ecleziastic și scriptural din secolele XIV–XVI și din cea a „sofisticantului” grecism cultural, asortat cu „fanariotism” subminant de „bune tradiții și moravuri, de înșeși așezăminte domnești”, prin secolele XVII–XVIII, chiar și din cauza velico-rosianismului, de pe la jumătatea ultimului secol menționat. S-au adunat, prin urmare, motive serioase de înfierbântare a reacției moldo-muntene, exponențiată, la vârf, de boieri „de țară”, față de „străinătate”, față, mai tranșant spus, de „forme de dominație străină” ajunse și ca „interne”, excesiv de apăsătoare. Același tip de înfierbântată reacție a cuprins spiritele românilor ardeleni, ca îndreptată „suplicant” contra sistemului politic al Principatului, dat de „națiunile privilegiate”, maghiarii, sașii și secuii, și de „religiile recepte”, pe lângă cea catolică, în aleatorie ordine, cele luterane, calvină și unitariană. Erau, fără îndoială, motive serioase de reacție a românilor contra „străinătății”, a celei „de vecinătate”, mai ales, într-un decurs temporal când li se contesta „de străini” teritorialitatea, vechimea și chiar romanitatea. Xenopol, în sinteza sa istorică sau în texte publicistice, nu a făcut altceva decât să facă înțeleasă înlănțuirea cauzală, „serialitatea” reacției românilor față de „primejdii străine”, secătuibile de energii „ale neamului” și pervertibile, îndeosebi prin secolul al XVIII-lea, de „trai” de toate nivelurile, de la cel „de curte domnească” sau „de conac boieresc” până la „cel comun”.

Cât despre „acuzele” de antisemitism, reputatul istoric le-a respins constant și explicativ în sensul că nu s-a exprimat vitriolant asupra rasei evreilor ori a „pre-creștinei” lor religii, ci și-a exprimat publicistic cu uneori tendințe întreținute de dezbateri culturale „punctabile”, de la neam la neam”, și de trăsături „negative”, chiar „degenerative”, pe lângă cele „de noblete” – poziția față de spinoasa „chestiune evreiască”, una de natură civilă, înainte de orice, generată de dificultatea de a se asigura unei „entități majoritar de emigranți” rezidență românească, după norme constituționale și legislative. Acea „entitate”, rezultată preponderent din „valuri imigraționiste”, la 1830–1831 și 1863–1865, cu deosebire, se tot deda „jurisdicției consulare” și apelului „către puteri străine”, îngreunând, tocmai de aceea, „naturalizarea” componenților ei umani. Analiza pe care a încercat-o și după repere social-economice, politice sau culturale asupra „chestiunii evreiești” și-a degajat-o, în mod deliberat, de antisemitism manifest. A și ținut să noteze, aproape concludiv la „paginile sale autobiografice”, că, etalându-și patriotismul românesc, nu era neapărat antisemit, „dar nu putea nici măcar gândi de a da drepturi <de împământare> unei mâini de oameni ce-și păstrau caracterul străin în țara noastră”¹¹². Cu origini el însuși „străine”, „după tată Brunswick, după mamă Smith”¹¹³, suspectat de „răuvoitori” că „s-ar trage” din chiar „evreime”¹¹⁴; vedea pentru „israeliți” posibilitatea de

¹¹¹ A. D. Xenopol, *Baza geografică a istoriei românilor* (curs de introducere în Istoria Românilor, ținut la Universitatea de Iași, în anul 1876), cf. *CvL*, IX, 1 aprilie 1875 – 1 martie 1876, p. 359–367; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 202–220, 1562.

¹¹² Idem, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 77.

¹¹³ *Ibidem*, p. 5.

¹¹⁴ *Ibidem*.

a-și ameliora soarta, asimilându-se, inclusiv prin căsătorii, românimii, după „exemple” înregistrate și de „țări occidentale”¹¹⁵; era, se înțelege, o posibilitate cam străbătută de spirit nonșalant de *Belle Epoque*, înainte de a fi lăsată în urmă de mersul istoriei marcat de actul naturalizării evreilor la capătul Războiului Întregirii României. În sensul anticipabil până să se fi învederat ca al deznodământului „spinoasei chestiuni de naturalizare”, a vibrat, precum de surdina, pe fundalul comentariilor xenopoliene consonante celor patriotic-publice „de epocă a Vechiului Regat”, un semn de întrebare asupra raționalității articolului 7 al Constituției din 1866, preconizant de excluderea integrală a „persoanelor” de rit necreștin – majoritar „israelite” – de la cetățenia românească, excludere principal și doar parțial atenuată prin revizuirea respectivului articol constituțional, la 1879, sub formă de îndeplinire a unei „condițiuni” impuse de „puteri străine” pentru recunoașterea Independenței Țării.

Revenind în privința „forme de cugetare românești”, reflectantă de „elementul principal al istoriei”, altfel spus de „lucrarea faptelor culturale pentru determinarea celor politice, țiitoare de viața statului”, ar fi de subliniat că, prin considerarea ei, Xenopol a relevat epoca modernă, ca de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea și până la 1821–1822, și epoca contemporană, ca începută cu anii menționați și culminată de Unirea Principatelor și domnia lui Alexandru Ioan Cuza, conform ediției a II-a, inițiată de autor și devenită a III-a, sub „îngrijire” dată de I. Vlădescu, a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*. Susținând încă înainte de realizarea primei ediții a marii sinteze istorice că Unirea „sub Mihai Viteazul” nu a fost sortită dăinuirii epocale din cauza neatingerii de eveniment a caracterului național clar definibil, înainte să fi fost generat de „dezvoltare culturală întru factualitate politică”¹¹⁶, s-a orientat după date certe ale acelei „dezvoltări”, cu sens de „istorică cugetare”, pentru a situa temporal, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, începuturile modernității românești. Texte juridice sau „de învățătură laică și bisericească”, luminoase „producții cărțurărești”, precum cele ale „marilor cronicari”, mai toate în limba română devenită pregnant „de cancelarie domnească” și de slujire preoțească, l-au făcut să considere ca deplin îndrituită acea primă delimitare temporală, elastică și nu rigid-cronologică, de „epocă nouă”. Forța argumentativă a „textelor primare”, între care își căpătau, prin investigații arhivalice și publicații întreprinse de specialiști, cuvenita precumpănire *documentele* în fundamentarea studiului istoriei, i-a impus să-și revizuiască „opinia de tinerețe” că „zadarnic am căuta semnele distinctive ale civilizației moderne la noi” până la începutul secolului ce-i ținea viețuirii sale personale de contemporaneitate, ca al XIX-lea, desprinzător dintr-un Ev Mediu „caracterizat”, pentru veacurile XIV–XVI, „de virtutea neînfricoșată a marilor voievozi”, și ajuns, treptat, spre anul 1700, profund și regresiv-valoric marcat „de lupte politice și religioase, de o țesătură nesfârșită de ambițiuni, înălțări și căderi, într-un cuvânt <de> o mișcare mai mult fizică, exterioară, <cam la mâna străinilor>, decât <de> o mișcare a ideilor”¹¹⁷. În cuprinsul sintezei de *Istoria Românilor...*, începuturile „de mijloc secol XVII” ale modernității i s-au relevat, pe baze explorate de „text primar” și din reflecții suscitante de preocupări de *istorie universală*¹¹⁸, cu „învățătură” despre „lucrarea” mai ales europeană, unitar ori

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 77.

¹¹⁶ Idem, *Două scrieri istorice asupra lui Mihai Viteazul, Bălcescu și Teutshländer*, în *CvL*, XIV, nr. 2, 1 mai 1880, p. 41–49; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 280–297; v., pentru comentarii, Ion Toderașcu, *Personalitatea lui Mihai Viteazul în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 75–83.

¹¹⁷ A. D. Xenopol, *Studii asupra stării noastre actuale*, cf. loc. cit., p. 82.

¹¹⁸ Idem, *Cronologia rațională a istoriei universale, prelucrată cu privire la examenul de bacalaureat*, Iași, 1871; v. și Al. Zub, *op. cit.*, p. 185 și urm.; v., pentru comentarii, V. Cristian, *Preocupări de istorie universală în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 99–111.

sistemic semnificantă, a ideilor asimilabile, „la noi”, „cugetării” nu doar asupra „stărilor de fapt”, ci și a necesităților reclamate de însuși sensul „de noutate”, măcar prefigurabil, al devenirii societății „implicite vieții statului”. Iar dacă, tot „la noi”, statul nou a cam întârziat să fie „o realitate” politică, „forma de cugetare” reflectantă de dezvoltare culturală de conotații treptat naționale l-a luat „de reper” ca „virtualitate”, știut bine fiindu-i lui Xenopol *adevărul* că afirmarea națiunii, din chiar faza incipientă, presupunea „ființarea entității statale” asigurante de a ei „propășire”. În cazul românilor din întreg arealul locuirii lor istorice, „cugetarea” menită să conducă, prin implicita ei „scară de la fapte culturale la fapte politice”, spre ființarea *statului de tip nou*, altfel spus, *de sine modern stătător*, a fost drastic obturată de „forme de dominație străină”, încât ea, acea „cugetare”, a și curs cam subteran până să-și fi aflat, spre 1791, pentru Transilvania, și 1821–1822, pentru Moldova și Valahia, albia de suprafață, prin acte energice și publice de emancipare națională. Spre edificare, în locul de *motto* la volumul XI – *Istoria politică a Țărilor Române de la 1822–1848* – apare ca bine rostuită notația: „*Naționalitatea română fusese până în timpul la care s-a ajuns – cu demersul istoriografic xenopolian – sprijinită mai mult de instinct și de puterile neconștite ale sufletului poporului. Cu începutul secolului al XIX-lea, dezvoltarea neamului românesc intră în domeniul conștiinței <manifeste>. Ea începe a fi dorită și voită de dânsul*” ca „mare mișcare”, cu „începuturi care se întâlnesc și pe tărâmul politic și pe cel cultural, așa precum aceste două sfere sufletești niciodată n-au stat despărțite în viața popoarelor, ci pururea una condiționează, susține sau combate pe cealaltă” (subl. ns., G.C.).

S-a făcut adeseori, fie pe parcursul apariției „volum cu volum”, fie la finalizarea sau reeditarea *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, observația, îndurată de Xenopol ca ținând de „reavoința criticilor săi” ori de perceperea cam superficială, cu chiar prejudecăți, „de ei” și, am adăuga, de „cei de după ei”, că pentru respectiva sinteză istoriografică ar fi contat prevalent, aproape inclusiv, factualitatea politică. La o sinceră și rațională evaluare a „principalei sale scrieri”, autorul se considera ca fiind „cel dintâi care <a> căutat a da un loc important dezvoltării culturale și a celei a așezămintelor și a nu îneca întreaga istorie numai în fapte politice” și, totodată, „cel dintâi care <a> cercetat în tot lungul istoriei românilor dezvoltarea boierimei, a producției și bogăției țărilor <române>, starea țăranilor, așezămintele juridice și sociale ca breslele, modul ocărnuirei, starea financiară, moravurile și deprinderile, literatura lumească și <cea> bisericească, căutând totdeauna a forma și legătura asemenea dezvoltării cu mersul obștesc al poporului”, două volume ale ediției *princeps* a „marii sale sinteze” fiind, de altfel, „consfințite tratării părților culturale”¹¹⁹. Poate greu „de înțeles” ori de admis le-a fost „răuvoitorilor critici” considerarea de Xenopol a „elementului principal al istoriei”, ca dat, cum am arătat și ceva mai sus de aceste rânduri, de „dezvoltarea socială și politică, constituind viața statului”. Pentru relevarea a așa ceva a contat, e drept, în „marea sinteză” xenopoliană, dar și în *Principii* sau *Teorie*, cum nota autorul însuși memorialistic, *istoria politică*, nereductibilă însă axiologic la ea însăși, ca expozeu de evenimențialitate de gen, ci suscitantă de o anumită coeficientizare ideatică, de putere ori de prestigiu, a factualității istoriilor „de ramuri”, economică, socială, juridică, diplomatică, științifică etc.

În „scara” ori „treptele” factualității, de la cea asimilantă *cultural* a faptelor sus-amintitelor istorii „de ramuri” la cea *politică*, nu i-a prea venit lui Xenopol să admită operativitatea istoriografică a *sociologiei*, dedabilă, aceasta, statisticilor și percepției

¹¹⁹ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 44.

uniformizante ori schematizante de *date* cam „fixate” artificial „în spațiu și timp”, fără a respecta caracterul „omenește mișcător și multiformic” al celor două „categorii”. În contra „viziunii retrospectiv – sociologizante”, după „legi” abstract-schematizante, enunțate de Auguste Comte ori de Gabriel Tarde, a cultivat considerentul *cunoașterii istorice* ca „a diferențelor și anume a diferențelor între formele care se dezvoltă consecutiv sau paralel”¹²⁰, faptele „de succesiune” neputându-se plia asimilării lor pretins „legice” celor „de coexistență”, încât *istoria* să fie „pusă pe alte temelii de știință”, cu prețul scoaterii ei complete „din sfera literară”¹²¹. A și anticipat, în cazul perspectivei „retro-sociologizante” asupra *istoriei*, infuziuni de materialism istoric, de tezism marxist, presupunător de „transportarea conceptului devenirii istorice, printr-un proces de antiteze, de la forma abstractă pe care dialectica lui Hegel a descris-o deja în trăsăturile ei cele mai generale, la explicația concretă a luptei de clasă”; „în această mișcare istorică, acolo unde se crezuse a se vedea trecerea de la o formă la alta de idei, <Marx și Engels> au văzut pentru prima oară tranziția unei forme a anatomiei sociale la o altă formă”¹²². A sesizat în tendința spre „o istorie determinist-sociologizantă”, scoaterea claselor sociale, ordonabile după criteriul public, din viața statului, politico-juridic instituționalizantă, și sinonimizarea funcționalității lor social-economice cu însăși infrastructura „de antagonisme sociale de neîmpăcat” a entității statale de factură „supra-structurală”. Era tendința spre o răsturnare „cu vârful în jos” a piramidei instituțional-întruchipante, conform filosofiei politice aristoteliene reconsiderate de iluminiști, de viața statului. Materialismul istoric „orienta tezist” considerarea statului ca instrument în mâna claselor sociale dominante pentru exploatarea claselor producătoare de bunuri”, altfel spus, ca entitate epifenomenală, prin raportare la „fenomenul de bază, social-economic”, gestant de ireductibile antagonisme „de clasă”. În consecința unei atare răsturnări piramidale a raportului stat-societate, *omul* însuși se vedea „scos” din condiția de „făuritor conștient al istoriei” și „adus” la cea de produs fatalmente epifenomenal al „materialității determinării lui istorice”. Or, așa ceva era de neadmis în viziunea *umanistă* xenopoliană asupra istoriei, într-o epocă la a cărei dimensiune intelectuală mai înflorea gândirea filosofică asupra statului și dreptului, a fenomenelor sociale și politice din viața entității statale¹²³. După cum, de neadmis, la o evaluare critic-rațională a operei lui Xenopol, sunt acele „aprecieri” conform cărora fie și doar „părți” ale gândirii și scriiturii sale, pe teme economice, sociale, chiar de istorie, el și-ar fi însușit câte ceva din marxism¹²⁴.

Întreaga operă istoriografică xenopoliană, cu deosebire *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, învederează considerarea de autor a „înlănțuirilor cauzale”, sub niciun chip determinabile structuralist-materialist, ale *faptelor trecutului*, în expresii ideatice, sublimabile fenomenologic. Dincolo de considerarea a așa ceva s-ar risca, cum nota respectivul autor, „să lipsească” firul de legătură al faptelor între ele și să rămână „o cantitate de date și de evenimente fără de orice principiu ordonator”, suscitant nu atât de narațiune cât de demers explicativ¹²⁵. În opera sa, Xenopol a urmat, așadar, „principiul

¹²⁰ Idem, *Teoria istoriei*, p. 269.

¹²¹ Idem, *Expunere pe scurt a principiilor fundamentale ale istoriei*; cf. idem, *opere*, I, *Studii*, p. 885 și urm.

¹²² Idem, *Teoria istoriei*, p. 331.

¹²³ V., în vol. A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, Vasile Vetișanu, A. D. Xenopol și problemele filosofiei culturii, p. 243–248; Vasile C. Nichita, *Încercări de filosofie economică în opera lui A. D. Xenopol*, p. 307–316.

¹²⁴ N. Gogoneață, A. D. Xenopol și problema determinismului în istorie, în vol. A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 139–145.

¹²⁵ A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, p. 305.

ordonator” al determinării cauzale a faptelor, nu și determinismul materialist „operant” dinspre structuri „de bază” social-economice către „suprastructuri” de idei, instituții etc. Calea pe care *științific și umanist* a urmat-o el pentru cunoașterea trecutului ca devenire definit *spirituală* a înfăptuirilor omenesti, i-a permis să cuprindă „timpurile moderne și contemporane” în *Istoria României din Dacia Traiană* de o manieră relevantă asupra a însuși destinului nostru „de neam și Țară”. Întregul discurs al „marii sinteze naționale” învederează, fără rigide repere cronologice ori evenimențiale, conectarea „mersului” istoriei românilor la cel al istoriei universale, la al celei europene mai ales, pentru „noile timpuri”. În dimensiunea clar nuanțabilă de semnificații, conectarea a implicat românimea „ca tot”, cu centralitate transilvană, vădită, de altfel, de tradiția istorică, de la simple expresii ale acesteia, de folclor, la edificare cărturărească, tradiție „a descălecătorilor”, fie a celui dintâi, „traianic”, fie a celui „voievodal, de țări”, cu reverberații, ambele, și în impulsul „ardelean” dat „deșteptării noastre naționale”.

Acea conectare „a noastră la lume” și-ar fi aflat o și mai clară relevare într-un ipotetic volum acoperitor de anii 1866–1918, pe care autorul să-l fi realizat, adăugibil, ca de final, dacă timpul și starea de sănătate i-ar fi permis, pentru proiectata și parțial, cu doar primele cinci volume, concretizată de el ediție a II-a, în anii 1913–1914, reluată „îngrijitor”, de I. Vlădescu, în anii 1925–1930, ca ediție a III-a, de paisprezece volume, a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*. Structura de rezistență, prin studii și articole¹²⁶, a acelui volum „de adăugat”, apare ca bine sudată, cu dare de impresie, unei lecturi a acelor „materiale”, acum, peste mai bine de o sută de ani, că autorul și-a stins cumva „înfrânarea” sa de la a scrie istoria „prea subiectiv” contemporană lui. În acele „materiale”, discursul xenopolian a vibrat cu intensitate de credință, împărtășită de nu puțini intelectuali de top „ai vremii”, că România independentă și regală, spre care se îndreptau aspirațiile de împlinire națională ale tuturor „celor de-un neam și-o limbă”, resimțea profund, la chiar nivelul de securitate statală, situarea „dincolo de granițele ei” a centrului transilvan, istoric, geografic și demografic¹²⁷. Era o credință ce prevala, în simțirile și gândurile autorului primei „mari sinteze de istorie națională”, asupra considerentului politico-strategic, urmat, rațional dar și cam exclusivist, de „capul încoronat al țării și de intimii lui sfetnici”, că Regatului i se confirma „securitatea” prin „atașarea sa la sistemul bismarckian de alianțe”, defensiv „asiguratoriu contra Rusiei”, dar și permisibil Austro-Ungariei de a-și clama „fixarea frontierelor imperiale și regală” peste tendințele centripete față de Viena și mai ales Budapesta ale „naționalităților ce acuzau oprimarea sau închiderea orizontului lor de emancipare”. *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, deodată cu articole și cuvântări academice sau, în general, publice xenopoliene, se prezintă, tocmai prin valențele lor științific-culturale, ca un vibrant mesaj întru înfăptuirea *Marii Uniri*¹²⁸. Și-a primit astfel un plus de valabilitate toponimul de *Dacia Traiană* în titlul primei sinteze monumentale de *Istoria Românilor*. S-a anticipat, prin același vibrant mesaj, adecvarea la viața statului românesc, național *întregită*, a „fenomenelor vieții sociale și politice”, asimilante ei, ca „element principal al istoriei”,

¹²⁶ Idem, *Studii economice*, Iași, 1879 sau Craiova, 1882; v. și idem, *Opere*, I, *Studii*, pentru idem, *Studii asupra stării noastre actuale*, p. 81–201; *40 ani de domnie ai M.S. Regelui Carol I*, p. 358–372; *Centenarul răpirii Basarabiei*, p. 605–633; *Războiul din Balcani*, p. 595–605; v., desigur, și idem, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, 2 vol., Iași, 1880 (ediția a II-a, îngrijită de Elisabeta Simion, cu Prefață de Apostol Stan, București, 1997).

¹²⁷ Idem, *Studii asupra pozițiunii geografice a românilor*, cf. idem, *Opere*, I, *Studii*, p. 298–323.

¹²⁸ Vasile Netea, *Desăvârșirea unității politice a poporului român în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, p. 85–98.

în virtutea „faptelor de succesiune <...>, născătoare de idei <...> absolut necesare constituirii de serii”, relevabile „cauzal”¹²⁹. Se poate, de aceea, considera cu deplin temei că, prin armonioasa concordanță între concepția de studiu, ideatic luminoasă, și conținutul factualic de referință, Xenopol a realizat *versiunea clasică a istoriei modernității românești*, parte „fanion” a primei mari sinteze de istorie națională.

MODERN TIMES, CONTEMPORARY TIMES...
IN THE *HISTORY OF ROMANIANS WITHIN TRAJAN'S DACIA*.
PRELIMINARY NOTES
(Summary)

Keywords: the Modernity in the Romanians History, the concepts, the methodology, the political history, the cultural history.

The main target for this study is to be emphasized the understandings of the modernity in the A. D. Xenopol's *Istoria Românilor din Dacia Traiană*. As it is well known, Xenopol undertook a both documented and theoretical analyse of the Modernity, especially for the Romanian History. He considered the importance of the *method*, at the level of the documented reveal of the historical facts. Above that level, he emphasized the chains of ideas, as phenomena. From a rational perspective, with deep marks in the Aristotel's thought and in the Enlightenment, he considered the prevalence of the political history toward the cultural history. The Romanian modernity appears, in the Xenopol's view, as a “form of conscience”, certified through both cultural and political facts. That Modernity had its beginning on the middle of the XVIIth Century and reached the level of the Romanians national emancipation during the XIX Century, even as a Contemporary historical process to the Xenopol's life.

¹²⁹ A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în loc. cit., p. 62.

ALEXANDRU SIMON*

**ÎN VARA ANULUI 1466: RIDICAREA ATHONITĂ
A LUI ȘTEFAN AL III-LEA CEL MARE ȘI PRĂBUȘIREA OTOMANĂ
A ATLETULUI GHEORGHE CASTRIOTA SKANDERBEG**

În istoria lui Ștefan, anul 1466 ocupă o poziție secundară în raport cu „anii-cheie” 1473 (marea campanie din Țara Românească), 1475 (bătălia de la Vaslui), 1484 (căderea porturilor Moldovei) ori 1497 (bătălia din Codrii Cosminului)¹, deși asupra anului 1466 (al întemeierii Putnei), care leagă – în mod evident în timp – cucerirea Chilie (1465) și bătălia de la Baia (1467), s-a mai atras atenția². Fie dintr-o exagerată prudență, specifică abordărilor „de nișă”, fie deoarece lărgirea cadrului analizei șubrezea interpretările dorite, „anul ștefanian 1466”, chiar și atunci când a primit atenția cuvenită, a fost adesea privit în afara cadrului cronologic și a contextului politic regional³.

În 1466, în decurs de nici trei luni, Ștefan al III-lea al Moldovei a luat sub patronaj Mănăstirile Zografu (10 mai)⁴ și Hilandar (27 iulie)⁵, simbolurile monahale ale Bulgariei⁶ și

* Cercetător științific, dr. habil., Academia Română, Centrul de Studii Transilvane – Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

¹ Deși anii de „rang secund” au avut uneori măcar importanța „anilor-cheie” (vezi Ștefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, editori Șt. S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, Putna, 2004, p. 389-414).

² Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Cercetări Literare”, București, V (1943), p. 101-240, la p. 140 (care a și subliniat cel mai apăsător importanța, în plan cultural, a anului); Liviu Pilat, *Cultul Sfintei Cruci în vremea lui Ștefan cel Mare*, în „Analele Putnei”, I (2005), 1, p. 5-16, la p. 16; Alice Sullivan, *The Athonite Patronage of Stephen III of Moldavia, 1457-1504*, în „Speculum”, New York, XCIV (2019), 1, p. 1-46, la p. 36.

³ Iar două izvoare neglijate (Alice Sullivan, *The Athonite Patronage*, p. 7, 14, notele 24 și 59), asupra relațiilor Moldovei cu Athosul (1416, 1484) pot fi de natură (în special cel dintâi) să schimbe nu doar imagini de detaliu, ci chiar perspectiva *valahă* (monarhică) de ansamblu (Georgi Parpulov, Ralph Clemençon, *Румънци и славяни на Света гора през 1416 г.* [Români și slavi la Sfântul Munte în anul 1416], în „Palaeobulgarica”, Sofia, XXXV (2011), 2, p. 59-64; actul, cunoscut de la 1943, a fost semnalat în istoriografia română de Liviu Pilat: *La începutul relațiilor moldo-athonite: solia lui Alexandru cel Bun la Zografu și problema lavrei moldovenești*, în *Relațiile Țărilor Române cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte (secolele XIV-XX)*. În *honorem Florin Marinescu*, editor Petronel Zahariuc, Iași, 2017, p. 55-64).

⁴ Act editat și tradus în română ultima oară în *DRH, A. Moldova, II, 1449-1486*, editori Leon Șimanschi, Georgeta Ignat, Dumitru Agachi, București, 1976, nr. 135, p. 191-194. După ediția *DRH*, documentul a fost recent republicat, tradus și comentat în engleză de Alice Sullivan, *The Athonite Patronage*, Anexă, p. 45-46.

⁵ Radu G. Păun, *Pomenirea lui Ștefan cel Mare (și a urmașilor săi) la Mănăstirea Hilandar de la Muntele Athos*, în „Analele Putnei”, X (2014), 1, p. 191-202, la p. 192-194. O bună parte din date sunt accesibile doar pe microfilm, la Ohio State University.

⁶ Deși textul este partizan, vezi și Dan <Ioan> Mureșan, *Zographou et la transmission de l'idée impériale bulgare en Moldavie*, în „Bulgaria Mediaevalis”, Sofia, II (2011), p. 703-753.

Serbiei⁷ de la Muntele Athos⁸. Sfântul Munte era deopotrivă stâlp al rezistenței în fața Romei⁹, o fortăreață¹⁰ dispusă la protectorat *latin* (precum cel al lui Alfonso al V-lea de Aragon, regele Neapolelui, aliatul lui Iancu de Hunedoara)¹¹ și spațiu ortodox de negociere între catolici și turcii musulmani (ca la vremea tratatelor dintre Veneția și Înalta Poartă, mediate de Mara Branković, fiica despotului Gheorghe și văduva sultanului Murad al II-lea)¹². La 1466, se împlineau trei ani de când capul ultimului rege creștin din Balcani, cel al Bosniei, Ștefan Tomašević¹³, căzuse la picioarele lui Mehmed al II-lea (1463)¹⁴ și șapte ani de când același sultan, crescut de mama sa vitregă, Mara Branković¹⁵, cucerise Smederevo, capitala Despotatului Serbiei (1459)¹⁶. La 1466, urmașul lui Iancu drept *atlet* al Creștinătății¹⁷, albanezul Skanderbeg, dădea și el să se prăbușească în fața lui Mehmed¹⁸. Fiul lui Murad al II-lea părea să triumfe asupra coaliției cruciate formate împotriva sa, după începerea războiului dintre Imperiul

⁷ Pentru principalele informații, vezi Boško Bojović, Petre Ș. Năsturel, *Les fondations dynastiques du Mont-Athos: des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains*, în *RESEE*, LXI (2003), 1–4, p. 149–176.

⁸ Abordarea clasică la Dumitru Năstase, *Le Mont Athos et l'Orient chrétien et musulman au Moyen Âge*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, Bucurest, XXXII (1993), 3–4, p. 309–318.

⁹ Este poziția încetățenită în istoriografie, cu o nuanță însă, care a suscitat numeroase dispute în ultimele două decenii: Ștefan al III-lea ar fi folosit Muntele Athos drept contrapondere la Patriarhia Ecumenică de Constantinopol, controlată – mai – strâns de puterea otomană (pentru punctul de plecare al acestei abordări, vezi Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, *Princeps omni laude maior: o istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 19, nota 70).

¹⁰ Imagine transmisă, cu Ștefan în prim-plan, de Marino Sanudo (1502), în timpul unui nou război veneto-otoman. Vezi Ștefan Andreescu, *Ștefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, în *AIIAI*, XIX (1982), p. 653.

¹¹ Anscari Mundo, *Alphonse V d'Aragon et le Mont Athos*, în *Le millenaire du Mont Athos 963–1963. Etudes et mélanges*, I, Chevetogne, 1963, p. 149–159, la p. 149. Călugării athoniți acceptaseră nu doar protecția lui Murad al II-lea, ci și pe cea a lui Alfonso al V-lea.

¹² Vezi mai ales Mihailo Popović, *The Holy Mountain of Athos as Contact Zone between Venice and the Ottoman Empire in the 15th Century*, în *Imperium Bulgariae. Studia in honorem annorum LX Georgii N. Nikolov*, ed. Angel N. Nikolov, Sofia, 2018, p. 774–783.

¹³ Luka Spoljarić, *Nicholas of Modruš and his De Bellis Gothorum: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic*, în „Renaissance Quarterly”, XCII (2019), p. 457–491. Mai mult decât doar aparent, Matia a lăsat Bosnia, care îi scăpa de sub control, să cadă.

¹⁴ Recent: Emir Filipović, *The Key to the Gate of Christendom? The Strategic Importance of Bosnia in the Struggle against the Ottomans*, în *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*, ed. Norman Housley, London, 2017, p. 151–168.

¹⁵ Până la recente lucrări ale lui Mihailo Popović și Oliver-Jens Schmitt (*Skanderbeg: der neue Alexander auf dem Balkan*, Regensburg, 2009), relația dintre Mara și Mehmed a fost un – relativ totuși – subiect tabu (Franz Babinger schițase deja implicațiile acestei relații).

¹⁶ La 1459, viitorul ultim rege al Bosniei, Ștefan Tomašević, căsătorit cu nepoata de frate a Marei, Maria (Elena), era despotul Serbiei (rege al Bosniei fiind tatăl său, Ștefan Tomaš). După moartea soțului ei și o serie de eșecuri la Ragusa, în Italia, dar și în Ungaria, Maria (numită și Mara) s-a dus la reședința Marei de la Jezevo (Dafni), la sud-est de Serres; vezi Senja Mahnić, „Životni put posljednje bosanske kraljice Mare nakon propasti Bosanskog kraljevstva” [Viața ultimei regine bosniece, Mara, după căderea Regatului Bosniei], în „Radovi” [Lucrări<le Facultății de Filosofie>] (Sarajevo), XVII (2014), 3, p. 201–214. Lângă Mara Branković, se așezase deja sora ei mai mare, Caterina (Cantacuzino), văduva lui Ulrich de Cilly și mama primei logodnice (i.e. soții) a lui Matia, Elisabeta (Aleksandar Krstić, *Which Realm will you opt for? The Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century*, în *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić, Selim Aslantaş, Belgrade, 2017, p. 129–164, la p. 143).

¹⁷ Pentru mai ales ascensiunea lui Skanderbeg: Joseph Gill, *Pope Callistus III and Scanderbeg the Albanian*, în „Orientalia Christiana Periodica”, Roma, XXXIII (1967), 2, p. 534–562.

¹⁸ Vezi aici, cu noi izvoare, O.-J. Schmitt, *Skanderbegs letzte Jahre. West-östliches Wechselspiel von Diplomatie und Krieg im Zeitalter der osmanischen Eroberung Albaniens (1464–1468)*, în *SOF*, LXIV–LXV (2004–2005) [2008], p. 56–123.

Otoman și Republica Sfântului Marcu în toamna lui 1463¹⁹. De fapt și de drept, după „miracolul cruciat” de la Belgrad (1456)²⁰, puterea *turcului* fusese știrbită doar de două ori: de fiul lui Iancu, Matia, la Jajce, regele Ungariei recucerind capitala Bosniei de Crăciunul anului 1463²¹, și de Ștefan al Moldovei, domnul recâștigând, în februarie 1465, Chilia la Gurile Dunării²².

Până la cel moment, Ștefan nu se distinsese în vreun fel împotriva *Turcului*²³, ba, mai mult, împreună cu viitorul Vlad al III-lea *Țepeș* îl abandonase pe Iancu în ajunul asediului otoman al Belgradului (1456)²⁴. După ce flota otomană și oastea Moldovei nu izbutiseră să cucerească Chilia în timpul campaniei lui Mehmed al II-lea din Țara Românească (1462)²⁵, Ștefan încercase să se apropie de Matia Corvin²⁶, suzeranul și ruda prin alianță a lui Vlad²⁷, doar pentru a reveni repede în tabăra sultanului²⁸. Precum

¹⁹ Două lucrări clasice nedepășite: Roberto S. López, *Il principio della guerra veneto-turca nel 1463*, în „Archivio Veneto”, seria a V-a, XV (1934), p. 34–131; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, ed. William C. Hickmann, Princeton, 1978, p. 221–232, 249–253.

²⁰ N. Housley, *The Later Crusades. 1274–1580: From Lyons to Alcazar*, Oxford, 1992, p. 103.

²¹ Matia a fost însă la un pas să o piardă apoi. Jajce, apărută eroic de viitorul palatin al Ungariei, Emeric Szapolyai, a fost asediată de otomani între iulie și august 1464 (Colin Imber, *The Ottoman Empire. 1300–1481*, Istanbul, 1990, p. 190). Din această perspectivă, expulzarea garnizoanei ungare de la Chilia în iarna anului 1464–1465, urmată de cucerirea portului de către Ștefan în februarie 1465, apare și drept o consecință otomană a înfruntării de la Jajce. Din vremea lui Iancu (1448), Chilia era un *condominium* al Budei și al Târgoviștei (Francisc Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilie și problema ajutorării Bizanțului*, în *SRDI*, XVIII (1965), 3, p. 619–638). De la sfârșitul verii anului 1462, domn al Țării Românești, era însă Radu al III-lea, fidel lui Mehmed.

²² Pe care Ștefan ar fi pierdut-o probabil, dacă Matia accepta oferta de pace a lui Mehmed, transmisă de Radu la aproximativ o lună de la victoria lui Ștefan (Vilmos Fraknoi, *Mátyás király levelei. Küllégi Oszály [Scrisorile regelui Matia. Corespondența externă]*, I, 1458–1479, Budapest, 1893 (MKL), nr. 59, p. 78). Este încă un motiv, pe lângă evidența valoare a Chilie, pentru care ne îndoiim că o creștere cu 1 000 de ducați a tributului Moldovei a dus la păstrarea de către Ștefan a Chilie (o ipoteză de Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în *AIIAI*, XXIX (1982), p. 53–65, la p. 57–60). Dacă sporirea tributului (fixat la 2 000 de ducați în 1456, de dinaintea domniei lui Ștefan) s-a petrecut cu adevărat la 1465, ea a avut sens de demonstrație de respect din partea lui Ștefan față de Mehmed, deoarece domnul nu luase Chilia direct de la sultan, ci de la Radu, care era, precum Ștefan, vasalul sultanului.

²³ De fapt și de drept, interesele (comerciale în special) ale lui Ștefan erau alături de Mehmed la acea vreme (vezi Șerban Papacostea, *Comerț, alianțe și acțiune militară în politica lui Ștefan cel Mare la începuturile domniei (1457–1462)*, în *Ștefan cel Mare. Atlel al credinței creștine*, editori Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, Putna, 2004, p. 445–454).

²⁴ Al. Simon, *Milanese Perspectives on the Hungarian Events of 1456*, în *Miscellanea historica et archaeologica in honorem professoris Ionel Căndea sexagenarii*, editori Valeriu Sârbu, Cristian Luca, Brăila, 2009, p. 249–260. Inclusiv întronarea lui Ștefan în aprilie 1457, după ce regele Ladislau al V-lea *Postumul* îl decapitase în martie pe Ladislau, fratele mai mare al lui Matia și protectorul lui Petru al III-lea Aron, domnul Moldovei, a fost înfăptuită cu binecuvântarea Porții. Petru Aron, cel care-l executase pe Bogdan al II-lea, tatăl lui Ștefan (1451), și acceptase să-i plătească tribut lui Mehmed (1455–1456), trecuse de partea lui Iancu înaintea bătăliei de la Belgrad (cum de fapt a încercat și Gheorghe Branković, tatăl Marei) și acceptase unirea de la Florența (marea spaimă a lui Mehmed și a Marei).

²⁵ Ovidiu Cristea, *The Friend of My Friend and the Enemy of My Enemy: Romanian Participation in Ottoman Campaigns*, în *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (= The Ottoman Empire and Its Heritage, LIII)*, eds. Gábor Kármán, Lovro Kunčević, Leiden/Boston/Köln, 2013, p. 253–274, la p. 258–259.

²⁶ În acest caz, vezi inclusiv Matei Cazacu, *Dracula*, Leiden/Boston, 2017, p. 159, nota 50.

²⁷ Ion Bănu, *Ștefan cel Mare. Câteva documente din arhivul de stat de la Milano*, în „Columna lui Traian”, București, IV (1883), 1–2, p. 30–47, aici nr. 1, p. 34. Înainte de începutul lunii martie 1462, Vlad s-a căsătorit cu o *rudă apropiată* de a lui Matia (cu sora sa vitregă, o fiică nelegitimă de a lui Iancu, conform propagandei anti-huniade în germană).

²⁸ Desigur, trebuie privită cu multă prudență includerea lui Ștefan al III-lea (alături de Mehmed al II-lea și marele vizir Mahmud Angelović) între cei trei destinatari ai așa-numitei scrisori de trădare a lui Matia, trimisă de Vlad al III-lea, în noiembrie 1462. Scrisoarea de trădare a fost consemnată – într-o formă practic ilizibilă – doar de papa Pius al II-lea (care îl sprijinea pe Ștefan Tomašević contra lui Matia). Scrisoarea nu a fost

Mara (adevărată sa mamă, politică), Mehmed conta – între *valahi* – pe Radu al III-lea *cel Frumos* (ruda prin alianță a Marei²⁹), prietenul din tinerețe al cuceritorului Constantinopolului³⁰ și până la 1465 co-stăpânitor al Chiliei³¹.

Ștefan a trebuit să se adapteze noilor și vechilor raporturi de putere, inclusiv celor *valahe*, de la linia Dunării de Jos, el neputând conta cu adevărat nici pe suzerana sa de la acea vreme, Polonia lui Cazimir al IV-lea, aliata Porții³², care-l proteja pe Radu³³,

reținută de Matia și – cel mai important – de către supușii dușmanului său, împăratul Frederic al III-lea de Habsburg (Al. Simon, *Nașterea și moartea unui anti-erou: Nicolae de Modruș, Francesco Gonzaga, Rodrigo Borgia și cele 21 660 de victime ale lui Vlad al III-lea Țepeș*, în *Relații interetnice în Transilvania: interferențe istorice, culturale și religioase*, editori Ioan-Marian Țiplic, Maria Crîngaci Țiplic, Nicolae Teșculă, Sibiu, 2019, p. 209–234, la p. 227–228).

²⁹ Soția lui Radu al III-lea (fratele bun al lui Vlad al III-lea), Maria *Despina*, era nepoata – probabil nu de frate sau de soră – a Marei Branković. Fiica lui Radu și a Mariei *Despina*, Maria *Voichița*, luată prizonieră, împreună cu mama ei, de Ștefan în toamna lui 1473, a devenit a treia (?) și ultima soție a domnului Moldovei (1478). Deși însuși Nicolae Iorga (*Maria Despina*, în *RI* (București), VI/1920, 3–6, p. 121), altminteri nu un sprijinitor al legăturilor româno-sârbe, susținuse originea sârbească a soției lui Radu, istoriografia română s-a ferit în general de această – dublă – înrudire (prin alianță totuși) domnească (vezi, de pildă, Șt. Andreescu, *Alliances dynastiques des princes de Valachie (XIV^e–XVI^e siècles)*, în *RESEE*, XXIII (1985), 4, p. 359–368, la p. 366); Șt. S. Gorovei, *Maria Despina, doamna lui Radu cel Frumos*, în „Analele Putnei”, II (2006), 1-2, p. 145–152, la p. 147–150; M.-M. Székely, *Născută spre a fi doamnă: Maria, ultima soție a lui Ștefan cel Mare*, în „Analele Putnei”, VIII (2012), 1, p. 315–348, la p. 316–317). Reținând mai vechea ipoteză a lui Ștefan Gorovei privitoare la posibila proveniență a Mariei *Despina* din zona de confluență sârbo-albaneză (și – adăugăm noi – venetă) a Muntenegrului, merită să aducem în atenție o uitată invitație la nuntă, trimisă conducerii orașului Sibiu de Radu al III-lea imediat după întronarea sa (deoarece fiica sa și a Mariei *Despina* a putut deveni mama viitorului Bogdan al III-lea în iunie 1479). Rămas inedit până astăzi (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI, 1458–1473, ed. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, Bukarest, 1981, nr. 3290, p. 123–124; actul se păstra în Fondul *Franz Zimmermann* al Colecției de manuscrise a Muzeului Brukenthal), documentul relevă o opoziție puternică, directă și strânsă (în timp) între prestigioasele alianțe dinastice ale fraților Vlad (1462) și Radu (1462/1463).

³⁰ Relația dintre cei doi a dat naștere la numeroase speculații de-a lungul timpului. Le reținem aici numai pe cele din a doua jumătate a secolului al XV-lea, care au determinat intervenția Marei și „adaptarea lor cronică” – trebuie subliniat – în favoarea lui Radu (*Leben und Taten der türkischen Kaiser. Die anonyme vulgärgriechische Chronik Codex Barberi-nianus Graecus (Anonymus Zoras) (= Osmanische Geschichtsschreiber*, VI), ed. Richard F. Kreutel, Graz/Wien/Köln, 1971, p. 146). Mai mult, cum fratele său izbutise să-i câștige respectul lui Mehmed, Vlad i-ar fi datorat acestuia chiar domnia, asupra Moldovei (inclusiv). Reamintim astfel, în raport cu Radu, că ideea stăpânirii lui Vlad și asupra Moldovei circula între supușii lui Frederic al III-lea pe la 1475 (Bayerische Staatsbibliothek, München (BStB), *Abendländische Handschriften*, Cod. Lat. (CML) 14668, f. 23^r, 24^r). Era moștenirea lui Vlad de la bunicul său, Mircea I *cel Bătrân*, care-l întronase pe Alexandru I la 1400, după cum și Ștefan (care beneficiase de sprijinul lui Vlad la 1457) era nevoit să admită (vezi și interesantele idei din Marian Coman, O. Cristea, *Istории паралеле, истории convergente. Молдова и Țara Românească în 1457 și 1476*, în „Analele Putnei”, XI (2015), 1, p. 99–120).

³¹ Luând – de voie, de nevoie – exemplul administrației transilvane din august 1462 (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV-1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358–1600*, editor N. Iorga, București, 1911 (*Hurmuzaki*), nr. 99, p. 58), o administrație tot mai autonomă (ceea ce a și dus la rebeliunea ungară, cu vârful în Transilvania, de la 1467, și la bătălia de la Baia dintre Matia și Ștefan), Matia a ajuns repede la un *modus vivendi* cu Radu. Nu l-a atacat nici înainte, nici după luptele pentru Jajce, poate și din cauză că Vlad, în pofida avantajelor de care beneficia, inclusiv în Transilvania, datorită soției sale, ruda lui Matia (*Urkundenbuch*, VI, nr. 3389, p. 192; nr. 3400, p. 200), nu-i era util regelui în Țara Românească (care de fapt îl alungase). Îi servea lui Matia pentru acțiuni militare sau diplomatice la distanță, în Bosnia (Giovanni di Mauro Gondola [Gundulić], *Cronice ulterioare di Ragusa*, în *Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulai 1451–1484 (= Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XXV, *Scriptores*, II), ed. Speratus Nastilis, Zagreb, 1893, p. 371) sau în Caffa genoveză din Crimeea (Archivio di Stato di Genova, Genova, Banco di San Giorgio, Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1243. 1463, c. 171^r; 1 martie 1463).

³² Vezi cu precădere Ș. Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459–1472)*, în *SMIM*, XV (2007), p. 13–28.

³³ Când Ștefan, care dăduse deja semne tot mai mari de independență față de Cracovia, s-a întors împotriva lui Radu la sfârșitul anilor 1470, domnul Țării Românești i-a propus lui Cazimir strivirea lui Ștefan, o

tolerat de Matia (altminteri, dușmanul lui Cazimir)³⁴. Agățat de încurcatul fir al alianțelor și compromisurilor politice din zonă, Ștefan, domn de doar șase ani (mai mult însă decât orice voievod al Moldovei după moartea lui Alexandru I *cel Bun*, în 1432)³⁵, a început să-și deschidă calea politică spre Athos, atât la Zografu³⁶, cât și la Hilandar³⁷, la 1463³⁸, în același an în care a fost celebrată căsătoria lui Ștefan cu nepoata lui Cazimir³⁹, Evdochia Olelkovici *de Kiev* (un Kiev a cărui mitropolie rămăsese unită cu Roma)⁴⁰. Neîntâmplător poate, fie și numai pentru că, la vremea primelor danii athonite ale lui Ștefan (câte un *Apostol* pentru Hilandar și Zografu)⁴¹, ultimul stat creștin din Balcani, Bosnia, se prăbușea (Ștefan Tomašević a fost decapitat pe 25 mai 1463)⁴², domnul se

idee nerespînsă din capul locului de către monarhul jagiellon (vezi și Nagy Pienaru, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt*, p. 275–306).

³⁴ Până la urmă, războiul lor a avut loc în Boemia, nu în Moldova (Krzysztof Baczkowski, *Walka Jagiellonów z Machiejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471–1479* [Lupta dintre Jagielloni și Matia Corvin pentru coroana cehă între anii 1471 și 1479], Kraków, 1980).

³⁵ Pentru domniile Moldovei dintre anii 1432 și 1457: Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324–1881)*, I, *Secolele XIV–XVI*, București, 2001, p. 533–534. Cu întreruperi, dar și cu asocieri, frații (vitregi) și rivalii Iliș I și Ștefan al II-lea au acoperit între 10 ani (Iliș: 1432–1442) și aproape 15 ani (Ștefan: 1433–1447).

³⁶ Primul domn al Moldovei, care și-a întins patronajul asupra Mănăstirii Zografu (luată deja de domnia Țării Românești sub protecția ei), a fost Ștefan al II-lea la 1442 (*DRH*, A, I, 1384–1448, editori Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu, L. Șimanschi, București, 1975, nr. 221, p. 311–312; a se vedea aici și Florin Marinescu, Nikolaos Mertziemakis, *Ștefan cel Mare și mănăstirea Zografu de la Muntele Athos*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt*, p. 179–186).

³⁷ Ioan Moldoveanu, *Sfântul Ștefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt*, p. 157–178, la p. 163. Dania lui Ștefan de la Hilandar a fost adesea ignorată.

³⁸ Dania lui Ștefan pentru Zografu poartă numai mențiunea anului: 6971 = în principiu doar 1463, anul începând în Moldova pe 1 ianuarie (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, editor Mihai Berza, București, 1958, nr. 136, p. 372). Același lucru este valabil pentru celălalt *Apostol*, donat Mănăstirii Hilandar (E. Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand (1457–1504)*, în *RER*, V–VI (1960), p. 21–67, la p. 49). În condiții normale de rit grec, în care anul începea pe 1 septembrie, în discuție drept an al celor danii ar intra și 1462 (mai precis, intervalul căderii domnești certe a lui Vlad: 1 septembrie – 31 decembrie 1462).

³⁹ Vezi C. Rezachevici, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt*, p. 113–132. În cronicile Moldovei, data nunții variază: 5 iunie, 5 iulie sau 15 iulie. În cele mai vechi cronici, cele de la Putna (*Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, editor P. P. Panaitescu, București, 1959: *Letopiseșul de la Putna I*, p. 43–52, la p. 49; *Letopiseșul de la Putna II*, p. 55–66, la p. 61), datele sunt 5 iunie (*Putna I*) și 5 iulie (*Putna II*). În cel de-al doilea caz, trebuie să presupunem că, la data nunții, vestea căderii Bosniei cu cinci săptămâni mai devreme era cunoscută la Suceava. În ambele cazuri, este de reținut că, în conformitate cu uzanțele epocii, mariajul a fost contractat cel târziu în vara anului precedent (1462), probabil înainte de nereușitul atac comun moldo-otoman asupra Chilieii.

⁴⁰ Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform: The Kievan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge, MA, 2001², p. 47. Două precizări privind politica Cracoviei sunt utile în acest context: 1) Polonia, predominant fidelă mișcării conciliariste, întrunite la Basel, a fost ostilă de la bun început Unirii de la Florența, deoarece aceasta întărea puterea personală a papei (Joachim W. Stieber, *Pope Eugenius IV, the Council of Basel and the Secular and Ecclesiastical Authorities in the Empire: The Conflict over Supreme Authority and Power in the Church*, Leiden, 1978, p. 201–202); 2) Un alt motiv major pentru care Cracovia nu privea cu ochi buni unirea florentină era poziția nobilimii rusești din Lituania, condusă de familia Evdochiei, o poziție care era astfel întărită (vezi și Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)* (= *Sacrum Poloniae Millennium*, V), Rome, 1958¹, p. 104–107). La conflict deschis între nobilimea rusă din Lituania, pro-unionistă, și Cazimir s-a ajuns la vremea afirmării cruciate a lui Ștefan (1475–1476).

⁴¹ Ne îngăduim să afirmăm că alegerea celor doi *Apostoli* nu a fost deloc întâmplătoare.

⁴² Indiferent de lunile și anii acoperite/acoperiți de anul bizantin 6971 (1 septembrie 1462 – 31 august 1463/1–31 decembrie 1463), daniile lui Ștefan de la Zografu și Hilandar, dateate 6971 (1463 în Moldova, 1462–1463 în restul lumii de rit grec) prin inscripțiile lor manuscrise, trebuie raportate – inclusiv din punct de vedere

ridica pe ruinele unei lumi statale compozite, strivite între Occidentul de rit *latin* și Imperiul Otoman, de-a dreptul tolerant în comparație cu excesele celor două Biserici⁴³.

Sub Ștefan, poziția Moldovei, numită pe atunci și *Valahia Mică* ori *de Jos*⁴⁴, s-a schimbat rapid în prima jumătate a anilor 1460⁴⁵. La 1460, *Walachia Bassa*, la fel precum *Albania* (tot mai puțin stăpânită de Skanderbeg)⁴⁶, trebuia cucerită, conform planului de cruciadă binecuvântat de papa Pius al II-lea⁴⁷. În toamna anului 1463, după cucerirea otomană a Jajce-ului, soarta *valahilor* era ceva mai bună: teritoriile lor trebuiau să intre sub puterea lui Matia⁴⁸. Un an mai târziu, puțin după moartea lui

cronologic – la intervalul politic descris de căderea lui *Tepeș* (august–noiembrie 1462) și moartea lui Tomašević (mai 1463), fie că presupunem că *Apostolii* au fost copiați de la bun început pentru mănăstirile athonite, calitatea *Apostolului* de la Zografu ar susține o asemenea interpretare (Ioan Moldoveanu, *Sfântul Ștefan cel Mare*, p. 163, nota 14), fie că socotim că *Apostolii* au fost „reorientați” spre acele mănăstiri, aceasta putând să fi fost soarta neglijatului *Apostol* de la Hilandar.

⁴³ Atât în cazul în care ne raliem luminii civilizatoare aduse – și prin unirea florentină – de lumea Apusului, cât și în cel în care ne solidarizăm cu adevărații creștini *pravoslavnici*, scăpați prin cucerirea otomană de asuprirea catolică, rezultatul pentru „statele dintre” a fost indiscutabil același. Ce este poate cu adevărat surprinzător este faptul că Ștefan al III-lea pare să fi fost pe deplin conștient de această realitate încă din primii ani ai domniei.

⁴⁴ *Valahia Mare* sau *de Sus* era Țara Românească, sigur de la începutul secolului al XV-lea, dacă nu deja din anii 1370. A se vedea aici Ș. Papacostea, *Byzance et la croisade au Bas-Danube à la fin du XIV^e siècle*, în *RRdH*, XXX (1991), 1–2, p. 3–21.

⁴⁵ În mod aproape convențional, istoriografia română (în special) a privit decizia lui Ștefan al III-lea de a intra în luptă împotriva Imperiului Otoman (războiul devenind inevitabil la 1473–1474, adică la 16–17 ani de la începutul domniei) drept rezultatul unei acumulări graduale, drept o sumă de constrângeri și chiar drept o decizie contrară intereselor (economice în primul rând) ale Moldovei. Din acest motiv, s-a ajuns la o serie de considerații la limita ridicolului; de pildă: Ștefan ar fi cucerit Chilia de la unguri, cu toate că însuși Jan Długosz, educatorul fiilor lui Cazimir al IV-lea și un mare adversar al Huniazilor, afirma că, la momentul atacului lui Ștefan, garnizoana ungară fusese deja alungată din oraș. Vezi în acest context M. Cazacu, *L'impact ottoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452–1504)*, în *RRdH*, XII (1973), 1, p. 159–192; Mihnea Berindei, *L'empire ottomane et la route moldave avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)*, în „Journal of Turkish Studies”, Cambridge, MA, X (1986), p. 47–71; republicat sub același titlu în *RRdH*, XXX (1991), 2, p. 161–188; Bogdan Murgescu, *Dimensiunea europeană a domniei lui Ștefan cel Mare*, în *SAI*, LXIX (2004), p. 5–20. Documentele, atât cele cunoscute deja, cât și cele ieșite mai de curând la lumină, ne arată o realitate medievală diferită, în care Ștefan se înscrișese, mai timid la început (a se înțelege temperat și prudent), de dinaintea împlinirii a unui deceniu de domnie. Este o realitate care trebuie asumată și explicată, întrucât ea riscă să dea substanță himerei *cruciadei ortodoxe*, postulate de-a lungul vremii (drept „exemplu de manual”: Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 47–49).

⁴⁶ O.-J. Schmitt, *Skanderbeg: noul Alexandru din Balcani*, Cluj-Napoca, 2014, p. 244–248. Cu atât mai remarcabilă este astfel desfășurarea otomană de forțe împotriva lui Skanderbeg.

⁴⁷ „[...] Dechiando che dicto exercito como se move ala giornata vanno aquisando l'Albania et la Walachia Bassa [Moldova] sottoposte al Turco per modo che avanti che siano gionti al confino de Graecia sarrano multiplicati in triplo oltra li crucesignati che sarrano passati d'Italia et d'altri paesi [...]” (Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Armaria, [reg.] XXXIX-10, f. 256 (276)^r–257 (277)^v [sfârșit 1459 – primăvara 1462; vezi deja Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204–1571)* (= *Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), II, *The Fifteenth Century*, Philadelphia, PA, 1978, p. 262, nota 111). Proiectul aparținea eminentemente Veneției și era rezultatul, colateral mai degrabă, al congresului cruciat de la Mantova (G[iovanni]. B[runo]. Picotti, *La dieta di Mantova e la politica dei Veneziani* (= *Miscellanea di Storia Veneta*, III, 4), Venezia, 1912, nr. 24-A, B, aici p. 452, 454). Ștefan simțise probabil că pericolul unei cruciade, care includea Moldova printre țintele ei, era aproape, motiv pentru care, încă din aprilie 1459, încercase o apropiere creștină, prin intermediul Brașovului (Marius Diaconescu, Géza Érszegi, *Documenta quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur*, în „Medievalia Transylvanica”, Satu Mare, II (1998), 2, p. 283–288, aici nr. 5, p. 287). Abordarea sa a funcționat. Moldova nu a fost atacată (nici măcar de Vlad, intrat în conflict cu Ștefan). Mai mult, Brașovul a invocat tratatul dintre oraș și Ștefan în relația cu Vasluiul (*Hurmuzaki*, XV-1, nr. 95, p. 55).

⁴⁸ „[...] I veneziani riceverebbero il Peloponneso, la Boezia, l'Attica e le città della costa dell'Epiro; allo Skanderbeg la Macedonia; all'Ungheria invece toccherebbe la Bulgaria, la Serbia, la Bosnia e la

Pius al II-lea (august 1464) și respingerea asediului otoman al Jajce-ului, cucerit de Matia⁴⁹, în Peninsula Italică se estima că *valahii* îl vor urma de bunăvoie pe fiul lui Iancu, dacă acesta pornea (personal) împotriva lui Mehmed⁵⁰. Apoi, Ștefan a cucerit Chilia (ianuarie 1465), rămasă doar în mâinile lui Radu, după ce garnizoana ungară fusese alungată de la Gurile Dunării⁵¹. În acest – destul de scurt – răstimp, Ștefan se apropiase tot mai mult de Athos⁵², în vreme ce Mehmed era obligat să se concentreze pe ceea ce mai rămăsese din Albania lui Skanderbeg⁵³ și să-i țină la distanță pe Matia (la Belgrad)⁵⁴ și pe venețieni (în Moreca)⁵⁵.

Valacchia e tutto il paese che va fino al Mar Nero, mentre le altre parti dell'Impero Bizantino sarebbero passate in possesso di nobili greci [...]" (24 septembrie 1463). Textul a fost preluat, foarte rapid, de către Pius al II-lea († 14 august 1464) în *Memoriile sale* (*I Commentarii*, ed. Luigi Totaro, Milano, 1984, p. 334; a se vedea și analiza lui Ludwig von Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, III, [1458–1464], London, 1900², p. 323–324).

⁴⁹ Insistăm asupra acestui context, deoarece el era unul cum nu se poate mai nefavorabil pentru cruciadă și avea să-și lase serios amprenta asupra anilor următori, tocmai anii căderii lui Skanderbeg și ai drumului politic al lui Ștefan spre, în cele din urmă, confruntarea cu Matia; vezi Giuseppe Valentini, *La sospensione della crociata nei primi anni di Paolo II (1464–1468). Dai documenti d'archivio di Venezia*, în „Archivum Historiae Pontificium”, Roma, XIV (1976), p. 71–101. Desigur, se poate opina, nu fără temei, că soarta putea fi diferită.

⁵⁰ „[...] Po ancora el Re de Ungaria sollicitare li Valachi, li quali volutere se levano contro el Turco, quando vedano el Re d'Ungheria havere uno exercito [...]” (Archivio di Stato di Milano, Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (ADS), *Ungheria*, cart. 650, 1452 [1441]–1490, fasc. 3. 1467–1490, nn; septembrie–octombrie 1464). Proiectul a fost editat sub anul 1471 (vezi Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek. Mátyás király korából 1458–1490* [Monumente ale diplomației maghiare. Din epoca regelui Matia. 1458–1490] (= *Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1–4), II, [1466–1480], Budapest, 1876 (MDE), nr. 167, p. 230–237) și pus în legătură cu *Reichstagul* cruciat de la Regensburg din acel an (pentru locul – real – documentar al Ungariei și al *valahilor* în contextul discuțiilor de la 1471: *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III.* (= *Deutsche Reichstagsakten*, A, XV–XXII), VIII-2, 1471, editor Helmut Wolf, Göttingen, 1999, nr. 94–95, p. 323–327). Eroarea de datare (în raport se vorbea despre moartea recentă a lui Pius al II-lea, iar Skanderbeg, decedat în februarie 1468, era înfățișat drept stâlp al cruciadei) a fost sesizată deja de către Ludwig von Pastor (*The History of the Popes*, IV. [1464–1471], London, 1901², p. 81) și de Jovan Radonić (*Đurađ Kastriot Skenderbeg i Arbanija XV veku: istoriska iratha* [Gheorghe Castrioti Skanderbeg și Albania în secolul XV: surse istorice] (= *Spomenik* [Cenotaf], XCV), Beograd, 1942 (*Arbanija*), nr. 285, p. 164). Cu toate acestea, eroarea din MDE, II, s-a perpetuat în istoriografie.

⁵¹ Pentru mai multe detalii: Al. Simon, *Valahii și cruciada la mijlocul anilor 1460*, în *AIIX*, XLIX (2012), p. 23–38. Nu este inutil de precizat că, îndeobște, cucerirea Chilie de către Ștefan a fost privită drept o acțiune pur moldavă, fără vreo legătură cu războiul veneto-otoman și, în primul rând, cu luptele dintre Matia și Mehmed (a se vedea astfel o – prudentă – excepție la L. Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, XLVIII), Leiden/Boston, 2017, p. 132–133).

⁵² Este și motivul pentru care avertizăm mai sus asupra riscului real al asocierii politicii lui Ștefan cu amintita himeră istoriografică, frica de aceasta determinând o serie de rețineri, unele prea puțin justificate sub raportul documentelor păstrate. De pildă: Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și luptele cu turcii. O nouă abordare*, în *SMIM*, XIX (2001), p. 115–128. Motivele acestor rețineri rămân însă cât se poate de îndreptățite.

⁵³ Pentru context, vezi Kenneth M. Setton, *The Papacy*, II, p. 277–279; O.-J. Schmitt, *Skanderbeg*, p. 148–149.

⁵⁴ De exemplu: F. Pall, *I rapporti italo-albanesi intorno alla metà del secolo XV*, în „Archivio Storico per le Province Napoletane”, Napoli, seria a III-a, IV (LXXXIII) (1966), p. 123–226, Anexă, nr. 67, p. 208; *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 106–108, p. 61–62 (și Transilvania era vizată de trupele otomane, conduse de celebrul Ali Mihaloğlu, bei de Vidin și Smederevo, pretinsa rudă a lui Mahmud Angelović, a Branković-ilor, a Basarabilor, dar și a Huniazilor); *Cronaca di Anonimo Veronese 1446–1488*, ed. Giovanni Soranzo, Venezia, 1915, p. 235.

⁵⁵ Vezi *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, ed. C[onstantin] N. Sathas, VI, Paris, 1885, nr. 27, p. 27; nr. 82, p. 88. Ca în cazul acțiunilor lui Matia, arhivele și bibliotecile italiene (mai ales) conțin încă o serie de informații inedite (amintim aici fondurile Z Sup. din Biblioteca Ambrosiana, Milano, și Affari Esteri din Archivio di Stato di Mantova, Mantova, două unități documentare relevante, dar mai puțin cercetate).

Ștefan a „intrat” la Hilandar pe 27 iulie 1466⁵⁶. Domnul nu figurase în testamentul Marei Branković din 21 mai 1466⁵⁷. La fel ca rudele Marei din Ungaria⁵⁸, nu a fost pomenit nici în varianta redactată trei ani mai târziu⁵⁹. Branković-ii lui Matia lipseau și din rândul celorla pentru care călugării de la Mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel (cărora Mara le lăsa averea) trebuiau să se roage⁶⁰. Oricât de obișnuit va fi fost Ștefan cu jocul la două capete⁶¹, „intrarea” sa la Hilandar a fost – cel mai probabil – aprobată numai⁶² de rivalii sârbi ai Marei⁶³ din Ungaria (acestora li se adăugase de curând, din 1465, viitorul despot Vuk, aflat până atunci în slujba credincioasă a lui Mehmed)⁶⁴ și poate și de către însuși Gheorghe Skanderbeg⁶⁵. Împreună cu fiii săi, printre care Gheorghe și

⁵⁶ Pentru principalele informații: R. G. Păun, *La Moldavie de Ștefan le Grand (1457–1504) et le monastère de Hilandar au Mont Athos. [I.] Témoignages et hypothèses; [II.] Une rectification nécessaire*, în *RESEE*, L (2012), 1–4, p. 167–190; LI (2013), 1–4, p. 423–426; idem, *Pomenirea lui Ștefan cel Mare*, p. 191–202. La aceste date, adăugăm mai jos surse și elemente în special din spectrul politic (cruciat).

⁵⁷ Ruža Čuk, *Povelja carice Mare manastirima Hilandar i Sv. Pavlu* [Hrisovul țarinei Mara pentru Mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel], în „Istorijski Časopis” [Revista Istorică], Beograd, XXIV (1977), p. 103–116; Aleksandar Fotić, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu (XV–XVII vek)* [Sfântul Munte și Hilandarul în Imperiul Otoman (secolele XV–XVII)], Beograd, 2000, p. 194–203, 247–248; R. G. Păun, *La Moldavie de Ștefan le Grand [I]*, p. 179, nota 35 (anterior, aceste informații au constituit o marginalia în istoriografia română).

⁵⁸ Ruža Čuk, *Povelja carice Mare*, p. 113; R. G. Păun, *La Moldavie de Ștefan le Grand [I]*, p. 181.

⁵⁹ R. Čuk, *Carica Mara* [Țarina Mara], în „Istorijski Časopis”, XXV–XXVI (1978–1979), p. 95–115. Omisiunea este accentuată de redactarea noii versiuni după victoriile albaneze ale lui Mehmed de la 1466–1467 și după violentul conflict dintre Matia și Ștefan de la 1467–1468.

⁶⁰ Omisiune fundamentală în lumea străjuită de regulile athonite și pentru orice relație de familie. În comparație, amintim că Mara l-a numit explicit pe Vlad al IV-lea *Călugărul* la momentul succesiunii ei athonite, pe la 1487 (Boško Bojović, Petre Ș. Năsturel, *Les fondations dynastiques*, p. 165–167). De asemenea, atragem atenția, la rândul nostru, că tocmai rugăciunile au fost cele care au dus la descoperirea implicării lui Ștefan la Hilandar (vezi R. G. Păun, *La Moldavie de Ștefan le Grand [II]*, p. 423). Deși puține, datele sunt destul de limpezi.

⁶¹ Abilitatea sa de a opera între tabere trebuie socotită dovedită până la acea vreme, socotind numai schimbările și înțelegerile (realizate ori doar încercate) de la 1462 și 1465.

⁶² Păun (*La Moldavie de Ștefan le Grand [I]*, p. 424) lua în calcul mai curând ambele variante: Ștefan ar fi avut legături atât cu ramura din Ungaria, cât și cu cea din Imperiul Otoman (pentru o privire de ansamblu asupra familiei: Momčilo Spremić, *La famille serbe des Branković: considérations généalogiques et héraldiques*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta” [Lucrările Institutului de Bizantinistică], Beograd, XLIX (2004), p. 441–452).

⁶³ Deoarece Mara, socotită adevărata patroană a Mănăstirii Hilandar, nici nu-l amintea pe Ștefan, sprijinul membrilor familiei Branković, fideli lui Matia, era obligatoriu pentru acceptarea lui Ștefan în forma de practic nou ctitor de la 1466. Dacă dania de la 1463 putea fi socotită un simplu gest pios, în calitate privată (să spunem), intrarea lui Ștefan la Hilandar în rând cu membrii familiei Branković la 1466 corespundea unui cu totul alt nivel și statut.

⁶⁴ Katarina Mitrović, *Vuk Grgurević između Mehmeda II. i Matije Korvina (1458–1465)* [Vuk Grgurević între Mehmed al II-lea și Matia Corvin (1458–1465)], *Braničevski Glasnik* [Mesagerul Braničevoului], II (2003), p. 19–33 (Vuk, alături de Radu, a fost unul dintre transmițătorii ofertei de pace a lui Mehmed către Matia, de după cucerirea Chilie de către Ștefan, motiv pentru care este mai probabil ca Vuk să fi trecut de partea lui Matia abia în primăvara anului 1465 și nu deja în a doua jumătate a anului 1464, cum s-a propus anterior); Davor Salihović, *The Process of Bordering at Late Fifteenth Century Hungarian Ottoman Frontier*, în „History in Flux”, Pula, I (2019) p. 93–120, în special p. 99, 104.

⁶⁵ Skanderbeg îl și adăpostise pe Ștefan Branković (1461), unul din frații Marei orbiți de Murad al II-lea (1441), dându-i soție (Angelina Arianiti Comnena, cumnata lui Skanderbeg) și domeniu. Posibil cetățean venețian alături de frații săi, tatăl lor, Gheorghe, sigur a fost de la 1436 (vezi aici Reinhold C. Mueller la <http://www.civesveneciarum.net/dettaglio.php?id=1332>), Ștefan a trăit mai mult în Italia. La moartea sa (1476), fiii săi, Gheorghe (viitorul mitropolit al Belgradului, Maxim) și Iovan, au fost primiți și dăruți de Frederic al III-lea. Matia îl preferase drept despot pe Vuk (1471–1485), fiul lui Grgur (Grigore), celălalt frate al Marei orbit de Murad (Grgur a murit la Hilandar în 1459). Cu Viena în mâinile lui Matia, Gheorghe și Iovan au trecut în Ungaria, Gheorghe devenind despot (1486).

Ivan Castriot, ctitorise un schit al Hilandarului (1428), așa-numitul *Turn al albanezului*⁶⁶. Ștefan s-a îngrijit de mai multe ori de acesta⁶⁷, s-ar părea și în ajunul mării sale campanii din Țara Românească împotriva lui Radu din 1473, pe când Mehmed părea din nou invincibil⁶⁸.

În octombrie 1466, la nici trei luni de la impunerea lui Ștefan al III-lea la Hilandar⁶⁹, domnul Moldovei figura alături de Skanderbeg (care de abia scăpase de furia lui Mehmed, întinsă și asupra Arhiepiscopiei de Ohrida)⁷⁰, dar și de Radu al III-lea al Țării Românești, pe aceeași listă de protejați (*recomendati*) huniazi, întocmită de Veneția în vederea unei păci tripartite între Republica Sfântului Marcu, Regatul Sfântului Ștefan și Înalta Poartă⁷¹.

[Conform propunerii venete de pace, aprobată de senatul republicii pe 25 octombrie 1466 și care urma să fie înaintată Porții și Budei:] [...] *recomendati nominandi in sufferentiis nomine Serenissime Regis Hungarie* [Matia⁷²] *sunt isti, videlicet: Dominus Scanderbegus*

⁶⁶ B. Bojović, *Mont Athos, les princes roumains, Jean Castriot et la Tour albanaise (Arbanaški pirg), dépendance de Chilandar*, în „Balcanica”, Belgrade, XXXVII (2007), p. 81–89.

⁶⁷ R. G. Păun, *La Moldavie de Ștefan le Grand* [I], p. 176–178 (pe baza manuscriselor de la Hilandar). Pare sigur că Ștefan s-a îngrijit de *Turnul albanezului*, atât în timpul căsătoriei cu Maria de Mangop (1472–1477), cât și în vremea celei cu Maria Voichița (1478–1504), dar doar cât timp a trăit Alexandru († 1496), moștenitorul său de la 1476 (numele lui Bogdan nu a apărut până acum în sursele de la Hilandar). Ar putea fi aceasta un posibil indiciu al identității mamei lui Alexandru, căsătorit (a doua oară?) cu Maria, fata lui Bartolomeu Drágffy (1489–1496). Identificarea mamei sale cu Evdochia Olelkovici de Kiev era oricum improbabilă (Al. Simon, *Quello ch'e apresso el Turcho. About A Son of Stephen the Great*, în „Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica”, Venice/Bucharest, VI–VII (2004–2005), p. 141–169). Alexandru, fiul Evdochiei și al lui Ștefan, a fost trimis ostatic la Istanbul (unde se găsea la 1476) în ajunul căsătoriei lui Ștefan cu Maria de Mangop (1472).

⁶⁸ O. Cristea, N. Pienaru, *Țara Românească, Moldova și bătălia de la Bașkent*, în „Analele Putnei”, VIII (2012), 1, p. 17–36. Tot atunci, Matia „a intrat peste” Radu la Cozia, locul de veci al lui Mircea, ale cărui legături sârbești, inclusiv onomastice, sunt cunoscute de multă vreme (DRH, B. Țara Românească, I, 1250–1500, editori P. P. Panaitescu, Damaschin Mioc, București, 1966, nr. 144, p. 241). Daniile de la *Turnul albanezului* sugerează că „intrarea” lui Ștefan la Hilandar i s-a datorat în special lui Ștefan Branković, soțul Angelinei Arianiti și – poate – lui Vuk Branković (viitorul „partener de cruzimi” antiotomane, dar și creștine al lui Dracula de la 1475–1476), ale cărui „contacte sudice” erau încă active la 1465–1466.

⁶⁹ La aceeași vreme (pe 19 octombrie), Ștefan apărea între marii vasali ai Poloniei, cu ocazia păcii de la Toruń dintre regatul jagiellon și Ordinul Cavalerilor Teutoni; vezi Ș. Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul Teutonic*, în *RdI*, XXXI (1978), 3, p. 475–479. Ștefan era – concomitent – și de partea lui Cazimir, și de partea lui Matia.

⁷⁰ Episodul pe scurt la Heinrich Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden* (= *Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, XX), Leipzig, 1902, p. 21–23; O.-J. Schmitt, *Skanderbeg*, p. 103. Destituirea arhiepiscopului Ohridei, Dorotei, și înlocuirea acestuia cu fostul patriarh ecumenic Marc(u) Xylokaravis demonstrează cu prisosință faptul că Mehmed nu ezita în chestiuni aparent strict eclesiastice (de rit *grec*), dacă exista riscul asocierii dintre ierarhii și călugării de rit *grec* și adversarii sultanului (cum a fost cazul lui Dorotei și al lui Skanderbeg). De întreaga acțiune a sultanului nu a fost străină Mara (pentru a rămâne prudenți), ea impunându-și, înainte de ianuarie 1467, favoritul, Dionisie, pe tronul Marii Biserici; vezi Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454–1476)*, în „Revue des Études Byzantines”, Paris, XXVI (1968), p. 229–264, la p. 256–257.

⁷¹ Francisc Pall a atras atenția asupra proiectului încă din anii 1930 (*Les relations entre la Hongrie et Skanderbeg*, în *RHSEE*, X (1933), 4–6, p. 119–141, la p. 137). Din păcate, ca de atâtea ori, o sursă fundamentală a fost apoi uitată.

⁷² Politica regelui la Johannes Preiser-Kapeller, *Sive vincitur Hungaria... Das Osmanische Reich, das Königreich Ungarn und ihre Nachbarn in der Zeit des Matthias Corvinus im Machtvergleich im Urteil griechischer Quellen*, în *Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel* (= *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CDIX), ed. Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, I.-A. Pop, M. Popović, J. Preiser-Kapeller, Al. Simon, Wien, 2011, p. 37–62.

[Gheorghe Castriota Skanderbeg⁷³], *Ragusini* [Raguza⁷⁴], *Filii Ducis Stefani* [Ștefan Kosača, ducele de Sfântul Sava⁷⁵], *Uterque Vajvoda utriusque Valachie* [adică, ambii voievozi ai ambelor Valahii (Ștefan și Radu)⁷⁶]; *et alii siqui sunt qui nunc tam de iure, quam de facto pertinent ad Coronam* [Sfânta Coroană a Ungariei⁷⁷] [...] ⁷⁸.

Înutil poate de spus că din proiect nu s-a ales nimic⁷⁹. Veneția, Poarta și Buda erau toate – în special ultimele două – mai degrabă interesate de înțelegeri bilaterale, decât de un amplu acord trilateral⁸⁰. În frunte cu Milano și Veneția, Peninsula Italică se cufundase într-un nou război prin intermediari (prin *condottieri*)⁸¹. Papalitatea nu era dispusă să-i mai finanțeze împotriva lui Mehmed⁸² nici pe învinsul

⁷³ Pentru raporturile dintre Huniazi și Skanderbeg: F. Pall, *Scanderbeg et Janco de Hunedoara*, în *RESEE*, VI (1968), 1, p. 5–21; O.-J. Schmitt, *Matthias Corvinus und Skanderbeg oder die jahrzehntelange Allianz der Häuser Hunyadi und Kastriota im Krieg mit den Osmanen*, în *Matthias Corvinus und seine Zeit*, p. 9–13.

⁷⁴ „Cealaltă” republică adriatică era oficial vasală atât regelui Ungariei, cât și sultanului otoman (B. Bojović, *Entre Venise et l'Empire ottoman: les métaux précieux des Balkans (XV^e–XVI^e siècle)*, în „Annales: Histoire, Sciences Sociales”, Paris, LX (2005), 6, p. 1277–1297).

⁷⁵ Vlaticho și Vladislav erau fiii răposatului Ștefan Kosača, care-și primise titlul ducal (de Sfântul Sava) de la Frederic al III-lea (1448). Sora lor era Caterina, văduva lui Ștefan Tomaș al Bosniei (Marijan Premović, *The Eastern Policy of Alfonso V the Magnanimous (of Aragon), Seen in the Light of his Political Relations with the Bosnian Duke – Herzog Stjepan Vukčić Kosača*, în „Parergon”, Perth, XXXVI (2019), 1, p. 81–105). În jurul Caterinei, refugiată pe atunci la Split, se făceau planuri de eliberare a Bosniei (L. Spoljarić, *Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami* [Caterina, regina Bosniei, și umaniști, I, Leonardo Montagna și epigramele sale], *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* [Lucrările Departamentului de Istorie al Institutului de Cercetări Istorice și Sociale al Academiei Croate de Științe și Arte], Zagreb, XXXVI (2018), p. 61–80, la p. 70–74). Vladislav și Vlatko Kosača, precum și Skanderbeg, figurau și pe lista de *recomendati* ai Veneției (MDE, II, nr. 23, p. 41), listă axată pe domnii *latini* din Adriatică și din Egee, în frunte cu Leonardo al III-lea Tocco, ducele Artei. Vezi și Andrei Pippidi, *Lettres inédites de Leonardo III Tocco*, în *RESEE*, XXXII (1994), 1, p. 67–72.

⁷⁶ Veneția accepta astfel existența a două *Valahii*, iar Ștefan apărea pentru prima dată drept *protejat* (i.e. vasal) al lui Matia într-un act oficial ne-ungar. Nici Veneția, nici Matia nu ar fi riscat pacea otomană prin includerea explicită a lui Ștefan, „la pachet” cu Radu, între *protejații* Budei, dacă între Matia și Ștefan nu ar fi existat măcar o înțelegere (și nu de formă).

⁷⁷ Era vorba în primul rând de *Serbia*. Branković-ii se împărțeau de decenii între Venetia, Buda și *turci*. În discuție pot fi aduși și vlahii balcanici. Ei l-au sprijinit pe Iancu (1443) și pe Matia (1463–1464). Matia a intervenit pentru ei la Baiazid al II-lea (1487). Vladislav al II-lea (1492) a încercat să-i ia sub protecția sa. Vezi Al. Simon, *The Hungarian Crown and the Vlachs in the Ottoman Empire*, în „Macedonian Historical Review”, Skopje, II (2011), p. 77–90.

⁷⁸ Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASVe), Senato Secreti (S.S.), *Deliberazioni*, reg. 23. 1466–1468, c. 12^r (25 octombrie 1466). Proiectul a fost publicat în MDE, II, nr. 23, p. 38–41.

⁷⁹ Decisivă pare să fi fost opoziția Porții, a lui Mahmud Angelović în special, la o astfel de rezolvare a conflictului (Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453–1474)*, Leiden/Boston/Köln, 2001, p. 162–163, 213–215). Marele vizir prefera și el negocieri separate cu „stranii aliați” creștini.

⁸⁰ [Domenico Malipiero], *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo* (= *Archivio Storico Italiano*, VII), ed. Agostino Sagredo, Firenze, 1843 (*Malipiero*), p. 41–42, 59; Magda Jászay, *Contrastes et diplomatie dans les rapports de Matthias I^{er} Corvin et la République de Venise*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest, XXXV (1989), 1–4, p. 3–39, la p. 15–16.

⁸¹ Vezi în continuare Bortolo Belotti, *La vita di Bartolomeo Colleoni*, Bologna, 1933², p. 374–386; *Moartea ducelui Milanului, Francesco Sforza (8 martie 1466), rupse echilibrul italic*.

⁸² Orientativ: F. Pall, *I rapporti italo-albanesi*, nr. 65–66, p. 206–207; nr. 71–72, p. 211–213; nr. 80, p. 218–219; nr. 82, p. 222; O.-J. Schmitt, *Skanderbegs letzte Jahre*, nr. 53, p. 120.

Skanderbeg⁸³ și nici pe oscilantul Matia⁸⁴.

Monarhul huniad era tot mai atras de Boemia, al cărei rege, fostul său socru, Georg Podiebrad, fusese depus de Roma pe motiv de pactizare cu *ereticii* husiți⁸⁵. Matia era totuși conștient că orice inițiativă politică în centrul Europei depindea de asigurarea liniștii la frontiera cu Imperiul Otoman⁸⁶. Spre deosebire de anii 1462–1463⁸⁷, el conta acum și pe sprijinul noului său aliat și *tată adoptiv*, împăratul Frederic al III-lea de Habsburg, co-regele de *iure* al Ungariei⁸⁸. Conștient și de problemele *italiene*, Matia a reînceput astfel preparativele de război și în iarna anului 1466–1467 le-a și pregătit *ambilor voievozi ai ambelor Valahii* domenii – oficial de refugiu⁸⁹ – în Transilvania⁹⁰.

⁸³ Skanderbeg putea fi mulțumit că nu mai fusese destituit din demnitatea de *atlet* în urma victoriei lui Mehmed din 1466, vasalul Neapoleului și protejatul Veneției fiind salvat de intervenția cardinalilor care-i sprijineau cauza (Iacopo Ammannati Piccolomini, *Lettere (1444–1479)*, ed. Paolo Cherubini, *Pontificato di Paolo II*, Roma, 1997, nr. 208, p. 875).

⁸⁴ Două generații – două abordări: Ferenc Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365–1526*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest, XXXIII (1979), 1, p. 65–111, la p. 96–98; Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden, 2018, p. 221–226, 229.

⁸⁵ Frederick G. Heymann, *George of Bohemia, King of Heretics*, Princeton, 1965, NJ, p. 419–424; Antonin Kalous, *Italská politika, Matyáš Korvín a české země* [Politici italiene: Matia Corvin și țările cehe], în „Husitský Tábor” [Tábor Husit], Tábor, XV (2006), p. 149–175.

⁸⁶ A se revedea și Lajos Elekes, *La politica estera di re Mattia e gli Stati italiani nella seconda metà del secolo XV*, în *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, editor Tibor Klaniczay, Budapest, 1975, p. 243–255, la p. 248–253. Dacă este să dăm crezare vocilor de mai târziu, Matia însuși ar fi declarat că războiul din Boemia nu ar fi trebuit să aibă loc vreodată loc (pe larg: Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 228–242). Veneția a profitat de situație. A invocat implicarea lui Matia în Boemia pentru a-i tăia subsidiile.

⁸⁷ Adică, anii în care au căzut Țara Românească și Bosnia (Marko Šunjić, *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)* [Rapoarte din Trogir asupra cuceririi otomane a Bosniei (1463)], în „Glasnik Arhiva i Društva Arhivskih Radnika Bosne i Hercegovine” [Revista Arhivelor și a Societății Arhiviștilor din Bosnia și Herțegovina], Sarajevo, XXIX (1989), p. 139–157; Emir O. Filipović, *The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century*, în *State and Society in the Balkans*, p. 79–102; pentru Țara Românească și Bosnia, vezi acum sursele strânse în Al. Simon, *Nașterea și moartea unui anti-erou*, în *Relații interetnice în Transilvania: interferențe istorice, culturale și religioase*, editori Ioan-Marian Țiplic, Maria Crîngaci Țiplic, Nicolae Teșculă, Sibiu, 2019, p. 209–234).

⁸⁸ La fel ca mai târziu (1471–1473/1474), după noua și definitivă ruptură cu Matia (1470), Frederic pare să fi fost sincer interesat de izbânda antiotomană, desigur sub egida sa imperială, sau chiar mai curând sub cea „națională”, datorită relațiilor sale tensionate, în general, atât cu Franța, cât și cu Burgundia (Claudius Sieber-Lehmann, *Spätmittelalterlicher Nationalismus: die Burgunderkriege am Oberrhein und in der Eidgenossenschaft*, Göttingen, 1991, p. 351–352; Petra Ehm, *Burgund und das Reich. Spätmittelalterliche Außenpolitik Am Beispiel der Regierung Karls des Kühnen (1465–1477)*, München, 2001, p. 132–133, 242, 300).

⁸⁹ Fiind vorba de domeniile Amlașului, Făgărașului (ambele pentru Radu, ele fiind vechile ducate ale domnilor Țării Românești) și Rodnei (pentru Ștefan), Matia trebuia să recurgă la această formulare pentru a menaja susceptibilitățile elitelor transilvane interesate de aceste posesiuni. În mod neîntâmplător, în noiembrie 1502, când încerca să preia moștenirea lui Ștefan al III-lea, Radu al IV-lea *cel Mare* al Țării Românești, aflat în relații și cu Casa de Habsburg, a cerut Cracoviei jagiellone nu doar Amlașul și Făgărașul, ci și Rodna. Vezi *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc. (1501–1506)* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, XIX), editor Fryderyk Papée, Kraków, 1927, nr. 130, p. 196.

⁹⁰ Conform sfetnicului său de încredere, Janus Pannonius, episcop de Pécs și cancelar secret, decizia fusese luată înainte de 2 ianuarie 1467 (Biblioteca Capitular Colombiana, Sevilla, Codices, Cod. 82-4-8, *Joannis Pannonii Vitesii episcopi Quinque Ecclesiarum Silvarum Liber et Epistolae*, f. 94^v; în Magyar Országos Levéltár [Arhiva Națională Ungară], Budapest (MOL), *Diplomatikai Fényképgyűjtemény* [Arhiva copiilor fotografice] (DF), [no.] 290346). Regele Matia decisese: „[...] que in proxima Dieta generale prelatorum, baronum et nobilium regnorum congregacionem per meliori status regni circa bona regalia et proventiis fisci pro modum et utiliter reformata et disposita sunt; idem etiam statum existit ne unius nos vel successoris Reges provincias Fogaras, Amlas et Radna cum pertinentiis earundem quoquod a se alienare seu abstractiere possumus in valeant, sed semper prefatis districtis [!] in manibus Regis prompti et parati ad hoc teneant, ut si quod opportunitatem fuerit Waywodi alicui Transalpinae vel Moldavensis ad parcium sed illarium provinciae recuperatione assignare

Mehmed și supușii și aliații săi creștini au acționat la rândul lor⁹¹. După succesul albanez și intervenția sultanului din vara anului 1466 de la Ohrida, Mara Branković și-a impus omul de încredere, Dionisie⁹², drept patriarh ecumenic al Constantinopolului și a obținut rapid recunoașterea autorității acestuia de către Mitropolia Kievului din stăpânirile lui Cazimir⁹³. Cădea astfel ultimul mare bastion unionist al Romei din Răsăritul Creștinătății⁹⁴.

Cu Matia prins în negocieri atât cu Veneția, cât și cu Poarta, și confruntat în continuare cu mari probleme de mobilizare a oștii⁹⁵, iar, pe deasupra, expus și ostilității crescânde a stărilor, din cauza sporirii dărilor și a vămilor⁹⁶, Mehmed a putut porni din nou împotriva lui Skanderbeg (iulie 1467)⁹⁷. Când Matia a fost în cele din urmă gata să

pro destrensu [...]”. Formularea a fost reluată, cuvânt cu cuvânt, la încheierea lucrărilor Dietei Ungariei din martie–aprilie 1467 (vezi ultima ediție corectă a hotărârii Dietei în *Urkundenbuch*, VI, nr. 3576, p. 314).

⁹¹ Un loc comun istoriografic merită readus în față. Politica lui Mehmed al II-lea ne este cunoscută eminamente prin surse apusene (documente, rapoarte ori cronici). Izvoarele otomane păstrate, puține la număr (mai ales la sfârșitul Imperiului Otoman, grija față de arhive a fost minimă), sunt fie frecvent mult prea partizane (cronicele), fie socoteli administrative (de departe nelipsite de valoare documentară, dar fundamental dependente de mărturii complementare pentru contextualizare). Pe scurt, în mare măsură, ideile și planurile politice ale lui Mehmed sunt date de gândurile și informațiile avute de contemporanii săi din nord, nord-vest și nord-est, interpretate apoi în timp de către diverși istorici.

⁹² Cunoscut deja istoriografiei române (D. I. Mureșan, *Patriarhia Ecumenică și Ștefan cel Mare. Drumul sinuos de la surse la interpretare*, în *În memoria lui Alexandru Elian*, editor Vasile V. Muntean, Timișoara, 2008, p. 87–180, la p. 132), în special datorită stilionarului din ultimul său „mandat” de patriarh (1488–1490), în care între adresanți figurau și Ștefan al III-lea al Moldovei și ultima sa soție, Maria Voichița (vezi aici Henri Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, II, Paris, 1888, nr. 2671, p. 23–24; Jean Darrouzès, *Ekthesis Nea. Un manuel des pittakia byzantin du XIV^e siècle*, în „Revue des Études Byzantines”, XXVII (1969), p. 5–127, la p. 61, notițele 63–64; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, *Scriptori și acte bizantine, secolele IV–XV*, editori Haralambie Mihăilescu, Radu Lăzărescu, N.-Ș. Tanașoca, Tudor Teoteoi, București, 1982, nr. XLIX-3, p. 314–315).

⁹³ Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform*, p. 47. În februarie 1467, Dionisie I-a recunoscut pe Grigore Bulgarul drept mitropolit al Kievului, dar, patriarhul ecumenic a îndrăznit abia la 1469 să-i ceară lui Ivan al III-lea al Moscovei recunoașterea autorității ecleziastice a lui Grigore asupra Rusiei și, implicit, pe cea politică a lui Cazimir, iar, după Ivan, la 1470, și puterea lui Mehmed (vezi aici și D. I. Mureșan, *Patriarhia Ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 101–102).

⁹⁴ În acest controversat subiect, a se vedea J. Preiser-Kappeller, *Zwischen Union, Konversion und Konfrontation: Polen-Litauen und die byzantinische Kirche im 14. und 15. Jahrhundert*, în „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, III (2010–2012), p. 99–114; Oskar Halecki, *From Florence to Brest*, p. 99–101, 105–109.

⁹⁵ Pentru Matia Corvin în anul 1467, vezi și I.-A. Pop, Al. Simon, *The Venetian and Wallachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan*, în *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204–1669 (= Eastern and Central European Studies, I)*, editori Iulian Mihai Damian, I.-A. Pop, M. Popović, Al. Simon, New York/Oxford/Basel/Frankfurt-am-Main/Wien, 2012, p. 181–196.

⁹⁶ Vezi și Mária Pakucs, „Și nici vămile nu mai sunt cum au fost, ci ați mărit și vămile...”. *Matia Corvin și reforma sa din 1467*, în *SMIM*, XXII (2004), p. 217–220.

⁹⁷ O.-J. Schmitt, *Skanderbeg*, p. 263–264. Aparent, Mehmed ar mai fi așteptat, continuând să negocieze cu Veneția și cu Buda. Decizia sultanului de a ataca a fost determinată mai ales de despresurarea Krojei de către Skanderbeg, tocmai întors din Italia, la sfârșitul lunii aprilie. Nu trebuie uitat însă că analiza lui Schmitt, precum majoritatea lucrărilor care tratează istoria lui Skanderbeg, în special ultimii săi ani, disociază planul antiotoman sudic (i.e. vest-balcanic) de cel nordic (i.e. dunărean). Pregătirile lui Frederic și Matia împotriva lui Mehmed erau în toi în acea primăvară, după amânarea impusă de Reichstagul imperial în urmă cu un an (vezi, de pildă, N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV^e siècle*, IV. 1453–1475, Bucarest, 1915, nr. 136, p. 205; nr. 163–179, p. 242–270; *Regesten Kaiser Friedrich III. (1440–1493)*. *Nach Archiven und Bibliotheken geordnet (= J[ohannes]. F[r]iedrich] Böhmer Regesta Imperii, XIII)*, editori-generalii Heinrich Koller, Paul-Joachim Heinig, Alois Niederstätter, IV. *Die Urkunden und Briefe aus dem Stadtarchiv Frankfurt am Main*, editor P. J. Heinig, Köln/Wien/Graz, 1986, nr. 422, p. 240; nr. 424, p. 241; nr. 431, p. 247; nr. 452–453, p. 253–254; XV. *Die Urkunden und Briefe aus den Beständen Reichstadt und Hochstift Regensburg*

intervină în ajutorul lui Skanderbeg⁹⁸, în Ungaria a izbucnit o extinsă rebeliune împotriva sa, sprijinită inclusiv de destui prelați⁹⁹. În mod strategic, epicentrul rebeliunii, protejate și de frații Szapolyai, Emeric (eroul de la Jajce din vara lui 1464)¹⁰⁰ și Ștefan, apropiatii lui Matia, a fost în voievodatul transilvan (iulie–august 1467)¹⁰¹.

Matia a ales să plece în Transilvania cu trupele strânse împotriva sultanului¹⁰². Soarta lui Skanderbeg fusese deja pecetluită¹⁰³. Luați prin surprindere de intervenția regelui, răsculații dintre Carpați au fost rapid aduși la tăcere (septembrie–octombrie)¹⁰⁴.

des Bayerischen Hauptstaatsarchivs in München sowie aus den Regensburger Archiven und Bibliotheken, editori Franz Fuchs, Karl Friedrich Krieger, Köln/Wien/Graz, 2002, nr. 196, p. 156; nr. 212, p. 164). La mijlocul lunii mai, Matia le-a și scris sașilor să se pregătească de război cu sultanul, pe care voia să-l înfrunte în Serbia (*Hurmuzaki*, XV-1, nr. 109, p. 62–63). Dacă Mehmed încerca să se „joace” cu Matia, trăgând de timp prin negocieri până când i se strângea oastea, același lucru îl încerca și regele, atât în relație cu sultanul, cât și cu Veneția, pe care o suspecta, nu fără motiv, că ar transmite mai departe informații către Poartă pentru a-și asigura o pace cât mai avantajoasă (vezi aici și *Arbanija*, nr. 346, p. 195; nr. 357–358, p. 198–199; nr. 383, p. 207).

⁹⁸ Judecând și după amintita sa scrisoare către sași din 18 mai 1467 (*Hurmuzaki*, XV-1, nr. 109, p. 63), Matia trebuie să fi fost gata cu pregătirile până la începutul lunii iulie, când Mehmed a intrat în ultimele posesiuni ale lui Skanderbeg (O.-J. Schmitt, *Skanderbeg*, p. 265–266). Principala grijă a monarhului huniad era însă la frontiera sârbă cu Imperiul Otoman, pe care Mehmed încerca, precum la 1466, să o penetreze și prin varii propuneri de acord, profitând de faptul că până de curând Vuk Branković fusese în slujba sa. Vezi Șime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* [Documente asupra relațiilor dintre slavii de sud și Republica Veneția] (= *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XXII), X, 1453–1459, Zagreb, 1891, nr. 367, p. 360–362; nr. 415, p. 397–398; cu accent pe negocieri: Davor Salihović, *The Process of Bordering*, p. 99–100.

⁹⁹ De unde și reproșurile lui Matia la adresa papei Paul al II-lea (vezi și Vilmos Fraknói, *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae* (= *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, I, 6), Budapest, 1891, nr. 39, p. 56). Ținând cont de această desfășurare internă de forțe împotriva lui Matia, forțe care nu s-ar fi asociat altminteri cu Mehmed, cel pe care îl ajutau prin revolta lor, explicația cronicarului regelui, Antonio Bonfini, deși ulterioară cu peste două decenii evenimentelor de la 1467 și departe de a fi scutită de îndoiala partizanatului, trebuie acceptată cel puțin în parte: nobilii și prelații s-au ridicat – cu consecințele transilvane și mai apoi moldave de rigoare – împotriva aroganței și abuzurilor tot mai fățișe ale încă tânărului monarh (vezi *Rerum Ungaricarum decades*, editori József Fogel, Béla Iványi, László Juhász, IV, Leipzig, 1941 [Budapest, 1944] (*Bonfini*), p. 15–18). Soarta a ținut cu Mehmed al II-lea și la 1467.

¹⁰⁰ Matia îl abandonase practic pe Emeric la Jajce, în vara anului 1464 (vezi ultima oară Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 217–218). Deoarece lui Matia tocmai (martie) îi murise soția, Katarína Podiebrad, la nașterea băiatului lor (născut mort), iar despre Emeric s-a presupus că era fiul nelegitim al lui Iancu de Hunedoara (Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale. 895–1526*, ediție Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 331–332; A. Kubinyi, *Matthias Rex*, Budapest, 2008, p. 20–22), o explicație de natură personală nu poate fi exclusă pentru deciziile lui Matia (de la 1464) și ale lui Emeric (de la 1467). Oricum, ca de fiecare dată, Matia i-a iertat pe frații Szapolyai.

¹⁰¹ Vezi K. G. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvinul*, în *SUBB. Historia*, XVII (1972), I, p. 21–30; Zsigmond Jakó, *A Farnasi Veres család. Az 1467 évi erdélyi lázadás kutatásához* [Familia Farnasi Veres. În legătură cu revolta transilvană din 1467], în *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára* [Festschrift István Imreh la 80 de ani], editori András Kiss, Gyöngy Kiss Kovács, Ferenc Pozsony, Kolozsvár, 1999, p. 211–231. Subiectul războalei din Transilvania de la 1467 ar merita reluat, fie și numai din cauza lui Bonfini, care a susținut că miza revoltei a fost coroana regală a Transilvaniei (pe care și-o dorea co-voievodul Ioan de Sankt-Georg Boyn). O asemenea coroană nu exista.

¹⁰² Date fiind cunoscutele probleme de mobilizare ale oștii lui Matia de la acea vreme și numărul minim de 10 000–12 000 ale trupelor cu care a intrat în voievodat în toamna lui 1467, întrebuintarea de către Matia a trupelor adunate împotriva otomanilor era evidentă.

¹⁰³ O.-J. Schmitt, *Skanderbeg*, p. 268. Deja în septembrie 1467, Mehmed s-a retras din Albania.

¹⁰⁴ András Kubinyi, *Erdély a Mohács előtti évtizedekben* [Transilvania în deceniile înainte de Mohács], în *Tanulmányok Erdély történetéről* [Studii asupra Istoriei Transilvaniei], editor István Rácz, Debrecen, 1988, p. 65–72, la p. 67–70. Rebelii din Ungaria propriu-zisă au mai rezistat însă o vreme. După Antonio Bonfini, Emeric Szapolyai s-a împăcat – „cu arma la picior” – cu Matia abia după revenirea acestuia din campania din Moldova.

Matia a trecut apoi munții contra lui Ștefan, pe care-l acuza de trădare (noiembrie)¹⁰⁵. Secuimea s-a ridicat împotriva lui Matia, iar *Țara de Jos* a Moldovei contra lui Ștefan¹⁰⁶, care și-a pierdut atunci și soția¹⁰⁷. A urmat o învâlmășeală și un carnagiu militar și propagandistic, la capătul căruia atât Ștefan, cât și Matia au pretins victoria¹⁰⁸. Marile rivale italiene, Milano și Veneția, au adăugat în acest amestec romanitatea *valahilor*¹⁰⁹, cei care-l învinseseră pe Matia, *regele Ungariei și al Daciei*¹¹⁰.

La sfârșitul iernii anului 1467–1468, existau trei certitudini¹¹¹. Skanderbeg murise (februarie 1468), Mehmed având astfel liniște până la Marea Adriatică¹¹². Ștefan rupsese orice înțelegere antiotomană și se cantona pe axa Istanbul–Cracovia¹¹³. Matia se pregătea de armistițiu cu Mehmed, acordul fiind încheiat în aprilie, cu ajutorul „sperietorii” numite Vlad *Țepeș* (*Dracula*)¹¹⁴.

Cu toate acestea, și deși amenințarea unionistă, kieveană în special, dispăruse, inclusiv din Moldova¹¹⁵, Mara Branković nu l-a acceptat pe Ștefan la Hilandar și nu l-a

¹⁰⁵ La 1 ianuarie 1468, după bătălia de la Baia, Ștefan i-a scris lui Cazimir. L-a informat și că-i anunțase înfrângerea lui Matia și dorința acestuia de răzbunare lui Emeric Szapolyai, *Hendryk* în original, dacă este să dăm crezare ediției românești, care-l identifica pe *Hendryk* cu Gheorghe Podiebrad (P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în *AARMSI*, seria a III-a, XV (1933–1934), p. 61–80, la p. 65). Lăsând la o parte faptul că în poloneză G(h)eorg(he) este Jerzy, iar în cehă Jiří, Ștefan nu s-ar fi referit la Podiebrad fără titlul său regal și fără o formulă de politețe monarhică pe măsură. Scrisoarea lui Ștefan, misterioasă în sine, ar merita republicată.

¹⁰⁶ Ș. Papacostea, *Un episode de la rivalité polono-hongroise au XV^e siècle: l'expédition de Matia Corvin en Moldavie (1467) à la lumière d'une nouvelle source*, în *RRdH*, VIII (1969), 6, p. 967–969; idem, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare*, p. 21.

¹⁰⁷ Evdochia a murit (25 noiembrie 1467) la puțin timp după intrarea lui Matia în Moldova (Mircea D. Matei, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în *MI*, XXXVII (2003), 3, p. 20–25). În chip straniu, nu a fost înmormântat la Putna, necropola domnească ctitorită de Ștefan în urmă cu un an, la vremea „intrării” sale la Zografu și Hilandar.

¹⁰⁸ Vezi deja I.-A. Pop, *Valoarea mărturiilor documentare despre expediția întreprinsă de regele Matei Corvin la 1467 în Moldova*, în *RdI*, XXXV (1981), 1, p. 131–139.

¹⁰⁹ Archivio di Stato di Milano, Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S), Potenze estere, Venezia, cart. 354, 1468, fasc. 2, *Febbraio*, nn (18 februarie 1468). Cităm din informatul raport al trimisului milanez la Veneția, Gerardo de Colli (după care, Matia pierduse în Moldova): „[...] Vedendosi malmenati [de către Matia], <li Seculi> domandano aiuto a soy vicini chiamati Valachi, quali antichamente furo Romani et segono la lor parlare latina et romana fine in questo tempo [...]” (I.-A. Pop, Al. Simon, *The Venetian and Wallachian Roots*, nr. 4, p. 188–189).

¹¹⁰ Conform papei Pius al II-lea, pe 11 martie 1462, cu puțină vreme înainte ca veștile despre cruzimile dunărene, otomane și creștine, ale lui Vlad al III-lea *Țepeș*, proaspăt căsătorit poate chiar cu *sora* (vitregă) a lui Matia, să ajungă la Roma (Biblioteca Ambrosiana, Milan, Codices, Z 219 Sup., nr. 9328; vezi I.-A. Pop, *Matthias Corvinus, „Re de Ungaria, de Dacia etc.”, in 1462*, în „Transylvanian Review”, Cluj-Napoca, XX (2020), suppl. 1, p. 41–52).

¹¹¹ Mărginim numărul certitudinilor (un termen pretențios) la aceste trei, atât din cauza surselor inedite încă existente, cât și a limitărilor limitărilor documentare otomane.

¹¹² Pentru efectele căderii adriatice ale morții lui Skanderbeg, vezi acum și documentele din Al. Simon, „*Istorie e novelle de Levante*” din primăvara anului 1468: *Uzun Hassan, Morea și cei 30 000 de morți de la Baia*, în *RI*, NS, XXVIII (2018), 5–6 [2020], p. 343–352.

¹¹³ A se vedea Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV–XVI*, București, 2001, p. 95–99; Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 70–75.

¹¹⁴ I. Căzan, *Matia Corvin, asigurarea frontierei dunărene și armistițiul turco-ungar din 1468*, în *RI*, NS, III (1992), 7–8, p. 769–782. Omitând complet, printre altele, și episodul aducerii de către Matia a lui Vlad în fața trimișilor lui Mehmed pentru a-i intimida (cu succes), Salihović (*The Process of Bordering*, p. 99–100) s-a îndoit că vreun armistițiu ar fi fost încheiat între rege și sultan, înaintea campaniei ungare din Boemia.

¹¹⁵ Amintim și dezvoltăm și aici o mai veche observație făcută de Constantin Cihodaru (*Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, în *AIHAI*, XIV (1977), p. 103–122, la p. 105). Până după bătălia de la Baia și revenirea Kievului sub autoritatea Marii Bisericii, influentul mitropolit al Moldovei, Teoctist I, sfârșit la Peș (1453/1454) de către arhiepiscopul (patriarhul) sârb, Nicodim, a refuzat să stea în sfatul domnesc

inclus în noul ei testament (1469)¹¹⁶. În raport cu domnul Moldovei, Mara a fost mai degrabă dispusă să recunoască – în fața solului Veneției – că Imperiul Otoman nu suferise vreodată vreă înfrângere precum cea de la Vaslui (1475)¹¹⁷, decât să-l primească pe Muntele Sfânt pe viitorul *atlet* al Creștinătății, pe urmașul lui Skanderbeg și al lui Iancu¹¹⁸. Îi ajutase pe ambii predecesori ai lui Ștefan¹¹⁹ și amândoi o trădaseră¹²⁰. A făcut tot posibilul ca Mănăstirea Hilandar să fie așezată sub protecția lui Basarab al IV-lea *Țepeluș* (înainte de 1481)¹²¹ și apoi al lui Vlad al IV-lea *Călugărul* (pe la 1487)¹²², dușmanii *transalpini* de moarte ai lui Ștefan¹²³, cel intitulat și *voievod al Serbiei* de către Republica

alături de Alexandru, fiul lui Ștefan și al Evdochiei (vezi Al. Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2012, p. 133, 159–160).

¹¹⁶ Ruža Čuk, *Povelja carice Mare*, p. 106–113; idem, *Carica Mara*, p. 89–93; R. G. Păun, *La Moldavie de Ștefan le Grand [I]*, p. 179, nota 35; vezi și Al. Fotić, *Despina Mara Branković and Chilandar. Between the Desired and the Possible*, în *Osam vekova Hilandara* [Opt secole de Hilandar], editor Vojislav Korać, Beograd, 2000, p. 93–100, la p. 95–97.

¹¹⁷ Cuvintele Marei Branković rostite, la Jezovo sau chiar la Hilandar, în fața solului Geronimo Zorzi, au fost (conform raportului primit în Lagună înainte de 9 mai 1475): „[...] poi l'è andà dalla maregna del Turcho [Mara, mama sa vitregă], la qual ghe ha comunicà la rota de Valachia; e che ha ditto che le zenti turchesche non ha mai habudo lamazor rotta; e l'ha esortà a proseguir el so viazo con bon animo; perche l'Signor Turcho ha causa de far pace, e ch'el no poderave haver mazor occasion de negociar [...]” (*Malipiero*, p. 112; pasaj inclus, mult trunchiat, în N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, III, [1399–1499], București, 1899, p. 84).

¹¹⁸ Pentru cele trei figuri (plus Matia), vezi Al. Simon, *Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia*, în *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age*, CXXV (2013), 1, p. 71–92.

¹¹⁹ În ajunul campaniei celei lungi a lui Vladislav I (III) Jagiello și a lui Iancu de Hunedoara (1443), sprijinit de Mara, Skanderbeg l-a ucis pe fiul favorit al lui Murad al II-lea, Alaeddin Ali Çelebi. Skanderbeg răzbuna onoarea familiei sale și îi deschidea calea spre tron lui Mehmed al II-lea (O.-J. Schmitt, *Skanderbeg*, p. 59–63). Crima lui Skanderbeg și victoriile lui Iancu l-au făcut pe Murad să ceară pace, prin intermediul tatălui Marei, Gheorghe. Dacă Gheorghe izbândește, sultanul îi înapoia toate stăpânirile pe care i le luase.

¹²⁰ Tatăl Marei s-a înțeles cu Iancu. Despotul i-a promis voievodului toate domeniile sale din Ungaria, dacă sprijinea pacea. Iancu a acceptat, a jurat strâmb pacea și a preluat domeniile (1444). Apoi, Vladislav și Iancu au pornit „spre” Varna (P. Engel, *János Hunyadi and the Peace of Szeged (1444)*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, XLVII (1994), 2, p. 241–257). La rândul său, Skanderbeg nu s-a mulțumit cu ceea ce obținuse la 1443. Redevenit creștin, a început să viseze la propria sa coroană. Doar papa i-o putea da.

¹²¹ Boško Bojović, Petre Ș. Năsturel, *Les fondations dynastiques*, p. 160–161, notele 54–55. Vezi și R. G. Păun, *Quelques notes sur les débuts des rapports entre la Valachie et le monastère de Chilandar au Mont Athos*, în *RESEE*, XLVI (2008), 1–4, p. 151–164; idem, *La Valachie et le monastère de Chilandar au Mont Athos. Nouveaux témoignages (XV^e–XVI^e siècles)*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, Iași, II (2010), 1–4, p. 137–184. În octombrie 1481, Basarab al IV-lea putea interveni cu mare folos în favoarea Mănăstirii Hilandar în fața autorităților imperiale otomane.

¹²² Boško Bojović, Petre Ș. Năsturel, *Les fondations dynastiques*, p. 165–167. O coincidență ne reține atenția. Autoritatea lui Vlad al IV-lea la Hilandar a devenit deplină după moartea Caterinei Cantacuzino (Cilly), sora Marei (1491). În noiembrie 1492, Vlad a emis astfel marele său hrisov (o veritabilă chrysobulă) pentru Hilandar (*DRH*, B, I, nr. 235, p. 377–380). Cu două luni mai devreme, el îl sprijinise pe Ștefan, urmașul lui Matia, drept *crăișor al valahilor*, conform lui Bonfini, când domnul Moldovei blocase pentru a doua oară trupele otomane și tătărești, venite asupra Ungariei dinspre est și sud-est (vezi tot *Bonfini*, IV, p. 212). Ca mai apoi fiul său (dintr-o primă căsătorie), Radu al IV-lea (a se vedea aici *Acta Alexandri*, nr. 130, p. 196), Vlad al IV-lea avea o agendă proprie, care nu era integral otomană.

¹²³ Pentru Basarab al IV-lea *Țepeluș*, inițial favoritul lui Matia, și Ștefan, vezi și Al. Simon, *În jurul bătăliei de la Vaslui (1474–1475). Considerații asupra relațiilor dintre Moldova, Țara Românească și Regatul Ungariei*, în *SUBB, Historia*, XLIX (2004), 2, p. 3–26. După asasinarea lui Basarab al IV-lea de către Craiovești (1482), dușmanul și urmașul acestuia, Vlad al IV-lea, s-a căsătorit cu văduva lui *Țepeluș*, Maria, luată prizonieră și dusă în Transilvania, după bătălia de la Câmpul Pâinii (1479), de fostul domn Basarab al III-lea *Laiotă*. Importanța politică a Mariei (tratată precum o *fiică* de voievodul Transilvaniei, Ștefan Báthory) se cuvine cercetată și în plan sârbo-athonită, ținând cont de succesiunea Basarab – Vlad la Hilandar (vezi deja

Sfântului Marcu după victoria sa de la Vaslui¹²⁴. Dintre marile doamne de rit *grec* din a doua jumătate a secolului al XV-lea¹²⁵, poate numai Zoe (Sofia) Paleologul, a doua soție a lui Ivan al III-lea al Moscovei, l-a respins și urât mai mult pe Ștefan al III-lea *cel Mare*¹²⁶.

ANEXĂ

În vederea viitoarelor studii, reatragem atenția asupra celei mai vechi surse cunoscute privind raporturile dintre domnia Moldovei și Sfântul Munte¹. Pe 22 august 1416, în prezența trimisului lui Mircea I *cel Bătrân*, Sofronie, starețul Coziei, comunitatea Mănăstirii Zografu a donat schitul *Turnul lui Selinas* lui Dometian, starețul Mănăstirii Bistrița, reprezentantul lui Alexandru I *cel Bun*², *samodîrjețul Țării Moldovlahiei și al Pomoriei*, numit *ctitor și sprijinitor al nostru* de călugării însemnului athonit al vechilor țări ai Bulgariei³.

[Redăm câteva pasaje:] *În anul 6924, indicțiunea a 9-a, în a 22-a zi a lunii august, a venit Părintele și Fratele Nostru Kir Dometian Ieromanah și jupanul Mudricica, la Mănăstirea Sfântului și Slăvitului Mare Mucenic și Purtător de Biruință Gheorghe numită Zografu, trimiși de Bine-cinstitorul [Blagoslovitul] și de Hristos Iubitorul Voievod Ioan Alexandru și*

R. G. Păun, *Mount Athos and the Byzantine Slavic Tradition in Wallachia and Moldavia after the Fall of Constantinople*, în *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, editor Vlada Stanković, Lanham, MD, 2016, p. 117–164, la p. 152, nota 82). Pentru Vlad al IV-lea Călugărul și Ștefan, vezi și N. Pienaru, O. Cristea, *Campania otomană din 1484. Mărturia lui Ibn Kemal*, în „Analele Putnei”, VIII (2012), 1, p. 43–58. Numit *acel blestemat călugăr Vlad voievod* în *Letopisețul anonim al Țării Moldovei* (în linii mari, cronica oficială a lui Ștefan), Vlad a fost amintit alături de Baiazid al II-lea la căderea Chilie și Cetății Albe (1484) și în ambele letopisețe putnene (ambele păstrate în variantele lor de dinainte de bătălia de la Mohács din august 1526). Vlad a fost în schimb omis, pe la 1500, din *Cronica moldo-germană*, intitulată de fapt *Cronica scrisă pe scurt a lui Ștefan, din mila lui Dumnezeu voievodul Țărilor Moldovei și Valahiei*. Cronica era destinată fidelilor regelui romanilor Maximilian I, fiul lui Frederic al III-lea. Trădarea lui Vlad nu se potrivea cu gloria lui Ștefan, numit deja *ducele Moldovei și al Valahiei* la *Reichstagul* de la Freiburg (1498).

¹²⁴ Cităm din proiectul prezentat curiei papale de diplomatul venețian Paolo Morosini în primăvara anului 1475 (aprilie–mai): „[...] Exercitus igitur hoc ordine conficiendus bellumque quatripartito inferrendum opera precium arbitrantur, quo celerime maxima Europae parte pellen-dum hostem non dubitant. Polonous namque Serenissimus Rex [Cazimir al IV-lea Jagiello] faci-le expertioribus bello Polonis ac Boemis [fiul său, Vladislav al II-lea, viitorul rege al Ungariei stăpâna jumătate din regat, cealaltă jumătate aparținându-i lui Matia] vigintiquinque milli-um conflabit exercitum, sumptoque simul Stephano Servie sive Mundavie Vayvoda [Ștefan al III-lea] cum quinque millibus, transacto Danubio per Bulgariam [Bulgaria] per hostem invadant. Ungarie vero Serenissimus Rex [Matia Corvin] cum vigintiquinque millibus ex suis militia apti-oribus et expert per Serviam [Serbia] et iuxta Bossinam [Bosnia] partier aggrediantur hostem [...]” (ASM, ADS, Potenze Estere, *Illyria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. 2, nn [editat sub 1462 (!) de Jovan Radonić în *Arbanija*, nr. 226, p. 128; pentru data corectă a proiectului (ținând cont și de implicarea Boemiei): Cristian Luca, Al. Simon, *Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great*, în „Transylvanian Review”, XVII (2008), 3, p. 85–112, la p. 87–88]). Datorită politicii Marei și a relației cu Veneția, formula *Servie sive Mundavie* pare mult mai cuprinzătoare decât ar lăsa-o să se întrevadă o primă, și prudentă, identificare a acestei Serbii cu vechea *Podunavei* a domnilor Țării Românești.

¹²⁵ În acest context, vezi și culegerea de chipuri a lui Donald M. Nicol, *The Byzantine Lady: Ten Portraits. 1250–1500*, Cambridge, 1994 (capitolul dedicat Marei este la p. 110–119).

¹²⁶ A se revedea corespondența dintre Sofia și Filippo Buonacorsi Callimachus, mentorul lui Jan Albert (fiul lui Cazimir) din primăvara anului 1490 (de dinaintea morții lui Matia), publicată în *Materialy do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516 (Kodeks Zagrzebski)* [Documente pentru istoria diplomației polone din anii 1486–1516 (codicele de la Zagreb)], editor József Garbaci, Wrocław/Warsaw/Krakow, 1966, nr. 4, p. 11 (originalul, foarte interesant și din punctul de vedere al formei, se găsește în Arhiv Hrvatske akademije Znanosti Umjetnosti [Arhiva Academiei Croate de Științe și Arte], Zagreb, Cod. IV.6, f. 6^v–7^v).

*fiul său, Voievodul Iliaș, Singur-stăpânitor [Samodîrjeț] al Țării Moldovlahiei și al Pomoriei [i.e. al Țărului Mării], Ctitor și Sprijinitor al Nostru. Și s-a înțeles Popa Kir Dometian cu Egumenul Popa Kir Nifon, cu bătrânii și cu toți frații despre Selina, și anume ca aceasta să fie dată Mănăstirii Bistrița și să țină Selina de Mănăstirea Bistrița cât va fi Kir Dometian în viață, iar după moartea lui să țină de cine va fi la Mănăstirea Bistrița. [...] Și toate acestea mai înainte scrise le-am dat Popii Kir Dometian să le țină pe toată durata vieții lui și nimeni să nu se amestece în aceasta, nici Împărat [Țar], nici Domn [Gospodar], nici Egumenul care va fi, căci i le-am dat până la moartea lui, iar după moartea lui să fie ale Mănăstirii Bistrița. [...] Și la zapisul nostru au fost de față: Protosul întregului Munte Athos, Ieromonah Macarie, mai susnumitul Egumen Popa Kir Nifon, Duhovnicul Popa Kir Paisie, Preacinstitul și Preasfințitul Egumen Sofronie care a venit în acest timp de la Bine-cinstitorul [Blagoslovitul] Mircea Voievod și de la Mănăstirea lui numită Cozia [...]*⁴.

Pentru înțelegerea importanței actului athonit (în slavonă, nu în greacă), câteva precizări, aparent redundante, și o întregire documentară, necesară de multă vreme, sunt utile⁵.

Alexandru I *cel Bun* a fost așezat domn al Moldovei de către Mircea I *cel Bătrân/ cel Mare* al Țării Românești la 1400 (1399 în cronici), după cum a admis-o și Ștefan al III-lea *cel Mare*⁶, călugării putneni recunoscând și că însuși Ștefan al III-lea își datora domnia (și) *muntenilor*⁷. Spre 1475–1476, la vremea primelor victorii antiotomane ale lui Ștefan al III-lea și înaintea campaniei lui Mehmed al II-lea din Moldova, Mircea era numit – după deja mai celebrul său nepot, Vlad al III-lea *Țepeș* – *Dracula de Molda et Walachia* de fideli Casei de Habsburg, Mircea, alias *Dracula*, fiind stăpânitorul *valah* care-i rezistase lui Baiazid I⁸. Cumularea celor două Țări Române era deja un loc comun la vremea campaniei lui Mehmed contra lui *Țepeș* (1462), după cum o arată un pasaj din cunoscuta mărturie a pelerinului William de Wey, aflat pe atunci printre cavalerii ioaniți de pe Rhodos⁹.

[Ampla sa relatare a luptelor din Țara Românească, începea prin:] [...] *postquam Turcus occidisset Baronem de Muldan in Regno Hungarie, in Comitatu Walachie Majoris que est in confinibus Hungarie, accepit secum duos filios suos quos nutritiv usque ad annos discretionis [...]*¹⁰ / [...] *după ce Turcul l-a ucis pe baronul Moldovei în Regatul Ungariei, în Comitatul Valahiei Mari care este la hotarele Ungariei, i-a luat cu sine pe ai săi fii [i.e. ai baronului] pe care i-a crescut până la majorat [...]*¹¹. [Era vorba desigur despre Vlad al II-lea *Dracul* (răpus însă nu de Murad al II-lea la 1442, ci de Iancu de Hunedoara la 1447) și de fiii domnului, Vlad al III-lea și Radu al III-lea, crescuți, de la 1442, ca ostateci de vază, alături de viitorul sultan Mehmed al II-lea (1444–1446; 1451–1481)]¹².

În chip interesant tot cu Moldova așezată pe primul loc, Țările Române erau socotite o unitate politică și la vremea atacului moldo-otoman asupra Chilie din vara anului 1462 (atac nemaiașezat însă de către William de Wey)¹³. Asumată și de curia papală (sub forma voievozilor *Valahiei Mari* și *Valahiei Mici*) de la 1408 cel târziu, tot sub Mircea I și Alexandru I¹⁴, îngemănarea celor două state *valahe* cobora cel puțin până în a doua jumătate a domniei lui Mircea, unul dintre principalii arbitri ai războiului civil otoman, izbucnit după înfrângerea lui Baiazid I de către Timur Lenk (1402–1413)¹⁵. În vremea acestuia, Mircea I și Manuel al II-lea Palaeologul s-au aflat cel mai adesea pe poziții antagonice, Patriarhia Ecumenică, sub Euthymios (Eftimie) al II-lea, luând partea împăratului, mai ales după ce Mircea și-a căsătorit o fată cu Musa (pe la 1410–1411), unul dintre fiii răposatului Baiazid I¹⁶.

Ulterior cu aproape trei luni decedului patriarhului Eftimie (29 martie 1416), documentul din 22 august 1416 nu făcea vreo referire la acesta sau la succesorul său

(deși, nominal, Sfântul Munte era din nou sub ascultarea Marii Biserici)¹⁷, și mai mult interzicea în mod explicit orice intervenție imperială în deciziile *valahe* ale Zografului¹⁸. Alexandru I, prins la acea vreme în particulara sa căsătorie cu Ringalla, sora ducelui Vitold al Lituaniei¹⁹, îi era mai mult decât folositor lui Mircea în acel context²⁰, un context întrebuintat, la rândul său, de către Alexandru pentru a-și întări succesiunea moldavă (împreună cu el, fiul său, Iliăș, în vârstă de șapte ani, figura drept binefăcător la Athos)²¹. Alături de dimensiunea și de condițiile cruciate, balcanice, dar și central-europene, ale gesturilor sale athonite de la 1466²², acțiunile din acel an ale lui Ștefan al III-lea, mereu atent la legitimitatea sa (el fusese adus – politic – pe lume prin tratatul din februarie 1450 dintre tatăl său, nelegitim, Bogdan al II-lea, și Iancu de Hunedoara, dușmanul liniei basarabe a lui Mircea I)²³, au avut aparent și semnificații (pan-) *valahe* și (post-)bizantine²⁴, care – abia – încep să se releve²⁵.

¹ În lumina actului de la 1416, „abordarea maximalistă” a acestor relații (Dan <Ioan> Mureșan, *Zographou et la transmission de l'idée impériale bulgare*) nu poate fi susținută în coordonatele care se căutau impuse, o *via media* între aceasta și „abordarea minimalistă” (Liviu Pilat, *La începutul relațiilor moldo-athonite*) fiind necesară, plecând poate de la mai jos pomenita *Pomorie*.

² Întâiul *țar moldav* din *Letopisețul anonim al Moldovei* (în *Cronicile slavo-române*, p. 6–23).

³ Pornind de la calitatea de ctitor la Zografu a lui Alexandru, notăm că *Pomorie* desemna, în titulatura țărilor bulgari, coasta vest-pontică (de pildă: Kyryl Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria. Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture* (= *East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, V), Leiden/Köln/Boston, 2008, nr. 181, p. 434; nr. 204, p. 448; nr. 215, p. 468). Era o întindere cu limite neclare spre nord și sud, dar legată sigur de *Mesembria* (Nes<s>ebar), o „feudă bizantină” la origini; vezi Peter Soustal, *Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos)* (= *Tabula Imperii Byzantini*, VI), Wien, 1991, p. 355–359. În schimbul ajutorării Bizanțului (1452–1453), portul a fost solicitat împăratului Constantin al XI-lea Paleologul de către Iancu de Hunedoara, stăpân asupra Chilie de la 1448 și potențial *rege al Bulgariei* la 1444 (vezi în special F. Pall, *Byzance à la veille de sa chute et Iancu de Hunedoara (Hunyadi)*, în „Byzantinoslavica”, Prague, XXX (1969), 1, p. 119–126). Aceste aspecte, bine știute de altfel, par să fi fost ignorate în istoriografia română, indiferent de abordarea aleasă (pentru câteva noi surse, vezi Al. Simon, *Note și documente asupra politicii italiene și răsăritene a lui Iancu de Hunedoara în anii 1450*, în „Banatica”, Reșița, XXIII (2013), p. 73–98; cu completările din idem, *Pământurile crucii*, p. 82–83, 85–88.

⁴ Georgi Parpulov, Ralph Cleminson, *Румънци и славяни на Света гора през 1416 г.*, p. 60–61, 63–64 (traducerea în engleză). În raport cu traducerea în română din 2017 (Liviu Pilat, *La începutul relațiilor moldo-athonite*, p. 62–63), am operat câteva modificări: (1) redarea cu majuscule a tuturor titlurilor și epitetelor; (2–3) *Moldovlahia* și *Pomorie* (astfel în original) în loc de *Moldova* și *Țărul Mării* (pentru a nu altera înțelesurile de epocă); (4) am adăugat *Bine-cinstitorul*, omis în traducere, la *Mircea*.

⁵ Dincolo de orice îndoială, este și faptul că relațiile *valaho*-athonite se cuvin recercetate (nu în ultimul rând prin integrarea perspectivei politice *italice* asupra Sfântului Munte, în special după 1439, ținând cont de protectoratul athonit al lui Alfonso al V-lea de Aragon).

⁶ În *Letopisețul anonim*, p. 14: „[...] Țării Moldovei. // În anul 6907 [1399] luna aprilie 23, s-a ridicat domn în Țara Moldovei Alexandru Voievod, iar pe luga Voievod I-a luat Mircea Voievod [...]”.

⁷ În *Putna I*, p. 49: „[...] În anul 6965 [1457], luna aprilie 12, în Joia Mare, Ștefan Voievod, fiul lui Bogdan Voievod, a venit de la munteni [...]”. În *Putna II*, p. 64: „[...] În anul 6965 [1457], luna aprilie 12, în Joia Mare, a venit de la munteni Ștefan Voievod, fiul lui Bogdan Voievod [...]”. Nici *Cronica moldo-germană*, destinată, cândva între anii 1499 și 1502, supușilor regelui Maximilian I de Habsburg, nu a ascuns subiectul: „[...] În anul, cum se scrie de la Nașterea lui Hristos, 1457, în luna aprilie, în ziua 11, într-o marți, în Săptămâna Mare, înaintea Paștilor, atunci a venit Ștefan Voievod, fiul lui Bogdan Voievod, care a venit cu putere mică, cu muntenii, cu Țările de Jos, ca la 6 mii oameni [...]” (*Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române*, p. 28–37, aici la p. 28).

⁸ BStB, CML 14668, f. 23^v, 24^v. Izvorul (poate anterior și căderii Caffei în vara lui 1475) la I.-A. Pop, Al. Simon, *Ungaria et Valachia: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470*, în *RI*, NS, XXV (2015), 3–4 [2016], p. 5–66, la p. 58, nota 210.

⁹ *Documents concerning Rumanian history (1427–1601)*, ed. Eric D. Tappe, London, 1964, nr. 2, p. 18–19. Folosim mai vechea ediție a izvorului (disponibilă și online): *The Itineraries of William de Wey, Fellow of Eton College, to Jerusalem A.D. 1458 and A.D. 1462, and to Saint James of Compostella A.D. 1456* [ed. Bulkeley Bandinel, George Williams], London, 1857.

¹⁰ *The Itineraries*, p. 99 (post 19 august – ante 5 septembrie 1462). Lupta se dădea atunci între Radu și Vlad (cel din urmă ajungând aparent la un compromis cu Ștefan, care, după ce nu izbutise să cucerească Chilia, căuta și să se înțeleagă cu regele Matia, suzeranul lui Vlad).

¹¹ În mod ciudat, de Wey nu a primit practic vreo atenție. Vezi Matei Cazacu, *Dracula*, p. 234.

¹² Subiectul, la limita cancanului, este bine cunoscut în istoriografie și era aparent destul de prezent și în discuțiile de la vremea campaniei lui Mehmed din Țara Românească.

¹³ A se revedea Ovidiu Cristea, *The Friend of My Friend and the Enemy of My Enemy*, p. 257–259.

¹⁴ Ș. Papacostea, *Byzance et la croisade*, p. 19–20. 1408 a fost și anul celebrului privilegiu al lui Alexandru I pentru negustorii din Lvov. Din acesta rezulta că legătura directă dintre Ungaria și Gurile Dunării prin pasul Oituz nu mai era sub autoritatea Sucevei (vezi idem, *Aux débuts de l'état moldave. Considerations en marge d'une nouvelle source*, în *RRdH*, XII (1973), I, p. 139–158, la p. 150). După căderea Caffei, Matia a dorit, prin tratatul de la Iași – Buda (1475), reasezarea hotarului dintre Moldova, sub Ștefan al III-lea, și Țara Românească, sub Vlad al III-lea (!), în limitele stabilite de Mircea I și Alexandru I (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, nr. 146, p. 335).

¹⁵ Dimitris J. Kastiris, *The Sons of Bayezid. Empire building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden/Boston/Köln, 2007, p. 137–142. Mircea ar fi ocupat atunci și părți din fostele țarate bulgare (Marieta Chipier, *Mit sau adevăr? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare*, în *RdI*, XXXIX (1986), 7, p. 699–704). Cunoscută doar prin „copii” de secol al XVIII-lea, expansiunea sud-dunăreană a lui Mircea ar putea fi întregită, *valah* însă, prin mărturia athonită de mai sus.

¹⁶ Vezi aici notița lui P. Ș. Năsturel, *A propos d'un document de Kastamonitou et d'une lettre patriarcale inconnue de 1411*, în „Revue des Études Byzantines”, XL (1982), p. 211–214.

¹⁷ *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, editor J. Darrouzès, I, *Les actes des patriarches*, 5, 1310–1376, Paris, 1977, nr. 2014, p. 12–13. Din 21 mai 1416, noul patriarh era Iosif al II-lea (unul dintre artizanii Unirii de la Florența), fiul lui Ioan Șişman, marele dușman bulgar al divizaților Basarabi. Vezi V. Laurent, *Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II († 1439)*, în „Revue des Études Byzantines”, XIII (1955), p. 131–134.

¹⁸ Datorită contextului politic, interdicția nu poate fi socotită doar o exprimare standard.

¹⁹ Alt subiect care trebuie restudiat; vezi aici Mark Whelan, Al. Simon, *The Moldavian Lady and the Elder Lords of the East*, în „Transylvanian Review”, XXIV (2015), 3, p. 113–129.

²⁰ Legătura specială dintre comunitatea de la Zografu și Dometian și felul unic (de-a dreptul domnesc) în care el a devenit stareț la Bistrița și la Neamț în 1407 (Liviu Pilat, *La începutul relațiilor moldo-athonite*, p. 60) indică o relație moldo-athonită sensibil anterioară anului 1416.

²¹ Vezi și Alexandru Pânzar, *Părinte și fiu. Despre înrudiri metaforice și de sânge între domni ai Moldovei și mari duci ai Lituaniei*, în „Analele Putnei”, XIII (2017), I, p. 251–264.

²² Inutil poate de reamintit aici că, în istoria („neagră”) a lui Ștefan, 1466 a rămas drept anul corespundenței cu Dorotei de Ohrida, care, din nou, se cere reprivity, fără patimă.

²³ Imediat după ce tatăl lui Iancu, Voicu, a fost înstăpânit de Sigismund de Luxemburg la Hunedoara (1409), Mircea, până atunci stăpânul *Hunyadului* (identificat altminteri cu Bologa), a atacat Transilvania (*DRH*, D. *Relațiile între Țările Române*, I, 1222–1456, editori Ștefan Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, Viorica Pervain, București, 1977, nr. 113, p. 183). Reamintim astfel și o precizare din tratatul pomenit dintre Bogdan și Iancu, căzută și ea victimă exagerărilor naționaliste: „Și de asemenea Țara Domniei Mele [a lui Bogdan] și cu Țara Domniei Sale [a lui Iancu] să fie una [...]” (*DRH*, D, I, nr. 113, p. 183). În plus, după cum se știe, Bogdan a fost singurul domn căruia Iancu i-a cerut drept de refugiu.

²⁴ *Serbia* (*Podunavia* sigur ca bază) și *Bulgaria* (legată de Dobrogea, numită *A Treia Bulgarie*), promise de Veneția lui Ștefan la mijlocul anilor 1470, conturau deja tabloul. Acea *Bulgarie* trebuie extinsă – via *Pomorje* – spre sud, de-a lungul coastei, iar problema stăpânirii bulgare asupra Cetății Albe (baza cunoscutei *Parathalassii* a lui Alexandru I) se cuvine restudiată (această stăpânire a fost admisă de Gheorghe I. Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIV^e siècle*, în „Byzantion”, Bruxelles, II (1926), p. 153–168).

²⁵ Cazul lui *Merxus*, supus Ohridei, identificat inițial cu domnul Țării Românești și ulterior cu Mrkša Žarković de Berat și Valona (*Les registres*, I-6, 1377–1410, Paris, 1981, nr. 2975, p. 245–246), trebuie socotit cel puțin drept un indicator pentru necunoscutele rămase.

IN THE SUMMER OF 1466: THE ATHONITE RISE OF STEPHEN III THE GREAT AND
THE OTTOMAN FALL OF ATHLETE GEORGE CASTRIOTA SKANDERBEG
(Summary)

Keywords: Mehmed II, Mara Branković, Skanderbeg, Stephen III of Moldavia, Mount Athos, crusading, patronage.

In 1466, within less than three months, Stephen III of Moldavia took under his patronage the Monasteries of Zographu (May 10) and Chilandar (July 27), the monastic symbols of Bulgaria and Serbia on Mount Athos. The Holy Mountain was equally a pillar of anti-Roman resistance, a fortress open to Latin protectorate (*e.g.* that of Alfonso V of Aragon, king of Naples and the ally of John Hunyadi) and an Orthodox space of negotiations between the Catholics and the Muslim Turks (*e.g.* during the talks between Venice and the Porte, mediated by Mara Branković, the daughter of despot George and the widow of Sultan Murad II). In 1466, three years had elapsed since the head of the last Christian king in the Balkans, Stephen Tomasević of Bosnia, had fallen at the feet of Mehmed II (1463), and seven had passed since the same sultan, raised by his step-mother, Mara Branković, had taken Smederevo, the capital of the Despotate of Serbia (1459). In 1466, John Hunyadi's "heir" as the athlete of Christendom, the Albanian Skanderbeg, has about to collapsed in front of Mehmed. Murad II's son seemed on the verge of triumph against the crusader collation formed after the start of the war between the Ottoman Republic and the Republic of Saint Mark in autumn 1463. In fact, after the "crusader miracle" of Belgrade (1456), the power of the Turk had been harmed only twice: by John Hunyadi's, Matthias Corvinus, king of Hungary, who re-took Jajce, Bosnia's capital, on Christmas day 1463, and by Stephen of Moldavia, who re-won Chilia, at the Danube Mounds, in February 1463.

In Stephen's history, 1466 takes a secondary position in relation to the "mile-stone/key years" 1473 (the great campaign in Wallachia), 1475 (the battle of Vaslui), 1484 (the fall of Moldavia's harbours) or 1497 (the battle in the Forrest of Cosmin), although attention was drawn to 1466 (the year of the foundation of the Putna Monastery) that naturally connected the conquest of Chilia (1465) "to" the battle of Baia (1467). Either out of excessive interpretative prudence, or because an expansion of the research coordinates weakened desired interpretations, 1466, even when it received the due attention, was often viewed outside of the chronological framework and of the regional political context.

IOAN-AUREL POP*
ALEXANDRU SIMON**

ARBITRAJUL DE LA FOLIGNO DIN 1476: *L'UNGARO O IL VALACHO?*

Un document cercetat recent și aflat în Arhivele Statului din Mantova¹, emis la 24 septembrie 1476, redactat (în limba italiană) de către un anumit Iohannes Petrus Arrivabenus (a semnat, după moda umanistă, în latină) și adresat „domnului” său, iluminează câteva unghiuri ale complicatelor probleme legate de Cruciada Târzie de la finele secolului al XV-lea.

Textul începe *ex abrupto* cu chestiunea obligației asumate de a da subsidiul „Ungurului” și cu impasul înregistrat în legătură cu strângerea banilor. Se înțelege că anumite autorități din Peninsula Italică, în frunte cu Papa, propuseseră strângerea a 200 000 de ducăți și încheierea unui acord pe trei ani în acest sens de către mai mulți protagoniști implicați. Aceștia – pomeniți direct în text – erau, în primul rând, Sfântul Scaun, Florența, „regele”, Veneția, probabil și ducele de Ferrara. Dintru început, florentinii au scris din nou că nu pot participa pe față la un acord pe trei ani și nici intra oficial într-o astfel de „ligă”, fiindcă faptul acesta, odată ce s-ar afla, le-ar periclita mărfurile și afacerile pe care le aveau în Imperiul Otoman, provocându-le mare pagubă. Totuși, de bună voie și fără contract semnat, florentinii acceptau să dea 15 000 de ducăți, la care urmau să se adauge „ratele” Papei, „regelui”, venețienilor și, poate, a ducelui de Ferrara (care zisese că vrea să plătească și el). Florentinii erau dispuși să mai dea atât cât avea să lipsească din suma totală de 200 000 de ducăți, după ce aveau să plătească toți, adică – estimau ei – vreo 10 000–11 000 de ducăți. Așa că „ieri” (adică în 23 septembrie 1476), „în consistoriu” (organ administrativ și disciplinar al unei biserici, aici cu sensul de consiliu sau de adunare a unor demnitari), pentru a nu se pierde firavul consens la care se ajunsese, Papa și ambasadorii prezenți au luat decizia să accepte această procedură. Adică să nu se mai facă acord pe trei ani, ci să se meargă pe calea liberei oferte a fiecăruia. Ambasadorii au fost mulțumiți ca banii să se împartă fie Ungurului, fie Românului sau altuia, după cum crede potrivit „domnul nostru”. Cu toate acestea, „mulțumirea” a fost doar aparentă, fiindcă regele înclina ca banii să ajungă la Ungur, pe când venețienii voiau ca aceștia să fie la Român. Disputa a creat un impas, pe fondul căruia s-au rostit

* Președintele Academiei Române, prof. dr. Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

** Cercetător științific, dr. habil., Academia Română, Centrul de Studii Transilvane – Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

¹ Archivio di Stato di Mantova, Mantova (ASMa), Archivio Gonzaga (A.G.), E. Affari esteri, XXV. Roma, busta 834. 1404–1499, nn. Folosim și aici nenumerotat, întrucât documentele din *buste* („cutii”) au varii număratori, identificarea lor fiind mai ușor de realizat după dată.

vorbe grele între ambasadori. Totuși, Papa, „regele” și venețienii au promis să plătească de bunăvoie ratele lor, pe trei ani, ceea ce părea să fie o perspectivă bună. În acel loc – adică la Foligno, în regiunea Umbria, nu departe de Perugia – unde se aflau Papa, alți membri ai Curiei și trimișii („ambasadorii”) entităților italice pomenite –, fuseseră (spune expeditorul scrisorii) suspiciuni de ciumă, dar nu se dovedise a fi nimic serios. Iar „domnul” (locului) și familia sa erau bine. În schimb, se știa că la Roma ciuma scăzuse în intensitate, deși se murea destul de alte boli. Pontiful aștepta la Foligno „aerisirea” pământului și, ca să ajute la această operațiune, a cerut să fie „puși la pământ” toți portocalii. De teama molimei², Papa și suita sa aveau să rămână în Umbria, urmând să se întoarcă la Roma de Sfântul Martin (11 noiembrie). Se știe că la Foligno, parte a domeniului pontifical, Papa Sixt al IV-lea și suita sa au rezidat în Palazzo Trinci³.

Să începem cu descifrarea identității personajelor din scrisoare. Expeditorul este, pe numele lui italian, Giampietro Arrivabene⁴, servitor devotat al lui Ludovico al III-lea Gonzaga (poreclit *Il Turco*), marchiz de Mantova între 1444 și 1478⁵. Papa prezent în persoană la Foligno era Sixt al IV-lea (1471–1484)⁶, care a fugit din Roma la începutul lunii iunie a anului 1476, speriat de ciuma declanșată chiar la finele Anului Jubileului, 1475⁷. „Regele” este Ferdinand (Ferrante) de Aragon (1458–1494), suveranul Neapolelui⁸, sub a cărui protecție plasase Papa Sixt al IV-lea Statele Papale, când a părăsit Roma și s-a retras (inițial) la Viterbo⁹, înainte de a merge la Foligno, de unde nu a mai ieșit decât pentru *Festa del Perdono* a Sfântului Francisc de Assisi (în luna august)¹⁰. Fiica lui Ferdinand de Aragon, Beatrice, urma să se căsătorească, în decembrie 1476¹¹, cu un alt personaj din scrisoare, numit „Ungurul”, adică regele Matia Corvin al Ungariei (1458–1490)¹². În septembrie 1476, pe lângă membrii Curiei Papale, se mai aflau la Foligno trimișii Aragonului și Veneției, care continuau să se certe asupra modului de colectare a banilor de cruciadă din Italia și asupra repartizării lor între Ungur și Român¹³.

² Vezi în comparație (1475–1480) și Anne G. Carmichael, *Plague and the Poor in Renaissance Florence*, Cambridge, 1986, p. 14–15.

³ Flavio di Bernardo, *Un vescovo umanista alla corte pontificia: Giannantonio Campano (1429–1477)* (= *Miscellanea Historiae Pontificiae*, XXXIX), Roma, 1975, p. 337–338.

⁴ David S. Chambers, *Giovanni Pietro Arrivabene (1439–1504): Humanistic Secretary and Bishop*, în „Aevum”, Milano, LVIII (1984), 3, p. 397–438.

⁵ Isabella Lazzarini, *Ludovico III Gonzaga, marchese di Mantova*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani”, Roma, LXVI (2006), sub voce.

⁶ Massimo Miglio, *Una biografia pontificia per immagini. Sisto IV e l'Ospedale di Santo Spirito*, în „Il Veltro”, XLV (2001), 5–6, p. 111–124.

⁷ Orientativ: Eva-Maria Jung-Inglessis, *Das heilige Jahr in der Geschichte. 1300–1975*, Bozen, 1974.

⁸ Ludwig von Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, IV, [1464–1484], London, 1906³, p. 283–284, 288–289. Folosim încă – sub multe privințe – nedepășita lucrare a lui Pastor și deoarece ea s-a bazat în mare măsură pe arhivele din Mantova și Modena, din care au fost extrase și o bună parte dintre mărturiile pe care se întemeiază acest studiu.

⁹ Stefano Infessura, *Diario della città di Roma*, ed. Oreste Tommasini, Roma, 1890, p. 81.

¹⁰ Indulgența *del perdono* (de unde și numele sărbătorii) a fost concedată în 1216 de către papa Honoriu al III-lea Sfântului Francisc, ea fiind celebrată anual în 1–2 august, la Assisi.

¹¹ Dintre numeroasele studii dedicate căsătoriei, îl amintim pe cel al lui Szabolcs de Vajay, *Un ambassadeur bien choisi: Bernardinus de Frangipanus et sa mission à Naples, en 1476*, în *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways: Festschrift in Honour of János M. Bak*, ed. Balazs Nagy, Márcell Sebök, Budapest/New York, 1999, p. 550–557.

¹² Din perspectiva politicii italiene a regelui: Magda Jászay, *Contrastes et diplomatie dans les rapports de Matthias I^{er} Corvin et la République de Venise*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest, XXXV (1989), 1–4, p. 3–39.

¹³ Pentru o privire de ansamblu asupra diplomației italiene de la acea vreme, vezi I. Lazzarini, *Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350–1520*, Oxford, 2015, p. 141–142.

„Românul” din text este Ștefan cel Mare sau Ștefan al III-lea (1457–1504) al Moldovei, „atletul lui Hristos”, cel care purta tocmai atunci lupta cruciată în mod direct¹⁴. „Românul” obținuse chiar în anul precedent – Anul Jubileului – victoria antiotomană de la Vaslui (10 ianuarie 1475), iar vestea făcuse ocolul Europei¹⁵. De altminteri, Ștefan, principele „Valahiei” (cum era numită Moldova în multe medii italiene de epocă), era așteptat să vină la Roma, „la pragurile Apostolilor” (*ad limina Apostolorum*)¹⁶ încă din martie 1475, de la începutul aceluiași an declarat jubiliar¹⁷. Numai că, în special din toamna Anului Jubileului, Cetatea Eternă căzuse pradă unor epidemii violente, fapt care a stricat multe planuri¹⁸. Între protagoniștii exilați la Foligno se afla și cardinalul Francesco de Gonzaga, fiul pomenitului Ludovico, marchizul de Mantova¹⁹. După spusele credinciosului său servitor, cardinalul trebuia să decidă soarta finanțării cruciate, ceea ce făcea din Marchizatul Mantovei un actor important al scenei politice de atunci²⁰. Rolul Mantovei era sporit de reținerile Florenței, aflată sub puterea Casei de Medici²¹, care nu dorea să se mai implice în efortul financiar cruciat, temându-se să nu-și compromită deja tradiționalele relații de prietenie cu Mehmet al II-lea²².

Retragerea florentinilor a descurajat și alte avânturi cruciate²³, încât s-a ajuns la o minimă rezistență în fața asaltului otoman²⁴. Însă, nu toată Florența era reticentă la

¹⁴ Un util, dar neglijat studiu este Johannes Moravitz, *Das öffentliche Bild von Uzun Hasan und Stefan dem Großen in venezianischen Quellen* [lucrare de masterat (MA)], Wien (Universität Wien), 2016.

¹⁵ A se vedea perspectivele în Ovidiu Cristea, *The Aftermath of a Victory: An Episode of Stephen the Great's Diplomacy after the Battle of Vaslui (10 January 1475)*, în „Banatica”, Reșița, XXVIII (2018), p. 453–463.

¹⁶ Tamás Fedeles, „*Bosniae ... rex ... apostolorum limina visit*”: *die Romwallfahrt des Nicolaus Újlaki im Jahre 1475*, în „Ungarn-Jahrbuch”, Regensburg, XXXI (2011–2013 [2014]), p. 99–118.

¹⁷ A se vedea aici izvoarele din Al. Simon, „*Duca Stephano vaivoda intitolato re <de Bosna> dal Re de Hungaria și <Nicolaus> Bosniae et Valachiae Rex*”: *despre identitatea regală a valahilor la mijlocul anilor 1470*, în *RI, NS, XXIX* (2019), 1–2 [2020], p. 37–64. Confuzia făcută, în 11 martie 1475, de același Arrivabene între Nicolae Újlaki și Ștefan al Moldovei, drept *Duca Stephano vaivoda intitolato re <de Bosna> dal Re de Hungaria*, care trebuia să vină la Roma pentru a fi încoronat rege de către papă, era evidentă.

¹⁸ Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, IV, p. 283–284.

¹⁹ I. Lazzarini, *Francesco Gonzaga*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani”, LVII (2002), *sub voce*. Precum fidelul său Arrivabene, Francesco și-a început cariera romană la congresul de la Mantova (1459–1460), după care a fost creat cardinal de către papa Pius al II-lea, la nici 18 ani, în decembrie 1461.

²⁰ Pentru ambițiile Casei Gonzaga și rețeaua ei de informatori, vezi recent Al. Simon, „*Istorie e novelle de Levante*” din primăvara anului 1468: *Uzun Hassan, Moreea și cei 30 000 de morți de la Baia*, în *RI, NS, XXVIII* (2018), 5–6 [2020], p. 343–352.

²¹ Studiul clasic îi aparține lui Franz Babinger, *Lorenzo de' Medici e la corte ottomana*, în „Archivio Storico Italiano”, Firenze, CXXI (1963), p. 305–361. Subiectul însă se cuvine restudiat în lumina noilor documente.

²² Vezi sursele editate de Giuseppe Müller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente Cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, Firenze, 1879, nr. 175–183, p. 218–222 (octombrie 1473 – decembrie 1476).

²³ Cazul Florenței este demn de toată atenția și din perspectiva Țărilor Române, fie și numai pentru că începutul „mării prietenii” dintre familia de Medici și Mehmet al II-lea s-a așezat în anul 1462, în vremea luptelor dintre Vlad al III-lea Țepeș și sultanul otoman (vezi astfel și Albert Weber, Adrian Gheorghe, *Cezar din Florența, calamarii și valahii (1462)*, în *SMIM*, XXXIV (2016), p. 61–71). Ar merita, ca urmare, reprivită și ipoteza reprezentării lui Vlad de către Benozzo Gozzoli în *Procesiunea magilor* (c. 1461) din palatul Medici-Riccardi din Florența (ipoteză altminteri dificil de acceptat sub raport cronologic).

²⁴ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)* (= *Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), II, *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, p. 325–326 (mai ales nota 41). *Inesperata mors* (în cuvintele papei Sixt al IV-lea), din a doua zi a Crăciunului anului 1476, a lui Galeazzo Maria Sforza pare să fi jucat însă un rol hotărâtor în această evoluție, dispariția ducelui de Milano rupând practic fragilul echilibru italian (așa cum i se lamenta, încă în februarie 1478, Sixt al IV-lea lui Ludovico Gonzaga).

cruciadă sau pro-otomană²⁵. Orașul de pe Arno era un butoi cu pulbere²⁶, care avea să explodeze nici doi ani mai târziu, prin „conjurația” Pazzi-lor (aprilie 1478)²⁷. Atât Papa Sixt al IV-lea, cât și Matia Corvin²⁸ nu au fost străini de aceasta. Papalitatea (mai exact „Casa” pontificală *della Rovere*)²⁹ și socrul „Ungurului”, Ferdinand de Aragon, doreau să elimine Casa de Medici de pe scena politică italiană³⁰. Milano și Veneția, apoi și Franța s-au strâns în spatele lui Lorenzo de Medici, care supraviețuise conspirației³¹. Soarta războiului dintre Republica Lagunară (pe care Matia se arăta – în negocierile cu Parisul și Florența – dispus să o atace)³² și Înalta Poartă era în fapt pecetluită³³. Cu atât mai remarcabile au fost, în a doua jumătate a lui 1478, eforturile Veneției (acuzată încă de la 1474 de florentini de falsificarea informațiilor din Răsărit)³⁴ de a-i asigura lui Ștefan al Moldovei cel puțin 10 000 de ducați din partea papei³⁵. După nici zece luni, domnul a întărit – cu mare cheltuială materială și umană – Cetatea Albă și Chilia³⁶. Prin urmare,

²⁵ Vezi Robert Black, *Benedetto Accolti and the Florentine Renaissance*, Cambridge, 2002², p. 273–274; Cristelle Baskins, *The Bride of Trebizond: Turks and Turkmens on a Florentine Wedding Chest, Circa 1460*, în „Muqarnas”, Leiden, XXIX (2012), p. 83–100, la p. 94–95.

²⁶ Vezi Nicolai Rubinstein, *The Government of Florence under the Medici, 1434–1494*, Oxford, 1966¹; *The Medici: Citizens and Masters*, eds. John Law, R. Black, Cambridge, MA, 2015.

²⁷ Lauro Martines, *April Blood: Florence and the Plot Against the Medici*, Oxford, 2003; Marcello Simonetta, *The Montefeltro Conspiracy: A Renaissance Mystery Decoded*, New York, 2008.

²⁸ Attila Györkös, *La guerre des Pazzi et les relations franco-hongroises (1478–1481)*, în *Matthias and his Legacy: Cultural and Political Encounters between East and West*, eds. Attila Bárány, A. Györkös, Debrecen, 2009, p. 393–404, la p. 396–397. Bandino Bandini l-a ucis lui Giuliano de Medici, fratele lui Lorenzo *il Magnifico*. Fratele lui Bandino, Francesco, trăia atunci la curtea lui Matia. După atentat, Francesco i-a transmis condoleanțele sale lui Lorenzo (Cesare Vasoli, *Francesco Bandini tra Firenze e Buda*, în „Rivista di Studi Ungheresi”, Roma, IV (1989), p. 37–51; idem, *Tra la Firenze di Lorenzo de' Medici e la Buda di Re Mattia Corvino*, în *La civiltà ungherese e il cristianesimo*, I, ed. József Jankovics, István Monok, Judit Nyerger, Péter Sárközy, Budapest/Szeged, 1998, p. 183–198, la p. 184–186).

²⁹ Nepotul papei, cardinalul Raffaele Riario, a și fost capturat de Lorenzo după înfrângerea conspiratorilor. Sixt a încercat să-i obțină eliberarea, trimițându-l pe episcopul Nicolae de Modruš, adversarul „iliric” (bosniaco-adriatic) al lui Matia (Luka Spoljarić, *Nicholas of Modruš and his „De Bellis Gothorum”*: *Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic*, în „Renaissance Quarterly”, New York, XCII (2019), p. 457–491), și autorul celebrului „profil de criminal” al lui Vlad Țepeș (Șerban Papacostea, *Cu privire la geneza și răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș*, în *Rsl*, XIII (1966), p. 159–167).

³⁰ A se vedea, tot pe culoarul politic al lui Nicolae de Modruš, studiul lui T. Daniels, *The Pazzi War and Croats in the Service of Papal Propaganda: Mato Ragnina's „Super pace Venetorum cum Magno Turco” (1479)*, în „Colloquia Maruliana”, Split, XXVI (2017), p. 189–204.

³¹ Riccardo Fubini, *La congiura dei Pazzi: radici politico-sociali e ragioni di un fallimento*, în idem, *Italia quattrocentesca. Politica e diplomazia nell'età di Lorenzo il Magnifico*, Milano, 1994, p. 87–106.

³² Attila Györkös, *La guerre des Pazzi*, p. 396–398. Matia își arătase această disponibilitate încă de la acordurile cu împăratul Frederic al III-lea de Habsburg (decembrie 1477) și (co-)regele Boemiei, Vladislav al II-lea Jagiello (martie 1478). În egală măsură, fiul lui Iancu de Hunedoara și-a manifestat apoi dorința de a media pacea între rivalii italici. A izbutit astfel să-și salveze relațiile și cu Parisul și cu Medici, dușmanii lui Sixt al IV-lea.

³³ A se vedea astfel aici și Diana G. Wright, Pierre MacKay, *When the Serenissima and the Gran Turco Make Love: The Peace Treaty of 1478*, în „Studi Veneziani”, LIII (2007), p. 261–277.

³⁴ Acuza privea mai ales acțiunile lui Uzun Hassan, învins de Mehmet (Giustiniano Degli Azzi, *Un frammento inedito della Cronaca di Benedetto Dei*, în „Archivio Storico Italiano”, CX (1952), 1, p. 99–113). De Ștefan nu se spunea nimic. Dimpotrivă chiar, el era bine văzut de influentul diplomat și negustor florentin Benedetto Dei (Ovidiu Cristea, *La Chronique de Benedetto Dei sur la guerre moldo-ottomane, 1475–1476*, în *RESEE*, XXXII (1994), 3–4, p. 375–377). Situația este demnă de interes datorită statutului de favorit al Veneției și a demnității de „atlet” al Romei avute de către „Român”.

³⁵ Surse publicate de către Constantin Esarcu, *Ștefan cel Mare. Documente descoperite în Archivele Veneției* (extras din *Columna lui Traian*, V), București, 1874, nr. 7, p. 55; nr. 8, p. 61.

³⁶ Cunoscutul pasaj este în *Cronica moldo-germană*, în *Cronicle slavo-române din secolele XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, editor P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 28–37, aici la p. 34.

atitudinea Veneției favorabilă „atletului lui Hristos” din Răsărit are antecedente și deopotrivă posteritate în raport cu momentul de la Foligno³⁷.

Cearta din 1476 pentru strângerea banilor (care nu s-au colectat, se pare, niciodată în cuantumul lor de 200 000 de ducăți)³⁸ și apoi pentru repartizarea lor era notorie în epocă, în rândul elitei politice peninsulare³⁹. Regele Neapolelui voia cu tot dinadinsul să dea banii viitorului său ginere, catolic, fiul „valahului” Iancu de Hunedoara, iar Veneția, cunoscătoare în detaliu a „frontului” de luptă de la Dunărea de Jos, voia ca banii să ajungă direct la „valahul” Ștefan cel Mare, ortodox, dar recunoscut de Papalitate drept „atlet al lui Hristos”⁴⁰. Veneția îl sprijinea pe Ștefan, căruia îi și obținuse proclamarea de către papă a cruciadei „în acele părți”⁴¹ și căruia îi găzduia chiar atunci familia la Veneția (pe cheltuiala republicii)⁴². Conflictul pentru întâietate cruciată – financiară și monarhică – dintre Buda și Suceava, conflict întreținut de puterile italiene, izbucnise cel târziu în luna martie a aceluiași an (1476)⁴³. Atunci, în martie 1476, Curia Papală fusese martora unui conflict violent între trimișii lui Ștefan și cei ai lui Matia, Papa calmând cu greu spiritele⁴⁴.

³⁷ Pentru antecedente (inclusiv inventarea de victorii antiotomane), vezi Al. Simon, *Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, București, XLVI (2007), 1–4, p. 25–39.

³⁸ Doar Jan Długosz, adversar notoriu al Huniazilor, a susținut contrariul, pretinzând că Matia, care ar fi izbutit să-i înșele pe toți (mai puțin pe răposatul duce de Milano, pe care Długosz nu-l respecta deloc din cauza stilului său de viață), a risipit banii primiți din „Italia” pe nunta sa cu Beatrice (*Annales seu cronici incliti Regni Poloniae* (= *Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, XI–XIV), ed. Alexander Przezdziecki, IV, Kraków, 1887 (*Długosz*), p. 647–648, 652–653).

³⁹ Ca exemplu, informările trimise deja din Buda la Milano de către „agentul triplu” (milanez, venețian și ungar) Luca Lupo, publicate în Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek. Mátyás király korából 1458–1490* [Monumente ale diplomației maghiare. Din epoca regelui Matia. 1458–1490] (= *Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1–4), II, [1466–1480], Budapest, 1876 (MDE), nr. 214, p. 310 (19 mai); nr. 219, p. 318 (3 iulie).

⁴⁰ Vezi raportul milanez „de sinteză” asupra evenimentelor din Ungaria și Moldova, publicat de către Lajos Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria* (extras din *Archaeografo Triestino*, seria a III-a, VII, 1), Trieste, 1913, p. 36–38. Expediat din Veneția în capitala lombardă la 30 august 1476, raportul se întemeia pe rapoartele, astăzi pierdute (la fel precum cel milanez), din 15 și 16 august ale trimișilor republicii la Matia (*oratore*: Sebastiano Baduario/Badoer) și Ștefan (*secretario*: Emmanuele Gerardo). Aceste rapoarte ajunseseră la Veneția în mai puțin de două săptămâni, în 27 august (în mod normal, asemenea informații ajungeau în Lagună în trei-patru săptămâni). În vreme ce colegii săi din Italia pledau pentru Ștefan și împotriva lui Matia în cauza cruciată, Baduario (Badoer) îl implora pe Matia să nu renunțe la lupta cu turcii, deoarece urmau să-i sosească „80 000 de ducăți”. Oricum, la acea vreme, trupele lui Matia luptau în Moldova de aproape două săptămâni (vezi și Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV-1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358–1600*, editor Nicolae Iorga, București, 1911, nr. 163, p. 193; scrisoarea este trimisă din Oradea la Brașov, în 22 iulie).

⁴¹ Al. Simon, *Cruciada din Moldova într-un raport venețian din 1476: note asupra unui document*, în *Istoria ca datorie: omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop*, editori Ioan Bolovan, Ovidiu Ghița, Cluj-Napoca, 2015, p. 375–384.

⁴² Sursa a fost editată pe rând de <A. D. Xenopol>, *Un nou document privitor la Ștefan cel Mare*, în „Arhiva”, Iași, XVIII (1907), 7–8, p. 364, și – fără citarea ediției anterioare – de Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră* (III): *Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în *AARMSI*, seria a II-a, XXXVII (1914–1915), p. 1–76, în anexă, sub nr. 30, p. 51.

⁴³ Cu ocazia noii solii italiene trimise de Ștefan, care trecuse și prin Florența (Al. Simon, *Valahii de la Marea Neagră și valahii din Ungaria în cruciada anului 1476*, în *RI*, NS, XXII (2012), 3–4, p. 269–290, la p. 285; necunoscându-se faptul că, la Florența, anul nou începea la 25 martie, una dintre surse a fost inițial datată sub 1475 de către Andrei Pippidi, *O solie din Moldova la Veneția*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt, atlet al credinței creștine*, editori Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, Putna, 2004, p. 499–508, aici p. 503–504).

⁴⁴ Al. Simon, *The Walls of Christendom's Gate. Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the Late 1400s*, în „Quaderni della Casa Romena”, Venice/Bucharest, III (2004), p. 205–224, la p. 212–216.

Solii domnului Moldovei susținuseră că principele lor nu era în vreun fel supus regelui ungar. Cei ai lui Matia afirmaseră tocmai contrariul⁴⁵. Sigur este că, în vara lui 1475, după cucerirea otomană a Caffei, Ștefan cel Mare îl recunoscuse din nou pe Matia drept suzeranul său⁴⁶. Eșecul noului atac otoman asupra Chilie și Cetății Albe (iunie–august)⁴⁷ și, foarte probabil, intervenția Veneției, susținătoarea lui Ștefan, au modificat însă atitudinea acestuia⁴⁸. Pe deasupra, sigur înainte de ianuarie 1476, domnul de la Suceava a primit de la Sixt al IV-lea titlul de atlet al lui Hristos (al Creștinătății)⁴⁹. În istoriografia română, deși s-a recunoscut – documentele cunoscute de multă vreme o impuneau – că Ștefan cel Mare a cerut ca finanțarea cruciată să fie acordată direct lui, nu lui Matia (la nevoie, însă, domnul ar fi acceptat și ca partea să-i fie „virată” de către rege), ideea că Apusul (catolic) i-ar fi putut pune vreodată pe picior de egalitate pe cei doi a fost pusă la îndoială⁵⁰.

Ce se întâmpla în zona de conflict pe când „bogații” Vestului discutau aceste chestiuni⁵¹? La începutul lunii iunie a anului 1476, când Papa Sixt al IV-lea fugea speriat din Roma, sultanul Mehmet al II-lea se pregătea să treacă Dunărea împotriva „atletului Creștinătății”, Ștefan al III-lea cel Mare al Moldovei⁵². Sultanul se simțea umilit după înfrângerea oștilor sale din ianuarie 1475, de la Vaslui⁵³. În răstimpul început de iunie – mijloc de august 1476, războiul devasta Moldova, unde, conform interpretării Veneției, avea lor o „cruciadă”⁵⁴. În acord cu mărturia lui Ladislau,

⁴⁵ Vezi inclusiv Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, „*Princeps omni laude maior*”. *O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 143–144.

⁴⁶ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, nr. 146, p. 335. Vezi și Ș. Papacostea, *Aux débuts de l'état moldave. Considérations en marge d'une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XII (1973), 1, p. 139–158, la p. 150.

⁴⁷ Al. Simon, *The Western Impact of Eastern Events: The Crusader Consequences of the Fall of Caffa*, în „Istros”, Brăila, XVIII (2011), p. 383–396.

⁴⁸ Rapoartele milaneze de la curia papală (22 și 31 martie 1476) sunt elocvente în această privință (vezi I.-A. Pop, *La Santa Sede, Venezia e la Valacchia nella crociata antiottomana di fine Quattrocento*, în „Transylvanian Review”, XX (2011), suppl. 1 [2012], p. 7–22, la p. 16–18; informările au fost trimise ducelui Galeazzo Maria Sforza de către episcopul Parmei, Sagramoro Sagramori, fostul secretar al lui Sigismondo Pandolfo Malatesta).

⁴⁹ Al. Simon, *Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia*, în „Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge”, Rome, CXXV (2013), 1, p. 71–92.

⁵⁰ Câteva exemple recente: Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, *Old Questions. Old Clichés. New Approaches. New Results: The Case of Moldavia*, în *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, editor Oliver-Jens Schmitt, Wien, 2016, p. 209–242; Liviu Pilat, *Observații în legătură cu roza din stema lui Ștefan cel Mare și contextul de după bătălia de la Vaslui*, în „Analele Putnei”, XIV (2018), 2, p. 101–114.

⁵¹ Este lesne de înțeles de ce Matia își dezvoltase o abordare extrem de adaptabilă a relațiilor de putere din divizata Italie. Vezi, sub anul 1475, și Al. Simon, *Anotimpurile cruciate ale unui rege: documente milaneze asupra politicii lui Matia Corvin în anul 1475*, în *ArchM*, IV (2012), p. 319–334.

⁵² Pentru principalele repere cronologice, vezi Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, „*Princeps omni laude maior*”, p. 150–157.

⁵³ Relativ recent, campania otomană din Moldova de la 1476 a atras din nou atenția istoricilor români. Vezi, de exemplu, Marian Coman, Ovidiu Cristea, *Istории paralele, istorii convergente. Moldova și Țara Românească în 1457 și 1476*, în „Analele Putnei”, XI (2015), 1, p. 99–120; Ștefan Andreescu, *Un ecou din Belgrad al confruntării moldo-otomane din 1476*, în „Analele Putnei”, XI (2015), 1, p. 151–156; Liviu Cîmpeanu, *Atunci și tătarii au lovit Țara Moldovei din partea aceea. Observații asupra conflictului moldo-tătar din vara anului 1476*, în „Analele Putnei”, XII (2016), 1, p. 87–102.

⁵⁴ Al. Simon, *Cruciada din Moldova*, p. 377–378. Raportul a fost trimis la 19 august 1476, (tot) din Brețcu (la hotarul dintre stăpânirile lui Ștefan și ale lui Matia), de către trimisul Veneției în Moldova, Emmanuele Gerardo.

servitorul lui Vlad al III-lea Țepeș, revenit din Moldova la Buda, în 6 august 1476 (raport transcris a doua zi pentru Veneția), o pâinică costa 5 aspri, preț valabil, în mod surprinzător, atât pentru turcii răniți și înfometati, cât și pentru „valahi”⁵⁵. „Țara Românească” a Moldovei fusese transformată – în frunte cu marele ei port, Cetatea Albă⁵⁶ – de Sixt al IV-lea în „loc de pelerinaj alternativ”, aidoma Bolognei la vremea molimelor de la Roma (în general, acest transfer de la Roma la Bologna a fost datat sub anul 1475, dar, conform cardinalului Francesco Gonzaga, „relocarea” avusese loc abia cu puțin înainte de 6 mai 1476)⁵⁷. La Bologna, pelerinii trebuiau să viziteze bisericile Sfinților Petru, Petronius, Anton și Francisc⁵⁸. Un document, datat inițial în ianuarie 1477 și redatat corect sub ianuarie 1476 (de către Oskar Halecki)⁵⁹ – Bula *Redemptor Noster* –, prevede ca pelerinajul la Cetatea Albă să fie efectuat în cele două biserici catedrale din oraș (*duas ecclesias cathedrales*)⁶⁰. În acea lume, coexistența a două catedrale creștine (reședințele a doi ierarhi/ prelați) de rituri diferite, la distanță atât de mică una de alta, era o raritate⁶¹. De altminteri, canoanele catolice, încă de la Conciliul al IV-lea de la Lateran, interziceau dublul episcopat în același loc⁶².

Ca urmare a acestei munificențe papale, anumiți pelerini au chiar venit în Moldova înaintea campaniei lui Mehmet al II-lea și au găsit țara în bună rânduială⁶³. Redăm un pasaj din mărturia unui martor ocular:

*Item von der Lemburg [Lvov] durch dy Walachey gen der Schotz [Suceava], ist bey 30 Meyln. Item von der Schotz gen der Weyssenburg [Cetatea Albă] am Mere, ist ein Statt am Ende der Wallachey, ist bey 40 teüttsch Meylen; dy bede Stett sind des Stephan Bofada oder Weyda [Ștefan al III-lea], der ein Herr der Walachey ist und ein Krist und fridlich durch sein Land zu zihen ist. Item von der Weyssenburg uber ein Golff des Meres bey 5 oder 6 Tagreiss gen Zschomschon [Samsun (după editori)!], ist ein Statt in der Thürkey [în traducere: De asemenea, de la Lvov, prin Valahia, până la Suceava se găesc 30 de mile. De asemenea, de la Suceava până Cetatea Albă, un oraș la capătul Valahiei, se găesc 40 de mile germane; ambele orașele sunt ale lui Ștefan Bofada sau Vaida, care este un Domn al Valahiei și un creștin, și este pașnic să treci prin țara sa. De asemenea, de la Cetatea Albă, printr-un golf al mării, la 5 sau 6 zile de drum, este Samsun, un oraș din Turcia]*⁶⁴.

⁵⁵ *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (=Fontes Rerum Transsylvanicarum, IV, VI), I, 1468–1540, ed. Endre Veress, Budapesta, 1914, nr. 19, p. 22.

⁵⁶ Pentru importanța Cetății Albe sub Ștefan cel Mare, a se vedea documentele din O. Cristea, *Acest domn de la miazănoapte*, Târgoviște, 2018².

⁵⁷ Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, IV, p. 284, nota [1].

⁵⁸ Vezi, de exemplu, Antonio di Paolo Masini, *Bologna Perlustrata*, II, Bologna, 1666, p. 92.

⁵⁹ *From Florence to Brest (1439–1596)* (= *Sacrum Poloniae Millenium*, V), Rome, 1958¹, p. 102.

⁶⁰ Cunoscutele documente (edite) pontificale pentru Ștefan (aprilie 1476 și ianuarie 1477, de fapt, ianuarie 1476) sunt în Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II. *Ab Innocentio p. VI. usque ad Clementem p. VII. 1352–1526*, Roma, 1859, nr. 634, p. 449–450; nr. 636, p. 453–454.

⁶¹ Ultima oară asupra acestor două lăcașuri: Liviu Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, XLVIII), Leiden/Boston, 2017, p. 180.

⁶² În aceste chestiuni, în legătură directă cu formarea Moldovei (cazurile scaunelor de rit grec și de rit latin de la Siret, Suceava și Cetatea Albă), vezi Al. Simon, *Moldova între Vilnius și Moscova. Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386–1388)*, în *SUBB, Historia*, XLVIII (2003), 1–2, p. 3–56.

⁶³ Vezi Adolf Armbruster, *Un călător necunoscut prin Moldova lui Ștefan cel Mare*, în *MI*, IX (1975), 1, p. 12–15.

⁶⁴ *Das Reisebuch der Familie Rieter*, ediție Reinhold Röhrich, Heinrich Meisner, Tübingen, 1884, p. 61. Textul lui Sebald Rieter Junior a fost recent tradus în limba română și comentat de către Alexandru Ciociltan în *Călători străini despre Țările Române*, suppl. II, editor-general Ștefan Andreescu, București, 2016, p. 433–436.

Pasajul ar merita reanalizat, deopotrivă în raport cu legăturile lui Ștefan al III-lea cu Uzun Hasan (dar și cu Mehmet al II-lea) de la 1473 și în relație cu politica „creștină” a sultanului din anul 1476⁶⁵.

Marele port Cetatea Albă era cunoscut, de altminteri, în anumite medii italiene, de multă vreme, ca loc de comerț, deținut cândva de genovezi⁶⁶. Chiar în anul 1476, Giovanni Mario (Gianmario) Filelfo (1426–1480)⁶⁷, cărturar italian născut la Constantinopol (pe când tatăl său, Francesco, era în serviciul împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul)⁶⁸, încheia o povestire a vieții sultanului Mehmet al II-lea⁶⁹, text în care, dincolo de sublinierea în câteva rânduri a originii romane a românilor (din Moldova)⁷⁰, se relatează încercarea nereușită a otomanilor de a cuceri Moncastro (Cetatea Albă), în vara anului 1476 (după ce în iunie 1476 luaseră Caffa)⁷¹. Este demn de menționat faptul că acest cărturar călător (este consemnat la Genova, Marsilia, Milano, Ferrara, Mantova, Veneția, Bologna, Modena, Verona, Bergamo, Ancona, Urbino), care preda limbile clasice, își sfârșește viața la Mantova, unde fusese preceptorul fiilor marchizului Federico I Gonzaga (1478–1484), fiul pomenitului Ludovico⁷². El cunoaște foarte bine ambianța anilor 1475–1476 din regiunea de la nordul Dunării de Jos, unde „valahii” conduși de Ștefan cel Mare apărau „Republica Creștină”⁷³, deoarece Giovanni Mario era fiul cunoscutului diplomat și formator umanist Francesco Filelfo (1398–1481)⁷⁴, „călător” prin Țările

⁶⁵ În acest subiect, vezi ultima oară Giovanni Rotta, *Taking Stock of Ludovico da Bologna*, în *Research on the Turkic World* (= *Studia et Documenta Turcologica*, V–VI), editor Stoica Lascu, Cluj-Napoca, 2018, p. 47–75.

⁶⁶ Pentru importanța orașului de la Gurile Nistrului, vezi și A. Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, editor Violeta Barbu, București, 1997, p. 75–85.

⁶⁷ Franco Pignatti, *Giovanni Mario Filelfo*, în „Dizionario Biografico degli Italiani”, XLVII (1997), *sub voce*.

⁶⁸ John Monfasani, *Filelfo and the Byzantines*, în *Francesco Filelfo: Man of Letter*, ed. Jeroen De Keyser, Leiden/Boston, 2019, p. 13–21.

⁶⁹ Giovanni Mario Filelfo, *Amyris. De vita et gestis Mahometi Turcorum imperatoris*, ed. Aldo Manetti, Bologna, 1978.

⁷⁰ Această redare, care a scăpat istoriografiei române (vezi, de exemplu, Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor: istoria unei idei*, București, 1993²), nu concorda cu poziția părintelui lui Gianmario, Francesco Filelfo, mai degrabă pro-otoman și pro-bizantin, decât un „cruciat latinizant” (vezi Margaret Meserve, *Nestor Denied: Francesco Filelfo's Advice to Princes on the Crusade against the Turks*, în „Osiris”, Chicago, IL, XXV (2010), p. 47–65). Tatăl a evitat pe cât posibil orice referire la originea romană a românilor (vezi astfel, *sub voce*, intrările din Filelfo, *Collected Letters*, ed. J. De Keyser, I–IV, Alessandria, 2018²). Imediat după răspândirea veștilor despre bătălia de la Vaslui, Francesco Filelfo, rezident milanez de la sfârșitul anului 1439, a și pledat în fața lui Galeazzo Maria Sforza împotriva așezării „Regatului Daciei” în Răsărit (I.-A. Pop, Al. Simon, *Regele Daciei din familia Basarabilor: mărturii despre români și domnii lor din secolul al XV-lea*, în *Cel care a trecut făcând bine. Nicolae Edroiu*, editori Macarie Motogna, Mihai Hasan, Victor Vizauer, Cluj-Napoca, 2019², p. 60–64).

⁷¹ Pasajele din *Amyris* referitoare la Ștefan cel Mare, remarcate încă de către Nicolae Iorga (*Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 143), au fost aduse în atenția istoriografiei române de către Andrei Pippidi în 1475: *atacul otoman asupra Cetății Albe*, „Analele Putnei”, VII (2011), I, p. 29–36.

⁷² Gino Benzoni, *Giovanni Gonzaga*, în „Dizionario Biografico degli Italiani”, LVII (2001), *sub voce*.

⁷³ Reținem astfel și accentul pus de Francesco Filelfo pe poziția pontică a „valahilor” și a lui Ștefan (de exemplu: Biblioteca Trivulziana, Milano, Ms. 873, f. 510^v; 17 februarie 1476), accent în consonanță și cu abordarea pontificală de la acea vreme (de pildă: instrucțiunile din 25 februarie 1476 ale papei Sixt al IV-lea pentru Luca Tolleris, episcopul de Sibenik, trimis la ducele Burgundiei, Carol Temerarul, publicate și de către Edgar Artner, *Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (cca 1214–1606)* [Ungaria, „zid” al Creștinătății Apusene: documente din Arhivele Secrete ale Vaticanului (c. 1214–1606)], ed. Szovag Kornel, Budapest, 2004, nr. 101, p. 111–112).

⁷⁴ Vezi în acest context și Alessandro Luzio, Rodolfo Renier, *I Filelfo e l'umanesimo alla corte dei Gonzaga*, în „Giornale Storico della Letteratura Italiana”, Torino, XVI (1890), p. 119–127.

Române în anii 1420⁷⁵. Învățăcelul său fusese însuși Giovanni Pietro Arrivabene⁷⁶, secretarul cardinalului Francesco Gonzaga, arbitrul din 1476 în disputa financiară cruciată dintre „Ungur” (i.e. Neapole) și „Român” (i.e. Veneția)⁷⁷.

Ștefan cel Mare nu a izbutit să-l prindă în capcană pe Mehmet al II-lea atât din cauza întârzierii trupelor ungare, cât nestatorniciei supușilor săi⁷⁸. Sultanul, însă, nu a reușit să-i cucerească domnului român niciuna dintre cetăți, în primul rând datorită multora dintre supuși care îi rămăseseră credincioși⁷⁹. Până la urmă, oastea incomodului suzeran al lui Ștefan, Matia Corvin, a intrat în Moldova⁸⁰. Mehmet s-a retras în grabă la jumătatea lunii august, pe când Sixt al IV-lea se găsea încă la Assisi⁸¹. La Roma, suveranul pontif avea să reîntoarcă abia la sfârșitul lunii octombrie 1476⁸². La acea vreme, trupele Ungariei și Moldovei intraseră deja în Țara Românească, aflată în frunte cu Basarab al III-lea Laiotă, rămas fidel sultanului⁸³.

Prin urmare, după fuga Papei din Roma și în vremea discuțiilor – adesea neprincipale – de la Foligno, în Răsărit, la marginile Creștinătății redimensionate după Conciliul de la Florența (1439), luptele erau efective (de altfel, însuși Mehmet al II-lea

⁷⁵ Ș. Papacostea, *Un humaniste byzantin au service de Byzance en Europe Centrale au XV^e siècle*, în „Études Byzantines et Post-Byzantines”, București/Iași, V (2006), p. 365–375. Îi mulțumim profesorului Ovidiu Cristea care ne-a atras atenția asupra subiectului Francesco (și Giovanni Mario) Filelfo.

⁷⁶ Francesco Filelfo îl numea cu afecțiune *Eutichius* pe Giampietro Arrivabene (adică *fericitul*, *Eutyches* fiind un nume tipic pentru libertății din Imperiul Roman). Filelfo îl socotea pe Arrivabene și *humanissimus* în scrisoarea trimisă în ianuarie 1467 fostului său elev de la Milano (*Francisci Philelfi Epistolarum Familiarium Libri XXXVIII*, Venetia, 1502, f. 195^v). Imediat după (astfel în culegerea citată), Filelfo i-a scris cardinalului Bessarion. Îi anunța influentului prelat veștile primite de la „secretarul” milanez de la Veneția, Gerardo Colli, unul dintre corespondenții favoriți ai lui Francesco Filelfo (vezi și *Collected Letters*, I, p. 48, pentru lista principalilor destinatari ai scrisorilor lui Filelfo, care i-a trimis lui Colli nu mai puțin de 25 de scrisori păstrate, și publicate, încă din secolul al XV-lea; în comparație lui Arrivabene, Filelfo i-a trimis 52 de scrisori, mai multe scrisori fiind îndreptate doar către Nicodemo Tranchetini, 73, Senofonte Filelfo, 54, și cardinalul Bessarion, 53). Un an mai târziu, în februarie 1468, Colli a redactat un raport asupra bătăliei de la Baia (decembrie 1467), în care a accentuat – aparent fără legătură cu tema – romanitatea românilor (I.-A. Pop, Al. Simon, *The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan*, în *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204–1669* (= *Eastern and Central European Studies*, I), editori Iulian-Mihai Damian, I.-A. Pop, Mihailo Popovic, Al. Simon, New York/Oxford/Basel/Frankfurt-am-Main/Wien, 2012, p. 181–196).

⁷⁷ Importanța pentru istoria Țărilor Române a acestor veritabile rețele umaniste (din spatele marilor politicieni) ar merita restudiată (vezi un caz, poate, clasic la Michael J. Mc Gann, *An Exile's Hopes: The Search for a Liberator in Michael Marullus*, în „Byzantine and Modern Greek Studies”, Birmingham/Cambridge, XXXVII (2013), 2, p. 226–244, în special p. 230, nota 14).

⁷⁸ De pildă: Kryzstof Baczkowski, *Nieznane listy Baltazara z Piscii do papieża Sykstusa IV z lat 1476–1478 ze zbiorów weneckich* [Raportele lui Baldassar of Piscia către Papa Sixt IV din arhivele venețiene (1476–1478)], în „Prace Historyczne” [Studii Istorice], Krakow, LXXXIX (1989), p. 239–251, Anexă, nr. 1, p. 242–248 (raportul către papă, din 16 septembrie, al legatului pentru Ungaria, Boemia și Polonia, revenit de la Wrocław la Bratislava); *Acta et epistolae*, I, nr. 20, p. 23–24 (scrisoarea trimisă pe 25 august din Brețcu lui Matia de judele curții regale, Ștefan Báthory, care intrase, împreună cu Tepeș, în Moldova).

⁷⁹ A se vedea, din tabăra lui Mehmet, și Donado da Lezze [Giovanni Maria Angiolello], *Historia turchesca (1300–1514)*, ediție I[oa]n. Ursu, București, 1910, p. 136–137.

⁸⁰ Al. Simon, *Cruciada din Moldova*, p. 376–380. Subliniem din nou aici un pasaj din raportul venețian trimis de Gerardo, din Brețcu, în 19 august 1476 (din păcate, el s-a păstrat numai într-o copie milaneză extrem de deteriorată): „[...] recentemente Vestra Signoria [Veneția] faci de hano la cruciata in queste bande [...]”. În Moldova se desfășura o „cruciadă” (grație intervenției Veneției). Nu era o luptă moldo-otomană, cu participare ungară. Aceasta explică încrâncenarea combatanților, inclusiv cea a aliaților, încrâncenare care se regăsește în disputele de la Foligno.

⁸¹ Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, IV, p. 289.

⁸² Infessura (*Diario*, p. 82) a susținut chiar că papa a revenit la Roma abia după Crăciun.

⁸³ O descriere la Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, „*Princeps omni laude maior*”, p. 161–165.

avea să revină la nordul Dunării de Jos, la mijlocul toamnei anului 1476)⁸⁴. Era nevoie mai mult decât orice de o susținere reală a cruciadei⁸⁵. Conform „servitorului” Arrivabene, la baza problemei finanțării cruciadei stătea Florența lui Lorenzo di Medici⁸⁶. Acesta, care, în martie 1476, îi „expediase” atât pe solii lui Ștefan cel Mare, cât și pe cei ai lui Matia Corvin, avea „o relație specială” – sub aspect oficial, doar comercială – cu Mehmet al II-lea, pe care nu dorea să și-o strice⁸⁷. Cel puțin așa i-a informat Florența pe membrii „consiliului” de la Foligno: florentinii erau dispuși să contribuie o singură dată și cu numai 15 000 de ducăți la bugetul de cruciadă, fixat deja la 200 000 de ducăți⁸⁸. Chiar dacă și alt ginere de-al lui Ferdinand de Aragon (pe lângă cel *in spe*, anume Matia Corvin), Ercole d’Este, ducele de Ferrara⁸⁹, era dispus să contribuie și el tot cu vreo 15 000 de ducăți la fondul de cruciadă, era mai mult decât îndoielnic că bugetul dorit va fi vreodată strâns⁹⁰.

Cel mai probabil, banii nu s-au mai adunat, în mod sigur nu trei ani la rând (1476/1477, 1478 și 1479) și nu la valoarea de 200 000 de ducăți⁹¹, de unde și ciocnirea

⁸⁴ Al. Simon, *A doua venire a lui Mehmed al II-lea în Moldova în anul 1476*, în *AHX*, LVI (2019), p. 23–32; idem, *Mehmed II's Return to Moldavia in 1476 and the Death of the King of Dacia*, în „Transylvanian Review”, XXIX (2020), suppl. 1, p. 53–64.

⁸⁵ Remarcăm astfel că, pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul anului 1476, documentele privitoare la evenimentele din Țările Române, păstrate în arhivele italiene (în special la Milano, Mantova și Modena), scad în număr, o scădere chiar dramatică în comparație cu multitudinea de informări din prima jumătate a anului (până prin august mai precis). Distrugerea celei mai importante părți din arhiva Veneției la începutul anilor 1570 nu ne îngăduie însă să intrăm mai mult pe tărâmul ipotezelor. Același lucru este valabil și datorită incendiului arhivei celui alt protagonist italian al disputei cruciate de la Foligno, Neapole, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (din nefericire, cu excepția notabilă a lui Francisc Pall, istoricii români nu s-au folosit de această arhivă, cât timp ea a existat). „Analele” lui Stefano Magno (c. 1499–1572), păstrate până la anul 1478 și bazate pe vechea arhivă a *Serenissimei* (Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Codices, 6214–6217 = [Stefano Magno] *Annali veneti e del mondo*, I–IV), ar putea deschide o direcție lămuritoare de cercetare în acest caz.

⁸⁶ De fapt, Lorenzo urma linia politică deschisă de tatăl său, Cosimo (Franco Cardini, *La Repubblica di Firenze e la Crociata di Pio II*, în „Rivista di Storia della Chiesa in Italia”, Roma, III (1979), p. 455–482; Vincente Iardi, *The Banker-Statesman and the Condottiere-Prince: Cosimo de Medici and Francesco Sforza (1450–1464)*, în *Florence and Milan. Comparisons and Relations*, II, eds. Craig Hugh Smyth, Gian Carlo Garfagnini, Firenze, 1989, p. 217–237).

⁸⁷ Al. Simon, *Valahii de la Marea Neagră și valahii din Ungaria*, p. 284–286. Relația Florenței cu Buda era destul de aparte. În acest context, reamintim cuvintele lui Colli din 26 martie 1468): „[...] qui [la Veneția] certezza ch’el Re de Ungaria, per mezo de la excelsa comunita di Firenze fuse acordato con la liga de Italia, et rivoltarsi contro lo stato de la Signoria, et per questo dichano che la rotta ha havuto in Transilvania he stata iudicium Dey et la salute de Stato de essa Signoria [...]” (MDE, II, nr. 46, p. 76).

⁸⁸ Trebuie reținut că 200 000 de ducăți, dintre care 170 000 *incontanti* (bani peșin), era și valoarea dotei Beatricei de Aragon, așa cum fusese ea comunicată de la Buda la Milano, la mijlocul lunii mai 1476 (MDE, II, nr. 214, p. 310). Date fiind practicile și ostilitățile vremii (precum cele descrise de Arrivabene), nu pare deloc imposibil ca o confuzie voită să fi fost generată între contribuția cruciată de 200 000 ducăți, pe care Ferdinand o dorea pentru ginerele său, Matia, și dota de 200 000 de ducăți, pe care fiul lui Alfonso al V-lea de Aragon, fostul aliat al lui lancu de Hunedoara, se angajase să o plătească pentru fiica sa, viitoarea regină a Ungariei (din decembrie 1476).

⁸⁹ Paul M. Dover, *Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d’Aragona (1458–1494) and his Ambassadors*, în „Mediterranean Studies”, Manchester, XIV (2005), 1, p. 57–94, la p. 61, nota 20.

⁹⁰ Fapt de care Casa de Gonzaga trebuie să fi fost perfect conștientă. La 4 septembrie 1476, Ercole își decapitase ruda de sânge, Niccolò d’Este, care încercase, încă din primăvară, să cucerească puterea la Ferrara și Modena, cu ajutorul Mantovei și al Veneției (pentru conflict: Guido Antonioli, *Bone parole, ma niuna provisione. Politica e diplomazia nelle vicende della successione di Ercole I d’Este a Borso (1471)*, în „I Quaderni della Mediae Aetatis Sodalitium”, Bologna, XVI (2018), p. 247–279). La fel precum republica venetă, Ludovico il Turco decisese însă că șansele de reușită ale lui Niccolò erau totuși mici și îl abandonase, în favoarea lui Ercole. Arrivabene nu a pomenit nimic despre toate acestea, când a prezentat tabloul italian al împărțirii contribuțiilor cruciate.

⁹¹ În 9 decembrie 1478, Sixt al IV-lea îi scria împăratului Frederic al III-lea de Habsburg că dăduse Veneției (ca să nu facă pace cu Poarta, pace care tocmai se încheia) cei 80 000 de ducăți cuveniți lui Matia Corvin, principalul adversar al monarhului de la Viena (Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano,

dintre dorințele Veneției și cererile lui Ștefan din mai 1477⁹², când republica i-a „reamintit” domnului cum atât ea, cât și Sixt al IV-lea, închiseseră ochii la afacerea *caffeză* a „atletului”, din vara anului 1475, afacere cifrată tot la 200 000 de ducăți de către protectoarea lui Ștefan⁹³. Matia, care în 1477 a trebuit „să deconteze” și căderea favoritului și rudei sale prin alianță Vlad al III-lea *Dracula*⁹⁴, nu era deloc mai mulțumit decât rivalul, aliatul și vasalul său de la Suceava. De aceea, regele ungar a ajuns chiar la negocieri publice cu solii lui Mehmet al II-lea⁹⁵. Poate cel mai mare beneficiar creștin al situației era Polonia lui Cazimir al IV-lea Jagiello, adversarul lui Matia Corvin și (co-)suzeranul lui Ștefan al Moldovei⁹⁶. Deși, conform spuselor educatorului fiilor săi, Jan Długosz⁹⁷, Cazimir ratase gloria eternă, neatacându-l pe Mehmet, pe când acesta era prins în Moldova în vara anului 1476 (cu nici două luni înaintea raportului din Foligno al lui Giovanni Pietro Arrivabene)⁹⁸, regele Poloniei înțelegea să profite cât putea de mult de „a treia opțiune” cruciată lăsată de discuțiile de la Foligno⁹⁹, în cuvintele lui

Miscellanea, Armadi, [reg.] II-30, f. 59 (64)^r; documentul a fost rezumat, sub anul 1478, fără alte precizări, în *Urkundliche Nachträge zur Österreichisch-Deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (= *Fontes Rerum Austriacarum*, II, 46), ed. Adolf Bachmann, Wien, 1892, nr. 435, p. 444–445). Ținând cont că Veneția i-a mediat apoi lui Frederic un armistițiu cu Mehmet, iar atacurile otomane asupra Ungariei s-au încheiat (I.-A. Pop, Al. Simon, *Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii* (*Kenyermezö, Brotfeld*), în „*Hadtörténelmi Közlemények*” [Studii de Istorie Militară], Budapesta, CXXIV (2011), I, p. 229–238), este greu de pus bază pe asemenea afirmații, venite oricum la capătul anului de criză 1478, criză provocată tocmai de evenimentele de la Florența. În cel mai bun caz pentru el, Matia, la fel ca Ștefan (păstrând proporțiile, evident cele financiare), a primit ceva bani, dar nu întreaga sumă cuvenită, sau care socotea el că i se cuvenea. Lămurirea condițiilor în care s-a ajuns la cererea de demitere a lui Ștefan din demnitatea de atlet (noiembrie 1476) ar putea clarifica și soarta reală a banilor cruciați.

⁹² I.-A. Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018, p. 154–155, 160–161.

⁹³ Al. Simon, *How to Finance a Greek Rite Athlete: Rome, Venice and Stephen III of Moldavia (1470–1490)*, în *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge. Financement et logistique*, ed. Daniel Baloup, Bernard Doumerc, Toulouse, 2015, p. 307–329.

⁹⁴ MDE, II, nr. 234, p. 339–340 (un cunoscut raport trimis din Veneția la Milano de către Leonardo Botta pe 1 februarie 1477).

⁹⁵ *Politische Korrespondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus* (= *Scriptores Rerum Silesicarum*, XIII–XIV), I, ed. Berthold Kronthal, Heinrich Wendt, Breslau, 1893, nr. 274, p. 218 (31 iulie 1477). Evoluțiile (financiare în bună măsură) par să fi determinat decizia lui Matia de a le permite turcilor să atace posesiunile italiene ale Veneției în octombrie 1477 (Fabio Cusin, *Il Confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo*, II, 1937, p. 201–202). Evenimentele au avut loc cu doar o lună înainte ca Ștefan să-l așeze domn în Țara Românească pe Basarab al IV-lea Țepeluș, un mai vechi favorit de al regelui Ungariei (pentru care trupele ungare și moldave se luptaseră între ele în octombrie 1474). Prin această acțiune, domnul Moldovei răspundea cererii din primăvară a Veneției de a ataca la linia Dunării (și nu în Crimeea, cum dorea el), pentru a reduce (din nou) presiunea otomană care se adunase asupra Veneției în Albania, la Scutari (pentru aceste istorii, care par repetitive, vezi Al. Simon, *În jurul bătăliei de la Vashui (1474–1475). Considerații asupra relațiilor dintre Moldova, Țara Românească și Regatul Ungariei*, în *SUBB, Historia*, XLIX (2004), 2, p. 3–26).

⁹⁶ Aleksander Jabłonowski, *Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akta i listy* [Afacerile valahe ale Jagiellonilor. Acte și scrisori] (= *Źródła Dziejowe* [Izvoare Istoric], X), Warszawa, 1878, Anexă, nr. 8, p. 30; Długosz, IV, p. 621; Ș. Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459–1472)*, în *SMIM*, XV (2007), p. 13–28.

⁹⁷ Pentru canonicul polonez: Paul W. Knoll, „Jan Długosz”, *Polish Review* (New York), XXVII (1982), p. 3–28.

⁹⁸ Długosz, IV, p. 645–647. Trimișii lui Cazimir negociaseră anterior cu Mehmet, aflat în marș spre Moldova, ca interesele polone din zonă nu fie (prea mult) lezate (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI–XII, XIV), III. 1392–1501, editor Anatol Lewicki, Kraków, 1894, nr. 201, p. 224; nr. 215, p. 243).

⁹⁹ Singura putere din afara Europei Central-Răsăritene, care ar fi putut strânge o forță pe măsura acelei finanțări, era statul lui Uzun Hassan. Acesta fusese însă învins, decisiv, de către Mehmet al II-lea la 1473

Arrivabene, banii din Italia trebuind să ajungă „ó al Hungaro ó al Valacho aut alibj á chi li parira piu expediente [...]” (adică, „fie Ungurului, fie Românului sau altuia, căruia i se va părea mai potrivit”). Chiar dacă misiunea italiană din iarna anului 1476–1477¹⁰⁰ a consilierului monarhului jagiellon, Filippo Buonaccorsi Callimachus, fugit în urmă cu nici un deceniu de la Roma la Cracovia (via Istanbul)¹⁰¹, nu i-a adus regelui Cazimir banii Crucii¹⁰², solia a fost de natură a amplifica tensiunile din Răsărit și, mai ales, de a slăbi lumea creștină „de la hotar” în fața sultanului¹⁰³.

Dincolo de problema delicată a strângerii fondurilor (adesea promise, dar neachitate), rămânea de stabilit destinația banilor deja strânși și necheltuiți și a acelor care mai puteau veni: Buda sau Suceava, ceea ce, în limbaj politic peninsular, însemna Neapole ori Veneția¹⁰⁴. Balanța cruciată era de fapt balanța Italiei, unde se afla, de altminteri, și miza¹⁰⁵. În disputa financiară „creștină” erau angrenate toate puterile peninsulei, inclusiv Ducatul de Milano, aliatul și inamicul tuturor¹⁰⁶. Tranșarea conflictului dintre Napoli și Veneția a fost încredințată („delegată”) de Papa Sixt al IV-lea cardinalului Francesco Gonzaga, fiul marchizului Ludovico de Mantova¹⁰⁷. În conse-

(O. Cristea, Nagy Pienaru, *Țara Românească, Moldova și Bătălia de la Bașkent*, „Analele Putnei”, VIII (2012), 1, p. 17–36;), iar readucerea lui Uzun în discuție ar fi fost de natură să întărească disputele dintre statele italiene, Florența acuzând deja Veneția că-l „inventase” pe hanul turkmen (Degli Azzi, *Un frammento inedito*, p. 112–113). Datorită lui Ștefan, unica variantă susținută de ea la Foligno, Republica Sfântului Marcu, chiar dacă nu renunțase complet la planul de atragere a divizaților tătari sau și a Rusiei Moscovite în lupta împotriva Imperiului Otoman, alesese să se concentreze pe Moldova drept pilon al ei la linia Dunării de Jos și la Marea Neagră (pentru diversele proiecte pontice de la acea vreme, vezi N. Pienaru, *Proiectul scitic. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda cea Mare*, în *RI, NS, XIV* (2003), 5–6, p. 121–135).

¹⁰⁰ Principalele surse (venețiene) au fost strânse în *Fontes rerum polonicarum e tabulario reipublicae venetae*, editor August Cieszkowski, I-2. *Acta Vladislao Jagellonide Regnante*, Poznań, 1890, nr. 69–76, p. 157–178.

¹⁰¹ Heinrich von Zeissberg, *Kleinere Geschichtsquellen Polens im Mittelalter* (extras din *Archiv für Österreichische Geschichte*, LV), Wien, 1877, p. 46–47. Rămâne neclar dacă, în iarna anului 1469–1470, din Crimeea (de la Caffa), Callimachus și-a continuat prin Moldova drumul de la Istanbul la Cracovia.

¹⁰² Pentru atitudinea regelui Poloniei, încă de dinaintea bătăliei de la Vaslui, vezi L. Pilat, *Respublica Christiana și Moldova (1471–1474)*, „Analele Putnei”, III (2007), 2, p. 91–104.

¹⁰³ Ș. Papacostea, *La guerre ajournée: les relations polono-moldave en 1478. Réflexions en marge d'un text de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XI (1972), 1, p. 3–21.

¹⁰⁴ Pentru a înțelege contextul, trebuie reținut că, până când Ștefan a atacat și reatacat pozițiile otomane din Țara Românească (1473–1474), Neapolele a încercat să-l elimine pe Matia din Balcanii de Vest (nu în ultimul rând sub acuzația de „neglijență cruciată”), Ferdinand de Aragon urmărind să se impună în Marea Adriatică și astfel să blocheze, practic definitiv, Veneția, aflată de la 1463 în război cu Imperiul Otoman (Borislav Grgin, *Počeci rasapa. Kralj a Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska* [Începutul dezintegrării: Regele Matia Corvin și Croația medievală], Zagreb, 2002, p. 171–175; Al. Simon, *Between the Adriatic and the Black Sea: Matthias Corvinus and the Ottoman Empire after the Fall of Negroponte*, în „Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest” [Lucrările Institutului Croat de Istorie] (Zagreb), XLII (2010), 2, p. 195–230; Spoljarić, *Nicholas of Modruš*, p. 481–485).

¹⁰⁵ Un exemplu elocvent este *condotta* (conduita, atitudinea) italiană a „atletului” Skanderbeg, vasalul Neapolelui și protejatul Papei Pius al II-lea, din a doua jumătate a anului 1461 (Oliver-Jens Schmitt, *Skanderbeg: Noul Alexandru din Balcani*, Cluj-Napoca, 2014, p. 206–219), care a premers cu puțin campania dunăreană a lui *Dragula* (ianuarie–februarie 1462), favoritul lui Matia, a cărui domnie era contestată și din cauza neimplicării sale antiotomane (vezi I.-A. Pop, *Matthias Corvinus*, „Re de Ungaria, de Dacia etc.”, în 1462, în „Transylvanian Review”, XX (2020), suppl. 1, p. 41–52).

¹⁰⁶ Pentru „opiniile cruciate” ale lui Galeazzo Maria Sforza, vezi și Emilio Motta, *Un ambasciatore tartaro a Venezia, 1476*, în „Ateneo Veneto”, XIX (1889), p. 145–153.

¹⁰⁷ Pentru personalitatea sa, vezi în acest context sursele publicate de către D. S. Chambers, *A Renaissance Cardinal and His Worldly Goods: The Will and Inventory of Francesco Gonzaga (1444–1483)*, London, 1992. De la începutul carierei sale romane, Francesco a fost în centrul evenimentelor de la curie, dovadă fiind și informarea privind cele „21 660 de capete”, tăiate de către Vlad Țepeș, informare pe care tânărul cardinal i-a trimis-o tatălui său în martie 1462 (Al. Simon, *Nașterea și moartea unui anti-erou: Nicolae de Modruš*,

cință, Mantova avea acum marea ocazie să-și facă jocurile, iar marchizatul avea propriile sale „aranjamente” nu doar italiene, ci și otomane¹⁰⁸. Orgolioșii Matia și Ștefan erau în realitate – în realitatea Peninsulei Italice cel puțin – doar „pionii” cruciadei din mâinile „stălpilor” italieni ai acesteia, în frunte cu „arbitrul” pontifical și cu „patronii” napolitani și venețieni ai regelui Ungariei și ai domnului Moldovei¹⁰⁹. Această rivalitate napolitano-venețiană – asociată și cu alți factori – va conduce și la tentativa, din noiembrie 1476, de demitere a lui Ștefan cel Mare din „dregătoria” de „atlet al lui Hristos”, tentativa oprită până la urmă de Veneția¹¹⁰. Este greu de știut, în stadiul actual al cunoștințelor, și ce a decis „domnul nostru” (cardinalul Francesco Gonzaga, fiul lui Ludovico), care trebuia să tranșeze disputa dintre „cruciați”. Sixt al IV-lea (numit în scrisoare simplu „papa”), preocupat mai mult de „puritatea aerului”¹¹¹ decât de soarta Creștinătății, lăsase decizia pe mâna cardinalului său. Înaintea deciziei, „Ungurul” și „Românul” erau puși în dreaptă cumpănă (primul fiind susținut de Neapole, iar cel de-al doilea de Veneția)¹¹², ceea ce pentru Mantova nu era o surpriză; încă din vara anului 1475, Papa Sixt al IV-lea îi cerea lui Ludovico *il Turco* să-l sprijine pe Ștefan al Moldovei¹¹³.

Francesco Gonzaga, Rodrigo Borgia și cele 21 660 de victime ale lui Vlad al III-lea Țepeș, în *Relații interetnice în Transilvania: interferențe istorice, culturale și religioase*, editori Ioan-Marian Țiplic, Maria Crîngaci Țiplic, Nicolae Teșculă, Sibiu, 2019, p. 209–234).

¹⁰⁸ Hans Joachim Kissling, *Francesco II Gonzaga ed il sultano Bâyezid II*, în „Archivio Storico Italiano”, CXXV (1967), I, p. 34–68; Egmont Lee, *Sixtus IV and Men of Letters*, Roma, 1978, p. 60–61. Iar soția lui Ludovico *il Turco*, influenta Barbara de Brandenburg († 1481), era nepoata împăratului Sigismund de Luxemburg (Ingeborg Walter, *Barbara di Hohenzollern*, în „Dizionario Bibliografico degli Italiani”, VI (1964), *sub voce*; Barbara a fost de fapt capul Mantovei, Ludovico fiind mai mult *condottier*).

¹⁰⁹ Pentru contextualizare, un pasaj dintr-un raport, adesea trecut cu vederea, merită reprodus aici. Raportul a fost trimis de către Leonardo Botta ducelui Galeazzo Maria Sforza, tocmai în 18 septembrie 1476, din Milano: „Novamente el Re de Ungaria ha facto per lo ambasciatore de questa Signoria [Veneția] scrivere qua como sua Maesta ha mandato per la via de la Transilvania grande quantita de genti in favore del Valacho. Et circha questa parte manda alla prefata Signoria alcune copie de littere, quali pare che domino / capitaneo del dicto Re [Ștefan Báthory] scriva ad sua Maesta como esso capitaneo è gionto alle confine della Valachia et ha posto in fuga uno chiamato Sanbecho, capitaneo del Turcho. Et scrive molte altre cose per le quale vole inferire che forze et nome del dicto Re de Ungaria sia molto temudo dalli Turchi. Ache la Signoria prefata non crede sia vera alcuna delle predite cose, ma che tute siano arte fa el prefato Re per cavare et extorquere dinare de Italia, s'el potra. Et per quello posso comprendere dicta Signoria non vive ponto ben sincera de sua Maesta. // Mando alla Sublimita vostra ad questa alligate alcune littere de meser Iustiniano Cavitello, et de meser Luca Lupo de Ungaria, il quale me scrive/ havere receuto tute le littere della V<ost>ra Excellentia, mandate per mie mano. Siche circha cio non me extendiro piu ultra, perche son certo che per le dicte littere loro scriverano diffusamente il tuto [...]” (I.-A. Pop, *La Santa Sede, Venezia e la Valacchia*, p. 19–20).

¹¹⁰ Al. Simon, *Să nu uciți o pasăre cântătoare: soarta unui fortissimus rei Christiane athleta în ochii Veneției*, în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, editori I.-A. Pop, Susana Andea, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 159–169.

¹¹¹ Cităm din finalul raportului lui Arrivabene: „El papa ugni di attende á far la terra piu ariosa. È manda / á terra tuti li porticali [...]” (vezi Anexa).

¹¹² Principalul aliat al Mantovei, sub Ludovico, a fost Milano, marchizul reușind totuși să-și păstreze porțile deschise și la Neapole (i-a și servit drept *condottier* lui Ferdinand de Aragon) și la Veneția, unindu-se și cu Florența în ligile făcute și refăcute periodic de la sfârșitul anilor 1460 (mai exact, de la moartea lui Francesco Sforza la 1466). Dispariția Doroteei († 1467), fiica lui Ludovico și a Barbarei și prima soție a lui Galeazzo Maria Sforza, slăbise legăturile dintre familiile Gonzaga și Sforza (I. Lazzarini, *L'informazione politico-diplomatica nell'età della pace di Lodi: raccolta, selezione, trasmissione. Spunti di ricerca dal carteggio Milano-Mantova nella prima età sforzesca (1450–1466)*, în „Nuova Rivista Storica”, Roma, LXXXIII (1999), p. 273–279).

¹¹³ ASMa, A.G., E. Affari Esteri, XXV. Roma, busta 834, nn (1 iulie 1475; vezi Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant*, II, p. 320, nota 23; Setton nu a remarcat raportul lui Arrivabene din septembrie 1476). Scrisoarea, cu toate însemnele unei veritabile enciclice, a scăpat și atenției lui Ludwig von Pastor, care s-a bazat mult pe arhiva mantovă, fapt valabil și pentru istorici ca Vikentij Makușev (*Monumenta historica*

„Cumpăna” între Matia și Ștefan (*duca Stephano vaivoda intitolato re dal Re de Hungaria*, după același Arrivabene, imediat după bătălia de la Vaslui¹¹⁴) nu era deloc dezechilibrată. În confruntarea „valaho”-otomană din 1475–1476, pe care o descrie pomenitul Giovanni Maria Filelfo, cele două forțe încleștate – a cuceritorului Constantinopolului și a lui Ștefan cel Mare – sunt prezentate ca fiind pe deplin competitive¹¹⁵. Cărturarul italian călător, cu popasuri inclusiv la Mantova și la Veneția, vorbește în versuri latine despre „curajul românului”, despre principele român „educat de copil să poarte astfel de războaie”, despre „oșteanul român puternic, cu armele neînvins și care, când amenința, era respectat de turci”¹¹⁶. În fine, între popoarele a căror alianță este o cheazășie a victoriei contra turcilor, umanistul Filelfo îi plasează pe români (*Vlachi*), în compania ungarilor (*Hunni*) și slavilor (*Rutheni*) de la hotarul de nord al Moldovei, dar și a italienilor din Lazio (*Latii*), francezilor (*Galli*), englezilor (*Britanni*), germanilor (*Theutonici*), spaniolilor (*Hispani*) și portughezilor (*Hyberi*)¹¹⁷. Să notăm că toate aceste laude la adresa românilor și a principelui lor sunt aduse într-o lucrare care se voia un elogiu la adresa sultanului Mehmet al II-lea¹¹⁸. Prin urmare, faptul că unele puteri ale Peninsulei Italice înclinau să dea banii de cruciadă lui Ștefan cel Mare și nu lui Matia Corvin se datorează nu numai intereselor politico-militare, ci și eficienței dovedite de principele „valah” în Cruciada Târzie.

ANEXĂ

1476, 24 settembre

Illustrissimo Signor mio, La S[ignoria] V[ostra], per altre mie, hara intieso li rasonamenti havuti de la obligatione del subsidio al Hungaro, per la / impresa del Turco è la replicatione ne fu fatta à Fiorentini per quello suo mandato etc. Lor de novo hanno rescritto / che non li pare de venire à questo contracto di 3 anni, per che havendo pur molte suoe mercantie de la, quando el / Turco sentisse lor essersi convenuti in tal liga à

Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis Italicis deprompta, collecta atque illustrata, I-2, *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*, Beograd, 1882) sau Florio Bánfi (*Romei Ungheresi del Jubileo del 1475. Niccolo Ujlaki re di Bosnia in un affresco nell' Ospedale di Santo Spirito dell' urbe*, în „Archivio di Scienze, Lettere ed Arti della Società Italo-Ungherese Mattia Corvino”, Roma, III (1941), 2, p. 499–512).

¹¹⁴ ASMa, A.G., E. Affari Esteri, XXV. Roma, busta 834, nn (11 martie 1475).

¹¹⁵ Pasajele relevante pot fi găsite și la Andrei Pippidi în *1475: atacul otoman asupra Cetății Albe*, p. 33–34.

¹¹⁶ Este unul dintre cele mai favorabile portrete contemporane de care domnul Moldovei a avut parte. Acesta merită o analiză de sine-stătătoare, mai ales prin raportarea la figura lui Mehmet, știut fiind și că Giovanni Maria Filelfo era destul de diferit de tatăl său, mult mai activ politic (vezi Pietro Frassica, *I Filelfo: due generazioni di umanisti*, în *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte*, Padova, 1986, p. 515–527; să notăm și că Francesco i-a scris lui Giovanni Maria tot atâtea scrisori câte lui Gerardo Colli, 25; vezi *Collected Letters*, I, p. 41).

¹¹⁷ A se vedea în comparație un proiect cruciat de la începutul anului 1458 (de dinainte ca vestea alegerii lui Matia drept rege al Ungariei să se răspândească), publicat de către Mercedes López-Mayán în *Redditi Turchi et potentiarum nobis. Un nuevo testimonio sobre la Cruzada contra el Imperio Otomano a mediados del siglo XV*, în „Anuario de Estudios Medievales”, Barcelona, XLVII (2017), 1, p. 129–157.

¹¹⁸ Pentru controversata lucrare și soarta ei, vezi Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia, PA, 2004, p. 89–92.

suo preiuditio, li puoria fare gran danno, perho non se extendeno à¹ piu. Et / in summa, per viam oblationis, senza venire ad altro contracto, offereno pagare liberalmente la rata sua di XV mille ducati / per uno anno tucto², ma intenda la S[ignoria] V[ostra] che questa rata se intende per che di CC mille ducati, / quali fu ditto se pagariano, lor offeressero prima / li XV mille, non agiongendo mo la parte del Papa, del Re è de Venetiani, à li CC mille, quali ne se offereno anche lor. È forse / etiam pur de³ lo Duca de Ferrara, el qual ha dicto volere pagare. Lor pagaranno tanto mancho di XV mille, quanto pigliara la / rata sua per tuto questo che manchasse fin á la summa de tutti CC mille. È stimase che non serrano piu che X o XI mille. È cussi, / heri, in consistorio, per non perdersi questo puocho, el Papa è li altri ambasciatori presero partito de acceptare questo. Et essi mo / anche reducta la cosa, che per li altri non se fara piu contracto, ma da ugni canto solum per via oblationis. È restare / contenti questi ambasciatori che stia in arbitrio de nostro Signore de dispensarli ó al Hungaro ó al Valacho aut alibj á chi li / parira piu expediente; che è stato impasso de non puocha difficultate, per che'l Re tirava quod darentur Hungaro et Venetiani al Valacho. È per questo, tra li ambasciatori sono state piu volte de male parole. Et papa, el Re è Venetiani fanno vista / et offereno liberamente la rata sua promessa absolvere⁴ per li 3 anni. Qui, gratia de Dio, stamo pur bene. Questi / di li fu un puocho de suspecto, ma se restiolto in niente. È monsegnore cum tuta la famiglia è sano. À Roma, per quanto se / sente, va pur diminuendo la peste, ma daltre infirmitate ve ne moreno assai. Comprendo quanto se resani, vi tornaremo / la verso San Martino. Et interim, se stara qui. El papa ugni di attende á far la terra piu ariosa. È manda / á terra tuti li porticali. Me raccomando à la S[ignoria] V[ostra], Fulginti, XXIIII Septembris 1476.

Illustrissime d[ominationis] V[estre] Servitor Ioannes P[etrus] Arrivabenus.

<Pe verso:> Illustri Principi et Excellentissimo Domino, domino meo/ singularissimo L[udovico], Domino Marchioni Mantue, / ... ducali Locumtenenti Generali etc.

¹ Cuvânt suprascriș.

² Cuvinte scrise în afara rândului, pe margine, începând cu *per*.

³ Cuvânt suprascriș.

⁴ Scris, greșit, *absolvre*.

Traducere

Prealuminat Domn al meu, Domnia Voastră, prin alte <scrisori> ale mele, va fi înțeles discuțiile avute despre obligația subsidiului pentru Ungur, pentru chestiunea Turcului și răspunsul care a fost dat florentinilor prin acel trimis al lor etc. Ei au scris din nou că nu pot intra în acest acord pe trei ani, pentru că, având multe mărfuri de-ale lor acolo, când Turcul ar auzi că au intrat într-o atare ligă în prejudiciul lui, le-ar putea face mare pagubă, fapt pentru care nu se extind mai mult. Și, în fine, pe calea unei oferte, fără să intre în alt acord, se oferă să plătească în mod liber rata lor de 15 000 de ducați, pentru un an întreg, dar să înțeleagă Domnia Voastră că această rată se dorește pentru că din 200 000 de ducați, care s-a zis că se vor plăti, ei oferiseră mai întâi cele 15 000, fără să adăugăm aici partea Papei, a Regelui și a venețienilor celor 200 000, pe care o oferă și ei. Și poate că și din partea ducelui de Ferrara, care a spus că vrea să plătească. Ei vor plăti atât cât lipsește de la 15 000, când fiecare va plăti rata sa, tot ce

va lipsi până la suma de 200 000. Și au estimat că nu vor fi mai mult de 10–12 000. Și astfel, ieri, în consistoriu, ca să nu se piardă acest puțin, Papa și ceilalți ambasadori s-au înțeles să accepte asta. Și aceștia acceptară, deși lucrul era împușinat că nu se va face acord pentru ceilalți, că în orice caz <se va merge> doar pe calea ofertei. Și au rămas mulțumiți acești ambasadori să fie după voința Domnului nostru să-i împartă fie Ungurului, fie Românului sau altuia, căruia i se va părea mai potrivit (oportun). Și a fost chiar un impas nu de mică dificultate, pentru că regele trăgea să fie dați Ungurului și venețienii Românului. Și, pentru asta, au fost de mai multe ori între ambasadori vorbe urâte. Și Papa, regele și venețienii promit și oferă de bună voie rata lor să o plătească pentru trei ani. Până aici, har Domnului, suntem bine. În aceste zile, aici a fost un pic de bănuială, dar nu s-a dovedit nimic. Și domnul cu toată familia este sănătos. La Roma, din câte se aude, scade ciuma, dar de alte boli mor destui. Înțeleg că, atunci când sănătatea revine, ne vom întoarce acolo, spre Sfântul Martin. Iar între timp se va sta aici. Iar papa, în fiecare zi, așteaptă să se facă pământul mai aerisit. Și puse la pământ toți portocalii. Mă plec înaintea Domniei Voastre, Foligno, 24 septembrie 1476.

<Pe verso:> Luminatului principe și preamăritului domn, unicului meu domn Ludovic, marchizul Mantovei, ... locțiitor general ducal.

THE ARBITRAGE OF FOLIGNO (1476):
L'UNGARO O IL VALACHO?
 (Summary)

Keywords: Sixtus IV, Matthias Corvinus, Stephen III of Moldavia, Francesco Gonzaga, crusading, plague.

Since autumn 1475, the plague repeatedly ravaged Rome. Because of the renewed outbreak of the plague, in June 1476, Pope Sixtus IV left the city on the Tiber and took-up residence in Foligno, in Umbria. At that time, Sultan Mehmed II was about to enter Moldavia against the *athlete* of the Papacy, Stephen III the Great. The Ottoman campaign was a failure, for all combatants in effect. A 200,000 ducats crusader levy was agreed by most of the Italian states. The collection and the distribution of the sum led however to heated discussions between the ambassadors summoned to Sixtus IV's new residence, chiefly between those of Naples and of Venice. Ferdinand of Aragon, king of Naples wanted the entire subsidy to be sent to Matthias Corvinus, king of Hungary, his son-in law to be. The Republic of Venice demanded the disputed sum for her Eastern favourite, Stephen. Apparently more preoccupied by the purity of the air, Sixtus delegate the highly delicate matter to Cardinal Francesco Gonzaga, the son of Ludovico III *il Turco*, margrave of Mantua. In the end, both Matthias (*the Hungarian*) and Stephen (*the Romanian*) came out empty-handed from this affair.

CRISTIAN PLOSCARU*

REGULAMENTELE ORGANICE ȘI ISTORIA CONSTITUȚIONALĂ:
PRINCIPATELE ROMÂNE DE LA „ȚĂRI ÎNCHINATE,
NESUPUSE CU SABIA” LA AUTONOMIA POLITICĂ (1822–1828)**

Istoria constituțională, referință metodologică necesară mai bunei înțelegeri a trăsăturilor istorice și caracterului politico-juridic al constituțiilor moderne, a suscitat interesante dezbateri în ultimele decenii¹. Ele s-au aliniat cu precădere tendinței de a pune în discuție formalismul abordărilor clasice, axate pe studiul principiilor politice ce ar fi generat textele constituționale sau pe analiza de conținut a acestora, ca expresii normative ale „statului de drept”². Interesul reînnoit pentru istoria politică (sau *istoria politicii*) s-a intersectat cu istoria constituțională în ultimii ani, plecând de la studiul „proceselor complexe prin care iau naștere constituțiile”. Atenția cercetării s-a deplasat de la studierea textului propriu-zis către un context politic, social și cultural mai larg, alături de investigarea practicilor constituționale, urmărind aplicarea și percepția publică asupra acestora³. Domeniul a fost serios atins și de noua istorie culturală (*cultural turn*) în temeiul constatării, probată documentar, că „transformarea statului într-unul constituțional schimbă semnificația atribuită legii în comunicarea politică”, transfigurează rolul discursului politic în legitimarea ordinii legale⁴.

În căutare de nuanțări suplimentare, cercetările mai noi au validat încheieri anterioare, ce postulau că prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost una a „confruntărilor

* Conf. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Acest studiu face parte dintr-o cercetare mai amplă, materializată prin viitoarea publicare a altor texte, dedicate unor investigații comparative despre *cultura constituțională și practici de legiferare*, respectiv *charte și acte constituționale* din primele decenii ale secolului al XIX-lea, la nivel european, în măsura relevanței acestora pentru conținutul și caracterul politico-juridic al Regulamentelor Organice. Acest studiu este publicat în cadrul unui grant al Ministerului Educației și Cercetării din România, CNCS-UEFISCDI, număr proiect PN-III-P4-ID-PCE-2020-1868, în cadrul PNCDI III.

¹ Un inventar al câtorva lucrări fundamentale de istorie a constituționalismului modern, la Horst Dippel, *Modern Constitutionalism. An Introduction to a History in Need of Writing*, în „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Revue d'Histoire du Droit/The Legal History Review”, LXXIII, nr. 1–2/2005, p. 153–154, 162–165.

² Danilo Zolo, *The Rule of Law: a Critical Reappraisal*, în *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*, edited by Pietro Costa and Danilo Zolo, New York, Springer, 2007, p. 3–7.

³ Kelly L. Grotke, Markus J. Prutsch, *Introduction*, în *Constitutionalism, Legitimacy and Power. Nineteenth-Century Experiences*, edited by Kelly Grotke and Markus Prutsch, Oxford, Oxford University Press, 2014, p. 8.

⁴ Cristoph Gusy, *Laws as the Basis and Object of Political Communication*, în *Writing Political History Today*, edited by Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey, Heinz-Gerhard Haupt, Frankfurt, Campus Verlag, 2013, p. 191.

politice dintre constituționalism și principiul monarhic”, cu o interesantă nuanță. Ambiguitatea prerogativelor adunărilor parlamentare cuprinse în unele acte constituționale a fost compensată de puterea elitelor reprezentate politic, generând o treptată „instituționalizare a consultărilor”⁵. Prețioasă observație în investigarea activității Adunărilor obștești din Principatele Române, unde nu acuratețea prevederilor legale ci forța socială și politică a boierimii i-a silit pe domnii regulamentari fie să gândească strategii de contracarare a opoziției (Mihail Sturdza)⁶, fie să capituleze în fața Adunării (Alexandru Ghica)⁷.

Totodată, actele constituționale adoptate între 1814 și 1831, analizate comparativ⁸, au evidențiat existența unui discurs despre progres, supremația legii, drepturi politice alternativ celui revoluționar⁹, dar și tranziția către o ordine legală favorabilă mobilității și armonizării sociale¹⁰. De altfel, în prima parte a secolului al XIX-lea, atunci când redactarea unui act constituțional s-a produs în legătură cu debutul unei noi ordini politice, nu doar istoricii, ci și contemporanii i-au atribuit un caracter modern, chiar și în cazul unor acte concesionate, octroiate¹¹. Una dintre explicațiile forte ale acestei interpretări flexibile a noțiunii de constituție în prima jumătate a secolului pleacă de la atitudinea multor elite din Europa față de conceptul de democrație, perceput ca radical, republican, anarhic, chiar sângeros, asociat memoriei traumatizate a „dictaturii iacobine”¹².

Primul aspect esențial al unui demers constituțional îl reprezintă definirea statului modern, operând o necesară distincție între „statul ca aparat administrativ și birocratic și statul ca formă politică”, după inspirata încheiere a lui Pierre Rosanvallon¹³. Teoriile franceze postrevoluționare privind statul modern gravitează în jurul preocupării de a stabili principiile organizării comunității politice, fie că suveranitatea era personificată de monarh, fie că apărea ca expresie a voinței colective¹⁴. În mediul intelectual german

⁵ André Holenstein, *Empowering Interactions; Looking at Statebuilding from Below*, în *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*, edited by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu, Farnham, Ashgate Publishing, 2013, p. 10–11; Neithard Buld, *Rulers, Representative Institutions and their Members as Power Elites: Rivals or Partners?*, în *Power Elites and State Building*, edited by Wolfgang Reinhard, New York, Clarendon Press, 1996, p. 57–58.

⁶ Supravegherea alegerilor, promovarea fidelilor prin mijloace specifice, intimidarea unor potențiali adversari au fost căile preferate de Mihail Sturdza în efortul său de a controla Adunarea, mijloace destul de eficiente până spre 1845 (Cristian Ploscaru, *Mihail Sturdza și mișcarea națională din Moldova (1835–1843)*, în *Slujind-o pe Clio. In honorem Dumitru Vitcu*, coordonatori Mihai Iacobescu, Gheorghe Cliveti, Dinu Balan, Iași, Editura Junimea, 2010, p. 80–93).

⁷ Cosmin Mișuț, *Partida națională din Țara Românească și Marile Puteri (1838–1840)*, în *AIIX*, LI, 2014, Supliment, p. 55–59.

⁸ Ca sursă documentară principală am folosit M. E. Laferrière, *Les Constitutions d'Europe et d'Amérique*, Paris, Librairie du Conseil d'État, 1869, iar pentru actele constituționale ce nu se regăsesc în această colecție am utilizat bogatul material documentar de pe platforma <http://www.modern-constitutions.de>.

⁹ Markus Prutsch, *Making Sense of Constitutional Monarchism in Post-Napoleonic France and Germany*, New York, Palgrave Macmillan, 2013, p. 3–6.

¹⁰ Oliver Beaud, *Constitution, Ownership and Human Rights*, în *Constitutionalism, Legitimacy and Power*, p. 127–131.

¹¹ Pasquale Pasquino, *Flexible and Rigid Constitution: A Post-Kelsenian Typology of Constitutional System*, în *Rationality, Democracy and Justice. The Legacy of Jon Elster*, edited by Claudio López-Guerra and Julia Maskivker, New York, Cambridge University Press, 2014, p. 87.

¹² Pierre Rosanvallon, *Democracy Past and Future*, edited by Samuel Moyn, Columbia University Press, New York, 2006, p. 120–121; Jussi Kurunmäki, Jeppe Nevers, Henk te Velde, *Introduction*, în *Democracy in Modern Europe: A Conceptual History*, edited by Jussi Kurunmäki, Jeppe Nevers and Henk te Velde, Oxford, Berghahn Books, 2018, p. 4–5.

¹³ Pierre Rosanvallon, *L'État en France de 1789 à nos jours*, Paris, Éditions du Seuil, 1990, p. 11.

¹⁴ Idem, *La légitimité démocratique: impartialité, réflexivité, proximité*, Paris, Éditions du Seuil, 2008, p. 1–2.

au fost enunțate alte trei criterii fundamentale: un caracter teritorial distinct (*Staatsgebiet*), o comunitate specifică, definită istoric (*Staatsvolk*) și o autoritate comună centralizată (*Staatsgewalt*)¹⁵. Altfel spus, în pofida prezenței principiului monarhic în *chartele* epocii, a numeroase contaminări reciproce, gândirea franceză considera națiunea ca sursă autentică a puterii publice, iar în spațiul german a precumpănit ideea că statul reprezintă elementul generator al ordinii politice¹⁶. Astfel că, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, preocupările ideologice și constituționale din Europa Centrală și din Rusia aveau să se concentreze pe „natura legală a statului”¹⁷, aspect esențial în configurarea culturii politice și juridice rusești, imposibil de neglijat în caracterizarea Regulamentelor Organice.

Aceste diferențe conceptuale, vizibile în ochii contemporanilor din primele decenii ale veacului al XIX-lea, s-au estompat treptat la autorii perioadei următoare, în căutarea teoriei canonice a statului modern. Ne oprim doar la câteva exemple reprezentative. Georg Jellinek propunea o teorie a statului, foarte influentă în epocă, centrată pe distincția între natura obiectivă (teritoriul, comunitatea, autoritate publică)¹⁸ și latura subiectivă, legată de conceptul suveranității, care ar genera ordinea politică¹⁹. Sinteza acestui dualism în cazul statului modern se putea realiza, în viziunea sa, prin intermediul unui regim constituțional²⁰. Ideile lui Jellinek au avut un impact semnificativ asupra teoriei sociologice a statului a lui Max Weber, centrată pe relațiile de dominație și monopolul coerciției legitime²¹. Printr-un enunț mai mult istoric decât juridic, Ernest Barker definea statul modern drept „o societate teritorială organizată ca asociere legală sub autoritatea unei constituții”²². Mult mai prețioasă istoricește este diferența făcută de același autor între statul premodern, caracterizat de neclaritatea distincției între stat și societate, și statul modern, o construcție politico-juridică menită să gestioneze ordinea legală²³. Asemănarea cu paradigma weberiană a tranziției de la dominația patrimonială la statul birocratic modern este destul de vizibilă²⁴ și explică de ce la autorii români și străini din a doua jumătate a veacului al XIX-lea predomină opiniile despre legiuirea organică centrate în jurul dihotomiei între *arbitrariu* (vechea organizare instituțională) și *ordine publică* (drept urmare a instituirii Regulamentului)²⁵.

¹⁵ Kenneth H. Dyson, *The State Tradition in Western Europe: A Study of an Idea and Institution*, Colchester, ECPR Press, 2009, p. 34.

¹⁶ *Ibidem*, p. 162.

¹⁷ Erich Khushal Murkens, *From Empire to Union: Conceptions of German Constitutional Law since 1871*, Oxford, Oxford University Press, 2013, p. 8; Georg Jellinek, *L'État moderne et son droit*, deuxième partie, *Théorie juridique de l'État*, Paris, M. Giard & E. Brière Libraires, 1913, p. 147–148.

¹⁸ *Ibidem*, II, p. 17–71.

¹⁹ *Ibidem*, II, p. 125–146; *ibidem*, première partie, *Théorie générale de l'État*, 1911, p. 231–236.

²⁰ *Ibidem*, I, p. 497–501; II, p. 169–170.

²¹ Andreas Anter, *Max Weber's Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance*, translated by Keith Tribe, New York, Palgrave Macmillan, 2014, p. 40.

²² Ernest Barker, *The Development of the Public Services in Western Europe 1660–1930*, second edition, London, Oxford University Press, 1944, p. 3.

²³ În înțelegerea sa, statul premodern a fost reprezentat ca o „familie” și o „proprietate”, sub multiple aspecte, de la autoritatea regală până la rolul nobilimii, al oficiilor publice sau al instituțiilor comunale (*ibidem*, p. 5–6).

²⁴ Roland Axtmann, *State Formation and the Disciplined Individual in Weber's Historical Sociology*, în *Max Weber, Democracy and Modernization*, edited by Ralph Schroeder, London, Palgrave Macmillan, 1998, p. 32–34.

²⁵ Cristian Ploscaru, *Administrative Hierarchies and Redistributions of Power to the Moldavian Nobility under the Impact of the Organic Regulation*, în *Social and Administrative Elite in the Romanian Space (15th–19th Centuries)*, edited by Mihai-Bogdan Atanasiu, Cristian Ploscaru, Konstanz, Hartung-Gorre Publishers, 2021, p. 77–83.

Înainte de a analiza trăsăturile Regulamentelor Organice, într-un al doilea studiu al cercetării noastre, se pune întrebarea dacă în anii redactării lor Principatele Române aveau *caracter statal* sau erau provincii creștine privilegiate ale Imperiului Otoman? În această speță apare ca relevantă distincția făcută de Georg Jellinek între state nesuverane și provincii, după criterii valabile în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Juristul german a luat în calcul ambele perspective: internă și internațională. Comparând statutul Finlandei și al Poloniei cu cel al statelor germane Baden, Wurtemberg și Bavaria, toate beneficiind de acte constituționale în jurul anului 1820, conchidea că doar ultimele aveau un caracter statal definit, datorită existenței unei *conduceri proprii de la care emana autoritatea publică internă*. În vreme ce în Finlanda și Polonia țarul cumula demnitățile de mare duce, respectiv rege, fiind reprezentat printr-un guvernator. Astfel, puterea publică în cele două provincii era lipsită de individualitate politică²⁶.

În baza acestor observații, statutul Principatelor Române, comparativ cu cele proiectate pentru Serbia și Grecia la 1822–1826 și personalitatea politico-juridică a instituției domnești, așa cum se desprind din Convenția de la Akkerman și Tratatul de la Adrianopole, reprezintă una din principalele teme de analiză. În acest caz, sugestii utile sunt oferite de corespondența diplomatică și de mărturiile narative contemporane. Într-o celebră depeșă către ducele Constantin, contele Nesselrode a sintetizat direcția esențială a politicii rusești din anii '20–'30 ai secolului, de natură a explica diferența între substanța și aparența organizării statale a creștinilor dorită de Imperiul Rus în Balcani: „în opinia împăratului”, un Imperiu Otoman, „reduc la o existență numai sub protecția Rusiei și de acum înainte supus doar dorințelor ei, se potrivește cel mai bine intereselor noastre politice și comerciale”, față de „orice altă combinație nouă la care am fi forțați, fie să ne extindem prea mult teritoriile prin cuceriri, fie să înlocuim Imperiul Otoman cu state care nu ar fi încetat să concureze cu noi, ca putere, civilizație, industrie și bogăție”²⁷. La rândul său, cavalerul de Gentz atribuia Rusiei intenția de a susține la 1825 „*independența civilă și administrativă*” a viitorului principat al Greciei, similară celei ale Moldovei și Țării Românești, cu menținerea „suveranității Porții”²⁸. Contradicția între termeni nu trebuie să surprindă, deoarece acest tip de „independență”, invocat în Actul final al Congresului de la Viena²⁹ și în acorduri ulterioare, era doar un eufemism folosit pentru regimuri de dominație, într-o formă mai „civilizată”, post-napoleoniană³⁰. În isto-

²⁶ Georg Jellinek, *op. cit.*, II, p. 149, 151–155. În dezbaterile de drept constituțional din secolul al XIX-lea apar două teme fundamentate: raportul dintre suveranitatea monarhică și suveranitatea populară, și cel dintre suveranitatea statului și puterea statală. În relație cu a doua temă, unii autori au considerat că acestea se contopesc, respingând conceptul de stat nesuveran. Alți autori au pledat pentru individualitatea internă a conceptului de putere statală și, implicit, pentru existența statelor nesuverane. Ultimii au folosit ca argumentație și validarea pe care tratatele internaționale din secolul al XIX-lea au dat-o conceptului de stat nesuveran, garantând autonomia internă, dar nu și suveranitatea unor state. O prezentare analitică a acestor dezbateri politico-juridice din secolul al XIX-lea vezi la Dieter Grimm, *Sovereignty: The Origin and Future of a Political and Legal Concept*, translated by Belinda Cooper, New York, Columbia University Press, 2015, p. 51–75.

²⁷ *Recueil de documents relatifs à la Russie pour la plupart secrets et inédits*, Paris, 1854, p. 67 (12/24 februarie 1830, *Dépêche de le comte Nesselrode a grand-duc Constantine*).

²⁸ Prokesch-Osten, *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie pour servir à l'histoire de la politique européenne (1813 à 1828)*, II, Paris, Plon, 1877, p. 473 (Milano, 25 mai 1825, Gentz către Grigore Ghica).

²⁹ Art. I din Tratatul de la Viena (9 iulie 1815), referitor la Ducatul Varșoviei (Ch. de Martens, *Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques*, III, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1846, p. 62), și o serie întreagă de articole ce asigurau în fapt controlul Prusiei asupra unor state „suverane” din Germania de Nord (*ibidem*, p. 67–78) și al Austriei asupra celor din Toscana (*ibidem*, p. 97–100).

³⁰ Randall Lesaffer, *European Legal History: A Cultural and Political Perspective*, translated by Jan Arriens, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, p. 415–423.

riografia mai nouă, au fost vehiculate concepte precum „hegemonie legalizată” și „ipocrizie organizată” spre a defini ierarhia unor suveranități inegale introdusă de Congresul de la Viena³¹.

În cazul nostru, un prim reper relevant îl oferă textele definitorii pentru statutul politico-juridic al Moldovei și Țării Românești: Convenția de la Akkerman și Tratatul de la Adrianopole. Analiza comparativă a *Actului separat relativ la Principatele Moldovei și Valahiei* și a *Actului separat relativ la Serbia* din Convenție arată câteva diferențe evidente. Textul referitor la Principate prevedea: „drepturile și privilegiile principatelor [...] vor fi menținute și respectate”, întocmirea unui „regulament general” pe baza „obiceiurilor și legilor” interne atribuită hospodarilor și divanurilor, libertatea parțială a comerțului extern, cu menținerea statutului de *cheler* al Porții și retrocedarea satelor din jurul raialelor turcești³². Aceste prevederi nu aduceau ceva substanțial nou față de tratatele ruso-turce, în afara unor clarificări și interdicții de formă³³. Din perspectivă otomană, Principatele Române rămăneau *provincii tributare*³⁴, iar din unghiul de vedere rusesc, impus de tratatele ruso-turce și confirmat prin Convenție, *provincii cu privilegii și imunități*. Compatibilitatea dintre dreptul internațional islamic (*siyar*) și cel european a rămas teritoriul unor dezbateri politico-juridice complexe³⁵, dar trebuie luat în considerare factorul de putere, capacitatea Rusiei de a impune Porții acte juridice internaționale aflate în contradicție cu dreptul islamic *siyar*, pe care Poarta a fost silită să le semneze³⁶. De altfel, ca principiu al încheierii Convenției de la Akkerman, Rusia a pretins în mod repetat respectarea *statu-quo*-ului *ante* 1821 și reluarea negocierilor întrerupte atunci. Dacă din ultimatumul înaintat Porții la 4/16 aprilie 1826 nu rezulta clar cum interpreta noul țar acest *statu-quo*, Nesselrode puncta explicit faptul că țarul nu era dispus să renunțe la „protecția pe care Rusia a dobândit-o asupra mai multor *provincii creștine* din Imperiul Otoman de la Tratatul de la Kainardji până la Tratatul de la București [s.n.]”³⁷. Astfel se explică de ce *hâtîșerîful* sultanului din 1827, următor Convenției, cuprindea în prima sa parte, cea mai întinsă, copia *mot à mot* a *hâtîșerîfului* din 1802, inclusiv anacronisme, precum referirea la Basarabia ca parte a Moldovei³⁸.

³¹ Gerry Simpson, *Great Powers and Outlaw States: Unequal Sovereigns in the International Legal Order*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, p. 36; Stephen D. Krasner, *Sovereignty: Organised Hypocrisy*, Princeton, Princeton University Press, 1999, p. 83–85.

³² *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, publicate de Ghenadie Petrescu, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza, București, Tipografia Carol Göbl, 1888, p. 316–317 (7 octombrie 1826, *Actul separat relativ la Principatele Moldovei și Valahiei*).

³³ Într-o scrisoare către Wellington, Stratford Canning preciza din Constantinopol că Rusia dorea „completa restaurare a *statu-quo*-ului pentru Moldova și Țara Românească”, anterior izbucnirii tulburărilor din 1821, drept condiție preliminară a reluării negocierilor cu Poarta (*Despatches, Correspondence and Memoranda of Field Marshal Arthur Duke of Wellington*, III (December 1825 to May 1827), edited by his son, The Duke of Wellington, John Murray, London, 1873, p. 275; 6 aprilie 1826).

³⁴ Pentru concepția și terminologia otomană despre poziția Principatelor Române în cadrul Imperiului Otoman, vezi studiul lui Viorel Panaite, *Wallachia and Moldavia from the Ottoman Juridical and Political Viewpoint, 1774–1829*, în *Ottoman Rule and the Balkans 1760–1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, edited by Antonis Anastasopoulos and Elias Kolovos, Rethymno, University of Crete, 2007, p. 24–26.

³⁵ Muhammad-Basheer A. Ismail, *Islamic Law and Transnational Diplomatic Law: A Quest for Complementarity in Divergent Legal Theories*, New York, Palgrave Macmillan, 2016, p. 49–50.

³⁶ Berdal Aral, *The Ottoman „School” of International Law as Featured Textbook*, în „Journal of the History of International Law”, 18, nr. 2/2016, p. 71–77.

³⁷ *Despatches, Correspondence and Memoranda*, III, p. 270 (17/29 martie 1826, Nesselrode către Tatischev și Pozzo di Borgo).

³⁸ George I. Lahovari, *Tălmăcirea Prea Înaltului Hâtîșerîf ce s-a trimis de către Sublima Poartă lui Grigorie Vodă Ghica la anul 1827 după încheierea tractatului de pace dela Akerman*, în *CvL*, XXI, nr. 6/1887, p. 493–505.

În schimb, alte stipulații ale Convenției erau *incompatibile cu un caracter statal*, nesuveran, al Moldovei și Valahiei, atingând și aspecte ce țineau de competența autorității politice interne. Domnii ce urmau a fi aleși pentru șapte ani puteau fi refuzați de Poartă și, cu acordul Rusiei, alegerea era reluată până la desemnare „unei persoane convenabile”. Pentru prima dată într-un act internațional cu valoare juridică³⁹, marginile politicii fiscale a gospodarilor erau stabilite cu rigurozitate, atribuțiile agiei limitate, iar boierii avertizați să respecte autoritatea domnului și să dea dovadă de supunere⁴⁰. *Hatışerif*ul din 27 aprilie 1827 confirma stipulațiile din *Actul separat* al Convenției⁴¹.

Principatului Serbiei, *Actul separat* îi definea realmente autonomia și caracterul statal nesuveran⁴². Cererile „deputaților națiunii sârbe”, aflați la Constantinopol⁴³ – „libertatea cultului, alegerea șefilor lor [de către națiunea sârbă], *independența administrației interioare*, reunirea districtelor detașate de la Serbia [...], libertatea comerțului”⁴⁴ – urmau a fi satisfăcute de Poartă în baza articolului VIII al Tratatului de la București și ca dovadă a bunelor intenții otomane față de Rusia⁴⁵. Una dintre explicațiile acestei diferențe, în percepția demnitarilor Porții, era dorința Rusiei de a extinde cât mai mult în Balcani „o mare linie de diviziune” teritorială între creștini și musulmani, urmare a formării unor principate creștine autonome în Serbia și Grecia⁴⁶.

Încă din debutul discuțiilor despre înființarea unui sau mai multor principate grecești, problema situației musulmanilor locuitori în acest spațiu i-a preocupat pe diplomații Marilor Puteri⁴⁷. Cauza îngrijorărilor era legată de incompatibilitatea între un

³⁹ Până la 1826, restricțiile privind politica fiscală și funcționarea instituțiilor fuseseră cuprinse numai în actele interne ale Imperiului Otoman (*hatışerifuri*, *seneduri*, *firmane*), iar tratatele și convențiile ruso-turce se refereau generic doar la „privilegiile și imunitățile” Principatelor. Vezi *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, p. 131–131 (10 iulie 1774, *Tratatul de la Kuciuk Kainargi*, art. XVI); p. 154–155 (10 martie 1779, *Convențiunea explicativă din Constantinople*, art. VII); p. 221–222 (9 ianuarie 1792, *Tratatul de pace de la Iași*, art. IV); p. 297–298 (28 mai 1812, *Tratatul de pace de la București*, art. V). După încheierea Tratatului de la București, Rusia a încercat să impună Porții un *Act regulamentar* pentru Moldova și Țara Românească, dar evenimentele din 1821 au întrerupt negocierile (*Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVIII, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1847–1851) cu un apendice cuprinzând documente diplomatice rusești din 1817–1821*, publicate de Nerva Hodoș, București, 1916, p. 383–385; Buyukdere, mai 1818, *Conținutul actului regulamentar pentru Principatele românești*).

⁴⁰ *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, p. 315–316.

⁴¹ George I. Lahovari, *op. cit.*, în *CvL*, nr. 7/1887, p. 586–591.

⁴² Suzana Rajić, *Serbia – The Revival of the Nation State: From Turkish Provinces to Autonomous Principality*, în *Empires and Peninsulas: Southeastern Europe Between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699–1829*, edited by Plamen Mitev, Ivan Parvev, Maria Baramova, Vania Racheva, LIT Verlag, Berlin, 2010, p. 147. Un plan de autonomie al Serbiei, după modelul Moldovei și Țării Românești, a fost trasat în 1812 de Capodistria, după discuții cu Matija Nenadović, și propus țarului ca bază a negocierilor cu turcii (Dušan T. Bataković, *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867)*, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2014, p. 81–82). Un statut intermediar de semi-autonomie fusese stabilit în noiembrie 1815, în urma emiterii unui *firman* al Porții, la propunerea lui Marshli Ali Pașa, după discuții cu Miloș Obrenović, dar multe lucruri au rămas în suspensie și trebuiau clarificate în cadrul negocierilor ruso-turce privind aplicarea Tratatului de la București (Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 1991, p. 24).

⁴³ Elodie Lawton Mijatovick, *The History of Modern Serbia*, William Tweedie, London, 1872, p. 97.

⁴⁴ *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, p. 317 (*Actul separat relativ la Serbia*).

⁴⁵ *Ibidem*, I, p. 318; *Vneshniaia politika Rossii XIX i nachale XX veka: Dokumenty Rossiis-kogo ministerstva inostrannykh del*, XIV, *Ianvar 1825 g-dekabr 1826 g*, Izdatel'stvo nauka, Moskva, 1985, p. 501–502 (Petersburg, 1 iunie 1826, Nesselrode către Vorontzov).

⁴⁶ *Papers relative to the Affairs of Greece 1826–1832*, London, Printed by J. Harrison and son, 1835, p. 421 (17 noiembrie 1827, *Résumé d'une conférence entre Monsieur l'Envoyé de Russie et le Reis Effendi*).

⁴⁷ Krzysztof Popek, *The Emigration of Muslim from the Greek state in the 19th century. An Outline*, în „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia”, 27, 2020, p. 99–103.

statut politico-juridic asemănător altor teritorii ale Imperiului Otoman nelocuite de turci (Principatele Române) și numărul însemnat de musulmani localnici, ce nu puteau fi integrați noii ordini social-politice⁴⁸. Din start, prin proiectul confidențial din ianuarie 1824, dezvăluit de presă în iunie⁴⁹, intențiile Rusiei au fost clare: organizarea unor/unui principate grecești având un *regim de privilegii* precum al Țării Românești și Moldovei, dar și o *autonomie politică* de „principat creștin” similară cu aceea proiectată pentru Serbia⁵⁰ în Tratatul de la București și în negocierile ulterioare, întrerupte la 1821⁵¹. Primii afectați de un atare plan nu puteau fi decât musulmanii stăpâni de pământuri în regiune și din administrație, cum bine înțelegea lordul Strangford la prima lectură: „[...] un proiect de acest gen va elimina religia musulmană și bazele fundamentale ale Imperiului Otoman” din teritoriile rezervate principatelor grecești⁵².

Ponderea populației musulmane din viitorul stat grec era aproximată de diplomații epocii aproape la paritate cu a creștinilor, percepție exagerată, probabil interesată, în dezacord cu procentul real de circa 10% din populația viitorului regat al Greciei. În schimb, ei dețineau spre două treimi din terenul agricol al regiunii⁵³. Ideea de „a-i supune pe turci unei guvernări de principii greci” era dezavuată, deoarece „niciodată turcii nu se vor supune unei autorități creștine, iar sultanul ar fi pierdut dacă ar subscrie la asemenea măsură”. Iar ideea de a „asimila administrația acestor principate grecești cu cea existentă în Principatele Moldovei și Valahiei este ridicolă” și „scapă complet din vedere faptul că *nu există turci în aceste Principate* [s.n.]”⁵⁴. În cele din urmă, protocolul anglo-rus din 4 aprilie 1826 a validat caracterul creștin al proiectatului principat al Greciei, condus de un „guvernământ format exclusiv din greci, cu autorități alese și numite de ei înșiși”, alături de libertatea de conștiință și a comerțului. Apărea amintită pentru prima dată și exproprierea musulmanilor în favoarea grecilor creștini⁵⁵.

În cazul Moldovei și Valahiei, restricțiile relative la musulmani erau vechi de secole, confirmate de tratatele ruso-turce anterioare și de actele interne ale Porții. În Serbia și Grecia, problema proprietăților musulmanilor a deschis calea părăsirii acestor teritorii de către o parte însemnată a lor, sub discreta dar insistentă presiune a diplomaților

⁴⁸ *Dépêches inédites*, II, p. 188 (Viena, 31 martie 1823, Gentz către Grigore Ghica); Kemal Karpat, *Ottoman Relations with the Balkan Nations after 1683*, în idem, *Studies on ottoman social and political history: Selected articles and essays*, Boston, Köln, Brill, Leiden, 2002, p. 417; Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece. From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Leiden, Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2012, p. 31–32.

⁴⁹ *Exterieur*, în „Le Constitutionnel, Journal de Commerce, Politique et Littéraire”, 31 mai 1824, p. 1; *Dépêches inédites*, II, p. 341–343 (Viena, 17 iunie 1824, *Extrait d'un mémoire du cabinet de Russie sur la pacification des Grecs*).

⁵⁰ Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls des Griechen Vom Türkischen Reiche Im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Königreiches*, IV, Wien, 1867, p. 67 (*Mémoire du Cabinet de Russie sur la pacification de la Grèce. Le 9 Janvier 1824*).

⁵¹ *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVIII, p. 427–428 (Petersburg, 17 martie 1820, *Depeșa trimisă de Minister baronului Stroganov, asupra atitudinii politice a Rusiei față de Principate, de Serbia și de greci*); Al. Vianu, *Negocierile ruso-turce cu privire la Principatele Române (1820–1821)*, în „Analele româno-sovietice”, seria Istorie, XVII, nr. 2/1963, p. 109–116.

⁵² *Dépêches inédites*, II, p. 341 (Viena, 18 iunie 1824, Gentz către Grigore Ghica).

⁵³ Stefanos Katsikas, *Millet legacies in a national environment: political elites and Muslim communities in Greece (1830–1923)*, în *State-nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830–1945*, edited by Benjamin C. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis and Paraskevas Konortas, New York, Routledge, 2013, p. 48.

⁵⁴ *Dépêches inédites*, II, p. 412 (Viena, 1 decembrie 1824, Gentz către Grigore Ghica).

⁵⁵ *Abstracts of Proceedings in the Greek Question, to the Conclusion of the Treaty Between England, Russia, and France, of July 6th, 1827*, Foreign Office (secret and confidential), II, p. 6 (4 aprilie 1826, Wellington către George Canning).

ruși⁵⁶, conferind un plus de omogenitate comunitară, cu rol important în viitoarea cristalizare statală a Serbiei și Greciei⁵⁷. În acest context, se înțelege de ce liderii mișcării politice grecești respingeau alternativa vehiculată de turci și austrieci ca Grecia să fie trecută „în lista provinciilor otomane cu câteva privilegii”, pe care otomanii le încălcau în mod regulat. Doreau autonomie statală și plecarea dregătorilor și proprietarilor musulmani de pământuri⁵⁸.

*
* *

Unele explicații ale diferenței de conținut între actul separat privitor la Principate și cel aferent Serbiei țin de negocierile diplomatice complicate dintre 1822 și 1826 privind reluarea relațiilor oficiale ruso-otomane. Inițial, pozițiile celor două Puteri se prezentau ca ireconciliabile. Imperiul Otoman se prelua de dreptul său la „suveranitate”, inclusiv în Țara Românească și Moldova, acuzându-i pe ruși de complicitate la izbucnirea și întreținerea răzvrătirilor, iar Rusia culpabiliza viciile administrației otomane ca factor al declanșării revoltelor ortodocșilor din Balcani⁵⁹. Cât privește Austria, în acord cu interesele acesteia la Dunărea de Jos, Metternich avea să apeleze în mod constant la legitimismul renăscut al țarului Alexandru după Congresul de la Laybach⁶⁰. Asumându-și cu inteligență rolul de mediator, cancelarul a reușit în timpul Congresului de la Verona (octombrie 1822) să convingă Puterile implicate de necesitatea restrângerii temei negocierilor, în prima etapă, strict la condițiile reluării relațiilor ruso-otomane în temeiul tratatelor anterioare, excluzând chestiunea greacă⁶¹.

Acordul nu a durat, căci noul ministru de Externe britanic, George Canning (13 septembrie 1822), a inițiat discuții preliminare privind situația insurgenților greci. Aceste tatonări au atins și problema statutului politico-juridic al unui viitor principat grec în Moreea⁶², dar pentru Moldova și Țara Românească nu s-a avansat dincolo de contro-

⁵⁶ Propunerile Rusiei privind statutul Greciei erau cât se poate de clare încă din martie 1826: „Grecii vor plăti un tribut anual Porții. Se vor bucura sub suzeranitatea Porții de o deplină libertate de conștiință, a administrației interne și a comerțului. Se vor conduce singuri sub influența autorităților naționale la numirea cărora Poarta va avea un cuvânt de spus. Pentru a fi separați complet de turci și pentru a preveni coliziunile inevitabile în orice altă ipoteză, vor dobândi proprietăți musulmane care pot fi găsite fie în Grecia continentală, fie în Arhipelag” (*Despatches, Correspondence and Memoranda...*, III, p. 244; 20 martie/1 aprilie 1826, *Projet de Protocole by Counts Nesselrode and Lieven*). Încă din aprilie 1826, Anglia acceptase cerința Rusiei ca proprietățile musulmane din viitorul stat autonom grec să fie răscumpărate (*ibidem*, III, p. 246; St. Petersburg, 23 martie/4 aprilie 1826, *Protocol proposed by the Duke of Wellington*; p. 241; Petersburg, 14/26 martie 1826, *Memorandum*). În Protocolul ruso-britanic din 4 aprilie 1826 apăreau doar câteva formulări ușor diferite de cele propuse anterior de Rusia, fără a schimba înțelesul prevederilor (*ibidem*, III, p. 249–250; Petersburg, aprilie 1826, *Arrangement respecting the Greeks*). Actul separat relativ la Serbia din Convenția de la Akkerman conținea aceleași precizări pentru Serbia (*Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, p. 317).

⁵⁷ Konstantinos Tsitselikis, *op. cit.*, p. 31.

⁵⁸ *Despatches, Correspondence and Memoranda*, III, p. 130–131 (februarie 1826, *Memoir on the Prospects of Greece by Prince Mavrocordato*).

⁵⁹ *Dépêches inédites*, II, p. 145–146 (Verona, 6 decembrie 1822, Gentz către Grigore Ghica); *Recueil de documents relatifs à la Russie*, p. 209–212 (1826, *Précis de l'exposé des différends survenus en 1821, entre la Russie et la Porte, présenté à l'empereur Nicolas I^{er}, à son avènement au trône, par le ministère russe*).

⁶⁰ *Memoirs of Prince Metternich 1815–1829*, IV, edited by Prince Richard Metternich, translated by Alexander Napier, New York, Charles Scribner, 1881, p. 85–86.

⁶¹ *Memoirs of Prince Metternich*, IV, p. 84; *Dépêches inédites*, II, p. 146–147; Irby C. Nichols, *The European Pentarchy and the Congress of Verona, 1822*, Hague, Martinus Nijhoff, 1971, p. 245–247.

⁶² Barbara Jelavich, *op. cit.*, p. 66–67. Britanicii propuneau în Moreea o „formă de guvernământ similară celei a Principatelor de la Dunăre”, discuțiile cu insurgenții greci urmând să aibă loc cu acordul Porții, prin medierea guvernatorului britanic al Insulelor Ioniene, generalul Maitland (*Dépêches inédites*, II, p. 187; Viena, 31 martie 1823, Gentz către Grigore Ghica).

versele relative la retragerea trupelor otomane și recunoașterea legitimității noilor domni pământeni⁶³. Ce altceva însemna precizarea lui Nesselrode dintr-o adresă oficială către lord Strangford: „[...] nu trebuie să uităm că, hotărând că de acum înainte nobilimea moldoveană și valahă va da gospodarii celor două principate, turcii au făcut o schimbare în modul de administrare al acestor provincii [s.n.]” contrară tratatelor⁶⁴? La rândul său, cavalerul de Gentz expunea o teză familiară diplomației vieneze despre *pretențiile exagerate ale Rusiei* în relație cu un pretins „drept de protecție pozitivă față de toți grecii răspândiți în Imperiul Otoman”, dar și un „drept de intervenție particular – un fel de *coregență* – în administrația Principatelor de la Dunăre”, Moldova, Valahia și Serbia⁶⁵.

Din diversele documente diplomatice se întrevide că la Petersburg se miza pe un joc al echilibrului între Austria și Regatul Unit, astfel încât Rusia să-și poată urmări interesele balcanice⁶⁶. Primele tatonări britanice în chestiunea constituirii unui principat al Greciei au creat nemulțumiri în capitala țaristă și au motivat acordul ruso-austriac din 1823 de la Cernăuți privind *separarea* „chestiunii insurgenților greci” de aceea a „intereselor directe ale Rusiei” în relație cu Imperiul Otoman⁶⁷. S-a hotărât că mai întâi trebuiau depășite obstacolele reluării relațiilor diplomatice oficiale ruso-otomane și apoi discutate soluții politice în chestiunea greacă⁶⁸. În schimb, ambasadorul britanic, lord Strangford, se străduia să păstreze corelația între cele două chestiuni, sugerând că o atitudine mai diplomatică a Porții față de insurgenții greci ar ajuta concilierea ruso-turcă și ar limita influența liderilor radicali ai mișcării grecești⁶⁹. De asemenea, considera justificată menținerea unui contingent militar otoman limitat ca număr în Principate, expunând pe larg motivele – pericolul unor acțiuni subversive eteriste, liniștea internă, greu de asigurat de către domni prin mijloace proprii, moderația dovedită de comandanții otomani – într-un lung memoriu adresat lui Nesselrode⁷⁰.

Punctul esențial din memoriul lui Strangford explică destul de bine linia politicii otomane față de Principate și sprijinul britanic de care se bucura la 1823–1824! Poarta era dispusă să recunoască „influența tutelară” a Rusiei în Principate, „a cărui exercițiu legal se bazează pe stipulațiile cele mai explicite și cele mai solemne” ale tratatelor, cu condiția ca Rusia să accepte „*noul principiu în virtutea căruia noii gospodari au fost numiți* [s.n.]”⁷¹. Se remarcă aici sămburele strategiei otomane: Țara Românească și Moldova să rămână *provincii privilegiate* ale Porții, cu prețul unor concesiuni alternative și sprijinul Regatului Unit.

⁶³ *Vneshniaia politika Rossii*, XIII, Ianvar 1823 g-dekabr 1824 g, 1982, p. 657 (Petersburg, 18 decembrie 1824, Nesselrode către Pozzo di Borgo).

⁶⁴ Prokesch-Osten, *op. cit.*, IV, p. 12 (Petersburg, 7 mai 1823, Nesselrode către Strangford). Conform aceluiași document, țarul se arăta dispus să recunoască de data aceasta numirea celor doi domni pământeni, urmând ca pe viitor orice modificare a prevederilor Tratatului de la București privind Principatele să fie rezultatul unor negocieri bilaterale.

⁶⁵ *Dépêches inédites*, II, p. 216 (Viena, 16 iunie 1823, Gentz către Grigore Ghica).

⁶⁶ *Vneshniaia politika Rossii*, XIII, p. 320–321 (Petersburg, 9 ianuarie 1824, Nesselrode către Lieven).

⁶⁷ *Dépêches inédites*, II, p. 246 (Viena, 16 septembrie 1823, Gentz către Grigore Ghica); Miroslav Sedivy, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, Pilsen, University of West Bohemia, 2013, p. 102.

⁶⁸ *Recueil de documents relatifs à la Russie*, p. 214, 216.

⁶⁹ Prokesch-Osten, *op. cit.*, IV, p. 38–39 (*Note de Mr. l'Ambassadeur d'Angleterre au Réis-Efendi en date du 11 Aout 1823*). De altfel, aceasta fusese linia politică trasată de George Canning, de la începutul mandatului ca ministru de Externe (*Despatches, Correspondence and Memoranda*, II (January, 1823 to December, 1825), 1867, p. 369–370; 27 septembrie 1822, George Canning către Wellington).

⁷⁰ Prokesch-Osten, *op. cit.*, IV, p. 55–56 (*Dépêche de Lord Strangford à Mr. le Comte de Nesselrode de date Constantinople 22 Septembre 1823*).

⁷¹ *Ibidem*, IV, p. 56–57.

Principiul *statu-quo ante* avea să fie opus imediat de Rusia acestei strategii și comunicat Porții drept condiție primară a reluării relațiilor diplomatice⁷². În schimb, poate în compensație, țarul aviza acordul dintre Nesselrode și Metternich⁷³ privind necesitatea indispensabilă a „intervenției colective a Marilor Puteri” și a „unui plan de conciliere a intereselor divergente ale Porții, ale supușilor săi răzvrățiți și ale Puterilor europene”⁷⁴. Se producea o interesantă răsturnare de planuri, generatoare de complicații pentru britanici, siliți să transmită eventuale proiecte de pacificare originare de la Petersburg, câtă vreme relațiile diplomatice ruso-otomane rămăneau rupte. Nemulțumit de gesturile favorabile grecilor făcute de societățile filo-elene britanice și de autoritățile din Insulele Ioniene, aflate sub protectoratul Londrei, Metternich a schimbat macazul atunci când a acceptat în principiu aceste negocieri. Nu mai susținea ideea tratării chestiunii grecești după restabilirea relațiilor ruso-turce, dimpotrivă. Acum de acest *principiu* se prevalau tocmai britanicii⁷⁵.

Nota remisă de lord Strangford lui reis-effendi (Saida-Effendi), în 10 aprilie 1824, realmente ultimativă, reflectă schimbarea situației politice și noua fază în care intra problema retragerii militare otomane din Principate. Ca să nu-și vadă interesele mediteraneene iremediabil afectate, britanicii îi presau serios pe turci să îndeplinească exigențele rusești și, odată numit oficial un ambasador rus la Constantinopol, diplomația londoneză să-și recapete libertatea de mișcare. Între cerințe, pe primul loc figura *retragerea totală și imediată din Moldova și Valahia* drept condiție indispensabilă a restaurării „vechilor privilegii” ale „acestor nefericite provincii [s.n.]”⁷⁶.

Contextul politic s-a agravat din momentul apariției în presă a acelui plan rusesc de „pacificare a Greciei” (iunie 1824)⁷⁷, iar presiunilor britanice li s-au adăugat imediat cele austriece. Acum Metternich a devenit interesat în grabnica reluare a relațiilor oficiale ruso-turce, altfel țarul Alexandru și-ar fi menținut poziția avantajoasă în a crește exigențele în chestiunea greacă⁷⁸, cu toate că Nesselrode dădea asigurări că cele două aspecte aveau să fie tratate separat în continuare⁷⁹. Se dovedea imperativ ca un ambasador rus la Constantinopol să preia cât mai repede responsabilitatea actelor diplomatice rusești⁸⁰, motiv de continue insistențe ale Austriei și Angliei ca turcii să purceadă la

⁷² *Recueil de documents relatifs à la Russie*, p. 218; *Dépêches inédites*, II, p. 286 (Viena, 16 ianuarie 1824, Gentz către Grigore Ghica).

⁷³ *Memoirs of Prince Metternich*, IV, p. 90–91.

⁷⁴ *Dépêches inédites*, II, p. 274 (Viena, 17 noiembrie 1823, Gentz către Grigore Ghica).

⁷⁵ *Ibidem*, II, p. 310–311 (Viena, 15 aprilie 1824, Gentz către Grigore Ghica). Vezi explicațiile lui Wellington într-o depeșă către George Canning (*Despatches, Correspondence and Memoranda*, II, p. 395–396; 13 ianuarie 1825).

⁷⁶ Prokesch-Osten, *op. cit.*, IV, p. 95–96 (*Note remise à la Sublime Porte par Lord Strangford, en date du 10 Avril 1824*). În respectiva notă diplomatică, Strangford prelua tezele rusești, pentru prima dată și fără echivocuri: confirma „dreptul de intervenție tutelară” al Rusiei, conform tratatelor anterioare, caracterul de „guvernământ militar otoman” al regimului de ocupație, contrar acelorasi tratate, în pofida numirii domnilor, justitea refuzului de a reveni acasă al celor „mai importanți și mai bogați proprietari” pământeni etc.

⁷⁷ *Vneshniaia politika Rossii*, XIII, p. 309–314 (Petersburg, 9 ianuarie 1824, *Mémoire sur la pacification de la Grèce*).

⁷⁸ *Ibidem*, XIV, p. 128–130 (Petersburg, 4 aprilie 1825, Nesselrode către Pozzo di Borgo); Miroslav Sedivy, *op. cit.*, p. 107–108.

⁷⁹ La 4 aprilie 1824, Lieven i-a transmis lui George Canning conținutul unei note a contelui Nesselrode în acest sens: „[...] the re-establishment of the Russian Mission at Constantinople would not, as apprehended by British Government, be made to depend upon the issue of the proposed negotiation with the Porte for the pacification of Greece” (*Abstracts of Proceedings in the Greek Question*, I, p. 4; 27 februarie 1824, Nesselrode către Lieven).

⁸⁰ Acesta era sensul unui nou memoriu al lui Strangford către Nesselrode (Prokesch-Osten, *op. cit.*, IV, p. 106; Constantinopol, 29 iunie 1824).

retragerea imediată din Principate⁸¹. Nu a fost precupețit niciun efort, inclusiv corespundențe ale lui Metternich și lord Strangford cu Ioniță Sandu Sturdza, cel care întârzia emiterea unei „chezășii” privind asigurarea ordinii în țară după retragere⁸².

Repoziționarea Puterilor implicate spre sfârșitul anului 1824, vizibilă pe teren diplomatic în intenția numirii lui Stratford Canning la Petersburg și a înlocuirii lordului Strangford la Constantinopol, în tergiversarea sosirii lui Ribeaupierre, numit de țar ambasador în capitala otomană, sau a desemnării ca mare vizir a pașei de Silistra, Mehmed Selim, în locul moderatului Galib Pașa, avea incidență cu ambele chestiuni arzătoare: Principatele dunărene și „rebelii greci”⁸³. Foarte repede după numirea lui Ribeaupierre și înainte ca Stratford Canning să ajungă la Petersburg, ministrul de Externe britanic a dezavuat explicit continuarea negocierilor dintre ambasadorii Marilor Puteri din capitala Rusiei⁸⁴, producând un șoc diplomatic la Viena și Petersburg⁸⁵. În mod evident, Anglia își recăpătase libertatea de mișcare diplomatică și acționa în consecință, sub imperiul propriilor interese politice și comerciale.

Comentată în fel și chip de mediile diplomatice⁸⁶, pusă pe seama presiunilor opoziției parlamentare, ale curentului filo-elen și ale opiniei publice⁸⁷, politica guvernului britanic avea motivații ușor de înțeles⁸⁸. Un principat grec (sau mai multe) cu regim politico-juridic asemănător cu al Principatelor Române era considerat un pericol mortal pentru interesele britanice și un început de basculare a raporturilor de putere din Mediterana orientală în avantajul Rusiei. De asemenea, *autonomia politică garantată internațional* a unui stat grec vasal Porții apărea ca defavorabilă intereselor rusești, având drept efect „compromiterea deplină a vechii sale influențe asupra grecilor”, în baza prevederilor tratatelor ruso-turce anterioare⁸⁹.

Antidotul acestei politici „europene”, în ochii adepților unei politici rusești mai ferme, precum Pozzo di Borgo sau Stroganov, era, a câta oară, ocuparea Principatelor Române și demantelarea autorității dobândită de turci în aceste „provincii tributare”⁹⁰.

⁸¹ George Canning îl avertiza pe Nesselrode că ministrul britanic la Petersburg, Charles Bagot, nu va participa la lucrările conferinței de la Petersburg despre „pacificarea Greciei” până când relațiile oficiale ruso-otomane nu vor fi pe deplin restabilite (*Abstracts of Proceedings in the Greek Question*, p. 5; 15 martie 1824, George Canning către Lieven).

⁸² *Dépêches inédites*, II, p. 351–352 (Viena, 16 iulie 1824, Gentz către Grigore Ghica); Cristian Ploscaru, *Un complot și un plan de reformă „constituțională” în vremea lui Ioniță Sandu Sturdza, în Mari familii boierești din Moldova în veacurile XVII–XIX. Referințe identitare și manifestări de putere*, editori Mihai-Bogdan Atanasiu, Mihai Mirza, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, p. 77.

⁸³ *Dépêches inédites*, II, p. 385–386 (Viena, 2 octombrie 1824, Gentz către Grigore Ghica).

⁸⁴ *Despatches, Correspondence and Memoranda*, II, p. 323–324 (Gloucester Lodge, 17 octombrie 1824, George Canning către lord Liverpool); *Abstracts of Proceedings in the Greek Question*, I, p. 7–8 (7 noiembrie 1824, George Canning către Lieven).

⁸⁵ Cavalerul de Gentz înțelegea foarte bine strategia britanică: „Domnul. Canning nu a dorit să se angajeze în deliberări care l-ar fi putut compromite în fața opiniei publice din țara sa sau să îl implice în demersuri ce ar fi putut împiedica întreaga libertate a mișcărilor sale în diferitele faze ale desfășurării evenimentelor. Acesta este întregul secret al protestului său împotriva conferințelor” (*Dépêches inédites*, II, p. 437–438; Viena, 15 ianuarie 1825, Gentz către Grigore Ghica).

⁸⁶ La Petersburg planau suspiciuni în legătură cu o înțelegere secretă anglo-austro-otomană, cu scopul de a paraliza politica țaristă în Balcani (*Vneshniaia politika Rossii*, XIV, p. 192–193; 8 iunie 1825, Minciaky către Nesselrode).

⁸⁷ Alexander Grammatikos, *British Romantic Literature and the Emerging Modern Greek Nation*, Palgrave Macmillan, 2018, p. 10–14.

⁸⁸ Allan Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution; Collected Essays*, I, edited by Edward Ingram, New York/Routledge, 2013, p. 214–221.

⁸⁹ *Dépêches inédites*, II, p. 466 (Milano, 6 mai 1825, Gentz către Grigore Ghica).

⁹⁰ *Recueil de documents relatifs à la Russie*, Paris, 1854, p. 16 (*Dépêche réservée du general Pozzo di Borgo en date de Paris du 16 octobre 1825*).

Nu doar ascensiunea lui Nicolae I la tronul țarilor, ci și delimitarea pozițiilor celor doi mari jucători implicați (Rusia și Marea Britanie) aveau să conducă la identificarea de soluții în „chestiunea orientală”. Ambele Puteri se angajau să nu-și extindă teritorial influența (în insulele Mediteranei orientale, respectiv la Dunăre), iar Regatul Unit să se implice ca mediator atât între ruși și otomani, cât și între cei din urmă și grecii răzvrățiți⁹¹.

În lumina rapoartelor diplomatice consultate, politica Rusiei față de Imperiul Otoman din acești ani pare ezitantă, cu fluctuații de atitudine și fără obiective precise. Nu puțini istorici au girat o explicație provenind din epocă, axată pe firea schimbătoare a țarului, pe așa-zisa pendulare a sa între „liberalism” și un legitimism cu tușe mistice. Cu toate acestea, analizate din unghiul tradiției negocierilor diplomatice ruso-otomane începute la Kuciuk-Kainardji, mai greu de pătruns de reprezentanții altor Puteri, nesfârșitele pertractări dintre 1822 și 1825 gravitează în jurul unei mize esențiale – *controlul regimului politic din Principatele Române*⁹². Cum bine a sesizat cavalerul de Gentz, discuțiile au evoluat în raport cu semnificațiile noțiunii de *statu-quo ante*, iar otomanii nu doreau cu niciun chip să se întoarcă la stadiul negocierilor întrerupte în noiembrie 1820⁹³ și să piardă tot ceea ce au acumulat în materie de autoritate suzerană în Principate după 1821⁹⁴. Dacă în cazul Greciei răzvrățite, la Constantinopol se insera tot mai clar ideea că „întoarcerea la vechea stare de lucruri” era o iluzie, în restul teritoriilor unde își disputa autoritatea cu Rusia, Imperiul Otoman dorea să se păstreze „un regim de independență civilă și administrativă [nu politică] prin menținerea lor ca *tributare* sub dominația sa”⁹⁵.

*

* *

Toate aceste ambiguități asociate statutului Principatelor Române au fost limpede reflectate într-o serie de memorii și proiecte de reformă, înainte și după Convenție, marcând intrarea într-o nouă etapă, modernă, a teorie „drepturilor noastre istorice față de Înalta Poartă”, una din temele predilecte ale emancipării statale românești în scrierile de mai târziu ale pașoptiștilor⁹⁶.

Oportunist și ros de dorința domniei, duplicitar, dar inteligent și cult, Mihail Sturdza a avut meritul de a deschide această serie printr-un memoriu redactat în 1825 și iscălit de mai mulți boieri refugiați⁹⁷. Schimbarea de abordare este interesantă și pe deplin

⁹¹ *Abstracts of Proceedings in the Greek Question*, II, p. 1–2 (10 februarie 1826, George Canning către Wellington).

⁹² Relevantă în acest sens, una din aserțiunile lui Saida-Effendi sintetiza temerile Porții relativ la adevăratele intenții ale Rusiei: „Cabinetul de la Sankt Petersburg nu se grăbește să declare disputele actuale încheiate, pentru a deschide mai repede discuția despre chestiunea alarmantă a pacificării Greciei și, sub titlul specios al interesului față de religie și umanitate, Rusia își propune de fapt dezmembrarea Imperiului Otoman” (*Dépêches inédites*, II, p. 392–393; Viena, 19 octombrie 1824, *Relations entre la Russie et la Porte*).

⁹³ *Ibidem*, II, p. 352–353.

⁹⁴ Problema beșliilor, a celui contingent de câteva sute de soldați turci menit să asigure ordinea în cele două Principate, nu rezultă din documente a fi atât de importantă în sine, cât mai ales ca un exercițiu de autoritate al Porții. Vezi extrasele din argumentația lui Saida-Effendi, reproduse în scrisoarea lordului Strangford către Nesselrode (Prokesch-Osten, *op. cit.*, IV, p. 109–110, 112).

⁹⁵ *Ibidem*, IV, p. 169 (*Instruction pour le Baron d’Ottenfels. St. Petersbourg, 18 Avril 1825*).

⁹⁶ Nicolae Bălcescu, *Drepturile românilor către Înalta Poartă*, în idem, *Opere*, I, partea I-a, *Scrieri istorice, politice și economice*, ediție critică adnotată de G. Zane, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol al II-lea”, 1940, p. 263–267.

⁹⁷ *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, vol. IV, 1802–1849, documente adunate, coordonate și publicate de D. A. Sturdza, D. C. Sturdza și Octavian Lugoșianu, București, 1891, p. 73 (22 decembrie 1825, Iordache Roset Roznovanu către Mihail Sturdza). Din conținutul scrisorii se înțelege că Mihail Sturdza a redactat memoriul boierilor moldoveni către țar.

relevantă, deoarece tot el întocmise doi ani înainte un concept de suplică, în care vorbea despre „legăturile cu cari strămoșii noștri s-au închinat la Poartă [s.n.]”⁹⁸. În textul din 1825 se cerea explicit autonomie statală, „restabilirea ordinii legale și a regimului distinct pe care Moldova l-a avut din timpuri imemorabile, regim dobândit în baza unui *pact liber consimțit*” cu otomanii⁹⁹. Afirmarea unui presupus caracter contractual al vechilor capitulații, renunțarea la retorica închinării voluntare apare *prima dată* în acest memoriu, urmat de altul, în care erau precizate mai în detaliu condițiile „*tratatului* încheiat în 1529 de domnul Bogdan cu sultanul Soliman”: exercițiul liber al religiei creștine și interdicția stabilirii musulmanilor în țară, „independență și libertatea comerțului”, dreptul boierilor de a alege pe domn și „de a ne guverna fără nicio restricție în afara legilor noastre scrise și cutumii”¹⁰⁰.

Altfel spus, erau enumerate *toate atributele unui stat nesuveran, dar deplin autonom*. Caracterul statal al celor două Principate și autonomia lor garantată prin tratate cu turcii erau afirmate și de Nicolae Roset Roznovanu. Acesta îl cita pe Dimitrie Cantemir și explica mai departe că abia sub domnii fanarioți suzeranul otoman le-a tratat în mod abuziv ca provincii tributare¹⁰¹. Întreaga *teorie națională* a „drepturilor istorice față de Înalta Poartă”, vehiculată mai târziu de pașoptiști, apare aici pe deplin rotunjită¹⁰², cum reflectă și o afirmație a mitropolitului Ungro-Vlahiei, Grigore Dascălu. Acesta, aflat în conflict cu domnul pe tema unor impozite ce să acopere noi cereri otomane în bani, și-a argumentat refuzul în temeiul statutului „acestui voievodat monarhic aristocratic, la origine, în vremea independenței sale, ca și după dependența sa de Imperiul Otoman; până în ziua de astăzi, nimic nu s-a schimbat” în această privință¹⁰³.

La polul opus ca opțiune politică, Ionică Tăutu, cunoscut partizan al menținerii relațiilor strânse cu Poarta, în răspunsul la o epistolă a lui Teodor Balș despre „temeiurile și mijloacele politicii externe a Moldovei”, nu uita să precizeze că „noi suntem un norod supus Porții”, dar „rămânem înlăuntrul nostru slobozi în legia, în pravilile și în obiceiurile noastre”. Invoca un vechi „privilegiu ce ni dăduse sultan Soliman”, în virtutea căruia „noi rămăsăm a fi aceia ce să numește un *état souverain*: aveam ocârmuirea noastră, mai neatârnată, [...] putem face [...] războaie și păci cu megieșii; înșămnam ceva între alte staturi și putem ține cu dânsile aduciri diplomaticești”¹⁰⁴. Limbajul arhaic nu

⁹⁸ *Ibidem*, Supliment I, IV, p. 9 (1823, *Legăturile cele primite și întărite de la Poartă*).

⁹⁹ *Ibidem*, Supliment I, IV, p. 83 (*Petițiunea boierilor Moldovei către Împăratul Rusiei*). După conținut, memoriul trebuie să fie ulterior ultimatumul înaintat Porții de Rusia (4 aprilie 1826), deoarece în text se preciza că „Sublima Poartă se pregătește să restabilească ordinea noastră legală și regimul distinct” și că o parte din boierii refugiați, alții decât semnatarii, s-au întors în țară. Într-adevăr, în mai 1826, Nicolae Canta apărea postelnic, iar Alexandru Sturdza vistiernic în Divanul domnesc (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, X, *Studii și documente cu privire la familia Râșcanu*, Iași, Tipografia „Dacia”, 1915, p. 280–281), ambii boieri importanți din grupul refugiaților apropiat frunțașilor familiei Sturdza (Cristian Ploscaru, *Originile „partidei naționale” din Principatele Române*, I, *Sub semnul „politicii boierești”*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 693–694).

¹⁰⁰ *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, IV, p. 86 (*Petițiunea Moldovenilor către Împăratul Rusiei*).

¹⁰¹ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 133–134 (Saint Petersburg, 19 iunie/1 iulie 1826, N. Rosetti Roznovanu, *Mémoire adressé à Russie*).

¹⁰² *Vezi Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, I, 1821–1848 iunie 20, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1902, p. 399 (17 mai 1848, *Instrucțiunile date lui Ion Ghica, pentru misiunea sa la Constantinopol*); *Nația noastră în raporturile cu Sublima Poartă*, în Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 560.

¹⁰³ *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, X, *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București (1763–1844)*, adunate, adnotate și adnotate de N. Iorga, București, 1897, p. 316 (27 februarie 1825, Kreuchely către Miltitz).

¹⁰⁴ Ionică Tăutu, *Scrisori social-politice*, cuvânt înainte, studiu introductiv, note de Emil Vărtosu, București, Editura Științifică, 1974, p. 158 (15 februarie 1826, *Scrisoare către Teodor Balș, mare postelnic al Moldovei*).

trebuie să inducă în eroare, ideile formulate sunt similare acelor expuse mai târziu de Mihail Kogălniceanu sau Nicolae Bălcescu¹⁰⁵. Cățiva ani înainte, același autor¹⁰⁶, în *Politicești luări aminte asupra Moldaviei*, se limita la teoria închinării voluntare, țara fiind „supusă stăpânitoarei sale puteri [a Porții] pre cât o leagă privilegiile” recunoscute¹⁰⁷. Spre 1826 și-a schimbat concepția asupra relațiilor istorice cu suzeranul, în noul context politic, și a susținut ideea existenței originare a unor *raporturi contractuale cu Imperiul Otoman*¹⁰⁸.

Aceste atribute ale autonomiei au fost vehiculate în diverse memorii și înainte, dar fără a se pune în discuție apartenența Principatelor la Imperiul Otoman, statutul lor de provincii privilegiate¹⁰⁹. Boierii cunoșteau foarte bine natura relațiilor Moldovei și Țării Românești cu Poarta, caracterul lor de provincii tributare, autonome, „libere, fiind separate la cancelarie și ferite de încălcări”¹¹⁰. Cu dibăcie, au încercat să navigheze în trecut printre noțiuni și interpretări destul de contradictorii, ținând cont de prevederile tratatelor, ale actelor interne otomane, dar și de contextul momentului, de puterea Rusiei sau a Porții. *De aceea nu se poate vorbi cu claritate de o evoluție progresivă a ideii de autonomie statală*. Puternic afirmată în momentele de speranță a înlăturării dependenței față de Poartă¹¹¹, ideea autonomiei revenea la condiția de respectare a privilegiilor și imunităților *raialelor*, la teoria închinării voluntare, în fazele de acalmie, de relativă stabilizare a regimului suzeranității otomane. După 1821 se observă o *cristalizare intelectuală*, structurarea unei concepții istorice limpezi despre relațiile istorice cu Imperiul Otoman¹¹²,

¹⁰⁵ Succint și explicit, Bălcescu sintetiza înțelegerea pașoptistă asupra relațiilor cu Imperiul Otoman: capitulația, acest „tratată prin care țara își păstrează dreptul de a se guverna cu legile sale, dreptul de a face război sau pace, dreptul de a-și alege pe capul nației [...]”, nu poate fi privit, după dreptul gintelor altfel decât ca un tratat de protecție, [...] care nu atinge suveranitatea ei” (Nicolae Bălcescu, *Drepturile românilor către Înalta Poartă*, p. 264).

¹⁰⁶ Identificarea autorului îi aparține lui Vlad Georgescu (*Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769–1830. Répertoire et textes inédits*, Association Internationale d’Études du Sud-Est Européen, București, 1970, p. 115).

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 108.

¹⁰⁸ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 202 (*Scrisoare către un „Milord”, despre starea Moldovei*).

¹⁰⁹ Vezi memoriul boierilor moldoveni refugiați către Minciaky, din 1823 (*Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, IV, p. 25–26). În textul *Réflexions sur la Moldavie* adresat autorităților rusești la 9/21 septembrie 1823, Iordache Roset Roznovanu numea Principatele Române „provincii” și enumera câteva din privilegiile acestora pe care Poarta le încălcase în mod repetat (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 116, 119). Nu doar în memoriile chibzuite de frunțașii boierimii, ci și în unele „manifesturi” patriotice din anii imediat următori „leatului 1821” apare teoria închinării voluntare. Într-un înflăcărat apel la unire din 1822, plin de obidă la adresa grecilor, ca „neam corcit” cu altele și presupus a fi inferior românilor ca noblețe, autorul muntean îi numea pe aceștia „robii turcilor”, în vreme ce românii ar avea alt statut „supt stăpânirea Porții Othomanicești, [...] cerută și primită de însuși ei, numai cu chip de protecție” (Emil Vîrtosu, 1821. *Date și fapte noi*, în „Cartea Românească”, București, p. 191–192; 1822, *Îndemnul la unire*).

¹¹⁰ Mustafa A. Mehmet, *O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poartă la 1792 (O carte de lege Kanunname în limba turcă)*, în *SRdI*, 20, nr. 4/1967, p. 702 (28 martie 1792, *Kanunname*). Vezi și Viorel Panaite, *Război, pace și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 439.

¹¹¹ Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române 1750–1831*, București, Editura Academiei Române, 1972, p. 145–147.

¹¹² Al. Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700–1821)*, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 353–377; Ștefan Lemny, *Întâlniri cu istoria în secolul XVIII. Teme și figuri din spațiul românesc*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003, p. 100–105. Spre exemplu, Zilot Românul afirma că „domnii Moldovii”, luând „pilda” domnilor Țării Românești, „ș-au întocmit legături cu turcul, și așa din toate neamurile și eparhiile se s-au supus la turc, aceste două eparhii numai au rămas slobode [...]”, iar celelalte roabe [s.n.].” Vezi Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Opere complete*, ediție îngrijită de Marcel-Dumitru Ciucă, București, 1996, p. 95, nota c. Relevante prin retorica lor patriotică și antigrecească

ca argument legitimant al caracterului statal al Principatelor, concepție care s-a deplasat dinspre *textele istorice* spre *memoriile politice* în perioada 1826–1828. În anii imediat următori mișcării revoluționare condusă de Tudor Vladimirescu, memoriile boierimii pământene din țară sau refugiate se concentrează asupra situației interne, au un puternic caracter anti-fanariot, dar, cu rare excepții, tind să ocolească problema raporturilor istorice cu Imperiul Otoman, ca argument legitimant al *autonomiei statale*. Din cele 71 de memorii din perioada iulie 1821 – decembrie 1825, repertoriile de Vlad Georgescu, doar două¹¹³ conțin referințe explicite la *autonomia statală*, la care se mai adaugă câteva memorii Roznovenеști, ce ridică anumite probleme de date.

Între acestea se distinge suplica *Deuxième mémoire* a lui Nicolae Roset Roznovanu, datată de Vlad Georgescu în iulie 1821, pe baza prezenței textului în același pachet cu un alt memoriu, *Project d'organisation provisoire pendant l'occupation*, aparținând aceluiași autor, pe care editorul îl plasează cronologic la 5/17 iulie 1821¹¹⁴. Într-adevăr, *Deuxième mémoire* este primul document dintr-un pachet ce grupează patru memorii, redactate în limba franceză. Următorul, *Etat de la Moldavie*, conține la sfârșit precizarea „envoyé au Baron de Stroganoff le 27 septembre 1821 à Petersbourg”¹¹⁵. Documentul este o copie *corectată* a unei suplici mai vechi (1818)¹¹⁶, după cum sugerează și ghilimelele folosite¹¹⁷. Memoriul, de un filo-rusism accentuat și interesat, a fost construit în jurul a două idei principale: extinderea dreptului de intervenție al Rusiei (ce urma să valideze alegerea unui domn de către boieri, bugetul anual și un regulament financiar) și limitarea ingerinței otomane în economia și administrația Moldovei.

A treia suplică, *Première mémoire. Project d'organisation provisoire pendant l'occupation*, lămurește titlul primului text din pachet (*Deuxième mémoire*), arată că acestea nu au fost așezate în ordine cronologică și oferă o nouă informație privind datarea: „envoyé au Baron de Stroganoff le 27 août 1821 à Odessa”¹¹⁸. Într-adevăr, în

sunt cunoscutele manifeste *Îndemn la unire* (Emil Vîrtosu, 1821. *Date și fapte noi*, București, Editura „Cartea Românească”, 1932, p. 187–197) și *Cugetul adevăratului român către frații săi* (*ibidem*, p. 197–202).

¹¹³ *Memoriul unor boieri moldoveni emigrați* (25 august 1822, Cemăuți) face referire explicit la „tratatul încheiat la anul 1529 de către domnul Bogdan cu sultanul Suleiman I-ii”, care „întărește slobozenia legii noastre cea sfinte, [...] ne împuternicești a alege prinții noștri și a ne ocârmui fără nicio periorisire”, drepturi întărite de firmene otomane și de tratatele ruso-turce (*Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, III, *Documente interne*, redactor responsabil Andrei Oțetea, București, Editura Academiei Române, 1960, p. 147). Datat de editor în decembrie 1822, fără vreo explicație, un memoriu muntean existent în *Fondul Alexandru Villara* de la Biblioteca Academiei Române reprezintă cel mai elaborat text cu profil reformator din Țara Românească până spre 1827. Întocmit în 1821, dacă luăm în calcul precizarea din text referitoare la „o socoteală dată anul trecut, 1820, la ambasada rusă de la Constantinopol” (p. 226), memoriul are 29 de „ponturi” și articulează trăsăturile autonomiei statale a țării: „[...] să se tragă hotarul [...] la jumătate din matca întreagă a Dunării”, „să se adauge de acum înainte și aceste cetăți”, Turnu, Giurgiu și Brăila „la întregul trup al statului Țării Românești [s.n.]”, „comerț slobod pentru toate produsele Țării Românești, atât pe uscat cât și pe mare”, „să se alcătuiască o gardă națională regulată a țării”, „să se numească totdeauna după alegerea națiunii [...] domn pământean [...] și să domnească pe viață” (*ibidem*, III, p. 230–234).

¹¹⁴ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets*, p. 106.

¹¹⁵ ANI, *Documente*, 546/14, f. 6.

¹¹⁶ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets*, p. 69–71.

¹¹⁷ ANI, *Documente*, 546/14, f. 4 v.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 7 v. În memoriu, autorul propune o organizare a administrației Moldovei asemănătoare cu aceea din Basarabia, chiar o contopire a acestora „sub aceeași dominație”, rusească, probabil, în cazul izbucnirii unui război ruso-turc. Administrația comună urma să fie condusă de un comitet boieresc provizoriu, rezidând la Iași, condus de Constantin Balș „Ciuntu”, și din care să mai facă parte guvernatorii civil și militar ai Basarabiei (Katacazi și Inzov), vistiernicul în funcțiune (Iordache Roset Roznovanu) și alți trei boieri „dintre cei mai vechi și mai respectați” (*ibidem*, f. 7). La data întocmirii memoriului, comitetul provizoriu boieresc de la Iași, ce a preluat conducerea țării după fuga lui Mihai Suțu în Basarabia, era dizolvat, membrii

august 1821, Stroganov se afla la Odessa, unde primea o epistolă de mulțumire din partea comunității grecești din oraș¹¹⁹, iar Nicolae Roset Roznovanu la Chișinău, de unde îl ruga tot în august 1821 pe Mihail Vorontsov să-i înmâneze o scrisoare lui Stroganov, ce nu poate fi decât suplica *Première mémoire. Projet d'organisation provisoire pendant l'occupation*¹²⁰. În contextul politic al momentului, ideile expuse erau de actualitate, războiul ruso-turc părea iminent și anunțat de ruperea relațiilor diplomatice în iulie, motivată de prezența militară otomană în Principate și de caracterul nelegitim, contrar tratatelor (pretindeau rușii) al administrației caimacamilor numiți de Poartă. Și destinatarul era bine ținut. Adept înfocat al războiului cu Imperiul Otoman, Stroganov a pledat în repetate rânduri pentru intervenția militară în Balcani, spre a împiedica „exterminarea fraților noștri întru Isus Hristos”¹²¹. În fine, ultimul memoriu *Aperçu des moyens d'opérer administration en Moldavie* întregește logica suitei de texte și poartă la sfârșit semnătura: „le grand Trésorier actuel de la Moldavie Nicolas Rosetti Roznovan”. Adresat contelui Wittgenstein, „général en chef de la seconde armée”, la 5 iulie 1821, textul propune soluții de organizare eficientă a administrației din Moldova cu scopul asigurării aprovizionării armatei ruse și conține date despre resursele materiale ale țării¹²².

Succesiunea de texte lămurește mai bine sensul primului document, *Deuxième mémoire*, a cărui lectură lasă cititorului impresia unei impecabile și documentate descrieri a istoriei raporturilor Moldovei cu Imperiul Otoman, a condițiilor în care țara și-a pierdut „independența și libertatea” recunoscute inițial de Baiazid al II-lea, în cuprinsul unui *hatisserif*. Erodarea progresivă a *autonomiei statale* a Moldovei este pusă pe seama politicii Porții de „a-și aroga dreptul exclusiv de a-i numi pe domnitori” în secolul al XVII-lea și a deselor incursiuni tătarăști, tolerate de Poartă, având drept consecință faptul că „Moldova a încetat să mai fie un stat”¹²³. Veritabilă demonstrație istorică, cu potențial politic deosebit, complet subminată de alte două afirmații din text: Poarta a dispus „practic concesionarea Basarabiei către tătari” și, cum s-ar spune, rușii au „eliberat-o” la 1812; soluția cea mai bună și în acord cu interesele țării ar fi „reunirea sa la Imperiu”, adică anexarea¹²⁴. Astfel capătă o semnificație mai clară conținutul celorlalte memorii: accentuarea dreptului de intervenție al Rusiei, reunirea cu Basarabia în interiorul Imperiului rus și pregătirea țării pentru susținerea campaniei militare rusești. Din aceste motive, *Deuxième mémoire* nu poate fi inclus în seria politogramelor aferente ideii *autonomiei statale* a Moldovei, dimpotrivă.

Ulterior, dinspre sfârșitul anului 1825, într-un context internațional asupra căruia nu mai revenim, proporția acestora a crescut semnificativ. Pe lângă cele citate deja¹²⁵, din alte 10 memorii aferente perioadei 1826–1828, cinci conțin referințe lipsite de echivoc la atributele politico-juridice ale *autonomiei statale*, iar două invocă explicit și caracterul contractual al relației istorice cu Imperiul Otoman. În prima categorie se înscriu memoriul

său fugiseră peste hotar și caimacumul Ștefan Vogoride numise deja noi boieri în divanul țării (Cristian Ploscaru, *op. cit.*, I, p. 644–646).

¹¹⁹ Lucien J. Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821–1844*, Oxford, Oxford University Press, 2015, p. 32.

¹²⁰ Gen. Radu Rosetti, *Familia Rosetti, I, Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, Imprimeria Națională, 1938, p. 123, n. 20.

¹²¹ *Vneshniaia politika Rossii*, XIV, p. 3 (Paris, 18 ianuarie 1826, Stroganov către Nicolae I).

¹²² ANI, *Documente*, 546/14, f. 9–10.

¹²³ *Ibidem*, f. 1–2.

¹²⁴ *Ibidem*, f. 3.

¹²⁵ *Vezi supra*.

boierilor moldoveni refugiați la Chișinău (libertatea comerțului, delimitarea graniței, domni aleși pe viață)¹²⁶; *Réflexion sur le droit d'élection* al lui Nicolae Roset Roznovanu, orientat acum către idei mai patriotice (dreptul alegerii domnului după o procedură electorală precisă va întări ideea că Principatele „sunt doar sub suzeranitatea Porții și nu sub suzeranitatea sa absolută”)¹²⁷, și *Aperçu sur les avantages [...] de la liberté du commerce*¹²⁸.

În a doua categorie se încadrează *Anafora pentru Pronomiile Moldovei*, celebrul act de consacrare a privilegiilor boierești și a dreptului de stăpânire (trimite la statutul istoric de *Mefruzum Calem*, „adică slobozenie de a se ocârmui după obicei, hărăzind [...] păzire nestrămutată a legii” și, în pofida limbajului tributar tradiției „închinării”, enunță trăsăturile autonomiei statale în acord cu interesele de privilegiu și stăpânire funciară ale boierimii)¹²⁹, și *Projet d'améliorer l'administration de Moldavie*, întocmit de vornicul Iordache Drăghici, unul din cele mai raționale planuri de reformă structurală (atribuie „divanului suprem” al țării „facultatea de a adopta suveran [...] decizii irevocabile” în baza statutului de *Mefruzum Calem*)¹³⁰, ultimul, argument istorico-juridic tot mai des folosit în legitimarea suveranității statale interne. Politogramelor li se adaugă alte texte cu profil politic ce ilustrează transfigurarea în sens modern a limbajului, infuzia de ideologie și inserarea unei concepții structurate despre *autonomia politică*. Această înțelegere a suveranității interne nu era străină culturii politico-juridice din epoca Restaurației, dacă luăm în considerare noțiunea de drept teritorial¹³¹ și distincția făcută în Actul final al Conferinței ministeriale de la Viena (15 mai 1820)¹³² între „natura exterioară a conceptului de suveranitate și [...] natura interioară a suveranității”, în cazul Confederației germane¹³³. Aceste teorii juridice și precedente aveau să fie folosite de elita românească în anii următori în sens argumentativ și în favoarea autonomiei naționale a celor două Principate.

Până la 1829, în pofida presiunilor Rusiei, otomanii nu au acceptat să se facă vreo referință la capitulații în tratatele anterioare sau în Convenția de la Akkerman, susținând inexistența acestora¹³⁴. După înfrângerea în război și silită la concesi pe multe planuri, delegația otomană semnatară a Tratatului de la Adrianopole avea să consimtă că „Principatele Moldovei și Valahiei, în baza unei capitulații, se află sub suzeranitate otomană”¹³⁵. Însăși utilizarea cuvântului *suzeranitate*, discordantă cu substanța dreptului islamic,

¹²⁶ *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, IV, p. 90–91 (decembrie 1825).

¹²⁷ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets*, p. 136 (Odessa, 14/26 octombrie 1826). Din text rezultă că avea cunoștință despre conținutul Convenției de la Akkerman.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 169.

¹²⁹ Theodor Codrescu, *Uricarul*, II, ediția a II-a, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1889, p. 200–210 (Iași, 9 aprilie 1827).

¹³⁰ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 145 (Iași, 1827).

¹³¹ Autoritate juridică publică asupra unui teritoriu, reglementată și condiționată de tratate internaționale, mai ales după Congresul de la Viena (Thibaut Fleury Graff, *De la Nation à l'État territorial. Retours sur l'évolution doctrinale et pratique des sujets du droit international*, în „Civitas Europa”, 38, nr. 1/2017, p. 12–14).

¹³² „Confederația germană este o uniune în conformitate cu dreptul internațional” și „există pe plan intern ca o comunitate de state independente” (http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=234).

¹³³ Jacky Hummel, *La „doctrine Metternichienne” et le contrôle confédéral des révisions constitutionnelles sur l'usage politique d'une fiction constitutionnelle*, în „Jus Politicum”, nr. 18/2017, p. 155.

¹³⁴ Mihai Maxim, *Din nou pe urmele vechilor tratate ale Moldovei și Țării Românești cu Poarta otomană*, în *RdI*, 40, nr. 2/1987, p. 159.

¹³⁵ *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, p. 321 (14 septembrie 1829, *Tratatul de pace de la Adrianopole*, Art. V).

marca o schimbare de statut a Principatelor, de natură calitativă¹³⁶, cu toate că erau denumite în continuare „provincii”. Drept urmare, comentatori occidentali constatau că, „în fapt, linia de separare armată [carantina] dintre Imperiul Otoman și provinciile sale nordice dependente” transforma *suzeranitatea* într-o ficțiune juridică¹³⁷. Dezbaterile între diplomați pe marginea semnificației juridice a termenilor din Tratat au continuat, cum se întâmplase și în cazul tratatelor anterioare, reluate de juriști și istorici ai dreptului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹³⁸, dar *realitatea istorică* arată că aceste discuții sterile nu au împiedicat Rusia să prelungească cinci ani ocupația în Moldova și Țara Românească și să-și impună voința, ca *act de putere*, prin Tratatul de la Petersburg (Art. II)¹³⁹.

În definirea identității statale, comparativ cu textul Convenției de la Akkerman, Tratatul de la Adrianopole a inclus anumite precizări de natură a conferi consistență juridică unor trăsături pe care doctrina juridică din prima parte a veacului al XIX-lea¹⁴⁰, mai ales cea germană, le atribuia statului modern: un teritoriu, o comunitate și o autoritate publică proprii¹⁴¹. În tratat apar explicit formulate câteva atribute esențiale ale statului modern, așa cum era înțeles în practica relațiilor internaționale din epocă: „Principatele se vor bucura de liberul exercițiu al religiei lor, de o perfectă siguranță, de o administrație națională independentă și de o întreagă libertate de comerț”¹⁴², iar în Tratatul de la Petersburg, legiuirea organică era numită „constituție”¹⁴³.

Natura legală a statului și tranziția de la dominația patrimonială la statul birocratic modern au o reflectare consistentă în *Instrucțiunile de la Petersburg* și în legiuirea organică, în vreme ce forma politică, parafrazând definiția lui Pierre Rosanvallon, s-a conturat ca *monarhie mixtă*. Caracterul statal al Moldovei și Țării Românești după 1829 se desprinde și din substanța Regulamentelor, care nu au introdus instituții străine, ci le-au reformat pe cele existente, atâta vreme cât puterii politice interne îi rămânea, în principiu, posibilitatea de a aduce modificări ulterioare acestor acte¹⁴⁴. De aceea, nu întâmplător, opoziția boierească cea mai înverșunată avea să se focalizeze asupra acestui aspect.

¹³⁶ Viorel Panaite, *The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relation to the Ottoman Porte*, în *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, edited by Gábor Kármán and Lovro Kunčević, Boston, Brill, Leiden, 2013, 19–20.

¹³⁷ Michael J. Quin, *A Steam Voyage down the Danube*, în „The Monthly Review”, III, *September to December*, London, G. Henderson, 1835, p. 178. Vezi și John McNeil, *Progress and present position of Russia in the East*, London, John Murray, 1836, p. 105–106.

¹³⁸ Vezi o foarte interesantă discuție pe marginea contradicțiilor conceptuale și terminologice dintre dreptul internațional european și cel otoman, reflectate de tratate, dar și de problema capitulațiilor, la Arnulf Becker Lorca, *Universal International Law: Nineteenth-Century Histories of Imposition and Appropriation*, în „Harvard International Law Journal”, 51, nr. 2/2010, p. 506–511, 538–539.

¹³⁹ *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, p. 338 (Petersburg, 29 ianuarie 1834, *Tratat relativ la limitele asiatice, la Principatele Moldovei și Valahiei și la indemnitate*).

¹⁴⁰ Joseph Barthélemy, *Précis de droit publique*, Avant-propos de Bernard Pacteau, Paris, Éditions Dalloz, 2006, p. 25–26.

¹⁴¹ G. Alexianu, *Curs de drept constituțional*, I, cu o prefață de Paul Negulescu, Editura Casei Școalelor, 1930, p. 66; Tudor Drăganu, *Drept constituțional și instituții politice*, I, București, Editura Lumina Lex, 2000, p. 127.

¹⁴² *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, p. 321.

¹⁴³ *Ibidem*, I, p. 338.

¹⁴⁴ G. Jellinek, *op. cit.*, II, p. 149–150.

THE ORGANIC REGULATIONS AND CONSTITUTIONAL HISTORY:
ROMANIAN PRINCIPALITIES FROM “PROTECTED COUNTRIES,
UNCONQUERED BY THE SWORD” TO POLITICAL AUTONOMY (1822–1828)
(Summary)

Keywords: constitutional approach, Organic Regulations, protected countries, political autonomy, Russian-Turkish treaties.

The first essential aspect of a constitutional approach is the definition of the modern state, operating a necessary distinction between “the state as an administrative and bureaucratic apparatus and the state as a political form”, after the inspired expression of Pierre Rasanvallon. Before analyzing the features of the Organic Regulations, in a second study of our research, the question is whether in the years of their drafting the Romanian Principalities had a state character or were privileged Christian provinces of the Ottoman Empire? According to the Akkerman Convention, from the Ottoman perspective, the Romanian Principalities remained tributary provinces, and from the Russian point of view, imposed by the Russian-Turkish treaties and confirmed by the Convention, provinces with privileges and immunities. Instead, the separate Act of the Convention really defined the autonomy of the Principality of Serbia and the non-sovereign state character. The demands of the “deputies of the Serbian nation”, still in Constantinople, were to be recognized by the Ottoman Empire on the basis of Article VIII of the Treaty of Bucharest and as proof of Ottoman good intentions towards Russia. In addition, through a project drawn up in January 1824, Russia proposed the establishment of three Greek Principalities with a status similar to that planned for Serbia.

Some explanations of the difference in content between the separate act concerning the Principality and that relating to Serbia emerge from the complicated diplomatic negotiations between 1822 and 1826 on the resumption of official Russian-Ottoman relations. Analyzed from the angle of the tradition of Russian-Ottoman diplomatic negotiations started in Kuciuk-Kainardji, more difficult to penetrate by the representatives of other Powers, the endless negotiations between 1822 and 1825 revolve around an essential stake – *the control of the political regime in the Romanian Principalities*. These ambiguities associated with the status of the Romanian Principalities were clearly reflected in a series of memoirs and reform projects prepared by the Romanian elite, before and after the Convention, marking the entry into a new, modern stage of the theory of “our historical rights in relation to the Ottoman Empire”, later one of the favorite themes in the writings of the forty-eighters regarding the Romanian state emancipation.

Until 1829, despite pressure from Russia, the Ottomans did not agree to make any reference to *capitulations* in previous treaties or the Akkerman Convention. They claimed their non-existence. After the defeat in the war and forced to concessions on many levels, the Ottoman delegation signatory to the Treaty of Adrianople would agree that “the Principalities of Moldova and Wallachia, based on a capitulation, are under Ottoman suzerainty”. Debates among diplomats over the legal significance of the terms of the Treaty continued, resumed by jurists and historians in the second half of the 19th century, but historical reality shows that these sterile discussions did not prevent Russia from prolonging its occupation for five years in the Romanian Principalities and to impose its will, as an act of power, through the Treaty of Petersburg (January 1834).

GHEORGHE-FLORIN ȘTIRBĂȚ*

**„CEL MAI TALENTAT MEMBRU AL GRUPULUI VERNESCU”:
ALEXANDRU ENACOVICI ȘI ACTIVITATEA SA POLITICĂ
(1888–1891)** (II)**

Sub guvernările conservatoare Lascăr Catargiu și general Gh. Manu

Guvernul liberal-conservator condus de Lascăr Catargiu era sistematic combătut de conservatori rămași în afara guvernului, prin ziarul „Epoca”. Ministrul de Finanțe, Gheorghe Vernescu, era contestat în privința capacității de a deține cu succes un portofoliu atât de important. Limbajul injurios la adresa lui trăda frustrarea anumitor conservatori de a nu fi fost încă cooptați în actul guvernării. Pentru ei, Vernescu era „persoana cea mai anostă, cea mai desplăcută, cea mai urâtă”, cel „a cărui incompetență în materie de finanțe e netăgăduită” și care „stă dinaintea mecanismului delicat și complicat al finanțelor ca vițelul la poartă nouă”¹. Privit mai mult ca liberal sau detestat din considerente personale, pentru conservatorii de la „Epoca” era clar că locul lui nu era în cabinet. Conservatorii îi puneau în vedere premierului necesitatea de a se debarasa de partenerul său de guvernare, „în care Camera are dreptul netăgăduit de a avea cea mai imensă neîncredere”.

Nici colaboratorii lui Gh. Vernescu nu erau menajați. Aceiași contestatari de la „Epoca” pretindeau că dezvăluie „infamiile vernescene de la Botoșani” petrecute sub „domnia dinastiei Enacovici”. Se susținea că fratele lui Alexandru Enacovici, dr. Șerban Enacovici, intenționând să îl numească pe un „favorit al său” ca medic de plasă în locul unui anume dr. Henri Iurim, intervenise la București pentru ca acesta din urmă să fie destituit. Articolul sublinia calitățile dr. Iurim, care își dovedise competența încă din 1873, de când activa ca medic de plasă, și mai cu seamă în timpul epidemiilor din anii 1874 și 1878².

Guvernul Lascăr Catargiu a părăsit puterea după doar câteva luni de la instalarea sa. Solicitând dizolvarea Camerelor, în care nu se putea baza pe o majoritate sigură, Catargiu a fost refuzat de șeful statului. Prezentându-și demisia la 3 noiembrie 1889, guvernul Lascăr Catargiu a fost înlocuit cu unul condus de generalul Gh. Manu³. Noul cabinet, cunoscut în epocă drept cel al „concentraților”⁴, includea junimiști și conservatori

* Muzeograf, Muzeul Județean Botoșani.

** Prima parte a acestui studiu a apărut în *AIIX*, LVI, 2019, p. 137–161.

¹ *Or Vernescu, or bugetele*, în „Epoca”, nr. 1053, 23 mai/4 iunie 1889, p. 1.

² *Ibidem*, p. 3.

³ Ion Mamina, *Monarhia constituțională în România. Enciclopedie politică (1866–1938)*, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 311.

⁴ „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 36, 4 decembrie 1891, p. 1.

care refuzau colaborarea cu vernescanii. Guvernul Manu a fost combătut încă de la început de Partidul Liberal-Conservator. La o întrunire a aderenților acestuia, s-a hotărât ca toți funcționarii rămași devotați partidului să-și dea demisia⁵.

Destituit din funcția de primar la începutul anului 1890, Al. Enacovici avea motive suplimentare să declanșeze „ofensiva” împotriva guvernului Manu. În dezbaterile Camerei, el punea în discuție activitatea administrației de la Botoșani. Astfel, în ședința din 2 iunie 1890, printr-o interpelare adresată prim-ministrului (care era și ministru de Interne), generalul Gh. Manu, el denunța „abusurile cari se comit în județul Botoșani cu construcția șoselelor” de către administrația locală în frunte cu primarul C. Gheleme și cu prefectul C. Ghica Deleanu, adversarii săi politici locali, ultimul fiind un cunoscut apropiat al conservatorilor. Pretinzând că nu intenționa „a face opozițiune guvernului”, deputatul botoșănean încerca să convingă auditoriul că decidenții administrativi de la Botoșani foloseau munca prestată de țărani la construcția șoselelor, în baza obligației legale, în avantajul lor personal. Concret, el îi acuza că stabiliseră ca traseul șoselei Botoșani–Ștefănești să străbată inclusiv moșia Șoldănești, proprietatea primarului C. Gheleme. Arăta, cu acel prilej, că acesta era omul fostului regim al lui I. C. Brătianu, că fusese prefect și deputat în timpul guvernării național-liberale și că intenționa să își satisfacă anumite interese personale sub guvernarea Manu. Lucrările ar fi implicat încălcări de proprietăți țărănești chiar în timpul prașilei, exproprieri urmate de reclamații, toate fără o bază legală întrucât Comitetul Permanent n-ar fi aprobat niciun plan pentru ca drumul la care se lucra să fie declarat vicinal. Eventualele acțiuni în justiție, care ar fi fost inițiate de cei nemulțumiți, s-ar fi soldat, atrăgea Enacovici atenția, cu procese pierdute pentru Primăria Botoșani și, implicit, cu daune în buget⁶. Mai mult, măsura impusă de prefectul C. Ghica Deleanu era ilegală, susținea Enacovici, întrucât îi mobilizase pe țărani să lucreze în afara ariei comunei lor, invocând cazul celor din Zlătunoaia, din care o parte o stăpânea chiar el⁷. Pretindea că prefectul avea și el interes de a valorifica zilele de prestație în avantajul său personal, pentru a-și asigura căi de acces convenabile către moșia lui, Deleni. În fine, el amintea că, în privința drumului de la Deleni, Consiliul Județean Botoșani aprobase construcția în anul 1887, însă valoarea lui fusese pur electorală, el servind ca „influență” în contextul ultimelor alegeri din timpul guvernării Brătianu.

Intervenția lui Enacovici era un adevărat rechizitoriu la adresa conducătorilor administrativi de la Botoșani. Deputatul atrăgea atenția că guvernul Manu le îngăduise „libertatea de acțiune” și că, întocmai ca altor reprezentanți din alte județe, li se acordase „ca un premiu averea comunelor și a județelor pentru ingerințele ce le-au exercitat în alegeri”. El îl soma, în final, pe prim-ministrul Manu să trimită o comisie de anchetă pentru cercetarea abuzurilor semnalate la Botoșani; în caz contrar, executivul avea să poarte deplina responsabilitate⁸.

În răspunsul său, Gh. Manu lăsa să se înțeleagă că interpelarea lui Al. Enacovici ascundea intenții de revanșă, deoarece fusese înlocuit din funcția de primar al Botoșaniului în urma raportului prefectului, „în contra faptelor sale”. Nici eventualele referiri la protejarea de către guvern a Consiliului comunal Botoșani, „fiindcă ne-a secundat și are a ne secunda în alegeri”, nu erau întemeiate, pretindea generalul. Deranjat

⁵ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II, 1885–1900, București, Editura Ziarului „Universul”, 1928, p. 113.

⁶ *DAD*, nr. 101, 9 iunie 1890, p. 1951–1952.

⁷ *MOF*, nr. 203, 10/22 decembrie 1881, p. 7140.

⁸ *DAD*, nr. 101, 9 iunie 1890, p. 1952.

de acuzele deputatului botoșănean, prim-ministrul îi apăra pe primarul Botoșaniului, C. Gheleme, și pe prefectul C. Ghica Deleanu. Dezvăluia că însăși numirea prefectului se făcuse cu dificultate, după multe insistențe pentru a-l determina să accepte conducerea unui județ în care, chipurile, situația era complicată după precedenta administrație, funcția de prefect fiind vacantă de câteva luni, „din cauza fostului primar și a fostului Consiliu municipal de acolo, a cărui dizolvare am fost nevoit să o cer”. Trimiterea la activitatea de primar a lui Al. Enacovici era evidentă. Mai mult, șeful guvernului invoca „onorabilitatea nesuspectată” a prefectului, împotriva activității căruia n-ar fi existat nicio plângere din partea locuitorilor orașului, a deputaților și senatorilor botoșăneni. Făcând aluzie la substratul politic al demersului lui Al. Enacovici, prim-ministrul Manu atrăgea atenția că, având ca subiect drumurile județene, interpelarea trebuia adresată ministrului Lucrărilor Publice, nicidecum lui, ministru de Interne. Cu alte cuvinte, nu starea drumurilor județene îl preocupa pe interpelator, insinua șeful guvernului, ci conducerea orașului Botoșani, pe care o pierduse. Susținând că se folosea de datele obținute de la Ministerul Lucrărilor Publice, generalul Manu demonta toate acuzele lui Enacovici, cu toate protestele acestuia. Astfel, șoseaua Botoșani–Ștefănești era o șosea județeană, a cărei construcție fusese votată de Consiliul Județean Botoșani, de la care urma să se construiască o șosea vicinală cu trecere prin Șoldănești. Cealaltă șosea la care administrația județeană aprobase lucrările era Hârlău–Dolhasca, zilele de muncă la șosele fiind destinate respectivelor lucrări și nicidecum, pretindea Manu, satisfacerii intereselor primarului C. Gheleme sau ale prefectului Ghica-Deleanu. În ciuda distanței față de domiciliile lor, locuitorii din Șoldănești fuseseră mobilizați la construirea șoselei Botoșani–Strahotin, pentru că aceasta trecea prin Șoldănești, revenindu-le, prin urmare, obligația legală de muncă. Lucrările la respectivele șosele fuseseră votate de Consiliul Județean anterior mandatelor primarului Gheleme și prefectului Ghica. Întâmplarea ca vreunul din cei doi să-și aibă moșiile în zonele de construcție ale șoselelor județene nu-i inculpa deloc. Prim-ministrul Manu își reafirma sprijinul pentru Gheleme și Ghica, iar „incidentul” era închis⁹.

Cu prilejul alegerilor comunale din toamna anului 1890, opoziția liberală a obținut rezultate bune, reușind să învingă în multe localități. Conservatorii însă, cu excepția Bucureștiului, n-au dovedit o unitate de vederi și de interese. Presiunile lor asupra guvernului se adăugau, așadar, celor exercitate de opoziție. S-a încercat aplanarea conflictului prin operarea unor remanieri. La 16 noiembrie 1890, în urma demisiilor lui Th. Rosetti și Gr. Păucescu, Alexandru Marghiloman părăsea portofoliul Ministerului Lucrărilor Publice în favoarea lui Titu Maiorescu, ocupându-l în schimb pe cel al Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor, iar Grigore Triandafil era numit ministru al Justiției¹⁰. Noile permutări ministeriale îi satisfăceau însă mai mult pe junimiști și îi frustrau pe liberali-conservatori. În special gruparea lui Gh. Vernescu, pe lângă lipsa reprezentării ei în guvern, își vedea rândurile subțiate la începutul anului 1891 prin plecarea marelui ei elector și primar al Capitalei, Pake Protopopescu, urmat de unii din partizanii săi¹¹.

În Botoșani, Al. Enacovici și amicii săi politici făceau opoziție dărnă împotriva guvernului Manu. În coloanele organului său de presă, administrația județului era înfierată ca „incapabilă, răutăcioasă și veninoasă”. Se citau cazuri de încadrări de personal contra cost¹² și de impuneri abuzive a mai multor primari și a altor funcționari

⁹ *Ibidem*, p. 1953.

¹⁰ Ion Mamina, *op. cit.*, p. 311.

¹¹ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 126.

¹² Această practică obișnuită în administrația noastră era descrisă, cu foarte mult spirit, în ziarul lui Al. Enacovici, astfel: „Suntem în plină campanie comercială; cererile și ofertele cresc, valoarea lucrurilor se

administrativi în teritoriu, în pofida dorinței localnicilor¹³. Totodată, în cadrul întrunirilor publice, care reuneau întotdeauna figuri ale elitei botoșănene, Al. Enacovici avea oportunitatea de a-și expune viziunea asupra problemelor de interes local și regional. Reunite sub titlul *Mișcarea moldovinească*, dările de seamă inserate în paginile ziarului său dezvăluie concepțiile participanților și, implicit, pe ale sale. O astfel de întrunire avea loc la data de 30 ianuarie 1891, dezbaterile având ca temă generală „necesitățile” zonei de nord a Moldovei, inclusiv ale Botoșanilor. Au fost emise opinii pertinente, între care cea a avocatului I. Arapu, care respingea „exploatarea chestiunii separatiste”, susținând că doleanțele locuitorilor erau pur „chestiuni economice”. T. Boldur Lătescu, considerat „un vechi și titrat apărător al drepturilor Moldovei”, a insistat asupra necesității sprijinirii de către autoritățile centrale a „intereselor localităților ce sunt mai asuprite”, cum erau cele din Moldova. El invoca exemplul Italiei, care își desăvârșise unitatea națională tocmai prin sprijinirea dezvoltării provinciilor întregite, lăsându-le să găzduiască totodată și cele mai importante instituții judiciare, financiare și de cultură.

Solicitat să-și spună părerea asupra situației Moldovei, și a Botoșaniului în special, Enacovici a expus o viziune modernă de dezvoltare a regiunii, abordând aspecte financiare, administrative și de infrastructură. Bun cunoscător al potențialului agrar al zonei, el însuși având interese economice derivate din calitatea sa de mare proprietar funciar, deputatul a susținut necesitatea creării de debușeuri pentru produsele locale. În acest scop, el insista pentru racordarea Botoșaniului și a întregii regiuni la comerțul maritim și, prin extensie, la restul lumii, prin canalizarea Prutului, în baza convenției deja semnată de statele riverane. Totodată, în eventualitatea unei apropiate inaugurări a liniei ferate Iași-Dorohoi, se impunea legarea Botoșaniului de Valea Jijiei și racordarea respectivei căi ferate cu liniile rusești și austriece. Valea Siretului, Valea Jijiei și, implicit, căile ferate urmau să fie legate printr-un sistem de șosele paralele, care ar fi străbătut transversal județul Botoșani. Însă, atrăgea el atenția, toate aceste inițiative nu s-ar fi putut în mod eficient aplica fără o reală descentralizare administrativă care să aducă „independența județului, autonomia comunei”, astfel încât să fie conduse de „bărbați aleși, nu numiți de guvernul central”. Era, în esență, o doleanță de factură liberală modernă, des întâlnită în programele politice românești de secol XIX și nu numai, dar niciodată cu adevărat aplicată. O parte a contribuțiilor, în special „darea șoselelor”, urma să fie colectată în bugetul local și utilizată potrivit destinației lor. În concepția deputatului vernescan, chestiunea finanțării unor astfel de proiecte putea fi rezolvată prin înființarea de instituții de credit și în partea de nord a Moldovei, ce ar fi contribuit la creșterea averii particularilor și, implicit, a țării întregi. La fel ca antevorbitorii săi, Enacovici declara că demersul cunoscut ca „mișcarea moldovinească” nu constituia decât o „mișcare pur economică și de cultură națională”. Totuși, anumite aspecte politice erau atinse. Necesitatea dobândirii autonomiei, inclusiv în privința desemnării candidaților locali la alegerile parlamentare, era susținută de dr. Ștefanovici, care amintea cazul lui Alexandru Lahovary, ales deputat de Botoșani în anul 1888. Nefiind moldovean, ministrul Afacerilor

mărește, un trafic nemaipomenit se-ntinde de la centru la periferie. Credința generală e că posturile sunt scoase la mezat, că ofertanții s-adjudecă unii pe alții, că prețurile definitiv admise au devenit exorbitante, c-această scumpete îngrijește nu numai p-acei ce rămân adjudecatari dar, mai ales, pe bietul cetățean contribuabil căci, în definitiv, totul asupra sa se revarsă”. Vezi „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 5, 6 februarie 1891, p. 1.

¹³ Pentru forța sugestiei, se insistă asupra repercusiunilor în plan social pe care ilegalitățile autorităților administrative le-ar fi putut provoca: „Lucrurile se prepară de mult și cu o mână lungă; arbitrarul administrației împinge populațiunea la disperare. Să nu uităm că una din cauzele mișcării țărănești de la 1888 a fost și aceea a impunerei primarilor cari-i exasperau” (*ibidem*).

Străine dovedise „că a fi un om erudit, de-o valoare oarecare politică, a fi chiar ministru, nu e suficient spre a fi și bun reprezentant al unei localități”. Era deopotrivă o răbufnire locală la adresa centrului politic decident, în sens general, dar și o manifestare a opoziției la adresa guvernului Manu. Se ignora faptul că alegerea ca deputat a lui Al. Lahovary la Botoșani fusese concepută în planul general al Opoziției Unite de a câștiga alegerile, aceluiași context politic datorându-i și Al. Enacovici începutul carierei parlamentare. La finalul întrunirii, era ales un comitet local „pentru apărarea intereselor Moldovei”, în care figura și Al. Enacovici, iar ulterior erau alese un birou sub președinția lui Dimitrie Scarlat Miclescu și o comisie formată din 11 persoane, desemnată să identifice și să formuleze „nevoile și suferințele județului și orașului Botoșani”. Se reitiera, în principiu, dezideratul ca mișcarea să rămână una economică și culturală și să nu se transforme într-o „armă de partid”¹⁴.

Între timp însă, evenimentele politice se precipitau la nivel central. Încercând să provoace căderea guvernului, vernescanii din Senat nu ezitau să colaboreze cu naționalii-liberali și reușeau, printr-un vot de blam, să respingă proiectul privind modificarea legii învățământului, în varianta susținută de ministrul Titu Maiorescu. Urmarea a fost demisia guvernului, înaintată de generalul Gh. Manu la 15 februarie 1891, cu toate că regele îi oferise alternativa dizolvării Senatului¹⁵.

Vestea demisiei guvernului Manu era comentată cu satisfacție în ziarul lui Al. Enacovici. Votul Senatului fusese „ușa deschisă spre a înlesni eșirea onorabilă a unui oaspete incomod”, după cum ironic se scria. Generalul Manu era criticat pentru incapacitatea sa politică (deoarece eșuase în pretinsa sa tentativă de a-i uni pe toți conservatorii), pentru ambiguitatea dovedită când, ca membru al partidului liberal-conservator, se intitula „conservator” în mediile sale intime și, mai presus de orice, pentru „ambitiunea nejustificată de a fi cu orice preț prim-ministru”¹⁶. Însă, ceea ce îi deranja cel mai mult pe amicii politici ai lui Alexandru Enacovici era tocmai încercarea conservatorilor de a se apropia de junimiști, considerați „tot conservatori”, cu scopul de „a nu împărți puterea cu acei fără de care n-ar fi ajuns acolo unde se află”, adică cu liberalii vernescani¹⁷.

Tot în paginile „Voacii Botoșanilor” erau dezvăluite discuțiile și consultările care au avut loc între factorii politici după demisia guvernului Manu. Pentru grupul Enacovici, varianta agreată era un guvern liberal-conservator condus de generalul Ioan Em. Florescu, soluție care va fi pusă în practică în curând¹⁸.

Un cabinet „liberal-conservator”

Guvernul Ioan Emanoil Florescu se constituia la 21 februarie 1891. Noua formațiune ministerială¹⁹ era un „cabinet pur liberal-conservator”, cu excluderea tuturor junimiștilor,

¹⁴ Din comitetul botoșănean făceau parte Dimitrie Scarlat Miclescu, Ilie G. Ciolac, Gheorghe V. Urzică, Cassian Lecca, I. V. Arapu, Theodor Boldur Lătescu, N. P. Ianovici, N. Giurgea, dr. Al. Ștefanovici, Gh. Russu, A. Savu, P. H. Cortazzi, G. Savinescu, Gh. Cosmovici, G. Zamfirescu, I. Gh. Apăteanu, V. Talpă, dr. G. Aronovici, G. Severin, Gh. Cerchez, Th. Schipor, dr. G. Bucșănescu, Șt. Lupașcu, V. Siriteanu, N. Adam, Al. Ionescu, Ioan Mărgineanu, Em. Iorga, C. Gallin, V. Baltă, N. Enășescu, M. Rosset, Gh. Stroici, I. Stamat, C. Vasiliu, Em. Leonescu, I. Bălușescu, Chr. Pilat, Ed. Ulea, V. D. Vasiliu, An. Gheorghiadă, Gr. Goilav. *Mișcarea moldovinească*, în „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 7, 19 februarie 1891, p. 2.

¹⁵ Ion Mamina, *op. cit.*, p. 311.

¹⁶ „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 5, 6 februarie 1891, p. 2.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 7, 19 februarie 1891, p. 2.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Membrii noului guvern erau: generalul Ioan Em. Florescu, care exercita președinția Consiliului de Miniștri, Lascăr Catargiu, ministru de Interne, Constantin Esarcu, ministru al Afacerilor Străine, Gheorghe D.

dar și a lui Al. Lahovary²⁰. De data aceasta, aripa vernescană era bine reprezentată la nivel ministerial. Cu excepția liderului, care gestiona două portofolii, Finanțele și Justiția, în guvern intrau și partizanii săi, G. Dem. Teodorescu și Ilariu Isvoranu²¹. A fost probabil un moment în care Al. Enacovici ar fi putut spera la ocuparea unui post de ministru.

Guvernul a fost încă de la început contestat în privința capacității sale²² și a primit un vot de blam din partea Camerei. Drept urmare, regele i-a acordat dizolvarea Adunării la 22 februarie 1891, stabilindu-se noi alegeri parlamentare în luna aprilie 1891²³.

În cadrul alegerilor desfășurate la Botoșani, Alexandru Enacovici a avut un rol esențial. Membru important al partidului de guvernământ, influent pe plan local, el a avut sarcina de a colabora cu prefectul Gh. Cercez²⁴ pentru obținerea succesului electoral. Postura sa era aceea a „delegatului” guvernului pe lângă prefect care, conform practicii electorale românești, îl transforma *de facto* în conducătorul județului²⁵.

Pentru Al. Enacovici, momentul era unul fast și dătător de speranțe. Dizolvarea Camerei și organizarea noilor alegeri de către guvernul I. Em. Florescu însemnau, implicit, după moravurile politice ale epocii, adjudecarea unui nou mandat de deputat și

Vernescu, ministru al Finanțelor și ad-interim la Ministerul Justiției, George Dem. Teodorescu, ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, Iacob Lahovary, ministru de Război, Ilariu Isvoranu, ministru al Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor, și Constantin Olănescu, ministru al Lucrărilor Publice (Ion Mamina, *op. cit.*, p. 311).

²⁰ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 126.

²¹ „România Liberă”, nr. 3504, 27 mai/8 mai 1889, p. 1; G. Panu, *Portrete și tipuri parlamentare*, București, Tipografia „Lupta”, 1892, p. 74.

²² În ziarul lui G. Panu se făcea o severă analiză asupra componenței guvernului și a situației partidului liberal-conservator care îl susținea. Miniștrii erau inferiori din punctul de vedere al competenței comparativ cu P. P. Carp, Al. Lahovary, Titu Maiorescu, G. Gr. Cantacuzino, Menelas Ghermani, Gh. Manu ș.a., iar partidul liberal-conservator nu întrunea niciuna din condițiile de existență a unui partid serios, nu era numeros, nu avea o ideologie de viitor, nu era format din „oameni de elită ca inteligență”. Se recomanda grabnica retragere de la guvernare (*Sărac partid*, în „Lupta”, anul XIII, nr. 1352, 28 februarie 1891, p. 1).

²³ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 127; Ion Mamina, *op. cit.*, p. 229.

²⁴ Gheorghe (Iorgu) Ioan Cercez a fost cumnatul lui Al. Enacovici, căsătorit cu sora sa, Paraschiva (*Schiță genealogică a familiei Enacovici* întocmită de Mihai Dim. Sturdza și Mihai Alin Pavel, *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. VI, *Dabija-Exarcu*, coordonator și coautor Mihai Dimitrie Sturdza, București, Corint Books, 2017, p. 380). Numirea lui la conducerea județului Botoșani fusese salutăată de grupul Enacovici, fiind caracterizat ca un „mare proprietar, un eminent agricultor și un vechi funcționar administrativ”. Totodată, în funcția de director al Prefecturii a fost numit N. Caimacam, avocat, care mai ocupase respectivul post și în trecut; el mai fusese membru în Consiliul comunal și chiar locțiitor de prefect. De asemenea, în diferite funcții administrative din județ erau numite rude ale unor importante personalități locale, precum V. Isăcescu, „fiul avutului proprietar din acest județ”, ca subprefect în plasa târgului Miletin, C. Codrescu, fratele senatorului de Botoșani, Codrescu, în plasa Coșula, ș.a. Alții fuseseră recrutați din rândul naționalilor-liberali, precum M. Caraiman, numit subprefect în plasa Jijia-Ștefănești („Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 10, 10 martie 1891, p. 2–3).

²⁵ Într-un articol plin de ironie la adresa strategiei electorale a guvernului, găsind-o similară celei din timpul Revoluției Franceze, când fiecărui general i se atribuia, spre consiliere și control, câte un delegat civil, C. Bacalbașa scria: „Și iată cum a procedat conul Lascăr. Pentru conducerea operațiunilor electorale prin județe a fost desemnat naturalmente prefectul. Prefectul este șeful natural al partidului guvernamental, prefectul are darul de a învinge și de a convinge, într-un cuvânt prefectul are în mână pânea și cuțitul. Dar pe lângă fiecare prefect, guvernul, «convențiunea liberal-conservatoare», a delegat câte un partizan devotat, câte un om de încredere, a cărui misiune este să supravegheze pe șeful județului, să-i dea ordinele necesarii, să-i comunice poruncile superioare. Acest delegat este șeful real al județului, în mână lui prefectul nu este decât o jucărie și, fără știrea sa, niciun fir de păr nu se poate mișca în tot copriusul districtului”. Alături de Al. Enacovici, erau citate cazurile altor „delegați” guvernamentali, precum I. Em. Epureanu la Tutova, G. Mărzescu la Iași, colonelul Roznovanu la Neamț, T. Calimachi la Dorohoi, C. Iarca la Buzău ș.a. (Constantin C. Bacalbașa, *Nu sunt retrograzi*, în „Lupta”, anul VIII, nr. 1374, 27 martie 1891, p. 1).

perspectiva unei ascensiuni spre banca ministerială. De altfel, satisfacția pe care a încercat-o la anunțarea dizolvării Adunării era comună cu a tuturor amicilor săi politici, îndreptățiți să sperie la prelungirea propriilor cariere publice²⁶. Ei salutau ieșirea de la guvernare a junimiștilor din cabinetul Manu, prevăzându-le totodată sfârșitul ca partid politic. Singurul lor „merit”, se susținea, fusese acela de a fi creat „confuziunea în sânul partidelor noastre istorice”. Se spera, cu ocazia noilor alegeri, într-o limpezire a mediului politic, prin încetarea „disidențelor nejustificate”, și intrarea în competiție numai a celor „două mari partide ce-și vor disputa victoria”²⁷. Se făcea o distincție netă între liberali și conservatori, ignorându-se existența partidului liberal-conservator, din care, la nivel declarativ, colaboratorii politici ai lui Al. Enacovici făceau parte. Era, în subtext, o afirmare a identității liberale.

Noul guvern era prezentat ca salvatorul situației, pe fondul „crizei” pretinsă a fi creată de precedentă guvernare Manu („concentrații”). Între problemele stringente care trebuiau rezolvate se numărau „legea împroprietății sătenilor”, a „tarifului autonom”, „revizuirea bugetelor”, „reînnoirea personalului administrativ” în urma demisiilor unor prefecți și organizarea alegerilor. Satisfacția grupului Enacovici pentru dizolvarea Consiliilor comunal și județean, considerate profund corupte, era dublată de încrederea că întreaga administrație locală din Botoșani urma să fie recrutată „din sânul partidului liberal-conservator”²⁸. În definitiv, ambiții, speranțe și promisiuni din registrul politicianist al epocii.

În paginile ziarului său, Al. Enacovici a desfășurat o activă campanie electorală în favoarea guvernului I. Em. Florescu și a grupului său politic. Interesul său era în primul rând justificat de propria candidatură pentru obținerea unui mandat de deputat la colegiul I din Botoșani. Cele mai multe articole le erau consacrate adversarilor politici, junimiști, conservatori „concentrați” din jurul lui Al. Lahovary și Gh. Manu, național-liberali²⁹, prezentați ca alternativa nedorită la gestionarea afacerilor publice, compromiși în urma ultimei experiențe administrative³⁰. Între aceștia, junimiștii erau cel mai vehement contestați, atât în privința existenței lor ca partid politic, cât și ca pondere în Botoșani. Zvonurile privind o eventuală candidatură a lui P. P. Carp la colegiul I din Botoșani, care să fie susținută de „grupul armenilor”³¹, al conservatorilor și al „oamenilor scoși

²⁶ În note ironice, C. Bacalbașa descria astfel scena dizolvării Camerei: „Primul-ministru deschide tremurând hârtia și citește cu un glas pierdut decretul de dizolvare. Când pronunță cuvintele: *Camera este și rămâne dizolvată*, tunete de aplauze izbucnesc din toate părțile. Enacovici să razimă de bucurie de pieptul lui Todiriță... Buzdugan, Vernescu se uită la Ilarion, Ghedem își vără nasul în portofoliu, iar opoziția râde și face glume” (idem, *Fizionomia Camerei*, în „Lupta”, anul VIII, nr. 1349, 24 februarie 1891, p. 1).

²⁷ „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 8, 28 februarie 1891, p. 1.

²⁸ Membrii fostei administrații locale de la Botoșani erau acuzați că „au introdus corupțiunea ca mijloc de a-și aduna aderenți”, „au pus posturile la mezat și s-au hărăsluit toți cei ce umblau după funcțiune fâțiș. Alții, mai dibaci, trimiteau oferta închisă, acompaniată de garanția sunătoare și, la auzul ei, se răspundea imediat prin numire. S-a falsificat lista juraților, s-au paralisat orice lucrări de bună administrațiune” (*ibidem*).

²⁹ *Ibidem*, nr. 18, 28 aprilie 1891, p. 1.

³⁰ „Cincisprezece luni de ineptă și inertă administrațiune” ar fi însemnat guvernarea generalului Manu. Erau dezvăluite legăturile veroase ale unor funcționari administrativi cu diverși cetățeni, acte de corupție frecvente în administrația noastră, de ieri și de astăzi, citabile spre cunoaștere și amuzament: „Toți au fost loviți în partea cea mai sensibilă; un adevărat atac s-a îndreptat contra pungelor tuturor. Cutare comerciant din târgul vitelor se plânge că i s-a [sic!] luat 300 lei bani și 308 lei s-a făcut consumație fără să i se plătească, un altul c-a dat bani spre a plăti chiria caselor în care s-așezase în timp de iarnă conducătorul situațiunei, cestalalt se plânge că i s-a făcut un împrumut forțat și nu i se dă nicio speranță de a fi plătit. Un funcționar mic d-a poliției, scos din slujbă, se vaetă c-a plătit cu 800 de lei ocuparea acestui post și reclamă să-i dea banii în drept. Și așa cu unul și așa cu altul și-n fine cu toți” (*ibidem*, nr. 10, 10 martie 1891, p. 1).

³¹ Foarte influent în politica botoșăneană, „grupul armenilor” era reprezentat mai ales prin familiile Ciolac și Ciomac (dar și Manea, Aritonovici, Țăranu, Popovici-Bâznoșanu). Cu toate că unii dintre acești

din slujbe, îndepărtați de la sacul cu grăunțe”, erau ferm dezmințite. La fel și cele care dezvăluiau temerea personală a lui Al. Enacovici că ar fi putut pierde sprijinul colegiului I și al „amicilor” săi în legătură cu colegiul al II-lea. Mesajul transmis era de o certitudine dezarmantă în privința rezultatului final al alegerilor: la colegiul I, „toți cei înșcriși sunt amicii noștri, așa încât avem o superioritate necontestată asupra adversarilor noștri, de aceea putem cu siguranță afirma că reușita e deplin asigurată”, iar la colegiul II, concurența era aproape inexistentă³². Încrederea în victoria finală a liberalilor-conservatori la Botoșani era dată și de știrea că național-liberalii din localitate, inclusiv grupul armenilor, în urma întrunirii de la domiciliul lui Christea Goilav, stabiliseră să sprijine guvernul Florescu³³. La aceasta se mai adăuga și știrea că adversarii politici, „concentrații”, adică adepții lui Al. Lahovary, Gh. Manu și junimiștii lui P. P. Carp decisese să nu mai colaboreze în timpul alegerilor, urmându-și fiecare propria cale³⁴.

Totuși, știrile din timpul campaniei electorale sunt departe de a ne oferi o imagine clară a spectrului politic local. La aceasta au contribuit tratativele dintre diferitele grupări, mobilitatea opțiunilor membrilor, prezentarea unor versiuni convenabile din partea actorilor politici implicați. Desfășurarea ulterioară a evenimentelor a dezmințit însă speranțele lui Al. Enacovici, deoarece național-liberalii chiar au colaborat cu junimiștii în timpul alegerilor. Mai mult chiar, P. P. Carp și-a depus candidatura la Botoșani pentru un mandat de deputat și a sosit în oraș spre a se edifica asupra șanselor de reușită. Însoțit de Gr. Buiuciu, el a vizitat diverși potențiali susținători, spre disconfortul lui Al. Enacovici și al susținătorilor săi. Acesta își informa cititorii că P. P. Carp rămăsese dezamăgit să afle că, deși național-liberalii înclinau spre alianța cu junimiștii, în schimb nu îi acceptau candidatura. Se afirma cu certitudine chiar că nu avea nicio șansă de a fi ales la Botoșani, din moment ce nemulțumirea publică față de ultima guvernare îi împingea pe majoritatea votanților către candidații partidului liberal-conservator.

Pentru convingerea electorilor se organizau întruniri publice, la care Al. Enacovici lua întotdeauna cuvântul. Mesajul transmis era invariabil împănât cu critici la adresa precedentei guvernări, a administrației locale³⁵ și cu promisiuni de remediere a situației generale. Alegătorii erau atenționați să nu voteze cu cei care contribuiseră la scumpirea

notabili armeni pot fi regăsiți printre liberali, iar alții printre conservatori, interesele lor comerciale și înruderile îi făceau să colaboreze între ei indiferent de culoarea politică a guvernului aflat la putere.

³² Interesante sub aspectul moravurilor politice locale și al fizionomiei corpului electoral sunt următoarele calcule și previziuni, cu rol de sugestionare a votanților, inserate în coloanele ziarului lui Al. Enacovici: „Grupul armenilor se compune din 23 votanți la colegiul I-ii, din aceștia doi votează la Dorohoi, 14 sunt declarați că merg cu partidul liberal-conservator, iar 7, aparținând unei singure familii, sunt încă nedeciși și așteaptă momentul de a se putea cu toții întruni și a lua o rezoluțiune finală. Oricine însă prevede c-această hotărâre nu poate fi alta decât unirea celor puțini cu cei mulți și formarea grupului în un singur mănunchi. Aceasta a și fost forța acestui grup până acum și, a lucra altfel, ar fi a provoca o desbinare ce va aduce ruina grupului și-l va face să nu însemne nimic. Prin urmare, orice sprijin al preținșilor junimiști pe grupul armenilor e o iluziune pierdută, un mijloc de a amăgi pe cei lesne crezători. Conservatorii? Dar cine nu știe că cea mai mare parte din aceștia merg cu d-nul Catargi și general Florescu, că departe de a se da cu junimiștii, îi suscitază o candidatură proprie și vor să lupte ca și în trecut (acei sinceri, bineînțeles) cu partidul liberal conservator. Sunt, este adevărat, și câțiva flotanți cari cred a pescui în tulbure, dar numărul lor e atât de mic, încât, la cea întâi mișcare, și-au văzut neputința” (*ibidem*).

³³ Se afirma cu siguranță că cei 21 de alegători din respectivul grup de la colegiul I și cei 53 de la colegiul al II-lea urmau să voteze lista liberalilor-conservatori (*ibidem*, p. 2).

³⁴ *Ibidem*, nr. 11, 17 martie 1891, p. 1–2.

³⁵ Se pretindea că, prin comparație cu perioada în care Enacovici și grupul său politic se aflaseră la conducerea Botoșaniului, cei care administraseră orașul, începând cu luna decembrie 1889, dovediseră o condamnabilă neglijență în exercitarea îndatoririlor lor, necontinuuând lucrările de infrastructură începute (*ibidem*, nr. 14, 7 aprilie 1891, p. 1).

traiului zilnic prin creșterea prețurilor la pâine și carne, în profitul speculanților și al lor propriu și nici cu acei candidați care, anterior, ca deputați de Botoșani în Cameră, combătuseră proiectul de construire a căii ferate Dorohoi–Iași³⁶. Junimiștii, „concentrații”, „conservatorii puri” care conduseseră destinele Botoșaniului și ale localităților din județ începând cu anul 1889 erau denunțați ca adevărații responsabili pentru situația economico-financiară precară în care se aflau orașul și județul. Ei s-ar fi organizat în „bande d-exploatare” spre „a trage un profit” și, în acest scop, „și-au sporit lefurile”, împărțindu-și „averea contribuabilului între dâșii”, cauzând bugetului un deficit de peste o sută de mii de lei. La acestea se adăugau impunerea de noi taxe, care i-au ruinat și mai mult pe comercianți, abuzurile și ilegalitățile comise cu prilejul recrutărilor, a numirilor în funcții, a dizolvării diferitelor consilii comunale, a confirmărilor în funcțiile de primar, a antreprizelor lucrărilor publice. Se preconiza că, menținându-se sistemul de taxe introdus de fosta administrație, orice progres era imposibil în următorii trei ani³⁷.

Pe lângă subiectele politicianiste și strategiile electorale erau abordate, mai rar, și unele care priveau dezvoltarea regiunii. Între acestea, era reluată chestiunea canalizării Prutului, fiind prezentată ca premisă pentru „schimbarea stărei economice a județului nostru”³⁸. Începutul lucrărilor era așteptat să se petreacă chiar în anul 1891, alăturându-se celuilalt important demers de dezvoltare a infrastructurii, construirea liniei ferate Dorohoi–Iași pe Jijia, începută deja. Statele limitrofe, Rusia și Austria, avansaseră fondurile necesare Comisiei Prutului, rămânând ca România să procedeze întocmai. Numai că, din cauza guvernului Manu, pretindeau susținătorii lui Al. Enacovici, bugetul nu fusese votat și, implicit, nici sumele necesare demarării lucrărilor nu fuseseră prevăzute, deoarece foștii guvernanți se preocupaseră de propriile interese, precum menținerea la putere, dizolvând Camerele. Îi revenea noului guvern Florescu să convoace Parlamentul și să fixeze în noul buget sumele necesare. Pentru că, după cum just se evidențiază, județul Botoșani, străbătut în sud de linia Ițcani–Verești, prin mijloc de linia Jijia (Dorohoi–Iași) și pe latura sa estică și nordică de Prut, avea stringentă nevoie de o astfel de investiție, precum și de construirea rețelei de șosele care să facă legătura între aceste căi de deschidere spre debușeele din Rusia, Austria și, prin Galați, cu Dunărea și Marea Neagră³⁹.

La 4 aprilie 1891, în casele senatorului N. Sofian din Botoșani erau stabilite candidaturile pentru alegerile de deputați din partea partidului liberal-conservator. Astfel, la colegiul I din Botoșani urmau să candideze Al. Enacovici, Garabet Ciolac și Costache Ghica, iar la colegiul al II-lea, Teodor Buzdugan, Grigore T. Goilav, Vasile C. Timuș. În ziua următoare, în cadrul unei întruniri publice organizate în interiorul școlii Marchian, candidații s-au prezentat în fața alegătorilor. Cu acel prilej, Al. Enacovici și-a susținut profesiunea de credință printr-un discurs caracteristic momentelor electorale, conținând preponderent atacuri la adresa adversarilor politici. Junimiștii erau cei vizați, etichetați ca „trădători” care părăsiseră partidul liberal-conservator în toamna anului 1888, după ce beneficiaseră de aportul acestuia spre a fi aleși deputați și senatori. El le atrăgea atenția celor prezenți să nu se lase convinși să voteze în favoarea lui P. P. Carp, șeful politic al junimiștilor⁴⁰ care, de îndată ce ajung la „centru”, își uită angajamentele

³⁶ *Ibidem*, nr. 13, 2 aprilie 1891, p. 1.

³⁷ *Ibidem*, nr. 14, 7 aprilie 1891, p. 1.

³⁸ *O știre îmbucurătoare*, în „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 9, 3 martie 1891, p. 1.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ În coloanele periodicului lui Alexandru Enacovici, adversarilor junimiști le era contestată atât forța politică – „microscopicul grup junimist ce s-a ridicat cu pretențiuni de oameni politici” –, cât și activitatea lor culturală. Sub acest din urmă aspect era citată opinia unui alegător botoșănean, „d-nul Varlam”, care, în cadrul

politice anterioare. În plus, conservatorii botoșăneni „de nuanța Manu – Lahovari” erau atenționați să nu voteze cu Carp, din moment ce încetase orice colaborare între acesta și conservatorii disidenți. Un alt aspect asupra căruia Enacovici a insistat a fost acela al situației economice a Moldovei, inferioară celei a Munteniei, temă abordată și în alte împrejurări. În special cuantumul impozitelor asupra spirtoaselor și asupra suprafețelor de teren, mai mare în cazul Moldovei, îl indigna pe omul politic botoșănean⁴¹.

Campania electorală din Botoșani din primăvara anului 1891 nu diferea de precedentele sub aspectul retoricii publice întrebuițate de competitorii politici. Și atunci, opoziția se plângea de mijloacele întrebuițate de administrație pentru a-i zădărnici acțiunile și întrunirile, în special folosirea unor „bande” de intimidare, o scrisoare de protest în acest sens, semnată de C. Bobeică, C. Gheleme, D. Scarlat Miculescu, fiind expediată ministrului de Interne Lascăr Catargiu. În replică, liberal-conservatorii lui Alexandru Enacovici respingeau acuzele primite, invocând „calmul” ce domnea în oraș, împrejurarea că „arareori s-au văzut alegeri mai linișcite, libertăți mai întinse de care toți fac un us egal, precum se vede cu ocazia acestor alegeri”. Importanța acțiunilor politice ale adversarilor era minimalizată, ele fiind considerate fără sorți de izbândă în fața pretenșivului val de susținere existent în favoarea candidaților liberal-conservatori. Junimiștii și grupul „ce se pretinde a se numi conservator”, adversari ai lui Alexandru Enacovici, erau prezentați ca neavând nicio coeziune, animați doar de ambiții personale, utilizând metode blamabile din perspectiva moralității publice pentru a-și atrage susținători⁴².

Cu puțin timp înaintea începerii operațiunilor electorale, în jurnalul lui Al. Enacovici se publica *Manifestul partidului liberal conservator*, elaborat de comitetul executiv al formațiunii politice. Documentul se dorea a fi o „sinteză” cu valoare de „doctrină” a diferitelor idei și principii, caracterizând cele două orientări politice existente în partid, și cuprindea obiective de atins, mai mult sau mai puțin generale, în domeniile politic, social, administrativ, economico-financiar.

Se exprima dintru început preferința pentru „regimul constituțional”, a cărui funcționare „regulată și normală” să fie bazată pe două partide mari, organizate, care să alterneze la guvernare, în mod pașnic. Erau excluse din discuție grupurile politice, ca potențiale variante de guvernare, deoarece prezența lor împiedica formarea unor majorități parlamentare necesare stabilității executivului.

De asemenea, unele explicații de natură ideologică erau menite a informa cititorii asupra evoluției elementului conservator, care l-a condus spre acceptarea colaborării cu liberalii de nuanța Vernescu. Astfel, după ce se amintea contribuția „vechiului partid conservator” la dezvoltarea statului român, se evidenția faptul că acesta conștientizase „progresul ideilor și transformările survenite în România” și se îndreptase „către ideile și elementele liberale și democratice moderate”. Prin urmare, el menținuse „tradițiunea forței de rezistență în contra transformărilor radicale de natură a sgudui baza însăși a societății”, dar, în același timp, se arăta „deschis tuturor progreselor înțelepte, tuturor

unei întruniri politice a susținătorilor lui Enacovici, se întreba: „Unde sunt scrierile d-lui Carp? Cine le-a văzut? Cine le-a citit și cine au profitat? S-au îmbrăcat cu hainele lui Eminescu, Lambrior și Conta și, părăsind asociațiunea lor literară în care n-au făcut nimic, vor acum să pretindă la regenerarea acestei țări” (*ibidem*, nr. 14, 7 aprilie 1891, p. 1).

⁴¹ *Ibidem*, p. 1–2.

⁴² O întrunire a adversarilor politici C. Bobeică, C. Gheleme, D. Sc. Miculescu, alături de „câțiva” alegători din colegiile al II-lea și al III-lea, în cursul căreia se aleseseră delegații, era descrisă ca fără importanță politică. Împrejurarea că se consumaseră „mai multe litruri de vin” le indica susținătorilor lui Al. Enacovici neseriozitatea participanților, deoarece „la mâncare și băutură mulți flămânzi și setoși se cred bine invitați” (*Mișcarea electorală*, în „Vocea Botoșanilor”, nr. 14, 7 aprilie 1891, p. 2).

îmbunătățirilor cerute de trebuințele timpului”. În consecință, se afirma dispoziția pentru consolidarea și dezvoltarea instituțiilor țării „conform spiritului poporului nostru”, concomitent cu circumspecția asupra acelor „preținse progrese cari, transplantate fără studii și pregătiri în țara noastră, nu fac decât să producă frământări sterpe și dăunătoare”.

O preocupare specială era arătată situației lumii rurale, însă măsurile propuse erau de ordin general: „aplicarea și îmbunătățirea legilor privitoare la soarta țăranilor”, „îmbunătățirea situației preoților”, considerați un „factor important de cultură morală”, accesul mai facil la justiție al populației rurale prin simplificarea formalităților, înființarea spitalelor rurale.

Îmbunătățirea situației financiare a țării în urma promovării „unei politici financiare și economice bazată pe principiile științei și pe lecțiunile experienței” era considerată de stringentă necesitate. O altă preocupare a liberal-conservatorilor era dezvoltarea agriculturii, înțelegând ca „baza prosperității noastre materiale”, coroborată cu găsirea unor debușeuri „din ce în ce mai largi” pentru produsele solului românesc. Era de fapt obiectivul tuturor marilor proprietari care compuneau partidul, implicit al lui Alexandru Enacovici, care îi va consacra un spațiu important în cuprinsul discursurilor sale parlamentare.

Sistemul de impozite era perfectibil, în optica autorilor programului, susținându-se „o repartitie mai dreaptă a dărilor către stat”. În viziunea lor, cuantumul licențelor și patentelor trebuia micșorat, la fel și impozitul de 5% asupra salariilor funcționarilor și a pensiilor.

De asemenea, un obiectiv fundamental pentru România, prezent și în alte programe politice, era „legea de admisibilitate și de înaintare în funcțiunile administrative”. Liberal-conservatorii își exprimau speranța că adoptarea ei „va contribui a mai pune la adăpost budgetul de asalturile ce i se dau, a procura statului servitori capabili și instruiți cu o pozițiune mai stabilă și, totodată, va lua din mâna guvernului o armă, adesea periculoasă, pentru cea mai importantă din libertăți, libertatea electorală”. Altfel spus, a asigura independența administrației în fața factorului politic, un deziderat des întâlnit, niciodată împlinit⁴³.

Alegerile parlamentare pentru Cameră, stabilite a avea loc în zilele de 9–11 aprilie 1891⁴⁴, s-au desfășurat într-o atmosferă de violentă confruntare. Bineînțeles că, utilizând metodele specifice ale presiunii administrative, guvernul a reușit să câștige alegerile⁴⁵, însă diferența față de rezultatele înregistrate de opoziție nu era deloc una liniștitoare. Aceasta, un conglomerat de liberali de diverse nuanțe, precum N. Flevea, M. Kogălniceanu, D. Brătianu, G. D. Paladi, junimiști, conservatori și un socialist (V. Gh. Morțun), cuprindea aproximativ 60 de deputați, un detaliu de natură să amenințe stabilitatea executivului⁴⁶.

Alexandru Enacovici a candidat pentru un loc de deputat la colegiul I de Botoșani, obținându-l în urma celor 107 voturi primite. Alături de el, botoșănenii îi trimiteau ca reprezentanți în Cameră pe Th. Buzdugan, T. Callimachi⁴⁷, din partea partidului liberal-

⁴³ *Manifestul partidului liberal conservator*, în „Voacea Botoșanilor”, nr. 14, 7 aprilie 1891, p. 2–3.

⁴⁴ Ion Mamina, *op. cit.*, p. 229.

⁴⁵ Rezultatele alegerilor, publicate în ziarul lui Al. Enacovici, atestau victoria liberalilor-conservatori, care reușiseră să obțină inițial un număr de 114 mandate de deputați și încă trei ulterior. Mai fuseseră aleși șase „conservatori independenți”, opt „liberali uniți”, șapte „junimiști” (Partidul Constituțional), 12 „liberali-independenți”, 32 „naționali-liberali” și un socialist („Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 17, 21 aprilie 1891, p. 1; Ion Mamina, *op. cit.*, p. 229).

⁴⁶ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II, p. 127.

⁴⁷ *MOF*, nr. 12, 14/26 aprilie 1891, p. 262.

conservator⁴⁸ și, în urma balotajului, pe P. P. Carp, Gh. Urzică⁴⁹, C. Bobeică și Ed. Ulea⁵⁰, din partea opoziției. În pofida siguranței afirmate în paginile gazetei lui Enacovici asupra victoriei electorale absolute a liberalilor-conservatori, opoziția a învins la Botoșani. Explicația consta în faptul că junimiștii și național-liberalii se aliaseră. De asemenea, cu puțin timp înainte de începerea alegerilor, C. Ghica⁵¹ renunțase la candidatură, obligându-i pe liderii partidului liberal-conservator să recurgă la improvizații de ultim moment⁵². Enacovici și aliații săi au promovat, în cele din urmă, candidatura lui Gh. Ursian, care însă nu a reușit să-l devanseze pe P. P. Carp⁵³.

Din nou deputat

Rezultatele de la Botoșani l-au nemulțumit profund pe Al. Enacovici. Alianța junimisto-liberală era blamată deoarece făcuse să fie aleși ca deputați persoane care combătuseră proiectul „Alianței Moldovei”, la care el ținea atât de mult. Gh. Urzică, național-liberal și membru al comitetului botoșănean al zisei alianțe⁵⁴, nesocotise, se pretindea, chiar dispoziția comitetului partidului de a nu se perfecta alianța cu junimiștii, cu scopul obținerii unui fotoliu de deputat, poziție râvnită „spre [...] a-și mai întinde rețeaua de gheșefte”⁵⁵. De asemenea, pentru Alexandru Enacovici, înfrângerea în alegerile de la Botoșani fusese cauzată și de „manoperile” și violențele opoziției, pe fondul climatului de legalitate pe care, pretindea el, guvernul înțelesese să-l creeze, lăsându-și „armele de ingerințe în arsenal”. Astfel că, în pofida echidistanței autorităților față de evenimente, a „conștiinței liber lăsată a alegătorilor”, „pasiunile” și „slăbiciunile omenești” contribuiseră la victoria opoziției. În ziua alegerii deputaților colegiului al II-lea, sala de votare ar fi fost ocupată de alegătorii din colegiul I, partizani ai opoziției, precum și de o mare parte a omologilor lor din Dorohoi. La solicitarea alegătorilor colegiului al II-lea ca acei din colegiul I să elibereze sala, aceștia din urmă s-ar fi „năpustit asupra lor cu pumnii și cu ciomegile și au persistat a ocupa sălile amenințând pe toți amicii” lui Al. Enacovici. De asemenea, susținătorii opoziției, proferând amenințări la adresa alegătorilor colegiului al II-lea, le-ar fi impus „biletele lor”, cu numele candidaților agreați, „smulgându-le” pe cele ale guvernamentalilor. Toate aceste fapte s-ar fi petrecut în pofida măsurilor de ordine dispuse de președintele Biroului electoral, de procuror și de „judele instructor”. O altă nemulțumire a lui Enacovici provenea din decizia Biroului electoral de a anula nouă buletine de vot în favoarea amicului său politic, V. Timuș, fapt care contribuisese la victoria junimistului C. Bobeică⁵⁶.

Primele ședințe ale Camerei rezultate în urma alegerilor au fost consacrate, firesc, dezbaterilor asupra împrejurărilor în care deputații aleși își obținuseră mandatele. Scrutinul desfășurat în Botoșani a fost luat în discuția Adunării Deputaților în ședința

⁴⁸ „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 18, 28 aprilie 1891, p. 1.

⁴⁹ *MOF*, nr. 12, 14/26 aprilie 1891, p. 262.

⁵⁰ *DAD*, nr. 58, 15 mai 1891, p. 662–663.

⁵¹ C. Ghica fusese desemnat candidat prin influența elementului conservator din cadrul partidului liberal-conservator. „Desistarea” acestuia îl nemulțumise pe Al. Enacovici, care l-a descris ca pe un „pretins conservator, dar a cărui inimă bătea tot pentru concentrați ori junimiști” („Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 18, 28 aprilie 1891, p. 2).

⁵² *Ibidem*, nr. 15, 14 aprilie 1891, p. 2.

⁵³ *Ibidem*, nr. 18, 28 aprilie 1891, p. 2.

⁵⁴ *Coaliția monstruoasă*, în „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 15, 14 aprilie 1891, p. 3.

⁵⁵ *Ibidem*, nr. 16, 16 aprilie 1891, p. 1–2.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 17, 21 aprilie 1891, p. 1.

din 2 mai 1891. Raportorul secțiunii de verificare a titlurilor noilor aleși, Gh. A. Morțun, propunea validarea alegerilor lui Alexandru Enacovici (la primul scrutin), Petre. P. Carp, Gh. Urzică (la scrutinul de balotaj), la colegiul I, și lui Teodor Buzdugan (la primul scrutin), Eduard Ulea și Constantin Bobeică (la scrutinul de balotaj) la colegiul al II-lea⁵⁷. Ecoul confruntărilor politice de la Botoșani nu se stinsese însă, Al. Enacovici aducându-le în atenția forului legislativ prin contestația pe care a formulat-o în legătură cu alegerile ca deputați ale lui Eduard Ulea și Constantin Bobeică, din partea opoziției. „Întreruperile dlui Bobeică îmi amintesc întreruperile cari le făcea în Camera precedentă, cu deosebire numai că acum nu va mai putea avea ecoul care-l avea atunci”, atrăgea el atenția adversarului său, dorind să accentueze că împrejurările politice îi erau acum lui favorabile⁵⁸. Susținând că este interpretul a 200 de alegători botoșăneni, care protestaseră în legătură cu alegerea celor doi candidați, Al. Enacovici a solicitat efectuarea unei anchete parlamentare la Botoșani, cu scopul de a se dovedi ingerințele electorale și violențele la care chipurile ar fi recurs opoziția pentru a obține victoria oamenilor săi. Acuzația era oricum exagerată și nici Al. Enacovici nu credea în veridicitatea ei, din moment ce se scria în ziarul său că era „știut și admis în axioma electorală că guvernul, că amicii lui bat și ingirează”. Acest fapt nu l-a determinat totuși să renunțe la strategia prin care urmărea să elimine din Cameră doi rivali politici locali, în avantajul celor din propriul său grup⁵⁹.

Replica a venit din partea lui P. P. Carp și Ed. Ulea, ale căror puncte de vedere considerăm oportun să le prezentăm pentru conturarea tabloului evenimentelor locale și al motivațiilor luptelor politice. În opinia lui P. P. Carp, Al. Enacovici proceda ca în întâmplarea cu braconierul francez care, interogată de judecător, răspunsese: „C'est le lapin qui a commencé”. Părea aberant că „se comit de către autorități înrăuriri în alegerile de la Botoșani și vina cade, după d-sa, nu pe guvern, ci pe opoziție”. Drept urmare, recomanda cu ironie Carp, într-un cor de aplauze,

[...] puteți cere invalidarea întregii opoziții, căci mai toți afirmăm, și nu avem nevoie de afirmarea dlui Enacovici, că la alegerea noastră au fost ingerințe guvernamentale [...]. A uitat dl Enacovici că ingerințele guvernamentale, întrucât privesc alegerile, pot să fie un argument când isbutesc candidatul guvernamental, iar nu când ese candidatul opoziției⁶⁰.

Și, în aceeași notă polemică:

D-sa zice: „președintele biroului nu avea dreptul să anuleze votul unde erau două bilete cu aceleași nume. Pentru ce, zice d-sa, pentru că era o voință bine exprimată și putea să șteargă unul, iar unul să rămână bun”. Noi zicem: nu numai că era o voință bine exprimată, dar zicem că era prea bine exprimată și tocmai acest motiv a făcut pe președinte să anuleze această voință, care era atât de bine exprimată încât, alături cu voința alegătorului, se constata și o altă voință ce se interpusese între conștiința alegătorului și votul său și care, în termeni electorali, se numește prealabila înțelegere⁶¹.

Influențarea alegerilor de către guverne devenise o practică curentă în viața politică românească, atrăgea atenția P. P. Carp, responsabilitatea încălcării legii nefiind asumată de nicio forță politică, încât „și stânga acusa pe dreapta de nelibertate în alegeri precum și dreapta acusa pe stânga de același lucru, adică de violarea alegerilor”. Și continua:

⁵⁷ DAD, nr. 58, 15 mai 1891, p. 662.

⁵⁸ Ibidem, p. 663–665.

⁵⁹ Colegiul II înaintea Camerei, în „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 19, 17 mai 1891, p. 2.

⁶⁰ DAD, p. 665–666.

⁶¹ Ibidem, p. 666.

Dar până acum, din această concordanță de violări, n-am văzut decât o singură concluziune care se trage: dreptul de a critica pe adversari că au violat ei, iar nu învățământul că ar trebui să vină o vreme unde să nu violăm libertatea, nici în dreapta, nici în stânga. (*Aplause.*) Sper, dlor, că vom ajunge acolo. De ce nu? Suntem în stare de progres. Până acum, acest program nu l-am făcut, dar sper să-l facem⁶²!

După relatările sale, forțele „ilegale” se implicaseră într-un fel sau altul în desfășurarea alegerilor: procurorul, ignorând rolul președintelui biroului electoral, solicitase prezența armatei, mai ales după ce un comisar de poliție, aflându-se fără drept în localul alegerii, fusese agresat și alungat de un alegător. Unele trupe se instalaseră în vecinătatea Primăriei și refuzaseră să părăsească zona, în ciuda apelului președintelui biroului electoral, N. Sofian⁶³. La acestea se adăuga „intervențiunea cea tăcută” a guvernului, cum o numea el, sesizabilă atunci „când guvernul ia în ziua alegerii oameni condamnați de câte 3–4 ori și-i numește în funcțiuni publice, numai pentru că dispun de câte 5–6 voturi”⁶⁴. Întreaga operațiune se efectua sub coordonarea prefectului, singurul care indica persoanele potrivite a fi încadrate în diferite posturi, în funcție de aportul pe care și-l puteau aduce la succesul electoral final⁶⁵.

Pentru P. P. Carp nu exista niciun dubiu că, la Botoșani, intervenția administrației, concentrarea armatei, imixtiunea procurorului se făcuseră „în favoarea candidaților guvernamentali”, neexistând nicio deosebire în materie de procedee electorale întrebuintate între guvernul I. C. Brătianu și cel condus de generalul I. Em. Florescu. Nu erau motive, afirma el, pentru invalidarea alegerilor candidaților opoziției, Ulea și Bobeică, totul reducându-se la „un duel de înrăuire la Botoșani între dl Enacovici și Bobeică. De astă dată, dl Enacovici a fost învins”⁶⁶.

Ed. Ulea dezvăluia că, în pofida recomandărilor ministrului de Interne, Lascăr Catargiu, privind corectitudinea alegerilor, „unul din membrii majorității acestei Camere” (trimiterea la Al. Enacovici era evidentă), „însușindu-și conducerea alegerilor de Botoșani și asociindu-și la această lucrare administrațiunea acestui județ, reprezentată în frunte prin dl Gh. Cherchez, actualul prefect și cumnatul d-sale”, influențase nerespectarea secretului votului⁶⁷. Singurul său scop nu era altul decât „înlocuirea lui Ulle și Bobeică prin persoane mai suspuse voinței sale, mai agreate”. În acest sens, relatea deputatul de Botoșani, fuseseră adresate „promisiuni și amenințări”, se folosiseră „agenți speciali” care, în diferite săli și birouri ale Primăriei, inclusiv în biroul prefectului, îi „buzunăreau”, înainte și după vot, pe alegătorii „aduși de poliție sau veniți singuri”, impunându-li-se cu cine să voteze și amenințându-i cu un viitor sumbru pe „funcționari și cei asimilați lor prin alte fire ce-i ținea legați de administrațiune”. Aceiași agenți guvernamentali se dedaseră la violențe împotriva alegătorilor opoziției, în timp ce comisarii de poliție, precum Manolescu, aduseseră alegători spre a vota pentru candidații guvernamentali⁶⁸.

⁶² *Ibidem.*

⁶³ *Ibidem*, p. 669.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 667.

⁶⁵ Referitor la această modalitate des folosită de administrație pentru a influența rezultatele alegerilor, P. P. Carp relatea: „A venit un petiționar în timpul alegerilor să ceară o funcțiune. Sciți ce i s-a răspuns? Apoi de, dle, pe timpul alegerilor aceste lucruri se hotărâsc de prefect, d-lui scie mai bine pe cine putem numi și pe cine nu; dupe alegeri, vom vedea ce putem face, dar astăzi nu putem numi în funcțiune decât pe acele persoane pe cari ni le indică prefectii” (*ibidem*).

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ *Ibidem*, p. 668.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 669.

Propunerea de anchetă parlamentară asupra alegerilor desfășurate la colegiul al II-lea de Botoșani, formulată de Al. Enacovici, a fost respinsă de Adunare cu o mică diferență de voturi. Împrejurarea a fost folosită de generalul Ioan Em. Florescu pentru a se asigura de fidelitatea Camerei. Chestionată de prim-ministru „dacă a înțeles prin respingerea propunerii de anchetă a da un vot de neîncredere guvernului”, Adunarea adopta o moțiune de încredere în cabinet⁶⁹.

Presa liberală relatează că moțiunea lui Enacovici privind începerea unei anchete parlamentare a fost susținută de șeful său politic, Gh. Vernescu, „pe un ton de o violență extremă”. Prin intermediul acestuia, „banca ministerială” exercitase o adevărată presiune asupra deputaților, intenționând „să scape de niște adversari puțin comozi”. Pentru a determina votarea moțiunii, el abordase pe fiecare deputat din majoritate, amenințând chiar cu propria demisie în cazul unui vot nefavorabil. Ministrul Gh. Vernescu nu demisionase, dar premierul I. Em. Florescu, interpretând opțiunea deputaților ca pe „o dovadă de neîncredere în cabinet”, apelase la „sistemul cunoscut al răzvotului”. El solicitase votarea unei moțiuni de încredere în guvern, cerere neobișnuită, opinau liberalii, din moment ce Camera încă nu era legal constituită. În final, guvernul obținuse votarea moțiunii de încredere din partea a 79 de deputați din majoritate, cei din opoziție refuzând să participe la vot⁷⁰.

În cadrul ședinței Camerei din 3 mai 1891, Alexandru Enacovici a îndeplinit rolul de raportor al secțiunii de verificare a titlurilor noilor aleși din județul Ilfov. Raportul menționa numărul de voturi obținute de candidații celor trei colegii electorale, precum și o serie de proteste ale unor alegători privind acțiunile intimidante ale poliției și situațiile de incompatibilitate în care s-ar fi găsit unii electori. În pofida problemelor sesizate, raportul a conchis pentru validarea titlurilor deputaților aleși la primele două colegii, care a fost acceptată de Adunare⁷¹.

Discuții mai aprinse au suscitat alegerile de la colegiul al III-lea, acolo unde câștig de cauză avuseseră Al. Catargiu și N. I. Gherassi, raportul prezidat de Al. Enacovici pledând pentru validarea lor. Imediat după terminarea citirii raportului, a fost depus pe biroul Camerei un protest semnat de C. Mille, fost candidat al „partidului muncitorilor” la colegiul III de Ilfov – un adevărat rechizitoriu la adresa guvernului Ioan Em. Florescu și a modului în care el acționase în timpul alegerilor⁷².

După momentele încordate care au însoțit discuțiile din jurul verificării titlurilor noilor aleși, au urmat dezbaterile parlamentare asupra unor aspecte concrete, de administrație. Unul dintre ele a fost și elaborarea bugetului Ministerului de Interne. La 6 iunie 1891, mai mulți deputați s-au pronunțat în favoarea alocării de fonduri pentru îmbunătățirea sistemului medical. C. C. Dobrescu-Prahova semnala importanța prezenței medicilor în sate, acolo unde spitalele începuseră să funcționeze de un an. De asemenea, C. Dobrescu-Argeș atrăgea atenția asupra unor inconveniente ale serviciului sanitar, generate de refuzul unor medici de a se instala în sate. Se exprimau opinii favorabile și asupra necesității construirii „în fiecare comună rurală a unei case de însănătoșire în care să se depună bolnavii contagioși pentru a împiedica întinderea boalei și așa, cu

⁶⁹ *Ibidem*, p. 670–671.

⁷⁰ *Guvernul în minoritate*, în „Voința națională”, anul VIII, nr. 1972, 4/16 mai 1891, p. 1.

⁷¹ Deputații primelor două colegii din Ilfov ale căror alegeri au fost validate erau Em. Protopopescu-Pache, Gh. Vernescu, G. Dem. Teodorescu, Dim. Ghica, I. Pencovici, G. Boldur-Voinescu, N. Procopescu, dr. D. Brândză, D. Economu, R. Crețulescu, C. Răceanu, Th. I. Focșeneanu, Al. G. Ionescu și I. Stătescu (*DAD*, nr. 59, 16 mai 1891, p. 677–678).

⁷² *Ibidem*, p. 678.

oarecari economii din partea statului, s-ar putea să facă mult bine satelor”. Pe fondul acestor dezbateri, Alexandru Enacovici a semnalat situația medicală îngrijorătoare a locuitorilor satelor județului Botoșani. Înmulțirea numărului cazurilor de boli de pelagră și de sifilis, constatată de medici, reclama, în opinia deputatului botoșănean, măsuri urgente din partea statului, între care înființarea spitalelor rurale. El propunea construirea unuia la Sulița, pentru izolarea și tratarea bolnavilor. Măsura l-ar fi putut avantaja pe fratele său, dr. Șerban Enacovici, care în timpul guvernării generalului Gh. Manu fusese destituit din postul de medic al orașului Botoșani, acuzat fiind de luare de mită. După cum aveau să dezvăluie conservatorii peste câțiva ani, Al. Enacovici făcea demersuri pentru reintegrarea profesională a fratelui său, folosindu-și relațiile cu Gh. Vernescu, ministrul de Finanțe, însă Lascăr Catargiu, ministrul de Interne, a refuzat orice propunere în acest sens⁷³. Demersul lui Enacovici nu a obținut acordul comisiei bugetare a Camerei. Se invoca necesitatea unei reforme generale a sistemului medical, reglementată printr-o „lege de interes național”, ignorându-se astfel felurile inițiative locale⁷⁴.

Președinte al Consiliului Județean Botoșani

Perioada care a urmat alegerilor parlamentare a fost la fel de solicitantă pentru Alexandru Enacovici. În mai 1891, la Botoșani s-au desfășurat alegerile pentru noile consilii, județean și comunal. Momentul era unul favorabil din perspectiva carierei sale politice. Membru important al grupării Vernescu din Partidul Liberal-Conservator, recent reales deputat în Parlamentul țării, Al. Enacovici intenționa să-și valideze influența locală și prin obținerea unui mandat de consilier județean.

Și cu acel prilej, ziarul „Vocea Botoșanilor”, al cărui proprietar era, i-a servit ca platformă de luptă electorală. Ecourile ultimelor alegeri parlamentare nu se stinseseră, așa că atmosfera politică botoșăneană continua să fie la fel de încinsă. Adversarilor locali junimiști, conservatori „concentrați” și național-liberali li se acorda, în continuare, o atenție specială. Alianța lor de la Botoșani era denunțată ca având un caracter eterogen; spre deosebire de liberali, prezenți într-un mod favorabil, ca având „idei și o programă”, junimiștii și conservatorii „concentrați” erau descriși ca oameni politici cu „pofte și ambițiuni de îndeplinit”. Reapropierea acestora din urmă de Lascăr Catargiu nu era de dorit. Din text răzbate obiectivul său de menținere a partidului liberal-conservator în forma existentă la momentul alegerilor parlamentare, bazată de colaborarea între vernescani și partizanii lui L. Catargiu. Era de intuit că o revenire a grupului Al. Lahovary – generalul Manu la matca conservatoare, sub conducerea lui L. Catargiu, ar fi însemnat o reîntregire a „dreptei” și o previzibilă despărțire de partenerii vernescani⁷⁵.

În afara chestiunilor politice, în cuprinsul ziarului său, Al. Enacovici aborda și o serie de aspecte concrete, legate de ameliorarea situației regiunii, precum înființarea sau dezvoltarea anumitor instituții și servicii, obiective declarate ale viitoarei administrații județene. Construirea unui „palat administrativ” în Botoșani, a unui nou local al închisorii, precum și a altor sedii pentru diferite instituții din cuprinsul județului erau considerate necesități ce reclamau o grabnică realizare. De asemenea, era afirmată preocuparea pentru „sănătatea publică”, mai ales în mediul rural, acolo unde autoritățile comunale trebuiau să îi consilieze pe săteni asupra măsurilor necesare de igienă pentru preîntâmpinarea epidemiilor. „Corpul medical” plătit din fondurile locale trebuia și mai mult

⁷³ „Epoca”, nr. 588, 17 octombrie 1897, p. 3.

⁷⁴ *DAD*, nr. 74, 15 iunie 1891, p. 889–890.

⁷⁵ „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 18, 28 aprilie 1891, p. 2.

responsabilizat în a-și face datoria la sate, acolo unde înființarea de spitale era asumată de Al. Enacovici ca „principala preocupare”. Totodată, „corpul tehnic” al județului trebuia să devină și el o „realitate”, întregit cu specialiști competenți, care să contribuie la dezvoltarea locală. Starea precară a drumurilor județene era un motiv de nemulțumire pentru botoșăneni, mai ales pentru cei implicați în activități comerciale, precum marii proprietari, între care și Alexandru Enacovici. Creșterea costurilor de transport în cursul anului 1891 era consecința directă a infrastructurii deficitare, motiv pentru care viitoarei administrații județene i-ar fi revenit obligația de a face demersuri pe lângă guvernul central în vederea unei juste repartizări a fondurilor din bugetul pentru drumuri, în acord cu necesitățile fiecărui județ⁷⁶.

Un eveniment important petrecut în timpul alegerilor județene i-a oferit lui Alexandru Enacovici prilejul de a-și preciza orientarea politică. La 4 mai 1891 înceta din viață fostul președinte al Partidului Național-Liberal, Ion C. Brătianu, iar Al. Enacovici, în numărul ziarului său din 7 mai 1891, încadrat în chenar negru, publica un necrolog elogios în memoria aceluia. „Bărbat devotat binelui public”, „înrolat între vitejii soldați ai democrației române”, „adăpat de la izvor de marile principii ale revoluțiunei franceze” – astfel era caracterizat cel care fusese conducătorul „marii familii liberale” din care Enacovici amintea că și el făcuse parte. La acel moment, deputatul botoșănean se caracteriza ca „desident” dar totuși „fiu”, „membru” al „democrației române” din care, se subînțelege, făceau parte și național-liberalii⁷⁷.

Începute în ziua de 6 mai 1891, alegerile pentru noul Consiliu județean au fost câștigate de candidații partidului guvernamental, liberal-conservator, național-liberalii și cei mai mulți dintre junimiști și conservatori „concentrați” abținându-se de la vot. Candidând la colegiul I, Alexandru Enacovici a obținut mandatul dorit de consilier județean, alături de alți „amici” politici și colaboratori⁷⁸. În ședința din ziua de 10 iunie 1891 se alegea Biroul Consiliului județean Botoșani, format din Al. Enacovici, președinte, Vasile Timuș și Constantin Codrescu, ambii vicepreședinți, Vasile Tăutu și Vasile Gheorghiu, secretari⁷⁹.

Tot în aceeași lună, în zilele de 22 și 24 mai 1891, s-au desfășurat noi alegeri locale pentru compunerea Consiliului comunal Botoșani. Al. Enacovici și-a propus, și de această dată, să obțină un mandat de consilier. Spre deosebire de alegerile județene, aspectele legate de programul de dezvoltare locală, de obiectivele viitoarei administrații au fost neglijate în discursul public al lui Enacovici și al amicilor săi. Se afirma sentențios vina fostei administrații pentru „atâtea rele” și se dădeau asigurări alegătorilor că oamenii propuși de „partidul liberal-conservator” erau cu toții „bărbați onești, activi și devotați intereselor orașului” și, surprinzător poate, desemnați indiferent de „credințele lor politice”⁸⁰. Adversarii politici din Botoșani ai partidului lui Enacovici erau, întocmai ca la ultimele alegeri, tot național-liberalii, junimiștii și conservatorii „concentrați”.

⁷⁶ *Alegerile județane*, în „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 19, 7 mai 1891, p. 2.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 1.

⁷⁸ Între aceștia, figurau T. Callimachi, Casian Lecca, Garabet Ciolac, Gh. Ursian, Gh. Cosmovici, Ion V. Niculescu, ing. Carol Hynek. La colegiul al II-lea au fost aleși V. Timuș, Victor Sireteanu, Sahnasar Șahan, Ion Licu, Ion Frank, prof. Vasile Gheorghiu, Dumitru Soroceanu, prof. Vasile Ionescu (*ibidem*).

⁷⁹ *MOF*, nr. 67, 27 iunie/9 iulie 1891, p. 1706. La 10 iunie 1891, întrunit în sesiune extraordinară, Consiliul județean Botoșani și-a ales membrii Comitetului permanent, în frunte cu Victor Sireteanu, asistat de Ion V. Niculescu și Dimitrie Soroceanu, supleanți fiind Ion Frank, Ion Licu și Dimitrie Ionescu (*ibidem*, nr. 68, 28 iunie/10 iulie 1891, p. 1730; „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 23, 7 iulie 1891, p. 1).

⁸⁰ *Alegerile comunale*, în „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 20, 19 mai 1891, p. 2.

Rezultatele alegerilor au fost favorabile candidaților susținuți de partidul guvernamental, liberal-conservator, care au câștigat majoritatea în noul Consiliu comunal⁸¹. Printre noii consilieri comunali aleși se afla și Alexandru Enacovici⁸². Satisfacția pentru realizarea obiectivului personal era dublată de faptul că rezultatele alegerilor dezmințiseră zvonurile privind lipsa forței politice a liberalilor-conservatori în Botoșani. Ea fusese demonstrată foarte clar, se pretindea în ziarul deputatului vernescan, în condițiile de „libertate ilimitată” în care se desfășuraseră respectivele alegeri⁸³.

Un moment important din mandatul lui Enacovici de președinte al Consiliului județean l-a constituit participarea, alături de alte oficialități botoșănene și de un numeros public, la ceremonia organizată în gara Burdujeni cu prilejul aducerii în țară a trupului neînsuflit al lui Mihail Kogălniceanu, la 1 iulie 1891. Îndată după oficierea serviciului religios, Al. Enacovici rostea un inspirat discurs în care evoca personalitatea și realizările marelui om de stat român. Numindu-l „sufletul moldovenilor”, „inima tuturor românilor”, el enumera înfăptuirile statului român la care Mihail Kogălniceanu avusese o contribuție importantă, între care Unirea Principatelor, „emanciparea sătenilor”, „dobândirea libertăților publice”. Dând expresie propriului crez privind necesitatea unirii tuturor teritoriilor locuite de români, Al. Enacovici evoca meritul lui Kogălniceanu în pregătirea doritului moment, „creând școlile și redeșteptând patriotismul”. Frumosul său discurs a fost însoțit de strigătul unanim, mai ales al țăranilor: „Dumnezeu să-l ierte!” și de gestul depunerii unei coroane de bronz, din partea autorităților județului Botoșani, pe sicriul ilustruului decedat⁸⁴.

De asemenea, în numărul din 7 iulie 1891 al ziarului lui Alexandru Enacovici era publicat un amplu necrolog dedicat lui Mihail Kogălniceanu. Nesemnăt, dar conținând în esență idei similare celor emise de președintele Consiliului județean în discursul rostit în gara Burdujeni, articolul făcea referire la principalele repere din activitatea lui Kogălniceanu, publicistică, didactică (la Academia Mihăileană), de cercetare a istoriei românilor și universală, politică. Personalitatea sa era așezată alături de iluștrii moldoveni Gr. Ghica, Al. I. Cuza, C. Negri, A. Panu, Negruzzi, E. Hurmuzachi, V. Alecsandri, într-o generație care se dorea a fi imitată sub aspectul realizărilor naționale de cea care îi urma, mai ales că, se atrăgea atenția, „opera organizării României nu se poate zice că e terminată”. Pentru Al. Enacovici, încununarea ei nu putea fi alta decât împlinirea „dorințelor noastre d-a videa toți românii uniți sub același sceptru”⁸⁵.

⁸¹ În data de 10 octombrie 1891, după demisiile unor membri, au fost organizate alegeri comunale parțiale, în urma cărora întreg Consiliul comunal a ajuns să fie format din „amici” ai lui Al. Enacovici. Național-liberalii au stat „impasibili”, junimiștii eșuând în încercarea lor de a colabora cu aceștia într-o acțiune politică comună (*Din localitate*, în „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 31, 13 octombrie 1891, p. 2).

⁸² În noul Consiliu comunal de la Botoșani au mai fost aleși N. Sofian, Gr. Th. Goilav, I. Th. Buzdugan, dr. A. Hynek, C. Soroceanu, I. Burchi, Th. Dimitriu, M. Gh. Manole, iconomul M. Moisiu, prof. N. Răutu, Th. Misihănescu la colegiul I, iar la cel de-al II-lea, P. Neculau, Th. Schipor, M. Vasiliu, B. Bolfosu, D. Davidel, P. Teodoru, I. B. Climescu, prof. Șt. Lupașcu, C. Gherghel, Th. Neculau, N. Papandopol (*ibidem*, nr. 21, 26 mai 1891, p. 2).

⁸³ *Ibidem*, p. 1.

⁸⁴ Solemnitatea depunerii coroanei era precedată de sublimile cuvinte rostite de Alexandru Enacovici: „Depun această coroană din partea Consiliului județului Botoșani. Încoronez corpul său, căci aureola numelui său o formează coroana inimilor a cinci milioane de români, plânsul cărora trecând râurile și străbătând munții deșteaptă jalea tuturor românilor [subl. ns.] ce cu aceeași aspirațiune sânt d-opotrivă pierderea ce o suferim. Fie-i țărina ușoară și amintirea actelor sale servească la redeșteptarea patriotismului nostru și la eternizarea memoriei sale. Români! Rugați-vă pentru el!” (*Primirea corpului lui M. Kogălniceanu*, în „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 21, 7 iulie 1891, p. 2).

⁸⁵ *Ibidem*.

Preluând conducerea administrației botoșănene, era de așteptat ca Alexandru Enacovici și colaboratorii săi să înceapă punerea în aplicare a ideilor din programul enunțat alegătorilor în timpul campaniei electorale. După cum s-a văzut, aspectele financiare și cele legate de dezvoltarea infrastructurii locale erau obiectivele de interes ale noii administrații. Astfel, la două luni de la preluarea mandatului, Enacovici își informa cititorii asupra demarării lucrărilor de curățire și înfrumusețare a „Grădinii Primăriei”, după „un plan bine alcătuit”, care urma să includă plantații de flori și arbori. De asemenea, în privința modernizării stradale, continuarea construirii Bulevardului și trasarea străzilor care să-l pună în legătură cu alte zone din oraș constituiau priorități ale aleșilor locali. Referitor la acest obiectiv, lucrările începute dinspre spital urmau să fie continuate până în dreptul Grădinii publice, iar ulterior, efectuându-se și „exproprierea necesară”⁸⁶, să se prelungească, inclusiv prin trasarea unor „străzi paralele”, astfel încât Bulevardul să fie „racordat” cu Liceul, cu zona gării și cu alte părți ale orașului. Se mai prevedea nivelarea terenului din jurul Primăriei, pentru a o lega de străzile înconjurătoare și a pregăti accesul locuitorilor spre noul obiectiv edilitar, „Palatul comunal”, conceput a găzdui și administrația județeană⁸⁷.

Primele demersuri ale noii administrații județene au fost strict informative, în acest scop prefectul de Botoșani, Gh. Cerchez, deplasându-se în mai multe plase din județ. Ziarul patronat de Al. Enacovici informa că obiectivul urmărit era constatarea situației comunelor rurale și găsirea soluțiilor de ameliorare. Un interes special era acordat veniturilor diferitelor localități și modului în care erau cheltuite⁸⁸. Situația deplorabilă a localurilor primăriilor rurale, „adevărate șuri”, școlilor, „așezate în casele cele mai nelocuibile”, starea drumurilor, a podurilor, a „iezăturilor”, a fântânilor, situația medicală a locuitorilor, mulți suferinzi de „friguri”, de „dezinterii”, se aflau în atenția prefectului de Botoșani⁸⁹. Cerchez dăduse ordine ca țăranii să fie mobilizați pentru efectuarea „zilelor de prestațiune” la construirea drumurilor și se afirma că șoseaua Botoșani-Săveni urma să fie terminată în cel mai scurt timp. Era de dorit, din perspectiva autorităților botoșănene, ca administrația vecină a județului Dorohoi să demareze și ea lucrările pentru pietruirea porțiunii de șosea aflată în administrarea sa, până la Săveni, și de acolo până la Rădăuți. Necesitatea îmbunătățirii drumurilor era, așadar, acut resimțită de factorii de decizie botoșăneni, ca singura soluție pentru dinamizarea transportului de persoane și, mai ales, de produse agricole. Acest obiectiv al administrației locale fusese enunțat de Al. Enacovici în timpul campaniei electorale pentru alegerile comunale și județene și a constituit pentru el un subiect foarte important, pe care l-a dezvoltat frecvent în articolele de presă și în discursurile de la tribuna Parlamentului.

Pe lângă situația drumurilor județene, un alt motiv de nemulțumire al lui Alexandru Enacovici era tariful vamal ridicat. El susținea că dacă rațiunea adoptării acestuia de

⁸⁶ În anul 1891 s-ar fi operat 14 exproprieri pentru cauză de utilitate publică (Ștefan Ciubotaru, *Monografia orașului Botoșani*, Botoșani, Editura Axa, 1997, p. 66).

⁸⁷ „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 24, 14 iulie 1891, p. 2. Lucrările privind modernizarea străzilor din orașul Botoșani au fost efectuate în etape, cu intermitențe, și au continuat până în preajma Primului Război Mondial (Ștefan Ciubotaru, *op. cit.*, p. 66).

⁸⁸ Inspecția prefectului Gh. Cerchez a reliefat aspecte îngrijorătoare privind administrarea veniturilor publice, precum utilizarea lor în alte scopuri, neglijență din partea autorităților și gestiune deficitară. În ziarul lui Enacovici se citau cazurile comunei Burdujeni în care, în condițiile unui venit de 18 000 de lei anual, nu se construise nici local de școală, nici de Primărie. Tot acolo, inexistența unor înscrisuri, precum testamentul și alte acte doveditoare în arhiva autorităților locale, a făcut imposibilă verificarea situației donației arhierului Neofit Scriban (24 000 de lei și o suprafață de 12 fâlci de vie în județul Iași) făcută comunei pentru construirea unui ospiciu și întreținerea bisericii („Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 27, 25 august 1891, p. 2).

⁸⁹ *Ibidem*, nr. 24, 14 iulie 1891, p. 2.

către guvernul român fusese grija pentru protejarea industriei naționale și pentru creșterea veniturilor statului, aplicarea tarifului afectase în realitate interesele economice ale marii proprietăți rurale, cu care și omul politic botoșănean se confunda. Concret, urcarea prețurilor de către producătorii români la unele produse de strictă necesitate pentru marii proprietari, precum lemnul de construcție, coroborată cu dificultățile cumpărării lui din străinătate, din cauza prețului ridicat de achiziție și de transport, afecta situația economică a marilor moșii⁹⁰. Al. Enacovici atrăgea atenția că se ajunsese la un conflict între marea proprietate rurală și „industria lemnului” și se impunea îndreptarea stării de lucruri prin petiții care trebuiau înaintate Camerei și luarea unor măsuri în consecință⁹¹.

La 15 octombrie 1891, începea sesiunea de lucru a Consiliului județean Botoșani. Ședința a fost consacrată dezbaterilor asupra cuprinsului raportului întocmit de Comitetul permanent în legătură cu situația districtului. Fără a se preciza locul și întinderea lucrărilor, se apreciau progresele în privința construcțiilor șoselelor, în ciuda timpului ploios, neprielnic, care se prelungea mult în vară. Referitor la ameliorarea stării de sănătate a locuitorilor județului Botoșani, Comitetul permanent, în colaborare cu prefectul Cerchez, întocmise un „itinerar” pentru medicul județului, care urma să poposească în diferitele comune: sătenii, informați de subprefecți și de primar, aveau să se prezinte în zilele respective pentru controlul medical. Inexistența unor sedii adecvate pentru desfășurarea activității autorităților administrative și a școlilor, o realitate în întreaga țară, era recunoscută și la nivelul județului Botoșani. Pentru ameliorarea situației, Alexandru Enacovici susținea necesitatea ca în viitoarele bugete, județean și comunal, să se prevadă sume destinate începerii construcțiilor respective, fiind decis ca, în primăvara anului 1892, Consiliul județean Botoșani să înceapă construirea unui „Palat administrativ”. Fondurile necesare urmau să fie obținute prin intermediul unui împrumut cu valoare cuprinsă între 750 000 și 1 milion de lei. De asemenea, construirea „unui local de arest preventiv” și a cazărnilor județului se adăugau obiectivelor deja menționate. O altă preocupare a autorităților județene era aceea a reorganizării unor localități: cele mici și fără „rațiune” de existență urmau să intre în compunerea celor mari și, astfel, cheltuielile cu salarizarea primarilor și a altor categorii de personal aveau să fie redirecționate către finanțarea unor lucrări de interes local. Consiliul județean Botoșani a mai hotărât înființarea unui spital în târgul Sulița și două birouri telegrafo-poștale în Sulița și Bucecea⁹².

Scurta perioadă în care Al. Enacovici și colaboratorii săi au condus administrația de la Botoșani (mai–noiembrie 1891) sub guvernarea „liberal-conservatoare” a făcut obiectul unei inspecții din partea secretarului general al Ministerului de Interne, C. Deșliu. Momentul descinderii oficialului guvernului la Botoșani corespundea unei perioade de frământări din interiorul formațiunii liberal-conservatoare, voci importante din rândul conservatorilor cerând întreruperea alianței cu vernescanii. Conținutul raportului întocmit cu acel prilej era unul defavorabil administrației botoșănene. Se constata că localul Primăriei era impropriu, că se construiseră unele străzi fără utilitate, precum Bulevardul

⁹⁰ Anterior punerii în aplicare a tarifului vamal autonom de către statul român, mulți proprietari din zona Botoșanilor își procurau lemnul necesar construcțiilor, la prețuri accesibile, din Cernăuți, utilizând calea de transport pe Prut. Între timp însă, alternativa devenise inefficientă din cauza scumpirii produsului cu peste 50% față de prețul său real, a costului de transport din Botoșani până la diversele moșii și a faptului că plutele nu mai circulau pe Prut (*O dare nedreaptă asupra proprietății – Tariful vamal*, în „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 24, 14 iulie 1891, p. 2–3).

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*, nr. 32, 20 octombrie 1891, p. 1.

și „strada de la gară”, în detrimentul altora care trebuiau amenajate cu prioritate altundeva, că situația finanțelor era precară, datoriile fiind mari, că nu se utilizau felinarele pentru iluminatul public în timpul nopții, că Ospiciul comunal funcționa într-un local insalubru, având camere aglomerate. S-ar părea că aspectele deficitare semnalate contraziceau versiunea oficială a administrației botoșănene privind obiectivele și realizările⁹³.

E dificil totuși de evaluat în mod obiectiv veridicitatea sesizărilor. Contradicția dintre bunele intenții declarate și deasa lor neîmplinire, inerția administrației, frecventa schimbare a conducerii comunale și județene corespunzând instabilității guvernamentale și, în consecință, timpul insuficient pentru finalizarea lucrărilor începute constituiau realități ale României secolului XIX, Botoșaniul neputând face excepție. De fapt, lipsa răgazului pentru rezolvarea anumitor probleme de interes local, precum și responsabilitatea administrațiilor precedente erau argumentele prin care grupul Enacovici se deculpabiliza în fața opiniei publice. Pentru el, inspecția dispusă de Lascăr Catargiu în Botoșani avea un substrat politic, secretarul de stat Deșliu acționând cu „pasiune” și dovedind „spirit de partid”. Deșliu întocmise un raport „lipsit de orice basă de adevăr”, conținând inexactități și exagerări, cu scopul de a discredita conducerea administrației de la Botoșani pentru „a satisface urile unei coterii”. În schimb, ministrul de Interne, Lascăr Catargiu, era menajat în replica dată de colaboratorii lui Al. Enacovici⁹⁴. Însă ceea ce el nu a putut declara public din motive de discreție, nu este exclus să fi gândit, și anume că șeful conservatorilor înclina către părăsirea vernescanilor și, implicit, spre înlocuirea lor din fruntea județelor. De altfel, nu după mult timp, lucrurile se vor petrece întocmai, prefectul de Botoșani, Cerchez, fiind înlocuit, din ordinul ministrului de Interne, de colonelul Grigore Sturdza⁹⁵.

Până atunci însă, prin ziarul patronat de Al. Enacovici, botoșănenii erau informați că lucrările derulate de Primărie în cursul anului 1891 fuseseră în mare parte finalizate: strada care asigura legătura cu gara fusese construită și dată în folosință, iar Bulevardul către spital fusese aliniat. Se începuse construirea străzii care ducea spre cazarmă și se intenționa stabilirea legăturii dintre Bulevard și strada Liceului, în acest scop fiind dispuse exproprierea grădinii Ion Ciolac și tăierea copacilor. Alte două obiective urmărite de administrația din Botoșani, aprovizionarea orașului cu apă și iluminatul electric, se aflau în stadiul negocierilor. Era așteptat în Botoșani pentru consultări inginerul din Iași, Anton Savul, care pregătise planul pentru aprovizionarea orașului cu apă. De asemenea, S. Focșineanu, un emisar al „Casei Siemens et Halske”, „renumită pentru instalațiunile electrice și mai cu seamă pentru becurile de ea inventate”, după cum era descrisă publicului, sosise din Viena, reînnoind propunerea de colaborare cu autoritățile locale făcută în timpul mandatului de primar al lui Alexandru Enacovici⁹⁶.

Disoluția Partidului Liberal-Conservator. Poziția lui Al. Enacovici

Luând pulsul vieții politice din capitală, în urma descinderilor sale motivate de participarea la ședințele Camerei, Alexandru Enacovici avea posibilitatea să se informeze asupra situației principalelor forțe politice ale momentului și să discearnă în privința propriilor interese. Competiția pentru șefia Partidului Național-Liberal între D. A. Sturdza,

⁹³ *Inspețiunea dlui secretar general al Ministerului de Interne în județul Botoșani*, în „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 32, 20 octombrie 1891, p. 2.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*, nr. 35, 10 noiembrie 1891, p. 2.

⁹⁶ *Ibidem*, nr. 34, 5 noiembrie 1891, p. 1–2.

E. Stătescu și N. Fleva îi ofereau lui Enacovici prilejul de a face anumite comentarii și previziuni în legătură cu viitorul formațiunii politice. Astfel, el nu credea că vreunul dintre aspiranții la conducerea partidului putea reuși să obțină adeziunea tuturor membrilor și nu excludea posibilitatea ca și alți competitori să apară pe parcurs. Dintre numele vehiculate public ca având șanse de reușită, Enacovici înclina către cel al lui N. Fleva, ca unul pe care îl considera „frământat de mult timp și-n dese ocazii în luptele politice”, posedând „calități” ce altora le lipseau. În opinia sa, „hărțuiala” dintre național-liberali urma să provoace „inevitabil” dezmembrarea partidului.

Dacă tonul comentariilor referitoare la liberali fusese unul neutru, în privința junimiștilor deputatul de Botoșani devenea persiflant, minimalizându-le importanța acțiunilor politice. Enacovici îi descria pe junimiști ca pe un partid „reduc la zeflema”, care eșuase în aplicarea propriului program, „Era nouă”. O atenție sporită acorda, în mod evident, jurnalistul Partidului Liberal-Conservator. Temerea pe care o exprima era aceea a pierderii majorității parlamentare din pricina „intrigilor” și a „intriganților”. Zvonurile privind apropierea grupului „concentraților” conservatori, în frunte cu Al. Lahovary, de partidul condus de Lascăr Catargiu erau primite cu neliniște de omul politic botoșănean. Pentru el, aceia fuseseră „ruina partidului conservator care se aliașese cu dușmanii lui cei mai declarați” și care, chiar revenind în partidul liberal-conservator, își urmăreau propriile interese. Din perspectiva sa, grupul Lahovary putea fi un element perturbator în cadrul majorității parlamentare și, prin urmare, recomanda ca „guvernul să vegheze și ochiul său să fie neadormit asupra acestei majorități spre a o ține la lucru și a arăta deșertăciunea planurilor celor ce vor să o slăbească”. Generalul Gh. Manu și Al. Lahovary erau denunțați ca „avant-garda junimiștilor”, „jucăria” acelor care, după ce acționaseră pentru dezmembrarea partidului liberal-conservator, reveneau la matcă „îmbrăcați în haina pocăinței, purtând însă în sufletul lor toată ura hrănită de-o mare ambițiune personală”. Pentru Alexandru Enacovici, acelor trebuia să li se aplice o perioadă de „carantină”, să fie ținuti departe de funcțiile răvnite⁹⁷.

În vara anului 1891, disputele dintre liberali și conservatori, sesizabile imediat după constituirea Camerei, se acutizau. Conservatorii, dornici pentru o reîntregire a „dreptei” și o reconfigurare a guvernului prin includerea lui Al. Lahovary și a generalului Manu, începeau atacurile împotriva partenerilor de guvernare vernescani, considerați incompetenți. În cadrul întrunirilor lor politice, organizate în general fără participarea vernescanilor, conservatorii subliniau necesitatea înlocuirii guvernului generalului Florescu cu unul prezidat de Lascăr Catargiu⁹⁸.

Din perspectiva carierei sale politice, momentul era unul deosebit de important pentru Al. Enacovici. Obiectivul său era acela ca gruparea Vernescu să se mențină la guvernare, în tandem cu conservatorii, iar el să obțină un post ministerial. Notorietatea de care se bucura în cadrul grupului său politic, precum și ultimele numiri ministeriale ale lui G. Dem. Teodorescu (zis Ghedem) și Ilariu Isvoranu, lipsiți de anvergură politică și fără un trecut ministerial, îi încurajau speranțele. Intenționând să se informeze asupra dispoziției conservatorilor privind viitorul guvernului, Al. Enacovici lua parte, la 27 iunie 1891, la întrunirea celor 37 de deputați din majoritate, convocată de Al. Catargiu și desfășurată la „Hotel de France” din București⁹⁹. Prezența sa era una solitară, întrucât

⁹⁷ *Din București*, în „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 20, 19 mai 1891, p. 1–2.

⁹⁸ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II, p. 136; *Schimbarea ministerului*, în „Lupta”, anul VIII, nr. 1449, 28 iunie 1891, p. 3.

⁹⁹ Printre cei prezenți au fost M. Balș, Al. Catargiu, I. Iancovescu, Ar. Pascal, I. Grădișteanu ș.a. *Întrunirea guvernamentalilor*, în „Lupta”, anul XIII, nr. 1449, 28 iunie 1891, p. 3; „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 24, 14 iulie 1891, p. 1.

vernescanii, contestându-i lui Al. Catargiu orice calitate organizatorică, decisese să nu participe. S-au emis mai multe opinii relative la situația guvernului și a partidului liberal-conservator, însă numitorul lor comun era dorința înlăturării generalului I. Em. Florescu din funcția de prim-ministru și înlocuirea lui cu Lascăr Catargiu. În privința viitorului formațiunii guvernamentale, unii deputați, precum M. Balș, au cerut întreruperea colaborării cu liberalii vernescani și apropierea ramurii conservatoare de „concentrații” din jurul lui Al. Lahovary și Gh. Manu. Alții se pronunțau pentru menținerea fuziunii cu vernescanii (I. N. Iancovescu), ori susțineau unirea cu „concentrații”, fără părăsirea vernescanilor (I. M. Epureanu). Al. Enacovici și-a expus și el punctul de vedere, pledând pentru păstrarea Partidului Liberal-Conservator și admitând necesitatea înlăturării generalului I. Em. Florescu de la conducerea guvernului. La finalul întrunirii, era ales membru într-o comisie de informare a miniștrilor asupra doleanțelor deputaților majorității. Comentatorii politici intuiau că scopul real al conservatorilor era înlăturarea lui Florescu într-o primă etapă, pentru ca, ulterior, să se debaraseze și de partenerii vernescani. Această eventualitate nu le convenea, desigur, acestora din urmă, și cu atât mai puțin lui Al. Enacovici, „nemulțumit că în minister figurează din grupul său Ghedem și Ilariu de mână de ajutor conservatorilor” și ținând el însuși un fotoliu de ministru¹⁰⁰.

În organul său de presă, Enacovici recunoștea implicit disensiunile existente în cadrul partidului liberal-conservator, însă mesajul pe care încerca să îl transmită era unul optimist privind viitorul formațiunii politice. Bazându-se pe „devotamentul” majorității Camerei pentru ai săi „leaderi”, L. Catargiu și Gh. Vernescu, deputatul pretindea că, neexistând niciun „pericol de desbinare”, stabilitatea guvernului nu era amenințată. O anumită îngrijorare încerca Al. Enacovici și în legătură cu situația sa și a amicilor săi din Botoșani, contestați de opoziție, care râvnea în continuare la funcțiile publice locale. Amenințarea poziției sale de către adversarii politici părea să-l îngrijoreze mult, din moment ce aceștia erau descriși ca oameni care „nu sunt opoșanți guvernului, dar celor din localitate”, dorind „să se plece guvernului numai să le dea și lor o situațiune și să-și facă o pozițiune”. Nesiguranța în privința acelora îl împingea să-i denunțe public ca veleitari, care foloseau politica drept „mijloc de trai și de căpătuială”. Se susținea că micile succese electorale locale le dăduseră acelora curajul de a insista în obținerea de posturi administrative, „bătând zilnic pe la ușile ministeriului” și făcând „stăruinți pe lângă dnul L. Catargi ca să nu se confirme aleșii” de la ultimele alegeri locale în funcțiile de primar și de ajutor de primar¹⁰¹.

Revenirea lui Al. Lahovary în „partidul liberal-conservator”, „atitudinea sa amicală” față de unele acte ale guvernului era considerată de Enacovici o urmare a politicii cabinetului de „atrageră la matcă” a tuturor dizidenților. Zvonurile privind iminenta numire a lui Lahovary într-un post ministerial erau primite cu o aparentă înțelegere, date fiind „calitățile, cunoscințele și talentul oratoric” ale politicianului, dar în realitate cu serioase rezerve. Al. Enacovici realiza, desigur, că întoarcerea lui Al. Lahovary și a generalului Gh. Manu alături de Lascăr Catargiu însemna întărirea elementului conservator din cadrul partidului său, implicit a influenței sale politice și, poate (cum se va și întâmpla, de altfel), părăsirea partenerilor vernescani pentru o politică unitară a „dreptei”. De aceea, el pretindea conducătorilor partidului acordarea unor „asecurări”

¹⁰⁰ Întrunirea guvernamentalilor, în „Lupta”, anul XIII, nr. 1449, 28 iunie 1891, p. 3. Moțiunea semnată de 37 de conservatori dezvăluia explicit scopurile politice ale dreptei: „Noi, subsemnații, dornici de a vedea în fruntea guvernului o direcțiune mai unitară, propunem ca ministerul să fie completat sub conducerea lui Lascăr Catargiu, șeful autorizat al partidului liberal-conservator [subl. ns.] și trec la ordinea zilei” (Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II, p. 136).

¹⁰¹ „Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 24, 14 iulie 1891, p. 1.

din partea lui Lahovary, care „a părăsit pe șeful său, a format un cabinet distinct și a tins a forma o nouă grupare conservatoare deosebită de vechea formațiune”¹⁰².

Tot din spirit de conservare a propriei poziții politice, aceea de deputat al partidului de guvernământ, Al. Enacovici adera doar la acele variante de remaniere ministerială care nu puneau în pericol colaborarea Catargiu–Vernescu, pe care o dorea ca fiind cât mai de durată¹⁰³. Deputatul nu ezita să-și afirme din nou orientarea politică, prezentându-se ca un reprezentant al „marii familii” liberale și manifestând interes întotdeauna pentru situația din interiorul Partidului Național-Liberal¹⁰⁴.

Remanierea guvernamentală s-a petrecut atunci când, în urma demisiei lui Ilariu Isvoranu, la 3 noiembrie 1891, Alexandru Vericeanu a fost desemnat să-l înlocuiască, iar N. Blaremburg a fost numit ministru de Justiție, departament al cărui interimat fusese asigurat până atunci de Gh. Vernescu¹⁰⁵. În ziarul lui Alexandru Enacovici se dezvăluia că fuseseră propuse mai multe nume pentru preluarea portofoliului Domeniilor, conservatorii susținându-i pe Alexandru Știrbey, Dimitrie Ghica-Comănești sau Dimitrie Sturdza-Șcheianu¹⁰⁶, iar liberalii vernescani pe omul politic botoșănean Teodor Callimachi¹⁰⁷.

Opoziția liberală folosea din plin prilejul pentru discreditarea guvernului și, în special, a lui Lascăr Catargiu, ajuns, se susținea, în postura să colaboreze cu personaje blamabile din punct de vedere moral și intelectual¹⁰⁸. Bănuind că noile numiri fuseseră susținute de Gh. Vernescu¹⁰⁹ și admise din interes politic de Lascăr Catargiu¹¹⁰, comentatorii situației politice erau nerăbdători să afle dacă „va izbuti dl Catargiu să scape de vernescani ori dl Vernescu va dovedi conservatorilor neputința de a se menține la putere fără d-sa?”¹¹¹ Pentru moment însă, în urma remanierii, ambele forțe politice erau reprezentate în mod egal în cadrul guvernului, liberalii prin Gh. Vernescu, N. Blaremburg, Al. Vericeanu și P. Poni, iar conservatorii prin Lascăr Catargiu, C. Esarcu, C. Olănescu și Iacob Lahovary.

În conflictul existent între partenerii de guvernare, Al. Enacovici susținea ferm interesele liberalilor. În ciuda contestărilor, el aproba intrarea lui Al. Vericeanu în

¹⁰² *Ibidem*, nr. 27, 25 august 1891, p. 1.

¹⁰³ Tema remanierii ministeriale fusese abordată deseori de presă în cursul anului 1891, zvonurile indicându-i pe Al. Lahovary și pe primarul Capitalei, Pake Protopopescu, ca favoriți să intre în guvern. Atitudinea lui Al. Enacovici față de Lahovary era una glacială, însă pentru Pake Protopopescu își declara admirația fiindcă „d-sa are întinse cunoștințe juridice, economice și financiare, e un îndrăzneț administrativ”, nefiindu-i străine lucrările de modernizare a Bucureștiului demarate de acesta (*ibidem*, nr. 31, 13 octombrie 1891, p. 1).

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II, p. 138; Ion Mamina, *op. cit.*, p. 311.

¹⁰⁶ „Vocea Botoșanilor”, anul XII, nr. 35, 10 noiembrie 1891, p. 1.

¹⁰⁷ *Ibidem*, nr. 34, 5 noiembrie 1891, p. 1.

¹⁰⁸ Oficiul naționalilor-liberali scria că noile numiri ministeriale reprezentau o ofensă adusă țării, din moment ce ele îi includeau pe Al. Vericeanu, o „nilitate”, „un ilustru necunoscut”, și pe N. Blaremburg, o „putreziciune morală”, cel care, în calitate de administrator al Eforiei Spitalelor, fusese somat în repetate rânduri de chiar Lascăr Catargiu să-și îndeplinească onest obligațiile funcției. Astfel, numindu-l ministru, „dintr-un om justițiabil de tribunalele corecționale, d-sa a făcut un șef al magistraturei în țara românească” (*O batjocură*, în „Voința Națională”, anul VIII, nr. 2121, 10/22 noiembrie 1891, p. 1).

¹⁰⁹ La momentul acela, atât foarte mobilul politician N. Blaremburg, cât și Al. Vericeanu treceau ca „partisani ai lui George Vernescu” (George D. Nicolescu, *Parlamentul român. Biografii și portrete (1866–1901)*, București, I. V. Socec, 1903, p. 530).

¹¹⁰ „Dl Catargiu, se dezvăluia mai târziu, a primit în minister pe oricine a vroit dl Vernescu, împărțind frățeste portofoliile [...]. Și dl Catargiu nu putea face altfel: vroia să stea la putere și era convins că numai cu dl Vernescu va putea guverna” („Voința Națională”, anul IX, nr. 2202, 22 februarie/5 martie 1892, p. 2).

¹¹¹ *Ibidem*, nr. 2121, 10/22 noiembrie 1891, p. 1.

minister, recomandată, susținea el, de meritele sale intelectuale, considerându-l cu nimic mai prejos decât personalitățile cu blazon, Ghica, Sturdza sau Știrbei¹¹².

Disputele dintre catargiști și vernescani se exteriorizau cu prilejul alegerilor pentru conducerile Camerelor. După două zile de negocieri între guvern și majoritate, a fost ales ca președinte al Camerei Deputaților colonelul Gh. Roznovanu, însă desemnarea vicepreședinților Gr. Peucescu, Al. Catargiu, N. Fleva și August Peșiacov s-a făcut contra voinței guvernului. Se profila o criză ministerială, pregătită de conservatori în culisele partidului, de care Al. Enacovici și liberalii nu erau străini din moment ce o priveau ca pe o „eșalonare a unei execuțiuni treptate, mai lentă dar mai sigură”¹¹³. Întrunirile liberalilor, organizate în scop consultativ, reliefa tentativele de disoluție ale partidului guvernamental. Enacovici își informa cititorii că, în cadrul întâlnirii desfășurată la domiciliul lui G. Dem. Teodorescu, s-a discutat chiar posibilitatea ca, în cazul în care „combinațiile” urzite s-ar fi făcut „în dauna elementului liberal al partidului”, atunci acesta să opună „o puternică rezistență și a o împinge până la punctul de a provoca o desfacere, a forma un program deosebit și a face un apel călduros către toți liberalii spre a veni sub drapelul liberal”¹¹⁴.

Confruntările dintre cele două tabere din guvern se prelungeau în teritoriu, competiția pentru posturi administrative în favoarea propriilor aderenți fiind acerbă. Presa de opoziție dezvăluia că ministrul de Interne Lascăr Catargiu demarase o campanie de înlocuire a unor prefecți vernescani, noile numiri făcându-le fără aprobarea colegilor din Consiliul de Miniștri. Astfel se întâmplase și la Botoșani, acolo unde, spre marea supărare a lui Gh. Vernescu, prefectul Gh. Cerchez, favoritul său și „rudenie a d-lui Enacovici”, fusese destituit, în locul său fiind numit colonelul Gr. Sturdza, susținut de „conservatorii catargiști din Iași”. În opinia ziariștilor liberali, prin această mișcare „conservatorii dlui Lascăr Catargiu au dat, cu consimțământul șefului lor, o lovitură simțitoare adunărei vernescane din Botoșani, al căreia reprezentant e deputatul Al. Enacovici”¹¹⁵.

Dorind însă desființarea tandemului guvernamental, Lascăr Catargiu demisiona la 18 noiembrie 1891, fiind urmat, a doua zi, și de miniștrii Constantin Olănescu și Iacob Lahovary¹¹⁶. Criza guvernamentală se declanșa. În pofida dorinței miniștrilor Vernescu și Blaremburg ca lucrările Adunării Deputaților să continue, prim-ministrul I. Em. Florescu a anunțat suspendarea lor, până la noile dispoziții ale regelui¹¹⁷.

Zilele care au urmat au fost marcate de conciliabule și negocieri între aspiranții la guvernare, conservatori catargiști, conservatori „concentrați” din jurul lui Al. Lahovary și vernescani. Pentru comentatorii vieții politice, „întreaga mașină a intrigei și a tragerei pe sfoară” se pusese în mișcare. Ea nu servea decât scopului pur politicianist al accederii cu orice preț la putere, în afara oricărui „chestii de principii” sau „reforme de realizat”, cu îngăduința regelui Carol I, care înclina mai mult spre Lascăr Catargiu. Acesta părea înțeles cu „concentrații” care, la rândul lor, dorind preponderența în noul guvern, intrigau împotriva vernescanilor¹¹⁸.

¹¹² Ministrul Vericeanu era descris ca „vechi liberal, constant luptător, doctor în Drept, vechi profesor de economie politică la Universitatea din București, avocat distins și ca vicepreședinte al Camerei, era desemnat prin toate aceste de a fi chemat la cea întâi combinațiune ministerială” („Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 35, 10 noiembrie 1891, p. 1).

¹¹³ *Ibidem*, nr. 34, 5 noiembrie 1891, p. 1; George D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 530.

¹¹⁴ *Ibidem*, nr. 34, 5 noiembrie 1891, p. 1.

¹¹⁵ „Voința Națională”, anul VIII, nr. 2121, 10/22 noiembrie 1891, p. 1.

¹¹⁶ Ion Mamina, *op. cit.*, p. 312.

¹¹⁷ George D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 531.

¹¹⁸ În cuvinte dure, Constantin Bacalbașa descria astfel respectivul moment politic: „Întrebarea este: cu ce a păcătuit țara ca să le rabde toate acestea și dacă nu-i lucru rușinos ca cârma țării să cadă pe mâna unei

Dorindu-și un post de ministru, Alexandru Enacovici se pronunța pentru menținerea la guvernare a partidului liberal-conservator¹¹⁹ și, împreună cu alți colegi ca T. Buzdugan, T. Callimachi, Aristide Pascal, C. Codrescu ș.a., îl mandatase pe Gh. Vernescu să solicite, în negocierile cu conservatorii, patru posturi de miniștri pentru liberali. Discuțiile cu Lascăr Catargiu nu le-au adus satisfacție vernescanilor, acordându-li-se inițial doar trei portofolii ministeriale, cu condiția ca doi titulari să fie desemnați de șeful conservatorilor, ulterior oferta scăzând la două posturi ministeriale. Între candidați, G. Dem. Teodorescu sau dr. D. Brânză și Pake Protopopescu păreau a fi preferații lui Lascăr Catargiu, pe când vernescanii i-ar fi preferat pe N. Blaremburg și Gh. Mârzescu.

Decepția domina spiritele în tabăra vernescanilor, multe voci învinuindu-l pe Gh. Vernescu că ar fi încălcat mandatul primit. Printre acestea, poate să fi fost și cea a lui Al. Enacovici, care se situase în tabăra intransigentă a partizanilor lui Gh. Vernescu. Aceștia susțineau că, în urma demisiei din guvern a lui L. Catargiu, pactul încheiat în anul 1884 nu mai era valabil, ca atare și Partidul Liberal-Conservator își încetase existența. Pretindeau, de asemenea, că regele îl îndemnase pe Lascăr Catargiu de a se adresa iarăși lui Gh. Vernescu spre a forma guvernul, situație în care ambele grupuri politice, revenind fiecare la o existență autonomă, trebuiau să contribuie în mod egal la compunerea cabinetului. Pe de altă parte, mai exista „un curent împăciuitoare”, restrâns numeric, reprezentat prin Pake Protopopescu și Ilariu Isvoranu, care se pronunța pentru acceptarea condițiilor lui Lascăr Catargiu. Văzându-și limitată drastic ponderea în viitorul guvern, prin acordarea a doar două ministere, Gh. Vernescu s-a retras de la negocieri, lăsându-i calea liberă lui Catargiu.

Concomitent, din însărcinarea regelui, și generalul I. Em. Florescu sonda diferite posibilități pentru reconstituirea guvernului. C. Bacalbașa dezvăluia că, „bătând la toate ușile”, încercările sale de a găsi parteneri de guvernare au fost zadarnice. Atunci, lipsit de soluții, generalul a „crezut că poate forma guvernul cu câțiva vernescani, între alții Pake Protopopescu, Lepadatescu și alții”, însă regele Carol I nu și-a dat acordul¹²⁰. Ca urmare a acestui fapt, la 25 noiembrie 1891, generalul Florescu prezenta demisia întregului guvern¹²¹. În mod previzibil, succesorul său a fost Lascăr Catargiu, care a format, împreună cu junimiștii și conservatorii¹²² „concentrați”, primul guvern stabil după aproape patru ani de lupte politice.

Instabilitatea anilor 1888–1891 i-a fost prielnică lui Alexandru Enacovici, care a reușit să ocupe funcții publice importante (deputat, primar, președinte de consiliu județean) și să se impună ca o voce politică imposibil de ignorat, cel puțin la nivel local.

cete de politicieni cari să ceartă ca băieții pe putere, care-și împart hoitul trăgând fiecare în partea lui și cari se iau la ocări și la încăierare de îndată ce unul a luat o halcă mai gustoasă și mai mare. Aceasta nu mai e politică, e desfrâu cel mai neiertat [...]. Sfârșiți, dlor politicieni, împăcați-vă, cădeți la învoială asupra prăzei, saturați-vă odată în veci nesăturaților! Fie-vă rușine [...].” (Constantin C. Bacalbașa, *Tot nu-s înțeleși*, în „Lupta”, anul VIII, nr. 1575, 28 noiembrie 1891, p. 1).

¹¹⁹ În ziarul lui Enacovici, desfacerea alianței dintre conservatori și vernescani era interpretată exagerat și malițios ca începutul sfârșitului politic pentru Lascăr Catargiu: „Dl Catargi prevede că o desfacere de liberali este a se da pe mâna junimiștilor și a concentraților și atunci înmormântarea de clasa I ne temem să nu fie schimbată în una de clasa II” („Voacea Botoșanilor”, anul XII, nr. 35, 10 noiembrie 1891, p. 1).

¹²⁰ C. Bacalbașa evidențiază rolul decisiv al regelui Carol I, în condițiile unei oferte politice mediocre propusă de generalul Ioan Em. Florescu: „Generalul s-a dus cu lista la rege, iar noii miniștri, îmbrăcați în frac și cu toate decorațiile, așteptau într-o cabină de la restaurantul Enescu ca să fie chemați să depună jurământul. După o oră de așteptare, un trimis al generalului le duse vorba că se pot întoarce acasă ca să-și scoată fracurile. Combinația nu reușise” (Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II, p. 139).

¹²¹ Ion Mamina, *op. cit.*, p. 312.

¹²² Ion Bulei, *Conservatori și conservatorism în România*, București, 2000, p. 163–197.

Reunirea celor două mari partide, la începutul deceniului al zecelea, nu avea să îi ofere o situație la fel de fericită. Totuși, Enacovici a rămas în spațiul public până în 1914, remarcându-se ca o voce distinctă și originală a liberalismului românesc și menținându-și poziția privilegiată în lumea politică a Botoșanilor.

“THE MOST TALENTED MEMBER OF THE VERNESCU GROUP”:
ALEXANDRU ENACOVICI AND HIS POLITICAL ACTIVITY (1888–1891)
(Summary)

Keywords: politician, deputy, mayor, county council, Liberal-Conservative Party.

Alexandru Enacovici was born in 1842 or in 1844. He was the son of a wealthy merchant in Botoșani, one of the largest towns in the Principality of Moldavia at the time. Enacovici studied in Iași, at the local “academy”, and then at the faculties of Letters and Law. His political debut was linked to the opposition against the conservative government led by Lascăr Catargiu (1871–1876). Until around 1882, he was a supporter of the liberal government of Ion C. Brătianu (1876–1888). In 1884, he became active in the Liberal-Conservative Party, formed by the conservatives of Lascăr Catargiu and a liberal faction led by Gheorghe Vernescu. After the fall of the liberal government, Enacovici was elected to the Parliament. During these years, he was also mayor of Botoșani (1888–1891) and president of the Botoșani County Council (1891). In 1891, when the Liberal-Conservative Party ceased to exist and a unified Conservative Party came in power, Enacovici became a member of the opposition, together with his political mentor, Gheorghe Vernescu.

NICOLETA STAN-ȚURCANU*

**DIMITRIE A. STURDZA
CĂTRE ALEXANDRU ȘI ELSA STURDZA**

Scrisorile trimise de Dimitrie A. Sturdza fiului și nurorii sale constituie o nouă sursă documentară bogată în informații. Descoperim date istorice și pitorești interesante, atât de la noi din țară, cât și din țara pe care o iubea foarte mult, și anume Italia – pe care o considera „grădina Europei”. De aceea, scrisorile referitoare la această țară abundă în informații și descrieri. Ele sunt ca o frescă a orașelor italiene din acea epocă.

Fiind pasionat de călătorii și de istorie, Dimitrie A. Sturdza obișnuia în timpul liber să viziteze mai multe locuri. În aceste scrisori, de pildă, a descris cu lux de informații vizitarea vulcanului Vezuviu. Totodată, aflăm amănunte importante din viața politică și socială a vremii. De altfel, mereu în corespondența personală a lui Dimitrie A. Sturdza găsim impresiile sale despre evenimentele politice, dar și trăirile sale sufletești, așa cum este cazul și în această corespondență.

Astfel, aflăm informații prețioase despre principesa Maria Mihailovna Gorceakova (născută Sturdza), adică fiica domnitorului Mihail Sturdza din a doua căsătorie cu Smaranda Vogoride, despre vila sa din Sorrento, despre regele Carol I, despre oamenii politici ai vremii etc.

Pentru a nu se pierde farmecul lor, am realizat transcrierea scrisorilor în forma originală. Scrisorile se păstrează la Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de Manuscrise.

*
* *

I

Sorrento, Villa Siracusa
30 Iunie 1889

Iubiților mei,

M-am hotărât să scriu un mic diariu pentru amândoi, ca să nu repet același lucru.

Ceia ce am să vă spun mai înainte de toate este că trăesc într-o admirațiune continuă de ceea ce ochii mei văd. Golful de Neapole e tot ce poate cineva vede mai admirabil. De aci din Sorrento vedi mai înteiu Ischia, ceva mai în stânga de funtul unde apune acum soarele, și de la Ischia să întinde golful, cu vreo două trei insule mai mici, de la Capo di Postippo, de unde încep vilele Napolului, într-un cerc imens, oraș lângă orașele, vii și grădini între dânsle, pe coline, pe șesuri, pe dealuri și pe munți, de forme

* Doctorand, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Academia Română, București.

și înălțimi variate, până ce ajungi la Sorrento și mai departe la Massa, în fața căreia să rădică din mare în formă fantastică Capri. Sorrento e pe o înălțime, înconjurată de munți mari, plină de verdeața cea frumoasă a portocalilor, a lămâilor și a nucilor. Casele să ivesc pe ici pe colea din verdeața grădinilor. Villa Siracusa e cam în mijlocul Sorrentului, cu accese de grote grandioase și minunate din jos de la mare. Villa e minunată, grandios instalată, cu o grădină, în care te plimbi la umbra unei păduri de portocali și de lămâi. Ieri noaptea a ploat vreo douăzeci de minute și de dimineață mirosul arborilor și a plantelor era ceva delicios. E cald, dar vântul ce bate de la mare ține o răcoreală continuă toată ziua. Villa e situată chiar pe stâncile ce să rădică din mare, încât de pe terasă vedi printre arbori și plante în jos marea, când lină, când agitată, invitând pe bieții muritori a să legăna pe dânsa. Odaia mea dă pe terasa despre munți, am o ușă, care servă și de fereastră, și de pe care merg pe terasă, în fața mea un oleandru imens în flori, și câțiva palmi precum rareori să vadă în florăriile din țările mai reci. Peste grădină să rădică munții din împrejurimile Sorrentului.

Am în odaie tot ce trebuie pentru a fi comod instalat și a pute scrie și ceti. Rânduiala casei e foarte bună – la 9 oare ieau ceaiul cu Princesa și ne preumblăm ½ oră pe terasă – fiecare să duce și face ce vrea până la 11 oare – atunci ne scoborâm prin grote și prin drumuri prin stânci la mare pentru a lua baia – apă minunată, nici prea răce, nici prea caldă, cum e mai bună. Princesa însoțită admirabil. Eu, om cuminte și cu potriveală mă țin în port, dar cu ajutorul primului marinar al yachtului „Romania” speriez să învăț iar a înota, măcar atât cât sciam la Göttingen. – Astăzi ieau a patra baie. Simțesc că mi-au făcut mult bine. Durerea de picior a dispărut. Tusă nu mai am de loc. Numai mâna tot mă doare, dar mai puțin. În tot cazul e o viață de odihnă și de linisce, care-mi face bine. După baie nu fac nimic până la dejun, care să iea între 12 și 1. Pe urmă vine preumblare, conversațiune în aer curat, și până la 4 oare libertate de lucru și chiar de dulce far niente. La 4 oare ne scoborâm la mare și intrăm în mare, și două oare navigăm la lungul și la largul nostru, în sus și în jos de Sorrento și admirăm natura cea frumoasă și bogată, ce să răsfață dinaintea noastră. La 7 oare prăndim, și după prând ședem pe terase despre mare până la 10 oare, când toți să retrag pentru a se odihni.

Am câteva oare de lucru pe di, încât pot dice, că nu mănânc în zadar și că lucrez îndestul pentru a mulțumi și lui Dumnezeu de minunile ce mi-a dat să admirez.

În fața noastră însă să înalță maiestuos și fermecător tainicul munte, care vecinic suflă fum dintr-ânsul, și din care noaptea vedi rădicându-se din când în când flăcări, ca și cum ar vrea să se răsuflă, seau curgând pe lângă crater și mai în jos lava în râuri atât de mari, încât cu ochiana o vedi cum să mișcă. Mi să pare că de nicăieri muntele Vesuvului nu să vede mai frumos ca de aci, în forme line și regulate, contrastând foarte cu fantasticele linii ale insulei Capri.

Am ajuns aci Mercuri pe la 2 oare, cu yachtul, care ascepta la Neapole.

Mercuri a trecut cu instalarea casei. A mea era ușor de terminat.

Joi am mers în mare și am făcut o preumblare în barcă prin multele grote de sub stâncile Sorrentului, în care intră marea și care au aspect grandios, surprinzător și foarte frumos. Apa într-ânsele sunt smaraldul. Stâncăria care le formează e grandioasă. Adeseori ți se pare că intri în infernul cântat de Dante. Multe din Dante le înțelegi, multe din tablourile lui Poussin seau ale lui Preller. Adeseori am credut că stâncăriile acestor picturi sunt invențiuni ale fantasiei lor. Acum am văzut realitatea.

Vineri am făcut cu Psa o vizită în Sorrento la Cavaliere Gargiulo și Dsa (căci în Italia toți sunt Cavaliere și Commandatore), am vedut micul muzeu archeologic din Sorrento (de puțină importanță), și am făcut o preumblare în trăsură până la Massa în fața Insulei Capri. Șoseaua care duce pe la picioarele munților, la 2–300 metri deasupra Mărei

și tot dealungul ei prin toate sinuositățile dealurilor și a mării e admirabilă. E o panoramă continuă variată care să desfășoare ochilor, cu vii și portocali și cu splendide ochiri.

Sâmbătă am făcut o preumblare cu yachtul dinaintea Sorrentului. Marea era cam agitată, dar era o răcoreală lină cum numai pe aci poți afla, și pe lângă dânsa vedutele cele frumoase, luminate de soare și colorate de focul lui.

Astăzi Duminecă preumblarea a fost mai mare. Am ieșit mai larg cu vânt bun și pot dice că am navigat într-un cerc de frumuseți, începând cu Ischia și finind cu Capri. Nici că să poate vede ceva mai încântător și pot dice că admir toate aceste frumuseți în condițiunile cele mai minunate, în linisce și cu mijloacele cele mai bune, căci ce poate fi mai minunat decât a admira aceste toate de pe o corabie comodă, sigură, largă și pe care o faci să meargă cum vrei – și iute și încet, și să stea locului, și să umble în dreapta și să se întoarcă în stânga – și aceasta numai cu cârma și cu pândeale. Yachtul P(rin)cesei e minunat, și când șede la cârmă Antonio, cu barba lui cea albă, și cu ochii lui cei vii, ești sigur, ca și cum însuși Poseidon te-ar fi luat sub protecția sa.

Princesa e o femeie sdravănă – să vede că e româncă, și cu toate că nu a vedut Romania din copilărie, are o mare afecțiune pentru țeară, și o mare aversiune pentru Rusia. În aceasta e de sigur mai sdravănă decât fratele ei Grigorie. Casa ș-o ține într-o regulă perfectă și seamănă foarte bine cu oamenii ei. Le dă mult de lucru, dar toate merg cu tică și rânduială. Villa Siracusa a aparținut Principelui de Syracuse, un frate al fostului Rege de Neapoli. P(rin)cesa a dat chiar astăzi un apartament mic în nisce case din fundul grădinei, spre stradele orașului, mai multor dame, care să țină de suita acelui Principe neapolitan. Dar villa era foarte părăsită, când a cumpărat-o Princesa de la marele bărbat de stat Vagoride. Ea a înfrumusețat-o foarte mult și de va urma astfel va deveni cea mai frumoasă locuință din Sorrento, cea ce vrea să dică foarte mult. P(rin)cesa e o femeie de mult gust și scie aranja toate în mod foarte artistic. Însă și mijloacele de care dispune cineva în țările aceste sunt mari. Dacă ai gust, scii ce vrei și ai și de unde, poți face toate câte sunt cu puțință omului.

De când am venit aci în toate dilele canonade cumplite în orașel, căci mai în fiecare di e serbătoare și fiecare serbătoare trebuie onorată cu canonadă. Am dat să-mi facă nisce strae de pânză, și când persistam să mi le aducă peste două dile, croitorul mi-a dovedit, înșirând toate serbătorile care vineau una după alta, ca să fiu mulțumit, dacă le va găti în o săptămână. Astfel oamenii pare că trăesc mai aproape de Dumnezeu. La mare toată lumea scaldă toată dioa și băeții fac un vuet continuu și nesfârșit. Numai când vine noaptea, audi valurile mării rupându-se de stânci seau fugind pe nisipul cel negru.

Astăzi termin.

Timpu fiind cam nesigur, probabil nu ne vom duce mâni la Capri, ci vom merge mâni la Neapoli, pentru a ne înturna înapoi poimâni Marți.

De la Neapoli dar o nouă scrisoare.

Vă sărut pe amândoi dulce cum vă iubesc.

Al vostru,

D.

II

Sorrento

3/15 Iulie 1889

Diariu 2

Dicea un călător, că nici odată timpul nu să pare mai lung, decât când impresiunile noastre sunt mai numeroase și mai diferite. Nici odată nu am simțit acest adevăr

mai mult, de când mă aflu în Golful Neapolului. Sunt aci de trei săptămâni și pare că am trăit un an de zile, atâtea am vădut, atâtea am admirat. Și vederea lucrurilor frumoase, cere muncă, și încă muncă multă, căci căutăm să pricepem și să recepem ceia ce să presintă ochilor. Trebuie deci un mare obicei de recepere, de pricepere și de reproducere în scris, pentru ca dilnic să pui pe hârtie, tot ce s-a petrecut într-o di de călătorie bine umplută. E dar natural că stau îndărăt cu diariul meu. Mi-a fost imposibil să urmez cu scrisul ceia ce vedeam cu ochii. M-am înecat aproape în frumusețile și minunile de pe aici și mi-e greu să ies din valurile, care m-au cuprins. Dar am să fac sforțări, fie cât de mari, ca să gusti ca mine ai mei dilele petrecute aci.

Astăzi să vorbesc despre muntele misterios, despre Vesuv, căci el până la un punct oare care dominează Neapolul și împrejurimile lui. Ori unde se află cineva, ochii caută muntele, care nu a e ca semenii lui liniscit, ci lucrează continuu, când mai tare, când mai slab, dioa resuflând aburi, carii formează nouri, noaptea lăsând să vadă și celor mai depărtați de dânsul, că răsuflarea lui nu e șagă, ci e foc.

Napoli fără Vesuv! Aceasta nime în lume nu-și poate închipui. Și fiind astfel, cum să fii la Neapole, în împrejurimile Neapolelui, fără să mergi să vizitezi Vesuvul. Lucrul însă nu e atât de ușor pe cât cineva își închipuiesce. Să te urci pe Vesuv e o afacere de stat, căci mai mult ori mai puțin, când nu l-ai vedut aici odată, te gândești că s-ar pute întâmpla să cadi în căldarea cea mare, care e în vârful lui. Și în această privire Vesuvul diferă de ceilalți munți, confrăți ai lui. De de departe, ce e drept, și el sfârșesc cu un vârf, și încă cu un verf foarte frumos. Puțini munți în adevăr au o formă atât de regulată ca Vesuvul. El să înalță pe o basă foarte întinsă, de dincolo de Portici până dincolo de Torre Annunziata, încetișor până la 100 metri deasupra nivelului Mediteranei, care îi udă bazele și-l alimentează. De acolo să rădică iute conul în sus. Poate din nici o parte nu să vede Vesuvul atât de frumos în regula lui construcțiune ca de la Sorrento, căci de aci e ascunsă Somma, care formează un fel de corolar al Vesuvului cam spre răsărit. Conul are ca la 500 metri înălțime. Mai mare e rivalul Vesuvului, Monte Sant Angelo, căci acesta rădică la 1 524 metri peste nivelul mării. Sant Angelo stă maiestuos și mândru chiar peste drum de Vesuv. Între dâșii stă Pompeii. Sant Angelo însă e neclintit, să roșesce seau să înălbeșce de razele soarelui și *le tre pizzi* ale lui sunt adese în nouri – cu noi pământeni însă el nu vrea să vorbească pe când Vesuvul seamănă cu vorbăreții Neapolitani. Vecinic vârful lui e în mișcare și fumul ce asvârle să înalță sus, cam la a treia parte a înălțimei lui, și de acolo să întinde departe tare. Când bate vântul de la [...] trece peste insula Capri, și când bate de la Nord desmeardă pe San Angelo și-i lasă drept amintire și petre, ca s-ar mai îndulci.

Dar mă întreb pentru cine s-ar îndulci Sant-Angelo, în fața Vesuvului, căci muritorul, care să hotăresce a să urca sus și pe unul și pe altul, mai mari greutateți află pe muntele plin de mister.

Cea dintâia greutate ce o întâmpină cineva când are să se urce pe Vesuv este o greutate politică. Aceasta este aceia ce puțini călători își închipuiesc, dar așa e. Mă aflam la un amic, cunoscător al întregii localități, și el mă făcea atent la Sant Angelo. Să nu părăsesci localitatea fără să-i presinți respectele tale, căci le merită în toate privirile. E regele munților noștri, cu o panoramă admirabilă, îmi repetă amicul, pune-te la cale să te urci pe el și nu e ușor. Îi mulțumeam, însă îi comunicam, că a doa di am să mă urc pe Vesuv. Dar cum ai să faci aceasta, căci funicularele nu merg și în Iulie a să urca cineva pe Vesuv fără de funiculare e o întreprindere din cele mai grele? Aflasem la otel că funicularele umblă, dar amicul meu îmi dice foarte mă îndoiesc, fiind că atunci cum ar mai pute trăi deputații Neapolului și împrejurimi. De un an de zile funicularele trebuie să meargă, și nu merge, fiind că locuitorii de la Portici și Resina nu vor, muntele aparținându-le

din tată în fiu și neputând admite ca inglezii cu mașini de vapor îi suie pe călători în Sus, și ei să rămână jos fără câștig și în pierdere. El adaogă: deputații Neapolului Doamne feresce nu pot să admită, că funicularele să meargă, căci atunci nu vor mai fi aleși. De aceia și inventează la dece dile că funicularele e periculos, și de un an de dile el e tot esaminat pe toate foile, și cu toate că e bun, tot e încă ceva care nu e bun la el. Avea dreptate amicul, după cum singur m-am convins.

Eu însă, decis cum eram, m-am pus la cale la Otel Vesuvio ca să mă urc pe munte și dimineața la 3 ½ eram într-un *vetturino* cu un conducător sdraven, adecă cu autoritate. Autoritatea unui conducător la Vesuv e mare lucru, însă ea există numai de nume. Astfel vorbesc cărțile de călătorie și stăpânii Otelului. Odată pe mâna gigantilor carii manipulează conul, craterul și pe bietul călător. Autoritatea conducătorului e nulă, căci lucrul merge pe despoiere. Am pățit-o și eu cum au pățit-o mulți înaintea mea și cum o vor mai păți-o mulți după mine. Cine să suie Vesuvul plătesce gloabă mare. Și să și cuvine, dacă vrea să facă lucrul cu huzur, cu plăcere și încă cu coadă, cum l-am făcut eu.

Așa dar pornim în trăsură la 3 ½. Era așa de frig, încât bucuros aș fi pus pe mine o manta, dacă nu aș fi lăsat-o la Otel. Tot Golful zăcea în tăcerea nopții. Numai eu treceam repede cu cei doi cășori pe stradele pavate cu lespedi mari ale Neapolului, și ale târgușoarelor care să întind pe malul mării până la picioarele Vesuvului – San Giovanni a Teducci, Portici, Resina. La Portici să făcu dioa. Pe golf era negură, dar vârful Vesuvului era limpede. Numai din timp în timp îl puteam însă ochi, împedecat de casele seu didurile cele nalte din dreapta seu din stânga stradelor celor strâmte.

În fine ieșim din Resina și ne îndrumăm pe calea care duce la Obernatorium.

Deja la Portici și pe urmă la Resina, conducătorul cel cu autoritate schimbă nisce semne cu un om sdravăn, cu figura decisă, care iute dispăru din calea noastră.

Șoseaua care duce până la funiculare, e foarte largă și bună. Dar privirea de pe dânsa, în dreapta și în stânga, în sus și în jos, e foarte minunată. Dece ochi de ai avea, două dieci cu toții te-ai uita, și încă tot nu te-ai sătura. Trecem mai întâi prin grădini de pomi roditori, adecă de smochini și de nuci, de lămâi și de portocali, de persici și de caise – trecem prin acele vii care produc vestitul Lacrima Christi, din care am sorbit și eu și pe Vesuv, și pe Sant Angelo, și Monte Solaro la Capri, în sănătatea și tinerețea vecinică a lor. Vin bun ca pentru biserici, cu gust alb și delicios, ieșit din coastele de foc ale muntelui îmblândite de mâna omenească numai după secole multe de cultură și de muncă. Mai sus dai de păduri de castani, cu frunza mare și răzătoare, cu aspectul deschis și amabil. Mai sus începe a te lua groaza, căci vegetațiunea încetează, nu că sunt stânci netede, care tot adăpostesc plante, ci din cauza unor câmpii întinse desolate. Când dai întâi de lavă, și să pare că dai de ocoalele de vite ale Titanilor și de arăturile lor. Rămâi uimit cum să poate atâta târlă de colosală și brazde așa de uriașe rostogolite. Și colorul lavă dă acestor câmpii acest aspect. Cum s-au făcut câmpurile aceste de desolațiune, nici nu-ți poți închipui, cu toate că conducătorul și harta îți spun, că pe aci [...] lava din 1822, pe dincolo cea din 1858, mai departe cea din 1872, care a destrus trei sate în vale – S. Domenico, S. Sebastiano și Massa di Somma – ale cărora locuitori de abia au avut timpul să ieasă din casele lor și să le abandoneze focului, care curgea ca un pârâu de munte, iute și fioros. Pe unde a trecut lava e pustiu. Ce să crească când a trecut torentul de foc de trei, patru și adese ori de dece metri înălțime? Pe câmpul din 1822 de abia cresce câte o plantă pe ici pe colea, unde vântul seu soarele poate și ploaia au pulverizat ceva lavă și a format pământ, unde sămânța incolțită putea să prindă rădăcină.

Ajungând la lave, am priceput semnele conducătorului cu autoritate, căci de odată ieșiră trei desmățați, cu figuri espressive. Îmi făcură gesturi care exprimau, că ei sunt stăpânii mei de acum înainte și că simțesc bucurie de a mă vedea, pentru a mă despuia

după cum mă convinsesem mai în urmă. Ei sburară în sus înaintea trăsuri. Ajunsei la Observatoriu, unde mai mulți învățați observă Vesuvul di și noapte cu instrumente de tot felul. Diceam în mine: Vestalele moderne, numai cât nu au osteneala de a întreține focul, căci acesta e afară din voia lor, ci-l măsoară și-l înscriu. Am trecut pe lângă dânsul, era 8 oare și numai de la 9 încolo îl poți vizita. În 20 minute eram la funiculară, după ce nu departe de observatoriu trecusem pe la o barieră, unde să plătesc voia de a trece cu trăsura și oamenii pe șoseaua făcută de funiculară pe lăvele din 175, negre roșietice, formând pe fața despre mare conul. Ajungem la instalațiunea funiculară, menit a sui pe călători numai pe partea cea mai grea, mai dreaptă și mai nisipoasă a vârfului. De la finele funicularului tot mai ai de mers până la crater vreo 15 minute.

[...] limba napolitană, pe care e imposibil să te descurci, atâta audi o mulțime nemăsurată de A, ceia ce face că toți napolitanii vorbesc distinct și limpede. Când atâta calul seau asinul, el nu dice alta decât a! a! a! și cu cât îndemnă mai cu voiciune, cu atâta îl strigă și-l ascutesce mai tare. Nimic mai nostim însă, decât când de departe unii strigă altora ceva, căci vocalele și intonațiunea sunt din cele mai energice. Dintre ceilalți doi conducători, unul era destinat să mă împingă la spate, celălalt să mă tragă cu frânghie în sus. Ajutând astfel urcarea din toate părțile. Mai înteu refusaiu acest serviciu nedemn de un picior cu oarecare pretențiuni ca al meu. Dar tempo urcării era așa de de iute și suișul atât de repede, încât disei: De vreme ce-i plătesc, să mă dau după obiceiul pământului. Aștia și erau FraDiavolii, pentru ca să intre în toate drepturile lor. Căci de aci îndoiră iuteală, și când le spuneam „state” ca să-mi reieau puțin resuflarea, căci eram plin de suflet, cum să spune în limbajul nostru expresiv, de odată mă simtu apucat de picioare în sus, și urcat pe amândouă mâinile lor ținute întinse de la un umăr la altul. Atât timp aveam să-mi pun mâinile pe capetele stăpânilor mei, căci aceștia să repeziră pe munte să fugă, ca și cum ar vrea în triumf să mă ducă în sus spre a mă sacrifica lui Pluto. Dar și pe dânsii muntele îi umplu de suflet și trebuiră să se odihnească. Mă puseră jos și traseră un hohot de mirarea mea, dicând: [...] *signore, benissimo, siate contento?* Respunsem, *molto contento!* și ei traseră din nou cu hohot [...] și mă luară iarăși în triumf, până ce mă depuseră în mijlocul unui fum, care mă înăduși. *Questo e il cratere!*

Și astfel mă urcai pe Vesuv. E de înțeles ajutorul ce să dă visitorului, căci partea superioară a conului e făcut de lavă nisipoasă, în care te înfundi până peste glezne și faci trei pași înainte și doi îndărăt. Pentru mine Fradiavolii erau cu atât mai necesari, cu cât aveam să mai merg pe jos până la Pompeii, cale de 4 ½ oare, drum nu prea ușor, ci greoiu.

Dar pe vârf odată ajuns, treci prin fumuri ca și cum ai trebui să fii curățit de păcate, ca să ajungi la crater și să nu fii înghițit de dânsul. Coastele craterului sunt incandescente și peste tot locul iese fum, căci peste tot să află mai multă ori mai puțină lavă, mai caldă seau mai răcită. În fine ajungi la marginea căldărei! Ce aspect înfricoșat și adevărat fioros!

Craterul e cam de o adâncime de două sute metri, e rotund, despre răsărit stâncos, cu toate celelalte părți năsipos, adecă cu multe scări de lave. Gura din fund e spre stânci.

Te uiți spre ea și vedi foc și scântee învârtindu-se furios. Audi cum muntele în pântecel lui vuesce în mod cumplit. Pământul, adecă lava, pe care stai să cutremură, ca și cum ar trebui să crape în toate părțile. Simtesci că în jos e gol și că nu stai, ca de obicei, pe teren solid. De odată tunete cumplit, și izbucnesce focul în sus cu aburi, pe care soarele îl îngălbenesce în sus, dar carii în jos sunt arzii și negri, și când te uiți în sus vedi o ploaie de petre incandescente, asvârlite la o nălțime peste crater poate de 300 metri, de nu mai mult. Un joc de apă, dar în loc de apă rece, petre roșii și fum și abur. Iar muntele

tremură, și vuesce, și izbucnesc continuu cu vuetă cumplite gemetele sale. În partea vântului nici nu poți merge, căci te-ar omorî petrele care pică în jos, dar și în celelalte părți de abia răsuflă. Aburii au un miros propriu care te persecută dăle întregi.

De când am venit în Golful de Napoli, Vesuvul lucrează mai tare, cum dic oamenii pe aci. Chiar în astă seară l-am vădut izbucnind sus scânteiele sale și nu în clipeli numai, ci timp poate de o minută și mai mult, și în des repețile ori una după alta.

A vedi aceste izbucniri de pe marginile craterului și chiar atât de mult pe cât poate cineva să între într-ânsul, e lucrul cel mai fioros ce să poate vedea, și un spectacol grandios sub toate punctele de privire.

Bene? Signore? Il vulcano e terribile. Și Fradiavolii mei să asvârl de gândesci că au să între în fundul iadului, pentru a pune mâna pe o bucată de lavă în momentul când ea pică. „Una lira”, „una lira”, strigă fiecare, ca să puie în lavă moneta. Dar e greu de a da de bucăți care nu să strică la o apăsare mai tare, și atunci să pun Fradiavolii și înjură craterul cerându-i să le asvârle bucăți bune, căci și aceste fac parte din speculă. Și ducerea în triumf, și moneta din lavă trebuie plătită, însă *secretissimo*, nu cumva să afle omul cel cu autoritate. Cum să nu le dai bieților oameni, mai ales când te gândesci, că te pot umfla, nu spre a te trânti cum mi-au dis-o „in inferno con le diavoli”, ci ca să te frigă la căldură. Pe urmă dai și bucuros, când vedi un lucru atât de extraordinar și de grandios.

Șăduim pe Vesuv în admirație o oară și jumătate. Mă depărtam de acest spectacol grandios numai când vântul începu a bate spre noi, și ploaia de petre incandescente a se îndesi spre noi. Când picau petroalele în crater, era roș ca focul în gură de cuptor. Mă depărtam cu dificultate, căci nu cred că voi mai vedi așa spectacol grandios.

Rămăsesem cu un conducător, cu cel bătrân, care și el mă dejmui la Pompeii cum să cade, și aceasta pentru că m-a condus la pâraul de lavă, care merge în jos în sus de Boscoreale.

Scoborâșul merge mai ușor însă cu luare aminte trebuie cineva să pășească, mai ales că ciubotele să umplu de petrecele de lavă, căci între de o șchioapă bună într-una.

Ne abătuserăm din cale, ca să vedem lava curgând. Trecuserăm peste câmpuri de lavă recentă, frânghierie a uriașilor, având acest aspect. Ce căldură și aci, ca și în crater. Pâraul de lavă curge, acoperit pe el cu scorii de care nu te poți atinge. Dăoa scoriile sunt negre, dar noaptea și ele scânteiază. Și umblă acest pârau de foc făcând un omăt sinistru din frecătura scoriilor, în lățime de cinci, alocuri și de diece metri. Iesă fum și dintr-ânsul și să vede cum aerul e încăldut, căci tremură.

Adese, scoborându-ne, îți întorci privirea în sus și vedi fumul cel gros ieșind din fundul muntelui. Te uiți la câmpul fără viață pe care te scobori. Iar jos vedi grădini și ape și verdeață, pline de viață și de vioiciune. Astfel sufletul să bucură și să întăresce la aceste contraste. Când am ajuns la înțea verdeață, am dat de doi alți călători carii făceau ascensiunea Vesuvului de la Pompei.

E impunătoare înțea verdeață, plante mai vioaie, care-și înfig rădăcinile în lavă. Mai jos vii cu Lacrima Christi.

Și scoborâșul e greu, căci merge drept, dintâiu în năsipuri de lavă, pe urmă pe drumuri de lespedi, care te aduc în fine la Borsocale, sătișor pe coasta muntelui. Dacă ai trecut satul din pe șosea și de vrei să ieai de-a curmezișul, mergi pe lângă ogoare minunate și bogate până ce dai de Pompei. La 2 oare intrăm în Otel Diomud, de 10 ore și pare că luasem o baie.

M-am odihnit și am [...].

Vă sărut din inimă pe amândoi

D.

III

Sorrento
18 Iulie 1889

Diariu 3

Nu am nevoie să ies din grădina Vilei Syracuse pentru a admira natura cea frumoasă, care mă înconjură aci, și de care mă bucur în fiecare zi. Sorrento e peninsula sudică a golfului de Napoli și să termină cu Insula Capri, precum la Nord golful încheie cu Muntele Procida și insula Ischia. Această peninsulă e formată de Muntele San Angelo spre răsărit, care-și trimite un picior spre Nord. Muntele Cappanica, care să așează între Castellamare și peninsula, și alt picior spre Sud, Muntele Frecalli, care formează Capul Soltite în golful Salernului, și să lovesce cu Muntele Amărâta și Muntele Albino, carii într-un semicerc închid Valea Framonti, unde sunt aședate Amalfi, Atrani Minori, Maiori și toate acele minunate localități dintre Capo di Conca și Capo d' Orso. Spre Apus Muntele Sant Angelo trimite un picior lung și accidentat, care spre Sud pică drept în mare în stânci mărețe spre Poritano și Praiano și până la Punte della Campanella, care stă în preajma insulei Capri. Acest picior formează multe văi frumoase care toate să deschid spre Nord, și dau localităților aședate în de o răcoreală deosebită, chiar în dilele cele mai călduroase. Mai înteu e Vico cu toate miclele sate care să suie în sus până la Doganaro și Capodimonte, de unde te scobori ca pe scări și chiar pe scări la Porituno, bucurându-te de o vedetă extraordinară spre Golfurile amândouă de Neapoli și de Salerno. Capodimonte e o șosea, spre răsărit cu Sant Angelo spre Apus cu Monte Comune, care separă Vico de amfiteatrul Sorrentului. Acesta începe de la Punta di Scutolo să suie până la M. Comune, trece prin Colline del Piano, care formează două vârfuri frumoase, la Vico Albano și la Piccolo San Angelo, înălțându-se tot mai sus până la Santa Agata și Desorto, pentru a forma aci masivul teritoriului de la Massa, care să sfârșesc cu Muntele San Costanzo, a căruia vârf este Punta di Capanella cu farul. Într-un semicerc, formând un mic golf între Capo de Sorrento și Punto di Scutolo sunt aședate trei târgușoare – Piano, Sant Angelo, Sorrento. Villa Syracuse e în San Angelo. Sorrento e orașelul cel mai mare, care dominează pe celelalte două. Dar trustrele trăiesc viața lor proprie, cu primăriile lor, cu cheltuielile lor, cu biserica lor, cu luminațiile lor, și chiar făcându-și procese unul altuia. Iluminațiile fac aci parte dimpreună cu focurile de artificii de viața de toate dilele. Dumineca și numeroasele serbători să încep cu procesiuni și să sfârșesc cu iluminații și artificii. Banii să strâng la beserici de *abbate* de la toți locuitorii, și astfel cred toți că să întreține zelul religiei. De când cu serbarea lui Giordano Bruno la Roma s-a rânduit de papalini serbări beserico-lumesci cât de dese. Sunt și maestri italienii în aceste și e în adevăr surprinzător cum cu puțin fac lucruri frumoase. Artificii și procesiuni însă fără muzică nu merg. Astfel serbătorile sunt un ce foarte interesant și plăcut vederei. Villa Syracuse este în mijlocul chiar a orașelului Sant Angelo.

Tot Sorrentul este clădit pe înălțimi de stânci, cam de 60 și 70 metri rădicate deasupra mării. Tot Sorrentul de la un capăt la altul sunt numai grădini. Și ce grădini! Acea a Vilei unde locuiesc e una din cele mai frumoase, dar mai deunăzi am fost la Conte Coreali și am rămas uimit de arborii cei frumoși din imensa lui grădină. Dinaintea vilei să întinde o terasă, care trece de la villa înainte și să sfârșesc cu o colonadă înaltă. Teressa e pavată ca de obicei aci casele, cu faianță. De acolo pe terasă mă preambul seara și dimineața. Dinaintea mea mă uit și văd adese Neapolul peste mare, ca și cum ar fi pe palmă, cu Castel del Oro jos, cu San Elmo sus, în dreapta Porilipul cu înălțimea Camaldoli și golful de Pozzuoli care să termină cu Capo Miseno, Monte di

Procida, și să urmează cu insula Procida și cu Ischia. Iar în stânga stă Vesuvul, cu fum lung dioa, cu foc pe el noaptea, măreț, fioros și plăcut totodată. E minunat cum să rădică din apa mării în linii egal crescânde de o parte și de alta până la înălțimea observatorului. De aci conul vulcanului să separe de munte, și e împrejurat de așa numitul Monte di Somma, care e ca un guler separat într-un semicerc împrejurul conului. Cu Torre Anunziato și sfârșesc șederea, căci Monte Comuvre cu Punta di Scatolo să înaintează și ne desparte de Vico și de Castella mare. Pentru a vedea aceste două localități, ca și Capri trebuie să ieși pe mare înainte, ca să dominezi P. di Scutolo și Capo di Sorrento. Scutolo pică în stâncă măreață și solidă în mare, și pe coastele lui duce șoseaua de la Vico la Piano, cu o vedere încântătoare asupra Sorrentului și a întregului Golf. Dincolo de villa Syracusa în stânga să înalță Agata și Desartul cu înălțimile Massei, pline de păduri de măslini și de portocali și de lămâi. Sorrentul să vede cu Otelurile lui cele mari, cu un mic port, și cu corăbiile mari și mici, care din timp în timp stau acolo, seau pentru a încărca portocale, care aci sunt de o [...] extraordinară, seau pentru a duce călătorii la Napoli și la Capri, seau pentru a preumbla pe [...] și ai legăna pe valurile mării.

Ce vedere încântătoare de pe terasă – dimineața când marea e ca o oglindă, peste di când vântul o agită, seau seara la apusul soarelui, și noaptea pe lună, când ea apare din dosul dealurilor de la Poritano. Nu e o di care seamănă cu alteia. Vede ochiul Ischia și Neapoli ca nisce fantasme, de abia apărând la orizont cu un colorit de o delicateță rară, iar Vesuvul mai închis adese are la picioarele lui vaporuri, seau aceste în nouri îl tae prin mijloc, seau îi acopere vârful cu o căciulă. Când să presintă serios, când amabil, revărsat de lumina soarelui de amiadădi. Atunci stâncele dintre Vreo și Piano sunt albe și reiesă în tonuri vioaie din marea cea verde ca smaraldul care să agită la picioarele lor. Iar când apare soarele și toată coasta nordică e ca înăurită, și soarele să joacă într-o lungă coloană de valuri de un color auriu dar, și lumina dilei dispăre ca un glob în mare, până ce să vedi numai un punct luminat și în urmă nimic. Stai uimit și te întrebi, trăesci pe pământ seau nu. Ce frumuseți a dat Dumnezeu omului! Și cum el e nemulțumitor, reu cu Dumnezeu, reu cu semenii sei, desfigurându-se pe sine, slujind adese natura, pizmuind pe ceilalți și făcându-le tot reul putincios! El care ar trebui să fie totdeauna coroana creațiunei, devine ce mai urât și mai josnic în ea.

De pe terasă mă întorc spre dealuri, și pășesc înteu într-un salon format de o esplanadă de arbori seculari. E un stejar ce trebuie să-l înconjure trei oameni și a căruia maiestuoare crengi umbre balconul catului înteu a vilei. Măslini bătrâni, un platan superb, grupuri de plante esotice cu palmi de tot felul, o musa cu frunze mari și lungi, stau la fiecare pas. Printre acești arbori și plante mă plimbu des, uitându-mă când la ele, când la mare, când la *tre pizzi di* Sanct Angelo, care să înalță peste pinii cei mari și subțiri ai Otelului Curcumella. De acolo mă înfund în pădurea de portocali și de lămâi, din care pe ici pe colea iesă nuci gigantici. La umbră de portocali și de lămâi, a cărora frunde dau aerului un miros balsamic, cu fructe îngălbenite, cu altele verzi, cu sutele pe dânsii. Jos printre arbori trandafiri și flori felurite. La o casă mai mică din grădină, destinată pentru oaspeți, cresc doi iasmini, carii tocmai acum sunt în floare și să suie până sus pe ăd, iar via formează ghirlande ce trec sus peste capetele noastre de cea parte de calea, pe care intră trăsurile. Oleandri roși și albi încărcăți de flori, mai numeroase decât frunzele, și nalți de întrec ferestrele de sus ale vilei, dau o vioiciune extraordinară acestei frumoase grădini. Poți să te plimbi în ea, și să te iei pe gânduri, căci lin e aerul ce te înconjură și depărtează ori și ce gânduri rele și nepriincioase. Dar inima omului, grea de furtuni, trece peste toate și să gândească la viitor. Atunci audi un șuerat de două ori, și iute-ți îndreptedi pașii spre mare, spre terasă, de unde să îndreaptă drumul spre mare,

tăiat în zig-zaguri în stâncă până ce ajungi în grotele cele minunate și răcoroase, care te conduc drept la mare. Aci te asceaptă Michele cu barca. Sai întrânsa și cu două lopeți iute și cu măiestrie purtate ajungi într-o clipeală vasul România. Te sui pe ea, Antonio cârmăciul cel bătrân și espert, care vede vântul de departe și cunoasce de-a fi-a-părului toate nazurile golfului de Napoli te salută, marinarii pun mâna pe pânză, ancora să rădică de mâni viguroase, pânzile să întind, vasul să pleacă pe o parte de ajunge marginea de apă și de adese când valurile sunt mai agitate apa te stropesce răcorindu-te, și iute ca fulgerul tai valurile suindu-te și scoborându-te, legănat când în sus când în jos, de te cuprinde somnul și visurile cele mai dulci. Atunci adese mi-am închipuit că sunt seau Uliș seau unul din tovarășii lui, navigând în apele aceste frumoase, căci întrânsele au avut bietul om a să lupta cu tot felul de greutăți și a le vânturilor, și ale valurilor, și ale inimei.

Când ieși însă la larg și ochii dau de Capri, resuflarea-ți stă și te întrebi „Ce ved? O arătare? O realitate? Ce minune!” Vederea îți rămâne vecinic întipărită, mai ales într-o di caldă și luminoasă, care apropie locurile cele mai depărtate unele de altele. Atunci mulțumesc lui Dumnezeu că a dat lumii astfel de locuri încântătoare și răpitoare, căci oricum să fie mulți muritori să îmbunătățesc la vederea lor, și te bucuri când scii că ești unul din acei, asupra cărora nu zadarnic s-au arătat natura în toată bogăția și splendoarea ei.

Astfel e villa Syracusa și localitatea în care ea să află, pământ care aparține Soarelui și e luminat de dânsul.

Nu e nimic mai delicios decât pe la trei oare, departe în mare, încunjurat de-a roata de toate frumusețile golfului, să vie Antonino, marinarul cel tânăr și vânos, și să-ți dea o portocală de cele cât doi pumni, și să-i sorbi și mirosul și pe dânsa însăși. Pare că reînviedi și te bucuri îndoit de căldura cea temperată de mare și de grandiosul vederei.

Vă sărută pe amândoi

Al vostru iubitor

D.

IV

Bucuresci

12/24 Aprilie 1898

Iubiților mei copii,

Bucuria și fericirea ce am resimțit cu toții în dilele de serbătoare, care s-au strecurat atât de iute, nu s-au despărțit de noi, ci a rămas ca un câștig al vieții, căci vă scim pe voi încununați cu fericire adevărată, care să vă rămână nedespărțită în tot cursul vieții, firul puternic care vă ție sus ori ce s-ar întâmpla. Aceasta și este puterea căsătoriei – că măresce fericirea – împuținează durerea – și întăresce spre cele bune. – Pentru voi și pentru noi dilele de serbătoare nu vor rămânea un vis – căci pe voi acele dile vă vor urmări neconținut – iar noi, carii suntem mai apropiați de pragul cel mare, nu ne despărțim de fericirea voastră, care ne luminează și nouă dilele. Să vă găsească scrisoarea aceasta sănătoși și voioși în locuința voastră, fiecare îndeplinindu-și datoria sa și contribuind astfel la fericirea celuilalt, și la întărirea căsniciei dobândite. Asceptăm însă cu vie nerăbdare primele voastre scrisori și pe urmă o regularitate în corespondență, ca să fim și noi bucuroși de fericirea voastră. Aci urmăim viața obicinuită cu timp rece și vânturi puternice. Cei obosiți de muncă s-au mai venit în fire. De la Abbazzia și de la Nizza sciri bune. De la Dahn am căpătat o telegramă al căreia conținut vi l-am comunicat la

Viena la Grand Hotel. Sper că va fi ajuns în mâinile voastre. De altfel, toți sunt sănătoși și bine.

Astăzi dejunez la doăsprediece la părinții Elsei, seara prăndim la bunica voastră, iar scrisoarea aceasta o voi închide după dejun, ca să pot să vă spun că toți sunt cu voie bună.

Vineri am fost cu Kalinderu la Măgurele și m-am răcorit în parcul cel frumos, care astăzi a ieșit din sălbătăcia în care-l primise Academia. Institutul de la Măgurele să formează cu încetul spre a deveni un centru cultural, care să-și exercite influența binefăcătoare în părțile inferioare ale societății românesce. Curățătorie, muncă, sănătate, mulțumire află în acest locaș, iar creatorul și donatorul Kalinderu e fericit când privește la opera sa și eu m-am bucurat de ce vedeam și de mulțumirea sa.

Toți ai Elsei sunt bine și asceaptă și ei cu nerăbdare scrisori.

Vă sărutăm din toată inima

Al vostru părinte iubitor

D.

V

Constanța

5/17 Iulie 1898

Iubiților mei copii,

Suntem aci, mama și cu mine, de Mercuri. Festivitatea botezului „Regelui Carol I” și a „Principesei Maria” a fost foarte frumoasă. Regele și Brătianu au rostit două cuvântări minunate. Timpul spre seară însă s-a întors spre ploaie și festivitatea cu intrarea nopții a avut suferi. Prândul a trebuit schimbat, de pe bord și la aer liber, în sala de mâncare, de sus și de jos, de altfel încăpătoare ale lui Carol, vapor important – 110 metri lungime. Osteneala însă a fost sdravenă de tot și mă temeam de consecinți pentru mama. Joi Regele cu suita și oaspeții au pornit înapoi, iar noi doi am rămas aci ca să ne odihnim și bine am făcut, căci ne-a priit, cu toate că eu nu am ședut locului. Ieri a fost furtună mare pe mare. Dar alaltăieri am ieșit în mare cu încrușitorul Elisaveta pe o mare pe jumătate liniscită. Am fost în mare cinci oare și s-a tras la țintă cu tunurile cele mari de 15, cu tunuri mai mici și cu mitraliere la 1 000 metri. Tirul a fost bun, direcția totdeauna a fost mănținută, tragerea câteodată trecând peste țintă, altă dată lovind mai dincoace, dar cele mai de multe ori atingându-o. Joi, înainte de pornirea Regelui, s-a lansat o torpilă, nu cu prea bun succes. Vedi că nu mă las de militărie, și mă interesez și de marină. Eu cred că e o datorie, căci interesul ce-l purtăm noi civilii e ori cum o încurajare.

Astăzi Duminecă timpul e minunat de frumos. Marea s-a liniscit. Căldura a revenit. Eu mă pornesc la 3 oare spre București. Luni și Marți voi fi în Sinaia, unde sunt o mulțime de lucruri de pus la cale. Marți seara sunt înapoi în București, unde vom rămânea până la finele săptămânii. Duminecă dim. merg la Sinaia și seara ne pornim spre Petersburg (12/24).

Dacă toate vor merge bine, ne întoarcem pe la Moscova și Kiev. Vom șede în primul oraș trei, în al doilea două zile. Aci vom vedea ceva, căci la Petersburg vom fi al festivităților. Ce va fi acolo interesant, este desvălirea puterii unui mare imperiu.

Cu toate ostenelele în adevăr foarte mari, în care am intrat îndată ce am revenit de la Karlsbad – Principele Bulgariei, Podbiesky, Constanța; – binele ce cura mi-a făcut rămân constant și tot m-am ales cu rezultate bune pentru sănătate.

Acum iarăși sunteți peste două trei zile la un loc și aceasta mă bucură mult. Sperează amândoi sănătoși și voioși. Tu cu o experiență mai mult și o călătorie adăos. Elsa cu o întărire la aer de mare.

Beldiman are să vă aducă o cutie cu mai multe sticle romane, din proveniența Constanței, un vârf de lance și un alt mic obiect de bronz antic. Să cuvine că din Colonia lui Traian să aveți ceva din acele timpuri pe etajerele voastre. Vă fac atenți, că toate obiectele sunt intacte și că este pentru un vas de sticlă și o tavă de sticlă foarte frumoasă, lucru îndestul de rar.

Am primit scrisoarea „meines Tachterchen” pentru carii mulțumesc de multe ori și să o sărut dulce. Ca să nu rămân supărat te sărut și pe tine dulce.

Al teu părinte iubitor

D.

VI

Castel Peleş
12/24 Iulie 1898

Iubiților mei,

Mâni dimineață – [*geht es los*] – cum zice Germanul. Timpul e frumos și răcoros. Găteală sdravenă din toate părțile. Mama e la Constanța – unde a hotărât să șadă la mare și scrisorile ce am primit sunt bune. Plec dar liniscit. – Aci sunt de ieri dimineață. O duc într-o cetanie, într-o scrisoare, și într-o muzică. Ieri însă când sunase înțele note din aria cea mare a lui Agamenon din *Ifigenia în Aulida* de Gluck, am fost redescoperit și chemat la serviciu și am rămas numai în ureche cu accentele admirabile de la începutul cântărei. De altfel sunt sănătos cu toate sbuciumăturile sdravene în care am intrat îndată după cura de la Karlsbad. Mă bucur că vă știu iarăși la un loc, cu toate că serviciul la artilerie va produce o nouă încercare pentru Elsa în viața ei militărească. – Telge are să vie la Petersburg și poți să-i dai lui scrisori dacă nu să va porni înainte de sosirea acestei cărți.

Vă sărut pe amândoi din inimă și din suflet. Al teu părinte iubitor

D.

VII

Constanța
8/20 Septembrie 1898

Iubiților mei,

Am fost cam rar cu scrisul, căci am intrat în jug mai greu, întrerupt prin mici excursiuni, care și ele m-au absorbit cu desăvârșire. După ce s-a pornit Regele la Ragaz și am mai rămas în Bucuresci câteva zile, am venit aci cu timpul împărțit între port, mamaia și lucrări speciale ce trebuiau să termin. Pe urmă m-am dus să văd pe Principe la Sinaia, am mai vizitat Bucurescii și iarăși am revenit aci pentru a vizita săpăturile de la Axiopolu lângă pod. Am fost iarăși în Capitală și am venit pe trei zile, ca să văd pe mama și să merg la Adamclisi adică la Tropaeum Traiani cu Tocilescu și Schuhand. În astă seară mă întorc să-mi iau iarăși stăpânirea în mâni, ca alții să nu mă scoată din ea. Așa dar am tot schimbat precum vezi utile dulci, lucrând și nelucrând însă nesciind. Această scrisoare e menită să vă afle pe amândoi la un loc, făcând pe Elsa să uite singurătatea celor trei săptămâni. Am primit scrisoarea Elsei și-i mulțumesc. Îmi pare bine că

obiectul Rusesc a plăcut. Acum mâni înțea mea ocupațiune are să fie, trimiterea tinerilor militari la Berlin. Pe urmă vine terminarea unor reparațiuni la casă. Mama e bine și eu iarăși merg bine, cu toate că mă resimt de durerile podagrice la genunchi. Intru însă în iarnă în mai bune condițiuni decât în anul trecut. Ascept de la Alecu notiții despre mersul său cu încheierea întregului ciclu academic. Vă sărut din inimă pe amândoi din parte-mi și din partea mamei și rămân ca totdeauna al vostru părinte iubitor

D.

VIII

București

25 Iulie/7 August 1906. Marți

Scumpilor mei copii,

Vă urmăresc pas cu pas în excursiunile voastre alpestre, și văd cu mare plăcere și satisfacțiune că alegerea voastră este perfectă din toate punctele de vedere. Pe Rosengarten l-ați admirat din toate părțile și ați fost și în vestita vale Vajolet, care trebuie să fie o minunăție după fotografiile ce am văzut în anul trecut la Basel. De la KarerSee prin Fadaja Pass la Cortina trebuie să fie un drum feeric. Îmi pare bine că-l faceți amândoi. Însă numai Elsa să nu se prea ostenească.

Eu cred că în fine pornesc mâni dimineață foarte ostenit, și de aceea am hotărât să nu merg de-a dreptul la K., ci să vin pe câteva zile la voi în munți. Sperez Duminecă peste zi să sosesc în Toblach și de acolo să vin la Cortina unde probabil veți avea cuartierul general. Până ce voi veni veți studia ce putem să facem în 3 zile – 13, 14, 15. Să știți că din Viena vă telegrafiez la Cortina.

Ceia ce mă îngrijește, este mama. La Constanța otelele cele 2 sunt pline. Am scris astăzi la Carol, că unui [...] i să cuvine o locuință, și prin urmare să facă imposibilul, de voe ce cu posibilul nu poate cineva izbuti. Mai telegrafiez și lui Varnav.

Încheiu sărutându-vă din toată inima și din tot sufletul.

Al vostru părinte iubitor

D.

Am primit ieri ultima carte din văile de la Rosengarten.

IX

București

12/24 Decembrie 1907

Iubiților mei copii,

Este un veac de când nu v-am mai scris, căci de vreo două luni de zile trăiesc într-o muncă intensivă, care să apropie de cultura intensivă de care vorbește astăzi la noi toată lumea și la care aspirăm ca să ieșim din dificultățile agrare. Lumea însă uită că cuvântul intensiv își are efecte de muncă strașnice, ale cărora rezultate le simțesc în toate modurile. Au fost rânduri de zile, în care, cu cele două oare de mâncare, de dimineață de la 8 și înainte de opt până noaptea după miezul nopții am dus-o într-o încordare mentală și sufletească. Aceste vă explică cum nu v-am mai scris afară de agrarism nu mai mă gândeam la altceva. Dar pe voi vă aveam dinaintea mea.

Laudă Domnului că începem a ne liniști, și că sperez că din conlucrarea inimoasă a tuturilor va ieși o lege, care este o adevărată reformă, pentru că ea însăși ne va sili să

ieșim din nămolul în care suntem vârați, și din care trebuie să ieșim ca să avem un viitor. Greu! Greu! Dar cred că ne mișcăm, ca să nu dăm greș pe Galilei.

În acest timp greu, a picat și mama bolnavă. A răcit foarte tare, și cum influența umbla prin oraș, a căpătat influența, care a scuturat-o foarte tare. Acum îi este bine, dar a slăbit și nu are voie să iasă încă din casă.

X

26 Dec. 1907/8 Ianuarie 1908

Această scrisoare îți dovedește în ce ape înot. Nu am putut-o termina în mod liniscit, căci hărțuit am fost în toate părțile. De la începutul ei s-au petrecut multe și îmbucurătoare. Mă simțesc ostenit, dar au mers toate strună.

[...] s-au votat de Parlament două legi importante agrare – Legea învoielilor agricole și Legea judecătoriilor de ocoale. Această din urmă aduce justiția în sate – judecătorul de ocol este un jude ambulant și cu prerogative care admit să intre în acest serviciu oameni spălați și curați. Am vorbit de trei ori în Senat și de trei ori în Adunarea Deputaților. Îți voi trimite Monitoarele, căci cred că discuția Legilor acestora te va interesa. Sper că ele vor produce schimbări mai profunde în viața noastră. Important este Consiliul Superior al Agriculturii, care are să aplice și să privegheze aplicarea Legii în voielile agricole și prin urmare va influența pe de o parte administrația, pe de altă parte justiția. El este adevăratul Minister al relațiilor dintre țărănime și proprietatea mare. E numit pe 15 ani – aproape inamovibilitatea. Compunerea lui o cred foarte bună – Teodor Rosetti Președinte, Membri Poni, [...] de la Casație, Barbu Știrbescu și Căpitanul Văsescu. Șefii Cancelariei vor fi Jormescu și Busuiocescu pe care îi cunoști. Poimâni e înțeaia ședință, la care voi asista și eu. Convingția mea este că Legea e bună și aplicabilă și că Consiliul Superior bine condus, cum va fi, va schimba în timp fața lucrurilor la noi.

Acum vom intra la 10 Ian s. v. din nou în Parlament cu Budgetul și cu celelalte legi, dar munca va fi mai ușoară.

Partea bună și frumoasă a muncii acestor două luni a fost, că am lucrat în sfârșit prietenește cu conservatorii și că Legea este a amândurora. Astfel m-am ținut de cuvânt, că Legea să va face în comună înțelegere.

Îmi pare foarte bine, că am putut ajunge la înțelegere cu Carp. Cel recalcitrant dintre toți e Nicolae Filipescu, care nu să poate stăpâni. Vei citi discursurile lui și vei constata linistea noastră. Am cunoscut în Ion Lahovari un bărbat bun și consciincios, cu simțăminte nobile și cu cunoștinți. Cu Carp, Lahovari poți discuta ori ce chiar în divergență de rămâi. În privirea divergențelor de idei m-am deprins să fiu răbdător, pentru că trebuie să constatăm noi cei bătrâni, că multe cunoștințe ne lipsesc. Prea puțini dintre noi sunt tehnicieni. Eu nu mă număr între ei. Cred că posed într-o câțva metodica, și că m-am mai ezercitat ceva în conducerea oamenilor.

Ascept mâni seară pe Beldiman. Are să înceapă regularea Convențiilor de la Haga.

Am regulat un mare hop: să subscrie în zilele aceste la Sofia delimitarea dunăreană între România și Bulgaria, cestiune importantă pentru relațiunile amicale cu vecinii noștri cam *plötzlich*, cestiune importantă tehnică, și pe cât cred cu o soluțiune sui generis a noastră foarte ingenioasă. Îți voi trimite actele îndată ce vor ieși de sub tipar.

Doă negocieri grele am – cu Turcii și cu Austro-Ungurii – în cestiunea relațiilor comerciale.

Totul însă e dominat de cestiunea agrară în aplicațiunea ei.

Scrisorile tale le-am primit și m-am bucurat foarte, că v-ați instalat și că tu ai intrat în activitate. Nu te descuraja de neajunsurile de care suferim și gândește-te câteodată ce mari dificultăți am eu, și că am trecut peste jubileul de 50 de ani al acestora. Unde nu sunt dificultăți în frământările în care a intrat lumea. E cert că era nouă deschisă prin revoluțiunea franceză, a intrat într-o fază decisivă de aplicare – clasarea statelor – clasarea societății în state – lupta între starea anterioară cu vechiturile ei și cu cele ce nu să mai potrivesc nici cu electricitatea, nici cu baloanele și nouele așezăminte ce să împing înainte cu o oarecare impaciență din cauza instituțiilor instalate de ½ de secol, dar care acum își dau efectele.

Îmi pare bine că ești în mijlocul unui focar interesant de observat și de urmărit. Noi avem atât de mult de făcut și de îndreptat, încât nu ne putem întinde acțiunea prea departe. Dar trebuie să îmbrăcăm micile noastre reforme în haine noi. Aceasta n-o înțeleg conservatorii, și vorbesc de Legi eterne, care sunt foarte trecătoare, ca toate lucrurile omenеști.

Am făcut atent în cele militarești și pe Averescu și pe Prinț, ca să nu strâmbeze pe tare lucrurile. Mâni voiu scutura puțin pe [Gardescu], pe care îl cred turtit de situațiunea în care ne aflăm. A fost prea slab de înger și bietul om a îngenunchiat. Mi-a părut bine [...].

DIMITRIE A. STURDZA TO ALEXANDRU AND ELSA STURDZA

(Summary)

Keywords: Dimitrie A. Sturdza, Princess Maria Gorchakova-Sturdza, Italy, villa Sorrento, Mount Vesuvius, King Carol I.

The letters sent by Dimitrie A. Sturdza – to his son and daughter-in-law – are a new documentary source rich in information. We discover interesting historical data, both from our country and from the country he loved very much, namely Italy, which he considered the “garden of Europe”. That is why letters about this country abound in information and descriptions.

Being passionate about travel and history, Dimitrie A. Sturdza used to visit several places in his free time. In these letters, for example, he described the visit to Mount Vesuvius in great detail. At the same time, we learn important details from the political and social life of the time.

Thus, we find valuable information about Princess Maria Gorchakova-Sturdza, the daughter of Prince Mihail Sturdza, about her villa in Sorrento, about King Carol I, etc.

THEODOR SMEU*

ULTIMII ANI AI COMISIEI MIXTE A PRUTULUI ȘI LICHIDAREA SA (1914–1918)

Introducere

Comisia Mixtă a Prutului (CMP)¹ a fost înființată în anul 1870 și a fost a cincea instituție internațională din lume, primele patru fiind: Comisia Centrală de Navigație pe Rin (1831–prezent); Comisia Europeană a Dunării (1856–1939; abreviată CED); Comisia Riveranilor Dunării (1856²); Uniunea Internațională Telegrafică³ (1865–prezent). Astfel, primele instituții internaționale au fost comisii de navigație fluvială. Principiile navigației fluviale internaționale au fost stabilite prin Actul Final al Congresului de la Viena, fiind dezvoltate în Anexa XVI. Comisiile de navigație au servit ca model atunci când au fost înființate și alte instituții internaționale.

Primele lucrări de navigabilizare a Prutului au fost realizate încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea și au fost instituționalizate, alături de cele pentru Siret, prin Regulamentul Organic al Moldovei. În perioada regulamentară au fost mai multe încercări comune de navigabilizare atât a Prutului, cât și a Siretului, care au eșuat din varii motive. În timpul lui Cuza s-a încercat reluarea lucrărilor, ajungându-se la concluzia necesității încheierii unei convenții bilaterale româno-ruse. Ulterior, a fost invitată și Austria. Convenția care privea înființarea unei comisii de navigație pe Prut a fost semnată la 3/15 decembrie 1866, însă CMP a fost înființată abia în septembrie 1870, fiind formată din Austro-Ungaria, România și Rusia. Pentru România, înființarea Comisiei a avut o importanță politică foarte mare, deoarece un stat care nu era independent a reușit să creeze alături de două mari puteri un organism internațional. Fiecare stat numea câte un delegat.

* Doctor în istorie, Universitatea din București.

¹ Pentru mai multe detalii, vezi Theodor Smeu: *Comisia Mixtă a Prutului (1870–1918)*, București, 2015, teză de doctorat; *Navigația pe râul Prut (1830–1854)*, în *Sub semnul Istoriei. Noi perspective asupra trecutului*, editori Bogdan-Mădălin Rentea, Denisa-Anca Irimia, Ioana Ionescu, Editura Universității din București, 2014, p. 173–185; *Congresul de Pace de la Paris și navigația pe râurile Prut și Siret*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca”, LV, 2016, p. 179–194; *Obținerea dreptului Principatelor Române de a încheia convenții: înființarea Comisiei Mixte a Prutului*, în *AȘUI, Istorie*, LXI, 2015, p. 265–282; *The Delegates of the Joint Commission of the Pruth River: A Prosopographical Study*, în Claudiu-Lucian Topor, Daniel Cain, Alexandru Istrate (eds.), *Thought the Diplomats' Eyes: Romanian Social Life in the late 19th and Early 20th Century*, Parthenon Verlag Kaiserslautern und Mehlingen, 2016, p. 211–235.

² Se cunosc foarte puține în legătură cu activitatea Comisiei Riveranilor Dunării. Nu a fost desființată propriu-zis, ci o parte dintre membri au abandonat-o.

³ În prezent se numește Uniunea Internațională pentru Telecomunicații, suferind numeroase transformări de-a lungul timpului.

Delegații CMP au fost și delegați ai CED⁴, iar cei ai Austro-Ungariei și ai Rusiei au fost și consuli la Galați.

Din momentul înființării Comisiei, statele riverane și-au exercitat în comun suveranitatea asupra malurilor și a cursului râului, suveranitate care era administrată de către CMP. La câțiva ani de la înființarea Comisiei, statele membre au decis să plătească o subvenție anuală. Cu timpul, CMP și-a înființat propriul serviciu tehnic condus de un inginer. Comisia Mixtă a Prutului a preluat, la o scară mai mică, modelul de funcționare al Comisiei Europene a Dunării.

Anul 1871 a fost primul an pentru care s-au păstrat date statistice în privința veniturilor și a cheltuielilor, dar și a intrărilor și ieșirilor de pe Prut: venituri în valoare de 53 336,59 franci și tot atâtea cheltuieli; au intrat 441 de vase, cu un tonaj de 28 356, transportând 690 t fier, 150 kg mărfuri coloniale, 20 kg lămâi, 90 t ulei; au ieșit 484 de vase cu un tonaj de 33 553 plus o plută, transportând 990 480 hl cereale și 120 t brânză⁵. Anul 1913 reprezintă ultimul an de referință al economiei europene de dinainte de război. În 1913, bilanțul economic a fost următorul: venituri în valoare de 241 085,60 de franci și tot atâtea cheltuieli; au intrat 84 de vapoare și 731 de șleपुरi, cu un tonaj de 94 552, transportând 1 747,5 t mărfuri coloniale, 1 t mărfuri diverse, 101 t cărămizi, 173 t cărbuni de pământ, 644 t piatră de pavaj, 261 hl cereale pentru sămânță; au intrat 84 de vapoare și 749 de șleपुरi cu un tonaj de 97 752 plus 138 de plute, transportând 2 488 241 hl cereale, 618 t lemne foc, 47 t brânză, 261 kl vin⁶. Astfel, din punct de vedere cantitativ, bilanțul mărfurilor ieșite a fost mai mare decât cel al mărfurilor intrate, iar principalele mărfuri ieșite au fost cerealele. Acesta a fost și motivul principal pentru care s-a resimțit nevoia înființării unui organism internațional pentru a reglementa navigația și navigabilizarea Prutului. Râul era prea îngust pentru a se putea naviga pe talveg sau de a se realiza lucrări doar pe o parte, ceea ce ar fi condus la numeroase conflicte cu grănicerii.

Comisia Mixtă a Prutului a fost afectată inevitabil de izbucnirea Primului Război Mondial, la fel ca oricare altă instituție din Europa. Influența războiului a fost accentuată de componența sa și de desfășurarea ostilităților pe teritoriul controlat de Comisie. Austro-Ungaria și Rusia s-au aflat încă de la început în război. Având în vedere că frontiera comună a celor două state începea la frontiera dintre Bucovina și Basarabia, o parte a ostilităților dintre ele s-au desfășurat în zona Prutului administrată de Comisie. Deoarece România a rămas neutră, până în 1916, CMP a continuat să funcționeze. Ținând cont de acest detaliu, activitatea Comisiei poate fi divizată în trei părți: perioada anilor 1914–1916, când mai întâi și-a restrâns activitatea și apoi și-a suspendat-o; perioada anilor 1916–1918, când au avut loc expulzarea corpului diplomatic și consular al Austro-Ungariei, internarea personalului austriac al Comisiei, rechiziționarea vaselor și realizarea de către armata rusă a unor lucrări pe Prut; anul 1918, când au avut loc unirea Basarabiei cu România, prăbușirea Austro-Ungariei și unirea Bucovinei cu România, lichidarea Comisiei Mixte a Prutului și trecerea patrimoniului său în proprietatea statului român.

În perioada Primului Război Mondial, delegații CMP erau: Alfons Felner pentru Austro-Ungaria; Duiliu Zamfirescu pentru România; Piotr Kartamîșev pentru Rusia.

⁴ România a devenit membră a Comisiei Europene a Dunării prin Tratatul de la Berlin din 1878, numind primul delegat în anul 1879.

⁵ Arhivele Naționale Galați (în continuare, AN Galați), fond CMP, dosar 8, f. 257–260 (Anexele 2–5 ale Protocolului nr. 133 din 23 iulie/5 august 1901).

⁶ BAR, *Commission Mixte du Pruth* (Anexele 1 și 3 ale Protocolului nr. 152 din 2/15 mai 1914). Nu este un fond de documente și nici volum de documente. O parte a protocoalelor Comisiei Mixte a Prutului au fost legate în două volume și au cotă de carte.

Inginer al Comisiei și șef al Serviciului Tehnic era Paul Buckeisen, supus al Austro-Ungariei. Subvenția anuală acordată Comisiei era de 25 000 de franci de fiecare stat membru.

Perioada neutralității României

Din 1904, Comisia încheia doar un protocol pe an, în care era prezentată activitatea desfășurată în anul precedent și programată activitatea pentru anul care urma. La fel s-a întâmplat și în 1914, când a fost încheiat protocolul nr. 152 la 2/15 mai, urmând ca activitatea sa să se desfășoare în condiții normale. Funcția de președinte al Comisiei a fost ocupată în acel an de delegatul rus⁷.

O primă repercusiune a tensiunilor din Europa asupra Comisiei Mixte a Prutului a avut loc cu o săptămână înaintea izbucnirii războiului, când delegatul rus a anunțat că guvernul imperial a refuzat să plătească subvenția anuală⁸. Începând cu ziua de 14 iulie, grănicerii români au informat regulat Ministerul Afacerilor Străine asupra mișcărilor de trupe austro-ungare și ruse desfășurate în apropierea frontierelor României, dar și asupra ordinelor care priveau populația civilă. Sunt surprinse momentele decretării mobilizării și a stării de asediu, deplasări de trupe, dar și treceri ilegale, din greșeală, a frontierei române de către militarii celor două imperii, interzicerea grănicerilor români de a mai trece frontiera în Bucovina, așa cum aveau obiceiul. Primele ciocniri, în apropierea frontierelor României, între trupele ruse și cele austro-ungare au avut loc în noaptea de 25 spre 26 iulie, când s-au auzit împușcături în apropiere de Novoselița⁹. În seara zilei de 28 iulie a avut loc prima bătălie între ruși și austro-ungari la Novoselița¹⁰, iar în noaptea de 28 spre 29 iulie primii refugiați basarabeni, 50–60 de familii, au trecut frontiera în România. La vederea grănicerilor români s-au speriat și au fugit¹¹. La 4 august, 186 de bărbați, femei și copii, români din Basarabia, au trecut în România în 20 de căruțe¹². În dimineața zilei de 5 august s-au auzit și primele bubuituri de tun¹³, semn că situația se agrava progresiv. Dacă la început austriecii au fost cei care au avansat pe teritoriul Rusiei, din noaptea de 9 august situația s-a schimbat, iar rușii, primind întăriri, au înaintat pe teritoriul austriac¹⁴. În după-amiaza zilei de 11 august, un căpitan austriac s-a prezentat la Mamornița și i-a înștiințat pe grănicerii români că au fost instalate posturi fixe și patrule între Mamornița și Prut deoarece austriecii se așteptau la un atac din partea rușilor. Astfel, acesta a cerut ca populația satelor românești să fie evacuată în interiorul teritoriului „pentru a se evita vreo nenorocire”¹⁵.

În continuare a fost raportată evoluția conflictului armat din proximitatea frontierei române. Din cauza izbucnirii războiului, Austro-Ungaria nu s-a mai putut folosi de navigația pe Prut. România nu era implicată în războiul mondial, iar delegatul român, Duiliu Zamfirescu, a solicitat, în luna august, plata subvenției de către guvernul român¹⁶.

⁷ *Ibidem* (Protocolul nr. 152 din 2/15 mai 1914).

⁸ AN Galați, fond CMP, dosar 32, f. 8 (Delegatul austriac către delegatul român, 21 iulie st. n. 1914).

⁹ AMAE, fond 71/1914 – E 1, dosar 9, f. 37 (Raportul generalului Râmnicăneanu, 26 iulie 1914).

¹⁰ *Ibidem*, f. 42 (Raportul generalului Râmnicăneanu, 29 iulie 1914).

¹¹ *Ibidem*, f. 41 (Raportul generalului Râmnicăneanu, 29 iulie 1914).

¹² *Ibidem*, f. 54 (Raportul generalului Râmnicăneanu, 4 august 1914).

¹³ *Ibidem*, f. 56 (Raportul generalului Râmnicăneanu, 5 august 1914).

¹⁴ *Ibidem*, f. 57 (Raportul generalului Râmnicăneanu, 10 august 1914).

¹⁵ *Ibidem*, f. 60 (Raportul generalului Râmnicăneanu, 11 august 1914).

¹⁶ AMAE, fond Convenții 8, dosar P 1, nenumărat (Delegatul român către ministrul Afacerilor Străine, 19 august 1914).

Ministrul Afacerilor Străine a dat curs cererii sale și l-a anunțat că subvenția a fost plătită¹⁷.

La 1 august a avut loc o nouă ședință a Comisiei și s-a decis continuarea lucrărilor programate prin protocolul 152. Astfel, în august, Buckeisen raporta realizarea unei părți însemnate a lucrărilor¹⁸. Însă, în septembrie, inginerul reclama abuzurile grănicerilor ruși care obstrucționau îndeplinirea îndatoririlor. Unul dintre pontoane a fost reținut la Nemțeni, iar echipajul, format din supuși ruși, a fost consemnat la bord și eliberat după 16 zile. Ulterior, i s-a permis doar comandantului să rămână la bord. După acest incident a fost interzisă orice fel de activitate pe malul rusec al Prutului, activitatea continuând însă pe malul românesc. Din cauza condițiilor date, activitatea Comisiei a fost redusă drastic¹⁹. Măsurile luate de autoritățile ruse sunt explicabile, având în vedere că Rusia se afla în război cu Austro-Ungaria, zona aflându-se în apropierea frontului și pe frontieră. Dacă se întreprindeau lucrări pe Prut, zona ar fi fost mai greu de supravegheat, iar eventualii spioni s-ar fi putut infiltra mai ușor. Inginerul șef și adjunctul său erau supuși austrieci, ceea ce complica și mai mult situația.

Consecințele izbucnirii războiului s-au repercutat și asupra navigației fluviale. Sub pretextul apărării neutralității, Imperiul Otoman a minat, la început, Strămtorile Bosfor și Dardanele, dar a permis tranzitarea lor printr-un culoar. La 14/27 septembrie, Poarta a decis închiderea Dardanelor sub pretextul că flota britanică controla toate vasele care ieșeau în Marea Mediterană. Autoritățile române au protestat la Constantinopol împotriva măsurilor vexatorii și au obținut asigurări satisfăcătoare, însă acestea nu au avut niciun efect, deoarece în octombrie Imperiul Otoman s-a alăturat Puterilor Centrale în războiul mondial²⁰. Numărul șlepurilor și al vapoarelor intrate pe Prut, în 1914, a fost de 525, cu un tonaj de 62 363, față de 815 șleपुरi și vapoare, cu un tonaj de 94 552, în 1913. De pe Prut au ieșit 557 de șleपुरi și vapoare, cu un tonaj de 67 983, comparativ cu 833 de șleपुरi și vapoare, cu un tonaj de 97 752, în anul precedent. În 1914 s-au exportat 170 153 t cereale și 358 t alte mărfuri, în comparație cu 248 824 t cereale și 926 t alte mărfuri exportate în anul 1913. O diferență semnificativă a existat și în privința taxelor încasate: 63 092,55 de franci în 1914, față de 88 907,20 de franci în 1913²¹.

Cooperarea internațională, în privința Comisiei Europene a Dunării și a Comisiei Mixte a Prutului, a continuat și după izbucnirea războiului în Europa, în ciuda faptului că o parte a statelor reprezentate se aflau în tabere adverse. Acest lucru a fost posibil în primul rând datorită neutralității României. Sesiunea de toamnă a CED a fost prezidată de Felner, delegatul Austro-Ungariei. Cu ocazia primei ședințe, Felner a ținut un discurs funebru în amintirea regelui Carol I. Doar delegatul francez a anunțat că nu putea participa la lucrările CED, deoarece izbucnirea războiului l-a surprins în Franța²². Cooperarea a fost posibilă și datorită stabilirii, încă din primăvară, a planurilor lucrărilor și a bugetului, iar după izbucnirea războiului a fost continuată activitatea deja planificată a celor două comisii. Nu același lucru s-a întâmplat și în 1915, când nu a mai existat continuitate, iar actorii angajați nu s-au mai putut înțelege.

¹⁷ *Ibidem* (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 27 august 1914).

¹⁸ AN Galați, fond CMP, dosar 32, f. 9 (Inginerul Comisiei către delegați, 11 august 1914).

¹⁹ *Ibidem*, f. 10 (Inginerul Comisiei către delegați, 10 septembrie 1914).

²⁰ Ilie Șeftiuc, Iulian Cârțână, *România și problema Strămtorilor*, București, Editura Științifică, 1974, p. 49–50.

²¹ AMAE, fond Convenții 8, dosar P 1, nenumărat (Anexa nr. 3 a protocolului nr. 153); BAR, *Commission Mixte du Pruth* (Anexa nr. 3 a protocolului nr. 152).

²² AN Galați, fond Comisia CED. Protocoale, dosar 49, f. 312 (Protocolul CED nr. 869 din 24 octombrie st. n. 1914).

Situația Comisiei a fost decisă în luna mai, când a fost încheiat ultimul protocol. Nu se cunosc deciziile luate de delegați, deoarece nu s-a păstrat textul protocolului, ci doar anexele sale cu propunerile inginerului. Buckeisen a prezentat mai întâi lucrările efectuate în anul precedent, subliniind încă o dată dificultățile cauzate de izbucnirea războiului și de atitudinea adoptată de Rusia. De asemenea, a adus în discuție și dificultățile financiare cu care se confrunta CMP din cauza neachitării subvențiilor de către Austro-Ungaria și Rusia, fiind nevoit să concedieze personalul care se afla de mai puțin de zece ani în serviciul Comisiei²³. Buckeisen a subliniat că, începând cu luna octombrie, activitățile de îmbunătățire a navigației au fost suprimate și nu se mai putea elabora un program al lucrărilor și, în consecință, nici bugetul provizoriu pentru lucrări, și nici bugetul general provizoriu din cauza incertitudinii care plana asupra resurselor financiare ale Comisiei. Nici nu se putea baza pe excedentul bugetar al anului anterior deoarece nu se realizase. Inginerul a elaborat un buget provizoriu redus la limită și a propus ca materialul flotant neutilizat să nu mai fie asigurat, scoțând de pe lista de cheltuieli benzina și explozibilul de care ar fi fost nevoie²⁴. Astfel, bugetul provizoriu pe 1915 a fost estimat la 64 601 franci²⁵, în comparație cu 248 716,95 franci cât a fost bugetul rectificativ pe anul 1914, reprezentând o reducere de aproape patru ori²⁶. Bugetul provizoriu pe anul 1915 a fost redus atât de mult și din cauza neachitării subvențiilor, care însumau 75 000 de franci. Însă, având în vedere că până la sfârșitul războiului s-au făcut referiri la Comisia Mixtă a Prutului, s-a putut constata că în 1915 aceasta doar și-a suspendat activitatea pe timpul războiului.

În relația delegatului român cu ministrul Afacerilor Străine pe anul 1915, cel mai important subiect a fost problema subvenției. La 22 aprilie 1915, Duiliu Zamfirescu a solicitat pentru ultima dată guvernului român plata subvenției anuale²⁷. În aceeași zi, ministrul Afacerilor Străine l-a informat că a fost plătită subvenția și i-a cerut să înainteze ministerului documentele necesare prin care să justifice întrebuințarea sumei²⁸. Pentru a justifica în fața Înaltei Curți de Conturi, ministrul solicita chitanța care dovedea remiterea subvenției, achitată în 1914, la destinație. În același timp, dorea să-i fie trimisă și chitanța pentru plata ultimei subvenții²⁹. Dar delegații celor trei state reprezentate au adoptat o rezoluție prin care au amânat vărsarea subvențiilor pe anii 1914 și 1915 către Comisie³⁰. Banii au fost ridicați de Zamfirescu. Acesta își asigura superiorul că, imediat ce ar fi fost vărsați banii, urma să trimită chitanțele³¹. În consecință, ministrul Afacerilor Străine a solicitat înapoierea a 50 000 de franci, care reprezentau suma celor două subvenții³². Delegatul român a răspuns că subvenția respectivă nu trebuia asimilată sumelor necheltuite acordate de către stat instituțiilor sale care trebuiau restituite la sfârșitul anului fiscal. Zamfirescu susținea că, în ciuda războiului,

²³ AMAE, fond Convenții 8, dosar P 1, nenumărat (Anexa nr. 2 a protocolului nr. 153).

²⁴ *Ibidem* (Anexa nr. 4 a protocolului nr. 153).

²⁵ *Ibidem* (Anexa nr. 5 a protocolului nr. 153).

²⁶ BAR, *Commission Mixte du Pruth* (Anexa nr. 5 a protocolului nr. 152).

²⁷ AMAE, fond Convenții 8, dosar P 1, nenumărat (Delegatul român către ministrul Afacerilor Străine, 22 aprilie 1915).

²⁸ AN Galați, fond CMP, dosar 33, f. 3 (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 22 aprilie 1915).

²⁹ *Ibidem*, f. 17 (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 26 august 1915).

³⁰ AMAE, fond Convenții 8, dosar P 1, nenumărat (Rezoluție a delegaților Comisiei Mixte a Prutului, 1/14 septembrie 1915).

³¹ *Ibidem* (Delegatul român către ministrul Afacerilor Străine, 1/14 septembrie 1915).

³² AN Galați, fond CMP, dosar 33, f. 20 (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 18 septembrie 1915).

[...] o subvențiune internațională are caracter obligatoriu și de continuitate, până ce se denunță convenția din care decurge. Sumele înscrise pe fie-care an, vărsate sau nu, sunt câștigate [de] instituțiunea căreia îi sunt destinate. Întru cât privește regulile de comptabilitate, cred că responsabilul către Curtea de compturi este acela ce a iscălit ordonanța de plată, în specie subsemnatul. Până ce colegii mei, austriac și rus, nu vor vărsa partea lor contributivă, spre a se pune pe picior de egalitate cu mine și a permite eliberarea quitanțelor respective din partea Comisiunii Prutului, până atunci iscălitura mea de pe ordonanța de plată mă ține răspunzător.

În continuare, acesta a subliniat că deficitul bugetar de 29 214 lei a fost acoperit doar parțial din taxe, iar de la sfârșitul lunii septembrie urmau să nu se mai încaseze taxe. Pe timpul iernii 1915–1916 trebuia plătită lunar suma de 5 400 de lei, bugetul redus al cheltuielilor Comisiei, iar suma respectivă nu putea fi achitată decât de delegatul român³³. Problema subvenției a fost reluată și în anul 1916. Astfel, la 16 iunie, Duiliu Zamfirescu a cerut plata subvenției pe anul în curs³⁴, iar cererea i-a fost satisfăcută³⁵.

Perioada războiului

Evacuarea. Deși ultima ședință – atât a Comisiei Mixte a Prutului, cât și a Comisiei Europene a Dunării – de până la sfârșitul războiului a avut loc la sfârșitul sesiunii de primăvară a anului 1915³⁶, Duiliu Zamfirescu a rămas la Galați pentru a asigura administrarea și întreținerea bunurilor acestora, deoarece se aflau pe teritoriul statului român. Intrarea României în război l-a surprins în orașul de pe Dunăre. În momentul în care a devenit evident că frontul se apropia de Galați, Zamfirescu a hotărât evacuarea delegaților, a personalului administrației centrale, a arhivei și a tezaurului CED³⁷. Mai întâi s-a adresat delegatului rus pentru a întreba dacă guvernul său ar fi fost de acord ca evacuarea să se fi produs pe teritoriul său. Deoarece nu a primit niciun răspuns, a decis să-l anunțe pe ministrul Afacerilor Străine român că, în funcție de situație, urma să decidă dacă evacua sau nu personalul și tezaurul CED. Ministrul a dezaprobat intenția de evacuare a lui Zamfirescu, ceea ce nu l-a împiedicat s-o facă. Deoarece cunoștea că frontul de la Babadag fusese spart de bulgari, l-a întrebat, prin curier, pe amiralul rus Neniukov, aflat la Reni, dacă se mai putea trece pe Dunăre. Răspunsul sosit a fost că, dacă nu plecau imediat, nu ar mai fi putut trece de Isaccea, deoarece bulgarii intraseră deja în Tulcea. Astfel, în după-amiaza zilei de 9/22 decembrie, Zamfirescu a decis evacuarea. Personalul și bunurile au fost imbarcate pe vaporul „Carolus Primus”, al CED, care a părăsit portul Galați la ora 20:00. Vaporul a reușit să treacă de Tulcea a doua zi și să se refugieze cu pasagerii săi la Odessa. Kartamișev nu s-a regăsit printre pasagerii refugiați, rămânând în continuare la Galați³⁸. Felner a fost expulzat, alături de ceilalți membri ai corpului diplomatic și consular al Austro-Ungariei, prin Rusia și Suedia³⁹.

³³ AMAE, fond Convenții 8, dosar P 1, nenumărat (Delegatul român către ministrul afacerilor străine, 28 septembrie 1915).

³⁴ *Ibidem* (Delegatul român către ministrul Afacerilor Străine, 12 iunie 1916).

³⁵ *Ibidem* (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 15 iunie 1916).

³⁶ AN Galați, fond CED. Protocoale, dosar 49, f. 423 (Protocolul CED nr. 888 din 29 mai 1915).

³⁷ În text, Duiliu Zamfirescu nu a făcut nicio referire la CMP.

³⁸ Duiliu Zamfirescu, [Călătoria în refugiu], în idem, *Opere. Publicistică și memorialistică (1917–1921)*, vol. VI, partea a II-a, ediție îngrijită de Ioan Adam și Georgeta Adam, București, Editura Minerva, 1987, p. 201–209.

³⁹ N. B. Cantacuzino, *Amintirile unui diplomat român*, editor Adrian Angheliescu, Iași, Editura Apollonia, 1994, p. 104–119.

Lucrările. În timpul războiului au fost executate pe Prut unele lucrări de către autoritățile militare. La 16 februarie 1916, Zamfirescu a aflat că prim-ministrul rus s-a adresat însărcinatului cu afaceri de la Iași pentru ca Brătianu să-i ceară punerea la dispoziția lui Wassilieff, șeful comunicațiilor din Basarabia, a personalului și a bunurilor CMP în vederea realizării unor lucrări. În așteptarea unei interogări din partea lui Brătianu a pregătit un răspuns. Deoarece Comisia reprezenta interesele mai multor state, delegatul român a susținut imposibilitatea acceptării, în mod oficial, ca bunurile și personalul CMP să fie puse la dispoziția vreunei alte autorități. Neoficial, nu avea nimic împotriva și chiar l-a sfătuit pe Brătianu ca autoritățile să procedeze în același fel ca în cazul CED, prin întocmirea de inventare a bunurilor Comisiei și rechiziționarea lor. Îi recomanda să se adreseze lui Desiderato, funcționarul CMP în sarcina căruia fuseseră încredințate bunurile Comisiei. Dacă personalul s-ar fi împotrivit colaborării, era de acord să-i adreseze lui Desiderato ordine verbale⁴⁰. Și într-adevăr, Brătianu l-a informat despre demersurile autorităților ruse și despre aprobarea guvernului român, însă avea nevoie de acordul formal al Comisiei⁴¹. Astfel, în colaborare cu delegatul român, ministrul Afacerilor Străine i-a ordonat lui Desiderato să se pună la dispoziția lui Wassilieff, împreună cu bunurile și personalul Comisiei⁴². Imediat după dezgheț, urmau să fie executate lucrări de întreținere a drumului de halaj, de dragaj, de consolidare a curbelor și de așezare a semnelor de adâncime. Lucrările aveau a fi executate în vederea organizării transporturilor ruso-române de provizii și materiale de război între gura de vărsare și Ungheni⁴³. Lucrările au fost executate în colaborare cu Serviciul Hidraulic Galați în perioada aprilie–octombrie 1917⁴⁴. În ciuda suspendării activității Comisiei și a exilului conducerii, autoritatea acesteia a continuat să fie respectată de către autorități. Un proprietar din comuna Frăsuleni, județul Iași, s-a adresat ministrului Finanțelor, în subordinea căruia se aflau vămile, pentru a obține autorizația necesară executării unor lucrări care afectau malul Prutului. La rândul său, ministrul i-a cerut aprobarea lui Zamfirescu⁴⁵. Deoarece CMP se afla în imposibilitatea exercitării funcțiilor, delegatul român a recomandat să fie consultat Desiderato⁴⁶.

Personalul Comisiei Mixte a Prutului s-a împărțit în două categorii după intrarea României în război: supuși ai Austro-Ungariei, internați în lagărele destinate supușilor țărilor inamice; supuși români sau ruși, care au continuat să asigure întreținerea bunurilor Comisiei sau au fost mobilizați. Problemele pe care le-au întâmpinat cu toții au fost întreruperea plăților salariilor. De la Odessa, Zamfirescu reclama ca salariile funcționarilor aflați încă în serviciu să fie plătite. Recomanda ca, prin prefectul de Iași, să i se ceară lui Desiderato o situație a personalului și să i se înmâneze suma de 8 000 de lei, în schimbul chitanțelor, pentru a achita salariile pe lunile ianuarie–martie 1917. Dacă nu se putea achita suma respectivă, urma să trimită banii prin telegraf⁴⁷. Inginerul Buckeisen și ajutorul de inginer Krbec, supuși austrieci, au fost internați într-un lagăr pentru străini. Din lagăr s-au adresat autorităților române pentru ca CMP să le plătească salariile restante

⁴⁰ AMAE, fond 71/1914 – E 2 P I, dosar 41, f. 251–252 (Delegatul român către ministrul Afacerilor Străine, 17 februarie 1917).

⁴¹ *Ibidem*, f. 248 (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 17 februarie 1917).

⁴² *Ibidem*, f. 255 (Ministrul Afacerilor Străine către Desiderato, 2 martie 1917).

⁴³ *Ibidem*, f. 262 (Generalul Prezan către ministrul Afacerilor Străine, 10 martie 1917).

⁴⁴ AN Brăila, fond Serviciul Hidraulic Galați, dosar 6/1917, f. 19–59.

⁴⁵ AN Galați, fond CMP, dosar 34, f. 12 (Direcția vămilor către delegatul român, 19 aprilie 1917).

⁴⁶ *Ibidem*, f. 15 (Delegatul român către Direcția vămilor, 25 aprilie 1917).

⁴⁷ AMAE, fond 71/1914 – E 2 P I, dosar 40, f. 1 (Delegatul român către prim-ministru, 30 decembrie 1916).

pe lunile octombrie–decembrie pentru Buckeisen și pe septembrie–decembrie pentru Krbec, deoarece erau considerați în concediu de către Comisie⁴⁸. Dar autoritățile române au refuzat să plătească salariile restante ale personalului CMP⁴⁹. Pentru a rezolva problema, Zamfirescu a depus la Creditul Lyonnais din Odessa suma de 30 000 de lei achitabili prin telegraf, pentru a se putea plăti salariile restante⁵⁰. În consecință, i s-a ordonat prefectului de Iași să-i predea lui Desiderato suma de 8 000 de lei pentru plata salariilor funcționarilor aflați încă în serviciu⁵¹. La 1 martie, Duiliu Zamfirescu era informat că se plătiseră, prin prefectura Iași și Desiderato, salariile restante ale funcționarilor aflați încă în serviciu⁵². La scurt timp au fost achitate și salariile celor internați⁵³. În iulie, Rudolf Zvitanovici, scafandru al Comisiei și mobilizat din octombrie 1916, a solicitat plata salariilor restante începând cu 1 aprilie 1917⁵⁴. Însă, Zvitanovici și-a primit salariul, după lungi insistențe, la 16 februarie 1918, când i s-au înmănat banii pe 11 luni⁵⁵.

Lichidarea Comisiei Mixte a Prutului

Profitând de haosul provocat de agitațiile revoluționare din Rusia, basarabienii au început să se organizeze din punct de vedere politic. După aproximativ șapte luni de activități ale reprezentanților care aparțineau diverselor categorii sociale, politice și etnice din Basarabia, la 21 noiembrie/4 decembrie 1917, Sfatul Țării și-a deschis lucrările⁵⁶. În ședința din 28 noiembrie/11 decembrie, s-a avut în vedere convocarea unei adunări constituante numită *adunare poporană basarabească*⁵⁷, iar în ședința din 2/15 decembrie a fost proclamată *Republica Democratică Moldovenească*, ca parte a Republicii Federative Democratice Rusești⁵⁸.

Din cauza agitațiilor revoluționare, Consiliul Directorilor Generali, organul executiv al Republicii Democratice Moldovenești, s-a adresat ministrului de Război al României printr-o telegramă, la 22 decembrie 1917/4 ianuarie 1918, cerându-i trimiterea urgentă a unui regiment. Consiliul de Miniștri al României a aprobat cererea două zile mai târziu, urmând să se ordone ca 1 000 de ardeleni ce veneau de la Kiev înarmați să se oprească în gara cea mai apropiată de Chișinău⁵⁹. La invitația Sfatului Țării, generalul Broșteanu, comandantul trupelor române dislocate în Basarabia, a ținut un discurs în plen, la 15/28 ianuarie, prin care a prezentat scopul prezenței trupelor române la est de Prut. Astfel, trupele române au trecut Prutul pentru paza depozitelor de provizii, a transporturilor și a căilor ferate⁶⁰. Între timp, guvernul bolșevic a reacționat extrem de violent față de trimiterea de trupe române în Basarabia. La 13/26 ianuarie, acesta a hotărât ruperea

⁴⁸ *Ibidem*, f. 10 (Paul Buckeisen și Adalbert Krbec către Direcția internațiilor străine, 1/14 ianuarie 1917).

⁴⁹ *Ibidem*, f. 13 (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 26 ianuarie 1917).

⁵⁰ *Ibidem*, f. 14 (Delegatul român către ministrul afacerilor străine, 27 ianuarie 1917).

⁵¹ *Ibidem*, f. 23 (Ministrul afacerilor străine către prefectul județului Iași).

⁵² AN Galați, fond CMP, dosar 34, f. 6 (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 1 martie 1917).

⁵³ AMAE, fond 71/1914 – E 2 P I, dosar 40, f. 64 (Ministrul de Război către ministrul Afacerilor Străine, 9 martie 1917).

⁵⁴ *Ibidem*, f. 78 (Rudolf Zvitanovici către ministrul de Război).

⁵⁵ *Ibidem*, f. 88 (Chitanță din 16 februarie 1918).

⁵⁶ Pentru modul în care s-a constituit Sfatul Țării, vezi *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România 1917–1918. Documente* (în continuare, *Unirea Basarabiei și a Bucovinei*), antologie de Ion Calafeteanu și Viorica-Pompilia Moisuc, Chișinău, Editura Hyperion, 1995.

⁵⁷ *Ibidem*, doc. 30, p. 117.

⁵⁸ O astfel de republică nu a existat ci, probabil, ar fi trebuit să se constituie ulterior.

⁵⁹ *Unirea Basarabiei și a Bucovinei*, doc. 42, p. 133.

⁶⁰ *Ibidem*, doc. 50, p. 143.

relațiilor diplomatice cu România și declararea fondului român de aur, depus la Moscova, intangibil pentru oligarhia română și asumarea răspunderii conservării acestuia în vederea redării sale în mâinile poporului român⁶¹. La 24 ianuarie/6 februarie, de ziua Unirii Principatelor, Sfatul Țării a proclamat independența Republicii Moldovenești „în vechile ei hotare” deoarece republica dintre Prut și Nistru nu mai putea face parte din Rusia ca urmare a proclamării independenței Ucrainei⁶². Înștiințarea oficială a guvernului român de către cel basarabean relativ la proclamarea independenței s-a realizat abia la 17 februarie/2 martie⁶³.

Astfel, Rusia a fost înlocuită, ca stat riveran al Prutului, de către Republica Moldovenească, chiar dacă independența noii republici a fost recunoscută doar de România. Independența republicii, ruperea relațiilor diplomatice și implozia statului rus au complicat foarte mult statutul Comisiei Mixte a Prutului. Constatându-se că autoritățile ruse nu se mai ocupau de întreținerea lucrărilor pe Prut, ceea ce periclita transporturile de primăvară, ministrul Lucrărilor Publice i-a cerut ministrului Afacerilor Străine să aprobe predarea vaselor și a aparatelor CMP echipelor tehnice ale ministerului pe care îl reprezenta⁶⁴. Din momentul respectiv, situația s-a complicat și mai mult deoarece, până atunci, nu a mai fost desființată nicio instituție internațională în condițiile date. Duiliu Zamfirescu considera că trebuia să se procedeze în aceeași manieră în care s-a acționat atunci când au fost rechiziționate bunurile CMP, și anume acestea trebuiau inventariate și preluate de la autoritățile ruse de către Comandamentul român al etapelor. Recomanda să se acționeze în acest fel deoarece Convenția din 1866 și Regulamentul de navigație din 1896 nu fuseseră denunțate, iar guvernul român recunoștea existența unui stat riveran Prutului succesor Rusiei. Pentru a avea legitimitate, recomanda să se ceară acordul lui Kartamîșev⁶⁵. Delegatul rus a fost de acord cu propunerea română⁶⁶. Problema fiind lămurită, Ministerul Lucrărilor Publice a fost informat că CMP era de acord cu predarea vaselor și a aparatelor⁶⁷. La 17 februarie 1918, Comandamentul român al etapelor a organizat o comisie formată din doi ofițeri de marină cărora li se adăuga și Desiderato pentru a se ocupa de preluarea bunurilor Comisiei⁶⁸. La 19 martie a fost încheiat procesul-verbal de preluare a bunurilor CMP de către Comandamentul român al etapelor. Procesul-verbal îi erau atașate inventare cu bunurile preluate. Pe procesul-verbal nu se regăsește nicio semnătură a vreunui funcționar rus, ceea ce înseamnă că bunurile fuseseră abandonate⁶⁹.

Din ianuarie 1918, Comisia Mixtă a Prutului a fost considerată ca „fostă” și s-a vorbit, în general, la timpul trecut, ceea ce denotă că nimeni nu mai dorea reactivarea acesteia. Lucrurile s-au complicat și mai mult după ce Sfatul Țării a votat unirea Basarabiei cu România la 27 martie. Prin Tratatul de Pace de la București, de la 24 aprilie/7 mai 1918, încheiat între România și Austro-Ungaria, Bulgaria, Germania și Imperiul Otoman, a avut loc o recunoaștere tacită a intereselor românești la răsărit de Prut. Astfel, prin

⁶¹ *Ibidem*, doc. 48, p. 140–141.

⁶² *Ibidem*, doc. 55, p. 149.

⁶³ *Ibidem*, doc. 66, p. 168.

⁶⁴ AMAE, fond 71/1914 – E 2 P I, dosar 41, f. 267 (Ministrul Lucrărilor Publice către ministrul Afacerilor Străine, 23 ianuarie 1918).

⁶⁵ *Ibidem*, f. 271 (Delegatul român către ministrul Afacerilor Străine, 12 februarie 1918).

⁶⁶ *Ibidem*, f. 273 (Ministrul Afacerilor Străine către delegatul român, 13/26 februarie 1918).

⁶⁷ *Ibidem*, f. 274. (Ministrul Afacerilor Străine către ministrul Lucrărilor Publice, 16 februarie 1918).

⁶⁸ *Ibidem*, f. 275 (Comandamentul român al etapelor către ministrul Afacerilor Străine, 17 februarie 1918).

⁶⁹ *Ibidem*, f. 277–299 (Proces-verbal, 19 martie 1918).

articolul 4 al Tratatului de Pace se stabilea ca trupele românești aflate în Basarabia să rămână pe picior de război până când „Puterile aliate”, adică Germania și Austro-Ungaria, ar fi executat operațiuni militare în Ucraina care ar fi eliminat pericolele de la frontierele României⁷⁰. Însă nu se specifica dacă textul se referea la frontiera de pe Prut sau la cea de pe Nistru. Probabil se referea la cea de pe Prut, deoarece la articolul 8 apărea precizarea „până la lămurirea stărei din Basarabia” și se continua cu numirea efectivelor marinei militare pe care România le putea menține în zonă⁷¹. La cererea lui Burian, ministrul Afacerilor Străine austro-ungar și semnatar al Tratatului, ministrul Afacerilor Străine român a fost de acord cu încheierea unui aranjament prin care România să cedeze Austro-Ungariei teritoriul Basarabiei aflat între Novoselița și Hotin, în vederea facilitării comunicațiilor între Galiția și Podolia. Acesta lua în considerare posibilitatea încheierii unui aranjament privitor la navigația pe Prut⁷².

Dezbătând problema statutului CMP cu directorul Serviciului Hidraulic, delegatul român⁷³ a ajuns la următoarele concluzii: până la reglarea chestiunii cu guvernul Austro-Ungariei, materialul Comisiei să fie încredințat Serviciului Hidraulic; același lucru să se întâmple și cu angajații, cei de care era nevoie trebuiau păstrați, iar restul eliberați din funcție în schimbul unei indemnizații de retragere; reorganizarea serviciului de navigație pe Prut de către Serviciul Hidraulic; plata subvenției de 25 000 de lei în vederea lichidării datoriilor și a continuării lucrărilor care trebuiau să aibă un caracter provizoriu, până la rezolvarea statutului Prutului; taxele de navigație trebuiau încasate în continuare. În urma unei întrevederi cu Felner, la Brăila, acesta i-a declarat, în mod neoficial, deoarece nu fusese însărcinat să discute despre CMP, că, în urma schimbărilor teritoriale, Comisia și-a pierdut din importanță; interesele Austro-Ungariei se modificaseră; acordarea subvenției din partea Austro-Ungariei nu mai era îndreptățită⁷⁴. Având în vedere situația confuză, directorul Serviciului Hidraulic i-a cerut delegatului român stabilirea autorității care să preia de la Comandamentul general al etapelor bunurile Comisiei și să se ocupe în continuare de lucrări⁷⁵.

În ședința Consiliului de Miniștri din 1 octombrie s-a decis, până când se lua o hotărâre asupra viitorului regim al Prutului, ca Serviciul Hidraulic să ia „în primire vasele și aparatele Comisiunii Prutului și a se servi de ele în același scop ca și Comisiunea Mixtă și a reorganiza serviciile tehnice după aceleași norme ca ale Comisiunii”⁷⁶. Din cauza situației create, directorul marinei din cadrul Ministerului de Război s-a adresat ministrului Afacerilor Străine pentru ca Serviciul Hidraulic să preia de la Desiderato vasele fostei Comisii Mixte a Prutului⁷⁷. Ulterior, s-a realizat un bilanț al cheltuielilor și al veniturilor Comisiei și a fost înregistrat un surplus de 2 898,05 franci. Banii au fost vărsați Contabilității generale a Comisiei Europene a Dunării⁷⁸.

⁷⁰ *Actele tratatului de pace dela București. Textul românesc*, marți, 24 aprilie/7 mai, p. 3.

⁷¹ *Ibidem*, p. 4.

⁷² AN Galați, fond CMP, dosar 36, f. 1 (Ministrul Afacerilor Străine al Austro-Ungariei către ministrul Afacerilor Străine al României, 7 mai st. n. 1918).

⁷³ După demisia lui Duiliu Zamfirescu, care a avut loc în februarie 1918, a fost numit ca delegat Mihail Burghela, dar doar ca delegat al Comisiei Europene a Dunării, nu și al Comisiei Mixte a Prutului; vezi AMAE, fond 71/1914 – E 2 P I, dosar 41, f. 348.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 302–303 (Delegatul român către ministrul Afacerilor Străine, 6/19 iulie 1918).

⁷⁵ AN Galați, fond CMP, dosar 35, f. 2 (Directorul Serviciului Hidraulic către delegatul român, 7 iulie 1918).

⁷⁶ AMAE, fond 71/1914 – E 2 P I, dosar 41, f. 377 (Jurnal al Consiliului de Miniștri din 1 octombrie 1918).

⁷⁷ *Ibidem*, f. 336 (Directorul marinei către ministrul Afacerilor Străine, 19 octombrie/1 noiembrie 1918).

⁷⁸ AN Galați, fond CMP, dosar 36, f. 29–34 (Delegatul român către Comisia Europeană a Dunării, 29 octombrie/11 noiembrie 1918).

În toamna anului 1918, Austro-Ungaria s-a destrămat, iar Bucovina s-a unit cu România. Prin extinderea controlului asupra Basarabiei și a Bucovinei, România a devenit stat succesor al Rusiei și al Austro-Ungariei în ceea ce privea râul Prut. Astfel, posesia Serviciului Hidraulic asupra vaselor și a aparatelor Comisiei Mixte a Prutului s-a permanentizat. Au rămas nerezolvate probleme privind plata angajaților și situația financiară a Comisiei. Din cauza unui incendiu, o parte a arhivei CMP a ars și nu s-au păstrat alte documente justificative referitoare la cheltuieli în afara chitanței și a bilanțului financiar întocmit în momentul predării banilor Contabilității generale a Comisiei Europene a Dunării, ceea ce a provocat unele încurcături⁷⁹.

THE LAST YEARS OF THE JOINT COMMISSION OF THE PRUTH
AND ITS LIQUIDATION (1914–1918)
(Summary)

Keywords: Pruth River, Duiliu Zamfirescu, Bessarabia, Bucovina, international institutions.

This study presents the last years of the Joint Commission of the Pruth, the fifth international institution in the world. The introduction contains a comprehensive description of the history of the Commission from its inception to the beginning of the First World War. Founded in 1870, it ceased its activity in a unique context at the end of the war. At the beginning of the war, the navigable course of the Pruth belonged to Austria-Hungary, Romania and Russia. At the end of the war, the Pruth became an internal river of Romania, which became the successor state of Austria-Hungary and Russia in that matter. This determined the abolition of the Joint Commission of the Pruth by the unilateral decision of Romania. In Russia, statehood was disputed by several political and military factions, which led to chaos, and Austria-Hungary fell apart.

The article presents the situation of the Commission during the period of Romania's neutrality, the suspension of the activity and the situation during the war. Was also analyzed the situation of Commission staff throughout the war, which was not without its ups and downs or personal dramas. It also describes the process of liquidating the Commission and transferring its assets to Romania.

⁷⁹ Idem, dosar 37, f. 1–18; AMAE, fond Convenții 8, dosar 1, nenumărat.

MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU*

GERMANII DIN BUCOVINA ȘI UNIREA PROVINCIEI CU REGATUL ROMÂNIEI**

Spre finele Primului Război Mondial, în toamna anului 1918, situația politică din cadrul Austro-Ungariei devenea tot mai tensionată, pe fondul gravei crize de sistem prin care trecea monarhia dualistă sub puternica presiune militară și politică exercitată din exterior de puterile Antantei, a deteriorării fără precedent a situației economice, sociale și politice, precum și a radicalizării mișcărilor naționale a popoarelor din imperiu. Toate evoluțiile politice interne și internaționale, ce puneau în pericol însăși existența statală a monarhiei dunărene, l-au determinat pe împăratul Carol I de Habsburg să lanseze, la 3/16 octombrie 1918, manifestul intitulat *Către popoarele mele credincioase*, prin care încerca, în ultima clipă, să salveze Austro-Ungaria de la dezmembrare, prin transformarea ei într-un stat federativ¹. În viitorul stat însă, românii din Bucovina și Transilvania, la fel ca alte naționalități din monarhie, nu erau cuprinși ca parte constitutivă. Totodată, sub impresia declarației în 14 puncte a președintelui american Thomas Woodrow Wilson din 8 ianuarie 1918, manifestul împăratului austriac recunoștea dreptul popoarelor din compunerea imperiului la autodeterminare, prin intermediul unor *consilii naționale, formate în primul rând din deputații din Parlamentul vienez*, ce urmau a se pronunța, în scurt timp, asupra destinului ales pentru națiunea pe care o reprezentau².

Manifestul a fost însă respins de aproape toate popoarele monarhiei, care tind fie să-și formeze propriile state naționale, fie să se unească cu țările cu aceeași origine etnică, aflate în granița lor, așa cum a fost cazul românilor din imperiu, inclusiv din Bucovina, situație cu impact și asupra germanilor trăitori aici. De acum înainte, evenimentele din cadrul Austro-Ungariei se vor desfășura într-un ritm deosebit de accelerat, cunoscând răsturnări dramatice de la o zi la alta și ducând la destrămarea monarhiei dualiste, ceea ce a avut drept consecință, între altele, unirea Bucovinei cu Regatul României.

Ca reacție la publicarea manifestului imperial, cei paisprezece deputați bucovineni din Parlamentul din Viena își vor constitui, în funcție de etnia de care aparțineau, propriile Consilii Naționale. În cazul germanilor, situația era puțin diferită. Spre sfârșitul verii anului 1918, în regiunile locuite de ei, inclusiv în Bucovina, pe fundalul unei evoluții politice tot mai dificile a monarhiei, în diferite straturi sociale s-a răspândit convingerea că

* Cercetător științific gradul I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

** Studiu elaborat în cadrul grantului PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0131, *Limba și cultura germană în România. 1918–1933. Realități post-imperiale, discurs public și câmpuri culturale*.

¹ Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, vol. II, Graz/Wien/Köln, 1953, p. 570; Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, vol. II, București, 1997, p. 605.

² „Sonder-Ausgabe Wiener Allgemeine Zeitung”, Donnerstag, 17. Oktober 1918.

situația impunea, ca o necesitate a momentului, reunirea într-un for comun a reprezentanților germanilor dintr-o zonă, fără deosebire de apartenența politică sau confesională, spre a-și putea apăra interesele. Din acest considerent, s-a dezvoltat ideea înființării de consilii populare sau naționale (Volksräte), ca organizații menite să constituie cea mai înaltă instanță în reprezentarea intereselor tuturor germanilor în chestiuni naționale, politice și economice³. Ideea era mai veche și ea a preocupat și pe germanii bucovineni. Conștientizarea faptului că germanii care trăiau în comunități răsfricate, în zonele periferice ale monarhiei, nu aveau suficientă forță politică pentru a-și putea asigura o dezvoltare națională nestingherită l-a determinat pe profesorul Raimund Friedrich Kaindl, de la Universitatea din Cernăuți, să lanseze ideea reunirii germanilor din Carpați, respectiv a celor din Bucovina, Galiția, Transilvania etc., într-un organism național supraregional. Prin strădaniile sale, în 1911, s-a desfășurat la Cernăuți primul congres al germanilor din Carpați, context în care s-a propus o serie de politici comune, menite să le asigure păstrarea identității naționale⁴.

În contextul existent în dubla monarhie și în provincie, în ultimele luni de război, la 8 septembrie 1918, a avut loc în Cernăuți o adunare populară germană care, în numele celor 70 000 de locuitori germani ai provinciei, stabiliți în satele aflate mai ales în cuprinsul districtelor Câmpulung, Gura Humorului, Rădăuți și Suceava, dar și în orașele din provincie, a hotărât constituirea Consiliului Național German din Bucovina. Acesta avea subordonate o serie de organizații la nivel districtual și local. Pentru a face cunoscută publicului larg politica oficială a consiliului era nevoie de crearea unui ziar, lucru realizat mult mai târziu, după prăbușirea dublei monarhii. Organul de presă al noului organism politic național german va fi periodicul săptămânal „Deutsche Volkszeitung”, care apărea în fiecare duminică, începând din 17 noiembrie 1918 și până în 1923, sub redacția lui Maximilian Beutler⁵.

În cuprinderea acestui consiliu, ce exprima voința întregii populații germane bucovinene, intrau toate organizațiile politice, naționale, economice sau de natură profesională germane, fiecare trimițând un anumit număr de reprezentanți. Astfel, „Asociația Germanilor Creștini” (Verein der christlichen Deutschen) avea un număr de șase reprezentanți în acest organism al voinței populare. Același număr de delegați revenea „Uniunii Cooperativelor Agricole Germane” (Verband deutscher landwirtschaftlichen Genossenschaften), „Uniunii Populare Germane” (Deutscher Volksbund), Secției Germane a Partidului Social-Democrat (Deutsche sozial-demokratische Parteiteilung). Câte doi reprezentanți erau trimiși în consiliu de către „Circumscripția Țara Fagilor a Asociației Școlare Germane” (Gau Buchenland des deutschen Schulverein), „Asociația Cadrelor Didactice Germane din Țară” (Deutsche Landeslehrerverein) și „Alianța Funcționarilor de Poștă Germani” (Bund deutscher Postler). În același timp, Societăților „Căminul de Elevi Germani din Cernăuți” (Deutsches Schülerheim Czernowitz), din Rădăuți, din Siret și din Gura Humorului, „Societății Tipografice Cernăuțene” (Czernowitzer Buchdruckereigesellschaft), „Asociației Sportive Germane de Gimnastică Jahn” (Deutsche Turnverein Jahn), „Asociației Corale Germane” (Deutsches Gesangskränzchen), vechilor societăți studențești „Arminia”, „Teutonia” și „Frankonia”, „Uniunii Salariaților Comerciali

³ „Deutsche Volkszeitung”. Organ des Deutschen Volksrates für die Bukowina, I Jahrgang, nr. 1, Czernowitz, 17. November 1918.

⁴ Raimund Friedrich Kaindl, *Bericht über die erste Tagung der Karpatendeutschen*, Czernowitz, 1911.

⁵ Erich Prokopowitsch, *Die Entwicklung des Pressewesens in der Bukowina*, Wien, 1962, p. 36; Andrei Corbea-Hoișie, Ion Lihaciu, Markus Winkler (ed.), *Prolegomene la un dicționar al presei de limbă germană din Bucovina istorică (1848–1940)*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, p. 175.

Germani” (Deutscher Handlungsgehilfenverband), clerului german catolic, precum și celui evanghelic, le erau destinate spre reprezentare, fiecareia în parte, câte un înputernicit. Pe lângă acești reprezentanți, în Consiliul Național German mai intrau toți deputații germani din Camera Deputaților a Consiliului Imperial din Viena și foștii deputați din Dieta Bucovinei⁶.

Totodată, adunarea din 8 septembrie 1918 a ales și o conducere provizorie a noii organizații de reprezentare a intereselor germanilor bucovineni. Apărut într-un moment de criză politică profundă, manifestată la scara întregului imperiu, Consiliului Național German i-au revenit, în decursul existenței sale, sarcini dificil de îndeplinit în condițiile de atunci. De aceea, consiliul a fost nevoit să navigheze cu prudență prin apele tulburi ale schimbărilor politice dramatice succedate în ritm rapid, la nivelul dublei monarhii, dar și în provincie, în strădania de a asigura germanilor din Bucovina dreptul la auto-determinare, menit să le asigure drepturi naționale, politice și economice corespunzătoare. Aceasta cu atât mai mult cu cât, în ceea ce privește soarta Bucovinei, lucrurile se anunțau destul de complicate; mai ales după ce, la scurt timp după publicarea manifestului imperial, Consiliul Național Ucrainean din Lemberg solicitase, pentru viitorul stat ucrainean, partea de nord a Bucovinei, inclusiv orașul Cernăuți.

Cei cinci deputați români bucovineni din Parlamentul imperial din Viena – având tendința vădită de a reprezenta pe toți românii din Monarhia de Habsburg și nu numai pe cei din Bucovina⁷, pornind de la prevederile manifestului imperial – au luat hotărârea de a se constitui în Consiliul Național Român, sub conducerea deputatului Constantin Ispescu-Grecul. Consiliul Național Român a refuzat să facă declarații de atașament față de împărat și a respins manifestul imperial ca fiind incomplet, prin faptul că nu făcea nicio referire la Ungaria și la soarta românilor de acolo. În acest sens, în ședința din 22 octombrie 1918 a Camerei Deputaților din Consiliul Imperial, după declarația prim-ministrului austriac Hussarek, s-a declanșat dezbaterea pe marginea interpelării românilor, referitoare la recunoașterea principiilor wilsoniene în Ungaria⁸. În intervenția sa, deputatul Ispescu-Grecul solicita aplicarea acelor principii și în Ungaria, cerând dreptul la autodeterminare al românilor și unirea într-un stat a tuturor provinciilor românești din Austria și Ungaria, ca un drept firesc și imprescriptibil al acestora⁹. La rândul său, social-democratul George Grigorovici s-a alăturat cerinței privitoare la dreptul românilor din Transilvania, Banat și Bucovina de a se uni într-un stat. Totodată, el a protestat împotriva solicitărilor ucrainene de împărțire a Bucovinei pe criterii etnice, că partea de nord a provinciei, până la râul Siret, inclusiv cu orașul capitală Cernăuți, să fie incorporată în statul ucrainean, proclamat la 18 octombrie, de Rada din Lemberg¹⁰. Pe o poziție diametral opusă s-a situat deputatul ucrainean Nicolaie Vasilco, proaspăt întors de la Lemberg, unde participase la consfătuiri ale Consiliului Național Ucrainean. Acesta, în calitate de șef al grupului parlamentar al ucrainenilor bucovineni din Camera Deputaților din Viena, a revendicat partea de nord a provinciei pentru Ucraina și a cerut un plebiscit referitor la unirea Bucovinei cu Transilvania¹¹. Intervenind în cadrul dezbaterii privind

⁶ „Deutsche Volkszeitung”. Organ des Deutschen Volksrates für die Bukowina, I Jahrgang, nr. 1, Czernowitz, 17. November 1918.

⁷ Constantin Ispescu-Grecul, *Amintiri asupra evenimentelor din 1918*, în Ion Nistor (ed.), *Amintiri răzlețe din timpul unirii. 1918*, Cernăuți, 1938, p. 180–182.

⁸ „Neue Freie Presse”, nr. 19455, Wien, Mittwoch, 23. Oktober 1918.

⁹ *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten*, Wien, 1918, p. 4641–4647.

¹⁰ „Gemeinsame Kriegs-Ausgabe. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt”, nr. 371, Czernowitz, Donnerstag, den 24. Oktober 1918.

¹¹ *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten*, p. 4654 și urm.

soarta Bucovinei, deputatul german bucovinean Anton Keschmann s-a asociat în bună măsură punctului de vedere românesc. Invocând dreptul la autodeterminare, Keschmann declara, în numele celor 70 000 de germani trăitori mai ales în sudul Bucovinei, că aceștia doreau să rămână și să împartă soarta românilor. Dat fiind că până atunci trăiseră în prietenie și bună înțelegere, el își exprimă speranța păstrării naționalității lor și pe viitor. În același timp, în opinia sa, el considera că, în caz de împărțire a provinciei, orașul Cernăuți trebuia să revină românilor și se pronunța pentru păstrarea universității cernăuțene¹².

Luarea de poziție a deputatului german bucovinean din Parlamentul vienez reflectă, în bună parte, și ecourile unei mai vechi colaborări politice germano-române, mai evidente la începutul secolului al XX-lea. Sub influența noilor curente și a frământărilor politice din capitala imperiului, în martie 1908, agrarienii germani conduși de Josef Wiedmann hotărâseră adoptarea programului social-creștin lansat la începutul anului, la Viena, de dr. Karl Lueger și afilierea lor la Partidul Social-Creștin Austriac. Ideile social-creștine promovate de Karl Lueger avuseseră influență nu numai asupra politicianilor germani, ci și asupra celor români din Bucovina, care au acceptat, după mai multe tratative, ideea fuzionării tuturor grupărilor politice românești într-un singur partid. Ca atare, grație hotărârii marii adunări naționale românești de la Cernăuți, din 19 octombrie 1908, s-a constituit Partidul Social-Creștin Român din Bucovina, care s-a afiliat Partidului Social-Creștin Austriac din Viena. Simpatiile pentru același curent politic au făcut ca sesiunea Dietei din același an să consemneze constituirea clubului parlamentar social-creștin româno-german, în frunte cu Aurel von Onciul și Josef Wiedmann¹³.

Desfășurarea evenimentelor din dubla monarhie și din provincie au dus la convocarea, pe 27 octombrie 1918, a unei Adunări Naționale a germanilor din Bucovina. Mergând pe ideea aceleiași conlucrări, considerăm că nu întâmplător adunarea germanilor avea să se reunească în aceeași zi în care era programată și Adunarea Națională a românilor. În ziua de 27 octombrie, la invitația Consiliului Național German, s-au reunit, în Casa Națională Germană din Cernăuți, un mare număr de acreditați ai populației germane, din toate comunele, din toate straturile sociale și din toate partidele, din dorința de a sublinia că acest Consiliu Național nu era doar o simplă organizație, ci reprezenta voința întregii populații germane bucovinene. Cu acest prilej au fost aleși de către adunare, pe baze democratice, cei paisprezece membri ai Comitetului director al Consiliului Național German, desemnat a fi organismul executiv menit să vegheze asupra dreptului la autodeterminare al populației germane din provincie și să reprezinte interesele naționale germane, în acele momente de mari frământări și transformări politice¹⁴. Comitetul avea o compoziție diversă, cuprinzând reprezentanți din toate straturile sociale, predominanți fiind funcționarii și intelectualii.

¹² „Gemeinsame Kriegs-Ausgabe. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt”, nr. 371, Czernowitz, Donnerstag, den 24. Oktober 1918.

¹³ Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina Habsburgică (1848–1918). Contribuții la istoria parlamentarismului în spațiul central-est european*, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 371.

¹⁴ Comitetul director avea următoarea componență: *președinte* era un deputat din Parlamentul vienez, consilierul guvernamental Anton Keschmann; *locțiitori*: judecătorul la Tribunalul provincial dr. Alfred Kohlruss și profesorul dr. Alois Lebouton; *secretar*: directorul economic Edwin von Landwehr; *locțiitori de secretar*: profesorul Peter Christof și arhitectul Adalbert Jellinek din Roșu; *trezorier*: inspectorul Eugen von Makay; *locțiitor de trezorier*: profesorul Rafael Kaindl; *membri*: primarul Johann Adelsberger din Huta Veche, primarul Karl German din Ițcanii Noi, parohul dr. Viktor Glondys din Cernăuți, agricultorul Fritz Hubich din Tereblecea Germană, primarul Adam Klein din Molodia și preotul cooperatorm Emil Welisch din Cernăuți. Vezi „Deutsche Volkszeitung”. Organ des Deutschen Volksrates für die Bukowina, I Jahrgang, nr. 1, Czernowitz, 17. November 1918.

În cadrul luărilor de cuvânt, președintele adunării, dr. Alfred Kohlruss, judecător la Tribunalul provincial, susținut de profesorii Lebouton și Kaindl, au propus și sprijinit o rezoluție prin care adunarea își însușea întru totul declarația făcută în Camera deputaților din Viena, în numele germanilor bucovineni, de deputatul Anton Keschmann. Rezoluția votată în unanimitate de plenul Adunării Naționale Germane se pronunța pentru dreptul la autodeterminare al celor 70 000 de germani bucovineni în condițiile instaurării unei noi ordini politice. În cazul aplicării pe viitor a principiului autodeterminării, pornind de la realitatea că, până atunci, naționalitățile existente în provincie conviețuiseră în mod pașnic, în cadrul autonomiei naționale, se exprima dorința păstrării integrității Bucovinei, în forma existentă, în cadrul unui stat federal. Luând în calcul revendicările ucrainene, rezoluția adunării preciza că, dacă se ajungea la o împărțire a provinciei pe criterii lingvistice, germanii, datorită „așezării coloniilor noastre exclusiv la sud de Prut, în zona lingvistică românească”, doreau „o strânsă raliere la poporul român, cu care noi suntem legați de mai bine de 100 de ani de mai multe interese comune”¹⁵. Totodată, pentru crearea unei forme statale viabile, germanilor le părea esențială unificarea sudului Bucovinei cu Transilvania și Banatul într-un stat unitar; ceea ce ar fi rezolvat problema reunirii într-o aceeași formă de stat a germanilor carpatini, despărțiți la acea dată de granițe statale¹⁶.

În aceeași zi cu întrunirea germanilor, din inițiativa marelui proprietar dr. Iancu cavaler de Flondor și a frunțașilor politici români grupați în jurul ziarului „Glasul Bucovinei”, a fost convocată o Adunare Națională a românilor în Cernăuți, la care au participat reprezentanți din toate stările societății. Aceasta, proclamându-se Constituantă, a hotărât, în numele „suveranității naționale” – ca răspuns la pretențiile ucrainenilor, care revendicau pentru statul ucrainean creat pe teritoriul Galiției partea de nord a Bucovinei, până la râul Siret, ca pe unul ce era locuit în mare parte de ucraineni –, unirea Bucovinei integrale cu celelalte țări românești, într-un stat național independent. Adunarea Națională devenită Constituantă a instituit, ca organism reprezentativ al românilor din Bucovina, Consiliul Național Român în Cernăuți. Format din 50 de membri, aleși din toate categoriile sociale ale societății românești bucovinene, acesta urma să conducă „poporul român din Bucovina”, să-i apere drepturile și să-l reprezinte, prin delegați, la viitoarea conferință de pace. Consiliul a desemnat, din rândurile sale, un Comitet Executiv, format din 14 secretari de stat, avându-l în frunte pe Iancu Flondor, ca președinte. De asemenea, au fost formate trei secții ale Consiliului Național: de externe, administrativă și de aprovizionare¹⁷.

După ce solicitarea Consiliului Național Român din Bucovina, de a i se preda puterea politico-administrativă, a fost respinsă de guvernatorul Etzdorf, pe motivul lipsei unor instrucțiuni precise din partea Cabinetului din Viena, desfășurarea evenimentelor în provincie a cunoscut o evoluție rapidă și adesea tensionată. În orașul Cernăuți, dar și în provincie, starea de nesiguranță s-a accentuat datorită știrilor privitoare la luptele din Galiția, dintre poloni și ucraineni, pentru orașul Lemberg, ce au dus la întreruperea legăturilor telegrafice și celor pe calea ferată cu vestul monarhiei. Neliniștile s-au intensificat și din cauza revendicărilor Radei ucrainene din Lemberg și ale reprezentanților ucrainenilor bucovineni, care se pronunțau împotriva hotărârilor Constituantei românești și solicitau pentru ei partea de nord a teritoriului Bucovinei, până la râul Siret,

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ „Monitorul Bucovinei”, Cernăuți, nr. 1, din 14 noiembrie 1918; Ion Nistor, *Unirea Bucovinei. 28 Noiembrie 1918*, studiu și documente de..., București, Editura Cartea Românească, 1928, nr. VII, p. 86–90.

cu orașul Cernăuți inclusiv, ceea ce crea temerea unui conflict sângeros între români și ucraineni¹⁸. În consecință, Adunarea Națională a ucrainenilor, convocată la 3 noiembrie 1918 în Cernăuți, a respins hotărârea Constituantei românești de a revendica Bucovina întreagă și a declarat districtele Zastavna, Coțmani, Vășcăuți, Vijnița, Cernăuți, Storojineț și Siret drept teritorii naționale ucrainene, ce aveau să fie alipite statului ucrainean creat la 18 octombrie, pe teritoriul Galiției austriece. La rândul lor, ucrainenii au cerut guvernatorului austriac să le transmită puterea politică în provincie, ceea ce acesta a refuzat. Etzdorf cerea ca guvernarea Bucovinei, până ce soarta ei avea să fie decisă printr-o hotărâre a viitoarei conferinței de pace, să se realizeze, prin reprezentanți atât ai națiunii române, cât și ai celei ucrainene¹⁹. Reprezentanții Consiliului Național Ucrainean au intrat în tratative, în privința împărțirii provinciei cu Consiliului Național Român, însă fără rezultat. După mai multe consfătuiri cu ucrainenii și după îndelungate dezbateri în cadrul Constituantei românești, Iancu Flondor, în calitate sa de președinte al consiliului, a răspuns că românii rămân la punctul de vedere exprimat în rezoluția din 27 octombrie 1918, referitor la integritatea și neîmpărțirea Bucovinei. Totodată, Consiliul Național Român propunea ucrainenilor să accepte ca guvernul austriac să predea românilor guvernarea întregii Bucovine, pentru ca apoi ei să cedeze Radei partea de provincie locuită majoritar de populația ucraineană. Propunerea românească a fost respinsă, iar o încercare a evreilor și germanilor de a face o mediere între cele două părți a rămas fără rezultat²⁰.

În cele din urmă, Consiliul Național Ucrainean a intrat în contact cu deputatul român din Parlamentul vienez, dr. Aurel Onciul. Acesta a fost singurul membru al Consiliului Național Român care s-a pronunțat fără rezerve pentru împărțirea provinciei între români și ucraineni. După tratativele purtate, sub patronajul guvernatorului austriac, cele două părți au ajuns la o înțelegere: partea de nord a Bucovinei, până la râul Prut, să fie stăpânită de ucraineni, partea de sud, până la râul Siret, de români, iar teritoriul dintre Siret și Prut să formeze un condominiu româno-ucrainean²¹.

Reacionând față de înțelegerea cu ucrainenii făcută de Onciul, Iancu Flondor declara guvernatorului austriac Etzdorf, la 4 noiembrie, în cadrul întrevederii cerute de acesta, dezaprobarea Consiliului Național Român față de pactul încheiat, precum și faptul că românii susțin, în continuare, hotărârile Constituantei din 27 octombrie: revendicau, în virtutea dreptului istoric, Bucovina întreagă. Flondor îi făcea cunoscut că ceruse intervenția armatei române în Bucovina, printr-un delegat trimis la Iași, pentru a combate haosul provocat de soldații demobilizați, de grupurile armate ucrainene, dar și de populația pe cale de bolșevizare²².

Trimisul Consiliului Național Român din Cernăuți, Vasile Bodnărescu, a fost primit de președintele Consiliului de Miniștri, Alexandru Marghiloman, căruia i-a prezentat textul rezoluției din 27 octombrie a Constituantei românești (care solicita unirea tuturor teritoriilor românești într-un singur stat), situația creată în urma deciziilor Radei ucrainene de împărțire a Bucovinei, precum și dorința ca armata română să intervină în zonă. La toate aceste doleanțe, Marghiloman, având în vedere poziția României – cauzată de

¹⁸ „Gemeinsame Kriegs-Ausgabe. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt”, nr. 371, Czernowitz, Sonntag, der 3. November 1918.

¹⁹ Teodor Bălan, *Bucovina în războiul mondial*, în „Codrul Cosminului”. Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă” al Universității din Cernăuți, VI/1929–1930, Cernăuți, 1930, p. 93–97.

²⁰ „Gemeinsame Kriegs-Ausgabe. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt”, nr. 384, Czernowitz, Donnerstag, den 7 November 1918.

²¹ „Czernowitzer Morgenblatt”, nr. 156, Czernowitz, den 4. November 1918.

²² Aurel Țurcan, *Misiunea mea pe lângă guvernul Etzdorf*, în Ion Nistor (ed.), *Amintiri răzlețe din timpul unirii. 1918, Cernăuți, 1938*, p. 470–473.

semnarea în mai 1918 a tratatului de pace de la București cu Puterile Centrale – a răspuns că nu poate promite mai mult, decât arme pentru formarea unei gărzi naționale. Din pricina deteriorării situației politice din provincie și a tensiunilor crescute dintre români și ucraineni, ce puteau degenera într-un conflict sângeros, așa cum se întâmplase în Galiția între polonezi și ucraineni, Bodnărescu a fost trimis din nou, la 5 noiembrie, la Iași, cu însărcinarea expresă de a expune guvernului român stările de lucruri și de a cere imediată implicare a armatei române²³.

În ziua următoare, situația Consiliului Național Român din Bucovina se agrava odată cu preluarea în forță a administrației politice a provinciei de către ucraineni. Profitând de prezența Legiunii militare ucrainene și a voluntarilor ucraineni în orașul-capitală, dar și pe teritoriul provinciei, la 6 noiembrie 1918, Consiliul Național Ucrainean, în asociere cu Aurel Onciul și prin folosirea forței militare, a preluat de la autoritățile austriece puterea politică și administrativă asupra Bucovinei. Ocupa deci toate instituțiile publice din orașul Cernăuți, fără a se ajunge însă la ciocniri armate între cele două naționalități²⁴.

În acest context, ce făcea ca acțiunea Consiliului Național Român să pară un eșec, s-a făcut un nou apel la autoritățile românești, membrii consiliului amenințând cu demisia în bloc. Confrunțați cu această perspectivă, regele Ferdinand și noul guvern român condus de generalul Coandă – după solicitarea și primirea aprobării din partea Antantei – au hotărât acordarea ajutorului militar solicitat. Ca urmare, prin ordinul din 6 noiembrie 1918 al Ministerului de Război s-a decis ca Divizia a 8-a de Infanterie să ocupe de urgență localitățile Ițcani și Suceava, iar apoi să ocupe progresiv Bucovina, până la Cernăuți²⁵, după cum se convenise anterior cu puterile Antantei.

În același timp, pentru ca această intrare a trupelor române pe teritoriul Imperiului Austro-Ungar să nu fie privită ca o încălcare a tratatului de pace și să devină un *casus belli* provocat de România, președintele Consiliului de Miniștri al României adresa, din Iași, o telegramă explicativă ambasadorului austro-ungar din București. La rândul său, la 24 octombrie/6 noiembrie 1918, generalul Iacob Zadik, comandantul Diviziei a 8-a, a lansat cu ajutorul unui aeroplan manifeste adresate populației bucovinene, prin care arăta că acțiunea armatei române proteja populația după abandonarea provinciei de către autoritățile imperiale, garantând viața, avutul și libertățile locuitorilor de orice neam și credință²⁶.

Odată cu înaintarea armatei române în Bucovina, trupele ucrainene, liderii ucraineni și simpatizanții acestora au părăsit fără luptă teritoriul provinciei, inclusiv orașul Cernăuți, refugiindu-se în Galiția²⁷. Datorită retragerii trupelor ucrainene, la 10 noiembrie 1918, Consiliul Național Român a preluat efectiv puterea politică în Cernăuți, primind în această calitate, într-o atmosferă sărbătorească, pe 11 noiembrie, trupele române în capitala Bucovinei²⁸. În ziua următoare, la 12 noiembrie 1918, Consiliul Național

²³ Mihai-Ștefan Ceașu, *Mișcarea națională românească din Bucovina la sfârșitul Primului Război Mondial*, în Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, Florin Cântec (ed.), *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 2001, p. 175.

²⁴ Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 96–97.

²⁵ *Intrarea armatei române în Bucovina și cooperarea ei cu celelalte instituții de stat pentru educarea straturilor sociale*, în *Zece ani de la Unirea Bucovinei. 1918–1928*, Cernăuți, 1928, p. 37.

²⁶ „Gemeinsame Kriegs-Ausgabe. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt”, nr. 386, Czernowitz, Samstag, den 9. November 1918.

²⁷ Mihai-Ștefan Ceașu, *Die rumänische Nationalbewegung der Bukowina und die Bildung Groß-Rumäniens*, în Heiner Timmermann (Hg.), *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa. 1914–1945*, Berlin, 1999, p. 311.

²⁸ Ion Nistor, *Unirea Bucovinei...*, p. 42–43.

Român s-a întrunit în ședință publică și a votat *Legea fundamentală provizorie asupra puterilor țării Bucovinei*²⁹. Continuând tradițiile autonomiste, legea stabilea că suprema putere a țării era reprezentată de Consiliul Național, ce fusese instituit de Constituanta Bucovinei din 27 octombrie. Consiliul își exercita funcția și în calitate de corp legiuitor. Totodată, era format un guvern provizoriu al Bucovinei, sub președinția lui Iancu Flondor, alcătuit dintr-un număr de 13 secretari de stat. Toți acești secretari de stat, numiți din rândul elitei intelectuale românești, erau responsabili, fiecare în parte și toți împreună, în fața Consiliului Național Român³⁰. O zi mai târziu, președintele Iancu Flondor și secretarul de stat pentru finanțe, Nicu Flondor, declarau, în numele Consiliului, disponibilitatea de a ajunge la un acord cu reprezentanții legali ai celorlalte naționalități din provincie, pe baza principiului egalității tuturor confesiunilor în chestiunile religioase și a autonomiei naționale în domeniul școlii³¹.

Dacă liderii Consiliului Național Român, în frunte cu Flondor, au considerat că, prin preluarea puterii de către consiliu, unirea cu România fusese înfăptuită într-o anumită formă și ea urma pașii stabiliți prin prevederile Constituantei din 27 octombrie, care stabilea o unire cumulativă a provinciilor românești din Austro-Ungaria cu Regatul României, în condițiile păstrării unei autonomii locale, guvernul statului român dorea o unire necondiționată a Bucovinei, făcută printr-un act separat. Prin refugiatul bucovinean Dimitrie Marmeliuc, lui Iancu Flondor i s-a trimis o scrisoare prin care era invitat, de urgență, la Iași, pentru a discuta cu guvernul român unirea necondiționată. Supusă discuției Consiliului Secretarilor de Stat ai Bucovinei, chestiunea a fost amânată, hotărându-se trimiterea la Iași, pentru tratative, doar a lui Sextil Pușcariu, în calitate de secretar al Afacerilor Externe³².

În urma tratatelor purtate la Iași și apoi la Cernăuți, cu reprezentantul guvernului român, Ion Nistor, Iancu Flondor și Consiliul Național Român au acceptat, în final, ideea convocării în scurt timp a unui Congres General al Bucovinei, care să voteze unirea necondiționată a provinciei cu Regatul României³³. În noile condiții, Consiliul Național Român din Cernăuți a intrat în tratative cu Consiliul Național German, cu cel Polon și cel Evreiesc, pentru realizarea unui acord, prin care aceste naționalități să-și declare disponibilitatea de a accepta ideea unirii Bucovinei cu România, propusă de români. Astfel, la 23 noiembrie 1918, Consiliul Național German a fost invitat de președintele guvernului provizoriu al Bucovinei la o discuție menită să lămurească poziția germanilor față de unirea cu România. În absența președintelui Anton Keschmann (aflat la Viena) și a primului vicepreședinte, judecătorul dr. Kohlruss (bolnav de gripă), la întrunirea ce a durat până noaptea târziu au participat, din partea Comitetului director german, al doilea vicepreședinte, profesor dr. Alois Lebouton, precum și profesorii Christof și Kaendl, preotul cooperator Welisch și Erwin von Landwehr, din conducerea consiliului. Potrivit lui Iancu Flondor, Consiliul Național Român intenționa să convoace un Congres al românilor în Cernăuți, pentru joi, 28 noiembrie, care să stabilească raporturi de drept public mai strânse între Bucovina și statul român. Aceste raporturi trebuiau decise cât mai repede, deoarece România ezita să acorde ajutoarele financiare – necesare pentru ameliorarea lipsurilor materiale din provincie –, înainte de a fi reglementate raporturile

²⁹ *Ibidem*, p. 113–114.

³⁰ „Gemeinsame Kriegs-Ausgabe. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt”, nr. 390, Czernowitz, Donnerstag, den 14. November 1918.

³¹ *Idem*, nr. 391, Freitag, 15. November 1918.

³² Sextil Pușcariu, *Câteva scrisori, în Omagiu lui Ion I. Nistor. 1912–1937*, Cernăuți, 1937, p. 12–13.

³³ Mihai-Ștefan Ceașu, *Mișcarea națională românească*, p. 176.

de stat. De aceea, solicita Consiliului Național German să își precizeze poziția până în seara zilei de 26 noiembrie 1918³⁴.

La întrebările părții germane, axate pe asigurarea drepturilor minorităților naționale, precum și pe felul în care raporturile existente până atunci în provincie aveau să se oglindească în cadrul noului stat, președintele Consiliului Național Român a dat asigurări verbale privind reprezentarea germanilor proporțional cu numărul lor în Parlamentul României și în plănuita Cameră provincială. Totodată, Flondor dădea încredințări, în conformitate cu declarația făcută în ședință publică și aprobată în unanimitate de plenul Consiliului Național Român, că se va asigura libertatea religioasă pentru toate credințele, dreptul la școală în limba națională. De asemenea, funcționarilor germani aflați în serviciu li se lăsa libertatea de a alege: dacă doreau să se pensioneze, dacă doreau să intre în serviciul altui stat (Austria sau Germania) sau dacă doreau să rămână în slujbă aici, însă condiționat de învățarea în timp a limbii române, prin cursuri oferite în mod gratuit³⁵.

Cu toate că, prin hotărârea Adunării Naționale din 27 octombrie 1918, Consiliul Național German era împuternicit să ia deciziile pe care situația politică le impunea, acesta a considerat că problema era mult prea importantă și ca atare a decis convocarea de urgență, pentru data de 26 noiembrie, la ora 11, a unei Adunări Naționale la care să participe, pe lângă Consiliul din Cernăuți, împuterniciți ai germanilor din provincie și reprezentanți ai organizațiilor profesionale. Între timp, a fost sondată și opinia altor naționalități, iar la 25 noiembrie 1918 a avut loc o nouă întrevedere între șeful guvernului provizoriu bucovinean, Iancu Flondor, președintele Consiliului Național Român, consilierul consistorial Dionisie Bejan și reprezentanții Consiliului Național German: Edwin von Landwehr, profesorii Christof și Hodel și secretarul Partidului Social Democrat, Rudolf Gaidosch, în timpul căreia germanii au primit aceleași asigurări referitoare la garantarea drepturilor minorităților³⁶. La 26 noiembrie 1918, reprezentanții germanilor reuniți în Casa Germană din Cernăuți, într-o Adunare Națională, au luat în dezbatere propunerea făcută de primul locțiitor, Kohlruss, în numele Comitetului director, de a accepta unirea Bucovinei cu România, pe motiv că astfel, în viitor, s-ar reuni, în România Mare, cei aproape un milion de germani din Bucovina, Transilvania și Banat, ceea ce le-ar conferi o mai mare importanță politică și economică. În timpul discuțiilor purtate au fost și voci minoritare, care au fost de părere că hotărârea trebuia luată după Congresul de Pace. Adunarea a votat în majoritate, cu excepția a cinci voturi împotriva, pentru propunerea făcută de Comitetul director, care era însărcinat să facă cunoscut Consiliului Național Român hotărârea adunării și să ducă tratative cu guvernul provizoriu bucovinean pentru soluționarea solicitărilor formulate³⁷. În seara zilei de 26 noiembrie 1918, împuterniciții Consiliului Național German: Kohlruss, Lebouton, Christof și Landwehr s-au prezentat la Iancu Flondor, comunicându-i hotărârea adunării și cerințele germanilor. Ultimele se refereau la recunoașterea germanilor ca cetățeni ai statului român cu drepturi egale, păstrarea dreptului de vot universal, egal și direct, asigurarea drepturilor minorităților prin păstrarea autonomiei naționale în domeniul educației și învățământului, egala îndreptățire a țăranilor germani la aplicarea viitoarei reforme agrare

³⁴ „Deutsche Volkszeitung”. Organ des Deutschen Volksrates für die Bukowina, I. Jahrgang, nr. 3, Czernowitz, 1. Dezember 1918.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Irma Bornemann, Paula Tiefenthaler, Rudolf Wagner (Hrg.), *Czernowitz. Ein Stadt im Wandel der Zeit*, München/Stuttgart, 1988, p. 69.

³⁷ „Deutsche Volkszeitung”. Organ des Deutschen Volksrates für die Bukowina, I. Jahrgang, nr. 3, Czernowitz, 1. Dezember 1918.

în provincie, recunoașterea de către noul stat a drepturilor dobândite de funcționarii publici, pensionari, văduve, orfani și invalizi de război, o universitate pentru germanii din teritoriile unite cu România etc. În urma asigurărilor date de președintele guvernului provizoriu bucovinean, Iancu Flondor, că drepturile minorităților vor fi garantate, în conformitate cu declarația din 13 noiembrie 1918, dată și asumată de Consiliul Național Român, Comitetul director german a decis să facă o declarație la Congresul general al Bucovinei, în sensul împuternicirii date de Adunarea Națională Germană³⁸.

La Congresul General convocat pe 28 noiembrie 1918, la ora 11, în Sala Sinodală a Mitropoliei din Cernăuți, care a votat, cu entuziasmul general, unirea necondiționată a Bucovinei cu Regatul României, au participat reprezentanți din Basarabia și Transilvania, precum și reprezentanți din partea Consiliului Național German și al celui Polon, Consiliul Național Ucrainean și cel Evreiesc neavând participanți la congres³⁹. Din partea Consiliului Național German au fost împuterniciți a lua parte la Congres profesorii Lebouton, Kaendl și Hodel, parohul Glondys, preotul cooperator Welisch, secretarul secției germane a Partidului Social-Democrat, Rudolf Gaidosch, și Edwin Landwehr. După ce decanul catolic, dr. Stanislaw Kwiatkowski, împuternicitul Consiliului Național Polon, s-a pronunțat în numele polonilor bucovineni pentru rezoluția de unire, a luat cuvântul profesorul dr. Alois Lebouton, care, în numele Consiliului Național German, subliniind angajamentul luat la 13 noiembrie de Consiliul Național Român și de guvernul provizoriu bucovinean, de a respecta drepturile minorităților naționale din provincie, a declarat deplina adeziune a germanilor bucovineni la unirea necondiționată a Bucovinei cu Regatul României⁴⁰. În încheierea congresului, într-o atmosferă de entuziasm general, a fost votată, în unanimitatea celor prezenți, rezoluția de unire, pe care o delegație condusă de Iancu Flondor a prezentat-o în aceeași zi regelui Ferdinand la Iași. Pentru lămurirea opiniei publice, Consiliul Național German a căutat să prezinte, și prin intermediul unor articole de fond apărute în organul său de presă, atașamentul și loialitatea germanilor bucovineni față de statul român și dorința lor de a contribui ca cetățeni egali în drepturi la bunăstarea acestuia⁴¹, ceea ce va fi, în perioada ce a urmat, un fapt cât se poate de real.

Se poate concluziona că poziția germanilor bucovineni față de schimbarea regimului de apartenență statală a Bucovinei, în toamna anului 1918, a fost dictată de colapsul Austro-Ungariei și de evoluțiile politice din provincie. Într-o perioadă de criză politică profundă, aceștia au conștientizat necesitatea înființării unui organism menit să le apere interesele. Din această necesitate, în condițiile concrete de atunci, a apărut Consiliul Național German, căruia i-a revenit sarcina dificilă de a apăra drepturile naționale, politice și economice ale germanilor bucovineni. Pornind de la situația politică concretă, ca și de la realitatea demografică din provincie, reprezentanții Consiliului Național German s-au raliat punctului de vedere românesc, atât în Parlamentul din Viena, cât și în timpul desfășurărilor politice produse la nivel provincial în lunile octombrie–noiembrie 1918, sfârșind prin a adera la rezoluția din 28 noiembrie, de unire necondiționată a Bucovinei cu Regatul României.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Mihai-Ștefan Ceașu, *Die rumänische Nationalbewegung*, p. 313.

⁴⁰ „Deutsche Volkszeitung”. Organ des Deutschen Volksrates für die Bukowina, I. Jahrgang, nr. 3, Czernowitz, 1. Dezember 1918.

⁴¹ *Ibidem*.

THE GERMANS OF BUCOVINA
AND THE UNION OF PROVINCE WITH ROMANIAN KINGDOM
(Summary)

Keywords: Bukovina, national rights, Germans, demographic reality.

During the months of October–November 1918, under the conditions of Empires deep political crisis, Germans from Bukovina were aware of the need for the establishment of a national political body meant to defend the interests and rights of them. It was the German National Council, which was difficult task to defend national rights, political and economic interests of all Germans from Bukovina.

Owing to the political situation, as well as the demographic reality in the province, representatives of the German National Council have joined the Romanian point of view, both in the Vienna Parliament, and political events that took place at the provincial level, and finally joined the resolution of 28 November 1918, the unconditional Union of Bukovina with Kingdom of Romania.

SORIN GRIGORUȚĂ*

MEDICI ȘI ORGANIZARE MEDICALĂ ÎN MOLDOVA (1828–1834)**

Parte a unui proiect mai amplu, în cadrul căruia ne propunem să reliefăm aspecte privitoare la începuturile „profesionalizării medicinei” în spațiul românesc extracarpatic, textul de față capătă, mai curând, un caracter introductiv, menit a scoate la lumină câteva informații adunate de prin documentele vremii, pe alocuri lucruri mărunte, dar care, împreună, confirmă evoluțiile ce au caracterizat spațiul românesc extracarpatic, din punct de vedere medical, în primii ani ai deceniului patru al secolului al XIX-lea. Mai apoi, cercetarea va fi dusă mai departe, insistând asupra acelor elemente ce pot fi aprofundate, în cadrul unor studii de sine stătătoare, pentru ca în cele din urmă să propunem și o interpretare sintetizatoare.

„Profesionalizarea medicinei”¹ este, fără îndoială, o formulă ce poate părea cel puțin pretențioasă, dacă nu chiar inadecvată, în contextul vremurilor și al locurilor despre care vom vorbi. Credem însă că trebuie să trecem peste eventuale bariere terminologice și să pășim spre înțelesurile acestei formulări. Drept urmare, dacă vom considera profesionalizarea drept o „dezvoltare a autorității și controlului practicienilor medicali asupra muncii lor și asupra organizării vieții lor profesionale”² evoluție desfășurată în contextul unor „politici de sănătate”³ susținute de autorități –, lucrurile vor căpăta mai multă claritate. Chiar și așa, până la aprofundarea analizei privitoare la „profesionalizarea medicinei” și la „medicalizarea” societății românești⁴, ne vom mărgini cercetarea

* Cercetător postdoctorat, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași; cercetător științific gradul III, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

** Această lucrare a fost cofinanțată din Fondul Social European, prin Programul Operațional Capital Uman proiect numărul POCU/380/6/13/123623 „Doctoranzi și cercetători postdoctorat pregătiți pentru piața muncii”.

¹ Eliot Freidson, *Profession of Medicine. A Study of the Sociology of Applied Knowledge*. With a new Afterword, The University of Chicago Press, 1988.

² Ivan Waddington, *The movement towards the professionalization of medicine*, în „British Medical Journal”, 3 oct. 1990, 301 (6754), p. 688.

³ Michel Foucault, *Biopolitică și medicină socială*, traducere și postfață de Ciprian Mihali, Idea Design & Print, 2003, p. 99.

⁴ Lidia Trăușan-Matu consideră, pe bună dreptate, că medicalizarea „acoperă ansamblul mecanismului (oameni, legi, instituții) prin care statul veghează la starea de sănătate a populației, asigură condițiile de menținere a sănătății ei și intervine în caz de necesitate”; de multe ori, intervenția statului nu are în mod necesar un caracter direct terapeutic sau medical, ci vizează condițiile și modul de viață, habitatul, mediul, alimentația, igiena (Lidia Trăușan-Matu, *Medicină și societate. Despre începutul medicalizării societății românești (1831–1869)*, în *Medicina românească în evoluție. Viziune enciclopedică*, vol. I, ed. a III-a, București, Editura „Vasile Goldiș”

la noțiuni mai concrete, precum „organizare”. Așadar, acest studiu evidențiază anumite prefaceri observabile pe tărâm medical la începutul perioadei regulamentare, schimbări ce au pus o mai bună rânduială în activitatea medicilor și a întreg personalului medical (chirurghi, farmaciști, moașe).

Analiza noastră se situează în linia cercetărilor de dată mai recentă, datorate Lidiei Trăușan-Matu⁵ și lui Constantin Bărbulescu⁶, însă începuturile acestei teme de cercetare în istoriografia română sunt mult mai îndepărtate⁷. În cadrul unei conferințe susținute acum mai bine de un veac, la Societatea Studenților în Medicină, N. Iorga a prezentat câteva chestiuni de ordin general privitoare la *Medici și medicină în trecutul românesc*⁸. Acestea aveau să fie mai bine așezate într-un cadru documentar mai larg de către Pompei Gh. Samarian⁹. Au urmat alte analize punctuale, ce au scos la iveală informații importante despre medicii de odinioară, despre activitatea lor profesională, ori frânturi despre viața lor de familie¹⁰.

Cât despre primele semne mai precise și mai coerente de organizare a activității medicale în spațiul de la răsărit de Carpați, ele pot fi întâlnite în contextul epidemiei de ciumă de la 1828–1829. Atunci, în încercarea de a limita extinderea flagelului, autoritățile ruse de ocupație s-au străduit să impună o uniformizare a prezenței medicilor în ținuturile Moldovei, pentru a preîntâmpina astfel răspândirea contaminărilor în anumite zone ale țării¹¹. Mai mult decât atât, poruncile stăpânirii aduceau în discuție câteva noțiuni relativ noi, precum datoria de a sluji, pentru o perioadă limitată, spre binele țării¹², dar și eventualele sancțiuni pentru cei care nu ar fi respectat dispozițiile primite¹³.

University Press, 2018, p. 285. Mai mult decât atât, considerăm că trebuie incluse în discuție aspecte ce țin de sfera vieții private, în acest cadru putând fi observate, de timpuriu, elemente ce vor facilita transformările ample începute odată cu deceniul patru al secolului al XIX-lea. Reunite sugestiv de Michel Foucault sub formula „familia medicalizată – medicalizatoare”, aceste evoluții, articulate în jurul conștientizării asistării medicale a indivizilor și a familiilor, au adus împreună cererea și oferta de îngrijire medicală, de la un moment dat sub oblăduirea autorităților, determinând extinderea și amplificarea acestui fenomen ce presupune o asumare colectivă: sănătatea tuturor membrilor societății (Michel Foucault, *op. cit.*, p. 56, 61).

⁵ Lidia Trăușan-Matu, *De la leac la rețetă. Medicalizarea societății românești în secolul al XIX-lea (1831–1869)*, București, Editura Universității din București, 2011; idem, *Medicul și săteanul. O analiză a lumii rurale în cultura medicală românească (1831–1869)*, în „Revista de Istorie Socială”, XIII–XV, 2008–2010, p. 317–328.

⁶ Constantin Bărbulescu, *România medicilor. Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*, București, Editura Humanitas, 2015; *Medicine, Hygiene and Society from the Eighteenth to the Twentieth Centuries*, edited by Constantin Bărbulescu and Alin Ciupală, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011.

⁷ G. I. Ionescu-Gion, *Doftoricescul meșteșug în trecutul țărilor române*, București, 1892; Iacob Felix, *Istoria igienei în România în secolul al XIX-lea și starea ei la începutul secolului al XX-lea*, I, extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Științifice” (AARMSS), București, seria II, tomul XXIII, 1901; II/1, extras din AARMSS, seria II, tomul XXIV, 1902.

⁸ N. Iorga, *Medici și medicina în trecutul românesc*, București, 1919.

⁹ Pompei Gh. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. I, 1382–1775, Călărași, 1935; vol. II, 1775–1834, București, 1938; vol. III, *Asistența publică în trecutul românesc până la 1834*, București, 1938.

¹⁰ O parte din aceste lucrări au fost folosite ori cel puțin amintite în teza noastră de doctorat (Sorin Grigoruță, *Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700–1831)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017); vezi și Gheorghe Brătescu, *Istoriografia medicală românească*, în *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note, documente*, sub redacția lui G. Brătescu, București, Editura Medicală, 1984, p. 531–582; Vlad Popovici, *Romanian Medical Historiography (1813–2008)*, în „Philobiblon”, XV, 2010, p. 271–289.

¹¹ ANI, Comitetul Sănătății, 6/1829, f. 1 r.

¹² „[...] îndată să mergi să faci reveduire cuvințioasă, necotezind a te apăra de slujba aceasta, ce esti vremelnicească, numai până cându să va curăți boala ciumii, și cătră cari suntem toți datori a sluji [s.n.], pentru ca să nu vii în răspundiri și veți fi opriți de a face mai mult pracsâș în meșteșugul doctoresc” (*ibidem*, f. 6 r.–v.).

¹³ „[...] dacă vreunul din doftorii rânduți să va ispiti a să apăra și a nu-și urma slujba, să-i fii cunoscut că-i este oprit de a nu face nicio cură din cele cu plată, ori prin oraș(ul) unde șad sau pi la alții, prin ținuturi” (*ibidem*, f. 18).

Dintru început, trebuie să facem precizarea că hotărârea autorităților i-a pus pe cei mai mulți dintre doctori în fața unei dileme privitoare la ceea ce căpăta mai multă importanță în cadrul activităților lor: îndeplinirea obligațiilor contractuale față de persoanele și grupurile de persoane cu care aveau încheiate diverse înțelegeri și de care erau remunerați, pe de o parte, ori datoria față de locuitorii țării în care își desfășurau activitatea, pe de alta? Unii medici au conștientizat responsabilitatea pe care o aveau în cadrul societății, punând mai presus de orice binele întregii comunități: „[...] ca unul ci mă aflu trăitor în pământul acesta *mă cunosc cu datorie de a sluji pentru obștie* [s.n.]”¹⁴. Au fost însă și cazuri în care frica de boală i-a împins pe unii medici la măsuri potrivnice: „unii făcându-se nevăzuți, alții bolnavi și alții împotrivindu-se după atâte porunci”¹⁵.

Tocmai pentru a elimina astfel de riscuri și pentru a asigura locuitorilor întregii țări, pe cât se putea, asistența medicală necesară, atât în contextul riscului epidemic, dar și al bolilor „obiceșuite”, autoritățile adoptă, după 1830, o serie de politici sanitare și medicale: desemnarea unui protomedic al Moldovei, numirea medicilor departamentali (ce aveau în administrare 3–4 ținuturi) și desemnarea medicilor pentru fiecare ținut; de asemenea, în cazul orașului Iași, fiecare cvartal¹⁶ urma să aibă un medic¹⁷.

Protomedicul

Medicul șef¹⁸ sau întâiul medic al țării avea datoria de a coordona și de a supraveghea activitatea personalului medical, veghind la păstrarea stării de sănătate a populației. Amintind de medicul curții domnești și, mai apoi, de „doftorul obștii”, protomedicul reprezintă cumva o continuare firească, o evoluție și o extindere a atribuțiilor celor două personaje tocmai amintite. Sarcinile sale au fost mai bine definite prin *Regulamentul Organic*, mai ales în textul din 1835 al legiurii¹⁹, însă ele pot fi lesne observate și anterior.

Așadar, medicul șef propunea sau recomanda medici, chirurghi sau moașe pentru diferite posturi în țară, fapt ce poate fi privit, fără îndoială, ca un privilegiu, dar mai cu seamă ca o responsabilitate, protomedicul asumându-și răspunderea pentru sugestia făcută. În februarie 1830, Eustathius Rolla îl recomanda pe medicul Neculai Chiriacopol pentru funcția de medic al orașului Galați, evidențiind pregătirea acestuia, ca unul ce dobândise „știință atât a medișinii, cât și a hirurgiei”²⁰. Un an mai târziu, când deja doctorul Mihail Zotta²¹ fusese întărit de Pavel Kiselev ca „cel mai din frunte doftor”,

¹⁴ *Ibidem*, f. 129.

¹⁵ *Ibidem*, f. 105; *idem*, 1/1831, f. 14.

¹⁶ Cvtartal = o pătrime a orașului; orașul fusese împărțit în patru cvartale pentru o mai bună administrare.

¹⁷ Pentru început, unul dintre acești medici ai orașului trebuia să aibă în grijă și bolnavii de la temniță (ANI, Comitetul Sănătății, 8/1831, f. 2; *idem*, 17/1832, f. 96), urmând ca mai apoi să fie desemnat un medic, Matei Trisonimos, ce avea să supravegheze starea de sănătate a arestaților (*idem*, 17/1832, f. 132). Despre condițiile de detenție din acele vremuri, vezi Silviu Văcaru, *Temnița din Iași în timpul ocupației ruse (1828–1834)*, în „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal „Regina Maria” Iași, seria a III-a, nr. II, 2020, p. 123–158.

¹⁸ Paul Pruteanu, *Cercetări cu privire la protomedicii Moldovei. Cronologia protomedicilor Moldovei*, în *SRdI*, XI, 2, 1958, p. 133–143. În perioada analizată de noi în cadrul acestui studiu, în fruntea medicilor din Moldova s-au aflat, pe rând, doctorii Eustathius Rolla, Mihail Zotta și Ioan Ilașciuc.

¹⁹ *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vîtcu și Gabriel Bădărău, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 221, 234–235 (în continuare, *Regulamentul Organic...*).

²⁰ ANI, Comitetul Sănătății, 6/1829, f. 142 r.

²¹ Paul Pruteanu, *Medici în Moldova înainte de Regulamentul Organic*, în *Din istoria medicinei românești și universale*, sub îngrijirea V. L. Bologa, București, Editura Academiei Române, 1962, p. 255, n. 1; Victor Gomoiu, Gh. Gomoiu, Maria Gomoiu, *Repertor de medici, farmaciști, veterinari (personalul sanitar) din ținuturile românești*, vol. I (*Înainte de anul 1870*), Brăila, 1938, p. 478 (în continuare, *Repertor de medici...*).

acesta numise medici ai orașului Iași doi confrăți ce-i erau „știuți lui”²²: Iacob Czihak²³ și Ioan Ilașciuc²⁴. Și în contextul încercării doctorului Zuccarini²⁵ de a primi postul de medic la carantina Galați, protomedicul Zotta era cel ce trebuia să stabilească dacă pregătirea candidatului era potrivită sau nu pentru postul solicitat²⁶.

Tot în sarcina protomedicului a revenit, în vremea epidemiei de holeră de la 1831, supravegherea și îndrumarea activității celorlalți medici²⁷, dar și conturarea unui set de informații despre boală, reliefând atât trăsăturile acesteia, cât și eventualele leacuri²⁸. Conștientizând că numai prin informări corecte sporeau șansele ca locuitorii să respecte sfaturile ocăruiirii, autoritățile decid să tipărească și să răspândească proiectul „antiepidemic” întocmit de protomedicul Rolla, proiect ce cuprindea „povățuiri în pricina feririi și lecuirii despre boala holera morbos”. Acesta avea să fie trimis în tot cuprinsul țării, dar mai ales către locurile în care lipseau medicii²⁹, informațiile respective urmând a fi făcute cunoscute locuitorilor prin intermediul ispravnicilor³⁰.

În perioada în care a fost protomedic, Mihail Zotta a promovat și a coordonat activitățile privitoare la vaccinarea copiilor³¹: imunizarea de această factură era, în opinia sa, singura cale „spri a să puni stavilă epidemiilor di vărsat cari, precum și în anul acesta, pretutindinea undi să arată mari pustiire pricinuești întri copii”³². Unul dintre documentele ce se regăsesc în *Anexele* respectivului articol vor confirma această evoluție, lentă, dar constantă, a procesului de vaccinare a copiilor din Moldova (vezi Anexa 2). De asemenea, doctorul Zotta nu a neglijat situația așezămintelor spitalicești ale vremii³³,

²² Dacă Mihail Zotta fusese ales de către Pavel Kiselev, sarcina alegerii celorlalți patru medici ai orașului Iași, precum și a chirurgului și a celor două moașe revenise generalului Mircovici. Acesta însă, „dorind a ave socotința marelui doftor”, i-a încredințat lui Zotta datoria de „a căuta patru doftori și un chirurg din cei mai vrednici și mai iscusiți pentru orașul Iașii” (ANI, Comitetul Sănătății, 8/1831, f. 2).

²³ Erwin Gerhard Brodel, *Dr. Med. Iacob Czihak – fondator al Societății de Medici și Naturaliști din Iași și exponent al cooperării româno-germane*, în „Jurnal Medical Brașovean”, 2008, Supliment, p. 12–15; Paul Pruteanu, *Iacob Cihac*, București, Editura Științifică, 1966.

²⁴ Paul Pruteanu, *Medici în Moldova...*, p. 257–258, n. 6; *Repertor de medici...*, p. 207.

²⁵ Doctorul Zuccarini (întâlnit în documente și sub formele Zucherini, Țucarini) nu a profesat foarte mult în Moldova, el înaintându-și „demisionul” în toamna anului 1832. La 23 septembrie 1832, protomedicul Mihail Zotta îi elibera un atestat prin care adevărea că medicul își îndeplinise „toate îndatoririle cu care au fost însărcinat, ca un mădular a Comisiei doftorilor și ca un medic la cvartalul al 4le” (ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 118–119). În luna decembrie a aceluiași an, „Albina Românească” înștiința publicul cititor că doctorul „Țucarini, ce au fost aici doftor de politie”, devenise „șef doftorilor militărești a Grecii” („Albina Românească”, IV, nr. 99, 15 decembrie 1832, p. 396), același periodic făcând cunoscută, în februarie 1834, moartea medicului („Albina Românească”, VI, nr. 17, 4 februarie 1834, p. 72).

²⁶ Încercarea de a ocupa funcții în administrația medicală a vremii se observă la mulți medici, aceștia fiind probabil convingși că, pe lângă avantajele financiare, se deschideau și noi oportunități de ordin profesional. În cazul de față, doctorul Zuccarini adresase o cerere pentru a fi numit doctor la carantina Galați, unde se afla un post vacant, el fiind la acel moment medic al orașului de pe Dunăre (ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 9).

²⁷ „[...] cilenul acei comisii, doctorul Evstatiu însuși, va ave niadormită privigheri pintru di a vindica di cătră doftori pominita boală holera” (idem, 1/1831, f. 22).

²⁸ „[...] di la glavnul doftor a prințapătului Moldaviei, Ivstati, să să ceară spre povățuire trebuitorili însămnări di cunoștința holerei morbus și di mijlocirea lecuirii aceia” (*ibidem*).

²⁹ *Ibidem*, f. 60.

³⁰ *Idem*, 12/1831, f. 5.

³¹ O analiză amănunțită privitoare la vărsat și vaccinare în Țara Românească, vezi la Nicoleta Roman, *Pentru sănătatea celor mici: vaccinarea, un proces medical din Țara Românească (1831–1856). Deziderate, obstacole, practici*, în idem (coord.), *Copilăria românească între familie și societate (secolele XVII–XX)*, București, Editura Nemira, 2015, p. 245–287.

³² ANI, Comitetul Sănătății, 6/1832, f. 10. În acest sens, Comisia doctorilor solicita Epitropiei Casei doctorilor cele necesare pentru „hultuire copiilor, spre a să pute face oprire și apărare aceștii epidimii”, toate acestea în contextul în care în Iași și în ținuturile Moldovei „s-au iscat epidemia boali vărsatului și esti frică ca nu cumva cu începiri primăverii să să lășască această boală mai mult” (idem, 17/1832, f. 44).

³³ *Idem*, Secretariatul de Stat, dosar 154/1832–1842, f. 10 r.–v.

dar nici activitățile privitoare la starea de sănătate a locuitorilor și la factorii care ar fi putut să o perturbe, recomandând controale cât mai stricte asupra produselor alimentare comercializate în piețe³⁴. Totodată, promova interzicerea activității empiricilor, precum și comercializarea „doftoriilor netrebnece” ce puteau pricinui „vătămare sănătății publice”³⁵.

De asemenea, protomedicul urma să facă parte, alături de „ministrul din lăuntru” și de hatman, din „Comitetul de sănătate”, în sarcina căruia cădea supravegherea sistemului carantinal „întemeiat” prin *Regulamentul Organic* „pentru ferirea Moldovei despre cumplita boală a ciumii”³⁶. Nu în ultimul rând, era președintele Comisiei doctorilor din Iași, numită și „Sfatul doftoresc”, comisie cu atribuții multiple, referitoare la discutarea celor mai noi cunoștințe de ordin medical „ce vor fi câștigat [medicii – n.n.] ori în urma cercărilor făcute cu doftorii străini, sau acele ce vor fi putut a face ei însuși”³⁷. De asemenea, Sfatul avea înputerniciri în validarea personalului medical (doctori, chirurghi, moașe) ce dorea să practice în țară, precum și în autorizarea deschiderii de noi farmacii și supravegherea funcționării celor deja existente³⁸, dar și în ceea ce privește stabilirea taxei pentru vânzarea medicamentelor³⁹.

Atât din prevederile asupra acestui din urmă subiect, cuprinse în *Regulamentul Organic*, dar și din numeroasele documente păstrate din epocă, observăm o atenție deosebită pentru buna funcționare a farmaciilor. Având drept principal scop responsabilizarea farmaciștilor și a calfelor acestora, noile reglementări în domeniul farmaceutic vizau o mai mare acuratețe în pregătirea tratamentelor și în expedierea acestora, laolaltă cu o transparentizare și chiar o uniformizare a prețurilor medicamentelor⁴⁰.

Medicii de departament

Noua ierarhie medicală conturată ca urmare a prevederilor *Regulamentului Organic* aducea un element inedit, o nouă categorie de „specialiști”: medicii de departament⁴¹. În

³⁴ Pornind de la cazul unor locuitori ai Iașilor ce „ar fi nebunit din mâncare”, doctorul Mihail Zotta propunea ca măcar o dată pe săptămână Agia să facă în așa fel încât cvartalnicii, împreună cu doctorii, să meargă prin piețe și să cerceteze produsele alimentare aduse spre vânzare. Cât despre afecțiunea locuitorilor, ce prezenta simptomele nebuniei, nu era altceva decât o formă de ergotism, o boală generată de o ciupercă a grâului și a secarei, cunoscută în Evul Mediu și ca boala Sfântului Anton. Dovedind capacitatea de a discerne dincolo de prejudecăți mai vechi, pe baza unor probe din făină și din pâine, recoltate de el însuși de la fața locului, doctorul Zotta recunoaște afecțiunea, ce se putea manifesta, într-adevăr, și prin halucinații și contracții musculare dureroase; în consecință, el dispunea cele necesare (idem, 17/1832, f. 25).

³⁵ Idem, 54/1833, f. 36.

³⁶ *Regulamentul Organic*..., p. 269–282.

³⁷ *Ibidem*, p. 234. Au fost însă și momente în care doctorii ieșeni nu au manifestat interesul dorit pentru aceste întâlniri, în cadrul cărora erau prezentate poruncile primite de la epitropia Casei doctorilor, Comitetul sănătății ori Sfatul municipal. Într-un raport adresat Epitropiei Casei doctorilor la 28 mai 1832, protomedicul Mihail Zotta menționa că „doftorii politii, uitând instrucțiunile ci li s-au făcut cunoscute di la ocărmuire, cu mare lenevire să adună la comisie în zilele ce sânt hotărâte pentru sesiile lor, alții vin pre târziu, iar alții nicidicum, iar uneori niciunul nu vine, precum s-au întâmplat și astăzi” (ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 75 r.).

³⁸ *Regulamentul Organic*..., p. 234–235.

³⁹ Comisia medicală era însărcinată și cu stabilirea taxei pentru vânzarea de medicamente. „Cunoscând bogăția Moldovei în ierburi medicale autohtone și alte articole de farmacie”, membrii comisiei doreau „să fixeze pentru aceste articole un preț mai coborât decât ale taxei de la Viena”. În acest fel, pe lângă prețurile mai mici ale medicamentelor, sperau să-i determine pe farmaciști să cultive ierburi medicale autohtone și să facă cercetări pentru a dezvolta astfel o ramură a industriei și comerțului țării neglijată până atunci. Farmaciștii se plângeau însă de faptul că nu găsesc oameni care să facă acest lucru decât la un preț foarte ridicat (ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 14).

⁴⁰ Idem, *Isprăvnicia Dorohoi*, tr. 447, op. I 485, dosar 40/1832, f. 135 v.–136 r.

⁴¹ *Regulamentul Organic*..., p. 272.

acest sens, Moldova a fost împărțită din punct de vedere medical-administrativ în cinci departamente, după cum urmează: departamentul întâi cuprindea ținuturile Botoșani, Herța, Dorohoi și Suceava, departamentul al doilea era alcătuit din ținuturile Iași, Hârlău, Cărligătura și Vaslui, departamentul al treilea reunea ținuturile Roman, Neamț și Bacău, departamentul al patrulea era format din ținuturile Tutova, Tecuci, Putna și Fălciu, în vreme ce departamentul al cincilea cuprindea doar ținutul Covurlui⁴². În ceea ce-i privește pe medicii desemnați să ocupe aceste funcții, într-o primă fază, încă de la 24 aprilie 1832, au fost aleși doctorul Alexandru Teodori⁴³ la departamentul al treilea și Nicolas Laffare⁴⁴ la departamentul al patrulea⁴⁵. Au urmat apoi, la 1 mai, doctorul Georg Metz⁴⁶ la departamentul întâi și, la 1 iulie 1832, doctorul Aloys Certz⁴⁷ la departamentul al doilea⁴⁸. Fiecare dintre acești medici urma să primească un salariu anual de 5 000 de lei⁴⁹, în schimbul căruia avea o serie de îndatoriri foarte bine definite. Astfel, ei trebuiau să se îngrijească de asigurarea sănătății locuitorilor, încercând a-i feri de pericolul afecțiunilor epidemice și a-i sprijini în tratarea bolilor considerate „comune”. De asemenea, aveau datoria de a populariza și de a intensifica procesul de vaccinare, dar și de a identifica și de a restrânge activitatea dăunătoare a vindecătorilor empirici, precum și de a verifica modul de funcționare a farmaciilor și a așezămintelor spitalicești din ținuturile aflate în grija lor. Nu în ultimul rând, medicul de departament primea însărcinări privitoare la „medicina legală”, opiniile sale fiind folosite în stabilirea sentințelor. Mai precis, fiecare dintre medicii de departament avea să primească această listă de îndatoriri:

1. De vreme că Ocârmuire îi încredințază ce mai sfântă îndatorire, adică de a privileghe asupra stării sănătății îndeobști, el va fi dator <a> arăta la Com(i)t(et) orișici ar afla împotriva scopului la care țintești Ocârmuire.
2. La întâmplare de epidemie sau alti boale va fi îndatorit a mergi orișunde va fi triimes din parte isprăvnicilor a departamentului spre cercetari boalii la fața locului și spre punire în lucrare a măsurilor cuviincioasă pentru întâmpinare ei.
3. La întâmplare de cercetări legale să vor purta după legile meșteșugului și cu muștrari de cuget, neuitând că giudecătoria în temeiul atestaturilor care vor da are să dei săntenție sa.
4. Esti datoriu cu hultuire copiilor prin departamenturi și vor treci pe acei hultuiți într-o condică deosăbită care, apoi, întărită de isprăv(ni)ci, odată pe an vor arăta-o la Comit(etul) sănătății din Eși, ca să se poată încredința acest Comit(et) di progresul ci ar faci hultuire copiilor în țară.
5. Este dator de a privileghe asupra tuturor acelura ce să îndeletnicesc cu căutare bolnavilor și a pune stavilă șarlatanilor, arătând la toți doftorii, hirurghi, la moașă, la spițării ce sânt așăzați

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Născut la 28 august 1799, Alexandru Teodori a obținut titlul de doctor în medicină la Viena, la 28 iulie 1826 (Gabriel Barbu, *Contribuții hipocratice la iluminismul târziu din Moldova*, în *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, sub redacția lui G. Brătescu, București, Editura Medicală, 1983, p. 248); vezi și Paul Pruteanu, *Contribuții la istoricul spitalelor din Moldova. Spitalele din Moldova dependente de Epitropia generală a Casei Sf. Spiridon, de la primele începuturi până la unirea serviciilor sanitare ale Moldovei și Munteniei*, București, Editura Medicală, 1957, p. 73–77; Epifanie Cozarescu, *Ultimii doi colaboratori ai Lexiconului de la Buda: Ioan Theodorovici și Alexandru Theodori*, în *AIIX*, XXIX, 1992, p. 306.

⁴⁴ Paul Pruteanu, *Contribuții la istoricul spitalelor...*, p. 185–192.

⁴⁵ ANI, *Comitetul Sănătății*, 17/1832, f. 66.

⁴⁶ Câteva aspecte privitoare la activitatea lui Georg Metz ca medic al departamentului întâi pot fi parcurse în Sorin Grigoruță, *Despre câteva măsuri pentru „buna ținere și orânduiala stării sănătății” și despre autorul lor: doctorul Georg Metz*, în *AȘUI*, s.n., Istorie, LXV, 2019, p. 479–495.

⁴⁷ Paul Pruteanu, *Contribuții la istoricul spitalelor...*, p. 77–78.

⁴⁸ ANI, *Comitetul Sănătății*, 17/1832, f. 89.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 66.

sau ar vre să se așază în departamentul acesta că nu vor pute face practică în țară până ce nu-și vor înfățișa diplomile la Sfatul doftoresc din Eși, care, aflându-le drepte și de cuviință, urmând ecstrucțiilor sale să vor îngriji pentru întărire lor din parte ministrului de năuntru.

6. Macar o dată pe an va cerceta toate spiăriile și toate spitalurile ci ar fi așazate în departament(ul) acesta, arătând la Comitet(etul) sănătății de Eși toate neîndestulările și toate nerânduelile ce ar afla la cercetare lor⁵⁰.

Medicii orașului Iași

Cea din urmă categorie de slujitori ai lui Hypocrates asupra căreia ne vom opri este reprezentată de medicii desemnați să îngrijească sănătatea ieșenilor; îi întâlnim în documente și cu denumirea de „doftori ai politiei” sau „doftori de cvartal”⁵¹. Pentru o cât mai eficientă apărare a locuitorilor, mai ales în fața afecțiunilor epidemice, orașul Iași fusese împărțit în opt „ceastii” încă din vremea ultimei epidemii de ciumă, ce afectase Moldova la finalul deceniului trei al veacului al XIX-lea⁵². Mai apoi, o altă formă de organizare viza împărțirea în patru sau opt „cvartale”⁵³.

În acest sens, pentru alegerea celor patru medici și a chirurgului orașului Iași, la 5 septembrie 1831, „sara, în Svânta Mitropolie, s-au adunat obșteasca adunare a Divanurilor” în prezența mitropolitului, a episcopilor de Roman și Huși și a marilor boieri. Un cuvânt important trebuie să fi avut boierii epitropi ai Casei doftorilor: vistiernicul Iordachi Roset și vornicul Mihalachi Sturza, acesta din urmă fiind vechil pentru tatăl său, logofătul Grigore Sturza. Au fost aleși doctorii Fotino⁵⁴, Viola⁵⁵, Sachelarie⁵⁶ și Zuccarini, iar chirurg Iacob Czihak. Mai rămâneau de ales două moașe, sarcina aceasta urmând a reveni protomedicului Mihail Zotta⁵⁷. Alegerea doctorului Viola ca medic al orașului Iași a stârnit însă nemulțumirea generalului Kiselev, care a respins această propunere din pricina atitudinii doctorului Viola în timpul epidemiei de holeră, când medicul „s-au fost lipădat di a da înlesniri bolnavilor fără a să uita la îndemnările stăpânirii și la niapărata trebuinți ci urma atunci di înlesnirili doftorești”⁵⁸. În locul său, Casa doctorilor l-a propus pe doctorul Sofianopulo⁵⁹. Cu toate acestea, doctorul Viola a primit finalmente

⁵⁰ Idem, *Isprăvnicia Iași*, 508/1832, f. 2 r.–v.; idem, *Isprăvnicia Dorohoi*, tr. 447, op. 485, dosar 40/1832, f. 100 r.–v.; idem, *Isprăvnicia Suceava*, tr. 1615, op. 1848, dosar 4, f. 23 r.–v.; idem, *Isprăvnicia Tecuci*, tr. 507, op. 550, dosar 195, f. 88.

⁵¹ Idem, *Comitetul Sănătății*, 17/1832, f. 58.

⁵² Idem, *Colecția Litere*, S/340, f. 5 r.–v.

⁵³ Idem, 4/1832, f. 50 r.–51 v.; această „Prescriere arătătoare anumi despre împărțirea orașului pe cvartale și de numile atât a d(umnealor) doftorilor care sânt însărcinați cu căutarea bolnavilor din oraș cum și de numilor comisarilor a epistaților rânduiți după noul așazământ pentru privigherea cvartalurilor și rânduiala ce să păzăște”, întocmită la 24 august 1832, a fost publicată de Traian Ichim în paginile *Buletinului Muzeului Municipal din Iași* (Traian Ichim, *Documente*, în *IN*, fasc. 4, 1924, p. 199–201).

⁵⁴ Absolvent al Facultății de Medicină a Universității din Padova (Nicolae Vătămanu, *Portretul și diploma doctorului Anton Fotino*, în „*Revista Muzeelor*”, nr. 6, 1970, p. 536–538).

⁵⁵ Originar din Târgu Mureș, a studiat medicina la Budapesta și Viena; a fost unul dintre cei mai longevivi medici ai Spitalului Sfântul Spiridon din Iași (Paul Pruteanu, *Medici în Moldova...*, p. 243–244, n. 4; ANI, *Colecția Litere*, D/395, f. 22).

⁵⁶ *Repertor de medici...*, p. 370; Paul Pruteanu, *Medici în Moldova...*, p. 258–259, n. 5.

⁵⁷ „[...] au scris dum(i)sale glavnoi doftor Zota ca să le aleagă pe acele ce după diplomile ce vor fi având s-ar cunoaște mai iscusite și prin espitire mai destoinice” (ANI, *Comitetul Sănătății*, 8/1831, f. 6).

⁵⁸ *Ibidem*, f. 13.

⁵⁹ Este posibil să fie vorba de medicul care a lăsat o descriere privitoare la epidemia de holeră ce afectase și Moldova la 1831: Dr. Sophianopulo, *Relation des épidémies du cholera-morbus observées en Hongrie, Moldavie, Gallicie et a Vienne en Autriche dans les années 1831 et 1832*, Paris, 1832; înainte de a-l confirma în funcția de medic al orașului, reprezentanții Casei doctorilor i-au solicitat doctorului Sophianopulo documente care să-i ateste pregătirea; acesta a înfățișat o copie a documentului ce-i fusese eliberat „di către acadimiia di

acceptul de a fi unul dintre cei patru medici ai orașului, în luarea acestei decizii cântărind mult activitatea sa de „până la pasul ce au făcut în vreme holerei”⁶⁰.

Peste doar câteva luni, locul doctorului Fotino avea să fie luat de doctorul Ioan Ilașciuc. În consecință, fiindcă „întru neadormita îngrijire a Ocârmuirii pentru binele și folosul obștii păstrarea sănătății și întâmpinarea boalelor este una din acele carele mai cu înadins au ținut a sa neadormită luare-aminte”, autoritățile decid să aducă la cunoștința publică numele doctorilor și moașelor însărcinate cu îngrijirea locuitorilor din cvartalele Iașilor, astfel încât cei interesați să știe cui să se adreseze⁶¹: doctorul Viola fusese însărcinat cu cvartalele întâi și al șaselea, doctorul Ilașciuc avea în grijă cvartalele al doilea și al treilea, doctorul Sachelarie cvartalele al patrulea și al cincilea, în vreme ce ultimele două cvartale, al șaptelea și al optulea, intrau în grija medicului Zuccarini. În ceea ce-l privea pe Iacob Czihak, acesta rămânea „însărcinat cu datoriile hirurgii și a moșiei în tot orașul”. Cunoaștem și numele moașelor: „moașa Verujinski”⁶², însărcinată cu cvartalele al doilea, al treilea, al patrulea și al cincilea, „moașa Șiler” cu cvartalele întâi și al șaselea, în vreme ce ultimele două zone ale orașului, a șaptea și a opta, erau în grija „moașei Roda”⁶³.

Acceptând funcțiile de mai sus, medicii și moașele se angajau să îndeplinească și îndatoririle ce veneau odată cu acestea: „[...] s-au îndatorit de a fi gata spre cercetare a oricăruia bolnav și spre a duce întru împlinire scopul binevoitor a Ocârmuirii”. Mai precis, prin intermediul Agiei, comisarii și epistații din fiecare cvartal primeau îndatorirea „ca îndată, la orice întâmplare de boală a vreunui lăcuior” din acea parte a orașului, să înștiințeze pe doctorul aceluia cvartal „spre a merge în acel ceas întru căutarea bolnavilor”. De asemenea, însuși bolnavul se putea adresa în mod direct medicului și „îndată va găsi agiutoriu cuviincios”, acesta având obligația ca în fiecare zi, timp de două ore, să primească bolnavii din acea parte a orașului. Tot în sarcina medicilor de cvartal revenea și datoria de a vaccina copiii din oraș⁶⁴. Tocmai pentru a facilita o interacțiune eficientă cu locuitorii, medicii din capitală erau îndemnați ca, în termen de două-trei luni, să se mute cu locuința în zona în care își desfășurau activitatea, pentru a nu priva bolnavii de un ajutor rapid atunci când se impunea⁶⁵.

Pentru a fi mereu informați cu privire la cele mai noi descoperiri din domeniul medical, dar și în legătură cu starea de sănătate a orașenilor, cei patru medici de cvartal trebuiau să se întâlnească periodic, pentru a discuta ultimele lecturi științifice, precum și cazurile tratate⁶⁶.

„Îndatoririle publice trebuie să fie totdeauna împlinite mai înainte de cele particulare.”⁶⁷ Cuvintele îi aparțin doctorului Mihail Zotta, din vremea în care îndeplinea funcția de protomedic al Moldovei. Sunt extrase dintr-un raport al acestuia, adresat Epitropiei Casei doftorilor, prin care semnală absența unora dintre colegii săi de la întâlnirile Comisiei doctorilor. Le-am redat aici și vom încheia cu ele articolul, deoarece

la Bolonia în anul 1812 și cari l-ar fi pierdut în vremea turburării ci s-au întâmplat la Hios” (ANI, Comitetul Sănătății, 8/1831, f. 13).

⁶⁰ Idem, 17/1832, f. 77, 79.

⁶¹ Ibidem, f. 58; „Foaie Oficială”. Supliment la nr. 29 al „Albinei Românești” 1832, nr. 3.

⁶² Probabil rudă cu farmacistul Iacob Wierozinski, cel care solicită la 1 februarie 1832 dreptul de a deschide o farmacie la Iași (ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 19 r.-20 r.).

⁶³ Idem, 4/1832, f. 9; idem, 17/1832, f. 58.

⁶⁴ Idem, 17/1832, f. 58.

⁶⁵ Ibidem, f. 87.

⁶⁶ *Regulamentul Organic*..., p. 234.

⁶⁷ ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 75.

creдем că ele sintetizează evoluțiile pe care societatea românească le-a resimțit, din punct de vedere medical, la cumpăna deceniilor al treilea și al patrulea din secolul al XIX-lea. Este un fapt bine cunoscut că prezența medicilor în spațiul românesc de la răsărit de Carpați este caracterizată de o anumită continuitate, timp de secole; ceea ce au variat însă a fost numărul medicilor și gradul de solicitare a serviciilor lor. Dacă la începuturi numărul medicilor era redus, prezența lor fiind adeseori ocazională, menită a îngriji sănătatea șubrezită a vreunui membru al familiilor domnitoare⁶⁸ ori a unor apropiați ai acestora, treptat, spre finalul veacului al XVIII-lea, numărul medicilor prezenți în Principatele Române a crescut, de serviciile lor interesându-se și alți reprezentanți ai elitei: de exemplu, boieri, fie ei mai mari sau mai mici, atât din capitală, cât și de prin ținuturi, precum și negustori cu dare de mână. Însă, de cele mai multe ori, medicii își puneau serviciile doar în slujba celor care îi plăteau, fie că vorbim de persoane, familii sau comunități. Ceea ce încearcă autoritățile la începuturile perioadei regulamentare este tocmai o creștere a acestei adresabilități a serviciilor sanitare, actul medical trebuind să capete și un caracter public. Am adăugat acest și pentru că nimeni nu interzicea medicilor angrenați în noua organizare medicală să-și continue activitățile particulare de tratare a bolnavilor. În același raport, invocat mai sus, protomedicul Zotta preciza: „[...] căutare bolnavilor particularnici nu poate să le slujească de excuză pentru neîmplinire datoriilor cu care sânt însărcinați, căci și eu am bolnavi în oraș, însă la zile ce sânt hotărâte pentru adunare doftorilor îi caut sau înainte sau după adunare doftorilor”⁶⁹.

Altfel spus, privind imaginea în ansamblul ei, observăm o evoluție ce are ca punct de pornire strategiile și obiectivele aferente luptei antiepidemice; este o modificare ce a determinat, gradual, o schimbare de paradigmă medicală, făcându-se trecerea de la adoptarea de măsuri urgente, de la reglementări de etapă, nu tot timpul coerente, la conturarea unor politici publice referitoare la igienă, salubritate și îngrijire medicală. Iar medicii, indiferent de palierul la care au activat, fie că vorbim de protomedic, de medicii de departament ori de medicii din orașe, au constituit, cel mai adesea, o resursă indispensabilă acestui progres.

⁶⁸ Nicolae Vătămanu, *Voievozi și medici de curte*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972.

⁶⁹ ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 75.

ANEXE

1. Tabel ce cuprinde cheltuielile Casei doctorilor cu salariile medicilor și moașelor pentru anul 1832.

Sama de eraturile și de cheltuelile Casii doftorești, urmate pe anul acesta, 1832

Lei	Par(ale)				
80 000		Eraturile pe anul acesta, bez 40 mii lei ce s-au oprit din poronca nacealsfii cu care să alcătuești somă de 120 mii lei hotărâți prin Reglement pentru această Casă			
76 395	13	Să scade în plata cheltuelilor gios însămnate, însă:			
		Lei	Par(ale)		
		12 000		Leafa doftorului proto-medicos, pe un an	Doftorii și moașile de aice, din capitalie Eșului
		6 000		Leafa doftorului chirurg și mamus ¹ , Cihac, tij	
		5 000		Leafa doftorului Sechelarie, tij	
		5 000		Leafa doftorului Birgher, tij	
		5 000		Leafa doftorului Elașciuc, tij	
		5 000		Leafa doftorului Viola, tij	
		2 200		Leafa pe 9 luni, doftorului veteran	
		875	7	Leafa pe 7 luni, doftorului temniții	
		3 000		Leafa moașii Verujânschi, pe un an	
		1 800		Leafa moașii Șăler, tij	
		1 200		Leafa moașii Monșain, tij	
		47 879			
3 604	27				
3 604	27	Soma urmii			
		47 075			
		3 750		Leafa doftorului a departamentului întâi, pe 9 luni	Doftorii de pe la târgurile din afară
		2 916	30	Leafa doftorului a departamentului al 2le, pe 7 luni	
		3 750		Leafa doftorului a departamentului al 3le, pe 9 luni	
		3 750		Leafa doftorului a departamentului al 4le, pe 9 luni	
		8 189	23	În plata doftoriilor vinovaților de la temniță pe 10 luni trecute, adică de la 12 a trecutei luni decemv(rie) până la 18 a următoarei luni noemv(rie), după rățătile ce sânt față	

		6 964		Cheltuiala Casii, însă:	
				4 800 leafa casierului	
				1 800 leafa scriitorului	
				120 cheltuiala canțelarii	
				100 plata tipăritului enstruc- țiilor spițarilor ²	
				144 plata gazetii Albinii Românești	
				6 864	
		76 395	13		
3 604	27	Mai rămâne prisos în Casă ³ pentru că sporiții doftori, adică doftoriul veteran, doftoriul temniții și acei pentru doftorii a departamenturilor din afară nu s-au rădicat de la 1 a trecutii luni ghen(a)r(ie) ce după trecere de trei și patru luni, precum mai sus să însămnează din ce și care epoha și au priimit fiiștecare leafa. Acest prisos până la închidire anului acestuia să va întrebuința în plata lefii orânduitului hirurg a temniței, în plata adaosului lefii doftorului temniței, după punere la cale ce s-au făcut, cât și în plata doftoriilor vinovaților dacă nu să va închipui întâmpinare aceastui condei de aiure de undeva sau de la spițăriile orașului acestuia, precum de pildă spițăriul Verujânschi s-au îndatorit de la spițăriia sa ca să dei pe tot anul fără plata câte de 1 000 lei doftorii la săracii.			

ANI, Comitetul Sănătății, 17/1832, f. 170 r.–v., orig.

¹ Mamoș, specialist în obstetrică și ginecologie.

² Tot rândul tăiat cu o linie.

³ Textul continua cu fragmentul următor, tăiat cu o linie: „carile pân la închiere anului acestui să va întrebuința în plata doftoriului temniței, în plata lefii hirurgului temniței și în plata adaosului lefii doftorului temniței piste aceea ce are acum după punire la cale ce s-au făcut întru această”.

2. Tabel ce cuprinde centralizarea datelor privitoare la numărul de copii vaccinați în Moldova pe parcursul anilor 1832 și 1833.

Vidomostii di copiii hultuiți în toată țara Moldavii în anii 1832 și 1833

În ce anu	Di cătră ci doctor sau epohirurg s-au hultuit	În ci oraș sau ținut s-au hultuit	Câți copii s-au hultuit
În anul 1832	Prin doctorul departamentului întâi	În ținuturile Botoșanii, Herța, Dorohoi și Suceava	214
	Prin doctorul departamentului al 2-le	În ținuturile Iași, Hârlău, Cărligătura și Vaslui	80
	Prin doctorul departamentului al 3-le	În ținuturile Roman, Neamțu și Bacău	108
	Prin doctorul politiei Galații, Kiriacopol	În Galați	15
	Prin doctorii cfartalurilor din Iași	În oraș(ul) Iași	877
		Piste tot pi an 1832	1 294

În anul 1833	Prin doctorul departamentului întâi	În ținuturile Botoșani, Herța, Dorohoi și Suceava	506
	Prin doctorul departamentului al 2-le	În ținuturile [și] Iași și Vaslui	715
	Prin doctorul departamentului al 3-le	În ținuturile Bacău, Romanu și Neamțu	209
	Prin doctorul departamentului al 4-le	În ținuturile Tutova, Putna, Fălciu și Tecuci	115
	Prin epohirurgul Lucachi Țira ¹	În oraș Iași	696
		În ținutul Iași	155
		Piste tot pe anu 1833	2 396

ANI, Comitetul Sănătății, 40/1832, f. 99 r.–v., orig.

¹ Lucachi Zirra.

PHYSICIANS AND MEDICAL ORGANIZATION IN MOLDAVIA (1828–1834) (Summary)

Keywords: physicians, plague, medical organization, Moldavia.

As part of a larger project, in which we intend to highlight the aspects regarding the beginnings of the “professionalization of medicine” within the Romanian extra-Carpathian territory, the present paper rather proves an introductory character, meant to bring into light some information collected from the documents of the time, sometimes details, but which, in the first years of the fourth decade of the 19th century. Therefore, the aim of this short study is to emphasize some changes that can be noticed in the medical field during that period, changes that were meant for a better organization of the physicians’ activity and that of the entire medical staff (surgeons, pharmacists, midwives). Having in view the image as a whole, we can notice an evolution that has as a starting point the strategies and the objectives that accompanied the fight against the plague, evolution which determined, gradually, a shift in the paradigm of the inhabitants’ health care, making the transition from adopting urgent measures, from stage regulations, not all the times coherent, to shaping public politics regarding hygiene, sanitation and health care. And the physicians, regardless of the level they worked, whether we talk about chief physicians, or about the department physicians, or about the physicians from the cities, they often represented the dynamic element of this evolution.

CONSTANTIN BĂRBULESCU*

ȚĂRANII LUI COSTACHE NEGRUZZI

Pașoptistul Negruzzi?

Constantin Negruzzi, sau Costache Negruzzi cum îi spun unii, este un personaj de prim rang între pașoptiștii care, de-a lungul timpului, pun mâna pe pană și înnegresc ceva hârtie; nu foarte multă, căci de la o vreme renunță la scris; destulă însă ca să îl putem introduce în panopia scriitorilor pașoptiști. Dar poate unora li se va părea deplasată ambiția noastră de a pune portretul lui Costache alături de al lui Bălcescu, sau al lui Rosetti. Întrebarea lor este deci legitimă: e Constantin Negruzzi un pașoptist? Chiar dacă bat la uși deja deschise, trebuie să spun totuși că da, și eu cred că Negruzzi-tatăl este un pașoptist, care însă poate fi mai degrabă alăturat moderaților Vasile Alecsandri și Alecu Russo decât „zurbagiilor” lor amici munteni. Este un pașoptist paradoxal, care nici măcar nu participă la modesta încercare revoluționară moldoveană, preferând prudent, ca un înalt funcționar al regimului, să se retragă la moșie. Retrageră și tăcere care îi vor atrage furia și disprețul foștilor săi prieteni, aflați acum, și de multă vreme de fapt, de cealaltă parte a baricadei ideologice; dispreț manifestat în coloanele ziarului „Bucovina”, de unde îl acuză că a preferat „ciolanul” stăpânirii în locul solidarizării cu prietenii săi¹. Ceea ce nu pare departe de adevăr. Chiar dacă nu este un revoluționar, într-o scriere târzie pe care nu o publică decât în 1857, dar pe care o datează în iunie 1848, vorbește elogiativ despre revoluția munteană și oamenii ei, fără a uit de femeile participante:

Trei veacuri și jumătate au trecut de la muma lui Ștefan, care încuie porțile cetății fiului ei și îl trimite la biruință, și până la doamna I...², care cu arma în mână îmbărbătează norodul, se pune în fruntea lui, și scapă pre aleșii poporului de complotul unor ticăloși parveniți, ce voiau să stângă în noaptea despotismului steaua României abia răsărindă³.

Aici pare că e de partea revoluției și a celor care au înfăptuit-o, dar pentru ca lucrurile să nu fie deloc clare în ceea ce privește ideologia la care aderă, în 1862 scrie vestitele rânduri în care revoluția este cea care ucide literele: „Întâmplările anului 1848

* Conf. dr., Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

¹ Paul Comea, *Costache Negruzzi, Montesquieu și ideologia aripilor moldovenești a pașoptismului*, în Ana-Maria Boariu (antologie, prefață, tabel cronologic și bibliografie selectivă de...), *Constantin Negruzzi*, București, Editura Eminescu, 1981, p. 192.

² Evident, doamna I. este Ana Ipătescu, eroina evenimentelor din 19 iunie 1848 de la București.

³ Constantin Negruzzi, *Opere*, vol. 1, *Păcatele tinerețelor*, ediție critică, cu studiu introductiv, comentarii și variante de Liviu Leonte, București, Editura Minerva, 1974, p. 284.

au fost fatale literaturii române. Politica predominând, literatura amuți⁴; rânduri ce nu au plăcut tinerilor lupi din cultura română, care și reacționează prin pana lui B. P. Hasdeu⁵.

Costache Negruzzi devine, astfel, cel mai moderat dintre moderații aripiei moldovenești a pașoptismului românesc, dacă acceptăm terminologia inspirată a lui Paul Cornea. Poziție nu tocmai onorantă, pentru că îl duce în maxima proximitate a „ruginiților” reacționari din vremea sa; dovadă fiind faptul că Garabet Ibrăileanu simte nevoie să îi sară în ajutor, considerându-l mai degrabă un prim junimist decât un reacționar⁶. Adevărul este că distanța dintre aceste două categorii cu care operează Ibrăileanu este destul de fluidă.

A fost Costache Negruzzi un liberal pașoptist sau un „strigo”, un „ruginit”, cum îi numeau bonjuriștii pe adversarii lor ideologici? A fost cel puțin în prima parte a vieții sale un liberal, care apoi, încetul cu încetul, și-a pierdut patina pe măsură ce nevoile creșteau odată cu copiii care apăreau unul după altul, iar mai târziu trebuiau educați în școlile scumpe ale Berlinului. Sau poate are dreptate Eugen Lovinescu atunci când îl caracterizează drept „conservator prin temperament și concepție”, dar care „pe vremea lui trecea drept liberal”⁷.

Aproape întreaga sa viață Constantin Negruzzi trăiește sub tirania realității: în cazul lui – ca și în cel al lui Alecu Russo de altfel, dar din alte motive – iluziile sunt efemere. Prima decepție pare să fie moartea prematură a tatălui și încălțata afacere cu poștele Moldovei, în care spătarul Dinu Negruzzi, tatăl său, se angajase. Cele mai multe amănunte asupra acestui subiect ne parvin de la nepotul spătarului, care nu este nimeni altul decât junimistul Iacob Negruzzi; ar fi înțelept să îl ascultăm:

Dinu Negruzzi împreună cu Mihalache Sturdza, întâiul domn regulamentar de mai târziu, și alți câțiva boieri formase mai de mult o societate care luase în întreprindere de la stat toate poștele din țară. Ei aveau prin urmare mii de cai răspândiți în păcuri pe toată suprafața Moldovei; avea nenumărate care și căruțe, imense depozite de furaj și mari cantități de hamuri, șale, curele, căpeștre, frânhii și alt material. Eteriștii tocmai de cai aveau firește cea mai mare trebuință spre a-și forma în grabă o cavalerie. În foarte scurt timp toată această însemnată avere fu jefuită și societatea poștelor ruinată [...]. De aceea, tovarășii de la întreprinderea poștelor părăsesc totul în voia întâmplării. Mihalache Sturdza fuge la Cernăuți [...], ceilalți bejenăresc [...] în alte părți, iar spătarul Dinu Negruzzi, luând cu dânsul pe fiul său, de acum era de treisprezece ani, pribegeste în Basarabia⁸.

De altfel, pe Constantin Negruzzi cel mai adesea îl vedem prin ochii fiului său Iacob. Dar să ne continuăm povestea:

După întoarcerea din bejanie, trebile și necazurile înconjură pe spătarul Dinu din toate părțile și se răsfârșeau firește și asupra fiului său. Casele erau [...] ruinate și pustiite; argintăria și alte obiecte de valoare, îngropate în secret la Trifești, nu s-au mai găsit; interesele materiale erau în tot felul lovite. Foștii tovarăși de la poștele Moldovei, așa cum se întâmplă mai totdeauna când o întreprindere aduce mari pagube, se acuzau unii pe alții de lipsă de prevedere

⁴ C. Negruzzi, *Opere complete*, vol. I, *Proză*, ediția a II-a, București, Editura Minerva, 1916, p. 291.

⁵ B. P. Hasdeu, *A propos de scrierea d-lui C. Negruzzi*, în Ana-Maria Boariu ((antologie...), *op. cit.*, p. 27–29.

⁶ Garabet Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*, Iași, Editura Revistei „Viața Românească”, 1909, p. 96–114.

⁷ E. Lovinescu, *Costache Negruzzi. Viața și opera lui*, ediția a III-a, București, Editura Casei Școalelor, 1940, p. 131.

⁸ Iacob Negruzzi, *Începuturile literare ale lui Constantin Negruzzi*, în idem, *Scrieri*, vol. II, text ales și stabilit, note și comentarii de Andrei Nestorescu și Nicolae Mecu, București, Editura Minerva, 1983, p. 538.

și de negligență și se amenințau cu procese. În mijlocul tuturor acestor supărări, spătarul Dinu, mahnit peste măsură, muri subit în anul 1826 [...] lovit de un atac de apoplexie, și Constantin rămâne orfan până a nu atinge încă vârsta de optăsprezece ani⁹.

Singurul dintre tovarășii în afacerea poștelor cu care, la moartea sa, spătarul Dinu nu ajunsese încă la o înțelegere era viitorul domn. Tânărul Constantin nu știa vorba țărănească că „în această țară mori cu dreptatea în mână” și are imprudența să îl acționeze în justiție pe Mihalache Sturdza. Procesul târăgănează până la urcarea acestuia pe tronul Moldovei și, previzibil, pierde procesul fiind obligat la plata unor despăgubiri considerabile. Ca să poată plăti, va vinde moșia părintească Șărăuții. Această decepție trebuie să îl fi marcat pe tânărul Negruzzi care, dând cu capul de „pragul de sus”, va fi foarte atent întreaga sa viață la „pragul de jos”. De aici poate această perpetuă oscilație între principiile liberale asumate în tinerețe și cele conservatoare mărturisite la vârsta adultă: acel joc dublu despre care vorbea Paul Cornea referindu-se mai degrabă la relațiile cu Mihail Sturdza și la tipul său de guvernare¹⁰. Dar dacă vorbim de Mihail Sturdza, ne putem întreba, după deznodământul catastrofal al afacerii poștelor, care au putut fi relațiile Domnului cu tânărul Negruzzi? Ele par excelente, de vreme ce sub acest domn Costache Negruzzi este înalt demnitar timp îndelungat. Este un adevărat stâlp al domniei lui vodă Sturdza. Se vede că, în mod public, Negruzzi și-a reprimat resentimentele și a colaborat, fructuos pentru ambele părți, cu stăpânirea și cu vodă personal. În ciuda surghiunului la moșie din 1838 și a recidivei din 1844¹¹, relațiile par strânse și amicale. Când vodă are nevoie, „rechiziționează” casele de la moșie ale familiei Negruzzi pentru o cură balneară în Prut:

Pe la mijlocul domniei sale, Mihai-vodă Sturza, neavând copii din a doua căsătorie cu Smaranda-doamna, născută Vogoridi, ceru într-o vară de la tatăl meu să-i cedeze casele sale de la moșie, ca doamna să facă acolo băi de Prut, și într-adevăr se așază la noi la țară pe vreo șase săptămâni, iar părinții mei cu doi copii ce erau încă foarte mici, fratele meu Leon și cu mine, se mutară în timpul acesta în casa unui gospodar din sat. Despre petrecerea aceasta a lui vodă și a doamnei la moșia mea părintească se povesteau încă mulți ani mai târziu câteva incidente ce îmi par caracteristice pentru domnitorul Moldovei¹².

„Incidentele caracteristice” nu sunt deloc benefice imaginii Domnului, căci Iacob Negruzzi profită de situație și lovește din nou:

Am mai vorbit de această petrecere a lui vodă Sturza la moșia părintească Trifeștii-Vechi. În mijlocul grădinei era un plop bătrân, așa de gros, încât trebuiau șapte oameni să întindă brațele împrejur pentru a-l cuprinde. În satul nostru i se zicea „Plopul cel mare”. Tatăl meu pusese să se ridice o scară în jurul trunchiului până aproape de vârf, unde se așăzase un mic cerdac. Vederea de sus peste valea Prutului era întinsă și frumoasă. Plopul cel mare fiind însă putred în inima lui, tot tatăl meu, pentru a-l conserva cât mai mult, îl umpluse cu o zidărie de cărămidă, care îl susținea și îl apăra de vânturi și furtune. Această zidărie îi părea lui vodă foarte ciudată. Tatăl meu, fiind unul dintre puținii deputați mai independenți din Obșteasca Adunare, Sturza inspecta totul și întreba întruna când pe o slugă, când pe alta, ce este ascuns în copac sub zidăria de cărămidă. Cu tot răspunsul unanim că lucrarea nu avea

⁹ *Ibidem*, p. 543.

¹⁰ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 193.

¹¹ Liviu Leonte, *Constantin Negruzzi*, Iași, Editura Alfa, 2003, p. 29–31, 39–40.

¹² Iacob Negruzzi, *Din copilărie. Aduceri aminte și impresii*, idem, *Scrisori*, vol. II, p. 24.

alt scop decât conservarea copacului, neliniștit cum era, porunci într-o zi să se scoată mai multe cărămizi pentru a vedea cu proprii săi ochi ce era ascuns îndărăt. Așa se și făcu, dar de astă dată presupusul său nu-i fu a bine. În loc de comori sau acte revoluționare, se adăpostise înlăuntrul plopului un roi de albine care, furioase de a fi turburate în liniștea lor, se năpustiră asupra lui vodă și îl înțepară în toate părțile. Altă dată, grădinarul, un Țigan numit Leu, pe care l-am apucat și eu, ieși lui vodă înainte, pe când acesta se plimba cu tatăl meu prin grădină, și îi oferă un buchet de flori. Vodă luă buchetul și zise tatălui meu: „Dă-i un galben!” Mulți ani mai târziu tatăl meu râdea încă din toată inima când își aducea aminte cum a fost silit să dea propriilor săi robi bacșișuri din punga sa pentru buchetele oferite lui vodă¹³.

Dar nu această întâmplare din copilărie este cea mai relevantă, ci o alta, în care avariția și micimea sufletească a fostului domnitor ating grotescul. Aflat în 1856 împreună cu familia la băi la Ems, tânărul Iacob este martorul scenei celebre în care Mihail Sturza cel putred de bogat vrea să facă un pustiu de bine unor copilași care își petreceau vremea în parcul orașului, cumpărându-le câte o bucată de turtă dulce de la un negustor ambulant din zonă. Trei zile negociază fostul domn prețul valoroasei mărfi, pe care, în final, totuși, o va cumpăra¹⁴! Atunci când târziu, în 1914, își publică aducerile-aminte din copilărie, Iacob Negruzzi nu uită de „prietenu” tatălui său – Mihail Sturza – și îi dedică pagini întregi, care fac țăndări posteritatea domnitorului regulamentar: nicio nuanță pozitivă, niciun cuvânt de simpatie, ci doar dezgolirea impudică până la nuditate a unui personaj odios. Este răzbunarea tatălui prin intermediul fiului. Acestea sunt poveștile despre Vodă, care circulau în intimitatea familiei Negruzzi. O să spuneți poate că personajul își merita pe deplin faima; e adevărat, o spun și alții. Dar nu pot să nu mă gândesc la Mihail Sturza al lui Mihail Kogălniceanu; care, de la o vreme, devine un personaj pozitiv, ceea ce înseamnă că Kogălniceanu îl iertase. Ei bine, Costache și Iacob Negruzzi nu îl vor ierta niciodată pe Vodă. E drept că ei erau mult mai motivați decât Mihail Kogălniceanu să nu uite și să nu ierte.

În familia Negruzzi, copiii au un cult al tatălui iar aversiunea față de primul domn regulamentar al Moldovei este unul dintre pilonii acestuia. Iacob, de la care avem cele mai multe mărturii, întreține acest cult al bărbatului sever, dar drept, care știe să își educe copiii transformându-i în bărbați:

Tată-mio [...] ca un părinte cu minte, când m-am adresat către dânsul la nevoie, rugându-l să-mi plătească datoriile, nu mi-a dat *nici un ban*; a zis că n-are și că dacă m-am vârat în chichion, să es cum voi pute și cu toate rugămintele mele, m-a părăsit și a făcut bine, căci nevoia m-a strâns în clonții săi și mi-am plătit *singur* datoriile fără nici o augmentare de bani și am devenit bărbat¹⁵ [1869].

E vorba, evident, de datoriile pe care junele necopt Iacob le face la Berlin în deceniul dedicat studiilor sale aventuroase, a căror descriere cu lux de amănunte o găsim în jurnalul său¹⁶. Sau mărturii chiar mai târzii, care transmit aceeași imagine a tatălui sever; Ella Negruzzi, fiica fratelui mai mare al lui Iacob – Leon, mort prematur în 1890 –, într-o conferință la radio din anii '30 ai secolului trecut se confesa:

¹³ *Ibidem*, p. 57–58.

¹⁴ *Ibidem*, p. 59–60.

¹⁵ I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. III, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, 1932, p. 385.

¹⁶ Iacob Negruzzi, *Jurnal*, ediție de Dan Mănuță și Horst Fassel, Iași, Editura Muzeelor Literare, 2014.

Iacob Negruzzi vorbea întotdeauna cu mult respect de părintele său Costache. Povestea adesea cât de sever era cu copiii. Își amintea cum într-o zi, fiind mic, își introduse capul prin gratiile balconului casei; în momentul când făcea isprava, intră pe balcon părintele său Costache Negruzzi, de spaimă n-a mai putut trage capul dintre gratii. Costache Negruzzi sună un sclav: „Să tăiați capul lui Iacob și să i-l puneți apoi îndărăt pe trup”. Țiganul trase cu precauție capul și bietul băiat umilit se întoarse spre tatăl său spre a-i cere iertare. Răspunsul fu: „Ieși afară, măgarule!”¹⁷.

Chiar dacă întâmplarea pare traumatizantă, se pare că această asprime a educației parentale nu era exagerată de vreme ce e rememorată cu duioșie peste ani. Și nu doar Iacob este atins de acest sindrom, îl regăsim și la mezinul familiei care, într-o problemă de onoare din 1870, jura în fața lui Iacob „pe tot ce are mai sfânt, pe memoria tatălui nostru”¹⁸. Am insistat pe cultul tatălui pentru că mi s-a părut factorul determinant în schițarea portretului negru al lui Mihail Sturdza, la atâția ani după moartea celor doi opozanți deveniți apoi colaboratori, când credeam eu că lucrurile se uită și se iartă.

Fiecare la locul lui!

Constantin Negruzzi trăiește într-o epocă de accelerare a mobilității sociale. Chiar familia din care provine beneficiază din plin de acest lucru, având o origine răzeșească sau poate, cum crede Liviu Leonte, provenind din mica boierime¹⁹, altoită însă printr-o conjunctură favorabilă cu una mai nobilă, a logofătului Constantin Balș de la Trifești²⁰. Așa cum fac oamenii de obicei, el uită cazul propriu, și întreaga sa viață va susține o teorie a echilibrului social în care fiecare se cade să stea în locul (social) unde a deschis ochii. Sau, mă rog, aceasta ar fi valabil mai ales la baza scăării sociale de unde țărani și răzeși încearcă disperăți să evadeze. Deja începeți să bănuiți că mă refer la textul intitulat *Omul de la țară*, datat – fictiv probabil – octombrie 1849, dar publicat în revista „Săptămâna” în 1853 și reluat în *Păcatele tinerețelor* din 1857 sub forma *Scrisorii XXV*. Textul este unul moralizator și pune în scenă un dialog între autor și un răzeș bătrân, care nu are nimic mai bun de făcut decât să prezinte oaspetelui său, la masă, planurile de viitor pentru cei patru copii ai săi – trei feciori și o fată. Răzeșul visează pentru toți copiii săi evadarea din lumea rurală, percepută ca un loc al durerii și sărăciei fără de scăpare. Pentru primul dintre băieți, ambițiile tatălui sunt maxime: îl vede la școală, pe care o asociază cu boieria și cu cea mai „lucrativă” dintre profesiile moderne – avocatura; al doilea este destinat negustoriei și, în sfârșit, mezinul urmează calea clasică de ascensiune socială pentru lumea sătească din Vechiul Regim autohton – protecția unui mare boier. Cât despre fată, a cărei educație este visată într-un pension, ea ar urma să urce pe scara socială prin metoda clasică a căsătoriei bine ținute. Planurile de mărire ale răzeșului pentru odraslele sale sunt năruite punct cu punct de către oaspetele său, care din vârful ierarhiei sociale îl sfătuiește, condescendent, să-și vadă de treabă. Visele de mărire pentru copiii săi nu se vor materializa, iar aceștia nu vor fi nici rurali și nici urbani, ci ființe hibride, chinuții orașelor. Așa că: „Mai bine la plug decât în coadă”. Morala pildei apare, cum se și cade, la final:

¹⁷ I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. II, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, 1932, p. XXXVII–XXXVIII.

¹⁸ *Ibidem*, vol. III, p. 414.

¹⁹ Liviu Leonte, *op. cit.*, p. 9–10.

²⁰ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 10–11.

Să-i dați la dascălul din sat să-i învețe limba lor ca să poată ceti cărțile cele bune care-i învață cum să cinstească pre Dumnezeu, pre părinți și pre mai marii lor, cum să-și împlinească datoriile către cârmuirea care se îngrijește pentru binele lor, cum să se ferească de *lene* și de *beție*; și prin urmare cum să se facă buni gospodari²¹.

Altfel spus: fiecare la locul lui! Este maxima imobilității sociale promovată de elita privilegiată a epocii.

În scrierile lui Constantin Negruzzi, acest amestec social de rural și de urban este mereu văzut ca artificial și contra naturii. Chiar și în ultimul său text, publicat în 1867, scriitorul pune în scenă o horă rurală unde servitoarele de la curtea boierească, „ferchezuite, încorsetate și înmalocofate”, nu își găsesc locul printre „flăcăi cu cămeși albe și brâie late; fete rumene și pălitate de soare cu altițe și fote colorate”²². Pur și simplu, cele două medii sociale nu se potrivesc și nu se pot amesteca, precum uleiul și apa.

Fără îndoială, Costache Negruzzi crede că peisajul social ideal este cel static, în care țăranul este țăran și boierul boier. Cele două personaje ale acestei relații clasice în agrara societate românească de secol XIX trebuie să colaboreze, dar nu pot – și nici nu se cade – să fuzioneze. Sunt concepțiile unui om ajuns către vârful ierarhiei sociale, dar care ar fi fost respinse de tatăl și bunicul său.

Vechiul Regim moldav și „oamenii de ieri”

Am întâlnit la Alecu Russo acel regret profund pentru Vechiul Regim moldav, aceea nostalgie a oamenilor de altădată care i-au luminat copilăria, totul altoit pe o rece judecată a prezentului. Mă întreb acum dacă nu cumva și Costache Negruzzi era încercat de aceleași sentimente. Are el aceeași simpatie pentru vechiul boier de țară? Dacă ne uităm cu atenție la personajul Bogonos creat în 1839, tindem să răspundem afirmativ. Chiar dacă este ironizat, el este privit în mod fundamental cu simpatie, este unul

[...] din acei vechi boieri de țară, moldavi primitivi, cu deprinderi patriarhale, cu haine lungi, cu fața voioasă și pălitate de soare, care sunt totdeauna veseli și mulțumiți când săcerișul a fost bun, care nu-și bat capul de politică; în scurt, un om de acei carii, necunoscând patimile orașelor și intrigile ambiției, își iubesc soția și copiii mai mult din datorie decât din amor, și pre care moartea îi găsește la masă²³.

Dar miza textului care va deveni la 1857 *Scrisoarea a VIII-a* nu este doar descrierea acestui personaj, ci și punerea lui în contrast cu „oamenii de ieri”, adică cu tinerii aducători din zări străine de schimbare și modernitate în Vechiul Regim autohton. Bogonos este un personaj pitoresc care anunță ritos sfârșitul unei lumi și apariția alteia noi:

S-au sfârșit!, strigă vecinul meu cu o oftare ce ar fi putut învârti aripile unei mori de vânt, nu mai este nădejde! Se duce vechea noastră Moldovă, și în curând n-o să mai rămâie în ea decât niște struluiibați cu mintea stricată [...] carii, prin scrierile lor, se silesc a sterpi sămânța credinței ce a mai rămas! Oameni de ieri! Desprețuiți relegea, nu păziți posturile, nu faceți ca părinții voștri, vă despărțiți de soții, vă place mai mult teatru decât biserica, și

²¹ Constantin Negruzzi, *Opere*, ediție critică, note și variante de Liviu Leonte, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2009, p. 331.

²² Idem, *Opere*, vol. 2, *Proză, poezie*, ediție critică de Liviu Leonte, București, Editura Minerva, 1984, p. 238–239.

²³ Idem, *Opere*, vol. 1, 1974, p. 232.

dacă întâlnești în drum un preot, aruncați cu ce vă iese nainte după el, ca să nu vi se întâmple ceva rău, ca când slujitorul Domnului este dracul împelețat. N-o să treacă mult, și vă veți lepăda și de Hristos, căci sunteți în stare a face orice²⁴!

Dacă Bogonos, ca un bun vecin de moșie, este iertat și deci ironizat cu bunăvoință și măsură, boierul ținutaș nu mai are imunitate în fața cuconașilor franțuziți și în martie 1840 este ridiculizat fără milă și măsură²⁵. Peste patru ani, tot provincialul suferă un tratament la fel de acid sub pana unui alt literat întors deja de ceva vreme din școlile Berlinului – Mihail Kogălniceanu.

Pentru a răspunde acum la întrebarea pe care am lansat-o mai sus, am putea spune că da, există și în scrierile sale o oarecare nostalgie a vremurilor bune de altădată și a oamenilor care le populau, dar nu în același grad ca la Alecu Russo. Dacă stau să mă gândesc bine, poate fiecare dintre noi, ajuns la vârsta maturității, este tentat să-și descrie copilăria și tinerețea în culorile frumoase ale fericitelor vârste pierdute pentru totdeauna. Și deci cred și eu, alături de Russo, că soarele copilăriei strălucise mult mai frumos decât lumina acela al maturității. Dar povestea se repetă la fiecare generație; și, astfel, în ochii lui Iacob Negruzzi, la un moment dat, chiar tatăl său începe să aducă cu bunul boier moldovean Bogonos:

Constantin Negruzzi era blând și evlavios. El se închina îndelung în fiecare dimineață și nota în ceaslovul său toate evenimentele intime care-i păreau însemnate, precum de ex.: zilele de naștere ale tuturor copiilor săi. În săptămâna patimilor avea obiceiul să explice în familie evanghelia ce urma să citească în slujba de seară. În biserica de la moșia sa i se întâmpla adeseori la leturghie să facă el lectura cazăniei, luând cartea din mână dascălului din strana dreaptă când acesta se încurca cu cititul. Această biserică din satul Trifeștii-Vechi [...] el o zidește în anul 1839, acel al căsătoriei sale. [...] Dorința lui Constantin Negruzzi a fost să fie înmormântat la acea biserică scumpă lui, fără nici o pompă și cu singur preotul din sat. Familia a respectat în totul dorința aceasta. Constantin Negruzzi a murit la 25 august 1868 în vârstă de 60 ani, în urma unei lungi și dureroase boli²⁶.

Țăranul bețiv și leneș

Pentru mine, marea surpriză a operei lui Costache Negruzzi constă în scrisorile către Ion Ionescu de la Brad. Acolo, precum și în câteva articole din revista „Săptămâna”, pe care o conduce în anii 1853–1854, își expune credințele în problema țărănească. Ce distanță față de Mihail Kogălniceanu! Ce abis față de Nicu Bălcescu! Ca să nu mai vorbim de Ion Ionescu de la Brad. Acest om care, în anii '40, colaborează la „Dacia Literară” cot la cot cu Alecsandri și Kogălniceanu, care părea unul de-al lor, se dovedea, în deceniul următor, la ani-lumină distanță de ei în „chestia socială”.

Să începem cu articolele din „Săptămâna”, unde se limpezesc părerile sale cu privire la starea deplorabilă a țăranilor. Pentru el, ca pentru o bună parte a elitei autohtone, sărăcia țărănească cruntă din epocă este pusă în seama aceloraiși țărani. Ei sunt vinovați pentru starea în care se află deoarece nu muncesc, altfel spus sunt leneși, și puținul pe care îl câștigă îl dau la cârciumă pe băutură, cu alte cuvinte sunt bețivi. Totul se reduce la aceasta; lenea și beția țăranului sunt alfa și omega credințelor conservatoare în problema țărănească. Convenabil, nu? Dar haideți să vedem textele în sine. Primul

²⁴ *Ibidem*, p. 241.

²⁵ *Ibidem*, p. 243–245.

²⁶ Iacob Negruzzi, *Începuturile literare ale lui Constantin Negruzzi*, în loc. cit., p. 544–545.

articol unde vinovăția țărănimii apare cu claritate este intitulat *Pentru ce și pentru că* și pune în scenă un dialog imaginar:

Pentru ce cea mai mare parte din țăranii noștri sunt rău îmbrăcați și rău lăcuți? / Pentru că sunt leneși. / Pentru ce sunt leneși? / Pentru că sunt dedați la beție. / Pentru ce se pleacă ei la acest nărav? / Pentru că nu-i învață nime, că prin beție se lipsesc nu numai de puținul avut ce au, ci și de sănătate. [...] / Pentru ce locuințele țăranilor noștri sunt rău clădite, rău învălitate, fără aer, fără lumină? / Pentru că s-au deprins a trăi astfel și pentru că se lenesc a le face mai bune. [...] / Pentru ce n-au livezi? / Pentru că se lenesc a sădi și a hultui pomi. / Pentru ce cei mai mulți în toată primăvara își fac garduri și ocoale nouă? / Pentru că le ard iarna. / Pentru ce le ard? / Pentru că se lenesc a-și aduce lemne de la pădure. [...] / Pentru ce mulți din copii mor de vărsat? / Pentru că se lenesc a-i duce la doftorul rânduie că să-i hultuiască. / Pentru ce mulți din țărani mor de junghiu și de langoare? / Pentru că se îmbată și cad pe sub garduri, unde răcesc și se primejduesc²⁷.

Citești și nu îți vine să crezi că un om al veacului, cum îi place să spună, poate să gândească atât de caricatural. Toate nenorocirile de pe capul țăranilor contemporani se datorează celor două vicii care îi rod ca molia trunchiul copacului: lenea și beția. Unde erau abuzurile proprietarului? Dar ale stăpânirii? Corvezile? Se pare că ele existau doar în mințile înfierbântate ale tinerilor săi colegi de generație, liberalii. Ulterior, revine cu un text, *Despre locuințele țăranilor noștri*, unde, cei bănuți deja, macină subiectul în moara implacabilă a lenei și beției:

Locuințele sătenilor noștri sunt foarte proaste, foarte urâte și foarte nesănătoase. Fără a cere ca săteanul să aibă o casă mare, încăpătoare și clădită arhitectonicește, voim a arăta că dacă ei sunt atât de rău locuiți, vina este numai a deprinderii și mai vartos a *lenii*, această maică a tuturor ticăloșiilor [...]. După așezământ, fiecare sătean primește zece prăjini sau 360 st. cvadrați pentru clădirea casei și a heiurilor trebuitoare; loc mai mult decât de ajuns. Însă mai totdeauna el rămâne deșert, afară de câte un ogoraș care se vede rareori lângă vreo casă. Pentru ce? Pentru că țăranul, stăpânit de beție nici cum nu îngrijește de casa sa; femeia face ce poate. Ea, dacă-i mai rămâne vreme, pune câțiva popușoi sau niscăi legumi cu sapa. Bărbatul păzește mai mult crâșma! [...] Ce trebuie pentru toate acestea? Nimic altă decât să se ducă mai rar la crâșmă, căci cu o sută de lei economisiți din băutură și cu puțină hârnice, și-ar putea face o locuință bună și odihnitoare și prin urmare un trai sănătos și mulțumit²⁸.

Aproape că nu mai are rost să continuăm, întreaga patologie socială rurală este aruncată în spinarea țărănimii. Am crezut inițial că tonul și forma discursului sunt dictate de ideologia revistei, sprijinită de *Departamentul averilor bisericesti și al Învățăturilor publice* cu 20 000 de lei pe an²⁹, și că autorul se adaptează acestor cerințe. Dar dacă îndrumătorul publicației, Negruzzi însuși, impune aceste două teme moralizatoare? Nu cumva sunt credințe intime ale sale și ale ideologiei la care aderă? Dacă autorul nostru nu ar fi crezut în ceea ce scria în „Săptămâna”, nu ar fi revenit, peste ani, cu exact aceleași idei în celebrele scrisori către Ion Ionescu de la Brad, unde lucrurile sunt chiar mai clare și mai explicite. Să-i dăm cuvântul:

²⁷ C. Negruzzi, *Opere complete*, vol. I, p. 361–363.

²⁸ *Ibidem*, p. 379–380.

²⁹ Liviu Leonte, *op. cit.*, p. 46.

Am zis-o și voi zice-o totdeauna: aceea ce împilează pe locuitorul sătean, nu e abuzul parțial a subprefectului sau a jandarmului, nu e nici boerescul, nici posesorul grec, sunt două vițiuni ce-au prinsă rădăcină în el: lenea și beția. Cu toată strigarea falșilor filantropi, observatorul nepărtinitor, urmărind pas cu pas pe sătean, se încredințează că toate relele lui provin de la aceste două vițiuni. Țăranul, și cel mai ticălos, își mântue toată treaba câmpului și a lui și străină, toate angăriile, toate sarcinile, de la 1 aprilie până la 1 octombrie. Ce face el celelalte șase luni ale anului? Gândești poate că cărașește, ca să-și câștige cu ce să-și plătească birul? Dar birul, domnul meu, îl plătește femeia lui cu zece pasări care duce la târg. Gândești poate că își curăță fănațul de mărăcini, sau își gunosiește ogorul, ca să îmbunătățească pământul, sau lucrează altceva? Nici de cum. Gunoarul zace în mari măgle la nasul lui. Cum are o vacă dinaintea ușei, câteva cară de păpușoi și o slănină în pod, de duminică până sâmbătă bea în crâșmă, sau doarme pe cuptor acasă. Când îl deșteaptă din somnul beției boii care trag de foame la ușa lui, abia se scoală de se duce șovăind până la ocol, ca să le dea o sarcină de nutreț, sau să rupă un braț de vreascuri din gardul ogrăzei ce l-a mrejit primăvara, ca să întetească focul din vatră; apoi..., dar ce să mai lungesc acest trist tablou! Ajunge că jumătate de an săteanul nu face nimic, sau cel puțin nimic bun. Petrece în torpoare ca marmota în vizuine. Vezi, deci, domnul meu, că la asta nu e de vină nici subprefectul, nici beilicul, nici *grozavul* boieresc, nici jandarmul, ba nici posesorul grec. Cauza este *lenea*: cauza este *beția*³⁰!

Rândurile acestea sunt scrise în 1859, pe când participa la recensământul populației și fără îndoială se afunda, fără voia sa, în infernul rural. Textul dovedește cât de partizană poate fi privirea și deci cunoașterea nemijlocită a realității. Acolo unde un Bălcescu ar fi acuzat rezultatul secolelor de exploatare a țăranimii, al acelei „monstruo-zități soțiale”, Negruzzi vede doar consecințele lenei și beției! Or, situația care se înfățișează amândurora este aceeași! În această teribilă scrisoare, imaginea țăranului moldovean este aceea a unui alcoolic care, la 40 de ani, este o epavă cu

[...] ochii turburi, cu fața bugedă, seamănă un bătrân trecut, care abia își poartă capul greu pe un trup enervat și gârbovit de otrava rachiului și pentru că acest vițiu, în contra altora, sporește cu vârsta, trei [două – n.n.] treimi din populația satească mor *nebuni*! Când vei adăugi apoi că alcoolul acesta se consumă prin mâna jidanului, acest polip sugător ce stoarce măduva românului, că, fără muștrare de cuget, el amestecă în spiritul ce-l vinde: tutun, sămânță de mac, vitiol, etc... adică opiu și nicotină, și alte ingrediente veninoase, judecă ce se face cu vieța bietului țăran, și nu te mira dacă mortalitatea e mare³¹.

Aici parcă apare o umbră de simpatie față de „bietul țăran”, mereu îndatorat cârciumarului evreu. În tipul acesta de discurs, țăranul este totdeauna compătimit pentru suferința pe care o îndură din partea străinilor: cârciumarul evreu, arendașul grec, etc.; dar niciodată nu este o victimă a proprietarului sau arendașului român. Iar dacă vina nu poate fi pusă pe seama străinilor, atunci este pur și simplu aruncată pe victima însăși. Suntem aici, cu aceste scrieri, în miezul unei dispute ideologice care a zdruncinat societatea românească o bună parte a secolului al XIX-lea: mizeria țărănească pe care o observă toți este pusă de către ideologii liberali pe seama unui trecut imemorial de asuprire și de erodare a bazei economice a gospodăriei țărănești, agravat de abuzurile nesfârșite, cât se poate de contemporane, ale proprietarilor și administrației. Concluzia logică a unei astfel de viziuni este că vexațiunile trebuie să înceteze, iar baza economică a gospodăriei rurale trebuie restabilită prin împroprietărirea țăranilor. De cealaltă parte a

³⁰ *Ibidem*, p. 326–327.

³¹ *Ibidem*, p. 327–328.

barierei ideologice, mizeria țărănească este pusă pe seama viciilor țărănimii, dintre care vedetele sunt lenea și beția; se adaugă exploatarea și persecuțiile la care străinii supun clasa țărănească autohtonă. Abuzurile străinilor trebuie să înceteze, și de aici înversunarea clasei politice autohtone, încăpățânarea de a nu acorda drepturi politice evreilor. În consecință, țărănimea trebuie supusă unui proces îndelung de moralizare. Elementele cele mai eficiente ale acestui proces de moralizare sunt preoții rurali pe care Negruzzi, când îi scrie lui Ion Ionescu, nu-i uită:

[...] bisericile cele mai bune și rânduiala serviciului sunt numai la moșiile boierești, iar cele proaste și care nici merită a purta numele acesta le găsești la moșiile clerului și la acele răzeșești. Și știi de unde vine aceasta? Pentru că boierii bătrâni, cu toate defectele lor, erau deprinși a respecta relegea; și pentru ca să mărească pe Dumnezeu, poate și pentru ca să li se ierte păcatele cele multe, îi înălțau locașe mărețe și frumoase. Cât pentru cler, el, ca parte duhovnicească, crezându-se fără păcate, nu socotea de nevoie a face atâtea complimente lui Dumnezeu, în numele căruia greșia (dacă clerul poate vreodată greși). Cu răzeșii era alta. Acești oameni simpli, având preoți dintre dâșii, adică stăpânitori de pământ ca și ei, îi vedeai că se ocupau nu cu biserica, ci cu crâșma. Preoții începeau întâi a clădi crâșme pe jărbuțele lor; lumenii îi imitau, mai vârtos, că crâșma aducea venit, iar biserica numai cheltuială. Și apoi, d-ta știi ce face exemplul; cunoști proverbul femeiei leneșe, pentru care era sărbătoare toată săptămâna: luni, Lunei; marți, Macovei, ș.c.l. afară de duminică când zicea că: dacă va lucra preoteasa va lucra și ea. Guvernul, în solitudinea sa pentru binele sătenilor, voește a înființa școli comunale. Nimic mai frumos și mai de laudă, însă în câtă vreme nu va avea un cler pentru sate, care să insuflă poporenilor, pe lângă datorințele relegei, moralitatea, respectul legii și dragostea muncii, mă tem foarte că toate vor fi în zadar. Dovadă, mai multe sate în țară, unde proprietarii statornicind școli pentru băeții sătenilor, acești juni, îndată ce învață a ceti și a scrie, desprețuind meseria părintească, munca câmpului cea binecuvântată, își părăsesc părinții, se duc în orașe unde-i așteaptă toate vițiurile ce au mai rămas încă neîmpământenite prin țară. Acolo, îmbrățișând breasla *ciocoimei*, cea mai mare insultă ce puteau face părinților, se tăvălesc din casă în casă, și din cafenea în crâșmă până ce își sfârșesc niște ticăloase zile prin spitale! Pentru ca să avem săteni buni, ne trebuie, *mai întâi de toate*, preoți buni. Țăranul n-ascultă pe nimeni ca pe preotul său³².

Cele două viziuni în problema socială, despre care vorbeam mai sus, cea liberală și cea conservatoare, cu elementele lor caracteristice, nu sunt în realitatea trăită chiar atât de tranșant delimitate pe cât am vrea să credem. Par mai degrabă seturi de opțiuni, din care fiecare își construiește propria variantă ideologică. Dar dincolo de credințele despre starea morală a țăranilor, de modul abuziv sau onest prin care boierii ajung în stăpânirea întinselor lor moșii, elementul care desparte, în cele din urmă, apele pare să fie atitudinea față de împroprietărirea țăranilor.

De când le-am văzut, m-am întrebat: de ce oare Ion Ionescu de la Brad face publice aceste scrisori?; cu al căror conținut nu putea fi de acord în totalitate. Pentru a-l compromite pe Negruzzi în ochii partidei liberale moldovene? Dar după articolele din „Săptămâna” cred că nimeni nu mai avea dubii despre opiniile înaltului funcționar de stat Negruzzi în chestia socială. În 1855, el explică pe înțelesul tuturor ceea ce credea despre mult plănuita și dezbătuta reformă agrară:

De câtva vreme n-auzim vorbindu-se decât de reforme. N-auzim strigând decât: „Emanciparea țăranului, desființarea boerescului, împărțirea proprietăților” ș.c.l. *La propriété est un*

³² *Ibidem*, p. 325–326.

vol [...]. Frumoase cuvinte! Atâta numai că nu sunt logice. Să ne tâlmăcim mai bine: ziceți că voiți să emancipați pe țărani. Dar oare țăranul nu e slobod? El este volnic a se strămuta unde va voi, fără paguba sa (Art. 124 al Regulamentului). Vreți să desființați boierescul? Dar după ce s-a ridicat dijma, care singură era o umbră de vasalitate, ce este boierescul decât o învoială între proprietar și muncitor? [...] Vreți împărțeala proprietăților? Dați-mi voie să vă întreb cu ce drept (logic, nu sofistic) vreți să-mi iau lucrul meu, de nu cumva pentru că d-l Prudhon au zis: Proprietatea e o tâlhărie? [...] dacă un stăpân de moșie are o bucată de pământ, de asemenea și țăranul are și el o proprietate, munca sa. Dacă deci țăranul are trebuință de pământ, nu mai puțin stăpânul de moșie are trebuință de muncă. Tranzacția e lesne. Proprietarul dând pământ va primi muncă, și țăranul, dând munca, va primi pământ. Acest princip statornicindu-se, nimeni nu s-ar putea socoti asuprit. Boierescul, care sună atât de rău la auz, s-ar prefăce în învoială reciprocă și proprietatea ar fi în adevăr nejignită și întemeiată pe baze statornice³³.

Altfel spus: ce reformă agrară?! Nicio reformă agrară! Proprietatea boierilor asupra moșiilor trebuie să rămână „nejignită”, țăranii urmând să obțină pământul mult dorit nu ca proprietate ci, prin înțelegere cu proprietarii, să capete doar dreptul de a-l munci. Atât și nimic mai mult! Este cea mai radicală poziție conservatoare în problema agrară. Dacă revenim la scrisorile către Ion Ionescu de la Brad, e clar că publicarea lor nu-l mai compromitea în niciun fel pe Costache Negruzzi, el era deja suficient de compromis! Atunci, singura variantă de lucru rămasă ar fi că, parțial măcar, și Ion Ionescu de la Brad credea, la 1859, că lenea și beția sunt principalele flageluri sociale ale lumii rurale. Sunt stereotipuri extrem de persistente, de sub a căror apăsare țăranul nu ieșea. Vor avea cale deschisă și în a doua jumătate a secolului, după cum a dovedit Vlad Popovici³⁴, dar sunt evident mult mai vechi. În martie 1848, Consulul Franței revoluționare la Iași, în informarea pe care o trimite ministrului Lamartine, schițează portretul moral al țăranului în aceleași culori ca și Costache Negruzzi: este victima cârciumarului evreu care „dezvoltă în ei obiceiul beției”; iar alții, bănuim că unii precum scriitorul nostru, „îl acuză [...] de lene”. Totuși, spre deosebire de Negruzzi, consulul are înțelepciunea să adauge că „acesta este viciul obișnuit al celor care lucrează pentru alții și nu se bucură de roadele muncii lor”³⁵.

Și ca să nu mai fie niciun dubiu asupra a ceea ce gândește Costache Negruzzi despre țăărani, încheiem spunând că, în calitatea sa de înalt funcționar al Vistieriei, îi găsim numele pomenit într-o urâtă afacere: alungarea unor țărani de pe moșia Bucium din ținutul Roman, proprietate a Profirei Negruți. La un moment dat, cei prigoniti arată că plângerile lor nu au fost luate în seamă de Vistierie „unde nepotul d-sale, aga Costache Negruți, se află director”³⁶. Cu alte cuvinte, îl acuză că se solidarizează cu ruda sa, în defavoarea dreptății și a sărmanilor. După textele citate în paginile de mai sus, nu cred că ar trebui să fim prea surprinși.

³³ *Ibidem*, p. 390–391.

³⁴ C. Bărbulescu, Vlad Popovici, *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții*, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2005, p. 105–170.

³⁵ *Anul 1848 în Principatele Române*, tomul I, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl” S-sor Ion St. Rasidescu, 1902, p. 212.

³⁶ Gh. Platon, *Izgonirea țăranilor răzvrătiți de pe moșii. Contribuții la cunoașterea frământărilor țărănești din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, extras din *AȘUI*, secțiunea III (științe sociale), a. Istorie, Monografii, 1, 1966, p. 57–60.

Un alt fel de țărani

Dacă imaginea țăranului alcoolic și leneș iese la lumină în scrierile lui Costache Negruzzi în anii tensionați după revoluția de la 1848, ei bine, înainte de această dată, Negruzzi cunoaște și un alt fel de țărani, care se aseamănă mult mai mult cu cei ai colegilor săi de generație. După ce ai văzut ceea ce gândește în deceniul ce urmează revoluției, nici nu îți vine să crezi că tot el, într-un text publicat în „Dacia Literară”, admiră țăranii și îi consideră vrednici urmași ai strămoșilor latini:

Privească cineva pe acești tineri flăcăi cu pălăriile rotunde împodobite cu pene de păun și cu roze, cu pletele lăsate pe spate în unduioase coame, cu cămașa albă ca zăpada, încinși cu curele late, cusute cu bumbi și cu ghioci, și zică învățatul anticar de nu e asta cea tunică virilă, atât de prețioasă la romani; vază aceste opinci legate cruciș pe pulpele lor picioare și tăgăduiască că nu sunt coturnele romanilor? Costumul fetelor e destul de pitoresc și simplu. Vezi astă tânără față cu părul împletit în două cosițe, ce cad ca niște vițe de aur pe feciorescul ei sân? Poartă o cămașă cusută cu alțițe; e împrejurată cu o fotă albastră ca viorica de pe fruntea ei, și în picioare are pantofi galbeni sau roși. Nevestele se deosebesc prin ștergarul sau fesul roșu, ce poartă, și însă, această simplitate e mult mai de preferat decât toate zorzoanele magopațelor din orașe³⁷.

E drept că pe atunci avea 32 de ani și încă nu se împlinise un an de la căsătoria cu Maria Gane, fiica spătarului Dumitrache Gane, alături de care își va petrece întreaga viață. Era o stea în plină ascensiune pe cerul literaturii naționale, dar și al politicii. Era un alt om. În această primă etapă, scrie poezii în stil folcloric precum *Doină nouă*³⁸ (ce datează se pare din 1838), care anticipează *Doinele* lui Alecsandri; publică în „Albina Românească” din februarie 1842 fabuloasa *Păcală și Tândală sau morală moldovenească*, devenită în 1857 *Scrisoarea a XII-a*³⁹. În acest din urmă text se dovedește nu numai un stilist desăvârșit, ci și un extraordinar cunoscător al paremiologiei populare. Trebuie să mărturisesc umil că la 1842, înainte de nașterea folcloristicii românești, Costache Negruzzi pune într-un text mai multe proverbe decât aș putea debita eu însumi azi, la aproape două secole după el și după publicarea a mii de volume de texte folclorice din toate genurile. Cu alte cuvinte, el este un extraordinar cunoscător al folclorului pe care îl valorifică în textele sale. Dar toate au un sfârșit, care în cazul lui a fost numirea în octombrie 1843 ca director al Vistieriei, funcție pe care o ocupă până în septembrie 1849. În cazul lui, nu revoluția a ucis literatura, ci funcția și transformarea în înalt funcționar de stat.

Tentația istoriei

Ca toți colegii săi de generație, Costache Negruzzi nu rezistă tentațiilor istoriei. Scopul său nu este, ca acela al lui Bălcescu sau Kogălniceanu, de a pune în fața contemporanilor oglinda magică a boierilor și țăranilor de altădată și a relațiilor dintre ei și pământul pe care îl muncesc unii și pe care trăiesc cu toții. În 1840, când publică nuvela *Alexandru Lăpușneanu*, el nu scrie istorie, ci literatură. Dincolo de calitățile stilistice ale nuvelei, remarcate de toți criticii, ne putem întreba: de ce oare alege să scrie despre

³⁷ C. Negruzzi, *Opere complete*, vol. I, p. 347–348.

³⁸ Constantin Negruzzi, *Opere*, vol. I, 1974, p. 129.

³⁹ Idem, *Opere*, ediție critică, note și variante de Liviu Leonte, București, ed. cit., 2009, p. 282–287, 1097.

cvasi-necunoscutul Vodă Lăpușneanu? Pentru că el nu are aceleași înclinații ca Bolintineanu, iar scopul său nu este de a preamări gloria strămoșilor. E greu de spus de ce alege un asemenea personaj istoric, dar mai ușor este să remarci accentele sociale ce vin din sensibilitatea contemporană și pe care le transferă în veacul al XVI-lea. Atunci când Spancioc îl întreabă pe Vodă, la intrarea în Moldova, cu ce va „sătura lăcomia acestor cete de păgâni” ce-l însoțeau pe domnitor, răspunsul vine neîndurător: „Cu averile voastre, nu cu banii țăranilor pe care-i jupuiți voi, dar au venit vremea să vă mulg și eu pe voi”⁴⁰. Iar pregătirea ospățului de la Curte, care se va transforma în măcel, nu este decât o expresie și mai clară a acestui nou mod de a privi societatea vremii:

La curte se făcuse mare gătire pentru ospățul acesta. Vestea se împrăștiase că domnul se împăcase cu boierii; și boierii se bucurau de o schimbare ce le da nădejde că vor pute ocupa iarăși posturi, ca să adune nouă avuții din sudoarea țăranului. Cât despre norod, el era indiferent; el din împăcarea aceasta nu aștepta vreun bine, nici prepunea vreun rău. Norodul se învoia cu oblăduirea lui Alexandru-vodă; cărtia numai asupra ministrului său Moțoc, care întrebuița creditul ce avea la domn, spre împilarea gloatei. Căci deși erau neconținute jalobele obștei pentru jăfuirile lui Moțoc, Lăpușneanu sau nu răspundea, sau nu le asculta⁴¹.

Dacă stai să te gândești puțin, în textele de mai sus Costache Negruzzi parcă vorbește despre țăranii și boierii din preajma revoluției pașoptiste. Iar boierimea nu este deloc cruțată, chiar dacă cel ce pronunța sentințele este sanguinarul Vodă. Nu ne mirăm, așadar, că Mihail Kogălniceanu l-a crezut o vreme în aceeași tabără cu el.

Dar el se afundă în trecutul istoric și mai târziu, într-un text publicat în 1855, dar care este datat 1845, spre a deveni, în 1857, *Scrisoarea a XIX-a*. De data aceasta, incursiunea va fi condusă nu în chip de literat, ci de istoric în adevăratul sens al cuvântului, iar îndepărtatele meleaguri atinse sunt tocmai cele ale descălecatului, unde descoperă o societate patriarhală, prosperă, dar războinică:

Dragoș, fiul lui Bogdan, prinț român, vine la 1352 și întemeiază statul Moldaviei, stat de oameni agricoli, care își petrec viața cu agricultura și păstoria. Pre dânsul îl urmează mai mulți domni buni, căci inima poporului ce ocărmuiau era bună, nefiind încă stricată de vițuri. Românii sub urmașii lui Dragoș petrec o viață primitivă, și traiul lor tînit, patriarcal și virtuos adună lângă ei pre pribegii lor frați. Colonia se mărește. Răpidea ei sporire ațâță invidia vecinilor lor; ei însă își păstrează naționalitatea. Ferul plugului se preface în lance, și resping puterea cu putere. Atunci colonia se face stat⁴².

Sunt frumoasele timpuri ale începuturilor pe care toți pașoptiștii le idealizau, punându-le în antiteză cu neajunsurile sociale contemporane lor; de fapt, Evul Mediu devine depozitarul fantasmelor sociale ale epocii în care este reinventat: secolul XIX.

Și dacă începuturile sunt atât de frumoase, iar contemporaneitatea este atât de înnegurată, înseamnă că undeva, pe parcurs, virtuțile începuturilor s-au pierdut, iar epoca medievală nu e străină de începuturile acestei întunecări:

Domnii [...] erau buni, și poporul era fericit. Încă aristocrația nu se înfiripase, și capetele acestei idere stînd între popor și ocărmuitor nu începuseră a mușca când pre unul, când pre altul. Năravurile erau simple, căci domnii erau simpli; ei erau pontifeci, legiuitori și părinți

⁴⁰ Idem, *Opere*, vol. 1, 1974, p. 80.

⁴¹ *Ibidem*, p. 86.

⁴² *Ibidem*, p. 270.

supușilor; [...] Veacul și împregiurările au silit pre Ștefan să ridice aristocrația. Oștirile erau compuse pe atunci din oameni aleși, pre carii românii îi numeau *boieri*, ce alergau la lupte, unii pentru glorie, alții pentru patrie, cei mai mulți pentru dobânzi și prăzi. Mărețul Ștefan îi dăruia cu sate și moșii, și darurile lui erau mari ca și el; căci punea hotar pământului dăruit culmele dealurilor, matcele apelor, adâncul văilor, și uneori orizontul! Pentru ca să locuiască pământul dăruit, îl împoporau cu prizonieri de la vecini – de unde veneau și numele acesta. Aceștia, ca niște vasali și servi, urmau pre stăpânii lor la război. Pe încetul, aste feude se înmulțiră. Boierii, pre carii bogăția îi sumețise, începură a ambiționa domnia; și încă Ștefan Marele nu putrezise bine în mormântul din mănăstirea Putna, când nepotul său Ștefan V e silit să omoare câțiva boieri, ca să stingă în sângele lor complotul ce sta gata a s-aprinde. Sângele acesta stropește mai multe inimi în care odrăsleşte duhul vrajbei și al răzvrătirii. Idra nu pere; ura și dușmănia se înțelinesc mai vârtos. Prilejul nu lipsește. Ragialii iubesc banii; ajutorul și favorul lor, domnii îl cumpără cu bani, boerii dau bani, ca să oboare pe domni; și de unde stoarce ăst nămol de bani? Din sudoarea poporului ce geme subț impilarea despotismului și a aristocrației! De aici începe un șir de domni răi, pentru că boierii sunt răi [...]. Țăranul se tăvăleşte în lipsă și în ticăloșie, părăsește plugul, căci munca și sudoarea lui abia îi dau cu ce să plătească contribuțiile, cărora neștiind ce nume să le deie, le numește *năpăști*; iar vițiurile – după pilda celor mari – se înrădăcinează în sufletul său⁴³.

Vedem că, în narațiunea decăderii medievale a Moldovei, Costache Negruzzi operează cu trei poli: Domnul, boierii și țărani, însă dinamica puterii e restrânsă la confruntarea dintre primele două. Țărănimea rămase ce a fost dintotdeauna: o masă de producători, buni de luat la oaste și de pus la coarcele plugului; turma care trebuie „mulsă”, dar care, prin reflexele democratice ale epocii, este privită cu simpatie. Pe când boierimea, chiar și la un boier precum Costache Negruzzi, este asociată cu tirania, trădarea și slăbirea statului: o clasă parazită care trebuie să dispară.

Iar acum, în chip de încheiere, pot spune că, dintre toți pașoptiștii, Costache Negruzzi mi-a părut cel mai complicat. Este un personaj paradoxal: când liberal, când conservator până la limita de jos a reacționarismului; înalt funcționar sub Mihail Sturdza, dar demolator, prin urmași, a posterității acestuia; iubitor de înțelepciune țărănească, dar disprețuitor al acelorași țărani pe care îi consideră *in corpore* leneși și bețivi; neamsetecat în agitațiile revoluționare din Moldova anulului 1848, dar admirator (oare?) al revoluției muntene. Un personaj care joacă la ambele „capete” ideologice și pe care prin urmare nu îl mai iubește nimeni. Un amestec de contradicții pe care doar duplicitatea le mai poate explica; sau incompleta cunoaștere a istoricului de astăzi. Căci și în cazul recuperării operei sale avem același paradox: ediții peste ediții de opere „complete”. Prima este inițiată de Iacob Negruzzi, la scurt timp după moartea tatălui. La începutul secolului al XX-lea, apare a doua, coordonată de E. Carcalechi și Il. Chendi, învinuită că „altera sau denatura textele scriitorului”⁴⁴, crede cu bună dreptate Liviu Leonte, editorul operelor negruzziene din perioada comunistă. Această din urmă ediție este realizată profesionist, e adevărat, dar nefiind dusă la capăt, devine chiar mai incompletă decât ediția Carcalechi. Aceasta din urmă are totuși meritul că aduce în fața cititorului măcar scrisorile publicate prin reviste, între care și celebrele scrisori către Ion Ionescu de la Brad, atât de importante pentru cercetarea noastră; plus trei scrisori inedite. Dar astăzi, marea frustrare a celui care încercă să cerceteze opera și viața lui Constantin Negruzzi constă în faptul că nu are la dispoziție decât o parte infimă din corespondența scriitorului: trei scrisori publicate de I. E. Torouțiu în volumul II din *Studii și documente*

⁴³ *Ibidem*, p. 271–272.

⁴⁴ *Ibidem*, p. XLII.

literare și alte două către Mihail Kogălniceanu, oferite curioșilor de Augustin Z. N. Pop⁴⁵; plus cele apărute în ediția Carcalechi. În total, opt scrisori ale părintelui nuvelei românești, editate în 152 de ani de la moartea autorului! Iată o contraperformanță demnă de remarcat a istoriei literare românești!

THE PEASANT OF COSTACHE NEGRUZZI
(Summary)

Keywords: peasantry, political romanticism, agrarians relations in Romanian Principalities, 19th century.

Costache Negruzzi is a writer hard to introduce in ideological stencils: now liberal, now conservative, till the low limit of reactionarism; high clerk under Mihail Sturdza but demolator, through descendants, of his posterity; lover of peasant wisdom but disdainful of the same peasants that he considers lazy and drunkards; not mingling into the revolutionary agitations in Moldavia in 1848, but admirer (really?) of the revolution in Muntenia. A person that plays at both ideological sides and who eventually is not loved by anyone. A mixture of contradictions that might be explained by duplicity... Consequently, the peasant's image in his writings is also fragmented. In his writings before 1848, his peasant resembles much with that of his colleagues of generation, that is the peasant is a true descendant of Roman ancestors, the Romanian by excellence. In his writings after 1850 though, the peasant acquire all the attributes from the conservative ideology: a poor being at the low limit of subsistence because of his laziness and drunkenness.

⁴⁵ Augustin Z. N. Pop, *Câteva contribuții documentare la opera și biografia lui Costache Negruzzi*, în „Limbă și literatură”, anul XXI, 1969, p. 89–93.

LIVIU BRĂTESCU*

PROBLEMA EVREIASCĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Intrată cu multă determinare în procesul de racordare la modelul european de cultură și civilizație, societatea românească asimila, într-o perioadă relativ scurtă de timp, din secolul al XIX-lea, aproape toate elementele unui proces modernizator. Instituții noi și reforme economice deveneau parte a unui proces real de transformare a întregului spațiu cultural-politic. Discursul critic față de ritmul accelerat al modernizării societății românești făcea trimitere la necesitatea unei temperări a acestuia și nu la utilitatea lui. Acribia manifestată de o adevărată școală de gândire, cu reverberații serioase și la nivel politic nu a cuprins în acida analiză și modul în care tocmai agenții cei mai fervenți ai modernizării se raportau încă de la începutul intrării lor pe scena publică, la modul, destul de îndepărtat de tiparele modernității, în care era percepută alteritatea.

După constituirea statului român modern la 24 ianuarie 1859, devenea destul de limpede faptul că modernizarea era văzută mai mult ca o expresie a transformării economice și politice, nu și una a mentalităților și a raportării la „celălalt”¹. „Transferul” de instituții și de legislație economică nu a presupus un efort de înțelegere a complexității relațiilor sociale dintr-o comunitate aflată într-o anume dinamică, care să fi contribuit la o creștere a capacității de înțelegere a aspirațiilor tuturor celor angrenați în procesul amintit. Dincolo de aceste prime observații trebuie să avem în vedere faptul că puțini competitori politici, aproape indiferent de familia politică din care făceau parte, depun eforturi, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, să-l înțeleagă pe „celălalt”². Dorința de a depăși un anumit tipar mental³ și înțelegerea modului de gândire al celuilalt, care ajuns în spațiul românesc încearcă să-și păstreze cultura și identitatea moștenită din mediul în care s-a format, nu au fost eforturi coerente, care să devină parte a unui proiect politic sau socio-cultural bine conturat.

Din întreaga problematică a raportării la celălalt în spațiul românesc, dosarul problemei evreiești, așa cum a fost denumită întreaga dezbateră pe tema drepturilor și libertăților etnicilor evrei de la nordul Dunării, a fost fără îndoială cel mai delicat⁴.

* Cercetător științific gradul II, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ Adolphe Stern, *Din viața unui evreu român*, vol. I, București, Editura Hasefer, 2001, p. 29–31.

² Dumitru Ivănescu, *Situația evreilor din Principate în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România, rolul factorului alogen, 1832–1918*, Iași, Editura Junimea, 2002, p. 120.

³ Sorin Alexandrescu, *Privind înapoi modernitatea*, București, Editura Univers, 1999, p. 15.

⁴ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și problema evreiască*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 26–28. „Creând între evrei și neevrei o mulțime de relații noi, raporturile dintre cele două grupuri înscriindu-se odinioară în mod esențial la nivelul relațiilor economice, lumea modernă a făcut din problema

Angajamentele luate în timpul revoluției de la 1848⁵ aveau să creeze un nivel de așteptare foarte ridicat. Prezența pictorului Rosenthal în prima linie a revoluției⁶, pentru a da doar un exemplu din seria etnicilor evrei implicați în acțiunea revoluționară, nu a constituit, pentru factorii decidenți din statul român, o imagine care să se perpetueze și să contribuie la producerea unei schimbări de atitudine față de comunitatea evreilor din spațiul românesc, ba dimpotrivă⁷. În aceste condiții, reglementările cuprinse în Codul Civil⁸, care prin conținutul lor echivalau cu o recunoaștere a emancipării politice, reprezentau un demers cu adevărat salutar și solitar în același timp. Din nefericire, timpul scurs din momentul intrării lui în vigoare (decembrie 1865) și până la abdicarea lui Al. I. Cuza (februarie 1866) era unul prea scurt pentru a fi pus în aplicare⁹.

Expresie a colaborării unor forțe politice aflate în poziții antagonice, îndepărtarea lui Alexandru Ioan Cuza și instalarea unui nou regim politic, la 11 februarie 1866, evidențiau în scurt timp faptul că negocierile purtate între aliații de conjunctură avuseseră în vedere doar instalarea unui regim politic diferit, dar nu se ocupau și de modul în care urma să arate noul stat. Constituția promulgată la 1 iulie 1866 de către noul monarh, expresie a compromisului politic dintre grupările ideologice reprezentate în Parlament în primăvara anului 1866, în ciuda unui pronunțat caracter liberal, nu institua o altă raportare a societății românești la comunitatea evreiască¹⁰. Procesul de modernizare declanșat și la nivelul societății românești producea, în mod evident, o diversificare a relațiilor dintre etnicii evrei și cei români, relațiilor economice alăturându-li-se altele noi; dar nu în ultimul rând apărea mai multă „pasiune” în privința relațiilor reciproce și aceasta pentru că fiecare tindea să vină cu propria sa soluție, pe care o considera normativă. De modul în care problema era soluționată depindea în bună măsură și integrarea evreilor, ea putând fi considerată ca o măsură legitimă sau dăunătoare, cu o contribuție la supraviețuirea sau dispariția lor¹¹. Schimbarea politică produsă la începutul anului 1866 crease numeroase așteptări în această direcție¹², dar și puternice neliniști provocate de absența unor declarații ferme din partea noilor autorități cu privire la cadrul de conviețuire al românilor și evreilor¹³. Tensiunea resimțită din acest motiv la nivelul opiniei publice¹⁴ devenea repede pretextul refuzului de a produce modificări de substanță în relațiile intercomunitare, elita politică de la București reglementând într-un sens restrictiv problema acordării cetățeniei române etnicilor evrei prin articolul 7 din noul pact

evreiască o chestiune din ce în ce mai pasională” (Josy Eisenberg, *O istorie a evreilor*, București, Editura Humanitas, 1993, p. 247).

⁵ Cătălin Turliuc, *Etnicitate și naționalitate la 1848*, în Dumitru Vîtcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *op. cit.*, p. 52; Leon Volovici, *op. cit.*, p. 25.

⁶ Victor Neumann, *Istoria evreilor din România*, Timișoara, Editura Amarcord, 1996, p. 134.

⁷ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 25.

⁸ Dumitru Ivănescu, *op. cit.*, p. 120.

⁹ Victor Neuman, *op. cit.*, p. 169.

¹⁰ În mod practic vorbim de un regres, pentru că proiectele de constituție elaborate în preajma revoluției de la 1848 acordau evreilor o anume egalitate în fața legii, fapt care nu se mai regăsea în noua constituție (Leon Volovici, *op. cit.*, p. 26–28).

¹¹ Josy Eisenberg, *op. cit.*, p. 247.

¹² Ana Maria Vele, *România și Franța în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Controversata chestiune evreiască*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009, p. 6; Eduard Gherghely, *Progresul și Evreii în România*, Botoșani, 1866. Despre relația evreilor cu noul regim politic avea să prezinte o analiză Berman Margulies, *Sunt evreii români dinastici? Un cuvânt la timp și o rectificare de rigoare*, Brăila, Tipografia Românească, 1932.

¹³ Liviu Neagoe, *Antisemitism și emancipare în secolul al XIX-lea. Dileme etnice și controverse constituționale în istoria evreilor din România*, București, Editura Hasefer, 2016, p. 181.

¹⁴ Victor Neumann, *op. cit.*, p. 169.

fundamental al României¹⁵. Întrebarea care apărea în mod firesc în acest moment era: în ce măsură anumite decizii, precum cea amintită, reflectau tendința actorilor politici ai vremii de a fi atenți la glasul străzii, renunțând astfel la principii cu adevărat europene enunțate în perioada anterioară¹⁶; sau mai degrabă exprimau convingerile intime ale unor oameni care percepeau într-un mod aparte modernitatea¹⁷? Greutatea identificării unui răspuns provine mai ales din faptul că, după doar un an de la momentul fondator al monarhiei constituționale, guvernul de la București intra din nou în atenția Marilor Puteri, după abuzurile administrației locale din Moldova împotriva etnicilor evrei¹⁸. Protestele diplomației europene¹⁹ aveau să fie, după îndepărtarea guvernului liberal radical aflat sub influența lui I. C. Brătianu²⁰, estompate pentru câțiva ani, cea dintâi așteptând un moment prielnic pentru a-și impune voința.

După o primă jumătate de secol, în care societatea românească căutase o modalitate de rezolvare a problemei evreiești, ajungând în cele din urmă la situația inacceptabilă pentru comunitatea evreiască a articolului 7 din Constituția din 1866, perioada de după Războiul de Independență aducea noi provocări. O analiză asupra raportării principalilor actori politici ai sfârșitului de secol XIX la revendicările etnicilor evrei cu privire la obținerea de drepturi civice și politice este mai mult decât necesară. Scena politică, dar și marea majoritate a opiniei publice păreau dominate de discursuri și atitudini antisemite, interesul nostru fiind acela de a vedea în ce măsură vorbim de un curent majoritar sau, dimpotrivă, ne confruntăm cu voci izolate.

*

* *

Participarea la războiul ruso-turc din 1877–1878²¹ și numeroasele pierderi umane și materiale înregistrate de statul român generau o așteptare foarte mare, din partea autorităților de la București, dar și a populației, față de momentul recunoașterii independenței României de către marile puteri. Diplomația europeană reunită, mai întâi, în februarie 1878 la San Stefano²², ignora argumentele emisarilor români în favoarea acceptării României în rândul statelor independente, condiționând totul de rezolvarea unei probleme economice în favoarea bancherilor germani implicați în construirea căilor ferate din România (afacerea Stroussberg²³), de retrocedarea sudului Basarabiei către Rusia²⁴

¹⁵ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 98; Apostol Stan, *Putere politică și democrație în România (1859–1918)*, București, Editura Albatros, 1995, p. 47–52.

¹⁶ Victor Neuman, *op. cit.*, p. 165; Adolphe Stern, *op. cit.*, p. 33–36.

¹⁷ Victor Neuman, *op. cit.*, p. 173–175.

¹⁸ Liviu Brătescu, *I. C. Brătianu și politica externă a României (1866–1888)*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014, p. 80; Victor Neuman, *op. cit.*, p. 170; Ana Maria Vele, *op. cit.*, p. 79; Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, București, 1925, p. 253, *apud* Jehiel Michael Sorer, *La răspântie de veacuri. Evreii în 1900–1901. Fișe pentru o istorie a comunităților evreiești din România*, București, 2004, p. 253.

¹⁹ „Buletinul Alianței Israelite Universale”, Semestre premier, 1868, p. 25, *apud* Carol Iancu, *Franța și evreii din România (1856–1919). Permanențe și mutații*, în Carol Iancu, *Permanențe și rupturi în istoria evreilor din România, secolele XIX–XX*, București, Editura Hasefer, 2006; Ana Maria Vele, *op. cit.*, p. 80–84.

²⁰ Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 83.

²¹ Rusia declarase că motivul principal al declanșării războiului împotriva Imperiului Otoman era eliberarea creștinilor din Balcani, insultați și oprimați (Jehan de Witte, *Quinze ans d'histoire. 1866–1881*, Paris, 1905, p. 316).

²² Carol Iancu, *op. cit.*, p. 162–163.

²³ Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 252.

²⁴ Emil Diaconescu, *România și marile puteri după Congresul de la Berlin până la 1914*, Iași, Institutul Grafic „Presa Bună”, 1837, p. 14.

și de modificarea articolului 7 din Constituție²⁵. În același timp, cele trei solicitări amintite provocau un disconfort real suveranului român²⁶ și guvernului liberal condus de I. C. Brătianu²⁷. Dincolo de lupta putere-opoziție, ultima solicitare declanșa un val de contestații la nivelul clasei politice și, din acest motiv, privirile celor interesați de rezolvarea problemei evreiești²⁸ se îndreptau în mod firesc spre monarh. Surprinzător, în ciuda presiunilor externe, Carol I se plia perfect pe tendințele din spațiul public românesc, rostind de la tribuna Parlamentului, la 22 mai 1879, un discurs în care invoca pericolul invaziei evreiești tocmai în clipa în care guvernele europene pretindeau o revizuire a Constituției²⁹. Înțelegând posibilitățile limitate de negociere cu marile puteri³⁰, I. C. Brătianu încerca să se relegețimeze politic înainte de a lua o decizie, profitând de încetarea la termen a activității legislativului de la București pe 25 martie 1879 și intrând în mod firesc în alegeri, chiar dacă în felul acesta oferea opoziției terenul prielnic pentru inițierea unor noi critici la adresa guvernului liberal³¹. Formarea unei noi Adunări Constituante³² devenea în contextul amintit o decizie firească și chiar necesară. Suveranul, nesimțindu-se nici el prea confortabil cu presiunea creată asupra statului român³³, îmbrățișa o asemenea încercare de ieșire din impasul politic existent.

Campania electorală permitea diferiților competitori politici să se poziționeze conform viziunilor și intereselor pe care le aveau³⁴. Chiar dacă existau lideri din familia conservatoare care nu reușeau să evite retorica antisemită³⁵, P. P. Carp explica urmările acestei opoziții, la sugestiile formulate de Germania în cadrul Congresului de la Berlin³⁶, precum și riscul ca atitudinea României să fie interpretată drept o plasare în sfera de influență a Rusiei³⁷.

Într-un climat intelectual predispus să recepționeze favorabil acțiuni și discursuri naționaliste³⁸, dublat de o tensiune nu doar politică aflată în creștere³⁹, lideri precum

²⁵ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 161; Nichita Adăniloiaie, Paraschiva Căncea, Anastasie Iordache, *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, Editura Academiei, 1983, p. 270–271; Adolphe Stern, *op. cit.*, p. 121–122.

²⁶ Carol Iancu, *Evreii din România 1866–1919. De la excludere la emancipare*, București, Editura Hasefer, 1996.

²⁷ Un exemplu în acest sens îl reprezintă discursul lui I. C. Brătianu din Camera Deputaților de la 25 februarie 1879 (Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința națională românească*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 181; Mite Kremnitz, *Regele Carol al României*, Iași, Editura Porțile Orientului, 1995, p. 96).

²⁸ Carol Iancu, *Franța și evreii din România (1856–1919)*, p. 164.

²⁹ Înainte de revizuirea articolului 7, împământenirea putea fi obținută numai de străinii de rit creștin, iar achiziționarea de imobile rurale nu era legată de exercițiul drepturilor politice, ci era reglementată de legi civile care interziceau străinilor de rit necreștin să dobândească imobile rurale în România (*Istoricul PNL de la 1848 până astăzi*, București, Imprimeriile Independența, 1923, p. 116).

³⁰ Mite Kremnitz, *op. cit.*, p. 90.

³¹ Ziare precum „Presa” (31 mai/12 iunie) sau „Timpul” considerau că pentru România era preferabilă dispariția ca stat decât acordarea drepturilor politice pentru evrei.

³² Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți (1866–1914)*, București, Editura Silex, 1994, p. 47.

³³ Carol I către tatăl său: „În vreme ce în țară îmi scot numele că aș fi apărătorul drepturilor evreilor, străinătatea se plânge că nu desfășor destulă tărie ca să le apăr” (Ioan Căpreanu, *Istoria partidelor politice românești (de la 1859 la 2002)*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2009, p. 92).

³⁴ Liviu Neagoe, *op. cit.*, p. 200–2005.

³⁵ Biblioteca Națională a României, Colecții speciale, fond Brătianu, dosar 526, 23 mai 1879, f. 5–7.

³⁶ Ion Căpreanu, *op. cit.*, p. 93–94.

³⁷ V. Haneș, *Antologia oratorilor români*, București, Editura Soccec, f.a., p. 73.

³⁸ Paul Cornea, *De la Alecsandrescu la Eminescu, aspecte, figuri, idei*, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 184.

³⁹ „România Liberă” (30 mai/11 iunie 1879) și „Războiul” avertizau guvernul I. C. Brătianu asupra declanșării unor acțiuni violente a românilor împotriva evreilor, în cazul în care încercarea de transpunere în practică a revendicărilor evreiești ar fi fost dusă până la capăt.

Lascăr Catargiu și I. C. Brătianu își făceau un titlu de glorie din lupta dusă împotriva acordării cetățeniei române evreilor, ambii considerând că rezolvarea problemei evreiești era doar apanajul legislativului de la București⁴⁰. Terminarea campaniei electorale nu era însoțită de o clarificare a intențiilor pe care prim-ministrul I. C. Brătianu le avea cu privire la soluționarea principalei revendicări venite dinspre comunitatea evreiască⁴¹. Astfel, la 23 iunie 1879, Brătianu respingea proiectul de lege elaborat de comisia de specialitate a Camerei Deputaților; el nu recunoștea existența israeliților români și afirma că naturalizarea se putea face individual și prin lege specială⁴², prezentându-și în semn de protest demisia la 16 iulie 1879⁴³. În același timp, Brătianu le reamintea colegilor din Parlament întreaga sa activitate, axată pe lupta de apărare a drepturilor românilor⁴⁴. După mai multe polemici, negocierile purtate în această perioadă luau forma unui compromis, care permitea obținerea naturalizării doar pe cale individuală, excepție făcând cei care participaseră la Războiul de Independență. Proiectul era votat în Camera Deputaților la 6 septembrie, iar în Senat la 11 septembrie 1879 (sanționat și promulgat la 12–13 septembrie același an⁴⁵) și permitea României să intre efectiv în rândul familiei politice europene⁴⁶.

Pentru societatea românească, problema evreiască reprezenta, și în următorii ani, un subiect sensibil⁴⁷, persistând destule elemente comune cu mediul politic occidental⁴⁸. În spațiul german, spre exemplu, sub influența ideilor revoluționare de la 1848, se recunoștea acordarea de drepturi civice fundamentale (în Prusia în 1848, în Austria în 1851), fără ca aceasta să însemne eliminarea totală a restricțiilor privind accesul evreilor la funcțiile publice, în administrație, învățământ și armată⁴⁹. Dificultatea reală în ocuparea unor funcții politice era generată de imposibilitatea depunerii jurământului pe Evanghelie după obținerea unui mandat; dar pentru depășirea acestei situații se crea în 1871 un jurământ specific pentru evrei⁵⁰. În mod concret, în apropierea anilor 1870, emanciparea era un fapt încheiat în Franța, Anglia, Germania, Italia și Imperiul Austro-Ungar, iar în Rusia era în curs de desfășurare⁵¹. În același timp, *Alianța Israelită Universală*, înființată la Paris în 1860, își propunea, împreună cu *Jewish Association* din Londra, *Alianța Israelită* din Viena și *Board of Anglo Jewish Association* din New York, să contribuie la îmbunătățirea soartei evreilor din Orient, incluzând aici și spațiul românesc. Dincolo de astfel de preocupări, trebuie să amintim că, în Germania, se înregistra încă o cotă ridicată a antisemitismului, ca o formă de protest împotriva bogăției lui Bleichroder și a influenței lui Lasker⁵². Să nu uităm că în Ungaria un proces se finalizase cu achitarea

⁴⁰ I. C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, publicate de G. Marinescu și C. Grecescu, vol. V (1 mai 1879 – 30 aprilie 1880), București, Editura Cartea Românească, 1943, p. 11–12.

⁴¹ Ana Maria Vele, *op. cit.*, p. 200–201.

⁴² I. C. Brătianu, *op. cit.*, vol. V, p. 29; Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță, 1878–1914*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 38.

⁴³ După o săptămână, se formează un alt guvern, iar ministrul de Externe, Vasile Boreescu, îl informează imediat pe lordul Salisbury despre modificările pe care le suferea legea fundamentală a României (Ana Maria Vele, *op. cit.*, p. 228).

⁴⁴ I. C. Brătianu, *op. cit.*, vol. V, p. 11–12.

⁴⁵ Nichita Adăniloie, Paraschiva Căncea, Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 271; Leon Volovici, *op. cit.*, p. 38.

⁴⁶ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 42.

⁴⁷ Ițic Svart, *Mărturii din veacuri. Din istoria evreilor în România*, f. a., f. l., p. 30–31.

⁴⁸ Carol Iancu, *Evreii din România 1866–1919*, p. 17.

⁴⁹ Josy Eisenberg, *op. cit.*, p. 258.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 262.

⁵² Dr. I. J. Niemirower, *Incursiuni în istoria evreilor*, București, Editura Societății Culturale Saron, 1916, p. 8.

unor evrei acuzați de un omor ritual⁵³, iar acțiunile antisemite din Rusia anului 1881 se soldau cu un exod masiv al evreilor. Peste toate acestea avea să se „suprapună” afacerea Dreyfuss⁵⁴.

Revenind la spațiul românesc, putem spune că anii următori Congresului de la Berlin aduceau numeroase justificări ale neîncrederii etnicilor evrei față de acordarea, în mod individual, a cetățeniei române. Caracterul discreționar al deciziilor luate în problema împământinirii adâncea dezamăgirea provocată de articolul 7 al Constituției din 1866. Nu pot fi ignorate nici reacțiile de la 1878 după refuzul Parlamentului de la București de a acorda cetățenie română unor oameni de calibrul lui Lazăr Șăineanu⁵⁵. Perioada aceasta avea să coincidă și cu o etapă nouă din traseul ideii de naționalitate în rândurile evreilor⁵⁶. În aceste condiții, era organizat la Focșani un congres sionist, în decembrie 1881 – ianuarie 1882, unde, din teritoriul românesc, participă 126 de delegați, ceea ce însemna a treia delegație după Polonia și Austria⁵⁷.

Soluționată într-un mod „original”, problema evreiască rămânea pe agenda publică un subiect important⁵⁸. Chiar dacă o parte a comunității evreiești își concentra atenția asupra vieții interne, fiind preocupată de păstrarea sărbătorilor tradiționale și de existența unei prese cotidiene atente la elementele unei vieți culturale dinamice⁵⁹, tot mai mulți etnici evrei încep să ceară autorităților locale obținerea vizelor necesare emigrării în SUA⁶⁰. Nu puțini erau evreii care considerau că dobândirea cetățeniei putea fi obținută doar prin intervenția unor diplomați europeni, exemplu în acest sens fiind scrisoarea adresată lordului Salisbury, în vara anului 1885⁶¹. Într-un climat dominat de suspiciune, solicitarea actelor pentru emigrare⁶² era interpretată de autoritățile locale (un exemplu îl reprezentau cele ieșene) ca o încercare a etnicilor evrei de a evita efectuarea serviciului militar⁶³. Acesta este contextul în care subiectul articolului 7 din Constituție redevine parte a disputelor politice interne.

Reluând dispute mai vechi, Titu Maiorescu desfășura o critică acerbă la adresa lui Mihail Kogălniceanu, pe care-l acuza de inconsecvență. Liderul junimist reproșa celui liberal faptul că poziționarea sa față de modificarea articolului 7 din Constituție, în sensul dorit de etnicii evrei, fusese determinată de prezența sa în cadrul arcului guvernamental la 1878 (când era un susținător al revendicării) sau în afara acestuia la 1885 (când devenea un adversar al aceluiași proiect)⁶⁴. Sfetnicul de altădată al lui Cuza nu

⁵³ *Ibidem*, p. 114.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Contribuția etniei iudaice la dezvoltarea României*, București, Editura Hasefer, 2014; Andrei Oișteanu, *De ce sunt evreii din România altfel?*, în *Contribuția etniei iudaice la dezvoltarea României*, coordonator Aurel Vainer, București, Editura Hasefer, 2014, p. 311; V. Săghinescu, *Literații jidani: Lazăr și Mariu Șăineanu (Lazăr și Marcu Șaia), Mihail Canianu (Moisă Cahana): profanatorii limbei române și științei*, Craiova, Editura Ziarului Dorul Românului, 1899.

⁵⁶ S. I. Stern, *Principiul naționalităților și evreii*, București, 1923.

⁵⁷ Andrei Oișteanu, *op. cit.*, p. 313.

⁵⁸ „Buletinul Alianței Israelite Universale”, Semestre premier, 1868, p. 25, *apud* Carol Iancu, *Franța și evreii din România (1856–1919). Permanențe și mutații*, în loc. cit., p. 113.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 35.

⁶⁰ ANI, fond Prefectură, dosar nr. 2/1883, f. 1–15.

⁶¹ „Liberalul”, 8 august 1885, p. 1.

⁶² „Buletinul Alianței Israelite Universale”, Semestre premier, 1868, p. 25, *apud* Carol Iancu, *op. cit.*, p. 113.

⁶³ ANI, Prefectură, 32/1882, 19 ianuarie, f. 1, 65.

⁶⁴ Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare cu privire asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I*, vol. III, 1881–1888, București, Editura Albatros, 2003, p. 340–341, 350: ședința Camerei Deputaților din 6 decembrie 1884.

reacționa la astfel de reproșuri care, dincolo de plasarea pe poziții adverse ale celor doi, erau conforme cu realitatea. Atmosfera devenea din nou încordată după apelul pe care comunitatea evreiască îl adresa lordului Salisbury, ziarele românești⁶⁵, chiar și cea de orientare liberală⁶⁶, fiind în continuare foarte sensibile la discursurile cu un puternic caracter național, prin care se încerca preservarea sentimentului identității etnice. Presa rămâne terenul pe care cele două grupări, fără o identitate clar precizată, se confruntau. Astfel, la scurt timp după noul memoriu adresat unui diplomat străin, ziarul „Națiunea” publica o scrisoare expediată din Huși și semnată de Albogen, presupus etnic evreu, care nega informațiile apărute în protestul amintit⁶⁷. În replică, ziarul „Fraternitatea” publica texte în care se condamnau, fără a le numi explicit, practici reprobabile ale guvernului liberal⁶⁸. Se invocau, în același timp, și încercările echipei ministeriale de a obține din partea etnicilor evrei dezmințiri despre cele cuprinse în scrisoarea adresată lui Salisbury⁶⁹. Impresia creată este că, după astfel de texte, și mai multe ziare românești prezentau demersul amintit ca un act de trădare națională⁷⁰.

Lipsa oricărei reacții – în sensul declanșării unor anchete administrative, care să verifice temeinicia reproșurilor formulate – era sesizată și după apelul dr. Iosif Dulberg, din toamna lui 1885. Acesta evoca abuzurile administrației locale, sugerând chiar convocarea unei noi conferințe europene, în timpul căreia să i se ceară României adoptarea unor măsuri de tipul celor stabilite la Congresul de la Berlin din 1878⁷¹. Devenit public, și acest apel avea să contribuie la apariția unor noi reacții românești care vorbeau despre acțiunile evreilor „contra siguranței statului nostru”⁷².

Membră a Triplei Alianțe, România se vedea nevoită, în toamna anului 1885, să expulzeze șase ziariști români implicați în susținerea mișcării naționale românești din Ardeal. Dorind să arate că această decizie făcea parte dintr-o serie mai largă de măsuri, luate pentru restabilirea liniștii interne, guvernul liberal decidea, la 19 octombrie, expulzarea unor ziariști evrei și lideri ai comunității evreiești, acuzați de implicare într-o serie de acțiuni sociale desfășurate mai întâi în nordul Moldovei și apoi la Brusturoasa, județul Bacău. În locul pedepsirii acțiunilor antisemite, guvernul lui I. C. Brătianu decidea – după încercarea de a obține o dezmințire din partea comunității cu privire la implicarea sa în acțiunile amintite⁷³ – expulzarea în 24 de ore a unui număr important de jurnaliști evrei⁷⁴. Peste doar două zile, ziarul „Universul” publica informația potrivit căreia sancțiunea avusese drept cauză faptul că respectivii calomniaseră țara și pregătiseră o plângere la Constantinopol⁷⁵.

Aceeași lună octombrie a anului 1885 mai aducea un incident, apărut prin expulzarea ziaristului I. H. Fior din Botoșani, acuzat că expediasse o scrisoare deschisă lui I. C. Brătianu în chestiunea ziariștilor evrei. Solidarizarea acestuia cu acei gazetari îl aducea în fața unei instanțe de judecată de la care primea o condamnare la închisoare urmată de o expulzare din țară⁷⁶. „Neutralitatea” afișată de I. C. Brătianu față de reproșurile adresate

⁶⁵ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 185.

⁶⁶ „Liberalul”, 8 august 1885, p. 1.

⁶⁷ Idem, 9 august 1885, p. 2.

⁶⁸ ANI, fond Anglia, rola 140, f. 91–96, cuprinde ziarul „Fraternitatea” din 16 august 1885.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ „Liberalul”, 10 august 1885, p. 1.

⁷¹ Idem, 26 octombrie 1885, p. 1.

⁷² Idem, 30 octombrie 1885, p. 2.

⁷³ Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 257.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 257.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 259.

⁷⁶ *Ibidem*.

comunității evreiești contribuia, cu siguranță, la existența unei bune relaționări cu liderii acesteia⁷⁷; fapt sesizat și din solidarizarea lor cu Brătianu după încercarea de asasinat din vara anului 1880. Ceea ce se remarcă totuși la nivelul dezbaterilor din societatea românească era faptul că aceasta era dominată de un discurs antisemit foarte vizibil și din cauza notorietății unor intelectuali precum Mihai Eminescu, B. P. Hasdeu, Vasile Conta etc.⁷⁸ După doar un an de la toate aceste expulzări rapide, lupta putere-opoziție îi cuprindea, fără voia lor, și pe evrei. Acuzația era că susținuseră un ziar al opoziției conservatoare, dar noul ordin de expulzare emis împotriva lui Beriș Moscovici, un evreu cu o situație materială bună din Botoșani, era anulat după achitarea unei sume de bani în folosul unui ziar al majorității liberale⁷⁹.

Discursuri politice precum cele deja menționate veneau de multe ori în continuarea unei stări de spirit preexistente la nivelul societății românești. Iar când spunem aceasta avem în vedere intervenții cum a fost cea a negustorilor din nordul Moldovei, din toamna lui 1887, care făcea trimitere la „invazia jidovilor”⁸⁰ și cerea respingerea investițiilor străine în domeniul industriei, al căilor ferate în special⁸¹. Din partea celor amintiți veneau și alte presiuni, vizând revizuirea politicilor economice, în sensul reducerii politicilor fiscale privilegiate⁸².

Același an 1887 aducea în spațiul public românesc un eveniment fără precedent, și anume, exprimarea într-un cadru festiv a recunoștinței pe care comunitatea evreiască din București și-o manifesta, la 10 mai, față de suveranul român, pentru sprijinul acordat în încercarea de a obține cetățenia română⁸³. O acțiune de o asemenea factură ar fi trebuit să detensioneze relațiile dintre comunitatea evreiască și cea românească. Dar clișeele care deveniseră deja o parte a limbajului prezent în mediul politic românesc, aproape indiferent de culoarea ideologică, se regăseau și în corespondențele primite de autoritățile centrale din teritoriu. Potrivit acestora, spațiul românesc se afla în continuare supus unui adevărat asediu din partea evreilor, ei urmărind privilegii și nu drepturi firești pentru cetățenii unui stat devenit independent⁸⁴.

Primăvara anului 1888 aducea, după 12 ani de guvernare liberală, o altă echipă ministerială, fapt care genera, din partea comunității evreiești, speranțe noi. Încercând să schimbe percepția existentă asupra membrilor ei, comunitatea evreiască pune bazele unor asociații al căror principal obiectiv devenea integrarea etnicilor evrei în societatea românească⁸⁵. Una dintre organizațiile prezente în viața publică purta numele de „Asociația generală a israeliților pământeni”. Înțelegând importanța unei bune comunicări cu autoritățile locale, aceasta redacta, la începutul anului 1891, un memoriu către prefectura Iași, prin care se prezentau obiectivele asociației, punându-se accent pe respectarea și satisfacerea legii militare de către membrii ei și implicarea în acțiuni având un caracter cultural, organizate la nivel național.

Pentru atingerea ultimului obiectiv se înființase și o asociație aparte, numită „Zorile”, cu filiale în mai multe județe. După mulți ani în care spațiul public fusese

⁷⁷ Biblioteca Națională a României, Colecții speciale, fond Brătianu, dosar 522/1880, f. 8.

⁷⁸ Victor Neumann, *op. cit.*, p. 176–184.

⁷⁹ Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 261.

⁸⁰ ANIC, fond Brătianu, dosar 67/1887, 7 octombrie 1887, f. 12 r.

⁸¹ *Ibidem*; Avram Rosen, *Participarea evreilor la dezvoltarea industrială a Bucureștiului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până în anul 1938*, București, Editura Hasefer, 1995.

⁸² *Istoricul PNL de la 1848 până astăzi*, p. 108.

⁸³ S. D. Tauber, *Discurs rostit la serbarea de 10 mai 1887*, Iași, 1887, p. 3–8.

⁸⁴ ANIC, fond Brătianu, dosar 67/1887, 7 octombrie 1887, f. 12 r.

⁸⁵ „Asimilarea”, 27 iulie 1890, p. 1; Hary Kuller, *Presa evreiască bucureșteană (1857–1994)*, București, Editura Hasefer, 1996, p. 42.

dominat de o retorică agresivă la adresa etnicilor evrei, obiectivul asociației era acela de a trasa o linie de demarcație între cei numiți „indigeni” și „adevărații” străini de țară, atât de limba, cât și de obiceiurile ei⁸⁶. Aparent mai înțelegători, conservatorii sub conducerea lui Lascăr Catargiu manifestau și ei, după doar o lună de la apariția memoriului menționat, preocuparea de a ști exact numărul societăților evreiești de binefacere sau de utilitate publică, dar și capitalul de care dispuneau, precum și existența sau nu a autorizațiilor cerute de lege pentru funcționare. Criteriile în funcție de care erau organizate și administrate toate aceste societăți reprezentau și ele un interes deosebit pentru autorități⁸⁷. Guvernul conservator era interesat și de motivul pentru care „Asociația generală a israeliților” pregătea un congres la nivel național, fapt ce fusese precedat de o mobilizare deosebită și de o corespondență asiduă întreținută cu filialele din țară. Întregul aparat administrativ românesc primea acum sarcini, mai precis să afle cât mai multe informații despre rațiunea organizării unei întruniri la nivel național a etnicilor evrei⁸⁸.

Pe lângă prefecți, aveau să fie implicați în această acțiune de monitorizare și cei care conduceau direcția telegrafului și poștei. Foarte eficienți în îndeplinirea misiunii trasate s-au dovedit angajații prefecturii poliției Iași, care-l anunțau pe prefect despre numele președintelui Asociației „Zorile” din Iași și numele unora dintre membrii acesteia; totodată, mai precizau și câte filiale existau în restul Moldovei. Minuțioși deveneau funcționarii moldoveni și în consemnarea informației potrivit căreia evreii plănuiau o deplasare din toată țara la București pentru 10 mai, nefiind exclusă nicio repetare a unei adunări proprii, după modelul celei desfășurate în urmă cu un an, la 22 iunie⁸⁹. Aceeași preocupare o manifestau autoritățile românești în această perioadă și pentru identificarea societăților cu profil economic care, deși nu aveau mari capitaluri la dispoziție, trezeau interesul mai mult pentru faptul că nu erau autorizate⁹⁰.

În ciuda tuturor obstacolelor întâlnite, comunitatea evreiască încerca să se dezvolte, concentrându-și atenția asupra vieții sale culturale. Diversele publicații care apar la sfârșitul secolului al XIX-lea ilustrează preocupări interesante din partea celor care doreau să-și continue existența în spațiul de la nordul Dunării, faptul acesta fiind lesne observabil și în zone precum cele din Moldova unde, nu cu mulți ani în urmă, avuseseră loc incidente antisemite⁹¹.

Cu toate aceste încercări, o nouă provocare pentru clasa politică și presa românească de la București apărea în aceeași perioadă. De data aceasta, noile incidente erau expresia modului în care înțelegea un demnitar al statului român să se raporteze la etnicii evrei. Anul 1897 a devenit unul de referință din cauza incidentelor iscate de câteva prevederi discriminatorii ale *Legii de recrutare* promovată de ministrul Războiului, generalul Berindei, care era precedată de apariția, cu doi ani mai devreme, a „Alianței antisemite” și a Ligii antisemite universale”, având printre fondatori pe A. C. Cuza și Nicolae Iorga⁹²; 1897 devenea un reper și din perspectiva organizării la Basel a primului congres sionist⁹³. Tentația imitării se regăsește în spațiul românesc și după izbucnirea

⁸⁶ ANI, Prefectura Județului Iași, dosar 67/1891, 4 februarie 1891, f. 1.

⁸⁷ *Ibidem*, 29 martie 1891, f. 2.

⁸⁸ *Ibidem*, 26 aprilie 1891, f. 3.

⁸⁹ *Ibidem*, 29 aprilie 1891, f. 5.

⁹⁰ *Ibidem*, 13 iunie 1891, f. 8.

⁹¹ Ana Maria Vele, *op. cit.*, p. 36.

⁹² Leon Volovici, *op. cit.*, p. 39.

⁹³ Bianca Doris Bretan, *Istoria presei sioniste de limba română, în perioada 1897–1938*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2010, p. 28, 30.

afacerii Dreyfuss, studenții români angrenându-se și ei, încă din vara aceluiași an, în mișcări antisemite, ajungând ca, prin acțiunile lor, să devină o adevărată spaimă publică pentru etnicii evrei⁹⁴. Cei din urmă căutau în această perioadă să găsească diferite forme de apărare, iar una dintre cele preferate era apariția unor ziare precum „Fraternitatea”, al cărei prim număr în limba română apare la 29 iunie 1897. Avea ca obiectiv declarat cultivarea, la evreii români, a conștiinței lor naționale; dădea în același timp semnalul pentru lupta la „binemeritate drepturi de la această țară”⁹⁵, denunțând primejdia naturalizării individuale⁹⁶.

Beneficiind de o largă publicitate, proiectul de lege pentru modificarea „Legii recrutării” în armată provoca de la bun început numeroase discuții⁹⁷. Conservatorii și liberalii erau de acord în privința necesității unor schimbări în legea amintită⁹⁸; și, din acest motiv, textul ce devenea repede incriminat după publicarea lui în „Voința Națională” era analizat și în ziarul Partidului Conservator, „Timpul”. Dacă reducerea serviciului militar nu putea fi contestată pentru că, indiferent de orientarea ideologică, actorii politici ai momentului înțelegeau riscurile unei absențe îndelungate a tinerilor din cadrul familiei, pentru cei care nu ar fi dorit să satisfacă serviciul militar se oferea posibilitatea achitării unei taxe pentru tezaurul de război. Invocând modele europene, proiectul lui Berindei introducea principiul nerecrutării străinilor în armata română în schimbul unei taxe fixe⁹⁹. Încercând să nu lase loc la prea multe comentarii, ziarul conservatorilor publica proiectul de lege și, în mod firesc, insista asupra articolul 2, cel care arăta că supușii statelor străine nu puteau să facă parte din armata română¹⁰⁰. Mai moderați față de problema evreiască, liderii conservatori îi criticau pe liberali pentru că, prin introducerea unei taxe în locul satisfacerii serviciului militar, România devenea din nou atractivă pentru emigranții evrei, fapt apreciat ca fiind extrem de grav¹⁰¹. Considerați responsabili pentru multe dintre problemele din societatea românească, evreii erau suspectați că, dorind să scape de serviciul militar din alte țări, urmau să vină în număr foarte mare în România. Gândind în același registru cu liberalii, conservatorii vedeau în evrei niște elemente străine, nesigure pentru securitatea statului; și, din acest motiv, înțelegeau rațiunea pentru care generalul Berindei dorea să-i scoată din armată. Ceea ce-i deranja pe conservatori era doar modalitatea prin care se încerca realizarea acestui obiectiv, important pentru securitatea statului român¹⁰². Legea Berindei venea într-un context internațional bine cunoscut publicului român, și anume afacerea Dreyfuss, numeroase texte și comentarii pe acest subiect fiind publicate în presa românească¹⁰³.

Adusă la cunoștința publicului larg, Legea Berindei pune în gardă comunitatea evreiască. Anul 1897 este și anul în care mișcarea sionistă începe să se organizeze și, din acest motiv, desfășurarea unui Congres al evreilor rezerviști la 26 octombrie în București nu putea reprezenta o surpriză¹⁰⁴. Reuniți într-un asemenea cadru, etnicii evrei

⁹⁴ Arnold Schwefelberg, *Amintirile unui intelectual evreu din Romania*, ediție prefăcută și note de Leon Volovici, București, Editura Hasefer, 2000, p. 30.

⁹⁵ Hary Kuller, *op. cit.*, p. 21–22.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 22–23.

⁹⁷ „Timpul”, 31 octombrie 1897, p. 1.

⁹⁸ *Ibidem*, 29 octombrie 1897, p. 1.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 21 octombrie 1897, p. 1; 2 noiembrie 1897, p. 2.

¹⁰¹ *Ibidem*, 23 octombrie 1897, p. 1.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, 26 octombrie 1897, p. 2.

¹⁰⁴ „Adevărul”, 28 octombrie 1897, p. 3.

discutau public despre amendamentele lor la Legea Berindei, dar și la cea a lui Spiru Haret, precum și identificarea unor mijloace de luptă împotriva celor două inițiative legislative. Gândind strategia congresului, evreii aveau să se adreseze în debutul acestuia suveranului României, asigurându-l de faptul că „Asociația generală a israeliților pământeni” rămânea devotată țării, tronului și lui Carol I în același timp. Totul căpăta forma unui jurământ de fidelitate devenit absolut necesar în condițiile în care se anunța deja un nou episod din lupta pentru drepturi și libertăți. Într-un context precum cel creat de preconizata lege a generalului Berindei, mențiunea cu privire la satisfacerea de către petiționari a serviciului militar nu era deloc întâmplătoare¹⁰⁵. În egală măsură, deciziile adoptate acum arătau multă determinare și din partea celor vizați de legea amintită. După terminarea Congresului, mijloacele de luptă urmau să fie: articole în presă, manifestări de stradă, întruniri publice, delegații la rege și la miniștri, redactarea de memorii și, nu în ultimul rând, înființarea unui ziar care să apere cauza evreilor pământeni¹⁰⁶.

Polemicele de la finalul lunii octombrie, din presa românească, ilustrează prezența acelorași stereotipuri de la începutul secolului al XIX-lea, reactivate însă în această perioadă. Influentul ziar „Adevărul”¹⁰⁷, într-un editorial intitulat *Chestia evreiască*, considera că o încercare de expulzare a evreilor din România genera noi proteste ale puterilor europene, dar și o serioasă dezorganizare economico-socială. Pledoaria pentru identificarea unor modalități de conviețuire pașnică apărea mai mult ca o soluție de avarie și nu ca obligație a unui stat ce-și revendica apartenența la civilizația europeană¹⁰⁸.

Lupta putere – opoziție continuă și la începutul lunii noiembrie, cuprinzând un alt episod din problema evreiască. Taxa pe care urmau să o plătească evreii devenea, în viziunea ziariștilor de la „Timpul”, ziarul oficial al Partidului Conservator, un nou prilej de exploatare a românilor prin controlul exercitat asupra diferitelor ramuri economice. Frapant devenea faptul că, un caz clar de discriminare, prin articolul 2 din legea avansată de generalul Berindei, din perspectiva conservatorilor contribuia la transformarea României într-un adevărat pământ al făgăduinței, mișcarea sionistă și drumul spre Palestina fixat de aceasta ca obiectiv nemaiaivându-și rostul¹⁰⁹. Conservatorii mai atrăgeau atenția și asupra primejdiei ca un număr mare de evrei să invadeze Moldova, existând acum „libertatea” de a nu mai satisface serviciul militar¹¹⁰.

Într-un guvern încărcat de animozități, începutul lunii noiembrie aducea un nou moment tensionat, de această dată între prim-ministru și ministrul de Război Berindei; dar nu din pricina conținutului amintitei legi, ci a faptului că aceasta fusese dată publicității înainte de a fi fost prezentată și votată în cadrul Consiliului de Miniștri. Deranjat era șeful guvernului liberal și de faptul că ministrul de Război, într-o încercare de a câștiga opinia publică de partea legii inițiate de el, părea să se aplece într-o adevărată campanie de imagine, oferind interviuri mai multor ziare, inclusiv celor cu un partizanat politic neîndoielnic. Pentru Sturdza, aceasta era o greșală greu de iertat, chiar dacă, finalmente, s-ar fi ajuns la retragerea legii¹¹¹.

Nemulțumirea lui Sturdza față de ministrul de Război era justificată și din cauza agitației create de legea respectivă. Un exemplu: unele critici din ziarul „Lumea Nouă”,

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 30 octombrie 1897, p. 1.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ „Timpul”, 2 noiembrie 1897, p. 1.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ „Adevărul”, 5 noiembrie 1897, p. 1.

la adresa exceselor discursive ale studenților români față de etnicia evrei. Printre cei mai virulenți erau studenții Facultății de Drept, nu puțini dintre ei exprimându-se în favoarea unei deplasări la redacția ziarului, pentru „discuții” ce nu puteau fi tocmai „calme”. Rațiunea avea să învingă, în ciuda convingerii că ziarul era finanțat de evrei, iar adunarea împânzită de agenți conservatori, dar și de agenți trimiși de prefectul poliției capitalei Caton Leca. Astfel ne explicăm apariția unor ample materiale în ziare precum „Adevărul”¹¹², ce nu ezitau totuși să acuze guvernul, considerat ca principalul vinovat. Deranjați de întrunirea etnicilor evrei din 26 octombrie din sala Dacia¹¹³, studenții români făceau o manifestație într-o zi de duminică, 23 noiembrie, care coincidea, întâmplător sau nu, cu o altă întrunire a evreilor programată tot în sala „Dacia”. Nevrând să lase nimic la voia întâmplării, organizatorii își anunțau intențiile prin tipărirea unui manifest mobilizator în mii de exemplare. Tonul era unul evident antisemit și repunea pe tapet vechile reproșuri, printre care cel mai cunoscut: „Evreii vor să devină stăpânii acestei țări după ce au sărăcit câmpiile mănăstirești ale Moldovei și își întind ghearele hrăpitoare asupra Munteniei”¹¹⁴. Pentru un stat abia primit în familia monarhiilor europene, îndemnuri la luptă împotriva evreilor¹¹⁵ puneau sub semnul întrebării însuși procesul de modernizare.

O reacție rapidă la Legea Berindei¹¹⁶ venea și din partea evreilor, în condițiile în care înrolarea în armată devenise una dintre puținele modalități prin care puteau obține cetățenia română. După ani întregi în care opinia publică și diplomația europeană se obișnuiseră cu greutatea recunoașterii de către autoritățile românești a unor drepturi și libertăți firești, etnicii evrei reactualizau problema printr-un protest care lua acum forma unei întruniri publice.

Întrunirea din sala „Dacia”, din 16 noiembrie 1897, readucea față în față două forțe. După primele incidente din interiorul sălii, studenții români încep o adevărată procesiune pe străzile Bucureștiului cântând *Deșteaptă-te, române!*, fapt ce avea să provoace indignarea imediată a ziarului „Lumea nouă”, cunoscut pentru orientarea sa socialistă. Reacții de acest tip deveneau un pretext foarte bun pentru tinerii români de a organiza o altă adunare, în aceeași sală „Dacia”, peste o săptămână. Nimic neobișnuit, doar că această adunare coincidea cu o altă întrunire a evreilor¹¹⁷.

În ziua de 23 noiembrie 1897, vechile pasiuni reizbucneau¹¹⁸. Fără a depăși cadrul unei manifestări de afirmare a unor drepturi pentru comunitatea din care făceau parte, solicitările formulate acum de etnicii evrei stârneau o puternică reacție de respingere din partea studenților români. Anunțată din timp și cu nimic provocator în desfășurarea sa, întrunirea celor dintâi era tulburată de pătrunderea în sală a studenților români inflamați de câteva discursuri naționaliste. Surprinzătoare era mai ales lipsa de reacție a aparatului polițienesc, în condițiile în care studenții români aveau să iasă ulterior din incinta sălii, să se deplaseze pe străzile Bucureștiului și să provoace numeroase pagube, jafuri și dezordini¹¹⁹.

Tensiunile au continuat și în ziua următoare. Studenții naționaliști au tipărit o gazetă intitulată „Jos jidanii”, în timp ce o altă grupare a studenților editează publicația „Jos vandalii”. Cea din urmă tipărea un memoriu și mai multe articole, în care violențele

¹¹² *Ibidem*, 21 noiembrie 1897, p. 1.

¹¹³ Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 274.

¹¹⁴ „Adevărul”, 22 noiembrie 1897, 1.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ „Timpul”, 23 octombrie/4 noiembrie 1897, p. 1; „Adevărul”, 30 octombrie 1897, p. 3, publica un interviu cu ministrul de Război Berindei intitulat *Evreii și serviciul militar*.

¹¹⁷ Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 276.

¹¹⁸ „Timpul”, 25 noiembrie 1897.

¹¹⁹ Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 274.

amintite erau criticate prin texte semnate de P. Zosin, G. Z. Buzdugan, Ionescu Quintus, Ștefan Petrică, Jacques Polizu, Th. V. Ficșinescu, D. Th. Neculuță, Ion Nădejde, Constantin I. Parhon¹²⁰. Întrunirea din sala „Dacia” devenea pretextul de a se relua, de această dată de către studenții români, a unor etichete puse de-a lungul timpului comunității evreiești. Impactul era unul relevant și pentru că întrunirea pregătită de Asociația generală a studenților români reunea și studenți din Moldova, care vorbeau despre consecințele negative ale venirii evreilor în număr mare dincolo de Milcov¹²¹.

Reprezentanții societății studențești ieșene „Solidaritatea” își declarau susținerea pentru mișcarea studenților din București, ostili acordării evreilor unor drepturi similare cu ale românilor. Supărarea față de avântul mișcării evreiești devenise atât de mare, încât unul dintre participanți cerea ca celor din urmă să nu li se mai permită nici măcar contribuirea la ridicarea monumentului lui Mihail Kogălniceanu¹²². Întrunirea din 24 noiembrie avea să se încheie cu aprobarea unui document prezentat cu o zi mai devreme, în care participanții își luau angajamentul de a duce o luptă deschisă, prin memorii adresate regelui, parlamentului și guvernului; apoi, prin formarea unei ligi antisemite ca mijloc de luptă eficientă împotriva evreilor¹²³. Îndemnul de păstrare a liniștii, de la finalul unor discursuri, nu avea, evident, vreun ecou. Indiferent care a fost motivația reală, ziua de 24 noiembrie se încheia cu un șir lung de abuzuri și distrugerii de bunuri, de proprietăți și cu oameni răniți. Manifestanții prezenți, dar și cei nou sosiți aveau să se deplaseze pe principalele străzi ale Bucureștiului într-o acțiune anti-semită de o violență rară, imposibil de explicat. Cafenele, restaurante, magazine, tipografii și librării aflate pe străzi precum Lipsani, Șelari ori Calea Văcărești, aparținând unor proprietari evrei, erau distruse fără nicio explicație¹²⁴. Intervenția târzie a jandarmilor avea să genereze mai multe întrebări și speculații legate de lipsa de reacție a autorităților¹²⁵.

Discuțiile din zilele următoare se plasau în sfera politică. Nedumerirea esențială devenea, în mod surprinzător, nu cauza care făcuse posibilă o astfel de acțiune, venită după săvârșirea uneia similară cu o zi mai devreme, ci dacă și în ce măsură studenții bucureșteni fuseseră sau nu implicați în violențele amintite. Înțelegând foarte bine rolul presei, organizatorii întrunirii din sala „Dacia” se grăbeau, chiar în ziua producerii evenimentului, să dea publicității un comunicat prin care se deziceau de acțiunile antievreiești¹²⁶. În timp ce ziarul „Adevărul” vorbea despre o acțiune premeditată și despre complicitatea guvernului liberal cu grupurile care atacaseră cartierele evreiești – înainte ca acțiunea din sala „Dacia” să se încheie¹²⁷ –, ziarul guvernamental „Voința Națională” susținea libertatea presei, ca pretext de a nu se interzice nici măcar un ziar precum „Jos jidanii”, cu un caracter clar antisemit¹²⁸.

Pentru conservatori sosise din nou un moment favorabil formulării unor noi critici la adresa liberalilor: pe lângă reproșurile legate de neintervenția la timp a poliției, partidului condus de D. A. Sturdza i se reproșa o anumită duplicitate în privința problemei evreiești¹²⁹.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 275.

¹²¹ „Timpul”, 25 noiembrie 1897, p. 2.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ „Adevărul”, 25 noiembrie 1897, p. 1.

¹²⁸ „Voința Națională”, 25 noiembrie 1897, p. 3.

¹²⁹ „Timpul”, 26 noiembrie 1897, p. 1.

În capitala României atmosfera devine atât de tensionată, încât relatarea celor întâmplate în ziarul socialist „Lumea Nouă” provoacă noi reacții violente. Adunați mai întâi în sediul asociației lor, apoi în sala „Dacia”, în cadrul unei întruniri la care participă și studenți ieșeni¹³⁰, tinerii români ajung în aceeași zi să-și arate nemulțumirea pentru manifestarea petrecută cu o zi înainte – dar și pentru modul în care fusese reflectată în presă –, prin distrugerea unor proprietăți ale evreilor și încercări de atacuri împotriva tipografiei socialiste. Faptul că nici de această dată poliția capitalei nu reacționează, era explicat de către adversarii guvernului liberal prin complicitatea demonstranților cu prefectul Bucureștiului, Caton Lecca, ce se făcuse remarcat, la 1887, prin intervențiile sale antisemite care-l aduceau în conflict și cu I. C. Brătianu¹³¹. Lucrurile aveau să se calmeze mai mult datorită intervenției lui V. Gh. Morțun – trecut în PNL, dar care nu-și uitase vechii camarazi socialiști –, el cerând intervenția ministrului de Interne Pherechyde, pentru stoparea abuzurilor la adresa evreilor¹³². Conflictele fizice izbucnite în aceste condiții scoteau în evidență că percepțiile reciproce între majoritate și minoritate nu se schimbaseră prea mult față de anul 1866, în ciuda chiar a contribuției pe care comunitatea evreiască o avusese în războiul din 1877–1878. Amploarea incidentelor de acum ridica serioase semne de întrebare cu privire la complicitatea autorităților cu studenții implicați.

Parlamentul devenea, începând cu 24 noiembrie, locul în care problema evreiască ocupa pentru câteva zile locul central al dezbaterilor. Unul dintre primii deputați care încerca să stabilească, prin intervenția sa, cui aparținea responsabilitatea pentru escaladarea violențelor din ultimele două zile era Alexandru Marghiloman, care vorbea deschis despre incapacitatea Ministerului de Interne de a menține ordinea¹³³. Vizat în mod direct și nu doar de interpelarea lui Marghiloman, ministrul de Interne Mihail Pherechyde elimina din start orice implicare a studenților în acțiunile de vandalism, neexcluzând o intervenție a acestora pentru restabilirea ordinii. În calitate de reprezentant al guvernului liberal, Pherechyde nu vorbea deloc despre responsabilitatea etnicilor români care luaseră parte la violențele din 23 și 24 noiembrie, referindu-se, în schimb, la permisivitatea întrunirilor, recomandabile, prin Constituție, doar pentru cetățenii români. Singura afirmație potrivită posturii în care se afla, și anume aceea de ministru de Interne, era angajamentul demnitarului român de a ocroti averile și proprietățile tuturor¹³⁴.

Ceea ce surprindea, de asemenea, în desfășurarea acestui nou incident era lipsa de reacție a prim-ministrului. Pentru D. A. Sturdza, mai problematic era chiar modul de funcționare a guvernului. Existau motive de a vedea în dezvoltarea liberă a incidentului din sala „Dacia” o modalitate de a transfera atenția de la criza politică mocnită la veșnica problemă evreiască. Oricât de zdruncinat ar fi fost guvernul Sturdza, lipsa de reacție a autorităților nu putea fi înțeleasă foarte ușor în condițiile în care conflictul depășea spațiul sălii „Dacia”, extinzându-se pe străzile Dudești, Sf. Vineri, Văcărești, Cantemir, Carol, Lipscani, Victoria¹³⁵.

Interesat de evoluția incidentului din sala „Dacia” era suveranul; care înțelegea că un eveniment de factura celui amintit nu afecta doar imaginea unui guvern, ci a unei țări întregi, în condițiile în care violențele provocaseră pierderi de vieți omenești, distrugeri de proprietăți private și pagube ce atingeau o sumă estimată la peste 300 000 de franci.

¹³⁰ Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. V, 1895–1899, București, Editura Albatros, 2003, p. 41.

¹³¹ *Ibidem*, p. 44.

¹³² *Ibidem*, p. 41.

¹³³ „Timpul”, 24 noiembrie, p. 3; 26 noiembrie 1897.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ Apostol Stan, *Putere politică și democrație*, p. 232.

Din perspectiva regelui Carol, în joc era credibilitatea statului nostru, iar soluția era aceea a restituirii întregii sume de către autoritățile românești¹³⁶. În locul unei analize serioase a unor violențe de o asemenea intensitate, nu observăm decât intervenții parlamentare realizate după logica putere-opoziție. Aflat pe banca majorității parlamentare, V. Gh. Morțun intervenea în Camera Deputaților la 24 noiembrie, arătând că studenții căzuseră victima politicianismului ambelor partide¹³⁷, solicitând luarea unor măsuri pentru a evita devastările plănuite să aibă loc la redacția ziarului „Lumea nouă”¹³⁸.

Fără a reuși aceasta pentru prima dată, P. P. Carp reușea, într-un context precum cel descris, să fie o figură aparte a eșichierului politic prin luarea sa de cuvânt. Discursul junimistului moldovean din 25 noiembrie (din Senat)¹³⁹ arăta că legea avansată de Berindei provocase o agitație inutilă, deschizând din nou problema evreiască; mai ales că pregătea și confiscarea ultimului drept pe care comunitatea evreiască îl mai avea, și anume acela de a satisface serviciul militar în armata română. Surpriza avea să apară în momentul în care ministrul de Interne Pherechide arăta că textul de lege ce provocase incidentele amintite nu trecuseră prin Consiliul de Miniștri¹⁴⁰. După violențele din 23 și 24 noiembrie, ministrul de Interne nu ezita să vorbească despre îngăduința pe care guvernele românești o arătasă tuturor etniilor ajunse pe teritoriul României, dar mai ales evreilor, acestea având libertatea de a face întruniri, editări de gazete etc.¹⁴¹

Dovada apariției unei noi situații delicate și în plan extern era chiar faptul că ministrul Rusiei, la București, în numele colegilor săi, reprezentanții Franței, Angliei, Turciei, Austro-Ungariei și Italiei, își exprima nemulțumirea în fața prim-ministrului român pentru neintervenția poliției și prezenta nota de plată ce trebuia achitată în urma distrugerii unor bunuri ale supușilor străini¹⁴².

Surprinzătoarea viață politică românească oferea un spectacol aparte prin contribuția liderilor PNL. Beneficiind de aportul ziarului „Voința Națională” din 26 noiembrie 1897¹⁴³, aceștia găseau forța necesară de a critica un lider conservator precum Marghiloman: el avusese o atitudine severă față de românii implicați în incidentele din 24 noiembrie și nu luase nicio atitudine față de evreii „nerecunoscători” pentru libertățile acordate de statul român. Faptul că pentru un ziar liberal lupta unei minorități pentru drepturile sale era considerată o ofensă adusă autorităților afecta într-o măsură destul de mare blazonul PNL.

O expertiză asupra evenimentelor din 23 noiembrie nu apărea nici în zilele următoare. „Voința Națională” din 28 noiembrie relua din „Epoca” (26 noiembrie) un text în care se insista asupra responsabilității ce revenea comunității evreiești pentru afirmarea în cadrul mai multor întâlniri publice a intenției de a acționa prin memorii tipărite în mai multe limbi și prin petiții adresate puterilor europene. Scopul era să obțină un sprijin pentru recunoașterea de către guvernul român a drepturilor și libertăților cerute de atâta timp, dar mai ales cetățenia română. Mesaje axate pe expresii – precum „[...] nesocotitul străin care, neavând nici dreptul de a participa la întruniri, ar avea și cutezanța să vorbească astfel ar fi aruncat peste granițe în 24 de ore” – nu puteau să creeze nicio

¹³⁶ Sorin Cristescu, *Carol I. Corespondență personală: (1878–1912)*, București, Editura Tritonic, 2005, p. 370–371.

¹³⁷ „Timpul”, 26 noiembrie 1897, p. 3.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, vol. V, p. 42.

¹⁴¹ „Timpul”, 26 noiembrie 1897, p. 3.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ „Voința Națională”, 26 noiembrie 1897, p. 1.

așteptare pozitivă, ba dimpotrivă, justificau cumva apariția unor noi violențe. Determinarea evreilor de a lupta¹⁴⁴ pentru chestiuni firești provoca, în mod paradoxal, reacții și mai puternice de respingere din partea românilor. Fără a înțelege lecția zilelor de 23 și 24 noiembrie, liberalii își diversificau acum strategia de discreditare a evreilor. Din dorința de a arăta că poziționarea critică față de acțiunile evreilor nu era doar apanajul lor, liberalii preluau în ziarul „Voința Națională” fragmente din publicații din provincie, precum „Galații” – ziar asumat ca fiind al conservatorilor –, în care erau redată pe larg scene violente ce aveau ca principali actori pe etnicii evrei, iar ca victime pe românii locuitori ai orașului Galați¹⁴⁵. De data aceasta, evreii erau criticați întrucât ar fi afectat ceea ce editorialistul ziarului amintit numea „sentimentele noastre cele mai scumpe”, devenind responsabili chiar pentru distrugerea propriilor case în luptele de stradă ce avuseseră loc¹⁴⁶. Pentru liberali, problematice erau nu excesele românilor, ci faptul că Titu Maiorescu, rectorul Universității din București, demisionase după implicarea studenților săi în activități antisemite. Mai mult, retragerea liderului junimist era apreciată ca o eroare și un gest nepotrivit pentru demnitatea deținută¹⁴⁷. La fel de intransigenți deveneau acum liberalii și față de lideri care reușiseră, în toată agitația creată, să găsească un echilibru. Gheorghe Panu și Take Ionescu erau puși la un adevărat stâlp al infamiei¹⁴⁸, despre ultimul afirmându-se că este afiliat Alianței Israelite, cu ajutorul căreia ar fi reușit să devină corespondentul ziarului „Times”¹⁴⁹.

Pentru că acțiunea antisemită nu putea fi pusă, fără echivoc, pe seama unui partid sau altul, liberalii și conservatorii deopotrivă se manifestau după cum am arătat mai sus. Incidentele din toamna anului 1897 contribuiau la o poziționare antagonică pe mai departe a celor două tabere. Astfel, autoritățile centrale, după doar două săptămâni de la incidentele din sala „Dacia” și cele de pe străzile Bucureștiului, ordonau expulzarea la, 7 decembrie 1897, a ziaristului M. Botoșăneanu, redactor al ziarului „Pământeanul”, găsit vinovat pentru campania de presă ce avea ca obiectiv realizarea unei petiții colective adresate guvernului în chestiunea evreiască¹⁵⁰. Incidentelor în care erau implicate muncitori evrei din Galați din 1893¹⁵¹ li se alăturau cele din București la 1897, fapt care ducea și la intervenții din nou în Parlament, când, la 5 februarie 1899, cu ocazia discutării problemei expulzării, ministrul de Interne Pherechye îi eticheta pe evrei ca fiind antiromâni, iar prim-ministrul Sturdza declara cu inocență că temeiul expulzării evreilor este legal deoarece ei aveau doar calitatea de protejați ai statului român¹⁵². În fața unor asemenea acțiuni și a apariției unor legi ale educației, precum cele din 1893 și 1897, destul de restrictive pentru copiii evrei, mișcarea sionistă se dezvoltă tot mai mult și în România, fapt manifestat prin organizarea asociativă în orașe românești, ca de exemplu în Galați, la 14, 15 aprilie 1897¹⁵³, fie prin participări importante la congrese întrunite la Basel și în alte orașe europene¹⁵⁴.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 28 noiembrie, 1897, p. 1.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 3.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 29 noiembrie 1897, nr. 1.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ Dintr-o relatare oficială rezulta că între 1894 și 1904 au fost expulzați 1 177 de evrei (Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 260).

¹⁵¹ G. Panu, *Chestia evreilor*, București, 1893.

¹⁵² Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 261.

¹⁵³ Hary Kuller, *op. cit.*, p. 8–18.

¹⁵⁴ *Idealul sionist în presa evreiască din România, 1881–1920*, texte selectate și comentate de Lya Benjamin (coord.) și Gabriela Vasiliu, București, Editura Hasefer, 2010, p. 71.

Revenind la proiectul Berindei, trebuie să spunem că acesta nu a mai fost adus în Parlament, ci retras din ordinul regelui, astfel că evreii rămăneau în continuare în armată. Cu toate acestea, asociațiile de rezerviști evrei continuau să se agite pentru obținerea naturalizării numai pentru cei care efectuaseră serviciul militar. Izolându-se de celelalte categorii de evrei la fel de îndreptățiți, asociațiile de rezerviști slăbeau frontul general de luptă al mișcării pământeniște, fapt pentru care au fost criticate de B. H. Lauby în articolul *Linii de conduită*. Toate acestea contribuiau, la începutul secolului al XX-lea, la atingerea unui maxim al emigrărilor din rândul tineretului evreu¹⁵⁵. Câteva luni după incidentele descrise, în martie 1898, începea un proces la Curtea cu jurați din București, care indica niște etnici evrei drept principalii vinovați pentru violențele din noiembrie 1897. Fiind considerați străini, aceștia nu ar fi avut dreptul să convoace întruniri publice, omițându-se însă faptul că organizatorii dispuneau totuși de cetățenie română¹⁵⁶. Acțiuni de tipul celor menționate deja produceau mari deziluzii în rândul comunității iudaice, care, prin comparație cu modul în care evoluase aceeași problemă evreiască în spațiul occidental, avea în mod evident mari așteptări. Discursul lui Moses Gaster, rostit la 26 iulie 1898, în cadrul uneia din întâlnirile sioniste, evoca trecerea într-un con de umbră a unor principii precum libertate, egalitate, fraternitate, și aceasta mai ales după schimbările politice majore de la jumătatea secolului al XIX-lea¹⁵⁷.

Incidentele din toamna anului 1897 nu devin pentru marea majoritate a elitei politice românești un semnal de alarmă. Oamenii politici de la București s-au potențat reciproc pe tema restricționării drepturilor și libertăților evreiești. Astfel, în Camera Deputaților, deputați precum C. G. Politimos și C. Popovici se remarcă, în 1898, prin discursuri naționaliste, acuzând guvernul liberal că nu lua măsuri pentru stoparea intrării evreilor în țară¹⁵⁸. Membru al unui guvern cu destule probleme în raporturile sale cu Parlamentul, ministrul de Interne Pherechide lua, în februarie 1899, măsuri de expulzare a evreilor acuzați de agitația politică din cluburile sătești. Justificarea unor asemenea decizii făcea trimitere în mod specific, am putea spune, la legătura dintre acele agitații și contribuția diferiților factori externi în declanșarea lor¹⁵⁹.

Unul dintre parlamentarii care, prin luările lor de poziție, demonstau o minimă obiectivitate, era Barbu Ștefănescu Delavrancea, el protestând împotriva expulzării evreilor născuți în România¹⁶⁰. Era susținut de M. Corbescu și P. S. Aurelian¹⁶¹, cei doi socotind că, pentru problemele țărănești, cauzele erau mai profunde și nu se reducea la tensiunile create în jurul evreilor. Din păcate, nici prim-ministrul D. A. Sturdza nu dădea semne că ar vrea să stopeze valul expulzărilor. La începutul lui februarie 1899, D. A. Sturdza arăta că evreii naturalizați se bucurau de drepturi identice cu românii, iar evreii fără cetățenie nu aveau cu nimic de suferit dacă nu contestau ordinea socială și politică a României. Urmau a fi însă expulzați cei care se făcuseră vinovați de acea culpă. Utilizarea unui astfel de argument arăta obișnuința de a apela la măsuri precum cele invocate atunci când sentimentele naționaliste deveneau vizibile de la Tribuna Parlamentului. După toate aceste dezbateri politice și decizii guvernamentale, faptul că,

¹⁵⁵ Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 275.

¹⁵⁶ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 232; Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 370.

¹⁵⁷ *Idealul sionist...*, p. 204.

¹⁵⁸ Jehiel Michael Sorer, *op. cit.*, p. 275.

¹⁵⁹ *DAD*, nr. 44, 16 martie 1899, p. 797.

¹⁶⁰ *Idem*, nr. 42, 10 martie 1899, p. 749.

¹⁶¹ *Idem*, 17 februarie 1899, p. 466, 472.

începând cu 1900, se declanșa un proces consistent de emigrare a evreilor în Statele Unite¹⁶² nu mai reprezenta o surpriză.

Întreaga dezbatere care are loc la sfârșitul secolului al XIX-lea arată că, în spațiul românesc, într-o anumită sincronie cu cel european, evreii par sursa tuturor problemelor posibile. Pentru spațiul Europei Răsăritene, cele două lumi continuau să se confrunte și aceasta pentru că schimbările de natură economică puneau în fața lumii creștine o serie de probleme ce țineau de supraviețuirea lor, în timp ce pentru lumea iudaică principala problemă era aceea a schimbării politice și religioase¹⁶³.

Începutul secolului al XX-lea aducea în spațiul românesc o nouă configurare a naționalismului românesc și a curentului antisemit. Buni oratori precum A. C. Cuza și Nicolae Iorga¹⁶⁴ simțeau nevoia, la rândul lor, să atragă atenția asupra pericolului evreiesc. În sprijinul lor veneau chiar și diferitele statistici economice ce arătau o prezență importantă a elementului evreiesc în ansamblul economiei românești¹⁶⁵. Puține au fost vocile care încercau să demonstreze eroarea celor doi lideri amintiți¹⁶⁶; și aceasta în condițiile în care escamotarea problemei evreiești și abuzurile administrației locale (însoțite de decizii guvernamentale luate fără a fi justificate în mod rațional) produceau numeroase răbufniri și stări de insatisfacție¹⁶⁷.

Incidente aveau să mai fie și în primii ani ai noului secol. Dintre acestea pot fi amintite, fără a fi avut dimensiunea conflictelor de altădată, cel din 1902, când vizita ziaristului sionist Bernard Lazare în cartierele Bucureștiului provoca nemulțumirea naționaliștilor români¹⁶⁸. Am adăuga aici și incidentele antisemite de la liceul „Nicolae Bălcescu” de la Brăila, din 1906¹⁶⁹. Într-un cadru precum cel descris existau și tentative românești de a demonstra că toleranța era starea care domina relația dintre români și evrei și că, în mod evident, din perspectiva lor nu existau elemente care să îndreptățescă ideea persecutării evreilor¹⁷⁰; în același timp, o altă parte a societății prefera să reitereze vechile clișee, conform cărora evreii erau doar profitori, ei fiind interesați doar să producă mulți bani¹⁷¹.

Acțiuni de apărare împotriva acestor veșnice acuzații la care se adăugau și cele legate de reclamațiile în străinătate descrise drept acțiuni de defăimare a țării aveau loc și în anii anteriori marii răscoale. De fiecare dată, reprezentanții comunității evreiești insistau pe atașamentul lor față de statul român și, deloc întâmplător am putea spune, pe ideea implicării în armată, chiar dacă puține erau inițiativele de stat care să încurajeze astfel de atitudini¹⁷².

¹⁶² Constantin Bacalbașa, *Istoria Bucureștilor*, vol. II, p. 273.

¹⁶³ Jacob Neusner, *Iudaismul în timpurile moderne*, București, Editura Hasefer, 2001, p. 32.

¹⁶⁴ Nicolae Iorga, *Problema evreiască. La Cameră, o interpelare, cu o introducere de A. C. Cuza, și note despre vechimea evreilor în țară*, Valenii de Munte, Tipografia Neamul Românesc, 1910, p. 6.

¹⁶⁵ *Noi perspective în istoriografia evreilor din România*, ediție îngrijită de Liviu Rotman (coord.), Camelia Crăciun, Ana-Gabriela Vasiliu, București, Editura Hasefer, 2010, p. 9.

¹⁶⁶ Petre Chiricuță, *Antisemitism „creștin”? sau cea mai cumplită erezie a veacului*, București, Tiparul Oltenia, [1927].

¹⁶⁷ A. V. Nerson, *Evreii români în secolul al XX-lea. Reflecțiuni asupra chestiei evreilor din România dedicate poporului român*, Roman, Tipografia Leon Friedmann, 1910, p. 5.

¹⁶⁸ Apostol Stan, *Putere politică și democrație...*, p. 233; Constantin Bacalbașa, *Istoria Bucureștilor*, vol. III, 1927, p. 29–30.

¹⁶⁹ Arnold Schwefelberg, *op. cit.*, p. 9.

¹⁷⁰ *Sunt persecutați evreii în România? Discurs rostit de primarul locuitor domnul I. G. Bibicescu*, București, Tipografia Voința Națională, 1902, p. 8–9.

¹⁷¹ Ion Troenescu, *În timpul jubileului, evrei-români și români-evrei*, București, Editura și Depositul Vasiliu, 1906.

¹⁷² Horia Carp, în „Mevasereth Zion” din iunie 1904, respingea afirmațiile ziarului „Voința Națională”, potrivit căruia mișcarea sionistă avea scopuri uzurpatoare, urmărind să colonizeze o parte din teritoriul

Treptat, începea să se contureze pericolul unui grav prejudiciu de imagine datorat puseelor antisemiste, în condițiile în care și Rusia se arăta dispusă să acorde evreilor aceleași drepturi politice și civile cu ale rușilor¹⁷³. În preajma Primului Război Mondial, presiunile externe creșteau, România nu-și rezolvase încă problema gestionării alterității.

THE JEWISH PROBLEM AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY (Summary)

Keywords: Jewish question, Romanian authorities, political leaders, public opinion, civil society.

This study observes the evolution of the Jewish question in Romania in late 19th century, in the context of the tensions present between Jews and Romanians in 1897. Our analysis focuses first on reconstructing the events from the perspective of the factors involved (the Jewish minority and their associations, the Romanian authorities, political leaders). Another objective would be to analyse the manner in which the events were reflected among the public opinion, depending on the channels of communicating used by the factors involved (publications, periodicals, conferences), as well as to identify the involvement of the Romanian society in the events that took place and its positioning in relation them. Last, but not last, this article tries a comparison between the various positions assumed by the members of the civil society and Romanian political class, depending on political orientation, ideological trends and personal options.

românesc (Hary Kuller, *op. cit.*, p. 44). Tot Carp arăta că „nu ați putut demonstra niciodată faptul că noi am făcut reclamații în străinătate” (*ibidem*, p. 451).

¹⁷³ Constantin Stere, în „Viața Românească”, din noiembrie 1907, p. 205.

ALEXANDRU ISTRATE*

MITURILE MERG LA ȘCOALĂ. ISTORIE ȘI MEMORIE LA ÎNCEPUTURILE MODERNITĂȚII ROMÂNEȘTI

Ce ne propunem

Istoricii dedicați genezei națiunilor moderne au atribuit, printre altele, un rol important educației în reușita acestei procesualități. Ei au sesizat, începând cu prima parte a secolului al XIX-lea, amprenta mediului formativ în construirea memorabilității istorice, a însuflării dragostei de patrie și a respectului față de înaintași; fapt confirmat în literatura occidentală prin scrierile didactice, prin operele de autor ale profesorilor din colegii și universități, apoi adevărat și de literatura autobiografică a multora dintre adolescenții de atunci. Acolo, totul s-a clădit în jurul *ideilor* întrupate în personaje și fapte verosimile, dezvoltate într-o *literatură patriotică*, asumată ca *națională*, în curgerea câtorva decenii, începând cu finele veacului XVIII. A fost oare la fel și în cazul principatelor nord-dunărene? Poate fi acceptată de la sine impresia că, în ton cu prefacerile și aprecierea modelului social și cultural francez, împărtășite de o bună parte a generațiilor tinere, s-a împământenit și la noi acea stare de spirit?

Într-o mărturisire făcută lui Ion Ghica la începutului toamnei în 1859, Costache Negri se declarase „sătul până dincolo de urechi, căci sunt aproape douăzeci de ani de când eu însumi n-am făcut decât să strig și să aud strigându-se întruna: patrie, unire, forță, regenerare, libertate – libertate, regenerare, forță, unire patrie etc., până-ntr-atât că m-am săturat”¹. Din mâhnirea și dezgustul onestului moldovean reiese că abia după 1840 subiectul începea să fie discutat, fără a fi concretizat, totuși, în strategii educaționale și în convertirea profesorilor la un apostolat patriotic. Negri observase cum sentimente și credințe vitale în asumarea unei mândrii istorice fuseseră corupte în vociferări și atitudini superficiale.

Atitudinea lui Negri ne provoacă inevitabil un prilej de reflecție despre epocă și rolul interesat al statului în construcția emoționalității patriotice prin legiferarea regimului manualelor. Ținea oare cont elaborarea manualelor de vreo metodologie agreată de Epi-tropia Învățăturilor Publice, parte a Comitetului Central²? Avea vreo noimă tipărirea lor, încuraja aceasta reverența față de înaintașii merituoși?; erau apreciate tradițiile și zestrea

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ C. Negri, *Scrieri*, vol. I, text ales, stabilit, note și studiu introductiv de Emil Boldan, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 139, scrisoarea către Ion Ghica din 2 septembrie 1859.

² *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vitcu și Gabriel Bădăraș, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 404.

patrimonială a neamului din care proveneau? Cum se alegeau și cum se argumentau temele tratate, ce bibliografie recomandau, cum reacționau copiii în fața unor astfel de pledoarii?

Pe un alt palier interpretativ, la fel de important este să clarificăm cum s-a făcut trecerea de la mitologie spre cronologie, transferul dinspre istoria generală spre cea a patriei și cum a fost resimțită în cultura locului. Când și dacă eroii noștri au fost considerați mai importanți decât cei elogiați în marile literaturi. Și dacă da, cum se legitimau vitejii, cum și-au dobândit nemurirea și admirația? Promovarea noului cult a fost posibilă prin educație? În ce registru erau povestite în clasă faptele și vremurile de odinioară? Cum au răspândit versiunile istoriografice nemurirea de o parte și de alta a Milcovului? Au stârnit ele unele sensibilități legate de biruințele și cruzimile *celorlaltii*?

Unii istorici³ au pledat necondiționat pentru rostul fundamental jucat de disciplinele istorice în programele din Moldova și Țara Românească. Dar când a fost să se detalieze carierele și scrierile profesorilor, numele invocate erau aceleași: Mihail Kogălniceanu, cu al său *Cuvânt introductiv* din 1843, care umplea amfiteatrul Academiei Mihăilescu⁴, Florian Aaron, Gheorghe Săulescu, Ioan Albineț sau literatul Ioan Maiorescu. Sigur au mai fost și alți dascăli, majoritatea doar cu titulatura, fără operă. Însă doar cinci nume pentru atâta amar de vreme este totuși un bilanț dezolant.

Referințele preluate din lucrările tipărite ale dascălilor amintiți nu conving. Vorbim, în fond, de o mână de contribuții, cu îngăduință 20–30 de titluri semnate de cei cinci, dacă acceptăm și colaborările din presă. Pentru recunoașterea unor cariere meritorii e cam puțin. De asemenea, este insuficient și pentru reconstituirea biografiilor. Bună parte din operele acelor profesori nu au fost tipărite, cum ar fi cazul cursului de istorie ținut de Ioan Maiorescu în perioada șederii la Iași. Exceptând biografia lui Mihail Kogălniceanu⁵, viața niciunuia dintre dascăli nu a fost considerată demnă de rânduit în cărți. Iar Florian Aaron merita chiar o ediție critică, măcar din două motive: opera științifică și statutul de istoric onorat prin funcții și demnități ocupate timp de aproximativ trei–patru decenii. Au lipsit „indiscreția” căutării unor lămuriri și persistența în clarificarea unor chestiuni cu priză în societate.

Pentru a desluși reevaluările și metamorfozările poveștilor aceluia prezent despre intuițiile trecutului, vom deschide manualele și jurnalele tipărite în epocă, căutând în arhive însemnările profesorilor de atunci. Pași pe care istoriografia occidentală i-a făcut cu mult timp în urmă. Și nu într-o cheie idolatrizantă.

Mitologie sau dulceața misticismului

Scurtul popas istoriografic asupra învățământului din Moldova și Țara Românească țintește surprinderea unei evoluții a cunoașterii și, implicit, a culturii istorice, în relația *mitologie – cronologie – istorie universală – gramatică – geografie – istoria patriei*. Ia însă în calcul necesitatea regândirii argumentelor științifice, precum și aceea a respectului față de înaintașii care meritau aprecierile posterității.

Însemnările păstrate în caietele de mitologie până aproape de 1850, completate în școlile și pensioanele din Moldova și Țara Românească, plasau disciplina în dimen-

³ Vasile Cristian, *Începuturile învățământului istoric în Principate*, în *AIIAI*, XVI, 1979, p. 475. Vezi și Gabriel Bădărău, *Academia Mihăileană (1835-1848). Menirea patriotică a unei instituții de învățământ*, Iași, Editura Junimea, 1987.

⁴ Ion Ghica, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, ediție îngrijită de Radu Gârmacea și ilustrată de Rareș Ionașcu, București, Editura Humanitas, 2014, p. 178, scrisoarea lui Ion Ghica adresată lui Vasile Alecsandri, din 20 iunie 1881.

⁵ Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iași, Editura Junimea, 1974.

siunea închipuirilor și a miracolului, în indefinite vârste arhaizante, imposibil de cuprins în ani. Elogierea pierdea măsura lucrurilor, refuzând științei dreptul la o expunere etologică. Reprezentările tiranilor și eroilor, versiuni antinomice, căpătaseră proporții titanice. Zeii monopolizau încă bărbăția și îndrăzneala. Era un decalaj evident față de sfârșitul inocenței temporale, perceptibil în scrierile modernității europene de decenii bune, unde gânditorii legau încă „într-o sclipire de inspirație raționalul de iraționalul, conceptualul de imaginativ”⁶.

Literatura, memoriile și corespondența, dar mai ales analizele și teoretizările prinse în sumarul revistelor literare sau enunțate în amfiteatrele universitare europene, surprindeau marea dezvrăjire. Și o făcuseră convingător în veacul al XVIII-lea⁷. Alexander von Humboldt respingea persistența prejudecăților dogmatice⁸, a împărțirii de la sine între adevăr și fals, între veridic și frumos, a creditării totale a funcției cognitive. Îl deranja nu neapărat încrederea absolută într-o credință, ci mai mult maniera în care era limitată cunoașterea. În noua memorabilitate literară, nelumescul nu mai convingea. Se accepta însă că mitul rămânea o formă de înțelegere a timpurilor de odinioară, că metafora nu era doar un exercițiu stilistic. Dimpotrivă, se dovedea un mod de cunoaștere, mai ales în cazul epocilor eroice, când adevărul și autenticitatea nu puteau fi suficiente pentru reliefarea virtuților.

Descălcirea mitologiei suferea o schimbare esențială, pe gustul literaților. Într-o confesiune eliberatoare, George Sand puncta

[...] singurele materii care mi-au plăcut într-adevăr au fost istoria și geografia, care nu-i decât appendicele necesar al acesteia, apoi muzica și literatura. Aș putea reduce aceste preferințe spunând că nu mi-au plăcut și nu-mi vor plăcea cu adevărat decât muzica și literatura, căci ceea ce mă pasiona din istorie nu era încă acea filosofie pe care moderna teorie a progresului ne învață s-o deducem din înălțuirea faptelor. Pe atunci nu se precizase încă această noțiune clară și precisă care este, dacă nu o mare descoperire, cel puțin o certitudine filosofică importantă a vremurilor noastre noi, a cărei expunere și ale cărei deducții strălucite au fost arătate de Pierre Leroux, Jean Reynaud și școala lor din *Noua enciclopedie*.

În epoca în care învățam eu istoria, nu exista încă nici un fel de idee de ordine și de ansamblu în aprecierea faptelor. Astăzi, studiul istoriei e sinonim cu ideea de progres. El ne determină să asistăm la copilăria omenirii, la dezvoltarea, la încercările și eforturile ei succesive, la cuceririle, ba chiar și la decăderile sale, toate acestea confirmând pe deplin legea mersului înainte, a progresului.

Pe vremea mea învățai mai multe feluri de istorie care n-aveau nici o legătură una cu alta. De pildă, istoria sacră și istoria profană, pe care trebuie să le studiezi separat deși erau strâns legate între ele. Ce era adevărat și ce era născocire în aceste istorii? Amândouă erau dădora de miracole și de povestiri inadmisibile din punct de vedere logic. Și de ce Dumnezeu evreilor era singurul și cel mai bun? Nu ți se arăta de ce, iar în ce mă privea, mi se părea tot atât de năstrușnic și de năserios ca și cel al lui Homer sau al lui Virgiliu. – Citește, mi se spunea, scoate notițe, fă rezumate, și nu mai analiza atâta. Astea sunt lucruri care trebuie să-ți rămână bine înfipite în cap⁹.

⁶ Gillo Dorfles, *Estetica mitului (De la Vico la Wittgenstein)*, în românește de Sanda Șora, cuvânt înainte de Vera Călin, București, Editura Univers, 1975, p. 22.

⁷ Vera Călin, *Cuvânt înainte*, în Gillo Dorfles, *op. cit.*, p. 5.

⁸ Alexander von Humboldt, *Cosmos. Priveliști din natură. Priveliști din Cordilieri și alte scrieri. Pagini alese*, traduceri de Cornelia Gheorghiu, Maria Magdalena Popa-Levandovschi și Radu Nor, antologie și prefată de Ion Biberi, București, Editura Minerva, 1970, p. 9.

⁹ George Sand, *Povestea vieții mele*, vol. I-II, selecție, traducere, prefată, tabel cronologic și note de Teodora Popa-Mazilu, București, Editura Albatros, 2006, p. 442–443.

George Sand trăise frustrarea neînțelegerii motivelor pentru care fusese obligată să învețe, din fragedă copilărie, o istorie în care nu vibra sensibilitatea umană. Măcar de ar fi fost veridice, lucru de care George Sand se îndoia, bănuindu-le a fi, mai degrabă, niște scorniri, imune în fața firescului și a curenților de gândire ce câștigaseră audiență în dezbaterile iluminismului. În amărăciunea ei tresăltau nostalgii și traume regăsite și în destăinuirile altor scriitori și oameni de știință celebri, torturați de mici cu unele ineptii ale profesorilor. Și-ar fi dorit să afle în expresia *copilăria omenirii* mai mult decât o condiționare cronologică. Scriitoarea franceză aprecia acea mitologie focusată pe virtuțile firii umane și nu pe tentantele fantasmagorii.

Ceea ce se preda în Principate nu era mitologia noastră, cu zei și întâmplări locale. Mai mult, se vorbea despre „demi-Dieux et heros”¹⁰ sau de „grands Dieux”¹¹, relatări specifice curriculei de religie. Refuzul logicii persista în vremuri în care în Europa era clamată necesitatea *dezdivinizării*¹². Măcar dacă ar fi fost vorba, în programele școlare, despre o simbolistică extrasă din marile mituri, apte să dezvolte cultura generală sau chiar buna înțelegere a lumii.

Plimbați prin astfel de lumi închipuite, moldovenii și muntenii nu erau parte a istoriei, ci doar spectatori ai înfăptuirilor inimaginabile repurtate de popoarele lumii: umili cititori ai capodoperelor laudate de alții. Nu din astfel de legende se puteau inspira și nu izbuteau să ridice o națiune. Nici nu putea fi altfel, de vreme ce nici măcar literatura populară nu reușise să impună *fabule ale identității colective*, vehiculate între oamenii de rând. Mitologia universală nu găsisese un minim interes în voroava mulțimii. Radu Rosetti afla întâmplător despre Ștefan cel Mare, Bogdan Chiorul, Petru Rareș, despre Movilești și Vasile Lupu din aduceri-aminte împărtășite cu har, în jurul focului, de către părintele Zosim¹³. Nimic din grăirea bătrânului nu conșona cu manualele și prelegerile didactice. Era însă un concurs de împrejurări fericite, prilejuite de cultura și înțelepciunea unei persoane, în niciun fel revendicată de la vreun sistem de învățământ apreciat de comunitate. Cele uitate și nespuse de demult atrăgeau atenția mai mult decât orice noutate.

Ion Ghica își petrecuse multe ceasuri citindu-i Elenei Dudescu, văduva poetului Alecu Văcărescu, „anaforale de-ale divanurilor de cinci, divanurilor de șapte și de-ale veliților boieri”¹⁴. Îi mai făcea plăcere să-l audă pe Iancu Văcărescu recitând *Oda la marca țării*. Și parcă e mai bine că s-a întâmplat așa, învățămintele fiind astfel ferite de preținse veleități savante. În acele cuvinte puteau fi înțelese mai bine ecouri ce nu răzbiseră în scriitura oficială și pedagogică.

Moldovenii și muntenii nu aveau ceea ce Hans-Georg Gadamer a explorat: o *conștiință mitică*¹⁵, pe care o identifica în scrierile lui Schlegel, Schelling, Hölderlin, Hegel, propagând o mitologie în care pulsa *suflul patriotic*¹⁶. Modernitatea germană renunțase la „poeme epice naționale din istorii îndepărtate”¹⁷; temporal, dar și spațial.

¹⁰ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Iași (SJANI), fond MCIP – Moldova, dosar 18/1844, f. 11.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de estetică*, vol. I, traducere de D. D. Roșca, București, Editura Academiei, 1966, p. 534.

¹³ Radu Rosetti, *Părintele Zosim și alte povestiri*, ediție îngrijită de Radu Gârmaș, București, Editura Humanitas, 2013, p. 9.

¹⁴ Ion Ghica, *op. cit.*, p. 184, scrisoarea lui Ion Ghica adresată lui Vasile Alecsandri din 22 octombrie 1882.

¹⁵ Hans-Georg Gadamer, *Adevăr și metodă*, traducere de Gabriel Cerceș, Larisa Dumitru, Gabriel Kohn și Călin Petcanu, București, Editura Teora, 2001, p. 71.

¹⁶ *Ibidem*, p. 76.

¹⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *op. cit.*, p. 278.

Hegel sesizase că epopeea *Nibelungilor*, deși petrecută pe pământul patriei, nu mai era cântată cu patos de compatrioții lui, deoarece proslăvea zei scandinavi. Ceva se rupsesse în raportarea la tradiții în gândirea intelectual-critică europeană. Subiectivitatea emoțională, dar și intelectuală, neregăsirea în acele iznoave și născociri, ațâțaseră vanități reunificatoare.

Cărturarii germani se implicaseră într-o dezbatere despre rosturile și însemnătatea mitologiei, printre ai cărei teoreticieni esențiali fusese Giambattista Vico. Italianul avansase în mediile academice europene, cu aproape jumătate de veac în urmă, zeci de mii de zei și idoli popularizați de literatura clasică¹⁸. Un număr ce strivea orice tentativă de a face ordine prin trecuturi, perturbând disocierea *binelui* de *rău*. Schelling însă îl aprecia pentru inspirația de a privi mitologia ca un izvor al cunoașterii¹⁹.

Filozoful italian pledase pentru o „teologie naturală a tuturor națiunilor, cu care fiecare popor și-a închipuit de la sine, în mod natural, proprii săi zei”²⁰. Aceia erau esențiali pentru identitatea fiecărui neam și contase extraordinar maniera în care fuseseră asumați și popularizați. Restul erau doar personaje captivante ale culturii universale. De aici și credința retorului că omenirea evoluase în trei vârste, a *zeilor*, a *eroilor* și cea a *oamenilor*. La ultima ajunseseră doar națiunile care dispuneau de o literatură zămislită în trăirile și năzuințele locale și, mai ales, din originalitatea afirmată în graiul matern.

Nu mai era o problemă să se admită că mitologiile înfloriseră în timpul barbariei popoarelor și că de atunci se păstrau primele versuri eroice²¹; și nu ca plâsmuiri superficiale, ci parte a unei literaturi teaurizată în memoria universalității. Acea mitologie nu era doar expresia *închipuirii*, cât mai ales a „înțelepciunii poetice”²². Mediile academice europene anunțaseră încă din veacul XVIII despărțirea de credințele înșelătoare, de alegoriile iluziilor perimate, recuperând ceea ce se putea în rațiune și progres²³. August Wilhelm Schlegel reușise să o impună drept temă de reflecție, într-o vreme când tot mai mulți contemporani împărtășeau aserțiunea conform căreia „spiritul Antichității nu mai e spiritul nostru”²⁴. Romantismul se distanța de miturile „antichității grecești sau romane pe care clasicismul le tocise și le epuizase făcându-le de nesuportat printr-o banalizare excesivă”²⁵.

Valoarea de exemplu a reprezentărilor generale asupra lumii era pusă la îndoială de un nou imbold, cel *național*. Hegel găsea searbădă referirea neîntreruptă la istoria greacă și romană²⁶. De atunci lumea se schimbase, și nu o singură dată. În *Prelegeri de estetică* descuraja invocarea abuzivă a eroilor. Nu-l mai impresiona că „orice băiat cunoaște deja din școală zeii, eroii și figurile istorice elene”²⁷. Bănuia în acea erudiție

¹⁸ Giambattista Vico, *Principiile unei științe noi cu privire la natura comună a națiunilor*, precedată de *Autobiografie*, studiu introductiv, traducere și indici de Nina Façon, note de Fausto Nicolini și Nina Façon, București, Editura Univers, 1972, p. 181.

¹⁹ Vera Călin, *Cuvânt înainte*, în Gillo Dorfles, *op. cit.*, p. 10.

²⁰ Giambattista Vico, *op. cit.*, p. 90.

²¹ August Wilhelm și Friedrich Schlegel, *Despre literatură*, traducere, prefață și note de Mihai Isbășescu, București, Editura Univers, 1983, p. 480.

²² Gheorghe Vrabie, *Folclorul. Obiect, principii, metodă, categorii*, București, Editura Academiei, 1970, p. 29.

²³ Karl Löwith, *Istorie și mântuire. Implicațiile teologice ale filosofiei istoriei*, traducere de Alex Moldovan și George State, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2010, p. 11.

²⁴ *Ibidem*, p. 42.

²⁵ Marcel Brion, *Pictura romantică*, traducere și prefață de Modest Morariu, București, Editura Meridiane, 1972, p. 35.

²⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, traducere de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, București, Editura Humanitas, 1997, p. 10.

²⁷ Idem, *Prelegeri de estetică*, vol. I, p. 276–277.

monotonă lipsa oricărei plăceri a cunoașterii. Observase cum acele informații rămăseseră „străine conștiinței noastre mai profunde, și nimic nu este atât de găunos și de rece ca exclamațiile pe care le auzim în opera *O, voi zei!*”²⁸ Oamenii nu mai datorau nimic Olimpului. Teama și adorația antichității nu îi încerca și pe moderni. Aceștia îi păstrau ca personaje de referință, negându-le însă orice putere asupra omenirii.

Chinuitoarea neputință epistemică, sesizabilă oriunde în învățământul european, se cronicizase, traumatizându-i pe unii cursanți. Charles Darwin suportase cu stoicism orele predate în școala doctorului Butler. Era convins că orientarea lecțiilor, eminamente clasicistă, dăunase dezvoltării lui intelectuale²⁹. Pentru tineri ca el, aceea istorie își pierduse relevanța. Iar unii cărturari reacționau. Și nu printr-un exces retoric sau polemică gazetărească, cât mai ales printr-o rânduială diferită a cugetării.

Friedrich Gottlieb Klopstock încerca reîmprospătarea *mitologiei creștine în plăsmuiri naționale*³⁰. Și intuise corect. Hegel includea aceste creații în opere epice. Îi era limpede că „fiecare națiune mare și importantă posedă astfel de cărți absolut prime în care se exprimă ceea ce este spiritul lor original”³¹, înțelese ca adevări indispensabile după epopeile antichității. Transmiteau elemente de morală, coeziune comunitară, simț al dreptății, dar, mai presus de toate, „intuiția unui spirit național”³². Universalitatea își fragmenta semnificațiile, restrângându-se în interiorul noilor granițe: fenomen impulsivat de intensitatea atașamentelor față de memoria unor mari izbânzi armate, a convingerii că strămoșii fiecăruia fuseseră mai buni. Nevoia de *context național* devenea decisivă³³. În țările scandinave, romantismul împletea naționalismul și mitologia nordică³⁴ – odinioară sursă importantă pentru literatura europeană de factură istorică –, evidențiind acum martirajul vitejilor locali.

Visarea și orgoliul comunitar cereau împrospătarea suflului eroic. Noua mitologie, afirmată după 1800, preamărea virtutea, neînfricarea, iubirea și dragostea de oameni. Hegel schița și tipologii ale cutezătorilor. L-au sedus cei greci, cei romani, vitejii din poezia arabă și cavalerii. Rămăsese încredințat că eroii homerici nu semănau deloc cu cei medievali. Dimensiunea olimpică se restrângea la viața terestră, zeii erau umanizați, influențând și caracterologia eroică. Primii erau soți, tați, stăpâni, în vreme ce medievalitatea oferea, precumpănitor, figura cavalească, departe de „sfera conținutului popular”³⁵. Cei dintâi erau *apărători* ai cetății, ultimii îi încarnau pe *cuceritori*. Simțul aventurii și solitudinea înlocuiseră afecțiunea familială și ca urmare a crizei în care intrase valoarea clasică a eroismului³⁶, cu implicații nu doar în structurile și comportamentele sociale, ci și în prefacerile lexicologice.

Alexandru Nicolae Cizek sesiza că „eroicul ajunge o categorie depășită, fiind înglobat și asimilat în divinitatea suveranului”³⁷. În trecerea de la *nevoia* și *teama* de zei

²⁸ *Ibidem*, p. 277.

²⁹ *Autobiografia lui Charles Darwin 1809–1882*, editată de Nora Barlow, urmată de fragmente din *Călătoria unui naturalist în jurul lumii*, traducere din engleză de Ioana Miruna Voiculescu, Andrei Bontaș și Ancuța Bontaș, studiu introductiv de Mircea Flonta, București, Editura Humanitas, 2017, p. 61.

³⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de estetică*, vol. II, traducere de D. D. Roșca, București, Editura Academiei, 1966, p. 554.

³¹ *Ibidem*, p. 443.

³² *Ibidem*, p. 454.

³³ *Vezi Romanticism in national context*, edited by Roy Porter and Mikuláš Teich, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

³⁴ Gunnar Eriksson, *Romanticism in Scandinavia*, în *Romanticism in the National Context*, edited by Roy Porter and Mikuláš Teich, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, p. 186–187.

³⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de estetică*, vol. II, p. 465.

³⁶ Alexandru Nicolae Cizek, *Eroii politici ai antichității. Modele ideologice și literare*, București, Editura Univers, 1976, p. 108.

³⁷ *Ibidem*, p. 235.

la *admirarea* patosului cavaleresc, teogoniile croșetau încă prejudecăți. Deosebiriile dintre *zei* și *eroi* erau încă imperceptibile pentru o parte din moderni³⁸. Astfel de păreri nu au avut ecou la nord de Dunăre, unde se făceau auziți cei dintâi mitografi³⁹, insensibili la reacțiile școlilor de gândire și la discernământul generațiilor ce veneau din urmă. O asemenea atitudine a provocat și dezinteresul tinerilor față de materie.

Ce mitologie era invocată în școlile din principate

Stanciu Căpățineanu, profesor în Craiova, unul dintre magistrii reprezentativi din Țara Românească, fost elev al lui Ion Heliade Rădulescu la „Sf. Sava”⁴⁰, scotea în 1830 o mitologie despre zeii și zeițele grecești și romane⁴¹. Era păstrată la loc de cinste în bibliotecile personale⁴²; nu și discutată, posibil nici lecturată de cei care decideau programele școlare. Presa ori însemnările confesive nu o pomeneau. Dascălul pleda pentru nevoia înțelegerii parabolelor mitologice. Împărtășea opinia că, fără cunoașterea acestora, cei care vor cerceta în biblioteci, alături de vizitatorii galeriilor și muzeelor, nu vor pricepe mare lucru⁴³. Într-o țară în care nu existau instituții de cultură accesibile publicului, condiționarea lui Stanciu Căpățineanu era, mai degrabă, o amară ironie.

Dascălul nu se arăta cătuși de puțin interesat de o posibilă versiune care să cuprindă și figurile mitologice locale, așa cum se luptau să le impună unii gânditori europeni. În schimb, îngroșa universalitatea mitologiei. O prezenta drept

[...] zicere grecească, ce cuprinde istorii fabuloase despre zei, despre jumătate de zei și despre eroi d’ai vechimii, cu toate câte au înclinare cu religia păgânească. Așadar în ea trebuie să se subînțeleagă tainile, slujbele și ținmoniile jărtfelor ce obișnuiau d’a face acestor mincinoase zeități, precum și oracii, popii cu dregătoriile lor cele bisericesti; ghicitorii, sibilele, deosebitele sărbători și jocuri religioase, altarele, statuile (idolii) și cu un cuvânt toate semnele cu care s-a ținut și s-a păzit idolatria atâtea veacuri pe pământ⁴⁴.

E aceeași mitologie pe care Ion Heliade Rădulescu o propunea drept subiect al unui curs ținut celor care frecventau Societatea Filarmonică⁴⁵. În prezentarea lui Căpățineanu, trecutul surprindea chintesența omenescului, erau pomenite nume reale, se punea o oarecare rânduială în devălmășia închipuirilor. Proiecția sa nu reușea totuși să elibereze arhaicitatea de apăsarea religioasă și de patima misticismului.

În Moldova se știa de un manuscris semnat de Gheorghe Săulescu. Avea un titlu generos, *Mitologia anticilor cu aplicație la datinile vechi ale românilor*. Profesorul îl

³⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de estetică*, vol. II, p. 154.

³⁹ În sensul folosit de René Wellek, anume persoane captivate de mituri, vezi *Conceptele criticii*, în românește de Rodica Tiniș, studiu introductiv de Sorin Alexandrescu, București, Editura Univers, 1970.

⁴⁰ I. Xenofon, *Filarmonica de la 1833. Centenarul primei reprezentații de teatru național în București*, București, Editura „Munca Literară”, 1935, p. 12.

⁴¹ *Mitologie pe limba rumânească, care arată toți zeii și zeițele vechimii grecești și românești cu aligoriile lor deslegate în înțelesuri de învățături firești și moralicești*, cu 63 de icoane de Stanciu Căpățineanu, profesor școalelor naționale din Craiova, 1830.

⁴² BAR, mss. 5547, *Catalog general de cărți românești ce se găsesc în biblioteca Ecaterinei Stârcea, născută Eni Văleanca*, f. 52 v.

⁴³ *Mitologie pe limba rumânească*, p. 7.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 1.

⁴⁵ Ion Heliade Rădulescu, *Cuvânt la examenul școlii filarmonice*, în Ion Heliade Rădulescu, *Opere*, I, *Versuri. Proză. Scrieri istorice și memorialistice*, ediție îngrijită, prefată și note de Mircea Angheliescu, București, Editura Univers Enciclopedic, 2002, p. 335.

preda spre publicare Institutului Albinei⁴⁶; fără vreun impact public. Exceptând actele administrative care îi atribuise manuscrisele folosite la clasă în 1838⁴⁷, niciunul dintre colegii, elevii sau prietenii autorului nu l-au menționat în referințele timpului. Manuscrisul a rămas doar un titlu dintr-o adresă oficială. Tăcerea așternută peste scrierea lui Săulescu e, deopotrivă, una despre calitatea frazei, alta despre recunoașterea ca scriitor a moldoveanului și ultima despre schimbarea preferințelor literare.

Trecuseră mai bine de patru decenii de când lehamitea față de excesul mitologizant îi îndepărtase pe tineri de istoria reală. Pe mulți îi încerca senzația că acele timpuri obscurantiste goliseră omenescul de autenticitatea primului impuls, amorțind plăcerea admirării isprăvilor meritorii petrecute și nu închipuite. E improbabilă grija – în astfel de expozeuri, precum cele propuse de Stanciu Căpățineanu și Gheorghe Săulescu – pentru ajustarea percepției școlarilor asupra trecutului; în niciun caz nu putea fi vorba despre acele vremuri în care luptaseră Mircea cel Bătrân și Ioan Vodă cel Viteaz. Mitologia ca disciplină nu valorifica defel basmele și legende populare. Ar fi putut astfel să propună și temerari de-ai locului. Ar fi fost suficient să preia exemple din compozițiile publicate de Asachi în „Albina Românească”. Recomandările de lectură îi considerau încă neînsemnați.

Așa se explică de ce la Academia Mihăileană, chiar și în 1838, abia se spunea câte ceva despre „introducerea în mitologie și conceptul ei”⁴⁸. Sunt chestiuni cuprinse și în programa examenului special din școlile publice din Iași, susținut între 24 februarie și 8 martie 1838⁴⁹. Totul se reducea la generalități și la o minimă deschidere spre teoretizare.

Gheorghe Stihi, auditor de filosofie sau candidat, așa cum se trecea în caiet⁵⁰, la cea mai prestigioasă școală din urbea ieșeană, dar și fost elev al Conservatorului filarmonic dramatic⁵¹, învăța „mitologia sau fabulația”⁵². Echivalența e grăitoare pentru înțelegerea acestei panoramări ce cuprindea, deopotrivă, istorie și literatură, ficțiune și un dram de veridicitate. Caietul lui Stihi ne îngăduie să evaluăm nivelul expertizei didactice, a orientării lecțiilor de la fantezia mitologică către exigențele istoriei universale și a geografiei; cu evidente aproximări îndatorate încă fanteziei.

Scurte relatări prinse în titluri precum *Tratație pragmatică asupra istoriei Greciei*⁵³, *istoria romanilor*, *Roma cucerită de gali* puneau câte ceva în paradigma istoriilor oficiale. Copiii învățau și despre educația, însurătoarea și ritualurile de îngropare ale romanilor, despre „insigne militare”⁵⁴, despre triumfurile și onorurile date învingătorilor: chestiuni care în culturile occidentale nu mai țineau strict de istorie, fiind valorificate în anchete etnografice și de folclor. Pledoaria cuprinsă în *Tratație* nu distingea și cuvenitele conceptualizări anunțate pe prima pagină. Zei, muze, animale fantastice doar stârneau închipuirea copiilor. Povestită astfel, mitologiei i se nega anvergura academică; ea adevărea o „lipsă de inspirație” a cunoașterii, stârnea îndoieli privind *verosimilitatea*

⁴⁶ Nicolae Iorga, *Gheorghe Asachi ca tipograf și editor. După catalogul lui din 1847*, extras din AARMSI, seria II, tomul XXXIV, 1912, p. 22.

⁴⁷ V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800–1864, cu o scurtă introducere cuprinzând note din istoria culturii naționale anterioare secolului al XIX-lea*, tomul II, București, Imprimeria Statului, 1892, p. 56.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 47.

⁴⁹ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 449 v.

⁵⁰ BAR, mss. 584, *Cursuri de istorie. Mitologia sau fabulația a lui Gheorghe Stihi*, f. 452.

⁵¹ Teodor T. Burada, *Istoria teatrului în Moldova*, vol. I, Iași, Institutul de Arte Grafice N. V. Ștefanu, 1915, p. 183–184.

⁵² BAR, mss. 584, *Cursuri de istorie. Mitologia sau fabulația a lui Gheorghe Stihi*, f. 1–2.

⁵³ *Ibidem*, f. 128.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 610 v.

relatărilor, insufla anxietăți și superstiții. Aceleași lucruri fuseseră spuse și de guvernantele pripășite în casele boierești la început de veac.

Pedagogia locală încremenise în fantasmagorii și prejudecăți. La 14 iunie 1838, Ioan Albineț cerea aprobarea Epitropiei, pentru a preda la clasa a II-a umanioare, „mitologia în special”⁵⁵. Programă de studii din pensionul lui Victor Cuénim din Iași prindea primele noțiuni de mitologie abia în al treilea an de studii și o perspectivă mai amănunțită doar în al patrulea an⁵⁶.

În al doilea semestru al anului școlar 1840–1841, Neculai Drăghinici intra la clasa a III-a colegială pentru a vorbi „despre zeii romanilor în scurt”⁵⁷ și doar atât. Iar dascălul respecta integral structura materiei aprobată de Epitropie. La 13 februarie 1841, într-o zi de joi, cei mici erau evaluați strict asupra aceluiași chestiuni⁵⁸. Nimic despre începuturile și chintesența propriului trecut, deși se întrezărea deja jumătatea veacului. În perioada care a urmat, materia a rămas aproape neschimbată, susținută doar în temeiul unor autori străini.

În primele zile din martie 1843, copiii răspundeau întrebărilor adresate de stolnicul D. Gusti pe o temă generoasă⁵⁹ – „zeii principali și eroii Greciei”⁶⁰, distantă însă față de înfăptuirile străbune. La fel și Teodor Schipor învăța la 1844–1845 despre „zeii sau sfințeniile romanilor”⁶¹. E imposibil ca în astfel de conversații să se fi inoculat în conștiința adolescenților devoțiunea patriotică.

La 1845, Malgouverné și Tribout o considerau încă o materie de bază în pensionul lor⁶². Examenale susținute la sfârșitul semestrelor din iarnă și vara lui 1845 reconfirmau ignorarea reevaluărilor din literatura europeană a ultimelor decenii. Cei mici trebuiau să fie convingători la „introducerea, cosmogonia, nașterea Zinilor și cei mai de căpetenie Zini a cerului, pământului și mărilor”⁶³. Iar la evaluarea finală, din iulie 1845, trebuiau prinse, în dialogul dintre profesori și elevi, „divinitățile iadului, divinitățile aligorige, argonauții, războiul Tebei și a Troiei”⁶⁴. E greu de presupus că identificarea întrupării răului stimula dragostea de neam și țară.

Aceleași chestiuni, „zinitățile iadului alegorice, istoria semizinelor și a eroilor”⁶⁵, interesau profesorii și la examinarea din 4 iulie 1846. Timpurile acelui gen de mitologie nu aveau nimic în comun cu calendarele, nu descopereau și certificau eroii în jurul cărora să articuleze neasemuitele *epopei naționale*. În Moldova anului 1846, în pensionul condus de L. Jordan la mitologie se persevera în cunoașterea „les dieux du premier ordre”⁶⁶. Sunt aceleași începuturi difuze și pierderi în generalități, dublate de preferarea relatărilor simpliste în locul elocvenței filozofice inspirate de studiile mitologice, dar reinventate semantic în amfiteatrele vest-europene.

Caietele școlarilor ne lasă să înțelegem că niciunul dintre titularii catedrelor de la Sf. Sava ori Academia Mihăileană nu explicase elevilor ce înțelesese Aristotel prin mit –

⁵⁵ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 420.

⁵⁶ Idem, dosar 1/1840, f. 2 r.–v.

⁵⁷ Idem, dosar 15/1832, f. 66.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 451 v.

⁵⁹ Materia predată de D. Gusti era trecută în actele Epitropiei astfel: *Mitologia în special*. Prin urmare, ar fi trebuit să meargă în profunzimea întâmplărilor, să le explice, nu doar să le amintească (vezi *ibidem*, f. 68).

⁶⁰ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 24/1843, f. 28 v.

⁶¹ BAR, mss. 3753, *Academia Mihăileană din Iași. 2. 1844–1846. Lecții scrise de Teodor Schipor*, elev, f. 24.

⁶² SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 18/1844, f. 25.

⁶³ Idem, dosar 26/1845, f. 10.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 138.

⁶⁵ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 6/1846, f. 167.

⁶⁶ Idem, dosar 8/1845, f. 17.

„o tradiție unificatoare, în care toți se înțeleg și se întâlnesc cu ei înșiși”⁶⁷. Acel *odinioară* căutat de gânditorul grec nu viza confruntarea ori supremația, nici desconsiderarea celuilalt.

O problematizare asemănătoare celei susținute de filozoful grec oferea și Novalis, înclinat să vadă în mitologie un soi de religie națională⁶⁸; una rațională, ce conținea „istoria lumii primordiale”⁶⁹. Nimeni nu pomenea cântările despre reîntoarcerea zeilor, create de Hölderlin, sau despre o poezie cu impact în mediul german, *Zeii Greciei*, pusă în versuri de Schiller. Redescoperită astfel, mitologia era începutul oricăror tradiții, o depărtare legendară din care fiecare își alegea câte ceva, fără a denigra ori exclude pe cineva din poveste. Apogeele eroismului nu valorizau neapărat abnegația și sacrificiul unor oameni, cât mai mult reînvierea dramatice ale omenirii.

Îmblânzirea trecutului se rezuma, în prelegerile școlare din Moldova și Țara Românească, numai continuarea susținerii a omenescului, moralității și binelui în lume. Treziseră conștiința *umană*, fără a o activa și pe cea *istorică*. Cuvântările profesorilor nu întrezăreau deosebiriile dintre *mit* (religios, cu valențe universale) și *legendă* (despre lucrurile pământești, despre oamenii de marcă ce trăiseră la nord de Dunăre); dintre *arhaic*, ca timp imemoriabil, și *vechi*, durată fixată în ani. Legenda impunea o minimă judecată, în vreme ce mitul pretindea adorație și acceptarea de la sine a faptelor. Curriculele didactice agreeate în cele două Principate nu au reușit să facă trecerea de la proslăvirea seacă a *zeilor* la înțelegerea nevoii de *eroi* ai neamului.

Această complacere și lene cărturărească a întârziat și confirmarea poeziilor locali; cu implicații profunde. În cultura occidentală, ideea modernă de națiune și sentimentul patriotic se clădiseră, într-o formă primară, pe rima acestor versificatori; căci reveriile poezilor remodelau tușele abia perceptibile ale străvechilor străluciri și dintr-o dorință de a ne lua revanșa în fața istoriei.

Lui Paul Cornea îi plăcea să creadă că tinerii apreciau mitologia mai degrabă în versificații, precum poeziile Văcăreștilor și ale lui Costache Conachi⁷⁰. Critica literară a văzut anevoie, după 1840, în legende și balade istorice culese din popor, cele dintâi expresii naive ale *mitologiei naționale*⁷¹, ferite de calculele propagandei. Și pare să aibă dreptate știindu-se că, abia la 1848, I. D. Negulici pomenea de *vocabular mitologic*⁷².

Dezamăgirea literaților, provocată de neînfrîparea unei pedagogii naționale, își afla o cauză în împietrirea și neputințele învățământului autohton. În programele școlare, tezaurul mitic autohton rămânea nefructificat, evaluările semestriale de la mijlocul veacului XIX pretinzând aceleași noțiuni preliminare⁷³. Nu apăruse interesul pentru a sădi, în mintea copiilor, dorința de a afla câte ceva din tradițiile milenare ale locului.

⁶⁷ Hans-Georg Gadamer, *Actualitatea frumosului*, traducere de Val. Panaitescu, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 25.

⁶⁸ Novalis, *Între veghe și vis. Fragmente romantice*, ediție integral revăzută și mult adăugită, selecție, traducere, prefață, note și comentarii de Viorica Nișcov, București, Editura Humanitas, 2008, p. 94.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 107.

⁷⁰ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780–1840*, București, Cartea Românească, 2008, p. 268.

⁷¹ Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008, p. 161.

⁷² I. D. Negulici, *Vocabular român de toate vorbele străbune reprimite până acum în limba română și de toate cele ce sunt a se mai primi de acum înainte și mai ales în științe*, București, Tipografia Colegiului, 1848.

⁷³ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 173.

Ce se citea din literatura mitologică

Cărțile folosite la clasă trimiteau spre alte orizonturi, aplicațiile la spațiul nord-dunărean fiind excepționale. Majoritatea covârșitoare era formată din lucrări străine ajunse în țările române prin intermediul librăriilor și cabinetelor de lectură. Listele și cataloagele puse la dispoziția cititorilor din Moldova și Țara Românească conțineau calupuri tematice generoase, toate închinat adevărilor ontologice și nu certitudinilor istorice. Era și cazul celor 80 de exemplare de *Mitologii* împărțite „la ucenicii săraci din școala de la București”⁷⁴: povestioare ușoare, accesibile și celor cu puțină învățătură.

Volumele despre mitologie ale lui Demoustier⁷⁵ și Deville erau aduse de Adolf Hennig în aprilie 1842. În iunie 1843, librarul Frederic Bell primea de la Paris un alt transport consistent de cărți. Printre acestea și *La Mythologie racontée aux enfants*, apărută în 1840 și semnată de Lamé Fleury⁷⁶. În lipsa unei „statistici” a preferințelor literare, este greu de estimat popularitatea de care s-au bucurat. Subiectul pare să nu fi iscat și o minimă chestionare intelectuală. Consemnările epocii nu recomandă mitologia printre preferințele de lectură. „Păcatul” nu putea fi imputat doar abordărilor lui Demoustier, Deville și Lamé Fleury. Tema ajunsese indiferentă pentru gusturile modernității, chiar și a celei încropite în mahalale și ulițe.

Nici despre *Mythologie illustrée*⁷⁷, comandată trei ani mai târziu, înscrisurile administrative ori cele didactice nu sunt mai darnice. Inventarele bibliotecilor particulare nu o recomandă printre descoperirile livrești ale marilor boieri. Chiar și lucrările folosite în învățământul francez, precum manualul lui Meissas, *Cours de mythologie*⁷⁸, nu apar în notițele școlare și în bibliografiile supuse aprobării Epitropiei.

În marile culturi, desprinderea de mitologie s-a făcut atunci când s-a resimțit tot mai acut nevoia de a repune trecutul în explicații verosimile. Iar acest lucru a fost posibil în aparenta ordine a cronologiei. A mai contat și faptul că acel *cândva* exemplar își epuizase latențele pilduitoare, intrând în contradicție cu esența și necesitățile modernizării.

Cronologia sau trecutul fără sevă umană

Correspondența purtată de profesori cu Cinstita Epitropie, cărțile și programele de studiu, alături de caietele școlare ale unora dintre năzbătioșii de atunci pun mărturie despre importanța educativă a cronologiei, despre ceea ce se credea că e nimerit să pritocească elevii. Doar că impresiile celor nevoiți să o învețe nu au fost tocmai favorabile. În orice caz, nu s-au numărat printre materiile preferate ale copiilor.

Inspirate din „analele vechi”⁷⁹, lecțiile acestei discipline, predată după 1833 în odăile conacelor, în școlile și pensioanele din Principate, amestecau nefericit viziunea religioasă cu raționamentul științific. Prea mulți le considerau o bizarerie conservatoare; și pe bună dreptate. Găzduiau doar o prăvălire de veacuri, în fraze nestilizate și într-o

⁷⁴ Idem, *Istoria școalelor de la 1800–1864*, tomul I, București, Imprimeria Statului, 1892, p. 135.

⁷⁵ Trebuie să fie vorba despre *Lettres à Émilie sur la mythologie*, apărută în două ediții, în 1801, respectiv 1809.

⁷⁶ Alexandrina Ioniță, *Carte franceză în Moldova până la 1859*, partea a II-a, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2007, p. 35.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 60.

⁷⁸ *Ibidem*, 100.

⁷⁹ Programă de cursul învățăturilor ce s’au urmat în Colegiul Sf. Sava de la Septembrie 1, 1839, până la Iunie 12, 1840, și de regula după care luase urma examenele într’acel colegiu, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, nr. 47, 17 noiembrie 1840, p. 370.

terminologie imprecisă. Pulberea îngroșată a clipelor făcea imposibilă contextualizarea unor evenimente; nicidecum o clarificare atrăgătoare, dar mai ales corectă, a nebuloasei zilelor de altădată. Copilăria popoarelor era supraevaluată, aceea a propriilor străbuni fiind izgonită dintre plăcerile și nevoile cunoașterii.

În loc să le explice, cronologia drămuia și repartiza trecuturile imemorale în vitrine tapetate cu date. În proiecția pedagogică din Principate, cronologia arăta „când s-a întâmplat cutare sau cutare eveniment însemnat în lume”⁸⁰. Reliefa doar ecoul momentelor într-un caleidoscop al închipuirilor. Prea multă violență și mânie răzbate din tensiunea cuvintelor. Cultul eroilor, care trebuie să fi proslăvit faptele bune, degenerase într-un joc al ambițiilor și competițiilor deșarte dintre popoare. Onoarea, spiritul eroic și gloria deveniseră captive ale orgoliului și plăsmuirilor ce stabileau întâietăți și ierarhii destinate, monumentalizând niște ani izolați între semnele de punctuație.

În cercetările profesorilor autohtoni nu erau căutate defel bestiariile și lapidariile⁸¹ în vogă atunci în literaturile europene, purtătoare și ele ale unui sâmbure filozofic. Apăruseră în Europa lucrări sistematice despre credințele și superstițiile omenirii, precum *Istoria miturilor lumii asiatice* de Görres ori *Simbolistica și mitologia popoarelor vechi* a lui Creuzer⁸². La fel de importante și utile erau dezbaterile stărnite nu doar în jurul temei, ci și pentru o reactualizare mai convingătoare a lui *altădată în prezent*.

Friedrich Schiller, profesor de filozofie la Jena, într-o conferință ținută la 26 mai 1789, încuraja aplecarea spre istorie deoarece „în cuprinsul ei își deapănă existența întreaga lume morală”⁸³. *Binele și spiritul*, concepte propovăduite de romantismul german, erau mai presus de personaje și cifre; atâtea câte mai puteau fi salvate din tezaurul umanității. Refuzul de a întârzia într-o înțelegere desuetă a istoriei ducea către un alt tip de cunoaștere.

Totodată, Fichte avertizase, încă din 1807, că astfel de învățături și practici pedagogice deprinse „mecanic pe dinafară”⁸⁴ uciseseră spiritul, suprasaturând mintea celor mici doar „cu câteva cuvinte și expresii”⁸⁵. Pentru cărturarul german era mai important să se lămurească cum de fusese posibil ca lumea să treacă de la inocența primară spre un soi de libertate pentru a cădea apoi în credința oarbă și în deprinderea supunerii necondiționate. Atunci, credea filozoful, umanitatea își atinsese neantul, trăind *starea desăvârșitei ticăloșii*⁸⁶. Or, pentru a pricepe ce a determinat acel regres, trebuia descâlțită evoluția omenirii și nu doar sincopetele acesteia. Mult mai important ar fi fost să se înțeleagă *de ce* și *cum* au fost posibile acele căderi din normalitate. Educația însemna mai mult decât contemplare și divinizare, pretinse de „capete reduse”⁸⁷. Și-ar fi dorit să se încredințeze că acea cronologie putea insufla inițiativă civică, precum și mândria apărării unui ideal.

⁸⁰ *Elemente de istoria lumii*, pentru trebuința tinerimii începătoare din așezămintele de învățură și creștere publice și private, de F. Aron, profesor de Istoria generală a lumii în Colegiul Național Sf. Sava din București, București, Tipografia Colegiului Sf. Sava, 1845, p. 7.

⁸¹ Umberto Eco, *În căutarea limbii perfecte*, traducere din limba italiană de Dragoș Cojocaru, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 19.

⁸² Ricarda Huch, *Romantismul german*, traducere și prefață de Viorica Nișcov, București, Editura Univers, 1974, p. 562.

⁸³ Friedrich Schiller, *Scrieri estetice*, traducere și note de Gheorghe Ciorogaru, București, Editura Univers, 1981, p. 20.

⁸⁴ J. G. Fichte, *Cuvântări către națiunea germană*, traducere de Constantin Lăzărescu, București, Editura Casei Școalelor, 1928, p. 37.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 19.

⁸⁶ *Ibidem*, p. L–LL.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 123.

Tortura memorizării și fetișizarea figurilor care trebuiauenerate fără simț critic deveniseră insuportabile. Herder deplângea „blestemul care apasă asupra lecturii anticilor”⁸⁸. Arăta că în

[...] istorie, de pildă, numele regilor și războaiele de stat sau de familie purtate de ei nu mai prezintă pentru noi interesul de altădată, când se admirau numai faptele războinice brutale sau operațiile perfide în politica statelor și tinerii erau siliți să le acorde o admirație plictisită, falsă⁸⁹.

Reacțiile îl convinseseră că noile generații nu mai puteau fi fascinate cu povestiri neverosimile. Discreditarea eresurilor devenise inevitabilă⁹⁰.

August Wilhelm Schlegel căuta miezul cunoașterii în metodă și rațiune⁹¹. Și nu greșea, de vreme ce neliniștile sale erau împărtășite și de Alexander von Humboldt, convins că „știința și cunoașterea sunt bucuria și privilegiul omenirii”⁹². Aversiunea față de omnipotența datelor și patronimelor nu era un capriciu. Fratele său, Wilhelm von Humboldt, năzuia spre închegarea unei istorii culturale a umanității⁹³, insistând că civilizația, mai presus de toate, era chintesența firescului uman⁹⁴. Împărtășea ideile lui Giambattista Vico, încântat de *cronologia poetică*, apărută înaintea celei *istorice* și incomparabil mai profundă⁹⁵. Avea și justificări. Aranjarea în versificații nu era una a înfruntării, ci a entuziasmului, neacaparată de ambiții egoiste. Timpul avea altă cadență, fiind calculat în funcție de seceriș ori olimpiade. Reperul definitoriu era împlinirea și sărbătoarea acesteia, nu masacrele de pe câmpurile de luptă. Comparativ, în Principate, păreriile lui Giambattista Vico găseau o oarecare apreciere abia în 1848. Se afla printre recomandările de lectură ale lui I. D. Negulici, convins că respectiva sinteză putea fi citită la orice vârstă⁹⁶. Opinii similare puteau fi găsite și în *Literär-geschichte* a lui Johann Gottfried Eichhorn, publicată în 1799, sau în paginile cărții lui Friedrich Bouterwek, *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des dreizehnten Jahrhunderts*, 1801–1805⁹⁷.

Hegel milita ca învățămintele istoriei să fie decapitate, păstrându-se credința în rațiune⁹⁸. Mai precis, libertatea și profunzimea spiritului rezidau în intensitatea potențării reciproce a *rațiunii* și *reflecției*. Decriptările trecutului nu se mai bazuiau pe absurdități legate de fenomene supranaturale și de credința în miracole. Georg Forster rostea public satisfacția de a trăi „timpuri fericite, când ne-am vindecat de superstiția că asemenea fenomene sunt manifestări ale mâniei divine”⁹⁹. Simpla invocare a miturilor și tradițiilor

⁸⁸ Johann Gottfried Herder, *Scrieri*, traducere și prefață de Cristina Petrescu, București, Editura Univers, 1973, p. 57.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 260.

⁹⁰ Mircea Martin, *Gaëtan Picon și posibilitatea estetică*, în Gaëtan Picon, *Introducere la o estetică a literaturii. Scriitorul și umbra lui*, în românește de Viorel Grecu, prefață de Mircea Martin, București, Editura Univers, 1973, p. XV.

⁹¹ August Wilhelm și Friedrich Schlegel, *op. cit.*, p. 66.

⁹² Alexander von Humboldt, *op. cit.*, p. 37.

⁹³ Wilhelm von Humboldt, *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*, versiunea românească, introducere, notă asupra traducerii, tabel cronologic, bibliografie și indice de Eugen Munteanu, București, Editura Humanitas, 2008, p. 56.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 69.

⁹⁵ Giambattista Vico, *op. cit.*, p. 393.

⁹⁶ I. D. Negulici, *op. cit.*, p. 18.

⁹⁷ René Wellek, *op. cit.*, p. 137–138.

⁹⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, p. 13.

⁹⁹ Georg Forster, *Călătorie în jurul lumii*, în românește de Lucia Popescu, cu o prefață și note de Thomas Kleininger, București, Editura Univers, 1980, p. 256.

nu mai fundamenta, în veacul al XIX-lea, reconstituirile istoriografice¹⁰⁰. Răstălmăcirile, persistența într-o chibzuință greșită și spoielile idolatrizante atrăgeau oprobiul multor scriitori.

Hölderlin ataca, la rândul-i, slugărnicia „cu care ne-am raportat la antichitate”¹⁰¹. Radicalizarea lui nu fusese o surpriză, de vreme ce, în „ochii romanticilor, eroii antichității fuseseră înjosiți și terfelii prin felul în care îi folosiseră academismul”¹⁰². Pretențiozitatea celor care instituiseră, arogant¹⁰³, monopolul cunoașterii iritase conștiința celor reticenți față de atari paradigme. Alfred de Vigny imputa profesorilor lenea și rutina în care se complăceau, reproșându-se că nu cultivau „judecata și imaginația”¹⁰⁴ sufletelor avute în grijă. Metodele prin care fusese predată cronologia lăsaseră urme greu cicatrizabile.

Împotriva acelei conduite savante, bănuită de prea multă impostură, se ridica și Stendhal¹⁰⁵. Iar Delacroix respingea stereotipiile didactice și formulele academice¹⁰⁶. Le denunța pentru „îndoparea” inutilă a memoriei. Era genul de scriitură despre care Barthold Georg Niebuhr afirma, la 1814, că nu avea habar de „ceea ce simțea inima omenească”¹⁰⁷. Pretutindeni, căderea în deziluzie risca să transforme *ieri* și *alaltăieri* într-o secvență insignifiantă a umanității. Se lăsa de înțelese că mai nimic de *atunci* nu merita păstrat în ziua de *astăzi*.

Goethe vedea cronologia ca purtătoarea unei „morale uscate”¹⁰⁸. Frustrantă nu era neapărat menținerea unor sisteme pedagogice și informații pe care le considera depășite; ci faptul că acel exclusivism epistemologic, dar și atitudinea celor care îl creditau, blocau afirmarea unei alte *gândiri* și *sensibilități*. Observa că „despre o predare mai inteligentă nu putea fi vorba”¹⁰⁹. Așa explica Goethe neîncrederea părinților față de învățământul public; de unde și căutarea extenuantă și costisitoare a profesorilor particulari, apoi acomodarea cu filozofia instituțională a pensiunelor.

În reacțiile împotriva acelei *dictaturi savante* s-a zămislit nu doar o *altă literatură*, ci și o *conștiință istorică*. Byron, Flaubert și Goethe se reîntorceau „la un anumit fel de antichitate, a ruinelor, a melancoliei, a nostalgiei, a hoinărelilor prin peisaje frumoase”¹¹⁰. Eternitatea lui Goethe nu izvorăse din ambiții de putere și denaturări voite. Menirea veșniciei era de a se dăruia plăcerilor sufletului¹¹¹.

O minimă bibliografie putea fi deci încropită și pusă la dispoziția elevilor. Ar fi fost suficient dacă se citeau câteva reviste literare și cărți care circulasera prin mai toată Europa, pentru a înțelege care erau tematicile în dezbatere. Moda traducerilor ar fi putut

¹⁰⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, p. 113, 149.

¹⁰¹ Johann Christian Friedrich Hölderlin, *Pagini teoretice*, traducere și prefață de Christian Schuster, București, Editura Paralela 45, p. 27.

¹⁰² Marcel Brion, *op. cit.*, p. 47.

¹⁰³ Isabelle Stengers, *Inventarea științelor moderne*, traducere de Claudiu Constantinescu, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 94.

¹⁰⁴ Alfred de Vigny, *Jurnalul unui poet*, traducere de Ionel Marinescu, Selecție, prefață și note de Angela Ion, București, Editura Univers, 1976, p. 186.

¹⁰⁵ Jean Grenier, *Arta și problemele ei*, traducere și cuvânt înainte de Modest Morariu, postfață de Ion Pascadi, București, Editura Meridiane, 1974, p. 122.

¹⁰⁶ Hugh Honour, *Romantismul*, vol. I, traducere de Mircea M. Tomuş, București, Editura Meridiane, 1983, p. 21.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 169.

¹⁰⁸ Johann Wolfgang Goethe, *Din viața mea. Poezie și adevăr*, vol. I, traducere și studiu introductiv de Tudor Vianu, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1955, p. 82.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ Jean Grenier, *op. cit.*, p. 123.

¹¹¹ Wilhelm Dilthey, *Trăire și poezie. Lessing, Goethe, Novalis, Hölderlin*, în românește de Elena Andrei și I. M. Ștefan, prefață de Marian Popa, București, Editura Univers, 1977, p. 236.

favoriza și astfel de teoretizări. Ar mai fi fost mai util de văzut câți dintre bursierii lăudați pentru patriotismul lor asistaseră la conferințe și erau la curent cu acea mișcare a ideilor.

Impasibilitatea pedagogică

Împrospătarea judecăților prin conectarea la dilemele Apusului nu s-au resimțit pregnant și în activitățile școlilor valahe și moldave. Programele școlare din Moldova prevedeau, în funcție de vârstă, subiecte din „hronologia istorică de la urzirea lumii până la Domnul Is. Hs.”¹¹². Copiii de la clasa gimnazială audiau doar istoria romană până la 307¹¹³. Intuiția mistică și himerele astrologiei erau predate, chiar și după 1830, drept certitudini.

La Academia Mihăileană, elevii înscriși în clasa a II-a colegială învățau la cronologie despre „marea istorie”, aceea a evenimentelor care impulsionaseră umanitatea. Una dintre teme se întindea „de la Marele Carol până la Cruciată”¹¹⁴, confirmând deosebirile tot mai clare față de mitologie. Cei mai virtuozii dintre pământeni luaseră prim-planul zeilor. Acțiunile marilor conducători se succedau predictibil, încercându-se contopirea cunoștințelor fragmentare într-o minimă coerență discursivă.

Se mai pomenea și despre „introducerea și din istoria veche până la al doilea period început cu Marele Kir al perșilor”, „de la căderea imperiei romane de apus până după cruciadă”. Alții studiau „din cronologie, introducere, și din istoria veche până la marele Alexandru”¹¹⁵. Adverbul *cândva* nu se mai restrângea la o simplă listă. Însinua începuturi, contextualiza evoluții, confirma încheieri de destin; dar iarăși, precumpănitor, despre lucruri petrecute în depărtările pământului, neamintind decât rareori de întâmplările la care fuseseră părtași locuitorii Principatelor.

Despre ce și cum se discuta la evaluări

Strădaniile depuse la învățătură, precum și la deprinderea deducțiilor și a cursivității exprimării erau verificate la examinările semestriale. Pentru sorocul „de la August până la Clodovis”, profesorul pregătea subiecte, precum:

Ce s-au întâmplat vrednic de însemnat în timpul domniei lui August?; De ce haractir s-au însemnat următorii lui August până la 68 ani d.H.?; Ce avem de însemnat în timpul lui Traian?; Cum se poate împărți hronologia istoriei daco-romane? De cine să alege împărații romani după Nero și cum să numește acel period?; Care au stătut împărați virtuozii în acest period?; De ce nicesitate silite gintele nordice au năvălit în părțile sudice ale Evropei și ce au cășunat a lor năvălire¹¹⁶?

Prin astfel de întrebări, în povestea noastră își făceau loc și dacii. Apariția lor la orele de cronologie și nu la cele de istorie universală, defel la cele de istorie a patriei, arăta cât erau de respectați și asumați ca strămoși. Li se refuza recunoașterea ascendenței de sânge, erau personaje din cu totul alt trecut. Rolul lor se rezuma doar la

¹¹² BCU „Mihai Eminescu”, mss. VI-60, *Reglement sholelor publice din Prințipatul Moldovii* sub auspiciile prea înălțatului domn Mihail Grigoriu Sturza Vvd., Eșii, întocmit de Epitropia învățăturilor publice, 1835, f. 9 v.

¹¹³ BCU „Mihai Eminescu”, mss. III-29, *Tithurile paradosite în semestrul de iarnă 1833*, f. 1 v.–2 r.

¹¹⁴ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 53 v.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 152 v.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 242.

punctarea unui alt reper al gloriei romane, nefiind încă percepuți drept o dovadă a relevanței istorice autohtone. În tatonările didactice, dreptul la neuitare îl dobândiseră exclusiv biruitoarii.

Asupra întâmplărilor petrecute de la Clovis I și până la Carol cel Mare, evaluatorul căuta la interlocutori lămuriri privind „care sunt staturile înființate după năvălirea gintelor?; ce popor asiatic năvăliră în Europa în această epohă cu care au avut a să certa mai cu seamă francii?” Încerca să vadă ce înțeleseseră copiii din înrăurirea lui Carol cel Mare și a cruciadelor asupra veacurilor următoare. Trebuia o dreaptă cumpănire pentru a se înțelege cum și „din ce vreme au ajuns Franția a fi cea mai însemnată putere în Evropa?”¹¹⁷ Poziția ei de mare națiune a modernității nu era o întâmplare. Survenea în urma unor victorii, a unor acumulări istorice făcute cu sacrificiu, chiar a săvârșirii unor reprobabile nedreptăți și cruzimi.

Pentru anul școlar 1835–1836, stolnicul I. Stavrat, cel „înalt, pururea dichisit à 4 épingles, cu joben iarna-vara”¹¹⁸, recunoscut pentru severitatea și duritatea loviturilor de vargă aplicate neștiutorilor de carte, arăta conducerii Academiei Mihăilene tematicile discutate pe semestrul de iarnă. La clasul I gimnazial, „începând cu întâiul period de la Adam, s-au paradosit până la marele Kirus întemeietorul monarhiei persice”¹¹⁹. Menționa că predase după propriul manuscris. Proba astfel respectarea îndatoririi de a pregăti pentru tipar un manual de cronologie.

La clasa a doua gimnazială, „începând cu M. Kirus s-au paradosit până la Klodovis, întemeietorul monarhiei frâncești”¹²⁰, pentru ca, la clasa a III-a gimnazială, „al optulea period de la cruciată s-au paradosit până la descoperirea Americii prin Colombus”¹²¹. Una dintre bornele majore ale oricărei tematici de cronologie era Carol cel Mare, disciplina comprimând timpul pentru a se opri, finalmente, la momentele din „zilele de acum”¹²².

O paranteză se impune. Aplecarea spre astfel de împărțiri și referințe nu era sesizabilă în acei ani și în căutările documentare privitoare la proprii strămoși. Florian Aaron, titularul Catedrei de istorie generală de la Colegiul Național Sf. Sava¹²³, admitea, în 1835, că datările și informațiile sunt amestecate într-o

[...] rătăcire hronologică nedescurcată; în sfârșit, șirul prinților domnitori după vreme este atât de nesigur încât nu știe cineva ce prinți să pue, pe carii săi scoată ca pe unii de prisos ce nici odată n’au fost, și pe cei siguri la ce vreme să’i așeze și ce întâmplări și fapte să dea vremii acelia a lor¹²⁴.

Iar acele deslușiri nu puteau fi luate din programa de cronologie. Măhnirea lăsa de înțeles că, doar compilând din scrieri gândite cu sute de ani în urmă ori din lucrări aparținând istoricilor bulgari, sârbi, polonezi și refuzând răsfoirea vechilor acte, *faptul*

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 242.

¹¹⁸ V. A. Urechia, *Din tainele vieții. Amintiri contemporane (1840–1882)*, ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic și glosar de Leonidas Rados, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 18.

¹¹⁹ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 539.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² BCU „Mihai Eminescu”, mss. VI-60, *Reglement școlilor publice din Prințatul Moldovii* sub auspiciile prea înălțatului domn Mihail Grigoriu Sturza Vvd. Întocmit de Epitropia învățăturilor publice, Eșii, 1835, f. 10 r.

¹²³ Vasile Cristian, *Istoriografia pașoptistă*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1996, p. 79.

¹²⁴ *Idee repede de istoria Prințatului Țării Rumânești*, de F. Aaron, profesor de Istoria generală în Colegiul Național Sf. Sava din București, tomul I, București, Tipografia lui Eliad, 1835, p. XX.

istoric rămânea doar o *pățanie* auzită în cultura populară. Din constatarea lui Florian Aaron deducem că, la mijlocul deceniului patru, muntenii nu resimțeau nevoia de *eroi* ori de prinderea isprăvilor înfăptuite de aceștia într-o *pedagogie națională* ferită de suspiciuni.

Istoricul muntean căzuse el însuși în arcanele leaturilor. În primul volum din *Idee repede de istoria Prințatului Țării Rumânești*, îl menționa drept succesor al lui Alexandru I Basarab pe Vladislav I¹²⁵. Patru ani mai târziu, într-o altă lucrare, îi intercala între cei doi pe Nicolae I Basarab și Radu II Basarab¹²⁶. Autorul modifica ani de domnie și în cazurile lui Dan II, Vladislav II, Radu VI, Mihai Viteazul; fără a oferi și explicațiile cuvenite. Domnia unuia, Petru I, diferea la cele două ediții. În varianta inițială, domnia munteanului se consuma între 1534 și 1536, iar în următoarea între 1534 și 1538, ambele de neregăsit în literatura de specialitate¹²⁷.

Socotise că lămuririle din *Precuvântarea* primului volum din 1835 convinseseră. Spunea acolo că

[...] isvoarele ce poate cineva consulta spre a scoate fapte și întâmplări, spre a le clasifica după vreme, loc și persoane, ca să urzească și să țeară o istorie a țării rumânești sânt multe: aici însă pentru pildă numesc numai două: hronografurile țării și istoriile streine, și din cercetarea acestora se va vedea greutatea la care e supusă alcătuirea de istoria țării rumânești. Dintr-o mulțime de hronografuri, ce se află pe la unii, alții, nu se potrivesc două; istoriile streine, afară că nu conglăsuesc nicidecum cu hronografurile țării, apoi și ele singure își contrazic una altia¹²⁸.

În mărturisirea fără echivoc a lui Florian Aaron, făcută în plină modernitate, era clarificat stadiul culturii istorice a conaționalilor; nu atât de elevat cum l-au prezentat unii cărturari. Și multe nu s-au schimbat în anii următori, de vreme ce profesorul întâmpina aceleași dificultăți și în 1839, atunci când încheia cel dintâi manual de istorie dedicat școlarilor din Țara Românească. Nicio carte, revistă de specialitate sau colecție de documente nu au fost tipărite după apariția primului volum din *Idee repede...* Și trecuseră aproximativ patru ani.

În paginile introductive atenționa că

[...] în istoria de mijloc, la rândul urmărilor prinților în scaun și la anii domniei lor, m-am slujit mult cu un extract de actele mănăstirești, ce mi l-a înlesnit un bun patriot, făcând totdeauna alăturare unde am putut cu hronografele țării, cu istoria bizantină și mai cu seamă cu cea universală care este cea mai sigură în unele vremi¹²⁹.

În spovedania lui Florian Aaron fondurilor mănăstirești li se atribuia un potențial științific considerabil. Doar că exceptându-i pe Aaron și pe Nicolae Bălcescu, niciunul dintre intelectualii din generația celor doi nu s-a dedicat cercetării lor.

Cititorii nu erau însă lămuiriți asupra modificărilor operate, ce anume determinase respectivele rectificări. „Joaca” intermitentă cu strămoșii nedumerea. Semnalul lui Florian

¹²⁵ *Ibidem*, p. 48.

¹²⁶ *Manual de istoria principatului României de la cele dintâi vremi istorice până în zilele de acum*, de F. Aaron, profesor de istoria generală în Colegiul Național Sf. Sava din București, Tipografia Colegiului Sf. Sava, 1839, p. 42.

¹²⁷ În lucrarea lui Constantin Rezachevici, *Cronologia domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324–1881*, vol. I, *Secolele XIV–XVI*, București, Editura Enciclopedică, 2001, nu apare acest nume.

¹²⁸ *Idee repede de istoria Prințatului Țării Rumânești*, tomul I, p. XIX–XX.

¹²⁹ Florian Aaron, *Manual de istoria Principatului României...*, nenumărat.

Aaron nu a pus pe gânduri nici pe profesori, nici pe decidenții învățământului din Principate. Nimic nu s-a schimbat în tematica disciplinei. Ioan Albineț se pierduse și el în prinsoarea datelor fără a întreprinde minime verificări. Suprapunea domniile lui Alexandru al II-lea, Bogdan al III-lea și Petru Aron¹³⁰; nu tocmai cei mai anodini voievozi. Aceasta era evaluarea preocupărilor în materie de cronologie în literatura pământească.

La evaluările semestriale derulate la Iași între 24 februarie și 8 martie 1837, copiii erau îndemnați să vorbească „din hronologie: introducerea și din istoria veche până la al doilea period început cu marele Kirus al perșilor”, dar și „de la căderea imperiei romane de apus până după cruciată”¹³¹, alături de „tratația hronologică a istoriei dintru început până la a romanilor incluzive”¹³². Nimic semnificativ nu se schimbese față de precedentele abordări. Memorarea avea încă întâietate în fața expunerilor probatoare. Era un evident defazaj în raport cu ceea ce se întâmpla prin lume; și nu doar în sferele savante consacrate. Tolstoi nu putea uita o examinare la istorie, când i se ceruse să explice cauzele, caracteristicile și consecințele unei cruciade¹³³. Profesorul din fața lui căuta nu atât devoțiune și reținerea unor cifre, chiar dacă priveau calendarul expediției ori capacitățile militare angrenate sub semnul Crucii, cât mai ales raționamente și probarea unei culturi generale.

În vara lui 1837, Ioan Albineț își asculta discipolii de la clasa a II-a umanioare. Le pregătise douăzeci de întrebări pentru a vedea ce reținuseră. Aștepta deslușiri chibzuite la chestiuni precum:

1. După care period sau trătat în semestrul acesta. Și care sunt faptile cele mai vrednice de însemnat?
2. Ce se întâmplă după moartea împăratului Iosef?
3. Ce făcu Carol văzând că cu dânsul se stinge linia bărbătească a familiei Habsburgice?
4. La ce an muri Carol și cine s-a suit pe tronul Austriei?
5. Ce se întâmplă după moartea lui Carol în Germania?
6. Cine mai năvăli după Frideric?
7. La ce an să încalcă posesiile Austriei și ce făcu în aceste împregiurări Maria Therezia?
8. Care staturi se declarară în favoarea Mariei Therezia?
9. Murind Carol, cine căpătă coroana Germaniei?
10. Ce fel de epohă se începu cu suirea lui Iosif al II-lea pe tronul Austriei?
11. Cine se sui pe tron după moartea lui Iosif al II-lea și ce fel de bărbat fu acesta?
12. Ce războaie se începu cu suirea lui Franz Iosif al II-lea pe tronul Austriei și în privire către germani în câte perioade să poată împărți?
13. În ce părți și țări năvăli francezii și armia aliată ce făcu în aceste împregiurări?
14. Cum se purtă războiul după ce în Franția să desființă adunarea națională și în locul ei pași Conventul național?
15. Care staturi urmară Prusiei și care rămasă pe câmpul bătăliei?
16. Care fu hotărâtorul războiului din Italia?
17. Cum să purtă războiul pentru neatâmarea Germaniei?
18. Câți ostași află mormântul lor în Vilna?
19. Cum să afla Evropa după așa îndelungate războaie?
20. Ce făcură Napoleon nevrând prințipii Germaniei și a Evropei a-l cunoaște de împărat al Franței¹³⁴?

Pentru prima oară în abordările didactice, Antichitatea reprezenta doar un alt ciclu istoric. Calendarul și harta lumii cunoșteau o extensiune și o îmbogățire înimaginabilă, aducând în scenă raporturi de forțe și personaje noi. Surprinzător nu era doar ineditul informației, demnă de stimă fiind și consistența relatărilor. Momentul trebuie remarcat

¹³⁰ *Manual de istoria Principatului Moldavei*, de prof. I. Albineț, partea I, Iași, Institutul Albinei, 1845, p. 77–79.

¹³¹ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 449 v.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ Lev Tolstoi, *Copilăria, adolescența, tinerețea*, traducere din limba rusă și note de Adriana Liciu, Iași, Editura Polirom, 2012, p. 167.

¹³⁴ SJANI, fond Academia Mihăileană, dosar 3/1837, f. 94.

deoarece nicio carte îngrijită în tipografiile din Iași ori București, la fel nici preocupările altor colegi de breaslă nu anunțau o schimbare substanțială de orizont. Medievalitatea părea drept noua vârstă de aur a europenilor. Tendințele impuse de scriitorii germani, francezi și englezi începeau să fie îmbrățișate și în unele prelegeri educative.

Albineț nu a lăsat nicăieri vreun indiciu despre documentarea și felul în care se gândise încheierea tematicii. Își aruncase probabil privirea pe tomurile din librăriile și cabinetele de lectură din Iași; doar atât. Lucrul cu izvoarele vechi nu îi era la îndemână; nici în pregătirea expunerilor didactice, dar nici în scrierea care i-a conferit, deopotrivă, legitimitate pedagogică, dar și un crâmpel de posteritate. În *Manual de istoria Principatului Moldavei*, trimerile la surse sunt inexistente. În pofida acestui inconvenient – greu de explicat știind că sistemul notărilor devenise o practică curentă în bibliografia de specialitate –, Albineț merită prețuit pentru deschiderea de perspectivă; prea puțin împărțită de colegi, inclusiv cei din Valahia.

La 10 septembrie 1837, Ioniță Alecu, școlar în clasa a III-a de umanioare, întorcea prima foaie a caietului de cronologie¹³⁵. Prezentarea începea cu Facerea lumii, stabilită cu exactitate în anul 4004 î.Hr. În fermitatea datării, orice îndoială era risipită. Lista numelor ce trebuiau învățate se deschidea cu Adam, Noe, Avram și Moise, ajungându-se la 1834, la urcarea pe tronul Munteniei a lui Alexandru D. Ghica¹³⁶. Copiii treceau de la istoria biblică la cea laică, de la cea universală spre cea a patriei. Numeroșii ani consemnați în stânga filei obligau la o cruntă memorare; măcar dacă ar fi fost explicați, fie și în câteva cuvinte. Primii domni pământeni amintiți erau cei din familia Basarabilor. Cu un scop evident. În glasul dascălilor se înfiripa statornicia la nordul Dunării. Enumerarea lui Negru Vodă, Mircea cel Bătrân și Țepeluș vodă, urmați de Mihai Viteazul, Constantin Brâncoveanu întârea credința într-o continuitate statală. Invocarea voievozilor se rezuma însă doar la nume. Frazele aranjate caligrafic în pagini nu menționau și faptele ce îndrituiseră posteritatea să nu-i uite.

Nicio vorbă despre Burebista și Decebal sau despre vreun voievod moldovean. Erau parte a unei alte istorii. *Timpul* și *cuprinderile* erau doar conveniențe, schimbate în funcție de pregătirea științifică a autorilor, de documentele depistate ori de tenta scriiturii. Pe lista anilor și momentelor importante figura și reinstaurarea domniilor pământene. Calvarul fixării atâtor personaje în calendarul omenirii nu îl marcase doar pe Ioniță Alecu.

Pe semestrul de vară al anului 1838, cursanții Academiei Mihăilene continuau studiul cronologiei cu același I. Stavrat. La „clasul I” își notau „de la Kirus împăratul Persiei până la Avgust al romanilor”, iar colegii mai mari „din istoria special a staturilor de la cruciate până la Franția domnită de familia Capetișilor”¹³⁷. Tematica prindea deja un iz clasic, nicio temă majoră nefiind introdusă în pregătirea celor mici.

În 1839, în primul semestru din clasa a III-a, fratele lui Mihail Kogălniceanu, Alexandru, învăța câte ceva și din cronologie. Surprinzător, după ce existaseră semnale că proiecția cronologică dobândise o anumită veridicitate, fanteziile mitologice reveneau în discursul didactic. Legenda Turnului Babel învăluia, în cheie alegorică și magie sacramentală, personaje biblice precum Noe, Avram, Iosif sau Rebecca¹³⁸. Flăcăindrilor li

¹³⁵ BNR, fond „St. Georges”, dosar CCCXVI/6, *Hronologie a lui Ioniță Alecu*, școlar în clasa a III-a de umanioare, 1837, septembrie 10.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 2 v.-3.

¹³⁷ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 425.

¹³⁸ BAR, V, mss. 5, Arhiva Kogălniceanu, *Didactice. Istorie*, chronologie pour Alexandre Kogalnitcheanu, f. 106–108.

se inocula o judecată ce îmbia la smerenie. Trecerea potopului și coborârea viețuitoarelor de pe corabie simboliza întoarcerea la viață a pământului¹³⁹. Lumea își spălase păcatele. Grația divinității rămânea, aproape de jumătatea veacului, un reper fundamental în mai toate cursurile de cronologie¹⁴⁰!

La examinările susținute timp de aproape două săptămâni, între 28 iunie și 12 iulie 1839, adolescenții erau chestionați în legătură cu evenimente petrecute „de la marele Alexandru până la August”, „de la marele Carol până la cruciade”¹⁴¹, respectându-se astfel angajamentele didactice asumate de I. Stavrat¹⁴². În vara următoare, se pregăteau din „introducerea și din istoria veche până la al II-lea period, început cu marele Kir al perșilor”, citeau despre vremurile „de la August până la marele Carol”, dar și din istoria Rusiei și Poloniei¹⁴³; nicio vorbă despre moldoveni, transilvăneni sau munteni.

Unii dintre profesori au încercat să evidențieze generozitatea și înțelepciunea drept constantă antropologică. Însemnătatea lui *cândva* rezida și în morală, nu doar în amploarea măcelurilor de pe câmpurile de luptă¹⁴⁴. Istoria nu putea fi judecată doar la rigoare, ci și cu inima, acceptându-se că „nu este la toți una și aceeași, deși ar trebui să fie”¹⁴⁵. Bunele intenții ale magiștrilor se loveau de sărăcia lexicului în care erau expuse întâmplările și ultimele recomandări bibliografice.

Stolnicul I. Stavrat preciza, într-o adresă semnată la 20 iunie 1840, că preocupările sale la „clasul I” colegial vizau epoca de la „Kirus al Persiei până la Avgust al romanilor”, iar la clasa a II-a colegială de la „M. Carol, împăratul Apusului, până după cruciată”¹⁴⁶. Consecvența îl caracteriza. Șase luni mai încolo, la 27 ianuarie 1841, la examinările ce încheiau primul semestru, tinerii trebuiau să știe „introducerea și din istoria veche până la al doilea period, început cu marele Kir al perșilor”, „de la Avgust până la marele Carol”, „istoria Rosiei și Poloniei”¹⁴⁷. Problematizările lui Stavrat, neschimbate în cursul mai multor cicluri școlare, sunt doar un alt exemplu al conformismului cu pretenții savante arogat de prea mulți profesori din Principate. Nicidecum însă de probarea unor intervenții personale, întemeiate în rigoare științifică.

Între 1838 și 1841, lecțiile de cronologie predate de stolnicul I. Stavrat porneau „de la Cirus al Persiei până la August al romanilor”, apoi „de la marele Carol până la Cruciați”¹⁴⁸. Chiar titulatura materiei demonstrează că așteptările de atunci nu pretindeau delimitări între religie și istorie. Periodizarea îi aducea iarăși în același plan, fără minimele distincții cuvenite¹⁴⁹, pe Adam, Noe, Moise, Cezar, Isus, Traian. Contrariază persistența în confuzie de vreme ce, până și în almanahurile distribuite în orașe, târguri și sate, apăruseră deja diverse genealogii ale „împăraților și crailor”¹⁵⁰, chiar și ale marilor

¹³⁹ BAR, mss. 1769, *Caiete de școală, Iosif, mitropolitul Moldovei. Istorie și hronologie*, f. 25.

¹⁴⁰ BAR, mss. 1654, *Curs metodic de istorie universală*, f. 11; vezi și BAR, Manuscrise, mss. 584, *Cursuri de istorie. Mitologia sau fabulații a lui Gheorghe Stihii*, f. 31 v.

¹⁴¹ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 407.

¹⁴² *Ibidem*, f. 377.

¹⁴³ V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800–1864*, tomul II, p. 172, 173.

¹⁴⁴ *** „Științele, în „Vestitorul besericesc. Gazetă religioasă și morală”, nr. 16, 22 aprilie 1839, p. 64.

¹⁴⁵ SJANI, mss. 1573, *Istoria Moldovii*, f. 2.

¹⁴⁶ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1832, f. 289.

¹⁴⁷ *Ibidem*, f. 451 v.

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 53 v., 152 v.

¹⁴⁹ V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800–1864*, tomul II, p. 12–13.

¹⁵⁰ *Genealogia împăraților și crailor*, în „Almanahu statului din prințipatul a toată Țara Românească pe anul 1837”, Tipărit cu slobozenia înaltei stăpâniri, ce cuprinde în sine geografia a toată Țara Românească, ocârmuirea înaltei stăpâniri, a S. Biserici, a agenților, a consulaturilor, a miniștrilor, a departamenturilor, a oștirii, a ocârmuitorilor și a tribunalelor din tot prințipatul, în Buda, la Cr. Tipogr., tipărit și întocmit prin Zaharia Carcalechi.

curți europene¹⁵¹. Adevăruri și explicații contradictorii se inserau în literatura de popularizare și cea didactică. Surprinzător, scriitura de rând, gustată de cei care știau cât de cât să citească, respecta mai riguros justetea faptelor decât cea care-și aroga veleități pedagogice și academice.

La examenul special ținut la sfârșitul semestrului de iarnă pe anul școlar 1842–1843, planificarea evaluării – avansată spre avizare Cinstitei Epitropii de către stolnicul I. Stavrat – prevedea aceleași subiecte. În funcție de clasele colegiale se discutau „introducerea și din istoria veche până la al doilea period început cu Kir al perșilor”, „periodul V de la August până la marele Carol”¹⁵².

În vara aceluiași an, 1843, Cinstita Epitropie era anunțată că tinerii urmau a fi ispitiți să glăsuiească „de la Kirus împăratul Persiei, la August al romanilor” și „de la Carol cel mare până la cruciată inclusiv”¹⁵³. Din toată activitatea didactică a lui I. Stavrat nu au rămas decât adrese și propuneri tematice, deși poziția socială și răstimpul petrecut la catedră ar fi putut genera opere de autor. Cei care au preaslăvesc misiunea Academiei Mihăilene ar trebui să nu ignore ceea ce (nu) reușiseră să scrie membrii corpului profesoral. În astfel de cariere s-a împotmolit nu doar evoluția învățământului din Principate, ci și dezvoltarea unui cult al eroilor după moda occidentală.

În bună parte, aceleași personaje istorice le întâlnim și la orele de cronologie predate la Colegiul Sf. Sava de I. Genilie. Imaginația copiilor era plimbată de la Adam și până la August Cezar. I. Genilie sistematiza materialul în trei părți, concentrându-se pe

I. Analele vechi sau descrierea celor mai mari întâmplări în natură și omenire, de la Adam până la August Cezar, cuprinzând patru perioade: întâmplările de la Adam până la Noe și Moisi, de la Moisi până la Romul; de la Romul până la Cir și Alexandru; de la Alexandru până la August și Isus. II. Analele de mijloc sau de la August până la Traian și Constantin cel Mare; de la Constantin până la Moamet și marele Carol; de la Carol cel Mare până la Negru Basarab; de la Gingishan până la Columb; III. Analele nouă sau întâmplările cele mai însemnate de la Columb până la Luther; de la Luther până la Petru cel Mare; de la Petru cel Mare până la Napoleon Bonaparte; de la Napoleon până acum¹⁵⁴.

În relatările lui I. Genilie se strecura și un Negru Basarab, prezentat drept întemeietorul Țării Românești. Statul de la nordul Dunării intra astfel în istorie.

Caietele de școală surprind și exemple necunoscute multora dintre elevi și părinți deopotrivă, oferite fiind de unii titulari ai catedrelor de cronologie. În mod excepțional, acele informații putuseră fi auzite în discuțiile din familii. Numirea celui dintâi mitropolit în Moldova la 1400, menționarea lui Alexandru cel Bun, luarea de către Ștefan cel Mare a Cetății Albe și a Chiliei sau ridicarea mănăstirii Putna ocazionau dezbateri în sălile de clasă¹⁵⁵. Mici inadvertențe în precizarea corectă a anilor – precum ocuparea și cedarea cetăților de la Dunăre în timpul domniei lui Ștefan cel Mare¹⁵⁶ ori moartea acestuia –

¹⁵¹ *Scurtă genealogie a Curții austriecești*, în „Calendario pe anul de la Hristos 1840. Carele iaste bisect, și se cuprinde din 366 zile; întocmit pe gradurile și clima Țării Ungurești, a marelui Prințipat al Ardealului, al Țării Românești și a Moldaviei; arată zilele, duminicele, sărbătorile și săptămânile calendariului vechio, și celui nou, părțile și timpurile anului, schimbarea lunilor, răsărirea soarelui, genealogia Casei Austriei, târgurile și alte folositoare lucruri”, Buda, Crăiasca Tipografie a Universit. Ungurești, p. 24–33. Același material este reprodus identic, între aceleași pagini, și în calendarele din anii următori; vezi pe 1841, 1844.

¹⁵² SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 24/1843, f. 28 v.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 224 v.

¹⁵⁴ V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800–1864*, tomul II, p. 12–13.

¹⁵⁵ BAR, mss. 1654, *Curs metodic de istorie universală*, f. 11; vezi și BAR, mss. 584, *Cursuri de istorie, Mitologia sau fabulații a lui Gheorghi Stih*, f. 143 v.–144.

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 144 r.–v.

sunt irelevante în raport cu noutățile inserate în prelegerile profesorilor. Mai importantă, cu toate riscurile unor punctări eronate, era nemaintâlnita dilatare a trecutului. Era sentimentul adaptării, chiar ispitirea locuirii, fie și mentale, în acele povești, de vreme ce amintirile fortificații nu mai erau doar zămisliri cerești: puteau fi vizitate, așezământul Putnei așteptându-i pe cei care doreau să vadă mormântul lui Ștefan cel Mare. Schimbarea față de abordările ultimilor ani era vizibilă. În rubrici distincte, inserate la finalul *cuprinsului* calendarelor și ale almanahurilor, începeau să apară, după 1845, tabele cronologice ale domnitorilor, alcătuite cu o atenție sporită¹⁵⁷.

Nu a fost însă suficient pentru impulsivitatea întregului corp profesoral. Mai ales pentru cei din orașele și târgurile din provincie. La 1846, erau încă voci care plasau istoria în „ramul hronologiei”¹⁵⁸. Îi restrângeau sferile și abilitățile educative, minimalizând totodată rolul tatonărilor teoretice. Impresia de stagnare și de insuficiență, de incapacitate intelectuală și de lipsă a oricărui apetit documentar avea să mai reziste o vreme. Din precauție, unii magiștri evitau să indice anii de domnie, preferând doar să înșiruie suveranii reprezentativi¹⁵⁹. La 1847, elevii clasei Codreanu din Bârlad învățau la cronologie noțiuni introductive și mersul lumii până la fenicieni, inclusiv¹⁶⁰, în vreme ce cursanților „clasului II” normal li se povestea, de către profesorul I. Patrice, „introducere în hronologie până la a. 434 a. Kr”¹⁶¹. Ce *cultură istorică* și *admirație autentică* față de sufețele de ispravă din trecut, dar mai ales față de proprii străbuni, puteau fi încurajate în astfel de lecții? Cel care le enunța pretențios nu catadicsea să le închege măcar într-un manual; nici vorba de vreo carte de istorie care să-l consacre ca autor, dar mai ales ca specialist al domeniului.

În 1848, conducerii Academiei Mihăilene îi era propusă includerea în curriculum a disciplinei *Istoria mai multor bărbați și țeri*¹⁶². Posibil ca susținătorul acestei teme să fi fost Ioan Albineț, de vreme ce teascurile tipografiei lui Asachi erau pregătite pentru culegerea manuscrisului *Biografia bărbaților străluciți*, elaborată de același cărturar¹⁶³. Propunerea ilustra calitatea scrierilor academice, dependente de literatura străină. Corpului profesoral îi lipsea deprinderea *documentării* și ambiția etalării *veridicității* în cultura locală.

Panteonul posterității schițat de Albineț nu includea însă niciun nume de voievod pământean. Printre cei proslăviți îi aflăm pe Alexandru Macedon, Moise, Cyrus al Persiei, Romulus, Solon, Socrate, Temistocle. E greu de presupus că inițiatorul scrisese acele biografii după o riguroasă consultare, de vreme ce viețile domnilor din Moldova și Țara Românească, consemnate în vechile acte, ce puteau fi văzute în diverse locații, își așteptau încă povestitorii. I-ar fi fost mai la îndemână să portretizeze măcar pe marii voievozi. Dacă ar fi pus preț pe cercetare, ar fi găsit suficiente argumente și sugestii în fondurile mănăstirești, în arhivele și bibliotecile publice și private din Moldova. L-ar fi recomandat indubitabil ca un istoric respectabil și nu doar ca un descurcăreț compilator.

¹⁵⁷ *Tablou hronologic a domnilor și a domniilor prințipatului Moldavei*, în „Almanah de învățătură și petrecere”, Iași, Tipografia Institutul Albinei, 1847, p. 60–65.

¹⁵⁸ *Un nou popor român*, în „Albina românească. Gazetă politică și literară”, nr. 12, 10 februarie 1846, p. 45.

¹⁵⁹ BAR, mss. 1481, C. Racotă, *Curs de istorie universală de la Octavian August până la finele secolului XVIII, 7 mai 1843*, f. 157–159.

¹⁶⁰ SJANI, fond MCIP – Moldova, dosar 15/1847, vol. 1, f. 43 v.

¹⁶¹ Idem, dosar 16/1847, f. 21.

¹⁶² BAR, mss. 589, *Istoria mai multor bărbați și țeri propusă în Academia de Iași, N. Voinov, 1848*, f. 2–114.

¹⁶³ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 20.

După unsprezece ani de predare a cronologiei de către Ioan Albinet, figură emblematică a învățământului din Moldova, regresul era evident. Un deceniu trecuse în zadar. Aceleași personaje și evenimente dețineau prim-planul cursurilor școlare. Aceleași relatare seacă, preluată din cărțile aduse de peste hotare, trecea drept învățătură moralizatoare. Dascălii se complăceau în confortul unui iluzoriu prestigiu științific. În locul constituirii unui vocabular de specialitate, preocupare majoră în literaturile occidentale, cu ajutorul căruia să se articuleze cugetarea și propovăduirea atașamentului față de patrie, fraza se comprima în jurul câtorva nume; și acelea de pe alte meleaguri.

Istoria lumii neglijă afirmarea virtuților strămoșești. Și nu pentru că ar fi existat vreo strategie instituțională ori vreo reticență a cenzurii. Au contat neputința intelectuală și desconsiderarea experiențelor străbune păstrate în hrisoave. Proiecția universală câștigase partidă și datorită numeroaselor manuale publicate la finele secolului al XVIII-lea¹⁶⁴. Parte dintre ele se regăseau și în cataloagele librăriilor din Principate. Infima ofertă de carte autohtonă, operele intelectualilor și profesorilor din Moldova și Țara Românească, păstrate în manuscris, n-au avut cum să facă posibilă reîntâlnirea cu propriul trecut. Au eșuat în permutarea atenției dinspre inegalabilele vedete ale universalității către voievozii nord-dunăreni. Școlarii nu aveau ce să aleagă și să citească.

Posibile învățăminte

Ce înțelegem din caietele și lecțiile de cronologie aprobate de Cinstita Epitropie? Că profesorii, în mare parte aceiași între 1832 și 1850, extrăgeau doar date și nume pentru a încropi niște povestioare. *Patria* nu „apăruse” încă la 1835 în vorbele profesorului de cronologie, nu favoriza înțelegerea și sădirea *crezurilor naționale* în mintea micilor valahi și moldoveni; deși, în anumite precuvântări, se pomenea de „patria noastră”¹⁶⁵.

Națiunea și dragostea de neam nu putuseră fi câștigate din reminiscențe și speculații mitologice. Mai ales prin personaje care nu călcaseră niciodată pământul țării. O anumită ritualizare a expunerii ținea loc de știință. Și astfel se poate explica de ce nu pâlpâia deja, așa cum se întâmpla pe întinderea europeană, sentimentul demnității propriei identități, chiar și după 1840. În școlile din Țara Românească și Moldova, cei mici erau asigurați că invocarea divinității rămânea ultima șansă ca nația să-și continue drumul prin istorie¹⁶⁶.

Cu ce rămânem după închiderea caietelor de cronologie? Cu observația că discursurile profesorilor nu jalonau nici cauzalități și nici ipoteze. Nu propuneau defel un alt tip de istoricitate, deși erau martorii conștienți ai epuizării Iluminismului ca paradigmă. Istoria nu-și dobândise o autonomie savantă, fiind percepută doar ca pretext de acumulare a unor informații precise, care puteau fi utile în înțelegerea adecvată a altor discipline. Într-o evaluare făcută la 1845, după decenii bune de profesorat, Florian Aaron arăta că „spre a învăța cu ispravă istoria, este neapărată trebuință de a fi cineva pregătit cu hronologia și cu geografia”¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Editura Academiei Române, 1971, p. 177.

¹⁶⁵ Gr. Pleșoiu, *Precuvântare*, la Pierre Blanchard, *Cele dintâu cunoștințe pentru trebuința copiilor care încep a citi*, traduse din franțuzește și adăugate de Grigorie P. Pleșoiu, profesorul de împrumutata învățătură al Școalelor Naționale din Craiova, 1828, p. V.

¹⁶⁶ M. Kogălniceanu, *Introducere*, în „Arhiva Românească”, Foaie retrospectivă și trimestrială, sub redacția lui M. Kogălniceanu, tomul 1, Iași, Cantora Daciei literare, 1840, p. IV.

¹⁶⁷ *Elemente de istoria lumii...*, p. 6.

Dintr-o indolență intelectuală și complacere administrativă, dascălii adoptaseră stilul calendaristic, păstrau prea multe reziduuri scolastice; deși, în centre universitare precum Berlin și Jena, erau combătute în prelegeri a căror audiență nu era compusă numai din cursanți. Asistau și cei cuprinși de patima cititului, atenți la construcția argumentației și la încheierile concluzive. Așteptările publice nu le erau înșelate. Conferințele lui Herder, ținute într-o perioadă în care spiritul german părea pierdut în fața expansionismului francez, au dezmoșit speranța și idealurile conaționalilor.

În neîmplinirile orelor de cronologie și mitologie trebuie căutate explicațiile interesului neconcludent pentru istorie. Cu toate că, în epocă, materiile respective erau văzute drept o etapă obligatorie în pregătirea copiilor. Înainte de a cunoaște lumea, trebuiau să știe câte ceva despre marile ei personaje, însă reale, nu imaginare. Asimilând, inițial, doar date și nume, puteau, ulterior, să le insereze într-o poveste pe înțelesul lor. Trecerea de la prezentarea mitologică la aparenta precizie cronologică nu a fost îndeajuns.

Acceptând că programele școlare nu puteau fi schimbate prea des, că *interpretarea clasică* era importantă în practica pedagogică, rămâne totuși de neînțeles de ce informații despre propria țară, nu neapărat laudative, nu apar mai deloc în lecțiile oferite tinerelor generații. Dacă vrem să căutăm acea dragoste de patrie de care pomenesc unii istorici, nu în astfel de oferte didactice o vom afla.

MYTHS GO TO SCHOOL:
HISTORY AND MEMORY AT THE BEGINNING OF ROMANIAN MODERNITY
(Summary)

Keywords: mythology, chronology, history, national pedagogy, homeland.

This paper aims to highlight, starting from the few curricula and school copy-books preserved in archives, the very rare memoirs and articles in the periodicals of the time, what pupils studied and learnt in the mythology and chronology classes; the intellectual scope of the teachers; their link to recent European bibliography as well as to the topics of scientific discussions in academia. The study of these findings results in a truthful attempt to identify some identity sensibilities, national creeds and a form of patriotism in keeping with the spirit which was stirring Europe in the first half of the 19th century. Historical culture claimed through legends and traditions mostly rooted in local events and characters had an impact on popular literature, still to be untangled Romanian historiography.

ANDI MIHALACHE*

O ISTORIOGRAFIE A OPEREI BRÂNCUȘIENE.
*MASA TĂCERII: LECTURI PARALELE, SENSURI ADIACENTE***

Brâncuși era convins că nu vom fi în stare să-i „citim” lucrările¹. Le regăsim însă, ori de câte ori ne e dor să mai fim și altceva. Numai că timpul trece și ne este tot mai greu să înțelegem *Masa Tăcerii*. În fine, situația nu e cu totul disperată. Realizăm că, fără să vrem, am adunat atât de mult trecut, încât n-ar fi exclus să găsim și puțină iertare în el; adică să ne îndreptăm spre un alt fel de a fi pe lume, susceptibil să ne facă, din nou, compatibili cu gândirea marelui gorjean. Bunăoară, să vedem în capodopera lui o imensă tăcere ce revine, ciclic, asupra-și. Nu degeaba, într-o piesă de teatru scrisă în 1970, Mircea Eliade situează tăcerea în miezul crezului estetic al sculptorului:

I-am invidiat pe poeți și pe muzicanți, pentru că în operele lor ei au la îndemână un mijloc pe care noi, sculptorii, arhitecții, pictorii, nu-l avem. Când vor să spună ceva care nu poate fi spus în cuvinte sau sunete, ei îi spun introducând între cuvinte sau sunete *tăcerea* [...] Douăzeci de ani, așa am crezut: că dacă știu să utilizez lumina ca a patra dimensiune... Evident că o pot utiliza ca o patra dimensiune. Dar problema nu era asta. Problema era: pot obține prin lumină ce obțin poeții și muzicanții prin tăcere? [...] Dar nu se poate dobândi prin lumină ceea ce muzica și poezia obțin prin tăcere. Pentru că tăcerea seamănă cu *neființa* și totuși nu e *neființă*, căci din ea se naște sensul și farmecul, magia sunetelor care îi urmează, într-o melodie, într-un poem. [...] Pentru că întunericul e într-adevăr *neființă*, anulează definitiv lumina, nu îi sporește sensul și frumusețea, așa cum face tăcerea cu sunetele care se nasc din ea².

Concluziile sunt însă trase, chiar în ultima replică a reprezentației, de un alt personaj, Fata, care obiectivează, oarecum, monologul brâncușian derulat mai sus: „E adevărat, Maestre? E adevărat că asta ai vrut să ne spui? Că mai mare și mai puternică decât toate e Tăcerea? Că Ființa se naște din Tăcere?”³

De fapt, Brâncuși nu ne-a spus ce să credem despre *Masa Tăcerii*⁴. *Dar ne-a îngăduit să o subsumăm anumitor interpretări, fără ca vreuna să-i fie, vreodată,*

* Cercetător științific gradul I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

** Fragment din volumul *În umbra unui ecou: tăcere, arhetip, recipiență*, programat să apară în cursul anului 2021.

¹ „Nici nu vă puteți da încă seama de ceea ce las eu” (vezi Constantina Zărnescu, *Aforismele și textele lui Brâncuși*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1980, p. 147).

² Vezi piesa lui Mircea Eliade, *Coloana nesfârșită*, în *Coloana nesfârșită. Teatru*, București, Editura Minerva, 1966, p. 163.

³ *Ibidem*, p. 165.

⁴ „Invitat să realizeze complexul triadic *Poarta Sărutului – Masa Tăcerii – Coloana Infinitului*, Brâncuși a venit în țară, apoi s-a reîntors la Paris. În absența lui, meșterii care îl stimau au realizat operele prevăzute, însă, în semn de omagiu, au reparat ce li se păruse o uitare vinovată și i-au înscris numele în piatră.

*intrinsecă*⁵. Bunăoară, suprarealiștii jurau că opera gorjeanului îi reprezintă cum nu se poate mai bine, concretizând, totodată, cele scrise de Carl Gustav Jung despre inconștientul colectiv⁶. *Masa* acceptă formal aceste „traduceri”, probându-le, docilă, așa cum, la croitor, încercăm mai multe variante de costum. Și nu le respingem chiar pe toate, deși ne-am fi așteptat la ceva mai bun⁷. *Nu avem căderea de a comenta opera lui Brâncuși, interesându-ne mai mult noțiunile subiacente capodoperelor sale. Rândurile de față, ca și întregul studiu de altfel, reprezintă notele de lectură ale unui istoric al culturii și nicidecum exegeza unui istoric al artei ori a unui critic literar:* „[...] să faci istoria gândirii înseamnă să-i pui pe autorii din trecut să spună ceea ce au spus și nu ceea ce am spune noi”, ne atenționa Umberto Eco⁸. *Pe de o parte, e bine să conștientizăm straturile discursive ce îngroașă sau chiar falsifică, în vreme, o capodoperă, fie ea artistică ori literară. Pe de altă parte, nimeni nu ne poate împiedica, totuși, să încredințăm marilor creații păstrarea unor posibile interpretări care, nepuse în „custodia” lor, s-ar pierde unele de altele, apoi ar sfârși, una câte una, într-o deplină uitare. Departate de noi dorința de a „împodobi” Masa Tăcerii cu rosturi pe care Brâncuși nu i le-a dat. Îi readucem însă opera în actualitate, propunând, doar, și alte moduri de-a o vedea. Procedând astfel, îi conservăm specificul apărându-i universalitatea.* Bunăoară, *Masa Tăcerii* și-a primit numele nu de la creatorul ei, ci de la privitorul empatic cu singurătatea monumentului contemplat. Suportă ea orice tălmăcire? Ion Pogorilovschi ține seamă de

[...] comportamentul „zen” al creatorului, care, abținându-se din principiu să-și explice opera, admitea divagațiile altora (inclusiv în privința numelui convenit lucrării) dacă le simțea oricum privirile frapate de viziunea sa plastică. [...] „Aceluia care nu găsește cheia eu nu am cum să i-o ofer.” A scris asta cu propria-i mână, după cum o atestă ultimele documente de arhivă brâncușiană puse în valoare la Paris. Astfel, artistul normează explicit relația privitorului cu sculpturile lui: în ecuația intimă a asimilării obiectului de artă, prioritate trebuie să aibă nu sprijinul pe eventualele glose ale creatorului, nici chiar pe intitulările, venite din partea sa, ale operelor realizate; prioritate trebuie să aibă privirea directă, una aptă, desigur, să pătrundă în profunzimea de dincolo de suprafața lucrurilor. Disperat, într-un fel, de numele conferite *volens-nolens* de sculptor producțiilor sale (nume

Brâncuși, când l-a descoperit, le-a cerut să-l șteargă, refuzând semnătura – el voia ca opera să-i rămână anonimă! Brâncuși, *avant la lettre*, confirmă dorința lui Borges. Anonimatul, orizont ultim!” (vezi *Brâncuși, anonimul*, în George Banu, *Viață și teatru pe Scena lumii*, Iași, Editura Polirom, 2021, p. 272).

⁵ Nu știm cât preț putem pune pe spusele lui Peter Neagoe, dar nu-i putem ignora opinia. Despre revenirea lui Brâncuși în România, pentru realizarea complexului comemorativ de la Târgu Jiu, Neagoe scrie: „Țara era pentru el «pământul sacru». N-o mai văzuse de treizeci și șase de ani și spera să-și regăsească acolo tinerețea. Dar tot restul vieții sale păstră o tăcere desăvârșită despre întoarcerea în țară. Retrăirea clipelor trecute n-a mai fost posibilă niciodată” (Peter Neagoe, *Sfântul din Montparnasse*, traducere de Sever Trifu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977, p. 277).

⁶ Este afirmația unui prieten al lui Brâncuși, Peter Neagoe, autor al cărții *Sfântul din Montparnasse*..., p. 275. Simbiozele prelungesc vechile istorii, abia rupturile deschizând noi periodizări: „[...] inconștientul nu mai găsește în lumea exterioară lucrul la care reacționase atâta timp, ci altceva, ceva ce trezește în el noi reacții, așa încât se smulge din tiparele încremenite ale trecutului propriu” (Heinrich Zimmer, *Regele și cadavrul. Poveste despre biruința sufletului asupra răului*, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Humanitas, 2013, p. 25).

⁷ Faptul că opera lui Brâncuși nu a fost prețuită de la început are o explicație ce depășește cadrul biografiei sale. Stilizarea tipică artei „primitive” a fost considerată, sub influența darwinismului, drept coruperea unui stil realist mult mai vechi. Grație expunerii sculpturilor în muzeele europene – dar și pledoariilor lui Franz Boas –, estetica popoarelor „înapoiate” a fost acceptată cum se cuvenea: ca „traducătoare” a unor viziuni despre lume, „ascunse” într-un cod cultural specific zonei de proveniență. Ulterior, li s-a recunoscut o însemnată general-umană. Vezi Robert Goldwater, *Primitivismul în arta modernă*, traducere de Doina Racoviceanu, București, Editura Meridiane, 1974, p. 49–89.

⁸ Umberto Eco, *De la arbore spre labirint. Studii istorice despre semn și interpretare*, traducere de Ștefania Mincu, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 299.

potrivit alese, brâncușiene ele însele, dar care pot provoca suficiența – economia de gândire – a privitorului în momentul contemplării), artistul a exclamat: mai bine le numerotam! Alteori, Brâncuși încețoșă cu premeditare intitulările, spre a feri privitorul opereii sale de o proastă contagiune transmisibilă prin cuvinte și relatări⁹.

Promovând un fel de istoriografie a *Mesei Tăcerii*, Pogorilovschi ne recomandă intropatia, absorbirea consumatorului de artă în priveliștea ce i se oferă, „molipsirea lui de tăcerea pietrei, până devine asemenea ei”¹⁰. Complementar, spiritul tutelar al sculpturii este acela al mesei goale, al mesei fără meseni, al mesei vidate de orice prezență, opinează Ion Pogorilovschi¹¹. *Masa Tăcerii* este una a intenselor absențe, este o rotundă a ne-aflărilor de față¹². Nu e nimic mai arhetipal decât ea, căci sculptura de pe malul Jiului ne întoarce, în spirit psihanalitic, la

[...] tăcerea temeliilor lumii. După cum se vede, nu e nevoie numaidecât de mâna lui Brâncuși pentru ca o masă goală, cu sau fără scaune asemenea în jur, prin aerul ei de masă decăzută din funcție să emane tăcere; să potențeze tăcerea locului pe care stă. [...] Masa, deodată cu cele douăsprezece scaune goale dispersate în jurul ei – brâncușianul arsenal al tăcerii –, impune empatic privitorului prin caracterul pronunțat deșertic al compoziției. Sentimentul intens al vacuității e creat vizual de artist, printre altele, prin mizarea sa absolută pe expresivitatea destinsă a *suprafețelor orizontale*. Mai mult decât orice altă creație brâncușiană, *Masa Tăcerii* apare ochilor ca o operă mut așternută pământului – sculptură contemporabilă mai degrabă în plan, decât în spațiul tridimensional. [...] Formula compozițională utilizată este aceea a *circularității*. Toate suprafețele plane reunite în expresia de întreg a Mesei Tăcerii sunt arii de cerc – tăblii mesei, retezăturile (fețele) scaunelor. Totodată, risipirea în spațiu a scaunelor compune o circumferință: douăsprezece cercuri mai mici descriu pe pământ, ca punctele unei curbe, iluzia unui mare cerc marginal; horalul mut, distant, al tamburelor de piatră. Și încă nu am surprins îndestul *gestalt*-ul acestei lucrări brâncușiene. În cea mai adecvată memorare schematică a organicității sculpturale a Mesei Tăcerii, ea apare ca fiind de tipul „cercului în cerc”, al combinației de cercuri concentrice: un cerc de scaune ordonate simetric închide perfect o întindere circulară situată la mijloc. E prezent astfel spiritul general al reprezentării grafice a mandalelor (subtil cercetate de Jung) cu simetriile lor de centru, ce acaparează privirea inducându-ne starea de concentrare meditativă. Ceea ce ne absoarbe, de fapt, e tăcerea de cifru a mandalelor. O soră de algoritm structural a *Mesei Tăcerii*, în spațiul opereii lui Brâncuși, e mandalicul desen *Sinea mea, oarecum*. Tretie Paleolog credea – cețos, dar cumva simptomatic – că pe artist l-ar fi încercat gândul să-și amplaseze *Sinea*, reformulată plastic, undeva peste Jiu, dincolo de *Masa Tăcerii*¹³.

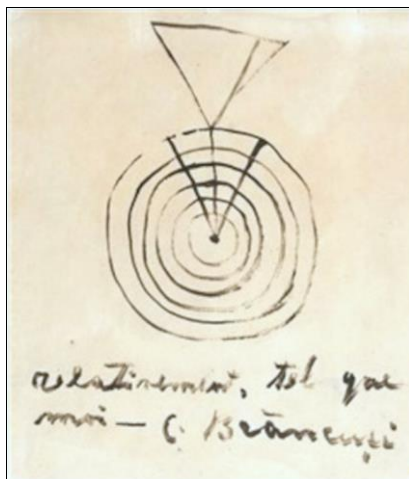
⁹ Ion Pogorilovschi, *Tăcerea Mesei Tăcerii. Comentarii la opera unui artist filozof*, București, Criterion Publishing, 2010, p. 8–9.

¹⁰ *Ibidem*, p. 17.

¹¹ *Ibidem*, p. 19.

¹² Nenumăratele interpretări care alcătuiesc istoria Mesei gorjene se găsesc în capitolul *Vizarea întregului semnificant*, din cartea lui Ion Pogorilovschi, *Brâncuși, apogeul imaginarului. Comentarea capodoperei de la Târgu-Jiu*, Târgu Jiu, Editura Fundației „Constantin Brâncuși”, 2000, p. 80–87. De exemplu, Nicolae Hasnaș ar fi interpretat *Masa Tăcerii* drept *Masă Dacică*, susceptibilă să simbolizeze istoria sacrificiilor făcute de noi de-a lungul timpului. Eugen Ciucă ar fi văzut în ea o *Masă a Familiei*, iar Adrian Petringenaru o întruchipare a infinității timpului. Petre Pandrea avea o slăbiciune pentru ipoteza alegorică: transfigurarea morții într-o nuntă cosmică, serbată la *Masa Cinei Nupțiale*. Pogorilovschi însuși opinează că *Masa Tăcerii* ar metonimiza casa copilăriei lui Brâncuși, situată în apropierea unei ape curgătoare. Petru Comarnescu era de părere că *Masa* ar fi locul unde cei vii se gândesc la cei morți, adâncind în ei înșiși tăcerea celor rămași fără grai. Sidney Geist considera că *Masa Tăcerii* ar fi o trimitere la începuturile vieții, la treburile lumești, la mersul zilelor. În sfârșit, Constantin Noica și Zoe Dumitrescu-Bușulenga sunt luați în calcul cu ideea că *Masa Tăcerii* ar metaforiza începuturile, sfatul tăcut și tainic al descălecătorilor, strămoșilor, ctitorilor.

¹³ Ion Pogorilovschi, *Tăcerea Mesei Tăcerii. Comentarii la opera unui artist filozof...*, p. 20–21, 23. În acest citat aparând termenul *Sinea*, antiteza lui cu *Sinele* și expertiza lui Constantin Noica ne sunt indispen-

C. Brâncuși, *Sinea mea*(Sursa: <http://occidentul-romanesc.com/dan-caragea-in-cautarea-sinelui/>).

Literaturizând episodul, Tretie Paleolog „prelua” gândurile lui Brâncuși:

Când însă, întors din India, m-am oprit la închegarea unei trilogii de monumente, știam ce semnificație avea să aibă Masa, printre arborii care străjuiau Jiul. La fel ca și Stâlpul, la fel ca și Poarta, urma să ducă mintea oamenilor la acea clipă a marii treceri, care este totodată moartea și nunta. Voiam să-i dau sensul meselor străbune, dindărătul altarelor. [...] Cu mult mai târziu, când am început să mă pregătesc de moarte, mi-am dat seama că oricare om, când i se nasc copiii sau când rodul lui este o operă pentru generațiile viitoare, își dă carne din carnea sa și sânge din sângele său. Iată pentru ce masa mea e o masă de taină. Cina la care ea a fost folosită va mai avea loc iar și iar, cât timp vor mai trăi oameni pe pământ¹⁴.

Căci, altfel, ce este istoria, dacă nu o continuă trecere, de la ceva la altceva? Și o aflare mai accelerată în timp, un vârtej al devenirii? Și un loc al minții totodată: unde trecutul caută oameni pentru care el, trecutul, mai înseamnă ceva.

Desenul brâncușian invocat de Pogorilovschi facilitează speculațiile, dar nu le legitimează. Este o precauție metodologică cerută și de Ștefan Georgescu-Gorjan:

sabile: „[...] sinea nu e doar uman; spre deosebire de sine, ea poate denumi ceva întru totul dincolo de uman. [...] Tot ce este își are sinea lui, chiar dincolo de om și creațiile societății, și te întrebi nu numai ce este un arbore ori un fir de păr în sinea lui, dar și ce este soarele sau ce e un atom în sinea lui. Numai în sinea celor făcute de om, în sinea unei mese, sau în sinea unei mașini nu poți căuta. Dar acestea reprezintă *sinele lărgit* al omului. [...] Și totuși «lucrul în sinea lui» nu e totuna cu «lucrul în sine». Sinea e altceva și decât esența, altceva chiar decât natura intimă a realităților. Lucrul în sine, în înțelesul lui Kant, e de nerecunoscut; sinea însă este ceea ce se dezvăluie. Esența sau conceptul, chiar dacă sunt de cunoscut, rămân abstracte; sinea, în schimb, este vie. [...] Sinea exprimă mai bine decât esență, concept, natură intimă, tot ce urmărește cunoașterea. Dacă ar năzui către un adevăr rigid, ea ar risca să trimită la vorba lui Lessing: între adevăr și căutare, prefer căutarea. Sinea însă trimite către ceva mai viu. Și, de altfel, sinele nu citește în sinea lucrurilor numai pe căile cunoașterii științifice asigurate. [...] *Așa cum ai putea spune că un Brâncuși a căutat să vadă ce este în sinea păsării sau, altă dată, în sinea înfinirii.* [...] Sinele și sinea alcătuiesc perechea absolută. [...] Lumea este ca și un dialog al sinelui cu sinea, adică al unui cuget uman tot mai pătrunzător, cu problemă neîncetat adâncită [s.n., A.M.]” (Constantin Noica, *Cuvânt împreună despre rostirea românească*..., p. 16–18).

¹⁴ Tretie Paleolog, *De vorbă cu Brâncuși despre „Calea Sufletelor Eroilor”*, București, Editura Sport-Turism, 1976, p. 32–33, 37–38.

Neexistând nici o cheie, deoarece Brâncuși nu și-a deconspirat autoportretul, se pot face tot felul de supoziții și de interpretări. Singurul simbol, a cărui semnificație apare evidentă, este piramida inversată, care se poate interpreta exact pe dos, în comparație cu „piramida fatală”. Este deci un simbol al simplității, al modestiei, al lipsei de pretenții, al refuzului de a se cățăra spre vârful piramidei într-o competiție absurdă. Cele șase cercuri concentrice pot fi interpretate conform fanteziei fiecăruia, dar cred că suntem îndreptățiți să nu punem prea mult temei pe magia cifrelor (6 cercuri sau 7, dacă socotim și centrul drept cerc cu raza zero), deoarece am arătat că Brâncuși nu credea în cifrele magice. În concluzie, am impresia că autoportretul lui Brâncuși este o pură fantezie, un joc, așa cum îi plăcea uneori artistului să-l practice. *Am constatat, din îndelungatele mele convorbiri cu Brâncuși, că marele sculptor dădea rar – uneori nu dădea deloc – lămuriri precise lucrărilor lui criptice, lăsând pe fiecare să găsească explicații după cum gândește. Dar această libertate de gândire nu dă dreptul nimănui să ridice un desen simbolic la rangul de reprezentare absolută a eului unui artist genial* [s.n., AM]¹⁵.

Mai mult existențialist decât autohtonizant în viziunea sa, Ion Pogorilovski insistă, totuși, pe viziunea lui; deși, după cum se vede mai sus, respectă opiniile altora. De aceea, atașat fiind de ipoteza *câmpului de socluri*, el conchide: „Lipsa de orice amănunt particular a suprafețelor circulare, resimțită psihic, iscă sentimentul unei absențe indefinite, al unei tăceri fără chip”¹⁶.

În orice caz, *Masa* e întinsă pe un mare platou arhetipal, acela al *circularității*: „[...] aici, cu noi, în văzduhul ce ne încercuie [...]”¹⁷. Comentând o scriere chineză din

¹⁵ Ștefan Georgescu-Gorjan, *Constantin Brâncuși. Templul din Indor*, București, Editura Eminescu, 1996, p. 96. Georgescu-Gorjan traduce însemnarea *Relativement, tel que moi* ca un echivalent al formulei *Cam așa sunt eu*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 24, 25–26. În debutul studiului său, Pogorilovski observă că *Masa Tăcerii* avusese multe predecesoare, cât se poate de prozaice: „[...] grosiere mese rotunde, de ghips, au populat prin ani atelierul parizian al sculptorului” (*ibidem*, p. 7). Transfigurat literar, acest detaliu nu e mai exact, e mai sincer: „Atelierul lui e o lume. El nu mai trăiește în Franța. O lume mică și albă în care realitatea se schimbă, trupurile groase cad și corpurile își dezvăluie sufletele, esența. [...] Pereții albi ascund drumurile lumii. Scările de funie urcă până la patul ascuns. *Sculpturile stau exact la distanța de care au nevoie ca să vorbească între ele. Ca să vorbească în capul lui*. Fumul gros de țigară și praful alb de ghips plutesc deasupra lor. Și piatra cântă. [s.n., A.M.]” (Moni Stănilă, *Brâncuși sau cum a învățat testoaia să zboare*, Iași, Editura Polirom, 2019, p. 55). Cât despre ideea *Mesei*, tânăra scriitoare „filmează” derularea evenimentelor din toamna lui 1937, când la Târgu Jiu nu se vorbea decât despre celebra *Coloană*, iar la București guvernarea Gheorghe Tătărescu era pe sfârșite: „Brâncuși revine și, fără preambuli, după ce-și descarcă bagajele, o apucă pe străzile orașului, aproape alergând, dând din brațe ca un pescar bătrân din vâsle pe timp de furtună și nu se oprește până nu ajunge iar la ușa doamnei [Arethia] Tătărescu, unde se agață de ața clopoțelului până când o servitoare îi deschide. Aproape o răstoarnă pe femeie, fără să aștepte să fie invitat în casă, dă buzna, la ora cafelei, în sufragerie și o anunță pe stăpâna casei:

– Doamnă, voi face și o masă. Altfel nu se poate! Vorbim totuși de o jertfă! Și doamna stă la masa ei cu fruntea încinsă în palme și se gândește la masa lui și altfel nu se poate. Soțul meu va înnebuni, își spune, dar totuși, chiar așa, e nevoie și de o *Masă*. [...] Se ridică de pe scaun, își face curaj și își anunță soțul: trebuie și o masă, altfel nu” (*ibidem*, p. 132–133). Exegeții confirmă abordările literare, un scurt fragment fiind edificator: „În singurătatea atelierului său a hotărât să adauge celor două monumente, în prezent în construcție, și un al treilea: o *Masă*! Această nouă piesă va fi o altă încorporare (cu modificări) a faimoasei sale mese de modelaj din Impasse Ronsin, devenită deja simbol al ospitalității. Masa tăcută de pe malul Jiului va fi simbolul unui praznic nevăzut în cinstea celor căzuți acolo” (Alexandru Buican, *Brâncuși. O biografie*, București, Editura Artemis, 2006, p. 448). Alte detalii despre realizarea acestei capodopere (fără macara și pe bază de tăvălugi) sunt oferite de Alexandru Buican în *ibidem*, p. 449.

¹⁷ Vezi poezia *Rătăcitorul*, în William Carlos Williams, *Poeme*, traducere de Aurel Covaci, București, Editura Albatros, 1963, p. 24. *Masa Tăcerii* fiind rotundă, ne îndreaptă către complicata simbolistică a cercului și, mai ales, către „înrudirile” acestuia (sfera, roata, inelul, globul): „Cercul este semnul Unității principale și al Cerului: ca atare, el desemnează activitatea cerului, mișcările lui ciclice. El este dezvoltarea punctului central, manifestarea sa. [...] De fapt, forma primordială este nu atât cercul, cât sfera, care figurează *Oul Lumii*. Dar

secolul al XVIII-lea, *Secretul Florii de Aur. Cartea chinezească a vieții*, Carl Gustav Jung adapta înțelepciunea extrem-orientală codurilor vizuale europene:

„Mandala” înseamnă un cerc magic; acest simbol nu este întâlnit numai în Orient ci și la noi. Mandalele au fost foarte des folosite în Evul Mediu. În prima parte a acestei perioade se întâlnesc în special mandale creștine, avându-l pe Hristos în centru, iar în cele patru puncte cardinale pe cei patru evangheliști (sau simbolurile lor). [...] Conform concepției orientale, simbolul de tip mandala nu este numai o exprimare, ci provoacă un efect. Reacționează asupra celui care l-a făcut. În acest simbol se ascund efecte magice foarte vechi, căci el derivă din „cercul care îngrădește”, din „cercul fermecat”, ale cărui puteri magice s-au păstrat în atâtea obiceiuri folclorice. Ideea, scopul este acela de a desena un *sulcus primigenius*, un șant magic în jurul centrului, un *templum* sau *temenos* (incintă sacră) al personalității celei mai profunde, pentru a preîntâmpina „curgerea-în-afară” sau pentru a se păzi prin mijloace apotropaice de influențele exterioare. [...] Prin aceste execuții concrete atenția – sau mai bine zis, interesul – este condusă înăuntru, către un domeniu profund sacru, sursa și țința sufletului deținător al unității dintre conștiință și viață. Deținută cândva, unitatea a fost pierdută și trebuie regăsită. [...] Prin aceste execuții concrete atenția – sau mai bine zis, interesul – este condusă înăuntru, către un domeniu profund sacru, sursa și țința sufletului deținător al unității dintre conștiință și viață. Deținută cândva, unitatea a fost pierdută și trebuie regăsită. [...] „Îngrădirea”, sau *circumambulatio* este sugerată în text prin termenul „circulație”. „Circulația” nu este numai mișcare circulară, ci și delimitarea incintei sacre, pe de o parte, și pe de altă parte fixarea și concentrarea. Discul soarelui începe rotirea; soarele este animat și își preia cursul [...]. Acțiunea este transformată în non-acțiune; periferia se subordonează centrului. De aceea se spune: „Mișcarea este un alt nume al stăpânirii”. Psihologic, această circulație echivalează cu „rotirea în jurul sinelui”; bineînțeles, sunt implicate toate elementele personalității. Ele provoacă rotația polilor luminii și întunericului, ziua alternează cu noaptea. [...] Mișcarea circulară are și semnificația morală de activare a tuturor forțelor luminii și întunericului esenței umane; astfel pot coexista contrariile psihologice de orice fel. Aceasta este cunoașterea-de-sine cu ajutorul autoincubației (în sanscrită, *tapas*). Un concept arhetipic similar de ființă perfectă este acela al omului platonice, rotunjit, unind în el ambele sexe¹⁸.

cercul este o secțiune sau o proiecție a sferei. Paradisul terestru este circular. [...] Cercul este și simbol al timpului; roata se învârtă. Încă de la începuturile Antichității, cercul a fost folosit pentru a indica totalitatea, perfecțiunea, pentru a îngloba timpul astfel încât acesta să poată fi măsurat mai ușor. [...] Cât privește tradițiile ebraice și creștine, cercul nu apare în construcțiile biblice; originea sa este bizantină. Pe plan arhitectural, el a precedat cupola. [...] Sfântul Mormânt de la Ierusalim era destinat să evoce marea boltă a universului pe care omul însuși o simbolizează prin calota sa craniană. [...] Cercul exprimă suflul divin, fără început și fără sfârșit. Acest suflu există continuu și în toate sensurile. Dacă s-ar opri, lumea ar dispărea imediat. [...] Planul circular este asociat cultului focului, al eroilor, al divinității. Tot ce este rotund are un sens universal (orbită) pe care îl simbolizează globul. Sfericitatea universului și a capului omului sunt tot atâtea indicii de perfecțiune. [...] Jung a arătat că simbolul cercului este o imagine arhetipală a totalității psihicului, simbolul Sinelui [...]. Ca formă care cuprinde, înconjoară, asemenea unui circuit închis, cercul este un simbol al protecției, al unei protecții asigurate în limitele sale. [...] Unii luptători, înainte de a intra în luptă, desenează un cerc în jurul lor. Atunci când este destinat să protejeze un individ, cercul devine inel [...], inelul semnificând și o legătură sau o dăruire voită și revocabilă”. Vezi vocea CERC, din Jean Chevalier & Alain Gheerbrant (coord.), *Dicționar de simboluri*, traducere de Micaela Ghițescu și Laurențiu Zoicaș *et alii*, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 223–227. *Masa Tăcerii* e un trop al circularității. Cercul este echivalentul vizual al prea plinului, al acoperirii cu totul, al echidistanței, al ducerii la capăt, al cuvântului ținut, al nemărginirii flotante.

¹⁸ *Secretul Florii de Aur. Cartea chinezească a vieții*, introducere și comentariu de C. G. Jung, traducere de Oana Popescu și Daniel Cojanu, București, Editura Trei, 1996, p. 99–100, 102–104. Nu am fi copleșit cititorul cu un pasaj atât de extins și poate alambicat, dacă nu am fi citit, în cuprinsul tratatului propriu-zis, niște versete ce leagă recipiența de tăcere, una înveșmântată, cumva, într-un mister nepieritor al căutărilor lăuntrice: „Rătăcind în cer, discipolul se hrănește cu energia-spirit a Primitivului. / Și secretul încă nepătruns al secretului: Tărâmul de nicăieri este adevărata casă” (*ibidem*, p. 54). Vezi și vocea CIRCUMAMBULAȚIE, redactată chiar după acest comentariu al lui Jung la *Secretul Florii de Aur*, în Jacques de la

Același Carl Gustav Jung apreciașe o culegere de legende sioux, apărută în 1932, în care cercului i se recunoștea potențialitate magică deosebită:

Vei fi băgat de seamă că un indian face orice într-un cerc, și-aceasta pentru că Puterea Lumii întotdeauna lucrează în cercuri, și orice lucru încearcă să fie rotund. În vremurile străvechi, pe când eram un popor puternic și fericit, toată puterea ne venea de la cercul sacru al națiunii, și atâta vreme cât acesta nu a fost rupt, poporul a înflorit. Copacul înflorit era centrul viu al cercului, iar roata celor patru zări îl hrănea. Răsăritul dădea pace și lumină, miazăziua dădea căldură, apusul dădea ploaie, iar miazănoaptea cu vântoasele ei înghețate dădea tărie și răbdare. Această cunoaștere ne venea din lumea de dincolo, odată cu credința noastră. Tot ceea ce face Puterea Universală este făcut într-un cerc. Cercul e rotund și am auzit că pământul e rotund ca o minge, și la fel sunt și stelele. Vântul, atunci când puterea sa e cea mai mare, se rotește. Păsările își fac cuiburile rotunde, căci religia lor este aceeași cu a noastră. Soarele răsare și apune iarăși într-un cerc. Luna face la fel, și amândouă astrele sunt rotunde. Chiar și anotimpurile alcătuiesc un mare cerc în schimbarea lor și mereu se întorc în locul de unde vin. Viața omului este un cerc de la copilărie la copilărie, și tot așa e în oricare lucru în care se mișcă puterea. Tepee-urile noastre erau rotunde precum cuiburile păsărilor și erau așezate întotdeauna într-un cerc, brăul națiunii, un cuib cu multe cuiburi, în care ne orânduise Marele Spirit ca să ne scoatem puii. Însă wasichii ne-au pus în aceste cutii pătrate. Vlaga noastră s-a dus și ne stingem, căci puterea nu mai e în noi. Uită-te la băieții noștri și poți vedea cum stau lucrurile. Pe vremea când trăiam prin puterea cercului după rânduiala cuvenită, băieții erau bărbați la doisprezece sau treisprezece ani. Dar acum nu se fac bărbați decât mult mai târziu. În sfârșit, asta e. Suntem prizonieri de război câtă vreme așteptăm aici. Dar există o altă lume¹⁹.

Indienii sioux ne întorc la originile rituale ale interjecției. Ei nu-l imploră pe Marele Spirit: îi trimit voce sau glas²⁰. Odată pronunțat, cuvântul preia adevărul solicitantului și îl

Rocheterie, *Simbologia viselor*, vol. I, *Corpul omenesc*, traducere de Iulian Dragomir, București, Editura Artemis, 2006, p. 57. Aici se spune că ritualul de înconjurare a unui templu sau altar apare la tibetani, indieni, egipteni, musulmani, catolici. Se mai susține că, în plan oniric, „circumambulația, prin reunirea contrariilor, ne permite să privim (și să conștientizăm) în toate direcțiile psihice, în loc să rămânem ficși, netrăind decât unilateral, un singur aspect al vieții, orbi la orice alte direcții de acțiune. Mersul în cerc pune în mișcare toate funcțiile și conținuturile antagoniste, toate forțele contrarii care se ciocnesc în interiorul psihicului”.

¹⁹ John G. Neihardt, *Marea Viziune. Povestea lui Black Elk, un om sfânt al poporului Sioux Oglala*, traducere de Stela Gheție, București, Editura Herald, 2014, p. 183–185. O aceeași fenomenologie a rotundului, cum a numit-o Gaston Bachelard, exista și la indienii Pawnee, fiind menționată de Joseph Campbell. Șamanul desena un cerc cu vârful degetului mare de la picior, imitând astfel vulturul: o pasăre care își încropește cuibul cu ghearele; și își plasează viața în centrul unei alcătuiți întotdeauna circulare. Cercul trasat de șaman este, așadar, o alegorie a cercului – crede John Campbell – care ne cuprinde de jur-împrejur, ținându-ne în mijlocul său imaginar, întocmai ca într-un cuib. Campbell mai scrie că această idee de circularitate ar simboliza grupul, clanul, tribul Pawnee (Joseph Campbell, *Eroul cu o mie de chipuri*, traducere de Mihai Mănescu & Gabriela Deniz, București, Editura Herald, 2014, p. 45).

²⁰ John G. Neihardt, *Marea Viziune...*, p. 188–189. Despre haloul magic al vocii, nu neapărat ritualizată, scrie și Orhan Pamuk: „[...] odată ce ne-am învățat cu vocea unchiului, ne-am dori s-o auzim mereu. În viață există nenumărate alte lucruri cu care suntem obișnuiți în la fel de mare măsură și care seamănă la fel de mult cu atașamentul acesta atât de profund față de o voce, de un povestăș; la locurile de muncă înșesate de angajați, în armată, la școală ori când este să ne revedem cu niște foști colegi, îl recunoaștem pe omul acesta în primul rând după voce. Uneori suntem atât de deprinși să-l ascultăm, încât ne dorim să vorbească nu atât pentru că am fi curioși să aflăm ce anume urmează să spună, ci doar pentru că vrem să-i auzim vocea. [...] Când ne deprindem cu un astfel de povestăș, cu o astfel de voce, ne dorim să mai auzim o dată, depănat de glasul său ori oglindite în privirea sa fără egal, diverse întâmplări din viața noastră, pe care, altfel, le cunoaștem foarte bine. Uneori ne obișnuim atât de mult cu vocea sa [...], încât putem chiar încerca senzația că, pe măsură ce vorbește el, prind formă întreaga viață și întregul univers [s.n., A.M.]” (Orhan Pamuk, *Alte culori, Despre viață, artă, cărți, orașe... și o povestire*, traducere de Luminița Munteanu, Iași, Editura Polirom, 2019, p. 271). Sunt și alte variante: dacă citești o poveste cu voce tare, înseamnă că ești de partea personajelor mai mult decât o

transferă celor mai înalte sfere. Prinsă într-o incantație, acustica revine la sorginea ei celestă: ca să ia din ceruri o lume pe care să o ascultăm mai mult și să o înțelegem mai bine. Luând aminte la istorisirile lui Black Elk (Cerb Negru), ce idei conexe demersului nostru am putea desprinde? Punându-te în centrul unui cerc, te apuci de tăcut; și tăcând nu stai degeaba; pentru că cercul nu are o circumferință prestabilită; farmecul ei stă în continua moșire a diametrului. Cercul e un adaos de ființă, lumea primind, cu fiecare rotire, un supliment de existență. Am și dat planetei acest „ocol” ca să revenim la semnificațiile pe care opera lui Brâncuși le culege de pe întreg cuprinsul lumii:

Cercul este o linie nesfârșită, fără început, fără sfârșit, și poate fi desenată dintr-o singură mișcare, fără să fim nevoiți să ne întrerupem. Cercul reprezintă o totalitate închisă, este rotund. Iar cercul cuprinde ceea ce se află în interior. „Interiorul” este despărțit de „exterior” printr-o linie circulară: ce se află în „interior” este protejat, de aceea și vorbim despre „cercul împrejmuit”, în etnografie este privit ca protecție împotriva demonilor, de pildă. Iar demonii sunt cei de care ne simțim amenințați. Cercul este închis, varietatea lumii este exclusă, iar noi ne mulțumim să facem ce trebuie făcut în acest moment: ne putem concentra, ne concentrăm. Orice cerc are un centru și răspunde la întrebarea ce este central în acest moment. Centrul, asta ne învață cercul, nu se poate pierde. Dar centrul face posibilă și o mișcare – o întindere în depărtare, dar și în înălțime și în adâncime – și atunci cercul se lărgște, devenind simbolul sferei. Dacă ne concentrăm asupra noastră înșine, ne adunăm în jurul nostru înșine, atunci fragmentul de trăire devine „rotund” – suntem ocrotiți într-un cerc –, iar ceea ce facem este apărut. Cercul redă experiența unei stări primordiale de a fi ținuți, iar ceea ce se petrece sau este reprezentat în cerc joacă un rol pentru această stare primordială de a fi susținuți, dar necesită și dăruirea creației, a preocupării pentru ceea ce se arată acolo, în imaginație. Rotundul trezește și tandrețea, care s-ar putea manifesta printr-o grijă tandră în realizare²¹.

Subordonată ideii de cerc, *Masa Tăcerii* se integrează derivatelor culturale pe care comentatorii le-au descoperit în cea mai familiară figură geometrică; noi relevând,

reușise autorul; le impulsionezi să-și trăiască întâmplările în așa fel încât cititorul-orator să ia parte la ele. Cu o condiție totuși: să nu pună nimic de la el, nicio silabă. Dacă vorbește în timpul unui vis, cuvintele n-o să-i mai dea voie să iasă din oniric. Asta e vrerea Corneliiei Funke, creatoarea *Inimii de cerneală*, traducere de Viorica Nișcov, București, Grupul Editorial Art, 2014, 496 p.

²¹ Vezi Ruth Ammann, Verena Kast & Ingrid Riedel (ed.), *Cartea imaginilor: comori din arhiva Institutului C. G. Jung din Zürich*, traducere de Laura Karsch, București, Editura Trei, 2019, p. 66–67. Comentând filosofia yoga în „dialect” jungian – cu o aplecare aparte spre *mandala*, acele desene realizate pe stofă –, Mircea Eliade pariază și el pe teoria potrivit căreia circumambulația ar fi, în esență, o înaintare către „nodul” spiritual al Ființei: „Cum *mandala* este o *imago mundi*, centrul ei corespunde punctului infinitezimal străbătut perpendicular de *axis mundi*: apropiindu-se de el, discipolul se apropie de «Centrul Lumii». [...] Au fost puse în evidență în culturi diferite (cele două Americi, Oceania etc.) un anumit număr de figuri pe bază de cercuri, triunghiuri și labirinturi, aflate în relație cu cultul: *aceasta este evident mai cu seamă în cazul cercurilor magice și al labirinturilor inițiatice. Prezintă de asemenea un caracter mandalic desenele rituale ale anumitor triburi nord și sud-americane, reprezentând diversele faze ale Creației Universului. [...] Să amintim doar că asemenea «mandale» sunt desenate mai ales atunci când se procedează la o vindecare*, iar de aici ajungem la cealaltă clasă de «mandale», descoperite de C. G. Jung în picturile executate de unii din pacienții săi. Potrivit autorului ipotezei inconștientului colectiv, «mandalele» reprezintă structuri ale psihicului profund. Ele joacă, în consecință, un rol în procesul central al inconștientului, proces pe care Jung îl denumește de individuație. Jung și-a emis ipoteza după ce a remarcat următorul fapt: în visele și viziunile mai multor pacienți ai săi, «mandalele» apăreau atunci când procesul de individuație era pe cale să izbutească. Imaginea spontană a *mandalei* corespundea așadar unei victorii spirituale, în sensul că o porțiune a inconștientului colectiv – această zonă imensă a psihicului care amenința integritatea persoanei – este asimilată și integrată de conștient [s.n., A.M.]”. Am aplicat mandalelor discutate aici „tratamentul” grafic impus de Eliade: ele apar când subliniate cu „italice”, când marcate cu ghilimele. E o diferență care spune ceva. Vezi Mircea Eliade, *Yoga. Nemurire și libertate*, traducere de Walter Fotescu, București, Editura Humanitas, 1993, p. 197–198.

totuși, „întâlnirile” acestui concept sculptural cu semantica tăcerii, cu metamorfozele recipienței, cu efigia feminină a pământului-mamă:

O vreme, *Masa Tăcerii* de la Târgu Jiu s-a numit și *Masa Pomenirii* (sufletelor) celor ce au murit: pios edificiu pentru eternizarea secundelor de după viață, a amintirii. Epopeicul creator a ales, pentru aceasta, străvechiul motiv ce a obsedat încontinuu omenirea: cercul, cu perfecțiunea-i fără ieșire, închisă, sterilă, moartă, cercul; pe care l-a umplut cu eternitatea pietrelor enorme și grele. [...] Rotunjimea întinsei, necuprinsei *Mese* și a *Scaunelor*, încremenite și ele (și pe care nu te poți așeza), unește în aceeași măsură în care împrăștie, adună în aceeași măsură în care împarte; și apropie în aceeași măsură în care îndepărtează. O teribilă forță ascunsă unește și concentrează spiritul înspre centrul *Mesei*; iar o alta, egală, îl împrăștie în afară. Totul ne poartă aici înspre sfârșit. Scaunele-clepsidră și masa-clepsidră, uriașă (formată parcă din *pietre de moară*), rod în tăcere capătul cursului vieții, integrându-l, etern, în rândul ciclurilor cosmice. [...] *Tăcerea* este semnul de după viață – în care toate lucrările curg, spre a se opri. Aici este parcă centrul însuși al lumii, în care toate se-adună – capătul tuturor căilor. [...] Acesta este timpul de *după Cuvânt*, de după creație, intensitatea și tensiunea cuvântului, aparținând tăcerii, încremenirii și pierii totale. Iată de ce ochii percep aici un nemaipomenit gol, pentru care *Masa* nu e făcută și gândită să-l umple, nefiind sfințită cu viață [...]. *Tăcerea* este semnul de după lunga trecere. Căci firea capătă acum reîntoarcerea la matcă, liniștea, calmul spiritului, trecerea dincolo, în muțenia definitivă a țărânei. *Masa Tăcerii* a devenit astfel tainicul semn de piatră al locuinței subpământene a celui ce a trecut într-o altă lume. [...] Enorme cercuri pline ale pietrelor *Mesei* [...] indică un singur loc, *un punct*, nu vreo direcție; și sperie sufletul, concentrându-l asupra a ceea ce nu mai este, asupra tăcerii și *nimicului*. [...] Ele întorc țărâna (viața însuflețită) înapoi – *în pântecul mumei-pământ*. Și totul este lipit de țărână și la nivelul țărânei. [...] Totul este aici *pământ pierdut în pământ*, totul este trecut de pojghița țărânei, de crustă, într-o lume de după suflarea și prezența vieții, și nu se mai vede nimic, decât un semn de piatră [...] ²².

Cercul poate fi expansiv sau restrictiv; în continuă lărgire ori în constantă res-trângere. Putem fi în mijlocul ori nici măcar la marginea lui. Ne protejează sau ne capturează; și nu ne ridică la cer, mai curând coboară cerul într-însul:

În interiorul cercului sunt la adăpost. Când sunt în cerc, nimeni nu poate și nici nu are dreptul să-mi vorbească. [...] Cercul mă izolează perfect de lumea exterioară și de mine însumi. Este spațiul fericirii totale, al calmului desăvârșit. [...] Dacă nu putem răspunde la o întrebare esențială, cercul este cel mai bun loc de refugiu și meditație. Dacă ni se apropie momentul morții și nu vrem să murim, putem vegeta la infinit în interiorul cercului ²³.

Fragmentul de față nu și-ar fi avut locul aici dacă nu am pune nevrozele contemporane în opoziție cu apetența pe care Constantin Brâncuși o avea pentru viziunile exotizante. De exemplu, el se angaja să ridice, tocmai în India, la Indore, „Templul eliberării” sau „Templul Meditației”, la cererea maharajahului Yeshwant Rao Holkar. Cert este că a lucrat la proiect destulă vreme, din 1933 și până în 1937, ne asigură Petre Pandrea. Pe 18 decembrie 1937, Brâncuși chiar pleca spre Bombay, dar vizita artistului la maharajah se solda cu un eșec ²⁴. Interesant, în același an se ocupase și de memorialul de la Târgu Jiu, inclusiv de *Masa Tăcerii*. Cert este că Brâncuși nu poate fi tratat ca rapsod

²² Constantin Zărnescu, *Codul operei lui Brâncuși*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2007, p. 106–108. Textul datează însă din 1979.

²³ Vezi piesa *Omul din cerc*, în Matei Vișniec, *Omul din cerc. Antologie de teatru scurt (1997–2010)*, Pitești, Editura Paralela 45, 2011, p. 98–99.

²⁴ Doina Lemny, *Constantin Brâncuși*, traducere de Luminița Potorac, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 287.

local, dar nici ca derviş rotitor. Nu era un exotist *sans rivages*, având însă talentul de a bănuî punctele în care spiritualități diferite comunicau foarte bine. Și ca să revenim la expertiza lui Jung, „plantând-o” în solul gorjean, apreciem că *Masa Tăcerii* nu materializează un cerc închis și nici un sfârșit al destinului. Mai are de primit și alte suflete, care să-și dea mâna și să-i finiseze circularitatea. În jurul ei este, deocamdată, un lanț întredeschis, atât cât trebuie, după cât de mare ne e dorul de nemurire. Și iată o fabulă orientală ce intarsiază relația dintre monumentul din Târgu Jiu și zgârcenia deslușirilor lăsate de Brâncuși:

Xun Zi povestește că un maestru cunoscut a luat într-o zi hotărârea să nu mai vorbească.

Unul dintre discipoli l-a întrebat:

– Maestre, dacă nu vorbești, cum vom putea noi, discipolii, să transmitem învățăturile tale?

Maestrul i-a răspuns:

– Nici cerul nu vorbește. Și totuși anotimpurile se succedă, iar vietățile se înmulțesc. La asta ce răspuns ai?

Discipolul nu avea nici un răspuns, și cei doi oameni au rămas tăcuți.

Tăcerea lor a ajuns până la noi²⁵.

Nu lăncezește nimeni în tăcerea lui, orice frântură din ceea ce discipolul amuțește fiind o particulă dintr-o liniște nemăsurabilă; aceea a fiecărui cosmos ce răspunde, cu pregătirea necesară, la cea mai nouă chemare a Cuvântului. Tăcând, dăm Universului un răgaz, pentru ca, oricare ne-ar fi religia, ziua de mâine să răsară cu mai binele ei.

Dacă „spațiul e perceput și reprezentat indisolubil [...]”²⁶, *Masa Tăcerii* nu e desprinsă din nesfârșirea fiindului, este metonimia acestuia:

Masa, în sensul ei obișnuit, evocă masa rituală a împărtășirii. [...] Amintește, bineînțeles, pe cei doisprezece apostoli în jurul mesei Cinei celei De Taină, dar și, prin forma ei, de cele douăsprezece semne ale Zodiacului [...]. Este considerată drept o imagine a cerului²⁷.

²⁵ Jean-Claude Carrière, *Povestiri filozofice din lumea întreagă. Cercul mincinoșilor*, 2, traducere de Emanoil Marcu, București, Editura Humanitas, 2009, p. 125–126.

²⁶ Roger Caillois, *Mitul și omul*, traducere de Lidia Simion, București, Editura Nemira, 2000, p. 79.

²⁷ Vezi vocea MASA, din Jean Chevalier & Alain Gheerbrant (coord.), *Dicționar de simboluri...*, p. 565. În acest citat menționându-se și panoul zodiacal, conectăm notele de subsol la o scriitură de certă valoare universală, aceea a lui Milan Kundera: „Astrologia ne învață, chipurile, ce înseamnă fatalismul. Nu vei scăpa destinului tău. [...] Horoscopul se aseamănă cu orologiul, și orologiul este școala finalității: de îndată ce acul înscrie un cerc și revine la locul de unde a plecat, se încheie o fază. Pe cadranul horoscopului, nouă ace se învârtesc cu viteze diferite, marcând în fiecare clipă sfârșitul unei faze și începutul alteia. La anii tinereții, omul nu-i în stare să perceapă timpul ca un cerc, ci ca un drum ce-l conduce drept înainte spre mereu alte orizonturi; nu-i trece încă prin minte că viața lui conține doar o singură temă; își va da seama de acest lucru abia atunci când viața lui va începe să realizeze primele sale variațiuni” (Milan Kundera, *Nemurirea*, traducere de Jean Grosu, București, Editura Humanitas, 2013, p. 316). În tălmăcire autohtonă, cosmicizarea *Mesei* gorjene e cel mai laborios dezvoltată de Adrian Petringenaru: „[...] ideea de mișcare nu numai că trece la proporțiile astronomice, dar se extinde la multiplele ei manifestări. O mișcare concepută, sugerată a se desfășura în loc, în condițiile de stabilitate a obiectului în punctul fix al amplasării lor, devine acum, la receptarea aspectului de sistem planetar și de marcarea a constelațiilor rotitoare pe bolta cerească, o deplasare a formelor înseși pe traseul imaginar al orbitei care le este stabilită. Dar și aici, în sugestia acestei uriașe deplasări, contradicția dintre starea fizică reală (a formelor materiale care încorporează semnificația) și mișcarea pe care o reprezintă simbolic este anulată de faptul că în plan real cunoscuta mișcare a planetelor și constelațiilor este văzută de om tot sub aparența fixității. În ideea de corpuri cosmice se însumează și rotirea acestora în jurul propriului ax, ca la pietrele morii, și procesele lăuntrice de fierbere, răcire, alunecare sau erupție a materiei, și mișcarea lor de revoluție în raport cu astrul central, și deplasarea întregului sistem solar în ansamblul galaxiei de care aparțin. Dar se evocă inerent și o mișcare de ordin genetic: formele mici, abstracte, absolut rotunde, văzute de sus, sunt sesizate și ca emanații ale formei mai mari, similare, în jurul căreia gravitează și de la care se revendică prin identitatea circularității lor. [...] Ținând seama de observația

Iar aspirația de a ne subsuma unor noțiuni cum ar fi *distanță*, *altitudine*, *întindere* ori *suprafață* nu e deloc exotică:

Dorința de asimilare la spațiu, de identificare cu materia, apare frecvent în literatura lirică; este tema panteistă a contopirii individului în Tot, temă în care psihanaliza vede tocmai expresia unui fel de nostalgie a stării de inconștiență prenatală²⁸.

În virtutea acestei fenomenologii a similitudinii, unul din avatarurile *Mesei* este *inelul*²⁹: implică înmănunchere și însoțire, nu încorsetare și revocare³⁰. Într-unul din

esențială a lui Mircea Eliade că simbolurile și arhetipurile din culturile sacre sunt forme care *s-au impus natural spiritului uman* și că orice nouă valorizare a unei imagini arhetipale le încoronează și le consumă pe cele vechi, suntem datori să cercetăm și corespondențele care se creează pe această cale” (Adrian Petringenaru, *Imagine și simbol la Brâncuși*, București, Editura Meridiane, 1983, p. 80–81). Parcurgând ultima propoziție a citatului ne resemnăm cu toate investiriile simbolice care, în cazul *Mesei Tăcerii*, hibridizează neoașismul cu budismul, cu hinduismul și cu astrologia, cu ezoterismele de orișunde. Și pentru că citatul din dicționarului lui Jean Chevalier conține o referire la zodiac, să nu ignorăm tabăra celor care, ostili astrologilor, imaginau o pedeapsă veșnică, oarecum desprinsă din circularitatea cadranelor astrale: „Și-un neam văzui, plângând cu-amărăciune, / și-umbla-n tăcere în rotunda vale, / și-ncet cum merg cei vii în procesiune” (vezi *Infernul*, Cântul XX. *Cercul al optulea. Bolgia a patra. Ghicitorii*, în Dante Alighieri, *Infernul*, traducere de George Coșbuc, București, Editura RAO, 2018, p. 177). Artiștii își imaginează veșnicia sub forma unui post-univers, secătuit de toate speciile existândului, fie ele umane sau obiectuale. A fi devine un sinonim timorat al lui *a fi liniște*: „Bântuie liniștea / până la ultima margine a sferelor / asemenea unui vânt / care macină lucrurile / și lucrurile într-adevăr / se destramă și în urma / lor nu rămâne decât / liniștea. / Liniștea lucrurilor!” (vezi poezia *Liniște*, în Nichita Danilov, *Deasupra lucrurilor, neantul*, București, Editura Cartea Românească, 1990, p. 57). Apoi, imaginarul sfericității e străfulgerat de o sintagmă decisivă, „ultima frontieră a sferelor”: deznodământul Ființei ia formă circumambulară sau sferelor vor fi singurele în care viața se mai salvează?; ori poate că în inima fiecărui lucru stă un cerc, ale cărui margini se macină răbdător, *până când liniștea completă va fi totuna cu o inexistență deplină*. Dar să lăsăm poetului privilegiul epilogului: „La prezența mea lucrurile din jur intră-n alertă / și le simt stânghereala / ca și cum prezența mea / brusc le-ar schimba locul”. Vezi poezia *Absență* din volumul lui Nichita Danilov, *Arlechini la marginea câmpului*, București, Editura Cartea Românească, 1985, p. 19. Cu dosul mâinii, stihuitorul dă peisajul la o parte; și din această răsturnare se ridică alte priveliști bune de văzut: mai precis, aceea a arhetipului, atunci când lumina îl eliberează din ghemul lui de negru aprins; ca să-l împingă în lumea noastră sinestezică, în care sunetele au uneori miros, iar culorile fac, nu rareori, zgomot: „Cuvinte pe care le rostesc unul altuia / îngheață în aer sau ne pietrifica, / plutind în aerul rece și împietrit de atâtea liniște. / Care nu e de fapt chiar liniște / ci un fel de ceață verzuie / ce acoperă liniștea lucrurilor și le macină formele / lăsându-le numai umbra și spiritul. / Ochii lor sunt întorși mereu înăuntru / și în același timp în afară, / contemplând forma prezentă a lucrurilor / pentru a le intui forma absentă. / Care de fapt nu e chiar formă / ci o stare logică și abstractă / ce ține loc de matrice / din care vor izvorî pe rând toate formele. / În timp ce-și vorbesc unul altuia și-și comunică / starea absentă și gândurile / prin imagini / cu trei și patru și cinci dimensiuni / ce trec dincolo de înțelesul sonor al cuvintelor [s.n., A.M.]” (vezi poemul *Fiii întunerului*, în Nichita Danilov, *Deasupra lucrurilor, neantul*..., p. 87).

²⁸ Roger Caillois, *Mitul și omul*, traducere de Lidia Simion, București, Editura Nemira, 2000, p. 85.

²⁹ Din punctul de vedere al exegeților, inelul este „simbolul alianței, al legământului și comuniunii. Forma lui fără de început și fără de sfârșit simbolizează veșnicia” (vezi vocea INEL, din Ioan Stancu, *Mic dicționar explicativ al Vechiului Testament*, București, Editura Cartea Românească, 2018, p. 119).

³⁰ Inelul este un „simbol tradițional al nemărginirii (eternității), transpunere a simbolului cercului în realitatea concretă a unui obiect cu puteri active”. Inelul poate fi o marcă a nesfârșirii sau, în alte culturi, un instrument al auto-protecției; mai figurează ca vizualizare a unui angajament ori ca obiectualizare a unei făgăduinți: „Celor aflați în agonie li se scotea inelul, pentru a le face mai ușoară desprinderea de pământ”. Vezi vocea INELUL, din Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri*, vol. I, traducere de Dana Petrache, București, Editura Saeculum I.O., 2002, p. 191–192. Într-o altă interpretare, inelul „este menit esențialmente să simbolizeze o legătură, să lege. Apare astfel ca semn al unei alianțe, al unui jurământ, al unei comunități, al unui destin asociat. [...] La creștini, inelul simbolizează atașamentul fidel, liber consimțit”. Menit să tempereze anumite impulsuri este apropiat de simbolistica CINGĂTORII, se spune în vocea INEL, din Jean Chevalier & Alain Gheerbrant (coord.), *Dicționar de simboluri*..., p. 467–468. Care ar fi totuși diferența dintre *cerc*, figura dominantă, și *inel*, avatarul discret? Din punct de vedere simbolic, inelul te include mai

aforismele lui, Brâncuși dădea acestei versiuni a circularului o conotație mult mai amplă decât ne-am fi imaginat: „Împăcarea de sine se instaurează în sufletul tău când te privești ca un *inel* dintr-un *lanț* nesfârșit al înaintașilor și când nu calci cu iotă prescripțiile naturalității eterne [s.n., A.M.]”³¹. Și corelându-l cu subiectul lucrării de față, subliniem capacitatea artistului de a vorbi despre toate, nereferindu-se niciodată la sine:

Symbolismul *Cercului* poate fi considerat mult mai sugestiv, mai cuprinzător și mai incitant pentru gândirea umană decât noțiunea de cerc în geometrie. Această figură plană, formată din mulțimea tuturor punctelor egal depărtate de un punct fix, devine în istoria culturii imaginea figurii ideale, simbol al perfecțiunii, plenitudinii, realizărilor pe toate planurile. În domeniul imaginarului, *Cercul* va simboliza Timpul, fără început și fără sfârșit; el va fi identificat cu Cerul, care, la rândul său, este un simbol al lumii spirituale, al valorilor absolute. *Cercul* este simbolul Vieții, în perspectiva devenirii și revenirii sale ciclice; el este Istorie, ca destin individual și colectiv. *Sfera*, ca derivat al cercului în filozofia lui Platon, va fi simbolul perfecțiunii și principiul care unește microcosmosul și macrocosmosul. Pentru Plotin, cel mai de seamă reprezentant al neoplatonismului epocii elenistice, *Cercul* este întruchiparea Logosului care are proprietatea de a reveni asupra lui însuși, aidoma șarpelui ce-și mușcă propria-i coadă³².

În Gorj, această *Masă a Tăcerii* îi reconectează pe cei din interbelic la ceasurile de mare cumpănă din toamna lui 1916, când trupele noastre se retrăgeau din fața invaziei germane. Așadar, artistul putea să le spună alor săi, la două decenii după consumarea acelei drame: deși ne-am învățat cu tăcerile la întâmplare, cuvintele nu mor, se resorb; unde?; în viața care le-a purtat prin lume și apoi le-a pus deoparte, pe raftul cu efemere inhibiții; dacă vă plângeți că nu vă mai vin cuvintele, lăsați tăcerile să se reaprindă în memoria, poate amorfă, a celui mai recent dintre eșecurile voastre. Așa pare să se fi născut și *Masa Tăcerii*.

Opera brâncușiană este așezată, de obicei, în genealogia primitivismului estetic, inspirat, la începutul secolului al XX-lea, de arta africană. Nu era o simplă modă, Leo Frobenius dând cercetării „africanismului” o altă lectură: „[...] în sens superior, cultura înseamnă perspectivă asupra totalității”³³. Frobenius insista pe rolul memorial și, practic, documentar, pe care copierea unei opere de artă o are în supraviețuirea *ideii* ce stătea la originile acelei capodopere. Prin popularitatea astfel obținută, sculpturile

devreme, cercul te ține în afară până mai târziu. Cercul te lasă exterior lui, într-o libertate aparentă. Dimpotrivă, inelul te introduce mai lesne în miezul legăturilor angajate printr-însul. Cercul te ține în râvnirea acceptării, cumva dependent de circumferința sa. Inelul te face mai grabnic parte din el, onorându-te. Cercul te primește, finalmente, dar subordonându-te. Inelul e mai primitiv, cercul doar promițător. Este perspectiva noastră: o recunoaștem, cu un mare grad de subiectivitate.

³¹ Petre Pandrea, *Brâncuși. Amintiri și exegeze*, București, Editura Meridiane, 1967, p. 249.

³² Ivan Evseev, *Cuvânt – mit – simbol*, Timișoara, Editura Facla, 1983, p. 14–15.

³³ Leo Frobenius, *Cultura Africii. Prolegomena la o teorie a configurării istorice*, vol. I, traducere de Ion Roman, București, Editura Meridiane, 1982, p. 44. Într-o notă de subsol mai sus formulată, cutia craniană a omului apărea ca un substitut al bolții cerești. Or, din cutumele africane sondate de Leo Frobenius, aflăm că, în partea ecuatorială a „continentului negru”, nu se credea în despărțirea postumă dintre corp și suflet: „Nu se ignoră, desigur, descompunerea corpului mort. Dar prin aceasta nu se recunoaște că omul ar fi alcătuit din trup și suflet. Dimpotrivă, din craniul rămas după descompunere poate reapărea o viață nouă (viață – nu suflet!). Această reînnoire a vieții stă la baza simbolicii grăunțelor apte să germineze. Descompunerea corpului omenesc este pusă în legătură cu fazele lunii. În cadrul acestei simbolici, tânărul ce trece pragul maturității este înghițit pentru reînnoirea vieții și renăscut” (*ibidem*, p. 223). Este un imaginar resurecționar care, pus în oglindă cu marile tendințe ale sculpturii brâncușiene, dă oarecum satisfacție filonului agrar-folclorizant din exegezele noastre.

africane „au trecut din domeniul forței de expresie în acela al mecanicii de conservare”³⁴. Reproducerea este aceea care creează arhetipul:

*Chipul devine întotdeauna formă, ia formele sunt durabile. Chiar și în culturile decadente, ceea ce a fulgerat semnificativ cândva și numai pentru clipa când a apărut, continuă să sclipească în cenușă. Formele nu sunt decât mijloace auxiliare. Chiar și în epocile târzii, formele poartă în ele simptomele vieții de odinioară. În acest sens însă ne e îngăduit a rosti fraza cea mare: orice realitate este supratemporală. În sensul înțelegerii omenești, nimic nu e pieritor. Stilul supraviețuiește și el reprezentabilității*³⁵.

Brâncuși preluase, probabil, din asemenea pledoarii, teza întâietății *stilului* de reprezentare asupra subiectului reprezentat. Iată care era tabloul general din care sculptorul nostru prelua sugestii:

Două concepții asupra lumii aflate într-o opoziție extremă se izbesc aici una de alta. Căci sculptura vest-africană s-a dezvoltat din nevoia de dăruire, din dorința de a nu pierde legătura cu rubedeniile și strămoșii înfățișați de respectivele întrupări plastice. În șamanism, dimpotrivă, domină o spiritualitate contrarie, având la bază voința de a învinge izvorâtă dintr-o puternică conștiință a eului și din imboldul spre acțiune. Așadar, aici se ciocnesc violent principiul misticii cu cel al magiei. Fondul sculpturii africane este în esență atât de unitar, încât puținele excepții pot fi lesne enumerate [...]. Formal, se pot distinge două stiluri, cel din est și din nord, al tipurilor alungite, cu membrele strânse, și cel din vest, cu plăsmuiri mai complicate, cu membre îndoite și rotunjite, cu o elaborare minuțioasă a detaliilor, a mișcării, dar și cu o multilateralitate superioară în realizarea unor figuri ce poartă talgere, șed pe scaun sau au alături animale, a unor sceptre și cârlige lucrate artistic, în aplicarea unor figurine delicate pe tot felul de instrumente, de la tobe până la vârfurile de săgeți. Acesta este cu adevărat un „stil ecuatorial”, așa cum îl cunoaștem din Melanezia, desigur într-o diversitate mai mare. Față de aceste plăsmuiri, figurile sudaneze, din nord-estul, estul și sudul Africii, apar ca niște soldați în poziție de drepti³⁶.

Scrutând arta africană, Brâncuși se atașase, cine știe, de bănuiala că schematizarea unor trupuri salvează esența unui mod de a vedea omul; și că stereotipizarea morfologiilor anatomice salvează arhetipurile existenței. În acest context, Leo Frobenius ne și sugerează ce arhetip anume s-ar potrivi abordărilor brâncușiene, circumambulația:

Simțul realității i-a determinat încă de timpuriu pe oameni să înconjoare obiectul sacru (mormânt, așezământ de cult, făptură omenească) în direcția drumului parcurs de soare. Ocolul sacru reprezintă cu siguranță una dintre cele mai vechi identificări cu animarea și sfințirea prin lumina dătătoare de viață a soarelui³⁷.

Și ar mai fi ceva: apropiind sensibilitățile „africaniste” de ansamblul monumental de la Târgu Jiu, vom sesiza că motivul central al circularității, tutelar în *Masa Tăcerii*, este îmbogățit cu o altă reverberație africană, mai puțin comentată, aceea a complicatelor scaune togoleze: scaune pentru zei ori locuri de popas pentru regii decedați³⁸. Într-o adaptare românească, Vlaicu Ionescu reiterează ipoteza substratului solar al *Mesei*, dar și al scaunelor din jurul ei:

³⁴ *Ibidem*, p. 49.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, p. 249–250.

³⁷ *Ibidem*, p. 225–226.

³⁸ *Ibidem*, p. 207.

Un caz aparte pare a fi *Masa Tăcerii*. Dar aceasta, cu toate că e compusă din mai multe elemente separate, reprezintă, printr-un procedeu diferit, tocmai afirmarea unității în pluralitate. Cele douăsprezece scaune gravitează ca simple reflectări secundare, în jurul mesei rotunde, după modelul centralității solare, căci, în cazul soarelui, cele douăsprezece semne zodiacale n-au existență în sine, ele fiind doar sectoare ale ciclului solar³⁹.

Exegezele complexului gorjean au căpătat și exprimări matematice:

Lungimea axului de la coloană la *Masa Tăcerii* este de aproximativ 1 753 m. Raportând-o la înălțimea columnnei aflăm: $1\,753 : 29,33 = 59,7$ deci aproximativ dublul columnnei. Cu alte cuvinte, întregul complex se întinde pe o distanță egală cu de două ori înălțimea columnnei ridicate la pătrat⁴⁰.

Vlaicu Ionescu insistă însă pe o idee: „[...] ceea ce este și mai important este felul în care columna este legată de întregul complex cultural”⁴¹. Se corelează astfel cu o observație a lui Leo Frobenius, axată pe ideea de *stâlp* cultural închipuit drept Centru și Munte al Lumii:

Marele stâlp central a devenit purtătorul șirului de străbuni, pe timpanul frontonului a urcat imaginea aștrilor, stâlpii de reazem au devenit suporturi ale cerului. Scena s-a înălțat devenind turnul lumii. Știința a făcut o mare greșală, atunci când a considerat că, pentru motivul că s-au păstrat cel mai mult, edificiile din piatră reprezintă cea mai veche arhitectură monumentală⁴².

După Leo Frobenius și alți savanți ai vremii sale, originea tuturor templelor stă în modeștii stâlpi de lemn, grație cărora *Coloana* lui Brâncuși dobândește semnificații comemorativ-funerare accentuate.

Într-adevăr, *Masa Tăcerii* nu poate fi „citită”, o afirmă toți specialiștii, decât în interdependență cu celelalte componente ale ansamblului de la Târgu Jiu. Și oricât de straniu ne-ar părea, *Masa* primește semnificații suplimentari inclusiv de la *Poarta Sărutului*. De ce tocmai de la *Poartă*, ne-o spune criticul Pavel Șușară:

[...] este un spațiu de trecere, de comunicare și de comuniune, ca orice poartă, de legătura directă dintre *dincoace* și *dincolo*, este spațiul care unește cele două lumi spirituale, lumea de *aici*, a celor în viață, cu lumea de *acolo*, a celor chemați la viața veșnică, dar încă prezenți printre cei în viață prin actul îmbrățișării nesfârșite și prin însemnele iubirii fixate în efigie⁴³.

Aprecierile lui Pavel Șușară se oglindesc în romanul *Ilincăi Bernea*; scris, pe alocuri, în cheie jungiană, sub acoperirea reunificării sinelui și a imaginarului sfericității:

Imaginează-ți o sferă, i-am spus. În centru se află ființa umană desăvârșită... ceea ce obișnuim să numim sine și care nu are nici o legătură cu determinările noastre trupesti. Există niște forțe centrifuge care ne împing să ne concepem existența spre o margine sau alta a sferei... Cu cât imaginea noastră de sine este împinsă de aceste forțe mai departe de centru

³⁹ Vlaicu Ionescu, *Brâncuși și transcendența obiectivă*, București, Editura Semne '94, 2001, p. 33.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 38.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Leo Frobenius, *Cultura Africii...*, vol. I, p. 227.

⁴³ Pavel Șușară, *Brâncuși: un sculptor de la Răsărit*, București, Monitorul Oficial R.A., 2020, p. 134.

și tinde către o extremă sau alta, percepțiile aparente tind să ne acapareze câmpul mental și atunci imaginea suprafețelor apare drept substanțială, în vreme ce esența, care nu poate fi pătrunsă și asumată decât atunci când te afli în centru, apare drept iluzorie, înțelegi? [...] Mi-a venit ideea să-l fac să-și reprezinte lucrurile în termeni biblici. – Gândește-te la mitul căderii. Omul originar, Adam, se afla în centrul cercului și era androgin... A avea un suflet înzestrat cu toate calitățile, care ulterior au fost segmentate și distribuite separat celor două genuri. Căderea a constat în prăbușirea acestui suflet spre periferia sferei. Acolo, la extreme, imaginea omului primordial apare sub formă de bărbat sau femeie, iar dacă ai pierdut legătura cu centrul, nu mai ai decât conștiința identității trupesti. [...] Nu poți iubi o altă ființă decât dacă ai refăcut în tine starea de androginitate... Nu o poți vedea și înțelege din interior decât dacă tu te afli în centrul sferei [...] – De ce e nevoie de toată transpunerea în forme, la ce ajută forțele centrifuge care ne împing spre suprafața sferei?, mă întrebă el frământat. – Ca sfera să poată exista... Formele în sine sunt minunate, i-am răspuns... Iar dacă n-ar exista forme, cum ne-am mai putea iubi? Cum ne-am mai putea înfățișa unul altuia? Când ți-am vorbit despre bărbați și femei și despre căderea lor în iluzie, m-am referit la faptul că trăiesc la suprafața sferei, că au pierdut calea spre centru și că aruncă haotic în contul esențelor reflexii ale imaginilor de la periferie sau raționamente precare pe care le fac pornind de la aparențe. De aceea nu se pot înțelege și cunoaște între ei... Nu percep decât construcțiile artificiale ale gândirii și formele grosiere perceptibile prin simțurile trupului. Acolo, în universul lor, e Babilonul. Toți se simt însingurați și străini unii de alții. Nu mai pot comunica într-o limbă interioară și trăiesc, fiecare în legea lui, izolați în universuri particulare ale iluziei. Dar noi, care ne aflăm în centru, ne putem deplasa pe razele care duc spre suprafață și ne putem atinge chiar și la suprafață, în așa fel încât aceste atingeri să reverbereze până în centru⁴⁴.

Matei Stîrcea-Crăciun susține că Brâncuși se gândise încă din 1922 la un monument al morților, ridicat la Hobița, însă întruna lăsat pe mai târziu de indecizia autorităților locale. I-ar fi mărturisit aceasta lui Lucian Boz, în 1930⁴⁵, abia în octombrie 1938 proiectul său prinzând chipul știut astăzi. Contextul nefiind unul prielnic, nici artistului și nici țării, Brâncuși nu participa la festivitatea inaugurării, bănuiește Stîrcea-Crăciun. Nu-l lăsaseră indiferent atacurile presei, indignată că se risipesc bani pe „artă decadentă”, dar parcă mai greu cântărise, în absența lui, faptul că un monument dedicat luptelor noastre în cadrul Antantei nu cădea prea grozav acum, când ne „apropiam” de Berlinul lui Hitler. Matei Stîrcea-Crăciun socotește că Brâncuși ar fi conștientizat acut respectivul context și, vrând să-și protejeze opera, nu a mai vorbit niciodată despre ansamblul comemorativ de la Târgu Jiu. Ca antidot la distrugere, *Masa Tăcerii* intra într-o mare uitare; până în 1964, când Petru Comarnescu redeschidea „dosarul” gorjean⁴⁶. Se spune că Arethia Tătărescu nu dorise decât o *Coloană a recunoștinței fără sfârșit* și un *Portal de piatră*. Însă Brâncuși integra și nu doar adăuga – subliniază Matei Stîrcea-Crăciun – *Masa Tăcerii*, reconfigurând vizual ansamblul inițial⁴⁷. Cel mai bine este, totuși, să prezentăm lucrurile în cuvintele specialistului:

Masa Tăcerii, anume amplasată în preajma Jiului, a șuvoiului de apă unduind spre miazăzi, previne discret vizitatorul că traseul propus nu începe, în fapt, odată cu *Masa*. La numai câțiva pași depărtare, Jiul cheamă trecătorul să îl contemple. Cine înțelege ansamblul ca

⁴⁴ Ilinca Bernea, *Semnul lunii*, București, Editura Cartea Românească, 2006, p. 116, 118–120.

⁴⁵ Matei Stîrcea-Crăciun, *Brâncuși: limbajele materiei. Simbolism hylesic: studiu de hermeneutică a sculpturii abstracte*, București, Editura Anima, 2010, p. 292.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 292–293.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 306.

integrat hylesic în natură, încorporând simbolic nu doar parcul ci, deopotrivă, și râul, își va umple căușul mâinilor cu apa râului, să se bucure o clipă de jocul undeii, captivă în palmă. O definire hylesică a apei de râu este de... substanță fără început. Căci râul se formează neștiut în inima muntelui, undeva departe de locul unde izvorăște din pământ. Iar când Jiul e efectiv acceptat de privitor ca parte componentă a compoziției, ansamblul, la un capăt, afirmă că nu are *început*, așa cum hylesic o probează râul, iar la celălalt capăt, că nu are *sfârșit*, așa cum vizibil o ilustrează *Coloana fără sfârșit*. [...] În tamburul generos al *Mesei Tăcerii* palpită, ireductibile, energiile aglutinante ale rocii. Iată, scaunele așezate roată împrejurul tamburului, asemenea unei cununi de asteroizi gravitând în jurul unei stele. Te poți așeza pe scaune, dar *Masa* rămâne prea departe pentru a înlesni, de pildă, plăcerea unui prânz. Recunoști spiritul ludic al artistului în această invitație mută adresată privitorului de a lua loc la *Masa Tăcerii* ca și cum ar ședea la o masă obișnuită. Este o experiență necesară, un prag de cunoaștere. Ajung doar câteva clipe de tihnă petrecute pe unul dintre scaunele rotunde, în proximitatea, deopotrivă caldă și distantă a *Mesei Tăcerii*. Te ridici, curând, cu sentimentul culpabil de a fi comis o inadvertență. Scaunele, realizezi, nu sunt făcute să sezi pe ele, recuză orice statut utilitar, induc un hiatus între trăirea la modul prezent și trăirea la modul poetic. [...] Astfel, *Masa...Tăcerii*, înconjurată de cele douăsprezece scaune, evocă, prin antonomază, o etapă într-un parcurs inițiativ. La *Masă*, artistul pare a aminti privitorului, e o fântână cu apă vrăjită, din care dacă bei, ajungi să auzi tăcerea: infinitul tăcerii sau... tăcerea (pietrei) ca infinit⁴⁸.

Matei Stîrcea-Crăciun consideră că, „oricât de hazardată” i-ar fi ipoteza, ține să fie, totuși, luată în evidență. Noi ne facem datoria să o reproducem: în 1907, Brâncuși ar fi lucrat, în gips, la un grup monumental inspirat din Vechiul Testament (în special din *Exodul* și din *Numerii*) și intitulat *Trecerea Mării Roșii*⁴⁹. Îl distrugea însă, păstrând din el un fragment care juca, în atelierul său, rolul de postament pentru alte lucrări. În acest „ciob”, Matei Stîrcea-Crăciun vede o prefigurare a *Mesei Tăcerii* de peste trei decenii. Din *Exodul*, artistul român își alesese miracolul transformării apelor despărțite în două ziduri protectoare și a preschimbării valurilor Mării Roșii într-o simplă cărare. Apoi, din *Numerii*, Brâncuși sublinia momentul când Moise izbea cu toiagul în stâncă ca să scoată apă din ea. Stîrcea-Crăciun arată că esența demersului brâncușian stă în „prefacerea miraculoasă, nu a apei în piatră, ci... a pietrei în apă”⁵⁰. Ulterioara învecinare a *Mesei Tăcerii* de apele Jiului ar relua, potrivit lui Stîrcea-Crăciun, această abordare ezoterică a elementului acvatic: apa ce ne scapă printre degete ne ia cu dânsa și amprente. Duce cu ea inima unor adevăruri prespălate. Și ne lasă singuri, în compania unei tăceri în care vizităm o lume neînceptă; aidoma apei din vrăjile țărâncilor noastre.

Aici, la Târgu Jiu, un inel fermecat leagă⁵¹ cele douăsprezece locuri – miniaturi sau metonimii ale Mesei –, contopindu-le ideatic în plenitudinea ei: „[...] sunt în inima timpului și-nconjur spațiul”, oniriza Paul Éluard⁵². Să fie aici o teamă instinctuală de spațiul care, necentrat fiind, e periculos de reversibil⁵³? Integrat unei bătrâne metafizici a sfericității, versul lui Éluard ar suporta această încadrare, *à la Blaise Pascal*:

⁴⁸ *Ibidem*, p. 306, 308, 313.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 309.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 310.

⁵¹ *Masa Tăcerii* nu e tributară unui arhetip central, interconexiunea lor fiind aceea care îi asigură bogăția de înțelesuri. Nu întâmplător, simbolistica mai veche „vede lanțul ca o multiplicare a inelului”. Vezi vocea LANȚUL, din Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri...*, vol. I, p. 216.

⁵² Paul Éluard, *Poezii*, traducere de Virgil Teodorescu, București, Editura Tineretului, 1967, p. 63.

⁵³ Roland Barthes, *Imperiul semnelor*, traducere de Alex. Cistelean, Chișinău, Editura Cartier, 2007, p. 118. Nici divinității nu-i sunt permise abaterile de la un centru, chiar dacă, pentru Ea, acesta-i reglabil: „Dumnezeu / E peste tot / Dar asta nu-l împiedică / Să-și caute centrul. / Și asta îi ia, bineînțeles, / Tot timpul

Experiența cunoașterii de sine prin cunoașterea universului duce deci la un eșec absolut, la conștiința unui maxim al depărtării. La una din extremități nu mai există decât un *niciunde* al circumferinței, la cealaltă un *oriunde* al centrului, iar între ele un spațiu acum despuat de orice conținut, o distanță incommensurabilă. A fi centru în acest sens nu înseamnă a fi locul de generare al unui cerc, punctul privilegiat de la care pornind se măsoară totul și la care se raportează totul. Oriunde și pentru totdeauna înseamnă a se afla la o distanță infinită de infinita circumferință. [...] Din acest sens sfera este, deci, nu Dumnezeu, nici măcar firea, ci însușirea de vastitate a ceea ce este⁵⁴.

Și totuși, cum stabilizăm relația dintre memorie, tăcere și circularitate? Ea nu e tocmai explicită, ci preponderent inductivă; pleacă de la ideea lui Platon, potrivit căruia, Demiurgul a creat Universul sub aparența unei sfere ce înglobează, virtual, toate celelalte figuri geometrice⁵⁵. Lărgim potențele tăcerii dacă, rostogolindu-ne în josul eului, ne învârtim în jurul propriei axe; în așa fel încât să ne creștem pe interior, înnoindu-ne sinele⁵⁶. Reapropiindu-ne de tema articolului nostru, invocăm – cu gândul la sine, cerc, tăcere și recipiență – o altă exegeză post-jungiană:

Trebuie să ne gândim și că pe la 1916–1917 simbolul sinelui încă nici nu fusese descoperit de el în întreaga-i semnificație. Abia începând cu anul 1928 sinele a fost evocat de el ca expresie imagistică a unei personalități totale și ca o entitate supraordonată eului conștient⁵⁷.

Și am ilustra acest concept jungian printr-o frântură de poem: „Ochiul este în primul cerc – / & orizontul îl formează pe al doilea”⁵⁸. Vorbim, așadar, despre cuprinderea eului în circumferința sinelui. Și ca să fim mai expliciti, introducem în

[...]” (vezi poezia *Spațiu-timp*, în Marin Sorescu, *Opere*, vol. 2, *Poezii*, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2018, p. 377).

⁵⁴ Georges Poulet, *Metamorfozele cercului*, traducere de Irina Bădescu & Angela Martin, București, Editura Univers, 1987, p. 56–57.

⁵⁵ Andrei Cornea, *Noul – o veche poveste*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 49. Mergând la sursele acestei remarci, oferim cititorului mostra doveditoare: „Demiurgul a alcătuit Universul din toate elementele în întregul lor, ca un tot unic, desăvârșit, nesupus bătrâneții și bolii. Iar ca formă, i-a dat-o pe cea potrivită și înrudită ca natură. Pentru viețuitoarea care urma să cuprindă în sine toate celelalte viețuitoare, forma cea mai potrivită era aceea care cuprindea în sine toate celelalte forme. De aceea, Demiurgul a făurit Universul în formă de cerc și de sferă, având peste tot extremele la fel de depărtate de centru – dintre toate formele, cea mai desăvârșită și mai asemănătoare cu sine. Căci Demiurgul a considerat că identicul este de mii de ori mai frumos decât opusul său. [...] Demiurgul, învârtindu-l uniform, în același loc și în propriile sale limite, l-a făcut să se miște rotindu-se în *cerc*. El i-a retras toate celelalte șase tipuri de mișcări și l-a făcut să nu rătăcească în felul lor. Și pentru că nu avea nevoie de picioare pentru această mișcare circulară, l-a născut fără picioare” (Platon, *Opere complete*, IV, ediție îngrijită de Petru Creția, Constantin Noica și Cătălin Partenie, București, Editura Humanitas, 2001, p. 292–293).

⁵⁶ Plonjările în lăuntrul tăcerii sporesc vechimea percepțiilor de sine: „Săpând neconținut *fântâni interioare*, eu am dat de izvorul vieții fără de bătrânețe” (Constantin Zănescu, *Aforisme și textele lui Brâncuși*, Craiova, Scrisul Românesc, 1980, p. 116). George Bondor situează Sinele între angoasa libertății și nostalgia eternității. Vede în Sine o sinteză, mai exact o mixtură și nu o anihilare a contrariilor. Și nu-l pune sub semnul unui adevăr omologat din afară, ci al unui Adevăr din care facem parte. Sinele nu este un punct de vedere asupra unui întreg; el exprimă aspirația de a ne contopi cu respectivul Tot. N-avem de-a face cu un adevăr de situație (clasificat, concurat, căutat, construit), ci cu năzuința, poate tragică, de a fi una cu acest Adevăr incommensurabil. Vezi George Bondor, *Dosare metafizice. Reconstrucție hermeneutică și istorie critică*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2013, p. 239–245.

⁵⁷ Gerhard Wehr, *Doi giganți: Jung și Steiner. Confruntare și sinopsis*, traducere de Daniela Ștefănescu, București, Editura Trei, 2002, p. 166.

⁵⁸ Ronald Johnson, *Patru Poeme Orfice*, în Carmen Firan & Paul Doru Mugur (coord.), *Locul nimănui. Antologie de poezie americană contemporană*, traducere de Adrian Sângerzan et alii, București, Editura Cartea Românească, 2006, p. 106.

argumentație un pasaj în care Carl Gustav Jung corela două substantive, *cerc* și *recipient*, ca să se refere la *rotație*:

Din perspectivă psihologică, ea are însemnătatea concentrării pe/și preocupării cu un mijloc, care este conceput ca centru al unui cerc și de aceea este formulat ca punct. Pornind de aici rezultă firește o relație cu polul ceresc și cu bolta cerească, împodobită de stele, ce se rotește în jurul său. Paralel cu aceasta se găsește și horoscopul ca *rota nativitas*⁵⁹.

Corelând acest pasaj cu frântura din poemul lui Ronald Johnson, ce am putea deduce? Prinsă la mijloc, privirea omului ajunge-n vârful zărilor. Și de n-ar fi ochiul nostru miop, țăriile nu și-ar tivi nicio margine. Granițele văzului sunt centura văzduhului⁶⁰; și, totodată, un incipit al tăcerii; căci dincolo de stavila cerului, ființările își pierd, pe nesimțite, denumirile; și pleacă încet din limbaj⁶¹. Astfel, *invizibilul* e tot mai

⁵⁹ C. G. Jung, *Opere complete*, 9/2, *Aion. Contribuții la simbolistica Sinelui*, traducere de Daniela Ștefănescu, București, Editura Trei, 2005, p. 257. Și ca să întărim perspectiva circulară asupra imaginarului psihanalitic subiacent *Mesei* brâncușiene, cităm opinia unui cunoscut exeget, care își rezuma preceptele jungiene astfel: „O reprezentare sub formă de diagramă a modelului psihicului conceput de Jung va contribui la clarificarea acestuia. Modelul ar trebui vizualizat ca un glob sau ca o sferă, asemenea unei cepe cu trei straturi. În centru, impregnând întregul sistem cu influența sa, se află Sinele. Dintre cele trei cercuri concentrice, în cel din interior se află inconștientul colectiv, format din arhetipuri. Cercul exterior reprezintă conștiința, eul său central orbitând sistemul cam la fel ca o planetă care orbitează Soarele sau așa cum Luna orbitează Pământul. Între conștiință și inconștientul colectiv se află inconștientul personal, format din complexe, fiecare conectat la un arhetip: complexe sunt personificări ale arhetipurilor, mijloacele prin care arhetipurile se manifestă în psihicul personal” (Anthony Stevens, *Jung. O foarte scurtă introducere*, traducere de Roxana I. Nicolescu, București, Editura Litera, 2020, p. 71). Este o Lună care, în rotația ei cuminte, reconfirmă sfericitatea Pământului. Ea se modifică – și constant și periodic – în fazele ei, dar tinzând spre o aceeași, veșnică plenitudine. Și concretizează ideea platonice potrivit căreia ființa întreagă ar tinde, întruna, spre împlinirea originii ei prototipale; adică nu ar evolua nicidecum haotic, ci ar trece dintr-un stadiu prestabilit într-altul, spre a recrea, la infinit, ancestrala unitate a Cosmosului (vezi capitolul *Luna de-atunci fu mai rotundă*, în Hans Blumenberg, *Compleitudinea stelelor*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2013, p. 173-176). Opera lui Carl Gustav Jung se compatibilizează cu aceea a lui Constantin Brâncuși tocmai prin ideea de arhetip. Or, *Masa Tăcerii* alcătuiește, alături de *Coloană* și de *Poartă*, un întreg, o singură axă a lumii, ne asigură criticii: „O sculptură nu se sfârșește niciodată în postamentul său, ci se continuă în cer, în pedestal – și în pământ [s.a.]”, afirma, într-adevăr, sculptorul român. Și ripostându-i parcă lui Jung, mai zicea: „În sculptura mea am suprimat golurile care nasc... umbrele [s.a.]” (Constantin Zărnescu, *Aforismele și textele lui Brâncuși...*, p. 124, 141).

⁶⁰ Parafrându-l pe Victor Ieronim Stoichiță, am evalua cercul și inelul drept aproximări ale *cingătorii*, mai precis ale funcției sale unificatoare. Este un obiect vestimentar în care binecunoscutul critic vede supralicitarea simbolică a unui tip anume de consubstanțialitate: ea ține în viață un imaginar al agregării, al însumării, al cooptării, al contopirii, al întrepătrunderii; și, totodată, un avatar al *înnodării*, al atașărilor mutuale (Victor Ieronim Stoichiță, *Efectul Pygmalion. De la Ovidiu la Hitchcock*, traducere de Delia Răzdolescu, București, Editura Humanitas, 2011, p. 62). Și pentru că am adus vorba de simbolistica *înnodării*, să deschidem un dicționar în care această noțiune trimite, printre altele, la unire, devotament, comuniune, împletire, fidelitate. Vezi vocea NOD, din Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri...*, vol. I, p. 277.

⁶¹ „Limba este mereu o limbă particulară, cea pe care o vorbește un popor, locuind pe un pământ, în cutare sau cutare epocă a istoriei sale. Cu toate acestea, limba nu este numai relația cu un pământ istorial, în afara ei, ea poartă în ea însăși propriul său pământ, *dimensiunea ascunderii, în care zac resursele sale ascunse*. Sunetele limbii vorbite, ritmul său, accentele sale, timbrul său, rezonanța, alura, ca și caracterele scrise, deopotrivă, cad sub simțuri – auzul, vederea – și prin consistența lor materială se derobă semnificației, se retrag din claritatea sensului și din transparența lumii. Opacitatea materiei verbale este cea care face materialul și stofa poeziei. [...] *Poemul nu subliniază deci mai întâi limba ca putere de deschidere, ci ca ținut misterios, tenebros, silențios*. Poemul își scoate formele și își află frumusețea din pământul cuvintelor, din substanța verbală [s.n., A.M.]” (Michel Haar, *Cântul pământului. Heidegger și temeuriile istoriei ființei*, traducere de Irina Petraș, Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof, 1998, p. 153–154).

puțin credibil, căzând treptat în *indicibil*. Ceea ce nu-i deloc rău: ca variabilă a concretului, lumea se conservă de minune în tăceri; crescute și ele pe malurile solitudinii. Ridicându-ne apoi de la *Masa Tăcerii* lui Brâncuși, ce mai este tăcerea în general? Pe scurt: tăcerea e un cuvânt auzit întâia oară; sau un infinitiv lung, cum ar fi preferat Constantin Noica:

Dar din tăcerea aceasta, ținând fie de istorie, fie de gramatica românească, el avea să facă un monument universal. Universal? Da, la propriu universal, adică plin de înțeles pentru oricine. O catedrală nu e așa; o piramidă nu e așa. Dacă – ducând gândul până la capăt – îți închipui o ființă extraterestră venind să ne vadă, nu-i poți arăta o catedrală, nici o piramidă, fără explicații. „Stai să vezi ce au vrut oamenii”, i-ai spune. Dar în fața *Mesei Tăcerii*, ai spune doar: „Stai și vezi”. E o cloșcă cu pui, ar pricepe marele străin, dacă sunt vietăți cu pui și în lumea sa; ori e un gând cu faptele lui; ori este Unu și Multiplu, și-ar spune – căci măcar geometru ori filozof ar fi și el. Și ce e plin de tâlc este nu numai că el ar înțelege ceva, dintr-o masă goală și niște scaune goale; ar înțelege că sunt goale, că e acolo o așteptare, sau o tăcere. Ar înțelege, așadar, și el, în felul său, că e vorba de un infinitiv lung; până la capătul lucrurilor lung, și puțin dincolo de el⁶².

Tăcerea de la Târgu Jiu nu e abstenență, e o ducere pe gânduri; și o bună primire a cuvântului. Ne amintim însă că vorbele cu o elongație prea temerară se gonfleză până devin obeze și își expandează diametrul. Colaborarea dintre vorbit și tăcut nu durează mult, necesitând o limpezire. Tăcerea o să-și vină în fire numai dacă noi o să facem cale-ntoarsă: în cele ce suntem acum prin toți cei ce-au fost cândva. În etosul brâncușian, *a tăcea* se potrivește cu *a împărtăși*; sau poate cu *a include*; adică a-i recupera pe cei plecați prea devreme, readucându-i în noi cam târziu. În plan cosmic, inelul e o posibilitate a rotirii omului și a rotației astrelor. Totul e cooptat într-un univers sferoid, de tip carusel: cele din cer se alternează cu cele din pământ, înseninații îngemănându-se cu înhumatii:

Aici povestirea noastră se revărsă bineînțeles în marea taină și în ea se pierd și reperele noastre: adică în infinitul trecutului, în care fiecare origine se vedește doar un reazem aparent și un țel nedefinitiv, a cărui natură de taină se datorește faptului că esența ei nu este cea a liniei, ci aceea a sferei. Linia nu are taină. Taina dăinuiește în sferă. Dar aceasta constă din împlinire și corespondență, este o dublă jumătate ce se încheie într-o unitate, se compune dintr-o emisferă superioară și o emisferă inferioară, una cerească și una pământescă, amândouă împlinindu-se într-un tot, așa încât ceea ce este sus se află deopotrivă și jos, iar ceea ce este să se îplinească pe pământ se repetă în cer, unul regăsindu-se în celălalt. Corespondența reciprocă însă a două jumătăți, care împreună formează întregul și se unesc pentru a alcătui rotundul sferei, echivalează cu o adevărată schimbare, cu rotația adică. Sfera se rostogolește: asta stă în natura sa. Ce-i sus ajunge curând jos, iar ce-i jos sus, dacă în asemenea situație se mai poate în genere vorbi de sus și jos. Nu numai că pământescul și cerescul se recunosc unul într-altul, dar, datorită rotației sferice, cerescul se prefăce în pământesc, iar pământescul în ceresc, de unde se vede, de unde rezultă adevărul că zeii pot deveni oameni, iar oamenii, la rândul lor, zei⁶³.

⁶² Constantin Noica, *Brâncuși a sculptat infinitive lungi*, în *Creație și frumos în rostirea românească*, București, Editura Eminescu, 1987, p. 76–77; sau în Ilarie Hinoveanu (ed.), *Pași pe nisipul eternității sau cazna legământului cu demiurgul: antologie, documente, scrisori*, Craiova, Editura Alma/Literatorul, 2001, p. 63. *Masa Tăcerii* e un fapt de limbaj. De ce? Infinitivele lungi nu concretizează un fapt, ci comemorează ideea dintr-însul.

⁶³ Thomas Mann, *Iosif și frații săi. Istoriile lui Iacob. Tânărul Iosif*, traducere de Petru Manoliu, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 187. Invocând imaginarul sfericității ce vascularizează *Masa Tăcerii*, aducem în discuție frânturi dintr-o definiție: „Sfera are același simbolism ca și cercul; ea reprezintă cercul în categoria volumelor. Sfera dă relief, conferă a treia dimensiune semnificațiilor cercului [...] Androgenul original era

Privirea aleargă pe urmele peisajului. „A da ochii roată” sau „a privi de jur-mprejur” sunt expresii românești care apropie ideea de *rotire* aceleia de *luare aminte*; dar într-un sens provizoriu de *căutare*, nu neapărat de conștientizare, lămurire, edificare. Numai că *Masa Tăcerii* se vrea o roată metaforică sau, poate, un disc (îndeobște cel solar), nu de clasicul obiect cu spițe. Se merge în direcția autosituării omului în centrul unei lumi momentane pe care, aici și acum, o include într-o circumferință imaginară, descrisă de putințele limitate ale ochiului. Scrutând Universul nu încercuim nimic din afară, nu înglobăm nicio porțiune din el. O înconjurăm timid, sugerând un diametru interior, o vremelnică rotire în mijlocul multor altor rotiri. În mitologie, fie ea indiană, egipteană, amerindiană sau ebraică, *roata* este convocată ca simbol al circularității timpului, etern întors în el însuși⁶⁴. Victor Kernbach invocă astfel o roată a timpului, a cerului, a soarelui, a olarului, a focului sau chiar a trăsnetului. Sesizăm că mereu avem de-a face cu o roată a cuiva, conferind timpului o șansă de a fi vizualizat dacă nu chiar materializat. „Mișcarea neîncetată a vremii” – cum se exprimă Kernbach – începe cu roata olarului, prin care zeul egiptean Hnum confecționează omul și celelalte viețuitoare; roata antropogonică „e de obicei un simbol feminin matricial, al nașterii”, adaugă același autor. Acest regn al rotativelor culminează cu roata cerească din viziunea lui Iezechiel, citată cu aproximație de Kernbach⁶⁵. Mergând totuși la sursă, remarcăm, din capitolul X, *consubstanțialitatea celor patru roți*:

adesea conceput ca având formă sferică. Or, cum bine se știe, sfera a simbolizat, încă din vremea culturilor arhaice, perfecțiunea și totalitatea. *Ca figură a simetriei prin excelență*, sfera este un simbol al ambivalenței. [...] Noțiunile de sferă și de mișcare orbiculară încă mai domină și exprimă perfecțiunea. Dacă o ființă este perfect concepută, ea va fi imaginată simbolic ca o sferă. Această ființă realizează echidistanța tuturor punctelor aflate pe suprafața sferei față de centrul interior”. Vezi vocea SFERA, din Jean Chevalier & Alain Gheerbrant (coord.), *Dicționar de simboluri...*, p. 830–831. Pentru *Masa Tăcerii*, ideea de sferă este explicată astfel: „Sfera regăsită în cele douăsprezece scaune ale «Mesei Tăcerii» amintește de dodecaedru, care, în seria figurilor cosmice, a fost considerat în antichitate *simbolul Universului* [s.a.]” (Ion Mocioi, *Estetica operei lui Constantin Brâncuși*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1987, p. 103).

⁶⁴ În vechi scrieri, cu autor necunoscut, incert sau inventat, circularitatea e unul dintre daturile naturii: „Eternă și-nrăgind mișcarea, multîncercată, chibzuită, / Te învârtiști de-o veșnicie într-un vârtej amețitor, / Rotundă, risipită-n toate, doar prin schimbare dănuiești!”. Vezi Orfeu, *Inițierile mistice. Poeme apocrife. Imnurile. Argonauticele*, traducere de Ion Acsan, București, Editura Herald, 2013 p. 38. De altfel, „[...] anticii nutreau convingerea că, rotindu-se, morile imitau mișcări cosmice. Grecii își reprezentau lumea ca moară, în frunte cu Zeus, în calitate de morar suprem: Zeus Myleus” (vezi Ernst Jünger, *Cartea ceasului de nisip*, traducere de Viorica Nișcov, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 86).

⁶⁵ Vezi vocea ROATA, din Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 513. Alte opinii vin oarecum în întâmpinarea ideii că *Masa Tăcerii* ar fi o „procedură” de co-semnificare la care iau parte mai multe simboluri; fiecare participă la fortificarea celui alt, esențială fiind reciprocitatea „donărilor” de sens, fără explicitări prea vizibile. Din acest unghi, *Masa Tăcerii* este un altar al nespulșelor văzului. Nu satelizează sensuri precis verbalizate, fiind îngemănarea unor subiacente, implicaturi, complicități. Caracterizând roata, „specialiștii în simbolistică o asociază cu cerul și cu împărțirea în patru, cu referire la ciclurile anului. În timp ce cerul este static, spițele roții îi conferă valoarea simbolică a rotației și a dinamicii și odată cu acestea și pe cea de ciclu, de apariție și dispariție, de eliberare de firele ce te leagă de un loc anume. [...] Potrivit altor concepții, roata este simbolul întregului Cosmos și al evoluției creatoare însăși, percepută ca un «perpetuum mobile»” (vezi vocea ROATA, din Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri...*, vol. II, p. 366). Roata corelează semnificații din larghețea a noțiunii de circularitate: „Roata ține de perfecțiunea sugerată de cerc, dar cu o anume *valență de imperfecțiune*, deoarece se referă la lumea devenirii, a creației continue, deci a contingenței și perisabilului. [...] Lumea este ca o roată în altă roată, ca o sferă în altă sferă [...]” (vezi vocea ROATA, în Jean Chevalier & Alain Gheerbrant (coord.), *Dicționar de simboluri...*, p. 784). Roata nu este numai un simbol; este și un instrument al anticipării. Promite, întruna, alternanța reflexului nostru ascensional cu exact opusul său. Apoi, știută fiind structura ei radială, este și o ilustrare a ideilor de revoluție, expansiune, revelație, ciclu, soartă. Rotirea nu se mărginește să reconfirme

După făptură erau toate la fel și parcă erau vârâte una în alta. Când ele mergeau, mergeau în toate patru părțile, și în vremea mersului nu se întorceau, ci încotro era îndreptat capul heruvimului, într-acolo mergeau, și în vremea mersului nu se întorceau. Tot trupul heruvimilor, spatele lor, mâinile lor și aripile lor erau pline de ochi; asemenea și roțile, toate cele patru roți de jur împrejur. Roților acestora, după cum am auzit eu, li s-a zis „Galgal” (*Vijelie*) [...]. Când mergeau heruvimii, mergeau și roțile pe lângă ei, iar când heruvimii își ridicau aripile ca să se ridice de la pământ, nici roțile nu se despărteau, ci erau împreună cu ei⁶⁶.

Albastrul cade în cerc peste încărunțirea orizontului⁶⁷. Atârnat astfel de rotirea zariștei, cerul îi apasă sprânceana. Cum? Printre genele unui ochi de stea, el, cerul de la zenit, străvede coaja cea veche a Pământului, în răspândirea ei rotundă. Nu e azurul un străjer al candorilor? Dar dacă Adam nu mai crede, atunci nici nu mai vede. Îi e mai lesne să se direcționeze decât să se centreze. Văzduhul e, așadar, nevoit să-și disemineze mijlocul, dizolvându-l în toți ochii omului. De aceea, albastrului i se poruncește să se învârtă, nu se știe cât, în jurul privirii noastre. Fără izbânzi prea multe, căci lucrurile cele mai apropiate nu sunt și cele mai vizibile: „[...] să vezi înseamnă să știi”⁶⁸. Răsucită-n stânga și-n dreapta, privirea ni se înmoaie iar și încă o dată⁶⁹. Proliferează astfel nestrigații pe nume și li se multiplică tăcerile⁷⁰. Cu toate provizorii: potențe teoretice stârnesc, neobosit, existențe virtuale. Așa că scaunele de la *Masa Tăcerii* sunt poate de leac; sunt rădăcinile cuvintelor noastre; toate cele 12 clepsidre reabilitează și calmează sensuri irosite⁷¹; stând la *Masă*, răbdările șezându-ucid acea vraște din cap, ce demolează sono-

diametrul cercului sau volumul sferei; le extinde cumva, pentru că roata nu e închisă în eterne auto-confirmări, e dispusă la emanații, derivări, avataruri.

⁶⁶ Vezi Iezechiel, capitolul X: 10–13, 16, în *Biblia sau Sfânta Scriptură...*, p. 801–802.

⁶⁷ „[...] un cer lovindu-se cu fruntea de iarbă – asta / dintotdeauna am vrut – / pământul se înduplecă primește și tace / acolo în rotunjimea lui [...]” (Horațiu Ioan Lașcu, *Poezii*, Botoșani, Editura Axa, 2012, p. 59).

⁶⁸ Olga Tokarczuk, *Rătăcitorii*, traducere Cristina Godun, București, Editura Art, 2012, p. 174.

⁶⁹ „[...] fereastra se deschide către același cerc interior bine desenat” (Sebastian Reichmann & Dan Stanciu, *Dimensiunea „Umbrella”*, București, Editura Art, 2009, p. 73).

⁷⁰ Dat fiind că *Masa Tăcerii* este o formă de pomenire a morților, cel mai expresiv – dacă nu convingător – ni s-a părut un fragment din scriitura scriitoarei abia citate: „După moartea soției, soțul a întocmit o listă cu locurile care au același nume ca al ei – Ruth. A găsit destule asemenea locuri, nu numai localități, dar și râuri, așezări, dealuri, ba chiar și o insulă. A spus că face asta pentru ea și, în plus, îi dă curaj faptul că ea încă mai există într-un fel ambiguu pe lume, măcar și cu numele. Și mai spunea și că atunci când se află la poalele dealului numit Ruth, are impresia că ea nu a murit, că încă mai există, dar sub o altă formă” (Olga Tokarczuk, *Rătăcitorii...*, p. 292). De asemenea, în legătură cu cele două idei-pivot, de silențiozitate și de circularitate, care, în felul lor, arhetipalizează *Masa Tăcerii*, scriitoarea poloneză ne furnizează, fără s-o vrea, două fragmente compatibile cu cele înfățișate de noi. Să ne oprim la cel dintâi: „Uneori îmi imaginez că sunt aripile unei mori de vânt antice, că ne învârtim în jurul unui ax central, că luăm în stăpânire spațiul din jurul nostru și ordonăm haosul timpului. Ne deplasăm una după alta pe o orbită comună, umplând toate posibilitățile existenței. Nu uita, mi-am spus imediat, pentru că am obiceiul acesta de coțofană. Aduc imediat în cuib orice gând și îl preschimb într-un desen” (vezi *Viziți*, în Olga Tokarczuk, *Povestiri bizare*, traducere de Cristina Godun, Iași, Editura Polirom, 2020, p. 72). Al doilea fragment desăvârșește tabloul acestei compatibilizări ideatice prea puțin scontate: „*Limba, cuvintele au putere numai atunci când în spatele lor stau imagini. Desenez și scriu mult, zile întregi, în liniște și tăcere, iar de jos aud zgomotele vieții familiei, care răzbat până la mine. [...] Toate zgomotele acestea mă liniștesc și atunci mișcările mâinii îmi devin sigure. Creez pentru copii, pentru că numai ei citesc cu adevărat. Adulții au sentimentul vinovăției din cauza propriei lor logofobii și îl compensează cumpărându-le cărți ficelor și fiilor lor* [s.n., A.M.]” (*ibidem*, p. 76). Și când lumea e din ce în ce mai mare, ai tot mai multe de vorbit despre ea. Cuvintele reprezintă o continuă și versatilă stare de agregare a Universului, în perpetuă mișcare și el.

⁷¹ Clepsidra își revendică două modalități contradictorii ale timpului: aceea circulară și aceea liniară. Ea „nu este în primul rând un simbol al morții, ci al vremelniceității, al deșertăciunii și al scurgerii timpului, ceea ce presupune, firește, și un «memento mori» (amintește de moarte, de ceasul morții care se apropie neconștient).”

ritatea vorbelor; sau o zdrobesc între măselele de minte. E însă nevoie de timp ca să-ți reînvii, lumea cugetând-o; reimaginând-o, adică tăcând-o prolix. Căci la *Masa gorjeană* nu ajungi decât reasezat în vechile denumiri; vii deja odihnit de tine însuși, ca să-i rostuiști pe cei plecați. *Masa Tăcerii*, lor le este menită. Ea ni-i alătură pe aceia care dorm, în afara beznei, în lumina ce niciodată nu închide ochii. Pentru călugării-intelectuali ai lui Umberto Eco (1932–2016), tăcerea nesituată a lui Dumnezeu denotă o imparțialitate lucid-comprehensivă a Judecătorului; și o echidistanță aseptică dar încăpătoare, ce-i egalizează pe oameni, aplatizându-le, cu calm, optimismul eshatologic:

Mă voi adânci repede în pustiul acesta nețărnut, perfect de neted și de necuprins, în care sufletul se sfârșește cu adevărat fericit. *Mă voi cufunda în întunecimea lui Dumnezeu*, într-o tăcere mută și într-o contopire inefabilă, și în cufundarea aceasta se va pierde orice egalitate și orice neegalitate, și în hăul acela spiritul meu se va pierde pe sine și nu va cunoaște nici egal, nici neegal, și nimic altceva: și vor fi uitate toate deosebirile, voi fi în temelia simplă, în pustiul tăcut unde nicidecum nu se văd deosebirile, în intimitatea unde nimeni nu se află în propriul său loc. Voi cădea în *dumnezeirea tăcută și nelocuită*, unde nu există operă și nici imagine [s.n., A.M.]⁷².

Venind și ea din această liniște increată din *Numele trandafirului*, *Masa* olteană nutrește un imaginar al conectării, al asocierii, al cooptării; și, de ce nu, al așteptărilor împărțite; al cuvintelor pe care gândul le aduce laolaltă numai dacă le pune în creuzetul silențiozității:

O imensă roată de moară, extrasă din determinările ei inițiale și convertită la alte scopuri circumstanțiale, masa brâncușiană este o formă elementară, stabilă și unificatoare. Ea adună în jur fără ierarhii și excluderi, iar așezarea ei axiomatică o scoate din orice scenariu al improvizăției și al efemerului. [...] *Masa Tăcerii* nu este una la care morții tac, ci una la care tac pentru o clipă cei vii, adică se reculeg și refac mintal, prin meditație și întoarcere spre sine, legătura lăuntrică și inefabilă cu cei plecați. [...] *Masa Tăcerii* este materia primă și agregarea ei frustă, orizontală și pasivitatea, este chiar *masa* newtoniană asupra căreia se exercită întreaga acțiune gravitațională, care poate primi orice și care poate absorbi totul, dar ea însăși rămâne nemișcată și imperturbabilă în propria stare. *Masa Tăcerii* este, în ordinea mare a firii – nu doar în cea de dinaintea căderii în istorie, ci anterioară și zilei a șasea a Facerii –, virtualitatea placentară însăși, cea care poate genera totul, inclusiv observatorul și conștiința lui ulterioară⁷³.

Într-o antologie de texte dedicate *Mesei Tăcerii*, celebra lui sculptură din ansamblul comemorativ de la Târgu Jiu, germanul Heinz Ohff îl caracteriza pe marele nostru artist reformulând, involuntar sau nu, însăși arhetipul tăcerii: „Brâncuși este marele Simplu, marele Laconic, marele De-la-sine-înțeles. Cine nu-nvață ce-i tăcerea în fața sculpturilor lui, e greu să fie ajutat”⁷⁴. În același tom, norvegianul Peter R. Holm îi vedea pe Brâncuși

Clepsidra face parte dintre atributele zeului timpului Chronos sau ale lui Aion. Întrucât aparatul care măsoară timpul, pentru a putea funcționa, trebuie mereu întors, ea poate fi asociată și cu timpul ciclic din concepția cosmogonică, deci cu «eterna revenire» a evenimentelor cosmice». Vezi vocea CLEPSIDRA, din Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri...*, vol. I, p. 100–101.

⁷² Umberto Eco, *Numele trandafirului*, traducere de Florin Chirițescu, Iași, Editura Polirom, 2004, p. 497.

⁷³ Pavel Șușară, *Brâncuși...*, p. 130, 137.

⁷⁴ *Masa Tăcerii. Simpozion de metafore la Brâncuși*, antologie și traducere de Ion Caraion, București, Editura Univers, 1970, p. 244. *Masa Tăcerii* de la Târgu Jiu face parte dintr-un memorial închinat soldaților români căzuți în Primul Război Mondial. Petre Pandrea repera în acest „îmn tainic al înfrăirii vieții cu moartea” o formă de tăcere prin omisiune: „Masa de taină a cinei religioase cu 12 apostoli a fost transformată într-o masă fără

prin intermediul acestor versuri: „[...] tănuite-s cuvintele ce vor trezi / spațiul unei lumi viitoare”⁷⁵. Ca să observi, trebuie să știi dinainte ceea ce nu vrei să vezi. Până și astăzi *Masa Tăcerii* mai are în juru-i confreria ei de hermeneuți, care dau rememorării accente diferite de la un specialist la altul⁷⁶; sau, dacă vrei, un fel de orbită pe care timpul dă încontinuu roată cuvintelor noastre nerostite: „La *Masa Tăcerii* se stă / și se ascultă / cum se face rotundă / aducerea-aminte”⁷⁷. Cercul e ruda săracă a sferei; el nu pretinde reiterarea

trădarea iscariteanului, și anume într-o masă a celor aleși pentru praznicul nunții. Nu sunt 13 scaune, ci 12. Lipsește trădarea sau Isus?” (Petre Pandrea, *Brâncuși. Amintiri și exegeze...*, p. 182). Dat fiind aparatul critic întemeiat pe surse arhivistice, de văzut și Sorin Lory Buliga, *Ansamblul monumental de la Târgu-Jiu, tezaurul lăsat României*, în „*Historia Specială*”, anul VII, nr. 24, septembrie 2018, p. 36–49. De menționat că articolul reconstituie amănunțit ezitățile maestrului în privința *Mesei*, precizând și variantele pe care sculptura le-a avut. Totodată, același autor ne pune în temă cu caracterul heteroclit al doctrinelor din care Constantin Brâncuși s-a inspirat, fără a se „specializa”, totuși, în vreuna dintre ele. Vezi Sorin Lory Buliga, „*Spirit*” și „*materie*” în *viziunea unui artist-filosof: Constantin Brâncuși*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 2010, p. 139–300.

⁷⁵ *Masa Tăcerii. Simpozion de metafore la Brâncuși*, p. 185. Din aceeași pleiadă a versificărilor centrate pe *Masa Brâncușiană* nu putea lipsi Adam Puslojič, asurzit de „dalta cuvintelor”: „Tare aș merge și eu / la Târgu Jiu, astăzi / [...] să-mi repar auzul / cu *Masa Tăcerii*” (Adam Puslojič, *Tăcere lustruită*, Târgu Jiu, Editura „Măiastra”, 2006, p. 60).

⁷⁶ Una dintre aceste viziuni ar fi a lui Ion C. Chițimia, „*Masa Tăcerii*” sau *fondul autohton al inspirației lui Brâncuși*, extras din „*Mehedinți: istorie și cultură*”, nr. 3/1981, p. 211–215. Alți exegeți, cum ar fi Dan Grigorescu, iau în discuție această ipoteză, fără a miza, prea mult, pe analogiile cu entități „păgâne”: sanctuarul dacic de la Sarmizegetusa și un posibil cult al Soarelui, altarul circular al bisericii din Hobița, ideea de ritual al pomenirii dușilor, cina familială a țăranilor etc. (Dan Grigorescu, *Brâncuși și arta modernă*, București, Editura Universal Dalsi, 2001, p. 145–150). Cum nici *Masa Rotundă* a cavalerilor arthurieni nu a fost iertată, fiind adusă și ea, cu semnificațiile ei, în peisajul gorjean, Dan Grigorescu se arată destul de prudent. Nici ideea că *Masa Brâncușiană* ar avea vreo conivență cu discul de jad *Pi*, care, în mitologia chineză, ar reprezenta cerul, nu-l atrage prea mult; conexiunile cu Cabala nici atât. Grigorescu recunoaște că Brâncuși nu a numit scaunele *clepsidre*, iar acestea nu erau dispuse, ca acum, circular, egal situate una de alta, ci perechi-perechi (*ibidem*, p. 146). Dar nu poate să accepte că *Masa Tăcerii* nu s-ar conecta defel la ideea de timp: „La urma urmelor, ele sunt douăsprezece perechi de *rotunduri* care se ating într-un singur punct. Douăsprezece perechi de *Căuce* (sau de *Cupe ale lui Socrate*), de carapace ale *Țestoasei*. Și poate că, într-o altă ordine a ideilor, nu ar trebui să trecem atât de repede pe lângă aceste reprezentări semisferice care, potrivit atâtor tradiții simbolistice, sunt semnele bolții cerești. Sfera, despărțită în două, năzuiește să se unească din nou, în punctul unde se întâlnesc cele două jumătăți ale ei” (*ibidem*, p. 149). Și pentru că am pomenit de cavalerii regelui Arthur, intervenim cu o precizare: războinicii nu stăteau în jurul *Mesei* într-o postură de exterioritate absolută față de figura geometrică întruchipată în respectivul mobilier. Ori de câte ori reveneau la Masă, cavalerii îi reînnoiau circularitatea cu propriile lor corpuri. Așezați în jurul *Mesei*, cavalerii se inserau în interiorul cercului ei ideatic spre a-și întări frățietatea. Cercul *Mesei* arthuriene nu e ruda sărmană a sferei, este premoniția plenitudinii pe care sfera o reprezintă.

⁷⁷ Ioan Milea, *Despre Brâncuși*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2017, p. 38. Mai sus am pomenit ceva de *roată* și nu pierdem ocazia unei posibile contextualizări. Oarecum în acord cu forme de spiritualitate față de care, după unii, Brâncuși nu era insensibil, reproducem un fragment dintr-un binecunoscut dialog: „Există o pictură budistă tibetană în care este reprezentată așa-numita *Roată a Devenirii*. În mănăstiri, această pictură nu apare în claustru, ci pe peretele exterior. Este ilustrată imaginea lumii pe care o vede mintea prinsă în lanțurile fricii pricinuite de Stăpânul Morții. Șase tărâmurile existenței sunt reprezentate ca spițe ale roții aflate în rotație perpetuă: unul este cel al vieții animale, al doilea cel al vieții umane, al treilea al zeilor din rai, al patrulea al sufletelor care suferă în iad. Al cincilea este tărâmul demonilor beligeranți, al anti-zeilor sau al Titanilor. Și, în cele din urmă, al șaselea este tărâmul fantomelor înfometate, sufletele celor care au iubit atașându-se, agățându-se și având așteptări. Fantomele înfometate au burți enorme și lacome, dar guri mici ca vârful de ac. În mijlocul fiecăruia dintre aceste tărâmurile apare un Buddha, simbolizând posibilitatea eliberării și a iluminării. În butucul roții sunt trei animale simbolice – un porc, un cocoș și un șarpe. Acestea sunt puterile care învârt roata – ignoranța, dorința și răutatea. Și apoi, în final, marginea roții reprezintă limita conștiinței oricărui om care este mișcat de triada din centrul roții, prins în mrejele fricii de moarte. În centru, în jurul butucului și în jurul celor «trei otrăvuri», unele suflete coboară spre întuneric și altele urcă spre iluminare” (Joseph Campbell & Bill Moyers, *Puterea mitului*, traducere de Adriana Trandafir, București, Editura Trei, 2020, p. 232–233). După alte interpretări, cinci ar fi terenurile de aplicație ale gândirii budiste: „Cer, iad sau pământ, marea nașterii și morții rotindu-se astfel – o roată învârtindu-se la nesfârșit –, toată

perfecțiunii geometrice, important fiind să ne deschidă ideii de completitudine⁷⁸. În cadrul unei fenomenologii a rotundului, cercul e un racurs al inelului: leagă, nu înconjoară; înnoadă destine, nu le închide într-o aceeași, infinită, rotire:

Dreapta este o iluzie. În adevăr, traiectoria este un cerc, asta însemnând că adevărul însuși – ființarea, așa cum curge ea în adevăr – este curb. Faptul-de-a-se-roti-în-sine specific timpului și, odată cu el, faptul-de-a-se-întoarce-mereu al aceluiași, specific tuturor ființării aflate în timp, constituie modul cum este ființarea în întregul ei. Ea este în modul eternei reîntoarceri⁷⁹.

Amintindu-ne, în tăcere, de noi înșine prin intermediul altora, ne aducem din condei, ne rotunjim revenind în ceea ce eram; dar pe un traseu apropiat de pretențiile cercului: o reprezentare de sinteză, o dare la pace între punctual și rectiliniu⁸⁰.

Deși nu știm cât de familiar era Brâncuși cu ceea ce numim *Mandala*, sensibilitatea lui față de gândirea orientală – și mai ales față de maestrul tibetan Milarepa – nu poate fi tăgăduită⁸¹. Știm că Jung vedea în *Mandala* un simbolism al centrului. Și

carnea fiind scufundată în valurile ei, aruncată ici și colo, fără nădejde! Astfel, cu ochii minții, a cântărit cu grijă cele cinci domenii ale vieții și decăderea tuturor ființelor care se nasc. A văzut că totul e deopotrivă gol și zadarnic! Fără nici un ajutor!” (Jack Kerouac, *Cartea trezirii. Viața lui Buddha*, traducere de Ciprian Șiualea, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 70).

⁷⁸ „Zeul, oricare a fost, rânduit-a materia lumii / Astfel și-apoi, alegând-o, în părțile ei a clădit-o. / A început cu pământul, strângându-l în chip de ghem mare, / Din orice parte spre-a fi deopotrivă [s.n., A.M.]”. (Ovidiu, *Metamorfoze*, traducere de Ion Florescu & Petru Creția, București, Editura Academiei RPR, 1959, p. 20).

⁷⁹ Martin Heidegger, *Despre eterna reîntoarcere a aceluiași*, traducere de Lucian Ionel, București, Editura Humanitas, 2014, p. 67.

⁸⁰ Masa lui Brâncuși a fost catalogată drept dacică, țărănească, soldățească, de aducere aminte, de prohod etc. Noi vom reține circularitatea ei metafizică, cercul ideatic în care ne primește pe toți. Tăcerea nu e numai chircire, nestare, depresie, handicap, repliere, neizbândă. Ne așteaptă și-n deplinătatea seninului; acolo unde ne reunim cu începuturile noastre: „Se spune că vechile popoare din Nord credeau că, după moarte, aveau să-și găsească strămoșii adunați în imense cazărmi, stând pe tronuri și cufundați în tăcute convorbiri, fiindcă nu-și mai vorbeau decât în gând. Și când un nou venit, demn prin faptele vieții sale, se înfățișa în această misterioasă adunare, toți se ridicau și se înclinau în fața lui. Amintirea acestei superstiții, care a fost, poate, aceea a francilor, părinți ai părinților mei, mi-a plăcut întotdeauna prin măreția ei sumbră și regească. Nu o dată am acționat sau m-am abținut de la orice acțiune gândindu-mă deodată la judecata acestui sfat suprem, a acestor spirite mereu vii, mereu tăcute, mereu stând cu mâinile pe genunchi, precum zeii Egiptului, și nu o dată mi-am spus: trebuie să trăiesc în așa fel încât să merit ca ei să se ridice atunci când voi intra [s.n., A.M.]” (Alfred Vigny, *Jurnalul unui poet*, traducere de Ionel Marinescu, București, Editura Univers, 1976, p. 248).

⁸¹ „Cartea de căpătâi i-a fost Milarepa. Asceza tibetană se conjuga cu austeritatea, cu frugalitatea, cu simplitatea și seninătatea ruralității patriarhale, carpatine, în fața vieții și a cosmosului” (Petre Pandrea, *Brâncuși. Amintiri și exegeze...*, p. 243). Milarepa e cunoscut la noi dintr-o carte scrisă în engleză și descoperită, în 1965, de Mihai Olos, în biblioteca lui Petru Comarnescu. Criticul de artă o primise de la Mircea Eliade. Ideea că circularitatea ar fi „împrejmuirea” oricărui centru ne-am alege, răzbate din versurile tibetanului: „[...] în cercul trupului meu / hrănesc, hrănesc pruncul înțelepciunii [...] / Rotunjimea secțiunilor bambusului / înseamnă repaosul adevărului însuși” (*Cântarea Cântărilor lui Milarepa*, traducere de Ana și Mihai Olos, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2014, p. 12, 64). În jurul gândirii tibetane și mai ales al Grotei Înțelepților s-au adunat multe povestiri, al căror tâlc e lăsat la latitudinea auditoriului. Bunăoară, unul dintre maeștri glosa un jurul ideii de *circularitate*: „Întreg Universul este format din particule minuscule de materie, în jurul cărora se rotesc alte particule de materie. După cum lumile se rotesc în jurul soarelui nostru, mereu la aceleași distanțe și fără să se atingă vreodată între ele, la fel tot ceea ce există este alcătuit din asemenea lumi aflate în permanentă mișcare de rotație” (Lobsang Rampa, *Muntele sacru. Învățăături secrete din grota înțelepților*, traducere de Ilie & Ecaterina Iliescu, București, Editura Herald, 2018, p. 11). Cu altă ocazie, discursul adresat învățăcelului are în subtext aceeași idee de rotație: „Nu ne amintim de viețile trecute pentru că aceasta n-ar face decât să ne mărească povara în viața de acum. Cum se spune, Roata Vieții se învârtă, aducând bogăție unuia, sărăcie altuia. Cerșetorul de acum, este prințul de mâine” (*ibidem*, p. 55). Dar poate că mai

comentându-i cam sceptic preferința, Gilbert Durand glosa, totuși, în orizontul ideii de recipiență; dar pe care o numește „satisfacție de îndestulare”, distanțată de o „imperialistă mișcare de totalizare”:

Această figură e legată de o întreagă simbolică florală, labirintică, și de simbolismul casei. Ea servește drept „receptacol” zeilor, e „palatul zeilor” [...]. [Jung] extrapolează oarecum simbolul cercului închis, al intimității, interpretându-l ca simbol al totalității [...]. Spațiul circular e mai ales cel al grădinii, al fructului, al oului sau al pântecelui [...]⁸².

Judecând astfel, cercul devine un avatar al sfericității și al „rotunjirii” – crede Durand –, un stadiu preliminar al reprimirii noastre într-un întreg. Masa lui Brâncuși degajă deci o tăcere a reculegerii; și o „tehnică” a similarizării cu noi înșine, a regăsirii de sine: poate singura deschisă reacceptării omului în Cosmos. Dar sfera, cercul, inelul și roata ce au în comun cu tăcerea? Reînsușirea sinelui și o nouă poziționare în tine însuși survin după un ocol al propriei ființe; care nu ne pare completă dacă nu e versiunea unei circumvoluțiuni; căci numai derivațiile unei împrejurări cât de cât circulare au prestigiul unei explorări împlinite; dar și a unei apărări mai sigure a contururilor noastre identitare. Nu încercăm să intuim ce-a vrut să tacă omul din Hobița⁸³: „[...] dacă mitul înseamnă ceva, acest ceva e totdeauna diferit de lucrul despre care el vorbește în mod direct [...]”⁸⁴. Nici nu propunem o altă lectură a *Mesei*. Ne mulțumim să relevăm conexiuni transculturale care, prin semnificații corelate, conservă (măcar) adâncimile tăcerii brâncușiene. Nu aspirăm, așadar, la o analiză pentru care nu avem abilitatea trebuitoare. Evidențiem însă niște codificări culturale de care *Masa Tăcerii* nu e, cine știe, prea străină⁸⁵. Sculptorul nu se ia la trântă cu stânca. Transformând-o însă, intră cumva în compoziția ei. După cum și scrie în *Bhagavadgita*: „Cei care sunt înșelați de însușirile

apropiată de spiritul *Mesei Tăcerii* ar fi această scenă de basm: „Lama își înclină ușor capul și făcu următoarea observație: [...] Să ne așezăm în poziția rituală și să vedem ce s-a întâmplat, căci curiozitatea mea este tot atât de mare ca și a voastră. Am format un cerc, fiecare dintre noi privind spre centrul lui, și ne-am înălțat degetele așa cum se procedează în asemenea situații. Învățătorul meu începu exercițiile de respirație și noi l-am imitat. Încet-încet, ne-am pierdut identitatea terestră și ne-am cufundat în Oceanul Timpului [...]. În acest fel putem vedea, ca și cum am fi fost de față, orice eveniment istoric, oricât de îndepărtat ar fi epoca în care acesta s-a petrecut [s.n., A.M.]” (*ibidem*, p. 116).

⁸² Gilbert Durand, *Structurile antropologice ale imaginarului. Introducere în arhetipologia generală*, traducere de Marcel Aderca, București, Univers Enciclopedic, 2000, p. 240–242.

⁸³ „Nu căutați formule obscure sau mister”, cerea Brâncuși admiratorilor săi. Vezi Petre Pandrea, *Brâncuși. Amintiri și exegeze...*, p. 245.

⁸⁴ René Girard, *Despre cele ascunse de la întemeierea lumii*, cercetări întreprinse împreună cu Jean-Michel Oughourlian și Guy Lefort, traducere de Miruna Runcan, București, Editura Nemira, 2008, p. 153.

⁸⁵ Hai să ne imaginăm că metafizica cercului, adânc îngropată în *Masa Tăcerii*, e recioplită, cu tot aplombul ei cosmopolit, de una dintre „vocale” lui Nicolae Breban: „Nu, nu, lumea nu are viitor, în sensul «noului», absolut. Și, evident, nici în trecut nu se poate întoarce nimeni, nici în trecutul lui, personal, ca să zic așa, deși Menmosina cea amabilă și imaginativă ne este mereu aproape și ni se strecoară nu numai în mintea trează, ci și pe jumătate sau pe sfert adormită! Oare nu aveau dreptate vechii azteci care îl admirau pe zeul lor, șarpele cu pene, Quetzalcoatl, cel ce-și înghite coada, refăcându-se la nesfârșit? Un cerc, un ciclu, cum se spune, apt de a se hrăni din sine, din forța și experiența propriei, un cerc deci, și nu o spirală suitoare, cum cred nu puțini că ar fi mersul nostru – spre «mai bine, spre o mai mare perfecțiune, spre progres»! Nu, dragii mei, aceasta e convingerea mea cea mai adâncă, uneori nebun, dar chiar și așa nebun cum sunt, și adesea mai puternică chiar decât propria mea rațiune și logică: noi, oamenii, am găsit deja ceea ce căutam cu atâta forță, cu osteneală și jertfe teribile, cu atâtea pierderi; dar, cum se întâmplă în atâtea basme ce plac copiilor, dar și nouă, când le citim pe furiș, noi pierdem mereu un lucru pe care nu numai că l-am găsit, l-am avut, dar și pe care îl admirăm fără încetare [s.n., A.M.]”. Vezi Romanța neagră într-o țară roșie, în Nicolae Breban, *Act gratuit. Nuvele*, Iași, Editura Polirom, 2020, p. 418–419.

materiei, se lasă atrași de faptele bazate pe însușiri”⁸⁶. Altfel spus, își descoperă adevărul, fără a-și pierde curajul de a greși. Pe de o parte, avem spectacolul manifestărilor materiei, pe de alta, mobilul reacțiilor noastre față de aceste impulsuri. Materia se comportă numai cum vrea ea, însă noi știm să-i stăm în cale: o continuăm, o ridicăm, o creștem. Omul brâncușian nu e însă prometeic. Nu are victoria în genă. Îi face însă curte:

[...] în sculptura mare până și mișcarea este retrasă în liniștea unui contur. [...] Oul sculptat a lui Brâncuși, această monadă orfică, este o implozie de fericire; și orice sferă pare să fie o beție a limitei, o celebrare a ei. [...] Sculptura lui Brâncuși e cazul unic și paradoxal în care voința de limitare se neagă dinăuntrul maximei ei exersări. Ea a devenit voință de dezmărginire⁸⁷.

Tema ovoidului – și în special „Începutul lumii” – a atras atenția unor personalități ale culturii mondiale, dintre ele remarcându-se, în 1921, poetul Ezra Pound. Americanului i se părea că sculptura cu pricina se eliberase de atracția gravitațională, fiind gata să leviteze: totul venea, credea el, din inocența și dematerializarea profilurilor șlefuite de Brâncuși⁸⁸. Această simpatie nu era chiar întâmplătoare, concepția românului potrivitându-se de minune cu una din tendințele de căpătâi ale operei lui Pound: *metoda regresiei la primitiv*, adică repudierea decadentismului printr-o infuzie de arhaicitate, susceptibilă să întinerească limbajul artistic⁸⁹.

Brâncuși înduplecă materia, integrându-se anatomiilor ei. Încleștarea cu piatra este, astfel, o îmbrățișare de sine: își atrage de partea lui launtru ființei sale; își împăciuește interiorul. Cu o condiție: predominanta boțului de piatră să nu coincidă cu motivația acțiunilor asupra lui: „Fiecare gând, își spunea el, e o lovitură de daltă în masa de marmură a vieții noastre. [...] «O formă adevărată ar trebui să sugereze infinitul», murmura el. «Suprafețele ar trebui să pară că există pentru totdeauna, că duc o experiență perfectă și complexă»”⁹⁰. Nu cunoaștem, cu precizie, ce idei îl măcinau într-adevăr pe sculptor.

⁸⁶ Vezi *Bhagavadgita și alte texte sanscrite*, traducere de Th. Simenschy, București, Editura Saeculum I.O., 2017, p. 37. Este scrierea unui brahman anonim, trăitor în secolele I sau II d. Chr.

⁸⁷ Gabriel Liiceanu, *Despre limită*, București, Editura Humanitas, 1994, p. 180, 182.

⁸⁸ Prietenia dintre cei doi este bine pusă în scenă de Moni Stănilă, care știe să vadă stilul ludic al americanului, dar și modul în care îngânduratul Brâncuși ocrotea neastâmpărul americanului: „La zi, maestre, ce să sculptăm noi astăzi? Un început al lumii sau un sfârșit? Să prindem în piatră ura, la fel de vie cum e zborul? – Lasă-te de prostii, îi spune sculptorul, mai bine fă ceva util. [...] Ezra își lăsă capul peste brațele așezate pe masa rotundă și tace. Brâncuși se duce să pregătească o cafea, îl știe destul de bine încât să-și dea seama că nu e într-o formă bună” (Moni Stănilă, *Brâncuși sau cum a învățat țestoasa să zboare...*, p. 87–88).

⁸⁹ Horia-Roman Patapievic, *Introducere în modernismul lui Ezra Pound: modernismul ca renaștere*, în Ezra Pound, *Opere, I. Poezii (1908–1920)*, traducere de Mircea Ivănescu & Radu Vancu, București, Editura Humanitas, 2014, p. 193–194.

⁹⁰ Nu avem certitudinea că acestea ar fi afirmațiile lui Brâncuși, dar nu putem ignora această mărturie a lui Peter Neagoe, *Sfântul din Montparnasse...*, p. 256–257. Totul, aproape totul, este, într-adevăr, tăcere. Cu o singură excepție, un cuvânt-silabă, un cuvânt care epitomizează întregul Univers: „4. Silaba sfântă *om* este arcul, săgeata este sufletul, (iar) Brahma ținta (lui); ea trebuie străpunsă de unul atent; atunci el devine identic cu Brahma, la fel ca săgeata (atunci când străpunge ținta și se unește cu ea); 5. Acela pe care stau cerul, pământul și văzduhul, mintea împreună cu toate organele (simțurilor) – pe acela să-l cunoașteți ca sufletul unic. *Lăsați celelalte cuvinte*; el e puntea nemuririi [s.n., A.M.]” (*ibidem*, p. 133). Și care ar fi compatibilitatea cu *Masa Tăcerii*? În gândirea indiană, ciclicitatea capătă semnamentele circularității: „Roata nașterii și a morții, ciclurile emanației, săvârșirii, disoluției și reemanației constituie un loc comun în vorbirea populară [...]”. O mie de mahayuga – 4 320 000 000 de ani în calcul omenesc – constituie o singură zi a lui Brahma, un singur kalpa. În termenii calculului practicat de zei (care se află în subordinea Brahma, dar deasupra oamenilor) această perioadă cuprinde o mie de ani cerești. O astfel de zi începe cu creația sau evoluția (*sriști*), emanația unui univers din substanța divină, transcendentă, nemanifestată și se termină cu disoluția și reabsorbția (*pralaya*), cufundarea înapoi în Absolut. Sferele cosmice împreună cu toate faptele conținute în ele dispar la sfârșitul

Dar știindu-l preocupat, simultan, și de Templul din Indor, dar și de *Masa Tăcerii* din Târgu Jiu, nu ne permitem decât intuiții, analogii, ipoteze. *Exotisme care alintau imaginarul vest-european în primele două decenii ale secolului XX pot fi totuși alăturate marilor năzuințe ale artistului, atâta vreme cât niciun detaliu nu le confiscă pe celelalte și niciun simbol nu îl exclude pe altul.* Iar dacă unele interpretări – oricât de străine ne-ar părea – se subsumează operei lui Brâncuși, nu vom ieși cu nimic în pierdere; mai ales că unele omagiază pătrunzătoarele tăceri drept mari dar temporare absențe; care, prin alternanța/rotirea lor, regenerează ființarea:

Ciclul cosmogonic pulsează spre manifestare și apoi înapoi spre nemanifestare *prin liniștea necunoscutului*. Hindușii reprezintă acest mister prin silaba sfântă AUM. Aici, sunetul A reprezintă conștientul treaz, U reprezintă conștientul în timpul visului, iar M este somnul profund. *Liniștea ce înconjoară silaba este necunoscutul; și este denumită simplu „A Patra”.* Această silabă este Dumnezeu creator-păstrător-distrugetor, *însă liniștea este Dumnezeu Etern*, neimplicat în deschiderile și închiderile ciclurilor. [...] Mitul rămâne, în mod necesar, în interiorul acestui ciclu, dar îl reprezintă ca *fiind înconjurat și pătruns de liniște. El este revelația unei plenitudini a liniștii din interiorul și din preajma fiecărui atom al existenței.* Mitul este o călăuzire a minții și a sufletului, prin intermediul unor figuri pline de sensuri profunde, *către acel mister ultim ce înconjoară și umple toate existențele* [s.n., A.M.]⁹¹.

Oricum, nu e indicat să venerăm tăcerea de parcă ar fi o depășire a vorbirii. Au și cuvintele modul lor de a nu spune nimic. Brâncuși ne deprinde să conviețuim cu toate întrupările bestiarului verbal: tăceri muiate într-o mucedă suspiciune, vorbiri asfixiate de îmbulzeala din sunete. Mulți ne-ar recomanda, drept soluție, o mai solidă racordare a *Mesei* la spiritualitatea filocalică. După unii e mai neaoșă, după alții mai inteligibilă. Așa vom și încheia zăbava noastră în lumea lui Constantin Brâncuși. Îi vom racorda opera la dominantă ascensională ce domină, în ciuda impulsului comemorativ, ansamblul de la Târgu Jiu.

La *Masa Tăcerii* se cere o bună drămuire a umbrei, acest aliaj dintre lumină și contrariul ei; căci a scruta înseamnă, *poate*, și a pricepe:

Așa cum luminile din ochii oamenilor sunt deosebite, la fel multe și deosebite sunt umbririle soarelui înțelegător ce se ivesc în suflet. Alta este cea care lucrează prin lacrimile trupești, și alta, cea care lucrează prin cele sufletești; alta cea care se arată prin ochii trupului, și alta cea care se arată prin cei înțelegători. Alta e cea din auzirea cuvântului, și alta e veselia mișcată în chip deosebit în suflet. Alta e cea din liniștire, și alta cea din ascultare. Pe lângă toate acestea, alta este cea care, într-un chip cu totul deosebit, înfățișează lui Hristos mintea prin răpire, în chip negăit și de netălcuit, în lumina înțelegătoare⁹².

Am spus *poate*? A vedea nu e totuna cu a-ți pune ceva sub ochi. Presupune altceva: să te descoși, să te sârguiești într-o pricepere a naturii tale. Iar insuccesele stimulează, nevrednic fiind acela ce capitulează. Orbecăielile, indeciziile, abandonurile și revenirile nu compromit elevarea sufletească. Tăcerea punând o bună rânduie adumbririlor din noi, nereușirile nu sunt surpări, ci trepte ale desprinderii anahoretului din el însuși.

zilei lui Brahmă, și în timpul nopții următoare dăinuie numai ca germenul latent al unei necesități de remanifestare. Noaptea lui Brahmă e la fel de lungă ca ziua” (Heinrich Zimmer, *Mituri și simboluri în arta și civilizația indiană*, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Humanitas, 2007, p. 17, 20).

⁹¹ Joseph Campbell, *Eroul cu o mie de chipuri...*, p. 274–275.

⁹² *Filocalia sau Culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăța, lumina și desăvârși*, vol. IX, *Sfântul Ioan Scărarul. Ava Dorotei*, București, Editura Humanitas, 2007, p. 316.

Paradoxal și nu prea, tăcerea e un stimulent tradițional al rugăciunii⁹³; dacă cea din urmă e „vădirea stării dinăuntru”⁹⁴, locaș de unde vorbăria ideilor e alungată din vreme. Fenomen sonor, nevorbirea este o supraveghere vizuală a trăirilor tale: „Când ieși afară, înfrânează-ți limba. Căci poate să risipească în grabă multe osteneli. Câștigă-ți o stare sufletească neiscoditoare. Căci curiozitatea poate întina liniștea, cum nu o poate altceva”⁹⁵. Același Ioan Scărarul ne anunță că „bărbatul tăcut este fiul înțelepciunii, câștigând totdeauna multă cunoștință”⁹⁶. E un deziderat și nu o constatare, pentru că-i condiționat de alte îndemnări: „fii sânguincios cu sufletul” sau „fă-te fraților asemenea, și nu neasemenea prin închipuirea de sine”⁹⁷. Tăcerea se vrea o gimnastică a spiritului; un *jogging* angelizat. Ea pretinde o continuă adaptare atitudinală, fără de care „urcușul” spre cer eșuează: „Cel ce-și cunoaște greșelile își înfrânează limba. Iar vorbărețul nu s-a cunoscut încă pe sine cum trebuie. Prietenul tăcerii se apropie de Dumnezeu și, vorbind cu El fără să știe cum, e luminat de Dumnezeu. Tăcerea lui Iisus a rușinat pe Pilat, și liniștea unui om duhovnicesc mistuie slava deșartă”⁹⁸. Calitățile dobândite nu te remarcă, te acomodează ție însuși: *tu*-urile acceptă dialogul: „[...] să se lipească de răsuflarea ta cuvântul” celuiilalt⁹⁹. Fie că-i doar fizionomică, fie că-i o cenzură a îngândurărilor, tăcerea nu agonisește frustrări. Ea ar educa în om un soi de nesaț al liniștirii; și încă unul crescând, în sensul diminuării progresive a egoului. Cum? Prin armonizarea acestuia cu toate întregirile, mari și mici, la care sinele subscrie: „Dobândește un ochi neîmprăștiat al sufletului împotriva închipuirii de sine. Căci nimic nu te poate fura și pierde atât de mult ca aceasta”¹⁰⁰. Brâncuși e mai acasă dacă-l interpretăm astfel?

⁹³ Din perspectivă anahoretică, *tăcerea* este reiterarea perpetuă a unui *nume*, cu atât mai auzit cu cât e mai mult cugetat decât pronunțat: „Rugăciunea lăuntrică și stăruitoare mențin în conștiința celui ce se roagă, aflată într-o neîncetată prefacere și adâncire, conștiința unui prezent fără sfârșit. Treptat, dispar din conștiință gândurile și, mai ales, dorința multiplicată, acest mare simbol al egoului. Sfântul Nume ne impregnează cu această Prezență față de care devenim transparenți, înlăuntru și în afară, așa cum devine transparentă la lumină hârtia îmbibată cu untdelemn. [...] De mai înainte de toți vecii, tăcerea se odihnește în acest Nume și această tăcere se revelează prin puterea Duhului-Suflare. «Logosul iese dintr-un abis de Tăcere, rostește un Cuvânt și se întoarce într-un abis de Tăcere», spune o sentință a Părinților. Dar când ne cuprinde însăși Tăcerea, Cuvântul Rugăciunii dispare cu totul, Duhul cel de Foc făcând din noi o torță vie, pentru că Numele Cuvântului este Lumină. În această ardere se tace” (Alphonse & Rachel Goettmann, *Rugăciunea lui Iisus. Rugăciunea inimii*, traducere de Siluana Vlad, Craiova Editura Mitropolia Olteniei, 2007, p. 63, 96).

⁹⁴ Sfântul Ioan Scărarul, *Filocalia*, vol. IX, p. 355.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 354.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 111.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 187. Comentariile de subsol aparțin lui Dumitru Stăniloae și am socoti utilă reproducerea lor: „Tăcerea într-o cunoștință este tăcerea minții ocupate cu pătrunderea într-o lume necunoscută încă, pe care caută să o înțeleagă. Nu e o tăcere care gândește la nimic” (*ibidem*, p. 186, notă de subsol). Continuând să definească tăcerea din punctul de vedere al asceticii creștine, Stăniloae mai scrie: „Cine s-a cunoscut cum trebuie știe că e indefinit și nu se poate descrie. Își dă seama de apofaticul (negrăit) omenesc. Pe lângă aceea, cunoscându-se pe sine a ajuns la smerenie, adică la cunoștința micimii și nepriceperii sale și nu vrea să spună cuvânt. Căci orice cuvânt vrea să învețe pe altul ceva. Dacă numai în tăcere cunoaște pe sine, ca negrăit, numai în tăcere se poate apropia cineva de Dumnezeu, infinit mai negrăit” (*ibidem*, p. 187, notă de subsol).

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 354. Să se fi referit oare Scărarul la năzuințe cum este aceea a poetului Vinicius de Moraes? Cum ar fi evaluat oare părintele „dorința infinită de a fi cel ce sunt deasupra mea însumi”? (Vinicius de Moraes, *Tristețea – dans*, traducere de Dinu Flămând, București, Baroque Books & Arts, 2018, p. 79). Poate că Scărarului i-ar fi fost pe plac alte stihuiuri, închinat liniștii bine șlefuite a naturii. S-ar fi simțit mai bine „în tăcerea profundă din acea casă plină cu munții care o înconjurau” (Vinicius de Moraes, *op. cit.*, p. 65). Așa ne convine să credem, fie și din cauza apropierii mai mari de etosul *Mesei* brâncușiene: „Timpul din parcuri generează tăcerile din ciripitul păsărilor/ Și din trecerea pașilor, și culorile ce se mișcă alene în depărtare” (Vinicius de Moraes, *op. cit.*, p. 175). Mai ales că ansamblul gorjean nu poate fi sustras de sub

Ochiul filocalic atrage sub geană multă muțenie, încât pune surdina până și culorilor ce ne ispitesc privirea. Atunci să acceptăm: tăcerea înaintază dacă firea-i nerăvniitoare. Numai așa cuvintele își declină orice competență, sensurile lor predându-se subînțelesului:

[...] cele vechi au trecut, iată toate s-au făcut noi. Noi, dar de negrăit. Cuvinte nu se găsesc, decât banale, răsuflăte, tot acelea pe care le folosesc mereu. Sunt cuprins în cercul de cretă al cuvintelor știute și al idealurilor scoase din peisajul cotidian. [...] Idealul nostru merge până la cercul ori la cerul imediat superior. Dar mai sunt și altele, pe deasupra, nebănuite și prin urmare de neformat, de negândit¹⁰¹.

De altminteri, la revărsatul cuvintelor, nu erau prea multe lucruri care să revendice un nume; le era mai bine laolaltă, într-o magmă indistinctă; unde formele își trăgăneau desprinderea, neștiind ce *în-chipuire* să-și aleagă. Întâietate au „Flămânzii de Spirit”, așa cum fuseseră botezați eroii chemați de Brâncuși la această *Masă* a lui.

„Nu-mi rămâne decât să tac. [...] Peste puțin mă voi reuni cu începutul meu”¹⁰², își spune călugărul lui Umberto Eco: după cum se vede, deprins și el cu tirania circularității temporale. Clipă de clipă, cei ce adastă la Masa Umbrelor oltene nu se așază decât ca să dea altora locul. O adiere de lumânare e mai puțin probabilă. Planul urbanistic n-o prevede. Ne-o imaginăm însă. La fiecă ieșire a zilelor din noapte, aici nu se simte decât mirosul de iarbă arsă; picurat și el din lunecarea soarelui printre frunzele primelor crengi. În această solitudine, cam concluzivă, ce pune tuturor un capăt, trufia creatorului nu-i pe nicăieri. *Masa Tăcerii* e o dăltuire a vrerilor firii în bieteale nevoiște ale omului:

Formele nu se ridică de pe pământ. Sunt implantate solid, au prins rădăcini, într-un echilibru neclintit de mase. Precum *Masa Tăcerii*! Precum *Poarta Sărutului*!. Dar ansamblul de la Târgu Jiu este și o formă în devenire, o procesiune lungă, o înaintare spre moarte și spre înviere. [...] Prima etapă a acestei procesiuni invizibile este *Masa Tăcerii*. Într-o vedere aeriană, ea seamănă cu un cadran solar. Totul e circular, de la compoziția ansamblului până la forma elementelor sale. Masa e un cilindru, a cărui suprafață descrie un cerc perfect.

povara trecutului resimțit, în continuare, ca posibil viitor. În exprimarea lui Moraes, teama de istoriile predispușe la recidivă e prinsă în aceste versuri: „Tu închideai în fiecare cuvânt neliniștea / Întregii suferințe trăite” (Vinicius de Moraes, *op. cit.*, p. 89). În imaginarul moraesian, cercul e un vârtej al punctului în care ne-am pus centrul. Iar privirea lui Moraes e tulpina piscurilor pe care poetul le trimite pe cer.

¹⁰¹ Nicolae Steinhardt, *Jurnalul fericirii*, Iași, Editura Polirom, 2008, p. 170–171.

¹⁰² Umberto Eco, *Numele trandafirului...*, p. 497. În acord cu titlul romanului lui Eco, includem aici și această notă de subsol, dominată de verbul *a numi* și de sinonimia lui cu verbul *a crea*: „Dumnezeu a creat lumea și toate lucrurile, dar nu le-a dat nici un nume. Din delicatețe, a păstrat tăcerea și și-a lăsat Creația să strălucească în lumina foarte pură și nudă a simplei sale prezențe. Atunci a lăsat această mulțime de lucruri nenumite la bunul-plac al omului, și omul, abia trezit din amorțeala lutului, începu să pună nume lucrurilor ce-l înconjurau. Fiecare dintre cuvintele pe care le inventa atunci dădea lucrurilor o înfățișare și un relief nou; numele umbriră lucrurile cu o căpușală de lut, în care începuse deja să se întipărească jocul asemănărilor și al unor confuze diferențe. De aceea nu există nici măcar un cuvânt care să nu poarte în cutele lui ascunse vârtejuri de lumini și de ecouri, care să nu tremure la chemarea sfâșietoare a altor cuvinte. Astfel numele trandafirului se închide și se deschide, apoi își scutură petalele, ca și floarea însăși. Uneori câte o petală se desface captând numai pentru ea toate reflexele luminii, făcând ca frumusețea florii să devină dureroasă. *La fel, se întâmplă ca o singură literă să ia cu asalt întreg cuvântul și să-l întoarcă pe dos* [s.n., A.M.]”. Vezi Sylvie Germain, *Cartea nopților*, traducere de Diana Crupenschi, București, Editura Univers, 2007, p. 131. Cuvintele inaugurează lumea, dar efemerul ei se aruncă în prăpastia unui sunet. De unde și teama oricărui creator, scriitor sau sculptor, că „fiecare piatră ar putea ascunde îndărătul ei ceva ce nu este o piatră” (Amos Oz, *Deodată în adâncul pădurii. O poveste*, traducere de Ioana Petridean, București, Editura Humanitas, 2017, p. 44).

Suportul ei este un alt cilindru bine rotunjit. Cele douăsprezece taburete sunt niște emisfere tăiate, inversate și suprapuse. Nici un unghi nu intervine în lumea aceasta a liniei curbe, a formei rotunde, de-o geometrie riguroasă. Să fie oare o amintire a oului, a originii, a formei primordiale, un simbol al eternei metamorfoze cosmice în care viața și moartea nu sunt decât transformările alternative ale aceleiași substanțe? După o veche tradiție populară românească, membrii familiei și prietenii defunctului trebuie să se adune după înmormântare în jurul unei mese pentru un praznic, consacrat odihnei sufletului său. Oare *Masa Tăcerii* trebuia să servească acestui ritual funerar al umbrelor? Sau poate că, în gândirea lui Brâncuși, era un popas în procesiunea eroilor care înaintau spre *Coloana fără sfârșit* ca să escaladeze cerul? Este, în tot cazul, un mic lăcaș de pace și reculegere, de seninătate și de comuniune spirituală. Acolo, Brâncuși a sculptat tăcerea¹⁰³.

Este o interpretare entuziast-românizantă, dar într-o cheie arhetipizantă destul de bună. Nu o contestăm, mai ales că are cota ei de plauzibil, biziindu-se pe argumente de ordin istoric. În fond, Brâncuși ne-a lăsat o tăcere deschisă tuturor ipotezelor. Astfel încât, fiecare dintre noi își poate împărtăși nevorbitele cu orice formă de liniște, de serenitate sau de conciliere își dorește. Tăcerea având năravul de a reveni asupra ei însăși, ține într-însa o arhetipalitate de aspirație circulară; așa cum și-o imaginează Petru Comarnescu:

Există la Brâncuși modalități mai vădite, altele mai ascunse între diferite forme și semnificațiile lor. *Masa Tăcerii* de la Târgu Jiu, care acolo are simbol de reculegere, este precedată de soclurile din atelierul său, iar acestea, la rândul lor, nu-s decât o monumentalizare în piatră a meselor obișnuite în casele țărănești din unele regiuni ale României, mese joase de lemn, cu tăblia perfect circulară. Vechimea unor asemenea mese datează cel puțin din neoliticul târziu¹⁰⁴.

Comarnescu nu înclină spre „sărăcirea” formelor, în sensul esențializării unor morfologii exagerat de proteice. Ne împinge scrutarea mult în spate, în tinerețea sumară a timpului; din care salvează eterna noutate a unui prototip obiectual preistoric. Altfel spus, nu lucrul este arhetipal, ci cuvântul care-l instaurează: „[...] într-un cuvânt se încheie întreaga lume [...] Poți lua un cuvânt și pleca în lume”, bănuia Noica¹⁰⁵. Continuându-și demonstrația, marele gânditor de la Păltiniș își ducea argumentarea în direcția recipienței:

Cuvântul n-are astâmpăr. [...] Ispita cuvântului este de-a umple, cu bogăția lui, toată materia unui gând, și până la urmă de-a sări din matcă. Se spune adesea că n-avem destule cuvinte pentru gândurile noastre; dar uneori n-avem destule gânduri pentru cuvinte. [...] Dar cuvântul nu spune ceva numai prin el însuși; spune ceva într-un context, și de aceea adesea se vrea scos din relief¹⁰⁶.

¹⁰³ Ionel Jianu, *Brâncuși*, traducere de Ileana Șoldea, București, Editura Meridiane, 2002, p. 41–42. Dat fiind că Ionel Jianu aseamănă creația brâncușiană cu un „cadran solar”, ne îngăduim o mică glosă: din punct de vedere simbolic, *Masa Tăcerii* nu este atât un disc, cât mai mult o orbită. Ea nu satelizează sensurile posibile, le împletește, răsucesce, întrepătrunde. *Masa Tăcerii* este, deci, și un labirint, adică suma mai multor începuturi de drum, sfârșituri de viață, continuări în ființă. Nimeni nu omite faptul că așa-zisele scaune-clepsidră sunt la o distanță apreciabilă de masă. Datorită lor, ne gândim la cei care se îndreaptă spre, aspiră către, și nu își descarcă oboselile pe marginea mesei.

¹⁰⁴ Petru Comarnescu, *Brâncuși. Mit și metamorfoză în sculptura contemporană*, București, Editura Meridiane, 1972, p. 195.

¹⁰⁵ Constantin Noica, *Despărțirea de cuvinte*, în *Creație și frumos în rostirea românească...*, p. 179.

¹⁰⁶ Idem, *Paranteză despre rimă și despre ispitele cuvântului*, în *Creație și frumos în rostirea românească...*, p. 30–31.

Ne gândim la tăcere dacă oamenii se fac una cu vorbele lor. Sunetul e totdeauna fascinat de opusul său. Iar cuvintele se dezbară ușor de înțelesul primit poate prea repede. Se ghiontesc până se contopesc. Apoi se repliază într-o pasivă auzire; și în tot mai puțini ascultători. Din păcate, nu e niciodată altfel. Tăcerea are mână bună și numai Brâncuși pricepe alfabetul ei. Nu este o întâmplare că la *Masa* lui se tace pe săturate.

Revenind la esența demersului de față, să schițăm totuși o concluzie; dar utilizând aprecierile mai bine fondate ale unor istorici ai culturii. Constantin Brâncuși ne lasă moștenire o marcă a circularității și, prin ea, o lume toată; pe care George Banu o revigorează în paginile alocate

[...] aceluia semn al împlinirii care este „cercul” pentru orice mare caligraf japonez. El, știam de mult, începe și reîncepe obsesiv același gest pentru a reuși să contureze circumferința dintr-o singură și rapidă mișcare de pensulă! Dar, în aceste cercuri care se succedă sub ochii mei, nu intervine nici o stereotipie: ele sunt individualizate și totodată servesc de mărturie a artistului, căci putem descifra energii și moduri distincte de a le trasa! *Cercul e o perspectivă de atins și totodată testul ultim!* Pentru a-l rezolva – artistul o știe – e nevoie de o viață! Cineva, al cărui nume nu-l regăsesc, a scris o nuvelă despre dispariția pictorului în cerc! O viață pentru un cerc... în mine răsună acest sfat permanent repetat. Îl înțelegeam și totuși simțeam că nu acced la esența unui asemenea comandament, mai mult decât artistic. [Peter] Brook, de ani de zile, își începe repetițiile reunind interpreții în cerc, confirmare a unei democrații de grup pe care o consideră indispensabilă teatrului. Dar acest cerc mi se părea a fi prea simplu – conduită voluntară, decizie practică, regim de producție scenică –, nu, îmi spuneam, despre alt cerc e vorba. *Nu cercul ca prealabil, ci ca punct final, concluzie, terminus! Evident că japonezul caligraf pleacă de la un vis inițial de cerc, pentru a se strădui să-l realizeze în timp... dar care-i e sensul?* Pe nesimțite, el a început să mi se precizeze. Nu pentru a-l înțelege pe artistul oriental, ci pentru a percepe „sensul cercului” în propria-mi viață. Descoperire progresivă, grație unor hazarduri succesive, a căror repetiție m-a condus către el, către „cerc”. [...] *Cercul, progresiv, se constituie.* Viața îi schițează circumferința asemenea maestrului japonez pe *kakemono*-ul pe care-l am sub ochi! [...] Azi înțeleg exigența orientală: „O viață pentru un cerc”. E complexă, căci, dincolo de caligrafia împlinită, ea implică sau orgoliul de a-ți desena viața ca un cerc, sau destinul care, la capăt de drum, o constituie, fără voia ta, în cerc. *Cerc nedeliberat, accidental creionat.* Nefiind un om al deciziilor, prefer azi să interpretez hazardurile și să-mi privesc „cercul vieții” astfel improvizat. Cercul, semn al încheierii sau al împlinirii? Amândouă! E răspunsul dat întrebării formulate în sălile muzeului Guimet: care-mi e cercul? [s.n., A.M.]¹⁰⁷.

Intervenția noastră a avut un caracter recapitulativ, nicidecum normativ. Or, un articol cu dominantă istoriografică nu poate surprinde, cu exactitate, reprezentările lui Brâncuși despre propria-i operă; și nici nu poate decela o *istoricitate* a concepțiilor pe care taciturnul artist să o fi sugerat, măcar în convorbirile cu apropiații. Ne-am mulțumit să remarcăm modalitățile prin care exegeții au tradus sculpturile lui Brâncuși în limbajul unor coduri culturale foarte variate, fie ele autohtone, fie exotice. „În imaginile artei abstracte, cuvântul nu e absorbit, e înlăturat, liniile sunt parcă niște bâte cu care cuvântul e zdrobit. Aici nu mai există tăcerea imaginii, ci numai muțenia liniei”¹⁰⁸. Știind că lui Brâncuși nu i-ar fi plăcut cuvântul „abstract”, ne întrebăm: câte reinventării

¹⁰⁷ Vezi *Semnul cercului*, în George Banu, *Scena lumii*, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 59–61.

¹⁰⁸ Max Picard, *Despre imagine*, traducere de Ioan Milea, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2020, p. 42.

mai suportă *Masa Tăcerii*? Uneori, specialiștii și-au formulat interpretările într-o manieră acceptabilă. Alteori însă, au forțat nota, inventând o estetică brâncușiană prea puțin plauzibilă. Ne prinde uneori plăcerea adusului aminte; fără să ne pese de un mic detaliu: oare cuvintele de acum sunt pe placul tăcerilor de altădată?

AN HISTORIOGRAPHY OF BRÂNCUȘI'S OPERA.
THE TABLE OF SILENCE: PARALLEL READINGS, ADJACENT MEANINGS
(Summary)

Keywords: historiography, sculpture, silence, Brâncuși, interpretations.

This paper has a recapitulative character, thus far from normative. However, a research with a historiographic dominance cannot possibly point out accurately Constantin Brâncuși's representations about his own work; nor can it reveal a *historicity* of the view that the taciturn artist may have suggested, at least in conversation with his close friends. The author merely highlights the ways in which exegetes translated Brâncuși's sculptures into the language of highly varied cultural codes, either autochthonous or exotic. How many more reinterpretations can *The Table of Silence* bear? Sometimes, specialists have formulated their interpretations in an acceptable manner. Other times, though, they went too far (i.e., by inventing a little plausible aesthetics of Brâncuși).

ASTRID CAMBOSE*

EXERCIȚIUL MEMORIEI ȘI RENEGOCIEREA IDENTITĂȚII POSTDEPORTARE LA ROMÂNII BASARABENI

Motto: „L’histoire est aussi une pratique sociale.”
(Michel de Certeau)

Identitatea oricărui ins social este o dimensiune dinamică, produs al unei continue negocieri cu grupul/grupurile de referință apropiată (familie, mediu de activitate, grup de afini, microcomunitate de tipul satului), care îi transmite informații despre „cum este privit”, și cu societatea în ansamblu, din care se detașează printr-un grad superior de coagulare sau de conștientizare a identității comune acele macrogrupuri care reprezintă pentru sine referința îndepărtată (de exemplu, categoria foștilor deportați și a urmașilor acestora). Individul se proiectează în fiecare dintre aceste grupuri, cu finalitatea – conștientă sau nu – de a le transmite „cum se vede” el însuși, primind pe varii căi o formă de *feedback* de la toate grupurile sale de referință. Contrar a ceea ce s-ar putea crede la o privire superficială, neglijarea, uitarea, tăcerea cu care se răspunde nevoilor psihologice ale insului reprezintă și ele un *feedback*, uneori resimțit atât de puternic de către cel cărui i se adresează, încât se poate vorbi cu îndreptățire despre „tăcerea asurzitoare” din jurul anumitor subiecte sau persoane. Omul își renegociază permanent identitatea prin intermediul multiplelor ogindiri ale sinelui social. Din acest punct de vedere, se poate invoca opinia Sandei Golopenția, care accentua rolul comunității, făcând din memoria propriei vieți un dat receptat dinafară, imparabil, un destin impus fiecăruia de grupurile care exercită relații de putere asupra sa, cu singura condiție ca autoreprezentarea să îl încadreze pe respectivul individ ca *insider* față de grupurile emitente de statut social și identitar: „[...] memoria este esențialmente colectivă și dinamică, ținând de grup și nu de monadă, de dialogul deschis și nu de tezaurizarea în de unul, de *insideri* și nu de *outsideri*”¹. Maurice Halbwachs vorbea chiar de „multiple memorii colective”², subliniind faptul că „fiecare grup definit pe plan local are propria sa memorie și o reprezentare a timpului care este numai a sa”³.

* Dr., asistent cercetare științifică, Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Sanda Golopenția, *Intermemoria. Studii de pragmatică și antropologie*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2001, p. 35.

² Maurice Halbwachs, *Memoria colectivă*, ediție critică concepută de Gérard Namer și pregătită în colaborare cu Marie Jaisson, traducere de Irinel Antoniu, Iași, Institutul European, 2007, p. 107.

³ *Ibidem*, p. 161.

Despre ce fel de identitate e vorba în cazul foștilor deportați și al urmașilor acestora? O identitate etnică? O identitate națională? Una culturală? Despre toate împreună, probabil. Conceptul potrivit ar fi acela de *identitate patrimonială*, pe care am putea-o considera paradoxală⁴ – identitatea suferinței deportării și a consecințelor acesteia, dintre care poate cea mai importantă o reprezintă fractura existențială. O identitate de grup, *încă* genuină, sudează comunitatea foștilor deportați. Patrimoniul lor comun este de ordin memorialistic. El deschide prin intermediul narațiunilor individuale calea spre problematica unei conștiințe de grup.

Prezentele pagini, scrise din perspectiva unui filolog interesat de o lectură pragmatică și etnoantropologică asupra unor file de istorie recentă, vizează analiza discursurilor postdeportare în Republica Moldova, așa cum sunt ele formulate în spațiul privat sau în cel public de către foști actori, martori sau legatari ai mărturiilor directe despre deportare, pe de o parte, și de către istorici, cercetători, analiști, pe de altă parte. O a treia categorie de emitenți de discurs cu privire la deportare o reprezintă oficialitățile, de a căror poziție nu ne vom ocupa, însă, decât cel mult tangențial, în rândurile care urmează. Pentru exemplificare vom urmări în special volumul intitulat *Exercițiul memoriei*⁵, analizându-l ca manifestare a tendințelor generale decelabile în memorialistica actuală a temei în Republica Moldova.

Sanda Golopenția introducea într-un studiu de antropologie din anii '70 ai secolului trecut noțiunea de *colectivitate-memorie*, definită ca „orice colectivitate care satisface următoarele condiții: a) toți membrii ei se cunosc; b) toți membrii ei sunt în contact vorbit; c) toți membrii ei sunt în contact ritual”⁶. Din această intercunoaștere ar rezulta „o densitate memorială, o conștiință identitară deplină pentru fiecare din membrii colectivității”⁷. Colectivitatea-memorie prin excelență ar fi, după descrierea de mai sus, satul tradițional generic. În Republica Moldova avem ocazia să observăm, în plină desfășurare, articularea unei noi colectivități-memorie, cea a deportaților, ai cărei membri, deși nu se cunosc decât parțial unii cu ceilalți, se recunosc în baza limbajului comun dat de apartenența la același referent (viața în deportare), o realitate pe care au trăit-o în condiții „speciale” similare sau comparabile. Deportarea a fost o experiență fundamentală, inclusiv una culturală, dacă folosind termenul *cultură* ne referim la epistema în care funcționează o comunitate, și nu doar la superficiile acesteia; a fost, în termeni sociologici, un *fact de viață total*, care a presupus articularea unor norme de cunoaștere proprii. Deportării împărtășesc una și aceeași înțelegere, așa cum orice comunitate-memorie o face. Sanda Golopenția sublinia *recesivitatea* (adică subzistența în plan secund și posibilă reactivare) a *colectivităților-memorie*, a *oamenilor-memorie*, a *istoriei-memorie*⁸. În seria „reactivărilor” s-ar putea înscrie și ceea ce am numit „fenomenul rememorării”⁹ în Republica Moldova.

⁴ În sensul sugerat de fraza Monicăi Lovinescu, care scria, după ce aflase de moartea în detenție politică a mamei sale, Ecaterina Bălăcioiu-Lovinescu: „[...] *îmbogățită atât de decisiv cu nefericire* [s.m., A.C.], e momentul să mă dedic de data asta integral studiului acestui secol învinețit de spaime cu cele două totalitarisme ale lui” (Monica Lovinescu, *La apa Vavilonului*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 275).

⁵ *Exercițiul memoriei. Conferința științifică internațională „Memoria ca patrimoniu cultural în Lituania și Moldova: studii și materiale”*, vol. I, editori Elena Postică, Ludmila Cojocaru, Chișinău, Tipografia Balacron, 2019.

⁶ Sanda Golopenția, *op. cit.*, p. 36.

⁷ *Ibidem*, p. 37.

⁸ *Ibidem*, p. 39–40.

⁹ Pentru o analiză proprie a acestui fenomen, vezi Astrid Cambose, „*Răsfulgerații*”: istoria oficială și contraistoriile ei. *Memorialistica, istoria orală, reportajul de actualitate și circulația informației în media*

Analiza de față presupune un lector deja familiarizat cu narațiunile deportării, cunoscând spiritul lor și o cantitate semnificativă de exemple și cazuri concrete. În această situație, putem merge mai departe, spre orizontul de explicații sub care stă fenomenul amintit. Ce factori, ce mecanisme, ce nevoi declanșează la nivel individual și colectiv apetența pentru narațiunea traumei, respectiv pentru ascultarea vocilor care o redau? Ce plăci tectonice identitare (naționale?) se antrenează unele pe altele în prezent, spre o reșezare a adevărului istoric? Scriind *If This Is a Man* [Mai este oare acesta un om?], întâia și cea mai puternică lucrare a lui despre lagărele de concentrare, Primo Levi mărturisea că a făcut-o mânat de o nevoie interioară irepresibilă în care se împleteau obligația de a depune mărturie, dorința de revanșă, speranța de a se purifica de amintirile de nesuportat (care îl vor conduce totuși, în cele din urmă, la sinucidere) și apelul la empatia contemporanilor. Aceasta a fost rețeta „combustibilului memorialistic” pentru un fost prizonier de la Auschwitz, devenit un autor celebru. Dar care vor fi fiind factorii declanșatori ai procesului automemorialistic pentru atâtea alte victime, printre care mulți oameni de rând, fără vocație de autori, oameni care își livrează discursul exclusiv în formă orală?

Vom încerca mai multe explicații, în speranța de a lărgi în mod fertil hermeneutica faptelor enunțate. Le anticipăm, menționând că se vor construi în jurul termenilor *minorat*, *marginalitate*, *centralitate* și *elită*.

Pe de o parte, naivitatea specifică perspectivei „oamenilor simpli” asupra sistemului totalitar din RSS Moldovenească ar putea fi privită ca un semn al minoratului lor cultural. Înainte de a detalia la ce ne referim prin termenul *minorat*, să amintim însă cuvintele lui Raymond Aron: „Nicio sociologie, nicio filosofie a istoriei nu înlocuiește această reprezentare autentică și întrucâtva naivă a oamenilor care acționează”¹⁰. Ca multe altele dintre adevărurile pe care le-a enunțat Aron contra curentului intelectual al vremii sale, și fraza de mai sus a constituit un „scandal”; ceea ce transmite autorul este că „naivitatea” și „expertiza” nu aparțin în mod necesar unor categorii sociale opuse, respectiv „oamenilor simpli” și „teoreticienilor”, ci există o „expertiză” superioară, care este cea a trăirii nemijlocite a oricărui fenomen, despre care numai cel care l-a traversat va avea ulterior o cunoaștere autentică. Dacă am vrea să forțăm o comparație în linia explicativă deja anunțată prin termenul *minorat*, am putea asimila metaforic fenomenul basarabean al rememorărilor individuale care se intersectează actualmente în spațiul public și îi dau substanță (iar prin substanță înțelegem aici opusul ficțiunilor formale oficiale politic convenabile) cu acel „uite!” prin care copilul, intrând în viața conștientă, descoperă lucruri, sensuri, realități, limite, puteri și practici, într-un cuvânt, descoperă lumea și o ia în stăpânire arătând-o adultului care reprezintă sistemul său de referință. „Uite, mamă!” – „uite ce fac eu”, „uite ce am eu”, „uite ce am găsit eu”. De ce simte copilul nevoia de a-și împărtăși descoperirea – și nu cu oricine, ci în primul rând cu părinții? Pentru ca astfel lucrul respectiv care i se pare remarcabil, extraordinar, vrednic

online, surse concurente ale unei arhive în curs de constituire, în *AHX*, tomul LIII, 2016, p. 467–485; *Sfășieri și continuitate: microistorii ale limbii române vorbite în Republica Moldova*, în vol. *Actele Colocviului de Lingvistică „Unitate lingvistică – unitate teritorială. Rolul limbii române în Unirea de la 1918”* (Iasi, 30–31 mai 2018), editori Gabriela Haja, Daniela Butnaru, Marius-Radu Clim, București, Editura Academiei Române, 2019, p. 89–109; *Memorabilia, memorate, memorii: convertirea „poveștii vieții” în automemorie. Studii de caz*, în vol. *Lanțul generațiilor: „locuri ale memoriei” și cultură a trecutului*, coordonatori Nicolae Mihai, Antonie Dumitru Chelcea, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2019, p. 101–124.

¹⁰ Raymond Aron, *Introducere în filosofia istoriei. Eseu despre limitele obiectivității istorice*, ediție nouă revăzută și adnotată de Sylvie Mesure, traducere de Horia Gănescu, București, Editura Humanitas, 1997, p. 176.

de atenție să se valideze ca atare, să intre în rândul celor recunoscute, adevărate, *adeverite*. Copilul care învață să meargă pe micuța lui bicicletă nu se simte stăpân pe ghidon până când nu strigă „Uite!”, iar adultul îi răspunde cu acel „Da, vād!”, care consacră o realitate ca realitate. Din acel moment, practica mersului pe bicicletă îi aparține copilului, o va îmbunătăți, o va păstra sau o va abandona după propria voință. Unde dorim să ajungem cu această digresiune? La ideea că în fața comunității de referință a conaționalilor, foștii deportați strigă un profund „Uite!”, pe diferite voci, livrând împreună cu strigătul lor descrierile specifice și acele reactualizări care să facă real în ochii celorlalți ceea ce ei, deportații, au trăit. Trimiși forțat în Siberia¹¹, cei care se întorc vin cu *Siberia lor* acasă; cu a lor și cu a celor care au murit între timp, dar care continuă să facă parte din *Siberia comună*, devenită *patrimoniu cultural imaterial*. Vin și le-o arată și celorlalți. „Iată ce și cum am trăit noi” – strigă foștii deportați. Și cum, după o observație pătrunzătoare a lui Tzvetan Todorov, „Dignity is, above all, internal consistency”¹², până când comunitatea nu le (va) răspunde: „Da, vād!”, identitatea lor (va) rămâne nesigură, ambiguă, generatoare de anxietate, iar demnitatea lor nu se va putea reface. Motorul rememorărilor publice este acel „Da, vād!” pe care indivizii supuși experienței siberiene îl cer de la fiecare interlocutor în parte și de la comunitate în ansamblul ei. Se manifestă aici nevoia de mărturisire a adevărilor dureroase și așteptarea privind empatia contemporanilor, despre care vorbea Primo Levi.

Reformulând ideea de mai sus în termenii unei analize pragmatice a discursului, am putea spune că intenția locutorului care livrează un discurs postdeportare este simultan asertivă (de aducere a unui fapt la cunoștința auditorului) și injonctivă (de determinare a auditorului să facă ceea ce dorește locutorul, să simtă și să accepte ceea ce dorește el). Asertivitatea de forma ostensiunii directe („uite!”) este prima și cea mai simplă formă de asertivitate. După cum se știe, orice act locuționar conține o forță ilocuționară generatoare a acțiunii vizate, dar și una perlocuționară, generatoare de efecte neintenționate de locutor. Cum se distribuie aceste accente pragmatice în cazul „ostensiunii” prin care foștii deportați își pun experiența de „sibireci”¹³ în fața auditorului format din conaționalii lor? Am spune că intenția asertivă a discursurilor postdeportare este parțial realizată, căci, în mare măsură, publicul moldovenesc de astăzi este conștient de existența reală a represiunii comuniste – spre deosebire, de pildă, de publicul francez din secolul trecut; căruia i-a luat câteva decenii ca să accepte drept evidențe dovezile provenite din lagărul sovietic, un public intens contaminat ideologic, a cărui „zonă de confort” gnoseologic n-a cedat decât sub forța evocatoare a lui Soljenișin. Cazuri de minimalizare ori de „refuz” de a crede în adevărul relatărilor despre GULAG există, desigur, și vor continua să existe în toate spațiile publice, inclusiv în cel din Republica Moldova, dar trebuie făcută distincția între incredulitatea reală și cea simulată. Cei care resping cel mai vehement discursurile postdeportare sunt, de multe ori, și cei care știu cel mai bine cât de mult adevăr se află în acestea. Despre

¹¹ Ca și *Auschwitz*, *Siberia* a devenit, dincolo de referința geografică propriu-zisă, o metaforă culturală. Așa cum prin termenul *Auschwitz* sunt desemnate lagărele de concentrare naziste în general, inclusiv cu referire la practicile „gazării” (deși cuptoarele de la Auschwitz erau mici și propriu-zis instalațiile în care s-a produs fenomenul masiv al „gazării” și incinerării se aflau la Birkenau), tot astfel prin termenul *Siberia* desemnăm metaforic întreaga paletă geografică a locurilor deportării staliniste, de la Kazahstanul de Sud până la Altai, Kurgan, Tiumen, Tomsk. Cu acest sens generalizant îl vom folosi și noi în prezentul articol.

¹² Tzvetan Todorov, *Facing the Extreme. Moral Life in the Concentration Camps*, translated by Arthur Denner and Abigail Pollak, New York, Henry Holt and Company, 1996, p. 186.

¹³ Termen peiorativ prin care au fost desemnați, de către colegii de școală, unii copii deportați, după întoarcerea și reintegrarea lor în comunitățile locale din RSS Moldovenească.

intenția injonctivă a discursurilor la care ne referim nu se pot face însă pronosticuri generale. De la caz la caz, în funcție de o multitudine de factori, reacțiile sunt extrem de diferite și de subiective. Nu există deocamdată o direcție predominantă de receptare, așa cum există în cazul Holocaustului, de pildă. Putem considera totuși că, treptat, conștiința publicului este permeată de datele primite, în așa fel încât tema altădată interzisă a represiei comuniste reconfigurează percepția publică din Republica Moldova și va avea cu certitudine o acțiune pe termen lung.

Trebuie să atragem atenția asupra unui aspect sensibil: „teoria minoratului” – dacă o putem numi așa – nu implică *marginalitatea*. Majoritatea deportaților au fost țărani, iar psihologia țărănească a revelat dintotdeauna o modestie înțeleaptă, *concomitent* cu sentimentul *centralității* proprii. Din acest punct de vedere, comunicarea dintre omul de știință care cercetează istoria recentă cu ajutorul interviurilor de istorie orală și intervievații săi se confruntă cu pericolul confuziei de perspectivă. Din punctul de vedere al intervievatorului, fostul deportat poate fi considerat un (cvasi)marginal, stigmatizat prin nerecunoașterea calității de actor social, sărăcie, ignoranță cu privire la cultura literară, relativă izolare, ruralitate, eventual diverse tare fiziologice postdeportare. Prin urmare, interviul riscă să fie structurat din această perspectivă. Inclusiv relatările concrete ale deportaților pot fi citite în cheia marginalității: copiii lor cerșeau mâncare, deci erau marginali; ei înșiși erau stigmatizați ca dușmani ai poporului și utilizați ca sclavi, deci erau marginali ș.a.m.d. Din punct de vedere teoretic, această interpretare a cercetătorului ar fi științific coerentă. Dar din punctul de vedere al intervievatului, el însuși și microgrupul din care face parte sunt *centrali*, nicidecum marginali; lumea s-a învârtit întotdeauna în jurul lor, chiar și pe când erau deportați – sau poate mai ales atunci, pentru că lupta pentru supraviețuire plasează individul în centrul absolut al tuturor rețelelor/acțiunilor/evenimentelor în care este părtaș. Fiecare om este centrul propriului univers, după cum s-a spus de către psihologi. *De facto*, marginalitatea nu va fi niciodată o judecată autoreferențială, ci doar un diagnostic pus din afară anumitor indivizi. Dacă marginalitatea este lentila prin care privește cercetătorul, ea va crea distorsiuni implicite față de sistemul de repere al locutorului. Cele mai bune interviuri postdeportare nu manifestă însă această falie de perspectivă: din start, intervievatorul intră în rezonanță cu intervievatul, acceptând să parcurgă împreună cu acesta *o narațiune a centralității (și nu a marginalității) subiectului*.

Revenind la ceea ce am numit „teoria minoratului”, ea poate fi susținută și de constatarea că actualii furnizori de memorie asupra GULAG-ului sunt foștii copii deportați, acum aflați la vârsta senectuții; ceea ce ei livrează sunt amintirile lor, filtrate prin ochii copilăriei, precipitate în forme care au reținut detalii accesibile înțelegerii lor de atunci, dar care sunt reinterpretate cu maturitatea actuală¹⁴. Aici intervine ceea ce Sanda Golopenția numea *intermemorie*: o „memorie vorbită, activată și hrănită de dialog”; „aspectul cel mai dinamic al unei memorii colective”¹⁵, asigurând „punerea în coeziune a grupului”¹⁶. Cu alte cuvinte, memoria personală a celor deportați pe când erau copii se amalgamează cu memoria colectivă actuală a foștilor deportați, deveniți adulți, dar nu se orientează în sensul unei falsificări, ci în acela al unei interpretări comune a *sensului* faptelor. Fenomen prezent în orice transmitere a culturii populare,

¹⁴ Vezi Ludmila Cojocaru, *Copiii Gulagului – memoria sensibilă a unei experiențe traumatice*, în *Exercițiul memoriei*, p. 37–53.

¹⁵ Sanda Golopenția, *op. cit.*, p. 48.

¹⁶ *Ibidem*, p. 60.

intermemoria este modalitatea prin care grupul își propagă identitatea comună, printr-o viziune la care membrii săi aderă spontan și contribuie personal. Fie că aparțin copilăriei, fie că aparțin altor vârste, memoratele despre deportare se referă la ceea ce Sanda Golopenția numea „*prezentul lung* [subl. aut.], [care] nu e altceva decât trecutul în vigoare, așa cum e trăit dialogal”¹⁷.

În sfârșit, trebuie subliniat faptul că „teoria minoratului” nu implică niciun grad de condescendență. În raport cu întregul, orice individ și orice grup socialmente sănătos este „minor”, adică dependent de sistemul de noțiuni și sensuri vehiculate în spațiul public, de aprecierea colectivă a faptelor sale și de valorizarea prin care societatea îi stabilește locul propriu în sânul ei.

Caracterul excepțional al experienței siberiene face din macrogrupul foștilor deportați purtători ai unei informații istorice de prim rang. Forțați de împrejurări, ei au constituit, din multe puncte de vedere, o elită spirituală – dacă luăm termenul *elită* într-o accepțiune mai largă, de grup cu acces la o cunoaștere superioară, inaccesibilă semenilor. Un filosof existențialist ar putea citi dintr-o perspectivă surprinzătoare experiența siberiană și zona de înțelegere deschisă de aceasta. Vocea maturității spirituale câștigate de cel care la un moment dat a pierdut totul răsună în multe dintre discursurile postdeportare. Din acest punct de vedere, macrogrupul foștilor deportați se află în poziția de „donator” față de societate în ansamblul ei, transmițându-i cu titlu gratuit informații rare, *insight*-uri, demistificări, concluzii și învățăminte înglobate în patrimoniul său memorialistic. Sub acest aspect se poate vorbi despre o contribuție *majoră* a narațiunilor postdeportare la istoria și cultura cetății.

După cum arată Elena Postică, sfârșitul anilor '80 a adus, odată cu „mișcarea de eliberare națională a românilor basarabeni” din Republica Moldova, primele mărturii publice despre deportări¹⁸. S-ar putea deduce că identitatea de grup a foștilor deportați este, într-o mare măsură, o identitate națională, românească, definită prin antiteză cu fundalul rusificării forțate a teritoriilor din stânga Prutului. Subiectul deportării a fost folosit atât ca mijloc de cunoaștere a propriei istorii naționale, cât și ca argument pentru a cere democratizarea (citește: derusificarea) societății. La apelul de colectare documentară al Muzeului Național de Istorie a Moldovei au răspuns foști deportați și urmași ai acestora, alimentând colecția muzeală cu primele piese de arhivă personală pe această temă, cu obiecte de patrimoniu familial și cu mărturii înregistrate în scris sau în format audio. Se deschidea, astfel, o epocă de *eliberare prin exprimarea adevărului propriu* – timpul microistoriilor – și se producea un moment de cotitură, chiar dacă pe atunci nu se putea prevedea amploarea ulterioară a fenomenului testimonial. Materialele s-au adunat în ani, viziunea muzeografilor și a cercetătorilor s-a conturat, a existat pentru un timp și voința politică necesară, rezultatul fiind proiectul (2010) de înființare a unei filiale a Muzeului Național de Istorie dedicate represiunii și deschiderea, în 2012, a expoziției permanente „Moldova sovietică: între mituri și GULAG”. Curatorul expoziției, Elena Postică, prezintă pe scurt concepția expozițională și câteva piese din colecție într-un studiu introductiv și în secțiunea ilustrativă din volumul întâi al lucrării *Exercițiul memoriei*¹⁹.

O sintagmă atotprezentă în lucrările moldovenești actuale despre trecutul recent ne atrage atenția, oferind un prețios indiciu de subtext: „regimul comunist totalitar”/

¹⁷ *Ibidem*, p. 64.

¹⁸ Vezi Elena Postică, *Memoria victimelor regimului totalitar-comunist: direcții prioritare și rezultate ale activității Muzeului Național de Istorie a Moldovei*, în *Exercițiul memoriei*, p. 9.

¹⁹ *Ibidem*, p. 9–20, 71–158.

„regimul totalitar-comunist”. În Occident nu se vorbește despre „nazismul totalitar”, nici despre „regimul totalitar-fascist”, aspectul lor totalitar fiind implicit. Nici în România vecină, care a condamnat oficial comunismul cu mare întârziere, dar a făcut-o, nu se folosește sintagma „comunism totalitar”. Ceea ce denotă această alăturare, pleonastică pentru un cititor din spațiul unei democrații funcționale, este că *pentru Republica Moldova comunism nu înseamnă încă în mod automat totalitarism*; în anii 2016, 2017, 2018, 2019 încă se mai simte nevoia precizării caracterului represiv, totalitar, al comunismului²⁰, fie pentru publicul larg, care trebuie educat prin repetare în sensul *acestei* lecturi a trecutului recent, fie, mai grav, pentru guvernanți, a căror culoare politică face necesar acest gest de „punere a piciorului în prag”, obligându-i să accepte, fie și numai de frica opiniei publice, o condamnare implicită a fostului regim, condamnare la care altfel nu subscriu.

Ludmila Cojocaru, coeditor al volumului *Exercițiul memoriei*, contribuie la tema patrimonializarea memorialisticii foștilor deportați cu trei studii, dintre care ne vom referi pe larg mai ales la cel dedicat temei tăcerii victimelor. Se remarcă în toate opțiunea metodologică echilibrată a autoarei, capabilă să concilieze în textele sale perspective diverse până la opoziție: pe de o parte, discursul teoretic occidental, pentru care, reductiv spus, memoria (inclusiv cea traumatică) este o narațiune²¹, pe de alta, perspectiva naționalismului prin care trece actualmente în mod necesar Republica Moldova, perspectivă în care memoria traumei istorice reprezintă o armă ideologică, pe de alta, perspectiva subiecților intervievați în cursul numeroaselor cercetări de teren, subiecți pentru care memoria traumei personale a deportării este un document identitar, pe de alta, perspectiva istoricului angajat, care știe că piesele memoriale recuperate reprezintă un patrimoniu cultural și că efortul depus va alimenta datele științifice prezente și mai ales viitoare ale disciplinei sale. O importantă direcție de cercetare este pentru Ludmila Cojocaru analiza „instituiției martorului” și a „comunităților memoriei”. Pierre Nora număra printre celebrele sale *Lieux de mémoire* atât repere topografice/geografice regăsite în cetate, precum arhivele, bibliotecile, muzeele, sau locuri-monument, cum ar fi cimitirele sau arhitectura, cât și locuri simbolice, cum ar fi comemorările, pelerinajele, aniversările, emblemele, ori locuri funcționale, precum manualele, autobiografiile sau diferitele asocieri operate în câmpul disciplinelor istorice. Or, toate acestea se alimentează continuu cu informație patrimonială și aici intervine opțiunea cercetătorului.

În articolul *Recuperarea memoriei colective în Republica Moldova: probleme și perspective*²², Ludmila Cojocaru deplânge unele „simptome îngrijorătoare” articulate în

²⁰ Ar exista și o altă explicație posibilă a folosirii sintagmei *comunism totalitar*: unii istorici din Republica Moldova nu consideră comunismul *ab initio* un sistem totalitar, deși revoluția bolșevică și teoriile lui Lenin conțineau toate ingredientele rețetei totalitare: violența ca mijloc de guvernare, împărțirea în clase dintre care unele urmau să fie anihilate de clasa învingătoare, controlul social și economic ca scop în sine etc. Așadar, nu comunismul ca atare ar fi totalitar, ci comunismul pus în practică în lagărul sovietic. Nu vom insista aici, însă, asupra acestei explicații, pe care n-o putem considera decât semnul unei ideologii perpetuate rezidual.

²¹ Vezi, de exemplu, perspectiva lui Paul Ricoeur: ficțiunea este necesară ca liant al lecturii interpretative capabile să transforme o serie mai mult sau mai puțin coerentă de evenimente obiective (istorice) într-un „trecut”. Fără o lectură, trecutul nu se amalgamează de la sine, e atomizat, instabil, inaccesibil. Concatenarea evenimentelor prin mijlocirea narațiunii dă naștere identității noastre, care ar fi un construct în același timp narativ și reflexiv (Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, vol. 3, translated by K. Blamney and D. Pellauer, Chicago, University of Chicago Press, 1988, p. 247 ș.a.). Imaginația narativă prefigurează experiența trăită, oferindu-i acesteia structura simbolică și schemele temporale, iar ulterior evenimentele sunt configurate într-o „poveste” al cărei fir narativ mediază între evenimentele particulare și schema lor generală (idem, *Time and Narrative*, vol. 1, translated by K. McLaughlin and D. Pellauer, Chicago, University of Chicago Press, 1984, p. 65).

²² În vol. *Exercițiul memoriei*, p. 21–36.

societate pe seama nostalgiei după comunism, exprimându-și în același timp convingerea că „diferite interpretări [ale trecutului] au dreptul la viață și pot coexista drept valide, deși rivale și competitive”²³, cu condiția ca în cetate să existe un grad suficient de intercunoaștere a tuturor acestor puncte de vedere; autoarea nu spune explicit, dar lasă să se deducă faptul că, desigur, conștientizarea adevărului istoric general ar surveni odată cu asamblarea pieselor în marele *puzzle*. Pentru „edificarea în Republica Moldova a unei culturi comemorative de esență europeană”²⁴, soluția ar fi o analiză a „structurilor memoriei” (iată-ne puși în proximitatea analizei pragmatice a discursului), spre a li se înțelege complexitatea și a combate astfel „tentativele manipulării politice prin intermediul mecanismelor comemorării/uitării selective” ori principiul „a ierta și a uita” promovat de puterea de stat²⁵. Este poate cazul să amintim aici o aserțiune a lui Todorov: „Even a decision to pardon needs to be made with open eyes and a full knowledge of the fact”²⁶. În contrapondere manipulării oficiale abuzive a datelor memoriei colective, autoarea enumeră diverse inițiative locale, particulare sau instituționale, prin care istoria traumatică este comemorată în acord cu morala creștină, cu valorile comunității și ale familiilor care se implică în mod direct în asemenea gesturi recuperatorii; cu alte cuvinte, credit capătă doar manifestările memoriale organizate la nivel comunitar, sau chiar microcomunitar. Aceeași orientare a determinat cercetătorii implicați în culegerea și editarea mărturiilor din seria de volume intitulată *Arhivele memoriei* să evite „discursurile «elaborate» și ancorate în metanarațiune”, drept care au deschis terenuri noi spre a intervieva „«voci din mulțime» rămase în afara circuitului public, academic și a celui din mass-media”²⁷. Este datoria istoricului cu experiență să ocolească, în demersul său de cercetare a istoriei recente, elementele standardizate²⁸, parte din ceea ce Ioan Stanomir numea „montajul mitologic” oficial, în care, „de la eroii naționali până la momentele comemorative, un întreg potențial de semnificații este actualizat și, odată cu el, viziunea asupra comunității naționale și a destinului ei”²⁹.

Sinteza tematică propusă de articolul *Copiii Gulagului – memoria sensibilă a unei experiențe traumatice* aduce în prim-plan elementele percepute de copiii deportați, în lumina înțelegerii actuale prin care aceștia le filtrează ca adulți: stigmatizarea (ca dușmani ai poporului și trădători de patrie), marginalizarea socială resimțită, foamea, bolile, furtul de mâncare și cerșitul, munca fizică, instrucția școlară precară, cel mai adesea vizând exclusiv rusificarea elevilor de orice altă origine etnică, sovietizarea tinerilor din satele moldovenești, deveniți comsomoliști, și treptat a celor din deportare (fenomen adaptativ numit de autoare *autosovietizare*, care, în urma reîntoarcerii în țară și a evoluțiilor politice de după 1991, apreciem că a fost urmat pentru mulți de o *autosovietizare*). Sintagma *copiii/minorii deportați* merită aprofundată: deși deportarea era, din punct de vedere juridic, cel puțin declarativ, o sancțiune îndreptată exclusiv împotriva adulților considerați vinovați față de sistemul politic, în fapt stalinismul a aplicat principiul machiavelic de decimare a întregii descendențe a competitorului indezirabil.

²³ *Ibidem*, p. 23.

²⁴ *Ibidem*, p. 35.

²⁵ *Ibidem*, p. 25, 26.

²⁶ Tzvetan Todorov, *op. cit.*, p. 233.

²⁷ Ludmila Cojocaru, *op. cit.*, p. 41.

²⁸ După cum constata Ludmila Cojocaru, „practicile comemorative articulate tacit retoricii oficiale și mediatizarea supralicitată a unui cerc restrâns de persoane din rândul supraviețuitorilor riscă să creeze memorii stereotipizate și astfel să intervină dramatic în percepția publică a discursului comemorativ” (*ibidem*, p. 60).

²⁹ Ioan Stanomir, *Despre sunete și memorie. Fragmente de istoria ideilor*, București, Editura Curtea Veche, 2009, p. 47.

Copiii deportaților au fost, de fapt, *copii deportați*, pedepsiți, indiferent de vârsta lor, la fel ca adulții.

Reflecția asupra tăcerii (tăcerea surselor documentare, a martorilor, a contextelor) are un caracter de noutate în peisajul istoriografic est-european. Subiectul, devenit prioritar datorită frecvenței cu care au fost întâlnite formele tăcerii pe terenurile de istorie recentă cercetate pentru documentarea deportărilor și a altor modalități extreme de represiune sovietică în Republica Moldova, a fost tratat de Ludmila Cojocaru într-un articol cu titlul *Fenomenul tăcerii în studiile de istorie orală: abordări teoretice și metodologice*³⁰, la care ne vom referi pe larg aici. Dintru început, conceptualizarea istorică a termenului *tăcere* indică o integrare „sistemică” a sa: „tăcerea este parte componentă a interviului de istorie orală”³¹, „tăcerea este un construct social”³² (definiție preluată din exegeza lui Jay Winter). Așadar, istoricul va fi atent la relevanța *colectivă* a tăcerilor individuale. Pe urmele unor studii meritorii asupra temei, cercetătoarea surprinde ambivalența acestei manifestări – tăcerea –, care poate denota atât uitarea, cât și, dimpotrivă, o intensă rememorare a unor evenimente de către vorbitor, atât o reținere a interviuatului, cât și o confruntare pe care acesta o stabilește cu așteptările interviuatorului (este cazul tipic al tăcerilor din timpul interogatoriilor), atât o manevră de autoprotecție, cât și una de protejare a celorlalți, atât o formă a intimității (tăcerea devine grăitoare când interviuatul și interviuatorul tac împreună!), cât și o formă a închiderii ș.a.m.d. O dificultate în plus apare în fața cercetătorului când trece la transcrierea „tăcerilor”. Accentul va cădea însă, evident, pe faza finală a cercetării, adică pe propunerea hermeneutică formulată în urma lecturii indiciilor contextuale oferite de „tăceri”. Linia metodică este asemănătoare celei din istoriografia occidentală a temei:

Perceived silences can also be an indicator of boundary crossing, marking the distinction between publicly acceptable forms of discourse and private thoughts and feelings. Though analysts may not be able to get beyond a narrator's silence, discomfort, or reluctance, they can nevertheless read them productively for insights into norms about taboo topics, emotions, or opinions within different narratives and in different contexts³³.

Mai multe ipostaze ale tăcerii s-au impus istoricilor din Republica Moldova în timpul câtorva ani de teren pe tematica postdeportării. Cea dintâi este trecerea sub tăcere a acelor fapte care, în codul cultural comun al represaților și al represorilor, denotă „vinovăția victimei”: abuzurile sexuale suferite, abaterile forțate de la etică (mita, furtul, minciuna, violența) săvârșite de deportați spre a salva o valoare superioară celei sacrificate, alte chestiuni considerate „de rușine”. Conduita preventivă a martorilor represiunii este să evite asemenea subiecte, iar atunci când firul evenimentelor narate îi silește să le elucideze totuși, o fac cu mare reticență, uneori cerând explicit ca ele să nu fie consemnate de interviuator. Cercetătorul se vede nevoit să accepte „dimensiunea etică a memoriei”, chiar „cu riscul amneziei”³⁴. Ce denotă acest context comunicațional, într-o analiză pragmatică? În primul rând, primordialitatea dialogului direct: interviuatul își respectă partenerul de dialog și, în vederea înțelegerii până la capăt a mărturiei sale, îi livrează informațiile sensibile cerute, dar în același timp impune o barieră față de

³⁰ În vol. *Exercițiul memoriei*, p. 54–70.

³¹ Ludmila Cojocaru, loc. cit., p. 54.

³² *Ibidem*.

³³ Mary Jo Maynes, et al., *Telling Stories: The Use of Personal Narratives in the Social Sciences and History*, London, Cornell University Press, 2008, 9–10.

³⁴ Ludmila Cojocaru, loc. cit., p. 59.

transmiterea acelorași informații către un potențial „public” abstract, perceput ca înclinat spre verdicte de condamnare morală. *Acest tip de „tăcere” este un semn al caracterului autentic și cuprinzător al mărturiei.* În al doilea rând, dovedește că intervievatorul și-a atins ținta de penetrare în profunzimile memoriei celui intervievat. Nu în ultimul rând, este un indiciu pentru faptul că schimbul de emoții a fost reciproc, deci aspectul ilocutoriu și cel perlocutoriu au funcționat în sincronie.

Tăcerea poate însemna, însă, și refuzul mărturiei. Uneori, un martor începe prin a accepta întâlnirea și dialogul cu cercetătorul, apoi le refuză. În asemenea cazuri, putem vorbi de o contrabalansare subiectivă a nevoii de mărturisire cu frica de mărturisire – situație psihologică de obicei generatoare de blocaj. Alteori, aparținătorii (de obicei mai tineri) ai unui fost deportat îi impun acestuia tăcerea, în ciuda voinței sale de confesiune. Intervenția lor este decisivă pentru anularea interviurilor asumate. Practica supragenționării autoritare a memoriei individului se numără printre cele mai grave abuzuri ale societății împotriva victimei, cu circumstanța agravantă că societatea este reprezentată în acest caz chiar de către familia fostului deportat, iar autoarea articolului insistă pe drept cuvânt cu exemple sugestive, probabil transparente pentru mediul profesional al istoricilor basarabeni, în ciuda neindicării nominale a referenților. Singura scuză pentru „gestionarii” avari ai memoriilor altora o reprezintă persistența traumei și propria spaimă că regimul represiv s-ar putea reinstaura, pedepsindu-i – poate chiar cu deportarea! – pe cei care și-au permis libertatea de a-l critica implicit și/sau explicit prin mărturiile lor. În acest caz, avem de a face cu o persistență liminală a autosovietizării.

Încadrarea limbajului nonverbal sau a celui poetic în categoria „tăcerilor” (ele ar reprezenta al treilea fel de tăcere evidențiat în studiul la care ne referim) spune ceva nu despre intervievat, ci despre cercetător. Conduc de „așteptările de a obține un interviu complet, perfect, substanțial”³⁵, acesta își devoalează astfel apartenența profesională: este vorba despre un istoric, dornic să înregistreze date factuale valorificabile în demersul istoriografic, iar nu despre un antropolog, pe care orice fel de date l-ar fi interesat în egală măsură (limbajul nonverbal și cel poetic fiind forme ale comunicării, nu ale tăcerii). Se subînțelege astfel o nouă accepțiune din text a termenului *tăcere*: lipsa informației clare, asumate, direct utilizabile documentar. Pe de altă parte, autoarea afirmă latura antropologică a cercetărilor de istorie orală, care „nu au scopul doar de a completa golurile din istoria oficială [...], ci urmăresc scopul să înțeleagă relația între subiectivitate, memorie și totalitarism”³⁶. Concluzia ar fi că ne aflăm în fața unui proces de conștientizare metodologică în plină desfășurare, condus de reglaje care își vor arăta în viitor potențialul deplin.

O altă categorie evidențiată de autoare în studiul la care ne referim cuprinde trecerile sub tăcere vizând acele fapte pe care intervievatul le ascunde în mod deliberat pentru a proteja un secret profesional, o comunitate, o persoană. Este implicată aici o tăcere asumată de ambele părți, intervievat și intervievator, în numele unui *fair-play* al comunicării. În sfârșit, întrebarea generică „dacă a mai rămas ceva nespus”, ceva despre care ei ar dori să vorbească, adresată subiecților la finalul chestionarului semidirectiv parcurs prin conversația cu cercetătorul, se dovedește uneori fertilă – de fapt, ea este o invitație la totală libertate testimonială și dacă până atunci s-a stabilit o stare de încredere între partenerii de dialog este probabil ca ea să deschidă chiar un moment privilegiat al confesiunii.

³⁵ *Ibidem*, p. 69.

³⁶ *Ibidem*.

Concluzionând, în toate formele de refuz al comunicării aspectul esențial din punct de vedere pragmatic ni se pare a fi cine/ce generează respectiva tăcere: interviuevatul (prin limitări subiective și obiective), contextul (prin coduri culturale prohibitive), mediul (prin exces de autoritate sau abuz familial), sistemul social (prin opresiune ideologică), interviuevatorul (prin lipsă de expertiză ori inaderență psihologică). În funcție de cauzele stabilite se poate formula ulterior și o interpretare adecvată a „tăcerilor”.

Locul comun al majorității depozițiilor postdeportare este transformarea foștilor actori în martori și comentatori „angajați” ai evenimentelor. Fenomenul rememorării ține nu doar în cazul narațiunilor postdeportare, ci, de regulă, de nevoia subiecților care au fost *martori* ai evenimentelor de a se erija în *comentatori* ai acestora, dacă păstrăm definițiile Sandei Golopenția pentru categoriile menționate:

[...] raportat la trecut, [...] martorul operează cu fapte, în timp ce comentatorul încearcă să pună în acord faptele cu exigențe raționale, ideologice, politice etc. ale grupului, pomind de la o conștientizare a situației sale actuale³⁷.

Dar *actorul*? Cel care n-a fost simplu martor, ci subiect al evenimentelor relatate? Dar cel care a fost în același timp martor și actor (adică victima)? Ce motor declanșează, în ultimă instanță, fenomenul rememorării în acest caz? Spre a răspunde la întrebare, trebuie să examinăm fenomenul rememorării în notele sale generale, dincolo de variabilele în mod firesc prezente.

Constatăm că narațiunile postdeportare sancționează societatea, chiar și numai implicit, prin faptul că redau *nu eșecul* propriu al naratorului și al microgrupului din care face parte, ci *victoria* lor morală asupra sistemului represiv. Este surprinzător de puțin pus în evidență la nivel analitic *tonul victorios al mărturiilor postdeportare*. Deși se constată în nenumărate rânduri calitatea umană revelată de aceste povești ale vieții, capacitatea extraordinară de supraviețuire fizică și/sau spirituală a protagoniștilor, inteligența, priceperea de „gospodari” prin care au îmblânzit mediul ostil, devenind un exemplu pentru localnici, ca și atâtea alte realizări în condiții vitrege, cu care se mândresc foștii deportați, cercetătorii se mulțumesc să adere la concluziile livrate, dar nu zăbovesc asupra mobilului care determină aspectul aparent revanșard al acestor narațiuni identitare. Or, pentru un cititor provenit din afara mediului cultural de referință, faptul că toate memoratele postdeportare sunt atât povești ale traumei, cât și povești ale victoriei victimei este extrem de relevant. Naratorul (generic spus) își transmite prin intermediul lor o imagine de *centralitate socială*. Mai mult decât atât, el impune respectul absolut al interlocutorului; în cheia pozitivă în care naratorul însuși își citește experiența, în aceeași cheie o și redă. A asuma diferite riscuri sociale în scopul de a-ți transmite adevărul propriu este o conduită care implică un anumit tipar psihologic. *Adevărul*, și nu adevărul general, ci strict *cel personal* – așadar, toate adevărurile concurente! –, continuă să reprezinte o miză în care se investește patimă în Republica Moldova. În acest sens, narațiunile identitare postdeportare sunt o manifestare elocventă a spiritului vremii.

Cineva spunea că „istoria seamănă cu un cimitir în care spațiul este măsurat și în care trebuie mereu să se găsească locuri pentru mormintele noi”³⁸. Zgârcenia spațiului memoriei poate fi metaforic redată de imaginea cimitirelor evreiești (cel mai cunoscut dintre ele, poate, fiind cel praghez), în care straturi peste straturi de noi morminte se

³⁷ Sanda Golopenția, *op. cit.*, p. 45.

³⁸ Maurice Halbwachs, *op. cit.*, p. 98.

clădesc acoperindu-se unele pe altele, într-un spațiu claustrofobic, neîncăpător și totuși imposibil de extins, căci cimitirul este înconjurat de o arhitectură de nestrămutat (ziduri, clădiri, garduri, străzi) – precum inamovibile sunt și limitele acceptării sociale a traumei, oricât am spera să le lărgim. Capacitatea memoriei colective este limitată. De aici, lupta pentru adevărul propriu și pentru cel de grup. Nu putem fi toți amintiți în durată lungă, nu vom avea cu toții loc pentru poveștile noastre de viață, nici ca indivizi și nici măcar ca grupuri. Corpul social are o rezistență la memorie. Simultan, din fericire, are și o rezistență la uitare.

*MEMORY PRACTICE AND RENEGOTIATING A POSTDEPORTATION IDENTITY
IN THE CASE OF BESSARABIAN/MOLDAVIAN ROMANIANS
(Summary)*

Keywords: social identity, reintegration, postdeportation period, memory practice, Moldovan Republic.

In regard to the dynamics of social identity, each individual continuously receives wide, various and valuable information from his reference groups, and simultaneously promotes his/her image in all available media in order to obtain a feedback (how the others see him/her) which will, in the end, inform one's own identity (how he/she sees him/herself). In the case of many former political deportees from the Moldovan Republic, their reintegration has been submit to a clause of social lack of credibility, due to the extreme character of their experience in the GULAG. The very hardships and adversity endured by the deportees have made it difficult for their more fortunate fellow citizens to believe that the horrible events had actually taken place. In order to heal itself, the social body would pretend not having known about its own misconduct, or having forgotten all about it. But the need for a true identity is strong in some individuals, therefore former persecuted keep fighting for their right to be now known and recognized for what they trully are: *victims* of the Soviet totalitarian system, and at the same time *survivors* and *winners* of decade-long individual, family or community battles against the same system. Their fight includes the ones who died along the strenuous journey. A group identity emerges: that of the former deportees, previously a muted category, now able to speak in a manner that compells the society to listen to their life stories. In respect of those reports, we try to analyse the various facets of the interaction between the former deportees and the Moldovan/Bessarabian society in which they still struggle to be reintegrated.

DUMITRU VITCU*

**PERIPLUL DUNĂREAN AL UNUI CORESPONDENT
AMERICAN DE RĂZBOI. DE LA PORȚILE DE FIER, LA SULINA,
ÎN PRIMĂVARA ANULUI 1877**

Precumpănind ca pretext, mai cu seamă în momentele politice învolburate, mult discutată și îndelung disputată *chestiune* sau *problemă orientală*, incluzând, desigur, reflexele ei românești, a ispitit mereu interesul călătorilor străini, în varii ipostaze de memorialiști, cronicari, jurnaliști, comentatori ori simpli și ocazionali observatori, pentru cunoașterea și/sau aprofundarea realităților pluriforme ale spațiului balcanic (încorporând și pe cel românesc de la Dunărea de Jos), identificat de timpuriu ca „laborator al istoriei”¹. O demonstraseră, succesiv sau concomitent, încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, W. Wilkinson, Hector de Bearn, M. Cochelet, Anatole de Demidoff, Edouard Thouvenel, Stanislas Bellanger, J. A. Vaillant, John Paget, Etienne A. Billecocq, Xavier Hommaire de Hell, Thibault Lefebvre, Felix Colson, Saint-Marc Girardin și, desigur, mulți alții, spre a limita exemplificarea la perimetrul bătrânului continent².

Ceea ce ar putea surprinde pe cititorul neavizat ori mai puțin familiarizat cu acest gen de anchetă, subordonat deopotrivă memorialului de călătorie, ca și literaturii istorice de factură documentară, este sporita atractivitate a zonei pentru cercurile politico-diplomatice, economice și intelectuale din îndepărtata Lume Nouă, vădită cu pregnanță de la mijlocul veacului al XIX-lea. Stă mărturie în acest sens, alături de preocuparea crescândă a autorităților federale pentru promovarea intereselor Republicii americane în Mediterana Orientală, în bazinul pontic și în Rusia³, influxul călătorilor-exploratori de peste Ocean în Europa Răsăriteană, a diversilor misionari, tehnicieni, afaceriști, gazetari, oficiali și particulari, dintre care nu puțini și-au consemnat în scris observațiile, gândurile, convingerile sau impresiile, încredințându-le ulterior tiparului.

Expresii preliminare ale emergenței intereselor SUA pentru această parte a lumii pot fi considerate, în ordine și diferențiat, cele câteva lucrări cu caracter general apărute, succesiv⁴, sub semnăturile lui H. A. S. Deaborn (Boston, 1819), J. L. Stephens (New York,

* Prof. univ. dr., Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava.

¹ William Milligan Sloane, *The Balkans. A Laboratory of History*, New York, Abingdon Press, 1914.

² O listă mai amplă, cu necesarele repere bibliografice, la Simona Vărzaru, *Prin țările române. Călători străini din secolul al XIX-lea*, București, Editura Sport-Turism, 1984, p. 200–204.

³ James A. Field Jr., *America and Mediterranean World, 1776–1882*, New Jersey, Princeton University Press, 1969; Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830–1930. An Economic Interpretation*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932 ș.a.

⁴ Pentru detalii, vezi Dumitru Vitcu, *Relațiile româno-americane timpurii. Convergențe – divergențe*, București, Editura Albatros, 2000, p. 33 și urm.; idem, *Lumea românească și Balcanii în reportajele corondenților americani de război (1877–1878)*, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 9–11.

1838) sau Valentine Mott (New York, 1838), prezența militantului politic american George N. Sanders printre revoluționarii români în 1848, sau prelegerile susținute, pe aceeași temă a revoluției, la Universitatea Harvard, precum și articolele publicate în revista bostoniană „The North American Review”, între anii 1849 și 1851, de Francis Bowen⁵, prestația ambadorului SUA la Constantinopol (1854–1858), Carroll Spence, un simpatizant notoriu al Unirii Principatelor⁶ și, nu în ultimul rând, apariția la New York, în 1857, a celui mai dens excurs istoric de până atunci consacrat spațiului moldo-valah, avându-l ca autor pe medicul chirurg american angajat în cadrul armatei otomane pe durata războiului Crimeii, James Oscar Noyes⁷.

Acest din urmă personaj, care merită un plus de atenție fie și pentru utilizarea în premieră, peste Ocean, a numelui de România acordat unei țări încă inexistentă la acea dată (inspirat fiind, probabil, de Vaillant), îndeplinea, în același timp, și funcția de *corespondent de război* pentru redacțiile câtorva ziare sau reviste din New York City și Londra. Pe temeiul unei oportunități considerată premieră în istoria confruntărilor militare, aceea a accesului neîngrădit al jurnaliștilor pe front, J. O. Noyes poposise câteva săptămâni de-a rândul în Țara Românească, în drumul său dinspre Viena către Constantinopol, cu obiectivul mărturisit „de a oferi o imagine veridică din viața cotidiană a oamenilor prin mijlocul căroră a călătorit, îndeosebi a națiilor poetice de la Dunărea de Jos, ale căror nume abia sunt cunoscute cititorilor americani”⁸.

De atunci și până la noua „ediție” a aceleiași chestiuni de fond (1875–1878) trecuseră 20 de ani, răstimp în care societatea românească, cel puțin în articulațiile ei politice, își modificase substanțial înfățișarea, iar relațiile internaționale suferiseră grave corecții din perspectiva raportului de forțe statuat la ultimul Congres de pace (Paris, 1856). Chiar și dincolo de Atlantic, Lumea Nouă evolua pe un alt traiect, impus de spiritul progresist al Nordului împotriva Sudului conservator, în urma războiului civil (1861–1865). Doar îndelung repetabila „chestiune orientală” își re-dezvăluia capacitatea inflamatorie la scara politicii continentale și – sensibilizată de aceiași protagoniști și prin aceleași obsesii expansioniste sau conservative, suprapuse de astă dată năzuințelor de emancipare ale popoarelor din zonă – re-focaliza atenția lumii spre învolburatul spațiu balcanic, cu mult mai pronunțata acum dimensiune românească.

Nevoii generale de cunoaștere în epocă, resimțită și la nivelul opiniei publice americane, îi va fi răspuns, imediat după declanșarea războiului ruso-turc din anii 1877–1878, numărul mereu sporit de lucrări consacrate generic chestiunii orientale și actorilor ei, apărute la Boston, Philadelphia, New York, Springfield sau Chicago, sub semnăturile autorizate ale lui G. M. Towle, L. P. Brockett, B. Andrews, J. D. Connor, A. J. Schem, H. O. Dwight, R. G. Barnwell, C. R. Tittle sau R. A. Hammond⁹, ca și pleiada de

⁵ Cornelia Bodea, *Creatori de imagini despre români și țara lor. Relații româno-americane până la 1880*, în „Academia Română. Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, București, s. IV, tomul XX, 1995, p. 151–176.

⁶ Mihai Timofte, *Diplomați americani și „chestiunea românească”, 1853–1871*, Iași, Universitatea „Petre Andrei”, 1993; Ion Comșa, *Geopolitical prospects of the Romanian Nation seen by an American Diplomat in 1857*, în *RESEE*, XXXII, nr. 3–4, 1994, p. 219–227.

⁷ Dumitru Vitcu, *România anilor 1854–1856. Mărturii străine adnotate*, în vol. *Istorie și societate în spațiul est-carpatic (secolele XIII–XX)*, coord. Dumitru Ivănescu și Marius Chelcu, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 93–106.

⁸ James Oscar Noyes, *Romania. The Border Land of the Christian and the Turk. Comprising Adventures of Travel in Eastern Europe and Western Asia*, New York, 1857 (Prefață).

⁹ Vezi Paul Cernovodeanu, *Operațiile trupelor române în Războiul pentru independență în lumina rapoartelor atașatului militar american F. V. Greene*, în *RdI*, nr. 5, 1979, p. 845.

jurnaliști împuterniciți să reprezinte în zonă redacțiile unor mari cotidiane. Sporirea exponențială, în Lumea Nouă, a lucrărilor de informare cu tematică europeană, aparținând autorilor citați, poate fi apreciată – dincolo de interesele, rațiunile sau curiozitățile implicate – și ca dimensiune a maturizării opiniei publice și a interacțiunii acesteia cu marea politică, întreținută și dezvoltată precumpănitor prin mijlocirea presei.

Încă nu începuse oficial războiul între cele două mari imperii, Rusia și Turcia, când România și capitala ei s-au transformat instantaneu în reședință temporară sau permanentă, pe durata conflictului, pentru numeroșii observatori, trimiși speciali ori corespondenți de presă reprezentând redacțiile marilor cotidiane ale epocii, nu numai din Europa, ci și de peste Ocean. Numărul total al acestora, acreditați de o parte sau alta a frontului a fost estimat, chiar de unul dintre ei, Carroll Tevis (de la „The New York Times”), la 320, dar numărul redacțiilor beneficiare va fi fost mult mai mare de vreme ce unii gazetari, englezi și americani îndeosebi, lucrau, concomitent, pentru două sau chiar trei ziare.

Între cei mai în vogă jurnaliști, ilustrând categoria specială a *corespondenților de război*¹⁰ acreditați, de o parte sau alta a frontului, s-au aflat atunci, pe lângă Carroll Tevis, trimis special al celui mai mare și mai răspândit ziar american, J. A. MacGahan de la „The New York Herald” (colaborând însă și la londonezul „Daily News”, ca și la ziarul „Golos” din Petersburg), Edward King pentru „The Boston Morning Journal”, Francis D. Millet și H. Jackson, de la „The New York Herald”, G. B. McClellan, de la „The North American Review”, H. Dwight, pentru „The New York Tribune” și, nu în ultimul rând, tânărul ofițer F. V. Greene, angajat ca atașat militar pe lângă ambasada SUA la Petersburg.

Pe cât de spectaculoasă și de interesantă va fi fost campania din perspectiva cititorilor, pe atât de anevoioasă, de dificilă și chiar primejdioasă s-a dovedit aceasta pentru furnizorii informațiilor, care s-au încumetat să însoțească coloanele de combatanți pe frontul balcanic. Sosiți în România, unii cu mult înainte de declanșarea oficială a războiului, ei au găsit aici nu numai adăpost ospitalier, preferabil celui de campanie, ci și subiecte de reportaj adecvate și adresate celor mai rafinate gusturi și pretenții. Multitudinea, diversitatea sau varietatea și realismul observațiilor cuprinse în numeroasele corespondențe, comentarii și reportaje pe teme românești, asociate de regulă sau chiar incluse în cele consacrate conflictului din zonă și îndreptățind opinia că istoria războiului din 1877–1878 poate fi lesne scrisă numai pe temeiul presei americane de largă circulație¹¹, au slujit, concomitent, nevoii de informare a opiniei publice, pe de o parte, a cercurilor politice, ca și a celor economice, pe de alta.

Desigur, identificarea paternității corespondențelor transmise din zonă constituie, precum s-a mai spus deja, o operațiune anevoioasă, deductivă, cu un coeficient sporit de probabilitate, câtă vreme, cu foarte rare excepții, acele materiale de presă nu sunt semnate, ci poartă doar mențiunea *de la corespondentul nostru*, ori *de la trimisul nostru special*. Mai importantă însă decât paternitatea – interesantă, utilă, chiar indispensabilă în cazul demersurilor biografice – rămâne substanța narativă a fiecărui material referitor la spațiul românesc, ca și la cel sud-dunărean, radiografiate spontan de oameni fără prejudecăți, dar

¹⁰ Dacă războiul Crimeii consacrase, în persoana lui Sir Howard Russell, o categorie distinctă în cadrul gazetăriei moderne, pe acea de *corespondent de război*, noua confruntare militară din zonă a fost și ultima de mai mari proporții în cursul căreia ziariștii au avut acces până în primele linii ale frontului (*apud* Lucy Maynard Salmon, *The Newspaper and the Historian*, New York, Oktagon Books, 1976, p. 196).

¹¹ Cornelia Bodea, „The New York Times” about Romania’s Struggle for Independence, în *RESEE*, XV, nr. 3, 1977, p. 414.

adesea și fără bagajul informațional pretins de împrejurări, ale căror opinii, purtând mereu pecetea retușului posibil, s-au cristalizat doar pe măsura extinderii propriilor investigații în teren.

De altfel, handicapul informațional avea să fie compensat sau anulat pe tărâmul observării *de proprio visu*, printr-un spor de interes, uneori și de condescendență, manifestat de majoritatea corespondenților americani de război prezenți sau în trecere prin România anilor 1877–1878, țară ce li se înfățișa „dintr-odată atât de interesantă și așa de puțin cunoscută”¹².

Cum era și firesc, un loc privilegiat în cuprinsul reportajelor, însemnărilor sau notelor memorialistice transmise – cu sporită frecvență din vara anului 1877 – pe adresa redacțiilor ziarelor de peste Ocean a revenit capitalei țării, București, spre care se concentrau atunci nu doar năzuințele și eforturile (materiale și spirituale) românești, ci și atenția tuturor mediilor de informare¹³.

Evident, preparativele politico-diplomatice și militare circumscrise războiului, declanșarea și desfășurarea ostilităților pe întreaga lungime și durată a frontului balcanic, semnarea armistițiului, urmată de încheierea păcii ruso-turce de la San Stefano și implicit de amestecul puterilor europene în revizuirea condițiilor impuse de Rusia, spre soluționarea comună a conflictului în cadrul Congresului de la Berlin (1878), au constituit apoi tot atâtea subiecte sau teme de analiză și comentarii politice găzduite și vehiculate, deopotrivă, de presa europeană, ca și de cea americană a timpului. Ochiul atent al observatorilor, comentatorilor politici și, în general, al jurnaliștilor „flotanți” în capitala României a vegheat însă mereu și la realitățile înconjurătoare din afara perimetrului supus legilor războiului și, în măsura în care timpul le-a îngăduit, au realizat felurite anchete ori sondaje, vizite și reportaje despre oameni și locuri aparținând spațiului românesc, despre obiceiuri, credințe, moravuri și metehne întâlnite pe parcurs și considerate demne de a fi cunoscute și de către cititorii ziarelor sau publicațiilor pe care înșiși le reprezentau.

Dar, fără să-și ignore obiectivul primordial al prezenței în regiune, acela de a transmite cu regularitate propriilor redacții cronică interpretată a războiului, jurnaliștii americani, ca de altfel și cei europeni, s-au dovedit, în egală măsură, buni observatori ai realităților din societatea românească, așa cum se înfățișau acestea în diversitatea lor și dincolo de capitală, prin localitățile străbătute ocazional de-a lungul hotarului dunărean, de la Turnu Severin până la Galați, descoperind ei înșiși o lume prea puțin sau deloc cunoscută până atunci cititorilor ziarelor reprezentate.

Călăuziți în proporții variabile, desigur, de pasiune, de interes profesional ori spirit de aventură, dar și de jertfă (cazul lui J. A. MacGahan, de pildă)¹⁴ și ilustrând o

¹² „Menirea unui corespondent de presă nu constă în a critica, ci în a evidenția propriile impresii”, nota unul dintre ei în cuprinsul reportajului transmis redacției ziarului reprezentat, apreciind că „ar fi o violare a bunului simț să profiți de ospitalitatea unui popor pentru a-i discredita instituțiile, ori spre a-i ridiculiza neîmplinirile. Socot că sunt aici doar ca un cronicar al evenimentelor, nicidecum un reformator al abuzurilor” (*The Principality of Romania*, în „The New York Times” [în continuare, NYT], 13 mai 1877, p. 1, col. IV).

¹³ Pentru detalii, vezi Dumitru Vitcu, *Prin „Parisul Orientului” în vreme de război. Reflecții jurnalistice*, în vol. *Prin labirintul istoriei. Stat, societate și individ în perioada construcției naționale*, Iași, Editura Junimea, 2009, p. 119–140.

¹⁴ Întreaga corespondență de război a acestuia, împreună cu a altor colegi de breaslă americani și englezi a fost reunită într-o lucrare mai amplă (*The War Correspondence of the „Daily News”, 1877, with a connecting narrative forming a continuous History of the War between Russia and Turkey to the fall of Kars. Including the letters of Mr. Archibald Forbes, J. A. MacGahan and many other special Correspondents in Europe and Asia*, London, MacMillan & Co., I–II, 1877–1878), consacrată evenimentelor din Balcani. Acele evenimente l-au avut martor și judecător, până după semnarea tratatului de pace de la San Stefano, când – vizitându-și colegul și compatriotul F. V. Greene, internat într-un spital din Constantinopol din cauza febrei

specie distinctă în cadrul mai larg al gazetăriei moderne, ei au asigurat, prin asemenea inserții locale, mai multă atractivitate textelor elaborate, au trezit și promovat în cercurile largi ale opiniei publice apetitul pentru cunoașterea unei zone de contact între lumea creștină și cea musulmană; au focalizat atenția factorilor politici pe problematica largă și complexă a raporturilor dintre marii și micii actori ai „chestiunii orientale” și, nu în ultimul rând, au contribuit din plin la compatibilizarea jurnalismului cu literatura istorică de factură documentară.

Desigur, atenția observatorilor, fie ei analiști politici, experți militari, jurnaliști sau simpli martori ai evenimentelor ce se derulau cu repeziciune în zonă, era focalizată pe ambele direcții reprezentate de beligeranți, în măsura în care aceasta era și posibilă. Pentru corespondenții de război, cel puțin, trecerea dintr-o parte în alta a frontului, după cum cronicile sau reportajele lor fac dovada, nu a constituit un impediment major câtă vreme erau evitate imprudențele și respectate rigorile impuse de autoritățile politico-administrative și militare în raza cărora se plasau. Iar cei mai bine informați și, implicit, mai credibili dintre ei erau acei care adăugau propriilor anchete în teren, efectuate cu sau fără călăuze (de obicei erau însoțiți), constatări desprinse din stagii, drumeții sau experiențe profesionale anterioare în aceleași medii, având astfel posibilitatea de a revizualiza, de a aprofunda, compara și retușa sau nuanța unele imagini ori aserțiuni confruntate cu scurgerea timpului.

Interesante, în context, sunt observațiile, însemnările, notele sau comentariile transmise de jurnaliștii aflați – e drept, mai puțini la număr – de partea turcească a frontului, ale căror texte, alăturate celor scrise de corespondenții situați în tabăra rusească, completează, diversificând, imaginile componente ale tabloului general al unei zone intrate „publicitar” în atenția lumii. Trecând peste aspectele și detaliile cuprinse în mulțimea reportajelor elaborate atunci pe (și despre) teritoriul statului român, asupra cărora am stăruit în paginile unei lucrări speciale¹⁵, vom prezenta, în cele ce urmează, însemnările sau observațiile de aceeași factură și cu aceeași destinație publicistică, adunate însă de jurnaliștii americani pe malul celălalt (drept) al Dunării, unde turcii își pregăteau de zor apărarea, în perspectiva apropiatelor agresiuni din partea trupelor țariste.

În organizarea propriilor linii defensive, turcii au acordat atenție primordială consolidării fortificațiilor dunărene, în primul rând, ca și al celor din interior, plasate în cele mai importante puncte sau zone strategice, acolo unde relieful constituia un fidel aliat pentru apărător și, în egală măsură, un adversar al agresorului. Obligația profesională, dacă nu și curiozitatea greu dissociabilă în asemenea caz, a purtat privirile și pașii jurnalistului de-a lungul malului drept al Dunării, de la Porțile de Fier până la Sulina, spre a observa, nota și transmite cititorilor americani tot ceea ce credea el că poate fi interesant, eventual și instructiv, din poziționarea geografică, amenajarea și din funcționarea sistemului defensiv otoman.

Urmând cursul celui mai mare fluviu european, asemuit în multe privințe și diferențiat (în tot atâtea) cu Mississippi, din locul în care acesta marca limita vestică a hotărului româno-turc și, totodată, zona de contact sârbo-română, de-a lungul celor 584 de mile (aproximativ 940 km) de șenal navigabil până la vărsarea în Mare, călătorul, în general, gazetarul, în speță, rămânea surprins mai întâi de imaginea pe care Dunărea i-o înfățișa la Porțile de Fier. Aici albia fluviului, din pricina reliefului, se îngusta cu până la 275 de

tifoide contractate – s-a îmbolnăvit însuși de tifos exantematic și a plătit supremul tribut în numele solidarității umane și de breaslă.

¹⁵ Dumitru Vitcu, *Lumea românească și Balcanii în reportajele corespondenților americani de război (1877–1878)*, Iași, 2005, cu un număr de 54 „Anexe documentare”, reproducând *in extenso* acele texte (p. 129–494).

metri, iar prezența stâncilor și a malurilor abrupte crea dificultăți serioase navigației de orice fel. De fapt, noile împrejurări dictaseră întreruperea navigației civile (inclusiv comerciale), spre a facilita libertatea de mișcare a numeroaselor canoniere turcești, acele nave de patrulare având în dotare și piese de artilerie, care aveau să fie utilizate la bombardarea multor localități de pe malul românesc al Dunării.

Preluând o remarcă comună a observatorilor străini în zonă, de-a lungul malului bulgăresc al Dunării exista o densă suită de fortărețe, care, în precedentele conflicte din 1828 și 1853, își făcuseră datoria, rezistând multă vreme atacurilor rusești. Între acestea fuseseră amenajate numeroase alte forturi mai mici, menite cel puțin să întârzie, dacă nu să zădărnicească, atacurile forțelor invadatoare după trecerea Dunării¹⁶.

Cea dintâi fortificație întâlnită la „cataracte” și pomenită adesea în acest tip de rapoarte era cea de la Ada-Kaleh, situată pe insula cu același nume din mijlocul albiei Dunării; era înconjurată de maluri stâncoase și poziționată în așa fel încât să împiedice coborârea din amonte a oricărui vas inamic (în special din Serbia), ori deplasarea trupelor dușmane pe așa-numita „cale a lui Traian”, amenajată în secolul I e.n. pe traseul vechiului drum roman. Denumită, prin explicația etimologică a termenului, „fortăreața insulei” și considerată aproape inaccesibilă pentru un inamic fără armament greu, aceasta avea un corespondent la Kladova, de partea sârbească a fluviului, identificată „Feti Islam”, semnificând „victoria credinței”¹⁷ (Anexa I). Curios, dar în opinia jurnalistului niciunul din cele două forturi nu avea o valoare militară reală, probabil din cauza dificultății desfășurării chiar unui minim de efective în preajmă.

Scăpând de defileul muntelui, Dunărea își lărgea albia cu începere de la gura Timocului, pentru a străbate apoi, în drumul ei spre Mare, o vale mai curând mlăștinoasă, cu o lățime de până la 20 de mile. Cum, până în apropierea Hârșovei, malul stâng al fluviului domina pe cel drept, ascendentul punctelor de observație turcești, inclusiv al fortificațiilor, asupra celor ruso-române era subînțeles. Urmau, în ordine, Vidinul, la o distanță apreciată de 100 de mile (aproximativ 160 km) de Ada-Kaleh, apoi Rahova, Nicopole și Șiștov, „împărțind aproape egal spațiul de aproximativ 175 de mile (280 km) dintre Vidin și Rusciuk”. Ultima dintre acestea, supraveghind mișcările inamicilor la Giurgiu, era considerată foarte puternică, cu o capacitate de rezistență verificată în precedentele războaie cu rușii.

Fortificația Rusciukului consta în organizarea a trei linii succesive de apărare a orașului: mai întâi, erau tranșeele săpate pe malul Dunării, din loc în loc, pe o lungime de aproximativ 5 km; un al doilea rând de tranșee era situat pe platoul mai înalt din fața localității și, în sfârșit, bateriile de artilerie, poziționate în flancuri și comunicând între ele, supravegheate de fortul amenajat pe dealul conic ce domina orașul către apus. Chiar dacă fusese exprimată și opinia că fortificația de aici ar fi fost cea mai șubredă din întreg sistemul defensiv al Cadrilaterului, informații de ultimă oră, furnizate de corespondentul publicației londoneze „News”, care tocmai vizitase orașul și împrejurimile, atribuiau acestuia rolul decisiv în iminenta campanie. Se aveau în vedere nu doar efectivele și materialele de război concentrate acolo, ci și căile și mijloacele de transport și comunicație cu celelalte puncte sau zone strategice din Bulgaria. În plus, beneficia de legătura feroviară directă cu Varna, ceea ce-i conferea posibilități sporite de aprovizionare cu echipamente, provizii și trupe.

Între Rusciuk și Silistra, următoarea puternică fortificație turcească cuprinsă în așa-numitul Cadrilater, tot la jumătatea distanței, se afla Turtukaia, remarcată de gazetar

¹⁶ *Ibidem*, p. 162–167: *Sketches by a recent traveler*, în *NYT*, 17 mai 1877, p. 1, col. III–IV.

¹⁷ *Ibidem*, p. 173–178: *Fortresses on the Danube*, în *NYT*, 7 iunie 1877, p. 1, col. II–III.

pentru poziția ei dominând portul Oltenița, chiar dacă, vizavi, malul românesc al fluviului era mai solid și mai lesnicios astfel pentru acțiunile militare. Protejată de câteva redute și oarecum mai izolată de celelalte două așezări fortificate, având o proastă legătură rutieră cu Șumla, Turtukaia era considerată de un alt corespondent de război, „probabil, cel mai vulnerabil punct al rezistenței turcești de la Dunăre”¹⁸.

Cât despre poziția și însemnătatea strategică a Silistrei, cu reputația de a fi fost, zice-se, și „cel mai frumos oraș de la Dunăre”, istoria servea iarăși drept argument aceluiași gazetar. Ridicată pe locul fostei cetăți romane, apoi bizantină, Durostorum, reședința administrativă a themei Paristrion, Silistra era apărată printr-un zid împrejmuitor de protecție cu 10 bastioane și îndeosebi prin cele patru puternice redute amplasate pe înălțimile ce dominau așezarea, fiind astfel capabilă ca – dispunând de o garnizoană de 25 000 de oameni – să reziste oricărui atac, în cele mai neprielnice condiții, vreme de cel puțin trei luni de zile. Cum și insula dunăreană din fața cetății era controlată de turci, concluzia desprinsă părea și firească: traversarea Dunării de către armata rusă pe aici era exclusă.

Ajungând în Dobrogea, unde observă modificările de decor natural de-a lungul albiei Dunării, cu ostroavele, mlaștinile și vegetația specifice, nu lipsite de importanță din perspectiva transportului și comunicațiilor pentru ambele tabere, remarcă mai întâi fortul de la Cernavodă, poziționat la „extremitatea vestică a Valului lui Traian”, în capătul drumului feroviar construit de inginerul englez Samuel Baker, ce lega Dunărea de Marea Neagră. Fortificațiile de aici fuseseră recent consolidate sub directă supraveghere a ofițerilor ingineri britanici, întrucât se previzionase că alcătuiau un obiectiv primordial pentru coloanele rusești ce urmau a ataca Dobrogea.

La fel de importantă, în aceeași optică și din aceeași perspectivă, era și Hârșova, considerată potențial „cap de pod” pentru atacatori. Este și motivul pentru care jurnalistul oferă detalii în privința apărării, asigurată aici de o garnizoană de 3 000 de oameni cu 60 de tunuri, defensivă considerată inefficientă însă în fața armelor de foc cu rază mai lungă de acțiune. În schimb, starea vechilor fortificații de la Măcin și Isaccea le făcea vulnerabile, acestea nemaiaivând de altfel vreo însemnătate strategică pentru invadatori, rămânând la nevoie să întrețină doar câte un singur corp de observație. Multe alte așezări fortărețe din zonă, situate în 11 potențiale puncte de trecere a Dunării (pe o distanță de aproximativ 110 km), nu întruneau, în opinia sa, cerințele impuse de noile standarde militare. Ele aveau, de regulă, un zid frontal neregulat, fără cazemate sau adăposturi antiartilerie, cu tranșee săpate și adaptate formelor de relief, nu suficient de adânci și nici suficient de largi, mărginite fiind de baracamentele necesare încartuirii garnizoanei.

În general – nota corespondentul de război – sunt bine echipate și aprovizionate și nici un ostaș sau ofițer nu va demoraliza la înțelegerea slăbiciunii sau rezistenței proprii, a cărei valoare reală o ignoră [...]. În Turcia, fiecare locuitor e dispus să lupte și să moară dacă e nevoie pentru apărarea Islamului, a proprietății și a familiei sale, ca și pentru conservarea dreptului său de a stăpâni asupra supușilor (ghiaurilor)¹⁹.

Prezentarea acestui lanț continuu de fortărețe mai mari ori mai mici, dispuse pe malul stâng al Dunării, de la Kladova și până spre malul Mării Negre – constituind așadar prima linie de apărare a turcilor împotriva iminentei agresiuni –, nu putea fi încheiată fără formularea câtorva considerații privind cea de-a doua linie defensivă otomană, asigurată de lanțul muntos al Balcanilor, cuprinzând și fortificațiile interioare.

¹⁸ *Ibidem*, p. 216–234: *Along the Danube and through the Balkans*, în NYT, 26 mai 1877, p. 1, col. I–VII.

¹⁹ *Ibidem*, p. 175: *Fortress on the Danube*, în NYT, 7 iunie 1877, p. 1, col. III.

În condițiile în care relieful Bulgariei impunea rușilor, aproape invariabil, traversarea munților pentru atingerea obiectivului final, comunicarea unor informații preliminare și formularea unor ipoteze de lucru se înscriau ca îndeletniciri firești pentru un gazetar aflat în exercițiul misiunii și, de regulă, familiarizat cu zona. Desigur, informațiile, ca și judecățile formulate pe baza lor, nu concordă întotdeauna, fiind dependente, în primul rând, de sursă și, în al doilea rând, de capacitatea sau abilitatea profesională a fiecăruia.

Până la posibila forțare a celei de-a doua linii de apărare turcești, lanțul muntos al Balcanilor, presupunând că prima (trecerea Dunării) ar fi cedat, armata rusă ar fi fost obligată să înfrunte apoi rezistența otomană organizată intermediar, începând de pe linia Varna – Șumla, considerată primul zid fortificat al Rumeliei. Asociată cu următoarele obstacole naturale sau artificiale dispuse succesiv până la aliniamentul Mesembria – Aidos – Karnabad – Slivno, asemenea defensivă, aprecia jurnalistul, greu putea fi răpusă câtă vreme Turcia rămânea stăpâna Mării Negre. Apelul la istorie iarăși îi servea drept argument: în 1828, deși rușii izbutiseră să ocupe Varna și dispuneau de efective de patru ori mai mari decât adversarii lor, fuseseră obligați să se retragă în stânga Prutului; în 1854, trecerea Dunării iarăși a rămas fără efect, pentru că Silistra nu a putut fi cucerită. De aici și concluzia sa: până când Silistra și Rusciuk nu aveau să cadă ori să fie complet încercuite, marșul rușilor către trecătorile Balcanilor era exclus.

În perioada imediat premergătoare declanșării ostilităților, nu puțini dintre observatorii, jurnaliștii sau analiștii politici străini, prezenți sau nu în zona conflictului, au trăit cu impresia sau chiar convingerea că rușii aveau să utilizeze aceeași strategie (oarecum tradițională) din trecutele campanii antiotomane, direcționându-și lovitura principală prin Dobrogea și Cadrilater spre Constantinopol. Iluzia le va fi fost cultivată sau întreținută, după caz, de cei interesați în a deturna atenția inamicului de la adevăratul loc ales pentru forțarea Dunării, Zimnicea – Șiștov, fără ca, prin aceasta, preocupările sau agenda de lucru a formatorilor de opinie și comentatorilor străini prezenți în regiune, de o parte sau alta a fluviului și frontului, să aibă prea mult de suferit. Preparativele militare, mediul natural, ca și cel uman, întâmplările de tot soiul avându-i uneori ca protagoniști și, nu în ultimul rând, experiențele de viață ale altora, cu asocieri sau disocieri în spațiul istoric american, au constituit tot atâtea subiecte ale reportajelor sau corespondențelor de război transmise din zonă către redacțiile marilor cotidiane de peste ocean.

Ajuns la Cernavodă, venind dinspre Constanța, cale străbătută cu trenul în două ore, unul dintre jurnaliștii americani își exprima mulțumirea de a fi găsit loc de popas la hotelul companiei de cale ferată, situat lângă gară, unde mai erau găzduiți și ofițerii unei tabere militare din preajmă; cu toții erau prezentați ca „foarte prietenoși în felul lor, dependenți de băutura *mastic* și extrem de amabili cu mine”²⁰. Timp de două zile cât a zăbovit în localitate, a fost martorul încartuirii unui „mare număr de recruți, în majoritate tătari, tineri sub 18 ani [...], unii dintre ei, băiețandri, abia în stare să țină pușca în mână”. Explicația acelei precocități o afla ziaristul într-o mai veche măsură adoptată de autoritățile turcești, prin care „tătarii care intraseră în țară [Dobrogea – n.ns.] după războiul Crimeii erau scutiți, vreme de 25 de ani, de serviciul militar”; în consecință, în condițiile prohibirii încă a recrutării localnicilor, completarea efectivelor militare cădea pe seama tinerilor născuți în Turcia.

Impresie mai puțin plăcută i-a făcut ofițerul comandant al acelei tabere, Ali Riza Pașa, al cărui comportament arogant, disprețuitor, manifestat față de cerchezii care voiseră a-l întâlni, n-a scăpat neobservat.

²⁰ *Ibidem*, p. 200: *From Tchernavoda to Matchin*, în *NYT*, 24 iunie 1877, p. 1, col. I–III.

Cercezii – nota el – sunt voluntari și nu primesc soldă sau altceva, decât doar provizii atunci când sunt în localități. Caii și armele constituie proprietatea lor și sunt foarte nerăbdători să intre în luptă. Doresc cu ardoare să treacă Dunărea, dar turcii nu-i lasă.

Ceea ce nu știa la acea dată jurnalistul, dar cu siguranță va fi aflat mai târziu, era faptul că cerchezii, ca și bașbuzucii, organizați în unități sau cete de cavalerie ușoară, făceau parte din unitățile auxiliare (neregulate) ale armatei turce, staționate în regiunile de graniță ale Imperiului, de unde efectuau incursiuni sau expediții de pradă peste hotăr, în localitățile învecinate, lăsând în urmă numeroase victime, îndeosebi din rândul populației civile. Erau de un fanatism nemăiîntâlnit, aveau o ținută înfiorătoare și se aruncau în luptă fără teamă, crezând în puterea destinului²¹. Nu întâmplător, deci, nu primeau soldă, pentru că singuri și-o procurau în satele sau orașele „vizitate”.

De la Cernavodă, jurnalistul s-a deplasat la Hârșova, având încuviințarea de a se îmbarca la bordul unei nave turcești, „Arcadia”, schimbată ulterior cu vasul „Midhat”. Un alt drum, o nouă experiență de viață, împărtășită ca atare cititorilor. Răsfățat al echipajului, i s-a rezervat o cabină și un însoțitor-translator, fiind invitat și la o cină „à la Turca”, prilej de conversații, dar și de observații asupra zonei și anturajului (vezi Anexa II). Ajuns la destinație, după o călătorie de aproximativ patru ore, nelipsită de peripeții, înregistrează reacția și comentariile „la cald” ale comandantului turc în legătură cu știrea scufundării la Măcin a unui monitor turcesc. După furia ce l-a cuprins la aflarea vestii, cu siguranță vasul torpilat nu va fi fost unul oarecare²², iar cauza dezastrului era pusă, în egală măsură, pe lipsa de vigilență a echipajului, ca și pe calitatea mai performantă, a navelor rusești.

Rușii – nota el, reproducând cuvintele interlocutorului – au un număr de vase cu aburi construite special pentru Dunăre. Folosesc drept combustibil petrol în loc de cărbune și nu produc nici un zgomot. Puntea e prevăzută cu un blindaj semicircular, străbătut de un crenel prin care privește timonierul, în spatele cărui blindaj se află torpilele. Când este nevoie, blindajul punții se desface și sunt lansate torpilele. Se pare că trei asemenea lansatoare au întâmpinat canoniera scufundată [...] și că numai cinci oameni au fost salvați²³.

De la Hârșova, următorul obiectiv al jurnalistului în misiune a fost Măcinul. Dar, ca să ajungă acolo a apelat la concursul guvernatorului militar din zonă spre a-i mijloci închirierea unei căruțe, considerată singurul mijloc de transport în acele împrejurări. Cum sollicitudinea „caimacamului” se dovedise doar aparentă și condiționată, oaspetele a trebuit să facă uz de firmanul ce obligau autoritățile locale să ofere întregul sprijin corespondentului străin. Numai așa a izbutit acesta să facă rost de un astfel de atelaj, despre care beneficiarul avea să consemneze memorialistic:

Deie Domnul ca niciodată să nu mai călătoresc cu asemenea căruță! Nu e decât o ladă pe patru roți, fără arcuri și fără locuri. Am stat pe niște fân și pe propriul bagaj. După vreo jumătate de milă, am simțit că nu mai rezist și, cum era deja târziu, am făcut un popas în satul Gârliciu, la distanță de două ore de Hârșova.

Oboseala acuzată s-ar fi amplificat pe măsură, dacă și confortul pasagerului ar fi rămas același până la destinație, cale de circa 14 ore de drum (după propria-i estimare).

²¹ Mehmet Ali Ekrem, *Civilizația turcă*, București, Editura Sport-Turism, 1981, p. 120–121.

²² Se pare că era vorba de torpilarea monitorului „Seyfi”, a doua navă ca importanță a flotei turcești de pe Dunăre, acțiune la care participase și maiorul român Ion Murgescu (vezi ****România în Războiul de Independență, 1877–1878*, coord. Ion Coman și Constantin C. Giurescu, București, 1977, p. 138).

²³ Dumitru Vitcu, *Lumea românească și Balcanii...*, p. 202–203.

Dar a avut norocul să găsească un cal, la preț modic, și să fie apoi însoțit de un grup de cerchezi până la Măcin, ceea ce i-a mai îndulcit călătoria.

La prima vedere, Măcinul i s-a înfățișat ca un oraș pustiu. Părăsit mai ales de etnicii turci, observa el, „a mai rămas aici partea populației de origine greacă, bulgară și valahă”. Deși din cele auzite, vina exodului era atribuită fostului caimacam, în realitate primejdia rusească pare să fi fost cauza determinantă. Despre noul guvernator militar (caimacam) avea numai cuvinte de laudă, nu fără motive: „Mi-a găsit casă și încă una bună, căci sunt destule nelocuite în oraș. De asemenea, mi-a asigurat două sentinele și a făcut tot ce i-a stat în putință pentru odihna și confortul meu”. Oboseala acumulată, conjugată cu creșterea debitului Dunării și cu prezența în apropiere a trupelor rusești, l-a determinat pe jurnalist să renunțe la planul de a-și continua periplul dobrogean mai spre nord și să transmită doar ultimele secvențe ale unui potențial jurnal de călătorie:

Turcii, probabil, au impresia că rușii nu intenționează să forțeze prin acest loc Dunărea, de vreme ce au aici doar 800 de oameni și două tunuri pentru apărare [...]. Aproape un sfert din oraș se află sub ape, într-atât de înalt este aici fluviul [...]. Prețurile tuturor produselor sunt exorbitante, căci foarte puține magazine sunt deschise, iar proprietarii lor profită de ocazie²⁴.

După aproape o lună, răstimp în care unitățile generalului rus A. E. Zimmerman forțaseră Dunărea pe la nord de Măcin, trecând cu ușurință peste slaba defensivă otomană din zonă, noile secvențe jurnalistice dobrogene vehiculau, între altele, acuzele reciproce privitoare la atrocitățile comise de ruși sau turci împotriva populației civile. Opinia unui corespondent situat, de această dată, de partea rusă a frontului se vrea edificatoare. Spre a-și acoperi vinovăția, turcii telegrafiaseră unor agenții de presă străine, punând în seama inamicilor lor asasinarea, lângă Măcin, a unor femei nevinovate și adăugau că „asemenea ticăloșie e confirmată de mărturia câtorva corespondenți străini în Asia”²⁵. Realitatea pare să fi fost cu totul alta, dacă și depozițiile invocate ale altor jurnaliști europeni vor fi existat cu adevărat.

Astfel, în cursul luptelor angajate cu trupele invadatoare ruse în nordul Dobrogei, turcii – scria jurnalistul – ocupaseră două dintre așezămintele religioase ortodoxe din zonă, situate „la șase ore depărtare de Tulcea”: schitul de maici Cilic și mănăstirea călugărilor de la Cocoș. Maicile erau de etnie rusă, în vreme ce călugării erau români. Înainte de a părăsi zona și respectivele așezăminte sub presiunea ofensivei rusești, turcii ar fi „săvârșit aici cele mai cumplite atrocități pe care cineva și le poate imagina împotriva slujitorilor acelor lăcașuri”.

Desigur, oricâte fapte asemănătoare vor fi săvârșit la sud de Dunăre și ostașii țarului, evidențiate și acestea în unele corespondențe, e greu de crezut că furia oarbă a „cuceritorilor” putea fi îndreptată împotriva unor coreligionari (parțial de aceeași etnie), cum au pretins și pus în circulație sursele informative pro-turcești. În schimb, expedițiile bașbuzucilor și cerchezilor, soldate cu jafuri și crime asupra civililor din localitățile deja afectate de război, la nord ori la sud de Dunăre, constituiau practici curențe, furnizând nu o dată subiecte pentru felurite și așteptate reportaje²⁶.

Suita informațiilor sau impresiilor culese de corespondenții americani de război, aflați de partea turcească a frontului, pe traseul dunărean, de la Porțile de Fier până la

²⁴ *Ibidem*, p. 204–206.

²⁵ *Ibidem*, p. 292–297: *Gathering news from the front*, în *NYT*, 28 iulie 1877, p. 3, col. III.

²⁶ *Ibidem*, p. 306–310: *With the Russian Army. Military movements and plans*, în *NYT*, 3 august 1877, p. 2, col. IV.

Sulina, se încheia pentru etapa pregătitoare declanșării ostilităților, dar avea să continue cu știri și reportaje de pe frontul de luptă din Balcani pe întreaga durată a conflictului. Ne oprim, însă, aici pentru că incidentele sau imaginile românești din spațiul astfel focalizat aveau să cedeze locul și ponderea celor balcanice, imediat după trecerea Dunării de către armatele țariste, în cuprinsul reportajelor ulterioare.

Privite și judecate în ansamblu, notele, informațiile și, uneori, comentariile însoțitoare transmise redacțiilor marilor ziare de pe câmpul de luptă, ori din preajma acestuia, dincolo de valoarea lor istorică și/sau literară, au răspuns nevoii generale de informare în epocă, vizând nu doar clasa politică sau cercurile intelectuale, ci un spectru mult mai larg de cititori. Într-atât de numeroase, de consistente și chiar de prompte erau acele corespondențe, încât – precum s-a observat²⁷ – atât Petersburgul, cât și Constantinopolul, ba chiar și Osman Pașa la Plevna, aflau adesea noutăți nu prin intermediul propriilor canale de informații, ci din ziarele londoneze de mare tiraj.

Bogăția și diversitatea lor – oglindite și în coloanele celor două mari cotidiane: „Times” și „Daily News” – au generat o molipsitoare habititudine în rândul localnicilor, care, prin fervoarea și stăruința parcurgerii în fiecare dimineață, la vremea micului dejun, a știrilor transmise din Balcani, a inspirat, mai târziu, un foarte sugestiv titlu de carte: *The Breakfast War*, devenit *bestseller*²⁸ pe ambele țărmuri ale Atlanticului. Este și aceasta, poate, o confirmare a interesului circumscris, a valorii și utilității acestor reportaje, judecate în și din perspectiva evoluției jurnalismului modern.

ANEXE

I

FORTRESSES ON THE DANUBE

**The first line of Turkish defenses. Eleven forts in 70 miles. Their relative strength.
The valley of the river. Firing at Widdin.**

From our special Correspondent
Bucharest, Friday, May 18, 1877

As the Danube is the first line of the Turkish defense, it may not be uninteresting, and will certainly not be irrelevant, to glance at its value as an obstacle to invasion, and to describe briefly the fortresses along its banks, whose importance has been so differently estimated by Turcophiles and Turcophobes. From Gollubiza to Gladowa, the Danube cuts through a chain of hills which extends from the Carpathians to the Balkans, and its bed narrows to about 300 yards, but the navigation is difficult on account of the rocks which block the channel in the vicinity of the Iron Gate. Here the banks on either side are precipitous rocks, and the channel is defended by the forts of Ata-Kaleh, “the fortress of the island”, and Gladowa, or *Feti Islam* – “victory of the faith”. The first of these is held by the Turks, the second is Serbian; neither have any real military value. At

²⁷ James F Clarke, *Some American Observers of the Russo-Turkish War*, în vol. *Romania between East and West*, ed. by St. Fischer-Galatzi, Radu R. Florescu and George R. Ursul, New York, Boulder, Columbia University Press, 1982, p. 249.

²⁸ Rupert Furneaux, *The Breakfast War*, New York, Thomas Crowell Company, 1958.

the mouth of the Timok, the valley of the river widens to about 20 miles, and so continues as far as the Black Sea. The ground on both sides becomes more and more marshy, and the number of islands increases as you approach the Delta, but in general, the Turkish bank commands the Wallachian. Below Rustchuk, opposite Turtukai, the left bank presents solid ground. Opposite Silistria there is a road, practicable at all seasons, leading from Kalarasch to the Danube.

In the Dobrudscha, the right bank also commands the Russian base, but it can be approached near Hirsova, where the valley becomes more narrow; this passage, however, is obstructed by a number of islands, several miles in extent, covered with reeds and brushwood, which are generally under water.

At Ibraila the left bank attains an elevation of 80 feet; the roads, only practicable in fine weather, lead through a marsh to Matchin, which commands all the defiles covered by the hills of Matchin and Besch Tepe, about 1,000 feet in height.

Below Isaktcha the Danube divides into three Branches, of which only one, the Sulina, with a breadth of 180 to 220 yards, is navigable. All the country between the northern and southern branches is an immense swamp. From the Iron Gate to its mouth the Danube is at no point less than 1,000 yards in width, and there is no existing bridge eastward from Peterwardein. Near to Tulcha there is a sand bank which obstructs the bed of the river, leaving only about 14 inches of water in ordinary weather; here a trestle bridge might be established. Everywhere else the passage must be effected by pontoons.

Within a distance of 70 German miles there are 11 so-called fortresses, situated at the points where the stream appears to be favorable to the passage of an army. None of these, however, can be classed as important, according to the modern military standard. They consist generally of an irregular bastioned front, without either casemates or bomb-proof shelters; the relief is small, the lines easily enfiladed, and not unfrequently commanded by some hill within short range; they have dry ditches with stone revetments, but neither sufficiently deep nor broad, and an interior space obstructed and restricted by the collection of huts erected for the accommodation of the garrison. They are generally well armed and provisioned, and neither men nor officers are ever demoralized by any apprehensions as to the strength or weakness of their position, of whose real value all are profoundly ignorant. In days when rifled cannon were unknown, the want of detached outworks – the most salient defect of Turkish fortifications – was compensated for by their skillful defense of the ditches, and the resistance became more serious at the moment when, in other countries, it ceases, that is with the crowning of the breach. Generally, a numerous and wealthy *bourgeoisie* paralyzes the efforts of the garrison, but it is quite the contrary in Turkey, where every inhabitant mounts upon the ramparts to fight, and to die, if needs be, in defense of Islam, of his property, and his family, and for the maintenance of his rule over the hated rayahs.

In a previous letter I have described Widdin, where a desultory exchange of cannon shots still continues with Kalafat. The casualties in the Roumanian lines would have been greater, if the Turks had not neglected at first to load their shells – eight-inch projectiles. As it is, although not admitted here, about 100 citizens and soldiers have been killed or wounded. As Kalafat commands the right bank, the Turkish fire will be silenced as soon as it suits the plans of the Commander-in-Chief; meanwhile it serves as a school to the young troops, who are learning that every shot is not necessarily fatal. About 15 miles, higher up the river is Florentin, a square fort with round towers at the angles and eight guns, garrisoned by about 100 men. Rahova would not merit attention but for its position commanding the channel of the river, which here is without islands

to mask the enemy's movements on the opposite bank. Nikopolis has an antiquated square castle perched upon a steep rock, with a river battery at the base. Its garrison numbers 4,000 men. Sistova, 20 miles lower down, has a few very insignificant earthworks. Rustchuk, the capital of the villayet of the Danube, is built at the mouth of the Horn, upon an elevated plateau extending southward from the river, and commanding the main roads connecting Varna, Shumla and Tirnova with Roumania, as well as railways from Varna, Shumla, Ploiesti, Galatz and Bucharest. It is a very important strategic position and is tolerably well fortified, with a continuous *enceinte* on the land side, and five redoubts facing the river. The eastern suburb, where is the railway station, is protected by a strong permanent work – a lunette – and within the last three months some detached works have been constructed on the extreme dominant parts of the plateau. It is mounted with 300 cannon, and has a war garrison of 10,000 men.

Dispatches received this morning from the front announce that the Turkish camp around the town has been broken up, and that the infantry are marching westward in the direction of Widdin, where a force of 50,000 troops under Osman Pasha is concentrated, in contemplation of a Russian movement in that quarter. Opposite Rustchuk is Giurgevo, the river port of Bucharest, destined probably to be the chief Russian depot for the supplies of their army of invasion. The Danube here is divided into two branches by a narrow island about 650 yards in length. Should Rustchuk be besieged, some works will be established at this point.

Turtukai, midway between Rustchuk and Silistria, in the most favorable point along the stream for a passage. Its fortifications are unimportant, but its position commands the Roumanian post of Oltenitza, where Omar Pasha won his first battle in 1853. For the last three days there has been constant musketry skirmishing, along the banks, which here are separated only by a distance of some 1,000 yards, with the accompaniment of an artillery duel between the shore batteries and the Turkish monitors, without any serious damage being done on either side. Russova is an earthwork with four guns. Tchernavoda, situated at the western extremity of "Trajan's Wall", is the terminus of the railway between the Black Sea and the Danube. Its old fortifications have been recently strengthened under the supervision of British engineer officers. It will be the objective point of the Russian column which will move through the Dobrudscha. Hirsova is a very important position as it commands one of the points at which the passage of the Danube may be attempted. It has an armament of 60 guns and a garrison of 3,000 men; but the old permanent works are of no value against long-range pieces. Matchin, in the north-western angle of the Dobrudscha, occupies a height which is a precipice on the river side, and is covered on all the others by an impracticable morass. Its fortifications are not imposing and can be easily destroyed; but as it has no strategical importance to an invader, it will probably be masked by a corps of observation, while the main army pushes forward. Isaktscha, like Matchin, has allowed its ancient fortifications to go to ruin, but from a range of hills in its neighborhood one of the best points for a passage along the whole line of the Danube is commanded. As it is isolated from the main system of the river defense, it will probably be evacuated without firing a shot, as it was in 1828.

Of Varna, Shumla and Silistria I will treat later, as the events of the campaign bring them forward. They form, with Rustchuk, the Turkish quadrilateral, but are really the second line of defense, and although their capture or investment in force is necessary to insure the safety of the columns moving upon the Balkans, they may be neglected for the moment, as they may be turned, and are certainly not at points where a crossing will be attempted by any General of even ordinary intelligence.

NYT, Thursday, June 7, 1877, p. 1, col. II–III.

II

FROM TCHERNAVODA TO MATCHIN

**Our special Correspondent's trip through Dobrudja. Boat riding on the Danube.
The Turkish garrisons at important crossings. Notes from the front.**

From our special Correspondent
Tchernavoda, Saturday, May 26, 1877

Leaving by the train which starts from Kustendjie about 11, I arrived at Tchernavoda a 1 o'clock in the afternoon. The only shelter to be had here is the railway company's hotel, just opposite the station. There is not much to be said either for or against it, for in these times one is glad sometimes to get any kind of a place to sleep in. I found it to be a great place of resort for all the officers stationed here. They are very good fellows in their way, very much addicted to drinking "mastic", but they were, without exception, very kind to me. There are about 1,200 soldiers here, out of which number there are about 150 cavalry and part of a battery of field artillery.

During the two days I remained here numbers of recruits came pouring in, mostly Tatars, and not a single one above 18 years of age. Some, indeed, were mere boys, hardly able to hold a musket. The reason of this is that the Tatars who arrived in the country after the Crimean war are exempt from military for 25 years from their first coming in, and it is only those born in Turkey that are liable to be taken for soldiers. As the Tatars have only been here a little over 18 years, this accounts for the youth of the recruits. There is not much to be said of the fortifications of this place, as there are simply none. I paid a visit to the commanding officer, Ali Riza Pasha, who seemed a superior sort of fellow. While there 500 Circassians came, and some of them wished to speak to the Pasha, but he very roughly refused, merely sending them word to take the rifles and food he had ordered to be given to them and go. I thought this very bad policy on the part of the authorities, as the Circassians are volunteers and receive no pay of any sort except rations when they are in towns. They provide their own horses and their own arms, and are most willing to fight. They will soon get disgusted and give up all idea of fighting if they are not treated a little civilly. They are dying to cross the Danube, but the Turks won't let them.

As I write this I hear that shots are being fired just above us. It is the soldiers on the hill peppering some large caïques which have found a favorable wind, and want to go up the Danube at night, a thing which is forbidden. These Turks are obstinate. They know they will be tired at, but still they persist in their efforts to get up the river. I had intended to drive back to Medjidieh tomorrow, in order to buy a couple of horses, but the famous Arcadia has just come in, and, thinking I might save time and money by getting as far as Hirsova with her. I asked the captain to take me down, which he promised to do most readily.

Hirsova, Monday, May 28, 1877

I ought to have arrived here yesterday, but just as I was getting on board the Arcadia, at Tchernavoda, a telegram arrived from the Admiral, Dilaver Pasha, ordering her to go up to Baendagh Tabiesi, a place nearly opposite Kalarash, and a little below Silistria, to take some coal to the Akit gun, which had gone by the evening before to

watch the outlet from Kalarash. As soon as the Arcadia should have given over the coal she was to return to Hirsova. This was not to be the case, as will be seen. While I was on board I received the utmost kindness from the Captain and all the officers. I had the whole after cabin to myself, and a sailor to attend to me. Just above where I was sleeping I was shown the marks of the Russian shells, which the Arcadia had fired at her while in the action of Ibrail. Strange to say, no one was hurt except a soldier, who had his neck slightly cut by a piece of shell flying past.

Shortly after our arrival alongside the Akif we had dinner, which, as may be expected, was quite *à la Turka*, all of us eating out of the same dish. Just at the end the lookout gave notice that a steamer was coming up the river, which proved to be the Midhat, formerly Meg Merriles, with Admiral Dilaver Pasha on board. He had [...] up to order the Arcadia to change places with the Semendria gun-boat, or rather iron-clad, which was lying opposite Semendria, a village not far from Hirsova. This again put me out in my movements, but the Admiral kindly offered to take me down, but before I could get on board the Midhat sheered off, and I had to jump on board, and in the attempt you nearly lost a correspondent, as I was within an ace of falling into the Danube. But this was not all, as my canvass and baggage were still on board the Arcadia. The Admiral, however, kindly stopped, and my man and things were brought off in a boat. It was the Captain's fault, as he had told Dilaver Pasha that I was on board. He got it hot for his stupidity, as the Admiral applied some choice epithets to him in Turkish.

After a run of about four hours we arrived safely at Hirsova. It was now getting on to sunset, so I remained on board. Shortly after our arrival a telegram arrived from Matchin to say that a gun-boat had been blown up by a fish torpedo that the Russian had directed against her. This put the Admiral out very much, and he told me he was sure that a bad lookout had been the cause of the disaster. From what he said it seems the Russians have a number of steam-launches built on purpose for the Danube. They burn petroleum instead of coal, and make no noise whatever. They have a rounded deck cover, which is bullet proof, and the steersman is at the bows and looks through a small slit in the armor. This deck cover is on hinges, and opens at pleasure. These boats carry the fish torpedoes with them, and, when about to launch them forth, the covers are opened, and the torpedoes are sent off. It appears that three of these launches came out against the gun-boat that was sunk, and that one of them was sent to the bottom by a shot from one of her guns. Two torpedoes were sent at the vessel; the first struck her stern and did no damage, but the second struck her broadside and sank her immediately. I hear only five men were saved.

A most disgraceful scene occurred while I was in a cabin of the Midhat. The Captain and Chief Engineer of the Semendria came in and begged the Pasha to allow them to go up to Silistria, as they said they were afraid of being sunk in the night. They were afraid to speak themselves, so they begged the Chief Engineer of the Midhat, an Englishman, to be their spokesman. It was quite pitiful to hear them wailing and whining. The Captain and crew of the Akif are quite of another calibre. Although she is but, a small wooden tub, she did more than all the iron-clads put together in the affair off Ibrail. The Captain has begged of Dilaver Pasha to give him the Semendria, and he says he would undertake the knock all the Russian forts to pieces. Every one speaks most highly of him and his men, while, on the contrary, all hands concur in ranking the Semendria's people as rank cowards. I pity Dilaver Pasha, as he is a fine fellow, as brave as a lion, and an educated man. He sees that things are not as they ought to be, but he cannot help it, as his hands are tied. He is not the real commander, but is acting for Arif Pasha, who is at Shumla, and who telegraphs his orders from there.

Dilaver Pasha has been ordered to Rustchuk, and the Midhat leaves today for Silistria, which is as far as she can get, as further on the Russians have lined the opposite shore with forts. The Pasha has telegraphed for 2,000 Circassians to cross the Danube and he will back them up with his steamers. I think the Circassians would be most useful; but the Government seems loath to send them, for some reason best known to itself. I have been to the caimakam here, who, was very civil to me until I refused to buy a horse of his. After that he would do nothing for me. I wanted a cart to go to Matchin; but he said there were none. At last I had to send up my canvass to ask him what he meant, and if he intended to take no notice of my firman and bonyourultu, by which latter he is bound to get me all I want. This brought him to his senses, and in 10 minutes I had a cart. The Colonel commanding the 800 men here also came to my aid, and was very kind. He gave a bit of his mind to the caimakam, and rated him well. The Tatar owner of the cart wanted £ 2 to take me to Matchin, a distance of 14 hours. This was far too much, and I just offered him half, which he refused. I had to appeal to the caimakam, but he could not persuade the man. The Government tariff is about 15 shillings, so that I was paying the man well. At last the caimakam lost patience, and called out a prisoner and a zaptieh, and put them in the cart, and away we went. Hardly had we got out of the town when the Tatar came running after us, saying he would come. This riled my canvass, who swore he would shoot him if he came near, so away we went again with our prisoner (a Wallachian, but a rayah), and our zaptieh.

May I never ride in such a cart again! It was just a box on four wheels, without any springs or any attempt at a seat. We sat on some hay and my baggage. Before I had gone half a mile I felt I should be turned inside out with the jolting. As it was late, I stopped at a village called Girlich, two hours distant from Hirsova, and I am there now writing this, though hardly able from the effects of the terrible jolting. Our driver went at a splendid rate, as he doesn't care, for the horses belonged to some one else. I start early tomorrow for Matchin.

Matchin, Wednesday, May 30, 1877

All along the Danube, at short distances from each other, there are villages inhabited by Wallachians, who came over into Turkey many ears ago to escape serfdom, which then existed in Roumania. They are now rayahs, and I believe are very well treated by the Turks. I stopped to breakfast at a place called Hoshrof, about three hours distance from Girlich, where I was lucky enough to get a horse. I must say I was astonished at the price – five liras, equal to \$ 20. And very good he is at the price, for he gets over the ground capitally. I was highly pleased at being able to escape from the cart. The owner told me that his horse had been missing for 10 days, and had only been brought back the night before by a Circassian who had borrowed him to cross the Danube with. About 10 days ago some Circassians crossed over to the other side and carried off 600 head of cattle, and my horse had been used in this excursion. The Circassians swim their horses right across, and to prevent their arms and powder getting wet they have a very ingenious method. They place their cartridges in the rim of their fur caps, their pistols down between their necks and their clothes, and the gun is tied over the top of their heads. All the cattle that were brought over were swam across, the Circassians driving them in the water. It seems an almost impossible feat, but nevertheless it is true. Twenty-five oxen were taken down to Hirsova, and presented to the soldiery.

On the way to this place I came up with a troops of about 30 Circassians. As I wanted to make their acquaintance, I rode in among and gave them the usual traveler's

salutation, "Urughla", or "May your journey be prosperous". After replying to me they executed a curious manoeuvre. The troop divided into two, leaving me with the first half fronting me, and thus stopping my way. I was just making up my mind that they were about to play me some trick, when they suddenly went to the ear of me, and the chief came up and saluted me, and we then all went on. We got very friendly, and I found some acquaintances I had made at Hirsova. They asked me about the war, and a host of other questions. They bewailed their hard fate to me, saying that the Turks won't let them cross over and have a hit at the Russians. I think, however, that they will soon have their wish.

Matchin is almost entirely deserted, especially by the Turks. I do not think there are more than half a dozen. More than half the shops are closed, and it is almost impossible to buy anything. The Greek, Bulgarian and Wallachian portion of the population, still remains. I am told, on good authority, that the Turks were frightened away for a purpose. The predecessor of the present caimakam is the cause of all the villages being deserted, as he concocted a plan by which he and his acolytes should be able to make a lot of money, which they did. They set the example to all the people by being the first to leave the place. Anarchy reigned supreme, and houses and shops were plundered on every side. What can be expected if those in authority show such an example? The present caimakam, who has been here only 10 days, is most worthy in his efforts to calm the population and allay their fears. He has been the means of restoring hundreds of sheep and oxen to their owners, and is hard at work night and day. I have experienced great kindness at his hands. Immediately on my arrival he found me a house, for there are plenty of them empty; and a fine one it is, one of the best in the town. He has also furnished me with two zaptiehs to wait upon me, and in fact has done everything he possibly could for my comfort and convenience. He is already much liked among the people. The Military Governor, or caimakam, is far from being liked by his officers and men, as he is suspected by them; and reports are flying about that he was the cause of all the plunder that has been going on of late; and I could see that the Civil Governor and he do not pull well together.

I have tried to get over to Pot-Bashi, but am prevented by the state of the Danube; and besides, even if I could get over this difficulty, the town is in possession of the Russians, who would fire on any one going there. I can see smoke rising up, which is from the ruins of houses and a large heap of coal that has been set on fire by shells. The Turks must be under the impression that the Russians do not intend to cross here, as there are but 800 soldiers and two small field guns to protect the place. The commanding officer is having all the trees cut on the island opposite the town, so as to clear the view. Nearly a quarter of the town is under water, so high is the Danube.

I heard this morning from the caimakam that last night a small boat came over from Ibrail and got hold of a shepherd, and made inquiries as to the number of guns, men & c., here; and this morning the shepherd came and informed the commandant of what had passed, declaring at the same time that he recognized one man as being a Bulgarian and a native of Matchin. The boat was perceived by the sentries and some cavalry was sent after it, but too late, as by the time the men could arrive at the shore she was out of range. There is nothing of interest of going on, and the place is a most melancholy one, and it is a task to pass away the day. I luckily found a countryman who has been here many years, and thankful was I to do so. Prices of everything are exorbitant, as very few shops are open, and the proprietors profit by the occasion. I hear Circassians may be crossing over from the neighborhood of Tchernavoda, and start for that place tomorrow.

NYT, June 24, 1877, p. 1, col. I-III.

THE DANUBE JOURNEY OF AN AMERICAN WAR CORRESPONDENT.
FROM THE IRON GATES TO SULINA IN THE SPRING OF 1877 YEAR
(Summary)

Keywords: Balkans, Eastern Question, Journey, Romania, Russo-Turkish War, American War Correspondent.

The Eastern Question and the Russo-Turkish War of 1877–1878 refocused attention of the public and political opinion, not only from Europe, but from the United States of America on one of the most convulsive area of the world, the Balkans, justly named either “the powder keg” of Europe, or “a laboratory of history”. During the war, Romania and its capital housed a lot of observers, special envois, publicists or press correspondents, representing the most important newspapers of the epoch, many of them from America. Their presence in region was not accidentally. It is considered that for the first time during modern wars those journalists had got a special permission to go to the front, either to the Head-quarters of the Army, or even to the outposts. For some of them the adventure was not the first one, they being repeated the Crimean experience (1853–1856). It must be said the increasing American interest in the Balkan region, including Romania, was demonstrated not only at the level of political leaders or circles, but also by publicists, through the appearance, during those years, in Boston, Philadelphia, Chicago, New York, Rockland a.s.o. of a certain “histories”, papers or publications dedicated to the conflict in South-Eastern Europe, to the combatants and the peoples affected, with many subjects, chapters, notes and paragraphs dealing with Romanian matters.

From the very beginning, they found at the North-Danubian land not only a hospitable and more safety housing, but numerous topics for their journalistic investigations (from cultural, historical, economic, social, politic or national point of view), materialized in large narratives, journals, or letters sent to the editorial offices of which they belonged to. Nevertheless, the Russo-Turkish War of 1877–1878 has been considered the last favourable stage in the development of such a kind of journalism, when the presence (even controlled) of the press correspondent at the front, either in outposts, in head-quarters of the Armies, at the Governmental meetings or even to the negotiations table, assured a real historical value to their notes, cable dispatches or special correspondences from that area.

The present work, being founded on the most illustrative and comprehensible writings (narratives, notes or correspondences) sent by an American war correspondents from Romania to “The New York Times” newspaper during the Russo-Turkish War of 1877–1878, reconstitutes a distinct episode of the longer “Eastern Question” history, which marked – among other political changes in the Balkans – Romania’s entrance on the European stage, a prestigious and respected state, and a element of order and moderation in the volatile Balkan World. There are described all of his impressions gathered during a long journey, which begun at the Iron Gates, the place where the Danube River gets Romanian territory, and finished to Sulina port, where the river flows into Black Sea. Very interesting news and information are offered to the newspaper readers about the Turkish fortifications on the right bank of the River, both from Serbian and Bulgarian side, starting with Ada-Kaleh Isle, and continuing with Widdin, Rachova, Nikopoli, Sistov, Rustchuk, Turtukai, Silistria, and from Dobrudja: Tchernavoda, Hirşova, Matchin and Sulina. The proclamation of the independence of the Romania national state, strengthened by the actions of its soldiers in the Balkans, who were praised by American press correspondents in the area of the front for their conduct, marked, according to the words of American vice-consul in Bucharest, the admission of Romania into “the great family of nations and its direct and permanent contact with the life, enterprising spirit, and hard work of the West”.

CRISTIAN CONSTANTIN*

COMPANIA OLANDEZĂ *BUNGE* LA DUNĂREA DE JOS (1930–1948)

Cine ar fi pariat că societatea înființată de Johann Bunge la Amsterdam în anul 1818 avea să devină peste două secole una dintre cele mai mari de profil din lume? Aparent o casă comercială ce reunea forțele familiei Bunge, compania și-a extins treptat activitatea de import-export dincolo de rada și silozurile portului olandez. La 41 de ani de la înființare, firma olandeză și-a deschis o sucursală și în portul belgian și rival Antwerp. Edouard și Ernest, nepoții lui Johann, și-au extins viziunea pe alte meleaguri datorită planurilor și descendenților acestora. Bunge, alături de familia Born, a intrat pe piața argentiniană în anul 1884, speculând bogăția hinterlandului sud-american și profitând de experiența mercantilă a negustorilor și intermediarilor din regiunea Rio de la Plata. Penetrarea pieței argentinienne și relațiile din cercurile conducătoare de la Buenos Aires le-au permis urmașilor lui Johann Bunge să dezvolte o întreagă rețea planară de sucursale destinate achiziției, depozitării și speculării oportunităților de pe cea mai mare piață comercială din lume la acea dată, cea de grâne. Compania a intrat din 1905 și pe piața braziliană, pentru ca după Marele Război să devină un jucător important în cadrul structurilor productive și de comercializare din America de Nord. După mai bine de un secol de la apariția primului birou în capitala Olandei, în anul 1975, societatea și-a mutat sediul operațiunilor la Sao Paulo, pentru ca din 1999 White Plains din New York să reprezinte noua „casă” a celor de la *Bunge*, chiar dacă la ora actuală familiile Bunge și Born nu mai dețin pachetul majoritar al companiei. Principalele centre de achiziție pentru cei de la *Bunge* au fost bazele cerealiere din Asia și Europa¹.

Globalizarea pieței de profil și contextul socio-economic internațional care au cuprins Răsăritul Europei după prăbușirea Cortinei de Fier în 1989 au permis (re)integrarea arealului extins al Mării Negre în cadrul pieței mondiale de cereale².

Avaturile economice ale grânarului

Câmpiile cele mai roditoare din Vechiul Regat al României se găsesc de-a lungul fluviului Dunărea și între râurile Siret și Prut. Într-o proporție covârșitoare, economia României moderne a depins de recoltele de cereale din aceste regiuni. Rețeaua companiei

* Cercetător independent, Brăila, doctor în istorie; e-mail: cristian.constantin@hotmail.com.

¹ A se vedea istoricul companiei Bunge, on-line la adresa <http://www.bunge.com/who-we-are/our-history> [consultat la 18.10.2018].

² Rudolf Stöhr, Klaus Schumacher, *The History of the European Grain Market*, Bruxelles, Cocal, 2008, p. 48.

Bunge în România s-a concentrat în principal asupra bazinului cerealier amplasat pe ambele maluri ale Prutului. Așadar, ne vom concentra asupra specificității economiei Moldovei, dar preponderent a Basarabiei, teritoriu unit cu România în 1918.

Solurile din Moldova și cele din stepa nord-pontică erau cunoscute de negustorii europeni încă de la finalul secolului al XVII-lea drept unele dintre cele mai roditoare de pe continent. Integrarea acestor teritorii pe marea piață internațională a stimulat structurile productive autohtone și a accelerat ritmurile de producție, creând după 1829 o acerbă concurență comercială între spațiul românesc și cel rusesc. Moldova dintre Munții Carpați, la vest, și râul Prut, la est, constituia un bazin cerealier bine conectat la porturile românești de la Dunărea maritimă încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea prin intermediul rețelei de cale ferată și, parțial, prin flota de mici ambarcațiuni a armatorilor străini care au exploatat bazinul hidrografic al râului Prut, granița dintre România și Imperiul Rus.

Marea Unire din anul 1918 a însemnat o creștere cantitativă și calitativă a potențialului economic al României Mari, dar, per ansamblu, reformele adoptate (în principal Reforma agrară din 1921) au adâncit dramatic prăpastia dintre satul românesc și mediul urban. România Întregită era un stat în care o mare parte a debușeurilor agroalimentare, care altă dată erau destinate comerțului exterior, au luat calea noilor provincii vestice unite cu țara la 1918, pentru acoperirea necesarului de hrană al acestora³. Între 1919 și 1938, politica economică a României a cunoscut patru faze de evoluție:

1) intervalul 1919–1925 a fost caracterizat de refacerea economiei după prima conflagrație mondială.

2) 1926–1929 a fost o perioadă de creștere treptată a economiei României, pe fondul revitalizării relațiilor de schimb cu partenerii tradiționali și în baza unor stocuri agroalimentare asemănătoare cu cele antebelice, dar a fost întreruptă de recolta deficitară din toamna anului 1928.

3) perioada Marii Crize Economice (1929–1933) s-a caracterizat printr-o scădere substanțială a prețurilor la principalele produse exportate de România și prin vânzarea, aproape în toți anii Marelui Crah, a unor cantități importante de porumb, orz și ovăz, în schimbul unor sume derizorii.

4) perioada de refacere, începută în 1933 și continuată până la declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial, a fost o epocă de răsturnare a tendințelor socio-economice anterioare, în care statul român a luat o serie de măsuri pentru a crea un echilibru între valorile obținute în schimbul exporturilor și cele plătite pe importurile de bunuri⁴.

Comerțul internațional al României a fost afectat după Marele Război de lipsa de organizare existentă la nivelul sectorului de transporturi și comunicații din toate teritoriile românești. Căile ferate, drumurile, poșta, liniile de telegraf și de telefonie au reprezentat unul din factorii care a frânat pentru 4–5 ani procesul de redresare a economiei generale. Autoritățile centrale au înțeles rapid neajunsurile existente, dar au acționat târziu pentru modernizarea căilor de transport și comunicații. În primă fază, autoritățile române s-au mulțumit să refacă infrastructura antebelică și să modifice ecartamentul căilor ferate din Basarabia după modelul european. În anul 1938, la o populație de

³ Virgil N. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, Editura Științifică, 1995, p. 123; Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1550–1950)*, Iași, Editura Polirom, 2010, p. 225–243.

⁴ C. C. Giurescu, M. Gr. Romașcanu, N. Georgescu-Roegen, *Comerțul exterior*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, *Economia națională: circulație, distribuție și consum*, București, Imprimeria Națională, 1943, p. 474; Ion Veverca, Virgil Madgearu, Petre Constantinescu, *Politica comerțului exterior*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 438–439.

19 750 004 locuitori și o suprafață de 295 049 km², România avea 11 375 km de cale ferată, dintre care 1 218 km se găseau în Basarabia și 4 094 km în Vechiul Regat. Cei 5 312 km existenți, repartizați în principalele regiuni agricole ale țării, conectate cu porturile maritime ale statului, denotă încă neputința autorităților române de a dezvolta căile de transport. Dincolo de toate aceste neajunsuri, au existat și situații demne de remarcat: Transilvania, moștenitoare a infrastructurii Imperiului Austro-Ungar, a contabilizat în 1938, și datorită eforturilor de întreținere și extindere întreprinse de factorii de decizie de la București, 5 468 km de cale ferată⁵.

Basarabia a dispus încă din timpul Imperiului Rus de o magistrală feroviară centrală, care unea localitățile Tiraspol – Tighina – Chișinău – Ungheni – Iași și reprezenta cea mai viabilă modalitate de transport a mărfurilor pe uscat⁶.

Moldova dintre Prut și Nistru, teritoriu al Imperiului Rus până în timpul Primului Război Mondial, s-a unit cu Regatul României la 27 martie/9 aprilie 1918. La începutul perioadei interbelice, pe fondul Războiului Civil Rus și în pofida unor exporturi însemnate efectuate de albgardiști prin intermediul porturilor din Crimeea, România a fost principalul exportator de cereale din bazinul pontic⁷. Terenurile fertile ale Moldovei dintre Prut și Nistru au avut un rol important în această ecuație comercială. Populația Basarabiei număra la Unirea cu România puțin peste 2,6 milioane de locuitori, dintre care 85% locuiau în mediul rural, și a crescut până la 2 864 402 locuitori în anul 1930⁸.

Comparativ cu celelalte provincii românești, Basarabia (14%) se afla în posesia celei mai mari suprafețe arabile a țării. După Marele Război, aproximativ 26,0% din suprafața arabilă a Basarabiei a fost cultivată cu orz, 24,3% cu porumb, 15,1% cu grâu de toamnă, 6,1% cu grâu de primăvară, 5,5% cu ovăz, 4,3% cu secară, 10,6% cu fânțe naturale și artificiale și 8,1% cu plante. Statisticienii vremii au estimat întreaga producție agricolă a Basarabiei după Primul Război Mondial la circa 2 500 000 tone, cu o medie la hectar de aproximativ 850 kg⁹.

Înainte Primului Război Mondial, din Basarabia se exportau anual circa 1 300 000 tone de cereale, majoritatea acestor cantități (peste 70%) a fost recoltată de pe suprafețele deținute de marii proprietari, de doar 30% din totalul terenurilor agricole basarabene. După declanșarea Marelui Război și până la jumătatea anilor 1920 s-a constatat o scădere spre zero a exporturilor de cereale basarabene¹⁰.

Reforma agrară aplicată în România după Primul Război Mondial a afectat 1 739 din cele peste 2 000 de sate ale Basarabiei. În medie, au fost distribuite circa 600 de hectare în fiecare sat în care s-au aplicat prevederile reformei¹¹. În linii mari, reforma agrară implementată de autoritățile române în Basarabia a modificat din temelii vechile

⁵ I. Miclescu, V. Mișicu, *Căile ferate române*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 53.

⁶ Vasile Maxim, *Unele aspecte geopolitice legate de infrastructura căilor de transport din Basarabia*, în Nicolae Chicuş (ed.), *Politica marilor puteri în Balcani și Europa Centrală. Materialele Simpozionului internațional, 10–12 octombrie 2013*, Chișinău, Editura Garamont-Studio, p. 404–406.

⁷ A se vedea o analiză detaliată în Cristian Constantin, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării: integrarea pe piață, structuri productive și infrastructura de transport (1829–1940)*, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2018, p. 516–528.

⁸ I. Teodorescu, *Basarabia*, în „Buletinul statistic al României”, seria IV, vol. XIV, nr. 1, 1919, p. 22–28; S. Manuilă, D. C. Georgescu, *Populația României*, București, Monitorul Oficial și Imprimeria Națională, 1937, p. 10.

⁹ H. Block, A. Căndea, *Calendarul Basarabiei pe 1931*, Chișinău, Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, f.a., p. 72.

¹⁰ Barlo Iacubovici, *Raționalizarea agriculturii basarabene*, în „Basarabia economică”, anul XX, nr. 2, 1938, p. 9–10.

¹¹ Ion Țurcanu, *Relații agrare din Basarabia în anii 1918–1940*, Chișinău, Editura Universitas, 1991, p. 29.

raporturi dintre proprietatea funciară și muncă, țăranii devenind principalii depozitari ai suprafețelor agricole. După reformă, 3 648 747 ha (87,2%) din proprietatea funciară a Basarabiei erau deținute în loturi de până la 10 ha, 180 984 ha (4,3%) au intrat în categoria între 10 și 100 ha, iar loturile de peste 100 ha însumau doar 352 619 ha (8,5%)¹². Reforma agrară s-a dorit o contribuție la mărirea și consolidarea proprietății țărănești bazate pe munca săteanului și a familiei acestuia, dar nu a marcat, așa cum se anticipa, o creștere considerabilă a standardului de viață al lumii rurale românești. Trecerea de la marea proprietate latifundiară la mica gospodărie țărănească a stimulat interesul săteanului pentru exploatarea temeinică a propriului lot de pământ dobândit, dar, în linii mari, nu a produs efectele scontate de autorități. Mica proprietate, coroborată cu lipsa mijloacelor moderne de exploatare, s-a dovedit păguboasă pentru unul din principalele sectoare economice ale statului român. Lipsa de valută forte și instabilitatea monetară a leului pot fi puse și pe seama diminuării calității și stocurilor de cereale ale României Mari, ca urmare a aplicării Reformei agrare din 1921.

În 1930 s-a realizat un nou recensământ agricol. Conform interpretării datelor colectate, 75% din exploatarea agricolă din România se aflau în posesia unor loturi mai mici de 5 ha de pământ¹³. Basarabia nu a făcut notă discordantă de la ansamblul național. Mica proprietate a constituit 70,25% din total. În județele Lăpușna și Orhei, proprietățile de până în 10 ha au reprezentat 84,3% din total, comparativ cu cele între 10 și 50 ha care au constituit doar 10,5%, iar latifundiile de peste 50 ha au reprezentat în valori relative doar 5,2% din total. În cazul județelor din sudul Basarabiei se observă o echilibrare a proprietății funciare. În județele Ismail, Cahul, Tighina și Cetatea Albă, exploatarea agricolă de până la 10 ha au reprezentat 56% din total, cele cuprinse între 10 și 50 ha au atins 37%, iar 7% au revenit categoriei de peste 50 ha¹⁴.

Până la izbucnirea Marelui Război s-a remarcat o anumită constanță a structurilor suprafețelor cultivate și a recoltelor obținute, chiar dacă s-au înregistrat oscilații pe fondul instabilității atmosferice (anii secetoși și/sau precipitații abundente). După război s-a constatat o reducere a suprafețelor însămânțate și o schimbare a raportului tradițional dintre tipurile diferitelor categorii de cereale, dar și o scădere, dramatică în primii ani, a cantităților recoltate. În 1924, cantitatea de grâu de toamnă recoltată în Basarabia a scăzut de la 54 963 de vagoane, cât s-au înregistrat în anul 1910, la doar 28 958 de vagoane. La grâul de primăvară s-a constatat o reducere de la 19 197 de vagoane la 10 987 de vagoane, în timp ce recolta de secară a scăzut de la 27 762 de vagoane la 5 978 de vagoane, iar a orzului de la 56 564 de vagoane la 30 714 vagoane. Porumbul a fost cea mai cultivată cereală în Basarabia, dar sistemul deficitar de producție a cerealelor a afectat și această cultură. Cele 77 012 vagoane recoltate în anul 1924 au reprezentat doar 79,45% (96 921 de vagoane) din întreaga cantitate de porumb colectată în 1910. Randamentul cerealelor la hectar a înregistrat punctul critic din perioada interbelică în anul 1923, cu o medie de doar 340 kg, pentru ca în anul 1926 să fie consemnată recolta maximă de 1 330 kg/ha. După 1926 s-a observat o tendință de menținere a randamentului la hectar în jurul a 1 000–1 100 kg, care reprezintă în esență unul dintre factorii negativi ai Reformei agrare din 1921¹⁵.

¹² M. Georgescu, *Reforme agrare. Principii și metode în legiunile române și străine*, București, Tipografia Bucovina I. E. Torouțiu, 1943, p. 92–93.

¹³ Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859–1947*, vol. II, *Agricultura*, București, Editura Academiei Române, 1996, *passim*.

¹⁴ Horia N. Lupan, *Cercetări asupra prețului și rentei pământului în România*, în „Analele Institutului de Cercetări Agronomice al României”, vol. V, anul V, București, 1933, p. 253.

¹⁵ H. Celebidachi, *Agricultura*, în Ștefan Ciobanu (coord.), *Basarabia. Monografie*, Chișinău, 1993, p. 335.

În perioada interbelică, randamentul agriculturii basarabene s-a aflat sub limita posibilităților de producție ale solului din regiune, datorită, în mare, condițiilor climatice nefavorabile, precum secetele din anii 1921, 1927, 1928 și 1935¹⁶. Nu trebuie omis nici specificul culturilor de subzistență realizate de gospodăria țărănească, ca urmare a situației economice generale din România, a valorii slabe a capitalului investit în agricultură și a cantității și calității rudimentare a inventarului agricol cu care era înzestrată gospodăria țărănească. La toate acestea s-au adăugat gradul redus de educație agricolă și comercială a populației rurale și lipsa unor instituții de credit agricol care să nu producă îndatorarea pe mai multe generații a țăranimii. Spre exemplu, o secerătoare revenea la 54 de gospodării agricole din Basarabia, iar o mașină de treierat la 287,1 ha. Aproximativ jumătate din gospodăriile din regiune nu dispuneau de pluguri și grape. În pofida diversilor factori defavorabili, agricultura din Basarabia a obținut anual cantități însemnate de cereale, care au variat între 1,5 și 3 milioane de tone¹⁷.

Privită în ansamblu, mișcarea cooperatistă din Basarabia a înregistrat progrese evidente între cele două războaie mondiale, în pofida reducerii cu un sfert a numărului cooperativeelor în anii 1930. Majoritatea absolută a continuat să fie deținută de cooperativele de credit (422 din totalul celor 764 consemnate în anul 1938). Marele Crah new-yorkez a provocat o criză a creditului, care a condus la intervenția autorităților române în favoare debitorilor agricoli. Această măsură a afectat profund organismul cooperatist de credit agricol din România. După 1933 s-au luat o serie de măsuri prin care s-a dorit restabilirea creditului agricol pentru micii agricultori în baza unei rate minime a dobânzii¹⁸.

În linii mari, pe parcursul perioadei interbelice, în noile teritorii unite cu țara în anul 1918, codul comercial adoptat de Vechiul Regat în 1887 a funcționat alături de codurile imperiilor din care au făcut parte regiunile încorporate României Mari. Prevederile codului comercial român s-au extins asupra Basarabiei abia din 1928. Codurile comerciale care au funcționat în România interbelică s-au dovedit viabile pentru apariția unor noi instituții economice datorită concepțiilor liberale care le dominau¹⁹.

Comerțul exterior al Basarabiei de până la Primul Război Mondial a urmat două direcții de bază: comerțul cu Rusia și cel cu țările europene, în care un rol important l-au avut porturile Dunării maritime și rețeaua de căi ferate dezvoltată de autoritățile țariste²⁰. Schimburile comerciale ale Basarabiei s-au aflat într-o legătură directă cu producția acesteia, oferind la export cereale, vin, fructe și vite, și au fost practicate de doar 1% din populația provinciei, preponderent elemente alogene. După unirea cu România, activitatea comercială din Basarabia a luat, cel puțin în aparență, o amploare destul de semnificativă. Numeroase societăți comerciale din Vechiul Regat și-au deschis filiale în Basarabia și au influențat în mod pozitiv refacerea economiei românești după prima conflagrație mondială. Episoade dramatice s-au înregistrat în anii cu secetă prelungită, precum 1928 și 1935, care au influențat puternic activitatea comercială a Basarabiei. Pe parcursul anilor 1920, majoritatea circumscripțiilor basarabene ale Camerei de Comerț și Industrie,

¹⁶ I. Țurcanu, *Relații agrare din Basarabia în anii 1918–1940*, anexa VI.

¹⁷ Virgil N. Madgearu, *op. cit.*, p. 56–57, 63, 72–74; N. Georgescu-Roegen, *Inventarul agricol*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 340–342.

¹⁸ Nicolae Enciu, *În componența României întregite. Basarabia și basarabenii de la Marea Unire la notele ultimative sovietice*, București – Brăila, Editura Academiei Române, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2018, p. 127.

¹⁹ Valentin-Stelian Bădescu, Cosmin Iordache, *Scurt istoric al evoluției Dreptului Comercial*, în „Buletinul Universității Naționale de Apărare Carol I”, nr. 1, 2013, p. 280–289.

²⁰ Nicolae Enciu, *op. cit.*, p. 144–145.

înființate după Marele Război, s-au unit cu instituții similare de pe malul drept al Prutului, în dorința de a elimina decalajele existente la nivelul celor două provincii²¹.

Ca o măsură de stimulare a economiei după Reforma agrară din 1921, autoritățile române au demarat un proces de dezvoltare a oboarelor de cereale din regiunile dependente de producția agricolă, în care s-a constatat creșterea rolului micii gospodării în cadrul comerțului internațional. Numărul oboarelor de cereale din România a crescut de șapte ori între 1919 și 1936 și s-a observat o mai mare răspândire a acestora în regiunile de câmpie ale Vechiului Regat și ale Basarabiei, regiuni dominate de cultura grânelor²². În anul 1930 au fost înregistrate în cuprinsul Basarabiei 1 176 de întreprinderi dedicate comerțului de produse agricole și animale, dintre care 57,7% au fost înființate după prima conflagrație mondială. O tendință de creștere s-a înregistrat și la capitalul bănci, cooperative și asigurări, unde a avut loc un salt de 67,0%, atingând 352 de asemenea societăți²³.

Din punct de vedere etnic, comerțul basarabean interbelic a fost practicat într-o proporție majoritară de către alogeni. Românii au rămas să se preocupe în principal cu agricultura. La sfârșitul perioadei interbelice, 84,0% din totalul firmelor comerciale din Basarabia era deținut de evrei²⁴.

În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, Belgia și Olanda au devenit două dintre principalele parteneri economici ale României. Porturile Anvers și Rotterdam erau interesate, datorită posibilităților de antrepozit pe termen îndelungat, de achiziția produselor agroalimentare din bazinul pontic²⁵.

După Primul Război Mondial, relațiile comerciale dintre statele europene, în marea lor majoritate, s-au restabilit. Interesată în principal de grâne, dar confruntându-se cu stocurile deficitare în contextul noilor realități socio-economice românești, Olanda a importat din România doar 100 000 de tone pe parcursul anului 1920, în schimbul cărora a plătit 246 121 de lei. Orzul (62 496 tone; 162 491 lei) a dominat tranzacțiile din acel an. O creștere importantă s-a consemnat în anul 1923, când au luat calea porturilor olandeze 133 691 de tone de cereale românești, pentru care s-au achitat 941 593 de lei. Exportul a fost animat în proporție de 68,75% de vânzările de porumb (91 921 tone; 680 219 lei).

În anul 1926 a fost atins punctul maxim al exporturilor românești către Olanda de până la declanșarea Marii Crize Economice. România a exportat în acel an către destinații olandeze 135 863 de tone de cereale, pentru care a încasat 977 408 lei. Exporturile de grâu au depășit doar în anul 1926 bariera celor 15 000 de tone. Reducerea prețurilor pe piața internațională de grâne, ca efect al crahului new-yorkez, și existența unor stocuri consistente în porturile dunărene i-au atras pe comercianții olandezi. Pe parcursul anului 1930, în schimbul a 1 295 128 de lei, Olanda a importat din România 439 993 de tone de cereale. Exporturile, în marea lor majoritate, au fost dominate în proporție de 52,06% de orz (229 072 tone; 568 099 lei) și de 35,41% de porumb (155 853 tone; 511 198 lei).

²¹ „Buletinul statistic al României”, seria IV, vol. XIV, nr. 1, 1919; Const. I. Lungu, T. Al. Știrbu, *Basarabia economică*, în Ștefan Ciobanu, *Basarabia economică. Monografie*, Chișinău, 1993, p. 385.

²² P. Sterian, *Comerțul interior în România*, în „Sociologie românească”, anul III, nr. 46, aprilie–iunie 1938, p. 164.

²³ M. Georgescu, P. Sterian, *Comerțul interior*, în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 423–424.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Daniela Bușă, *Spațiul sud-est european și realitățile sale economice (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, vol. XV, 2002, p. 50–51; Emil Octavian Mocanu, *Portul Brăila de la regimul de Porto Franco la Primul Război Mondial (1836–1914)*, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2012, p. 257–352.

În anul următor s-a observat o reducere cu 36,53% a exporturilor cerealiere românești către destinațiile olandeze.

În 1931, Olanda a importat din România 279 301 tone de grâne, pentru care a plătit 684 011 lei. Principala marfă tranzacționată a fost grâul (123 782 tone; 328 626 lei), secondat de orz (94 991 tone; 231 337 lei) și urmat de porumb (55 707 tone; 106 852 lei). Exporturile românești de cereale au cunoscut un reviriment în 1932, când doar Olanda a achiziționat 431 398 de tone, în schimbul a 848 782 de lei. Tranzacțiile au fost dominate de achizițiile de porumb (288 475 tone; 526 821 lei) și de orz (130 402 tone; 290 756 lei). În 1933 s-a înregistrat un regres al exporturilor cerealiere românești către Olanda. Prin porturile românești au ieșit doar 360 820 de tone de grâne destinate partenerilor olandezi, dintre care 185 273 de tone de porumb și 156 034 de tone de orz. În următorii ani s-a înregistrat un regres major al achizițiilor olandeze de grâne de la Dunărea de Jos, doar în anii 1936 și 1937 au depășit bariera de 100 000 de tone²⁶.

Data fiind specificitatea comerțului internațional cu cereale și amplasarea geografică a celor două state, exporturile românești de grâne în Olanda au urmat un traseu standardizat între porturile Dunării maritime sau Constanța și, în principal, antrepozitul olandez de la Rotterdam. Pentru satisfacerea relațiilor de schimb, dincolo de casele comerciale tradiționale din arealul gurilor Dunării, la începutul anilor 1930 și-au făcut apariția pe piața dunăreană de profil două dintre cele mai reprezentative societăți comerciale olandeze din ultimul secol: *Bunge* și *Nidera*. Aceste firme au intrat pe piața românească sub forma unor case comerciale moderne, în care capitalul financiar și uman al „companiei-mamă” a dictat deciziile adoptate.

Rețeaua companiei *Bunge* în România

Printr-o sentință comercială din 6 august 1930, Tribunalul Brăila a autorizat funcționarea firmei „*Bunge*” *Societate Anonimă Română de Comision și Export de Cereale* (prescurtat oficial: BUNGE S.A.R.), cu sediul pe Strada Traian nr. 8, din Brăila. Decizia a fost publicată în „Monitorul Oficial al României” din 13 august 1930²⁷. Consiliul de Administrație al companiei din Brăila era format din Charles Hirschler (președinte), Friedrich Alexander (administrator) și Bernhard Werthauer (administrator delegat). Inițial, a fost introdus și Adolf Eisenstein în calitate de administrator delegat, dar, ulterior, atribuțiile acestuia au fost retrase printr-o simplă tăiere a numelui și specimenului semnăturii²⁸.

După un an, compania *Bunge* era total integrată pieței cerealiere din arealul gurilor Dunării. În intervalul 15 august – 2 septembrie 1931, sub auspiciile Marii Crize Economice, mișcarea comercială era animată datorită tranzacțiilor bazate pe recolta acelui an. *Bunge*, alături de Banca Moldova, a expediat către porturile italiene 1 560 de tone de cereale prin intermediul vaporului S.S. *Afrodite*. O cantitate impresionantă de grâne a fost îndreptată către marele antrepozit olandez de la Rotterdam. Cele 113 512 tone de cereale încărcate pe vasul elen *Evangelhia Diakakis* au fost tranzacționate de către două mari companii angrenate pe piața dunăreană, *Bunge* și *Continexport*. Vasele elene

²⁶ Analiza a fost realizată în baza datelor statistice din seria *Comerțul exterior al României* pe anii 1920–1940 și din lucrarea lui M. Popa-Vereș, *Comerțul nostru de cereale sub aspectul vieții economice românești*, teză de doctorat, București, 1938, anexe.

²⁷ SJAN Brăila, fond Camera de Comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 1–2.

²⁸ *Ibidem*, f. 3–4.

Aforensa și Autipi Mihalos – încărcate cu 4 401 tone de cereale, respectiv 3 040 de tone de cereale – au fost navlosite de către *Bunge* pentru curse pe traseul Brăila – Gibraltar și porturile franceze²⁹.

La doi ani de la deschiderea primului punct de lucru în România, conducerea societății a luat decizia înființării unei sucursale. În ședința Consiliului de Administrație din 20 iulie 1932 s-a hotărât ca de la 1 august acel an să fie deschisă o sucursală a societății *Bunge* și în portul Galați. Cu acest prilej au fost autorizați M. V. Moglescu și Mihail Rosenberg³⁰. Cei doi erau delegați de conducerea companiei să se ocupe de operațiunile de comision de cereale și alte produse agricole, „din ordinul și pentru contul Centralei”, direct sau prin intermediari angajați, în orașul și portul Galați, cât și în toate județele din Moldova și Basarabia³¹. Inițiativa înființării filialei din Galați a reprezentat debutul construcției unei pânze de păianjen care îngloba oboarele de cereale poziționate pe ambele maluri ale Prutului. Majoritatea agențiilor din porturile și târgurile din Basarabia au fost subordonate activității sucursalei din Galați. Centrala din Brăila, dincolo de coordonarea activităților la nivel național, s-a preocupat de achiziția grânelor sosite din porturile dunărene din amonte.

În primăvara anului 1933 au survenit câteva modificări în cadrul sucursalei gălățene a celor de la *Bunge*. Consiliul director al companiei românești a luat act de cererea lui Mihail Rosenberg de a se retrage de la conducerea filialei din Galați cu începere din 1 mai acel an, iar în locul acestuia l-a numit pe S. Guttman. De asemenea, s-a luat decizia ca semnătura lui M. V. Moglescu să redevină valabilă în cadrul filialei din Galați cu începere din 16 martie 1933³².

În vara anului 1932, se observă o schimbare la nivelul conducerii și viziunii sucursalei românești a companiei *Bunge*. În urma Adunării generale extraordinare a companiei din ziua de 31 iulie a fost ales Consiliul de Administrație al firmei pentru intervalul 31 iulie 1932 – 31 iulie 1933. În urma alegerilor au fost desemnați: Charles Hirschler (președinte), Friedrich Alexander (membru consilier) și Isidor Rosenberg (administrator delegat). Atribuțiile primilor doi erau substituite de către Ludwig Würzburger³³. În urma adunării din 1933 s-a luat decizia ca mandatul acestora să fie prelungit până la 21 iulie 1934³⁴.

Recolta bogată preconizată pentru câmpiile din Basarabia în vara anului 1932 a atras atenția comercianților internaționali. Conducerea companiei *Bunge* din România a luat decizia de a exploata regiunea Bugeacului și posibilitățile de transport pe Marea Neagră. Filiala din Cetatea Albă i-a fost încredințată lui S. Trejvusz. Prerogativele de director și unic angajat îi ofereau posibilitatea de a fi singura persoană îndreptățită să semneze în dreptul sucursalei *Bunge* din Cetatea Albă³⁵.

În iulie 1933 au survenit modificări în cadrul rețelei împuterniciților *Bunge* din spațiul românesc și au fost înființate o serie de agenții care au acoperit regiunile agricole amplasate pe ambele maluri ale Prutului. În urma ședinței Consiliului de Administrație din

²⁹ „Ancheta”, Brăila, anul II, nr. 49, 3 septembrie 1931, p. 2.

³⁰ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 14.

³¹ *Ibidem*.

³² „Cerere de înscriere modificatoare” adresată Camerei de Comerț și de Industrie Brăila de către L. Würzburger și I. Rosenberg, în calitate de reprezentanți ai societății Bunge S.A.R., datată 31 martie 1933; vezi *ibidem*, f. 18.

³³ *Ibidem*, f. 15.

³⁴ Conform hotărârilor adoptate în 31 iulie 1933 de către Adunarea Generală Extraordinară a Bunge S.A.R., în *ibidem*, f. 20.

³⁵ *Ibidem*, f. 17.

26 iunie 1933, publicată în „Monitorul Oficial al României” din 3 iulie 1933, cu începere din 1 iulie, D. A. Morgenstern a fost însărcinat să conducă sucursala din Galați, cu „dreptul de a angaja această sucursală prin unica sa semnătură”. D. A. Morgenstern a condus în anii anteriori agențiile din Reni și Cetatea Albă. În a doua jumătate a anului 1933, M. V. Moglescu a fost transferat în funcția de conducător al sucursalei din Reni, cu drept de unică semnătură. În lipsa lui A. Morgenstern din orașul Galați, M. V. Moglescu a fost împuternicit oficial să se ocupe de această sucursală, dar și de agenția din Cetatea Albă. De asemenea, a fost menținut dreptul lui S. Trejvusz de a conduce filiala din Cetatea Albă³⁶. Activitatea de procurist al lui S. Guttman în serviciul companiei olandeze a încetat în august 1933, pe fondul concentrării agenției din Reni la Galați³⁷.

În aceeași perioadă, conducerea din România a companiei *Bunge* a decis că portul Ismail și oboarele de cereale din regiune constituiau un punct atractiv pentru producătorii locali de cereale. Michel Wilderman a fost numit de către Centrală primul conducător al agenției din Ismail (județul Ismail), înființată cu începere din 1 august 1933 și preocupată cu operațiunile de comision de cereale și alte produse agricole³⁸. La jumătatea acelei luni, s-a deschis și o sucursală în orașul Chilia Nouă (județul Ismail), condusă de către S. H. Can, cu prerogative similare omologilor săi din celelalte filiale ale *Bunge*³⁹.

Consiliul de Administrație al *Bunge* România, reunit în ședința extraordinară din 28 iulie 1933, a hotărât înființarea unei agenții în localitatea Tighina. Obiectul comercial al acestei agenții a constat în achiziționarea „pe bani gata” de cereale și alte produse agricole din ordinul și în contul Centralei ori al sucursalei din Galați, la care a fost afiliată. Reprezentantul societății la această agenție de cumpărare a fost numit Iacob Colpacci, ale cărui drepturi se mărgineau la cumpărarea cu bani peșin a cerealelor și produselor agricole din ordinul conducătorilor companiei din România. Precum ceilalți agenți ai societății, atribuțiile lui Iacob Colpacci au constat și în îndeplinirea tuturor formalităților pentru încărcarea, descărcarea, expedierea, înmagazinarea și manipularea mărfurilor achiziționate în contul societății *Bunge*⁴⁰.

În cadrul aceleiași ședințe s-a aprobat deschiderea unei filiale a *Bunge* care să acopere bazinul cerealier din partea de S-V a Basarabiei. În scopul îndeplinirii acestui deziderat mercantil a fost deschisă, în august 1933, agenția din județul Cahul, cu sediul în orașul Cahul. Filiala se afla în subordinea sucursalei din portul Galați și a fost condusă de către Solomon Feder, iar prerogativele acestuia erau similare cu cele ale omologului său din Tighina⁴¹. Sucursalei din Galați i-a fost arondată și agenția aferentă județului Lăpușna, cu sediul la Chișinău, și coordonată de către agentul Nathan Fickelman⁴².

³⁶ Proces-verbal întocmit de L. Wurzbürger (director) și I. Rosenberg (administrator delegat) în data de 4 iulie 1933, în *ibidem*, f. 19.

³⁷ *Ibidem*, f. 23; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

³⁸ Conform procesului-verbal nr. 13 al ședinței Consiliului de Administrație din 28 iulie 1933 al companiei *Bunge* S.A.R.; vezi SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 21; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

³⁹ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 22; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴⁰ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 24; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴¹ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 25; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴² SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 26; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

Din august 1933 a funcționat o agenție pentru achiziția cerealelor din județul Bălți, cu sediul în orașul Bălți, reprezentată de către Samuel Fickelman⁴³. Drepturile și obligațiile acestuia au fost similare cu cele ale omologilor din celelalte agenții basarabene ale *Bunge*. Isac Bortnic a primit însărcinări similare pentru agenția din județul Tutova, care dispunea de un sediu la Bârlad⁴⁴, într-unul din nodurile feroviare importante din zona Moldovei și târg prosper încă din Evul Mediu⁴⁵. Tot în august 1933 a fost deschisă și filiala din județul Fălciu, cu sediul în orașul Huși, la conducerea căreia a fost numit procuristul N. Lucaci⁴⁶.

În urma aceleiași ședințe a Consiliului de Administrație a fost adoptată hotărârea privitoare la înființarea agenției aferente județului Tecuci, cu sediul în orașul Tecuci. Conducerea acestei filiale a fost atribuită lui Moise Buchman⁴⁷. David Landau a avut atribuții similare pentru agențiile aferente județelor Vaslui⁴⁸, din Roman⁴⁹, din Dorohoi⁵⁰, din Bacău⁵¹, din Botoșani⁵², din Iași⁵³, cu sediile în orașele omonime județelor în care își desfășurau activitatea, și din județul Putna, cu sediul în orașul Focșani⁵⁴. Prerogativele acestor împuterniciți au fost similare cu cele ale omologilor din agențiile basarabene, care au fost înființate în principal pentru achiziția produselor agroalimentare în schimbul plății pe loc.

Procesul-verbal al Adunării Generale Extraordinare a *Bunge S.A.R.* din 12 septembrie 1934, ora 18:00, sub președinția lui I. Rosenberg, desemnat de Consiliul de Administrație, menționează prezența unui număr de opt acționari, reprezentând 4 850 de acțiuni, cu un număr total de 970 de voturi. În urma ședinței, au fost aleși în unanimitate și prin „aclamațiune” membrii Consiliului de Administrație al companiei până la următoarea Adunare Generală Extraordinară, preconizată în 1935. În urma lucrărilor Adunării, au fost aleși domnii: Charles Hirschler, Ludwig Würzburger, ing. Maximilian Marcus și ing. Hermann Solomon⁵⁵. Cu această ocazie au fost adoptate și diverse modificări la statutul de organizare și a fost adăugat următorul paragraf: „Sucursalele și agențiile

⁴³ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 27; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴⁴ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 28; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴⁵ Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu: sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XVI-lea*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2011, p. 486–490; vezi și Ion Plesnilă, *Istoricul liniei Galați – Bârlad*, București, Tipografia Gutenberg, 1898.

⁴⁶ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 29; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴⁷ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 30; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴⁸ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 31; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁴⁹ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 32; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁵⁰ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 33; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁵¹ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 34; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁵² SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 35; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁵³ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 36; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁵⁴ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 37; *MOF*, nr. 181, 9 august 1933.

⁵⁵ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 41.

societății vor putea fi valabil reprezentate printr-o singură semnătură hotărâtă de consiliul de administrație”⁵⁶.

Inginerul Maximilian Marcus a fost ales președinte al Consiliului de Administrație al companiei la 17 septembrie 1934, iar Charles Hirschler și Ludwig Würzburger au fost desemnați administratori delegați ai societății. Consiliul l-a numit director pe Max Eisenburh și le-a reînnoit procurile domnilor Isidor Rosenberg și Pincu Grosvald de a semna pentru societate în conformitate cu dispozițiile din statutul companiei. În cadrul aceleiași întâlniri le-a fost reînnoit dreptul de semnătură și lui A. Morgenstern și M. V. Moglescu pentru a semna și angaja colectiv sucursala din orașul Galați, iar fiecare în parte pentru agențiile Reni și Cetatea Albă. S-a adoptat și continuarea colaborării cu S. H. Can pentru agenția Chilia Nouă. Agenția din Ismail a fost desființată, iar în consecință a fost retras dreptul de semnătură conferit lui M. Wilderman. Consiliul de Administrație a hotărât retragerea lui Solomon Trejvusz de la conducerea sucursalei din Cetatea Albă și le-a oferit drepturile de semnătură agenților A. Morgenstern și M. V. Moglescu. Administratorul delegat Charles Hirschler a fost mandatat să reprezinte societatea *Bunge S.A.R.* în străinătate, fără a se solicita aprobarea organismului central de conducere. Pe fondul scăderii stocului comercial de cereale din România, în cadrul aceleiași ședințe a Consiliului de Administrație s-a luat decizia desființării agențiilor din Iași, Tutova, Fălciu, Bacău, Roman, Dorohoi, Botoșani, Putna, Lăpușna, Bălți, Tighina și Cahul⁵⁷.

În toamna lui 1934, societatea *Bunge* dispunea de următoarea rețea de agenții pe teritoriul României: centrala din Brăila, sucursala Galați (sub semnătura colectivă a lui A. Morgenstern și M. V. Moglescu) și agențiile din Reni (semnătura lui A. Morgenstern sau M. V. Moglescu), Cetatea Albă (semnătura lui A. Morgenstern sau M. V. Moglescu) și Chilia Nouă (angajată prin semnătura dr. S. H. Can)⁵⁸.

Exportul de cereale al României a trecut la jumătatea anilor 1930 printr-un punct critic, din cauza unui cumul de factori, care își au originile în avaturile agriculturii românești interbelice și în scăderea dramatică a prețurilor pe piața internațională de profil după declanșarea Marii Crize Economice⁵⁹. Sub aceste auspicii nefaste, la 14 martie 1935 a fost publicată în „Monitorul Oficial al României” decizia prin care *Bunge* a procedat la lichidarea sucursalei din Galați și a agențiilor din Reni și Cetatea Albă, precum și la retragerea drepturilor de semnătură acordate agenților A. Morgenstern și M. V. Moglescu⁶⁰.

La scurtă vreme, Consiliul de Administrație al *Bunge* România a procedat la desființarea agenției din Chilia Nouă, cu începere din data de 31 iulie 1935 și la încetarea prerogativelor și dreptului de semnătură acordate lui S. H. Can. Activele și pasivele acestei agenții au trecut asupra centralei din Brăila⁶¹.

Adunarea Generală a companiei *Bunge* din România și-a ales, la 7 martie 1936, un nou Consiliu de Administrație. În urma voturilor acționarilor, au fost realesi ing. M. Marcus, Ch. Hirschler, ing. H. Solomon și I. Würzburger. Cenzorii pe exercițiul 1936 au fost desemnați C. J. Găgiulescu, Anastase Petrescu și F. H. Konter, iar cenzori supleanți au fost numiți F. Schwartz, J. Constantinescu și C. Hiott⁶².

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 42.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 43; *MOF*, nr. 219, 22 septembrie 1934.

⁵⁹ A se vedea pe larg în Virgil N. Madgearu, *op. cit.*, p. 49–53; Vasile Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, București, Editura Academiei RSR, 1975; Bogdan Murgescu, *op. cit.*, p. 256 urm.

⁶⁰ *MOF*, nr. 62, 14 martie 1935, p. 1947.

⁶¹ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 45.

⁶² *Ibidem*, f. 48; *MOF*, nr. 70, 1936.

În următorii doi ani, activitatea *Bunge* din România s-a aflat în parametrii raporturilor comerciale româno-olandeze, înregistrându-se o oarecare creștere a exporturilor de cereale danubiene către destinațiile tradiționale din Occident.

La 20 aprilie 1938, s-a desfășurat o nouă ședință a Adunării Generale a *Bunge* România, în cadrul căreia a fost constituit un Consiliu de Administrație. În urma exprimării voturilor acționarilor, Ion Mitilineu, Charles Hirschler, Nicolae Hiott și Ludwig Würzburger au fost desemnați să conducă societatea în următorul an. Cenzori ai exercițiului financiar 1938 au fost desemnați Constantin Găgiulescu, Anastasie Petrescu și F. H. Koster, în vreme ce I. Constantinescu, V. Coșma și Octav Ioan au fost numiți cenzori supleanți. La 2 mai 1938, Ion Mitilineu a fost ales președinte al Consiliului de Administrație⁶³.

La ședință au participat 10 acționari, deținători a 4 900 de acțiuni. Adunarea, în unanimitate, a aprobat bilanțul și contul de profit și pierderi, hotărând ca din beneficiul net să alocate: 397 000 de lei fondului de rezervă statutar; 3 250 000 de lei pentru crearea unui fond de rezervă destinat amortizării creanțelor dubioase, „spre a se proceda la lichidarea creanțelor a căror valoare este îndoielnică”; 60 000 de lei onorariul cenzorilor pe anul 1937, iar restul de 261 506 lei a fost raportat pe exercițiul viitor⁶⁴.

Compania a cheltuit în anul 1937 pentru salarii, gratificații, telefon, telegraf, chirii și ofrande suma de 12 380 425 de lei, iar pentru impozite și taxe doar 1 313 446 de lei. Beneficiul net pe anul 1937 s-a ridicat la 321 506 lei, iar, conform bilanțului intern, contul de profit și pierderi al companiei *Bunge S.A.R.* pe anul 1937 s-a ridicat la 17 956 028 de lei⁶⁵.

În decembrie 1937, la conducerea României a fost instalat un Guvern condus de Octavian Goga, moment care marchează deschiderea drumului către dictatura regală a lui Carol al II-lea și legiferarea curentului antisemit din România. Pentru a se supune legislației statului român și a evita inconvenientele din partea autorităților bucureștene, o serie de societăți străine s-au grăbit să numească etnici români la conducerea filialelor din România⁶⁶. În urma ședinței Consiliului de Administrație din 25 iunie 1938, Adunarea l-a desemnat pe Adrian G. Petcu pentru a exercita atribuțiile de director al societății, având posibilitatea de a angaja valabil societatea semnând împreună cu un administrator delegat sau cu un alt director. P. Groswald, I. Rosenberg și M. Siberdi au fost numiți sub-directori, urmând să beneficieze de dreptul de semnătură în conformitate cu statutele companiei⁶⁷.

După anexarea Austriei și ocuparea Boemiei și Moraviei de către Germania nazistă în anii 1938 și 1939, Europa se pregătea de un nou război, de consecințele căruia nu puteau scăpa nici afacerile derulate în porturile dunărene.

În cadrul Adunării generale ordinare din 20 aprilie 1939, a fost ales Consiliul de Administrație pe exercițiul 1939. Membrii săi erau Ion Mitilineu, Nicolae Hiott, Charles Hirschler și Ludwig Würzburger. Constantin Găgiulescu, Anastasie Petrescu și F. H. Koster au fost desemnați drept cenzorii companiei, în vreme ce Ioan Constantinescu, V. Coșma și Octav Ioan au fost numiți cenzori supleanți⁶⁸. Adunarea a decis ca din beneficiul net de 395 968, aferent anului 1938, să se alocate fondului de rezervă statutar 10% (39 500 de lei), iar suma de 90 000 de lei ca „tantiemă” Consiliului de Administrație. Onorariul cenzorilor a fost fixat la 60 000 de lei, iar restul beneficiului (205 568 de lei) a fost raportat pentru

⁶³ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 50–51.

⁶⁴ *MOF*, nr. 100, 3 mai 1938, p. 4418.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 4419.

⁶⁶ Lya Benjamin (ed.), *Legislația antievreiască*, București, Editura Hasefer, 1993.

⁶⁷ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 57; *MOF*, nr. 150, 4 iulie 1938, p. 6803.

⁶⁸ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 61.

exercițiul următor. Cheltuielile cu salariile, gratificațiile, telefoanele, telegramele, chiriile, ofrandele etc. s-au ridicat la 11 348 380 de lei în anul 1938, iar taxele și impozitele achitate în conformitate cu legislația românească au fost în cuantum de 1 133 201 lei⁶⁹.

În cadrul ședinței din 30 aprilie 1939, Consiliul de Administrație l-a desemnat pe Ion Mitilineu drept președinte al *Bunge S.A.R.*, menținând și delegațiile celor doi administratori delegați, Charles Hirschler și Ludwig Würzburger⁷⁰.

În urma decesului lui Ludwig Würzburger, consiliul de conducere al companiei a hotărât, la 28 octombrie 1939, înlocuirea acestuia prin Constantin V. Hiott. În cadrul aceleiași adunări s-a luat act și de demisia lui Max Eisenburg din calitatea de director al societății⁷¹. La sfârșitul lui noiembrie 1939, Consiliul de Administrație al *Bunge S.A.R.* lua act „cu plăcere de revenirea d-lui Max Eisenburg asupra demisiunii d-sale din calitatea de director al societății și în consecință d-sa reia, cu începere din ziua de astăzi 29 noiembrie 1939, funcțiunea de director al societății noastre, putând angaja valabil societatea”⁷².

În 4 octombrie 1939, președintele Camerei de Comerț și Industrie din Brăila, având în vedere cererea formulată de Max Eisenburg (domiciliat în Brăila, Str. Coroanei nr. 16), a eliberat un certificat pentru a-i servi intereselor solicitantului în voiajul de afaceri pe care urma să-l efectueze în Chile. Actul îl ajuta să-și procure viza pentru pașaport și valuta necesară călătoriei în America de Sud. Din același certificat emis reiese că Max Eisenburg „se bucură de o reputație foarte bună pe piața comercială a portului Brăila, fiind și decorat cu Meritul Comercial și Industrial clasa I-a” datorită calității de director al firmei *Bunge S.A.R.* pe care o exercita din 1931⁷³. Un certificat asemănător a fost eliberat și de către directorul Camerei Agricole a județului Brăila, din care reies „vastele cunoștințe pe care le posedă [Max Eisenburg – n.n.] în domeniul exportului de cereale [în cadrul cărora] s-a afirmat ca un element de valoare și prețios contribuind la intensificarea exportului și valorificării produselor noastre agricole pe piețele străine, firma pe care o conduce atingând cele mai mari cantități de cereale exportate”⁷⁴.

Autoritățile române au impus, la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, o serie de măsuri prin care să se ateste capacitatea managerială și minima loialitate a directorilor caselor comerciale, în marea lor majoritate subordonate unor parteneri străini, față de statul român. La 26 februarie 1940, Max Eisenburg⁷⁵ a adresat Oficiului Registrului Comerțului Brăila actele necesare desfășurării activității de director al societății *Bunge S.A.R.*, printre care se numărau: un certificat emis de Camera de Comerț și Industrie din octombrie 1939; un certificat emis de Camera Agricolă a județului Brăila din 4 octombrie 1939 (ambele dovedind că posedă practică în branșa exportului de cereale); și un certificat emis de Serviciul de Identificare și Cazier Judiciar, din care reiese că nu a fost condamnat pentru niciuna din faptele prevăzute pentru desfășurarea activității de comerciant de cereale. La capitolul certificate de studii, nu a putut face dovada niciunui certificat de absolvire, „întrucât am [Max Eisenburg – n.n.] studiat în străinătate unde posed certificate, nu vi le pot prezenta din cauza evenimentelor actuale [al Doilea Război Mondial – n.n.]”. Totodată, precizia în declarația depusă că este cunoscător al limbii române „în scris, vorbit și citit, satisfăcând cu prisosință cunoștințele minimale

⁶⁹ *MOF*, nr. 104, 6 mai 1939, p. 4248.

⁷⁰ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 63.

⁷¹ *Ibidem*, f. 74; *MOF*, nr. 225, 3 noiembrie 1939, p. 9367.

⁷² SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 77.

⁷³ *Ibidem*, f. 79.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 81.

⁷⁵ Născut în Germania, conform unui certificat emis de Serviciul de identificare și cazier judiciar Brăila, în octombrie 1939; vezi *ibidem*, f. 80.

cerute de art. 2 din sus-amintita lege [art. 2 din Legea pentru completarea Registrului Comerțului public, publicată în „Monitorul Oficial”, nr. 292 din 1938 – n.n.]”⁷⁶.

În urma Adunării Generale Ordinare din 10 martie 1940 a fost ales Consiliul de Administrație al companiei pe exercițiul 1940, care avea următoarea componență: Ion Mitilineu, Nicolae Hiott, Charles Hirschler și Constantin Hiott, în calitate de membri. C. I. Găgiulescu, Eugen Stănescu și P. H. Koster au exercitat atribuțiile de cenzori ai societății, iar I. Constantinescu, V. Comșa și P. N. Sint au fost numiți cenzori supleanți. Consiliul de Administrație a decis în unanimitate: „Alege ca președinte pe d-l Ion Mitilineu, menține delegațiile date d-lor Charles Hirschler și Constantin Hiott, ca administratori delegați”⁷⁷. Capitalul social al societății era împărțit în 5 000 de acțiuni⁷⁸. Bilanțul pe anul 1939 arată cheltuieli cu salariile, chiriile, asigurările și altele în valoare de 6 398 915 lei și de 1 802 077 de lei achitați statului român drept impozite și taxe⁷⁹. Deficitul declarat pe anul 1939 a fost de 1 763 685 de lei, în vreme ce pierderea rezultată în anul 1940 s-a ridicat la 9 238 995 de lei⁸⁰.

Tabelul 1. Membrii Consiliului de Administrație și cenzorii pe exercițiul 1940

Nr. crt.	Numele și prenumele	Calitatea	Naționalitatea	Domiciliul	Puterile acordate
1.	Ion Mitilineu	președinte	română	București	președinte al Consiliului de Administrație
2.	Nicolae Hiott	consilier	română	București	administrator delegat
3.	Charles Hirschler	administrator delegat	olandeză	Amsterdam	administrator delegat
4.	Constantin Hiott	administrator delegat	română	Brăila	administrator delegat
5.	C. I. Găgiulescu	cenzor	română	Brăila	cenzor
6.	Eugen Stănescu	cenzor	română	Brăila	cenzor
7.	I. Constantinescu	cenzor supleant	română	București	cenzor supleant
8.	V. Comșa	cenzor supleant	română	București	cenzor supleant
9.	F. N. Sint	cenzor supleant	olandeză	Amsterdam	cenzor supleant

Sursa: SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 84.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 78.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 83.

⁷⁸ *MOF*, nr. 78, 29 martie 1940, p. 2755.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *MOF*, nr. 60, 12 martie 1941, p. 2004.

În primăvara anului 1940, Germania nazistă a trecut la ocuparea mai multor state din Europa de Vest. La 10 mai 1940, trupele celui de-al Treilea Reich au invadat Olanda, iar pe 15 mai guvernul Țărilor de Jos a semnat capitularea, după ce regina Wilhelmina s-a refugiat la Londra.

Din cauza pierderilor suferite la nivelul relațiilor cu „societatea-mamă”, coroborate cu pierderile teritoriale înregistrate de România (în principal a bazinului agricol din Basarabia), cât și din cauza imposibilității totale a unei activități de export cauzate de război și de măsurile luate de țările beligerante, care au împiedicat exportul de cereale în statele cu care se făcea în mod obișnuit comerț, și în conformitate cu prevederile codului comercial, care dispunea că, atunci când capitalul este pierdut, compania se dizolvă, societatea *Bunge S.A.R.* și-a încetat orice activitate din luna iulie a celui an⁸¹. În urma raportului cenzorilor din 11 noiembrie 1940 s-a constatat pierderea întregului capital social. În același timp, directorul Ion Mitileneu a demisionat în octombrie 1940, iar la conducerea societății se găseau de la 1 ianuarie 1941 următoarele persoane: Nicolae Hiott (membru în Consiliul de Administrație), Constantin V. Hiott (administrator delegat) și P. Grosvald (subdirector)⁸².

Ministerul Economiei Naționale a aprobat cererea societății de a demara procedurile de începere a formalităților de lichidare⁸³. La 6 martie 1941, Adunarea generală a hotărât lichidarea *Bunge S.A.R.* și l-a numit lichidator al societății pe avocatul brăilean Constantin Hiott. Acestuia i s-a permis vinderea bunurilor mobile ale societății prin bună învoială. El avea dreptul să decidă în numele companiei fără să solicite aprobarea Consiliului de Administrație. Retribuția sa urma să fie stabilită într-o ședință ulterioară⁸⁴.

Din bilanțul contabil al companiei se observă quantumul cheltuielilor curente cu salariile, corespondența și chiriile, care s-au ridicat la 8 330 279 de lei, și nivelul taxelor și impozitelor achitate statului român, în valoare totală de 2 017 360 de lei. Pentru achiziția de mobilier și „alte cheltuieli” s-a plătit o sumă de circa 600 000 de lei⁸⁵.

La 2 mai 1941, conducerea Camerei de Comerț și Industrie Brăila și Oficiul Registrului de Comerț au încheiat procedura de revizuire și au constatat că societatea *Bunge S.A.R.* nu contravenea decretului-lege privitor la starea juridică a locuitorilor evrei din România. Activitatea avocatului Constantin V. Hiott din Brăila, lichidatorul societății, nu a intrat sub incidența decretului-lege publicat în „Monitorul Oficial”, nr. 183 din 1940, cu privire la starea juridică a locuitorilor evrei din România⁸⁶.

În urma unei adrese a Camerei de Comerț și Industrie din Brăila, lichidatorul societății *Bunge S.A.R.* a răspuns în 10 puncte la un chestionar standard aplicat tuturor societăților din acea vreme. La primul punct se menționa că firma se află în procesul de lichidare și că obiectul de activitate al acesteia a constat în comisionul și exportul de cereale, având sediul social la Brăila. Din următoarele puncte reiese că firma era constituită sub forma vremii de societate anonimă, iar capitalul social inițial, completat ulterior, a fost de 5 milioane de lei, divizate în 5 000 de acțiuni la purtător. Nu se puteau face precizări cu privire la situația acțiunilor având în vedere starea de război, dar încă de la înființare firma brăileană s-a aflat sub tutela companiei multinaționale N. V. Bunge's Handelsmaatschappij din Amsterdam, Olanda, acțiunile aflându-se pe teritoriul olandez.

⁸¹ *MOF*, nr. 60, partea a II-a, 12 martie 1941, p. 2003.

⁸² SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 95.

⁸³ *Ibidem*, f. 92–93.

⁸⁴ *MOF*, nr. 60, partea a II-a, 12 martie 1941, p. 2003.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 2004.

⁸⁶ SJAN Brăila, fond Camera de comerț Brăila (partea structurală Firme sociale), dosar B 136/1930, f. 101.

Societatea românească era în faliment din 6 martie 1941, lichidarea nu a lăsat nicio cotă acționarilor, astfel nu s-au putut acoperi creanțele terților⁸⁷.

Judecătorul delegat pe lângă Registrul Comerțului Brăila, având în vedere constatările făcute de Șeful oficiului Registrului Comerțului, a procedat la radierea din oficiu a societății *Bunge S.A.R.*, în conformitate cu dispozițiile articolului 14 din legea pentru înființarea unui registru al comerțului, după care radierea firmelor se putea realiza și din oficiu, la momentul în care patronatul înceta activitățile comerciale. Dincolo de aceste prevederi, judecătorul delegat și-a întemeiat dispoziția și pe ordinul Ministerului Industriei și Comerțului nr. 49190 din 15 octombrie 1947⁸⁸.

*

* *

După o pauză de peste cinci decenii, interesele negustorești din domeniul comerțului, stocării și procesării semințelor pentru ulei, producția de ulei pentru consum, producția de fertilizatori ale celor de la *Bunge* au dus la redeschiderea unei filiale pe teritoriul României în anul 2002. Prin achiziționarea, la nivel internațional, a grupului francez *Cereol Holdings* în 2002 și a două fabrici Interoil și Muntenia din România, *Bunge* a devenit lider prin creșterea treptată a celor două mărci importante pe care le deține pe teritoriul românesc: *Floriol* și *Unisol*⁸⁹. În 2008, *Bunge* a devenit cel mai mare jucător global pe piața de procesare a semințelor pentru ulei, fiind al treilea jucător la nivel mondial în sectorul agricol, după *Cargill* și *Archer-Daniel-Midland*⁹⁰. Presa din România anunța că liderul de pe piața românească a uleiurilor alimentare, *Bunge România*, era dator statului român cu circa de 90 de milioane de lei⁹¹, dar continua să fie bine integrat pe piața de profil din hinterlandul danubian.

În primăvara anului 2017, România a devenit principalul exportator european de cereale către Uniunea Europeană, devansând state cu teritorii și potențial de exploatare net superioare celor existente în Oltenia, Muntenia, Dobrogea și Moldova⁹². Chinezii de la COFCO, unul dintre cei mai activi jucători internaționali pe piața de fuziuni și achiziții de societăți din domeniul sectorului exploatarea resurselor agricole, au cumpărat pachetul majoritar al companiei *Nidera* în aprilie 2017 și au pus capăt unei istorii de 97 de ani⁹³. Producătorii de cereale din arealul Gurilor Dunării s-au reintegrat în maniera capitalistă pe piața internațională de profil.

⁸⁷ Nota lui Constantin V. Hiott, lichidatorul societății, către Camera de Comerț și Industrie din Brăila, în *ibidem*, f. 132.

⁸⁸ „Ordonanța nr. 60 din 26 ianuarie 1948” a judecătorului delegat pe lângă Registrul Comerțului Brăila, în *ibidem*, f. 138.

⁸⁹ Vezi <http://www.zf.ro/wikizf/bunge-romania-s.r.l.-10107039> [consultat la 22.11.2018].

⁹⁰ A se vedea http://www.standard.money.ro/articol_49480_58/bunge_cumpara_com_products_pentru_2_8_mld_euro.html [consultat la 22.11.2018].

⁹¹ Amănunte la adresa on-line <http://www.national.ro/news/bunge-romania-un-colos-dator-vandut-statului-531550.html/> [consultată la 22.11.2018].

⁹² Adrian Negrescu, *The Romanian agriculture hits record after record. The grain producing business has doubled in the past seven years*, în „KeysFin”, 20 iunie 2017, on-line la adresa <https://goo.gl/cBRb6i> [consultată la 27.11.2018].

⁹³ „Ne imbarcăm într-o călătorie pentru a construi pe baza trecutului și pentru a îmbrățișa viitorul, pentru bazele unei companii noi clădite pe fundația solidă a COFCO Agri (ex. Noble Agri) și Nidera”, a declarat Johnny Chi, CEO al COFCO International. Vezi Gabriel Razi, *Chinezii pun capăt unei istorii de afaceri de 97 de ani. Brandul Nidera a dispărut oficial. Traderul deținut de chinezi activează acum sub numele COFCO International*, în „Agrofinanciar”, 25 aprilie 2017, on-line la adresa <https://goo.gl/2yxY2f> [consultată la 26.11.2018].

THE DUTCH COMPANY *BUNGE* AT THE LOWER DANUBE (1930–1948)
(Summary)

Keywords: Brăila, Bessarabia, Prut River, grain, maritime trade, warehouses.

This study presents, in a positivist manner, the evolution in the Lower Danube area of the one of the most important grain export companies in the world, by highlighting the changes of the Danube grain market under the impact of the two totalitarian trends and of World War II. It is in this competitive environment that the Dutch company *Bunge* also manifested its presence in the Lower Danube region. This paper is based on unedited sources preserved at Braila County Service of the National Archives of Romania, as well as on news and articles from the Romanian press of the 1930^s. This approach has not allowed drafting statistical series able to underline the sinusoidal waves of the commercial trades undertaken by the two Dutch companies in the Danube ports. The archival material at our disposal has allowed the reconstruction of the Dutch company *Bunge*'s network in the extended area of the mouths of the Danube, precedence having the branches existing in the 1930^s on the present-day territory of the Republic of Moldova.

ALIN BOGDAN SĂMUȘAN*

RELĂȚII ROMÂNNO–NORD-COREENE ÎNTRE 1948 ȘI 1953

Perioada de început a relațiilor româno–nord-coreene nu s-a bucurat de un interes prea mare din partea specialiștilor români. În afara cărții și a celor câteva articole scrise de Radu Tudorancea, care privesc sprijinul umanitar oferit de România în timpul războiului din peninsula coreeană și care sunt citate în studiul de față, cele două articole ale profesorului Kwak Dong Hun despre imaginea acelui război, reflectată în presa centrală de la București¹, și cele două–trei pagini din lucrarea lui Mihail E. Ionescu² reprezintă toată „istoriografia problemei”. Umplerea parțială a acestui gol este ținta materialului de față.

În istoria Războiului Rece și, în speță, a blocului estic, anul 1948 a reprezentat momentul în care dispar condiționările specifice raporturilor de coaliție dintre URSS și SUA și în care conducerea sovietică a renunțat la politica *blocurilor de coaliție* din țările de democrație populară, *modelul bolșevic fiind impus ca obligatoriu în toate aceste țări*³. Din perspectiva României, semnarea tratatelor de prietenie, colaborare și asistență mutuală cu URSS la 4 februarie 1948, cu Bulgaria la 17 ianuarie, cu Ungaria la 24 ianuarie, cu Cehoslovacia la 21 iulie, apoi venirea la București a primei delegații de partid est-germane⁴ au conturat un climat favorabil lărgirii orizonturilor diplomatice în condițiile noii realități geopolitice din care țara noastră făcea parte.

Acesta era contextul în care, în ședința Consiliului de Miniștri al RPR din 26 octombrie 1948, Ana Pauker, ministru de Externe, a prezentat telegrama prin care Guvernul tinerei Republici Populare Democrate Coreene cerea stabilirea de relații diplomatice cu România Populară⁵. În cadrul acestei ședințe a avut loc și prima evaluare oficială românească a situației politice din peninsula coreeană, șeful diplomației române relevând:

* Licențiat de istorie, Universitatea din București.

¹ Kwak Dong Hun, *The Korean War through the perspective of Romania*, în „East European & Balkan Studies”, vol. 41, nr. 2, 2017, p. 33–56 și *Images of Korean War that Emerged in the Organ of the Romanian Communist Party*, *Scântea*, în „Korean Historical and Cultural Trends. Proceedings of International Conference on Korean Studies”, Sofia University, 2016, p. 45–63.

² Mihail E. Ionescu, Carmen Rîjnoveanu, *Between the Two Communist Giants. Romania and North Korea Relationship during the Cold War*, București, Editura Militară, 2014, p. 33–36.

³ Cezar Stanciu, *Frăția socialistă. Politica RPR față de țările lagărului socialist 1948–1964*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009, p. 13, 17.

⁴ *Ibidem*, p. 27.

⁵ „Dl dr. Petru Groza: [...] Prietena ministru de externe are cuvântul.

D-na Ana Pauker: Prietene prim-ministru și dragi colegi, din partea ministerului afacerilor externe al Republicii Democratice Coreene am primit următoarea telegramă:

Ministrului Afacerilor Externe al Republicii Populare Române, Ana Pauker, București.

Din însărcinarea Guvernului Republicii Populare Democrate Coreene, am onoarea a vă supune următoarele:

În 1945, armata sovietică, lovind în japonezi, i-a gonit și din Coreea. Astfel, țara aceasta a fost eliberată de armata sovietică. După iscălirea actului de încetare a luptei cu Japonia, la 8 August 1945 au sosit și americanii cu trupele lor și au ocupat Coreea de Sud. Între aliați a intervenit mai târziu o înțelegere potrivit căreia Uniunea Sovietică a ocupat partea de nord a Coreei, iar Statele Unite au ocupat partea de sud. [...] Încă din 1946 și apoi în 1947, Uniunea Sovietică a pus chestiunea evacuării Coreei de trupe străine, pentru a se da acestei țări posibilitatea să-și aleagă un guvern unitar. De altfel, această condițiune a fost pusă mai demult, încă din 1945–1947, iar în 1947 Uniunea Sovietică a propus ca retragerea tuturor trupelor străine din Coreea să fie terminată la 1 ianuarie 1948. În permanență însă Statele Unite au refuzat și refuză încă chiar și acum să facă acest lucru. În loc să-și retragă trupele, căzând de acord asupra acestei chestiuni cu Uniunea Sovietică și dând posibilitatea poporului coreean să-și aleagă un guvern propriu, americanii au făcut alegeri numai în partea de sud a țării, unde au procedat și la instalarea unui guvern marionetă⁶.

În continuare, după ce a prezentat procesul electoral ce avusese loc în cele două părți ale Coreei, vituperând împotriva aranjamentelor din zona de ocupație americană, Ana Pauker a prezentat structura puterii de stat din jumătatea nordică a țării:

Adunarea Națională Supremă a Coreei și-a ales guvernul pentru întreaga țară. Președintele Consiliului de Miniștri este – hai să-i spunem pe nume – tovarășul Kir Im Sem [sic!], un erou național, care a luat parte activă de conducător al luptelor de partizani din sudul țării sale, un om foarte cunoscut în țara sa, mai ales în regiunea de sud a ei, un foarte stimat și foarte iubit de poporul său. Dar Kir Im Sem este și unul din conducătorii Partidului Muncii din Coreea. La alegerile din această țară au participat în blocul democrat 30 partide, iar în guvern sunt reprezentate zece partide și organizații democrate și un număr de oameni fără partid. Acesta este guvernul întregii Coree, care ne-a trimis nouă telegrama, propunându-ne să intrăm în relații diplomatice, economice și de prietenie [...] ⁷.

Au trecut trei ani de când, datorită puterii Armatei a Marii Uniuni Sovietice, patria noastră a fost eliberată de sub jugul colonial al imperialismului japonez. În acești trei ani, în Coreea au avut loc mari transformări, pe care poporul nu le-a cunoscut încă în decursul istoriei sale. Aceste transformări sunt rezultatul luptei intense a poporului nostru pe frontul refacerii economiei naționale, a culturii și independenței sale.

La 25 August 1948, în sudul și în nordul Coreei au avut loc alegeri generale în care poporul și-a exprimat în mod liber voința. Ca rezultat al acestor alegeri, în Coreea au fost alese organele puterii de stat, Marea Adunare Națională și guvernul Republicii Populare Democratice Coreene, în care sunt reprezentate toate păturile populare.

Guvernul Republicii Populare Democratice Coreene a pornit la realizarea atribuțiilor sale.

Având în vedere cele de mai sus, stimată Doamnă Ministru, în numele guvernului, mă adresez Dv. și guvernului Dv. cu propunerea de a stabili legături diplomatice și economice între guvernele noastre.

Eu sunt convins că stabilirea legăturilor diplomatice prietenești între popoarele noastre, nu numai că va ajuta la înflorirea lor, dar va aduce o mare contribuție cauzei păcii și bunei stări a popoarelor din lumea întreagă.

Cu deosebită stimă,

(ss) Pak Hen Ven, Ministrul Afacerilor Externe al Republicii Democratice Coreene. Phenjan-Coreea, 8 octombrie 1948.” Vezi ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, d. 10/1948, p. 32–33.

⁶ *Ibidem*, p. 34, 35.

⁷ *Ibidem*, p. 37. Această prezentare este un izvor deosebit de grăitor pentru mai buna înțelegere a constituirii mitului lui Kim Il Sung. Născut sub numele de Kim Song Ju, liderul nord-coreean a preluat în timpul activității sale de partizan, pe la mijlocul anilor '30, numele Kim Il Sung, nume care „fusesse utilizat de mai mulți patrioți coreeni din China” (*apud* Ilpyong J. Kim, *Historical Dictionary of North Korea*, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland, and Oxford, 2003, p. 71). Unul dintre aceștia, luptătorul naționalist coreean Kim Kyung Chon, fusese închis în lagăr în Uniunea Sovietică în timpul Marii Terori ca urmare a opoziției sale la planurile lui Stalin de relocare a populației coreene din URSS. S-a folosit de acest cognomen eroid și faima cvasi-folclorică a acestuia printre coreeni pentru a-și edifica un statut, iar apoi, după ce a fost recrutat de puterea sovietică pentru propulsarea ca lider, pentru a-și construi legitimitatea politică. Istoriografia sud-coreeană atestă cel puțin cinci comandanți de grupuri de guerilă coreene din Manciuria care utilizau acest cognomen – Kim Il Sung la jumătatea anilor '30, viitorul conducător nord-coreean nefiind cel mai prominent

Primul contact bilateral româno-nord-coreean pare să fi avut loc în decembrie 1949, când o delegație mixtă chinezo-nord-coreeană a venit la București pentru a lua parte la congresul Departamentului Internațional al Transporturilor. La 17 decembrie, delegații coreeni conduși de ministrul Comunicațiilor de la Phenian, Kim Huan Ir, au fost primiți de liderul român Gheorghe Gheorghiu-Dej, discuția gravitând în jurul unei informări generale cu privire la caracteristicile naturale și umane ale celor două țări și a fost punctată de solicitarea de către secretarul general român a unor materiale propagandistice coreene⁸. Demnitarul nord-coreean a răspuns că, înainte de toate, ar trebui stabilite contacte diplomatice directe dar că, pentru moment, astfel de materiale ar putea fi schimbate prin legațiile de la Moscova. În prezentarea făcută țării sale, ministrul Kim Huan Ir a evidențiat reforma agrară și naționalizarea industriilor, arătând ca preocupări de bază edificarea unor capacități în domeniul textilelor („[...] se dă atenție industriei textile pentru a îmbrăca populația. Acum construim o fabrică de textile cu 15 000 de mașini, la anul va fi gata”), al industriei chimice, în ramura îngrășămintelor și alimentară („[...] din porumb scoatem 32 de produse: untdelemn, zahăr, săpun, vitamine și altele. Această fabrică de prelucrare a porumbului este socotită ca ceva deosebit [...]”)⁹.

În cursul anului următor, la 22 martie 1950, în ședința Secretariatului CC al PMR se decidea ca la sărbătorirea zilei de 1 Mai să fie invitată, pe linia sindicatelor, și o delegație coreeană¹⁰, același organ de partid aprobând, trei luni mai târziu, la 27 iunie 1950 (doar două zile după începerea războiului din peninsula), ca ansamblul de cântece și dansuri nord-coreean, aflat la Moscova și care urma să facă un turneu în țările Europei de Est, să fie invitat și în România¹¹. La 26 iulie 1950, conducerea de partid aproba ca la Congresul Comitetelor de Luptă pentru Pace din RPR să fie de asemenea invitată și o delegație nord-coreeană formată din trei membri¹².

dintre aceștia. Acest fapt ne-a fost relatat de Balazs Szalontai într-o discuție particulară la 1 august 2017. Faptul că în textul prezentat de Ana Pauker guvernului român, text fără doar și poate tradus din sursă sovietică, se menționează că noul lider este „un erou național, care a luat parte activă de conducător al luptelor de partizani din sudul țării sale, un om foarte cunoscut în țara sa, mai ales în regiunea de sud a ei, un foarte stimat și foarte iubit de poporul său”, în condițiile în care noul lider de la Phenian nu activase și nu fusese niciodată în sudul peninsulei, certifică încercarea de grefare pe persoana acestuia a unei aureole eroico-folclorice care să-l acrediteze în fața compatrioților din sudul aflat sub „ocupație” americană după conducătorul național legitim al întregului popor coreean. Această realitate este susținută de descoperirea unui raport diplomatic trimis la București de atașatul militar român de la Phenian la 13 mai 1968, raport prin care acesta comunică cele discutate cu omologul său cehoslovac, care îl informase printre altele că, „din date neverificate, numele lui Kim Ir Sen, actualul președinte al Cabinetului de Miniștri al R.P.D. Coreene și președinte al Partidului Muncii din Coreea, nu este cel real. Adevăratul Kim Ir Sen, care a fost conducătorul luptei anti-japoneze, a dispărut în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Deoarece numele și activitatea lui s-au bucurat de o mare popularitate în întreaga Coreea, Guvernul URSS a hotărât ca actualul Kim Ir Sen să poarte numele celui dispărut” [considerație inexactă, Kim Il Sung preluase acest *nom de guerre* la modă printre partizanii coreeni din Manciuria încă de la jumătatea deceniului al patrulea, înaintea contactului său cu autoritățile sovietice, acestea din urmă încercând doar să transpună întreg prestigiul acestui cognomen eroic asupra persoanei alese de ei pentru propulsarea ca lider politic al Coreei – n.n.] *pentru a se putea menține în continuare mitul despre Kim Ir Sen. [...] Faptul că actualul Kim Ir Sen nu este cel real este cunoscut și în Coreea de Sud, unde s-a dus o propagandă foarte activă în acest sens. Din această cauză, în timpul războiului din 1950–1953, Kim Ir Sen nu s-a bucurat de popularitate în rândul populației din sud care cunoștea situația lui [s.n.]*”. Vezi ANIC, CC al PCR, s. Administrativ-Politică, d. 5/1968, p. 56–57.

⁸ „Gh. Gheorghiu-Dej: *Literatură, poze din Coreea, cum am putea să primim?*” (ANIC, CC al PCR, s. Cămară, d. 107/1949, p. 2 v.).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al PMR*, vol. III, 1950–1951, București, Arhivele Naționale ale României, 2004, p. 187.

¹¹ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 9/1950, p. 10–11.

¹² *Ibidem*, p. 36.

Declanșarea războiului din peninsula coreeană la 25 iunie 1950 a surprins relațiile bilaterale cu România la acest nivel al primelor interacțiuni. În scurt timp, la 13 iulie, guvernul român, reacționând la nota din 7 iulie a guvernului SUA, care încunoștința decizia președintelui american de a ordona instituirea blocadei navale asupra coastelor Coreei, în conformitate cu Cererea Consiliului de Securitate, a transmis că „intervenția ordonată de președintele Truman prin trimiterea flotei, forțelor aeriene și terestre împotriva Republicii Populare Democrate Coreene, precum și blocada instituită asupra coastelor Coreei constituie o agresiune directă a Statelor Unite împotriva poporului coreean și subminează în mod serios pacea lumii”¹³. În același spirit, la 29 august 1950, Bucureștii au emis și o notă de protest împotriva intervenției americane în Coreea, adresată președintelui Consiliului de Securitate al ONU, Jakob Malik, și secretarului general al organizației, Trygve Lie. Se susținea că era de datoria Consiliului de Securitate să avertizeze guvernul SUA că „acte de barbarie comise de trupele americane în Coreea constituie crime de război” și recomanda să se adopte propunerile URSS conform cărora guvernul SUA „să înceteze imediat și necondiționat distrugerea orașelor coreene și atacarea populației pașnice de către aviație”¹⁴. Atitudinea României față de acțiunile armatei americane¹⁵ în Coreea de Nord, poziție exprimată încă din faza incipientă a războiului, va constitui fundamentul relației de încredere reciprocă și de sprijin mutual dintre R.P.D. Coreeană și România, care se va întinde de-a lungul a patru decenii. Este necesar să menționăm aici că, în ciuda opțiunii prevalente printre istoriografii români contemporani¹⁶ de a considera în mod schematic și unilateral că războiul din Coreea a fost început de R.P.D. Coreeană, în declanșarea acestui conflict militar un rol însemnat l-au avut provocările armatei conduse de dictatorul Syngman Rhee; care „deveniseră îngrijorătoare atât pentru Moscova, cât și pentru Washington”¹⁷ și care au determinat atât refuzul Statelor Unite de a edifica o armată sud-coreeană puternică, cât și decizia lui Stalin de a permite luarea de contramăsuri militare de către forțele comuniste din nordul țării.

¹³ *Politica externă a României. Dicționar cronologic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 258.

¹⁴ Radu Tudorancea, *Ipostazele „ajutorului frățesc”. RPR și războiul din Coreea (1950–1953)*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2014, p. 67.

¹⁵ „Până în iulie 1951, patru cincimi din școlile primare și gimnaziale din Coreea de Nord fuseseră distruse de raidurile americane. [...] Până în 1952, practic fiecare oraș din Coreea de Nord a fost complet distrus. În 1950, forțele americane demolau practic sate întregi pentru a găsi câțiva lunetiști ascunși, iar la finele războiului, în retragere, demolau localități întregi (ex. Hungnam). [...] Oamenii au încercat să suplinească demolarea localităților prin relocarea în peșteri și tuneluri și prin crearea de școli, spitale, fabrici și birouri subterane. [...] Cazurile de tuberculoză în rândul tinerilor coreeni erau de 4–5 ori mai numeroase decât în Ungaria acelor ani și, în timpul războiului, nici spitalele coreene și nici cele străine nu tratau civili. La finele lui 1953, un medic al Armatei Populare Coreene a estimat că numărul soldaților bolnavi de tuberculoză, majoritatea demobilizați, era de 250 000, incluzând numai cazurile serioase, în ultimele șase luni de război, mai mulți nord-coreeni murind de tuberculoză decât în luptă. Chiar și oficiali superiori precum Pak Chang Ok s-au îmbolnăvit din cauză că petreceau prea mult timp sub pământ” (Balazs Szalontai, *Kim Il Sung in the Khrushchev Era. Soviet-DPRK Relations and the Roots of North Korean Despotism, 1953–1964*, Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 2005, p. 44–45).

¹⁶ Atât în lucrarea cercetătorului Radu Tudorancea (Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 28), cât și în aceea a generalului-maior Mihail E. Ionescu (Mihail E. Ionescu, Carmen Rîjnoveanu, *Between the Two Communist Giants. Romania and North Korea Relationship during the Cold War*, Center for East European and Asian Studies Association, ed. Militară, București, 2014, p. 34), responsabilitatea pentru declanșarea războiului din Coreea este plasată în mod maniheist și convențional doar în contul regimului de la Phenian.

¹⁷ „Într-un anume sens, planul lui Kim era doar reflectarea intențiilor lui Rhee și a altor lideri sud-coreeni care doreau să invadeze Nordul pentru a unifica țara sub conducerea lor. Diferitele manifestări ale belicozității sud-coreene precum provocarea de incidente de graniță au îngrijorat atât Moscova cât și Washingtonul. Belicozitatea lui Rhee s-a dovedit a fi fatal contraproductivă [...]” (Balazs Szalontai, *op. cit.*, p. 28).

Imediat după declanșarea războiului, un întreg mecanism de colectare a ajutoarelor pentru cauza nord-coreeană a fost inițiat în România, mecanism care va constitui unul dintre elementele principale al relației bilaterale până în anul 1956. Deja, la 25 iulie 1950, Confederația Generală a Muncii solicita autorizația Comitetului Central al PMR pentru a dona 50 de milioane de lei (1 310 616 ruble) Coreei Populare¹⁸, iar Crucea Roșie română își prezenta, la 10 noiembrie 1950, propunerile de a organiza o colectă națională și un ajutor material constând în două spitale de campanie cu o capacitate de 50 de paturi fiecare, două săli de operație, 300 de seturi de prim ajutor, 300 tărgi și 2 ambulanțe¹⁹. Din punct de vedere agitatoric, aceste demersuri au fost susținute prin adunări populare (precum cea din București, din prima decadă a lunii august 1950, la care au participat peste 40 000 de muncitori) și prin trimiterea primei delegații românești în Coreea, în ultima parte a lunii septembrie 1950²⁰.

Anul 1951 a debutat, în ceea ce privește relațiile româno-nord-coreene, cu primele eforturi concertate ale instituțiilor de stat și obștești din România în vederea ajutorării cauzei RPDC în războiul din peninsulă. Apelul publicat în ziarul „Scânteia” din partea Comitetului Central al Uniunii Femeilor Democrate din România și a Crucii Roșii a RPR, la 18 ianuarie 1951, a dat startul unei campanii de strângere de fonduri, pentru care se vor mobiliza mii de agitari și se vor aduna milioane de lei²¹. Schimburi de delegații vor continua și în acest an, cu o delegație guvernamentală coreeană condusă de Cho Ciang Ik (membru proeminent al facțiunii de Yanan (chineze) din Partidul Muncii din Coreea), care va vizita șantierul Canalului Dunăre-Marea Neagră și orașul Stalin în luna martie²², urmată de complementul obișnuit de grupe sindicale, guvernamentale și obștești coreene și românești deplasate cu ocazia zilei de 1 Mai, pentru a-și petrece concediile de odihnă și pentru alte ocazii²³.

Luna aprilie a deschis registrele capitale ale colaborării dintre cele două țări în intervalul 1950–1953 prin plecarea primei echipe medicale românești (dintr-un total de șapte) în teatrul de operațiuni militare din Extremul Orient, precum și a primei ambasade române rezidente la Phenian. Echipa medicală era condusă de profesorul doctor Ioan Turai, „chirurg eminent și directorul de studii al Institutului Medico-Farmaceutic”²⁴ și a fost compusă din 5 chirurgi, 1 medic radiolog, 1 bacteriolog medic de laborator, 1 medic internist, 1 medic pediatru, 1 farmacist asistat de 1 studentă farmacistă în anul V, 1 studentă medicinistă în anul IV și 11 surori medicale²⁵. În iulie–august 1951, echipa era semnalată într-un raport diplomatic polonez ca „un spital bine echipat pentru 3 800 paturi care este bine aprovizionat cu medicamente și condus exclusiv de medici români”²⁶.

Prima misiune diplomatică românească rezidentă în Coreea de Nord era constituită din ambasadorul Pavel Babuci și din consilierul Radu Comșa²⁷. Ajunși la 14 aprilie 1951 în

¹⁸ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 18/1950, p. 2. Banii vor fi transferați în contul special deschis la *Gosbank* la 31 decembrie 1950 (Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 222, anexa documentară, documentul 7).

¹⁹ ANIC, CC al PCR, s. Administrativ-Politică, d. 31/1950, p. 8–9.

²⁰ Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 71–72. Întoarsă în țară, delegația a fost trimisă în turneu prin diferite județe, cu scopul de a împărtăși din experiența vizitei în Coreea și de a stimula campaniile de strângere a ajutoarelor.

²¹ *Ibidem*, p. 86–87.

²² *Ibidem*, p. 72.

²³ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 2/1951, p. 35–36. Pentru petrecerea concediului de odihnă în România în anul 1951 au fost planificați 10 oficiali nord-coreeni.

²⁴ ANIC, CC al PCR, s. Administrativ-Politică, d. 31/1950, p. 1.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Margaret K. Gnoinska, *Poland and the Cold War in East and Southeast Asia 1949–1965*, lucrare de doctorat susținută la Columbian College of Arts and Sciences al George Washington University, 2010, p. 82.

²⁷ AMAE, Problema 613/1951, d. 11 („Cheltuieli ale ambasadei României în R.P.D. Coreeană și ale misiunii Crucii Roșii), p. 2.

capitala nord-coreeană, cei doi diplomați români și-au prezentat scrisorile de acreditare președintelui prezidiului Adunării Populare, Kim Du Bon, la 18 aprilie, într-un cadru ceremonial, cu gardă de onoare și intonarea imnurilor celor două state²⁸. Condițiile în care cei doi diplomați români și-au început activitatea au fost dintre cele mai grele: bombardați și mitraliați în continuu de aviația americană, încartiruiți „într-o mică căsuță în formă de baracă”²⁹, într-o vale, la 8 km de capitala nord-coreeană și la 2–3 km de ambasadele sovietică și chineză, lipsiți de un adăpost antiaerian, obligați să-și transporte apa potabilă de la distanțe mari și să consume exclusiv hrană conservată, aceștia au dedicat primele trei luni ale activității lor în Coreea realizării vizitelor protocolare obligatorii, la diverse instituții coreene și la cele două ambasade care rămăseseră lângă Phenian³⁰. În acest sens, ambasadorul Pavel Babuci telegrafia, la 1 iunie 1951, la București:

[...] la 1 iunie teritoriul nostru a fost puternic bombardat. Au fost și victime. Casa noastră a fost ciuruită de schije mari. Eu am fost ușor atins la frunte. Rugăm trimiteti încă doi tovarăși ca ajutori [...]. În situația noastră în doi nu avem nici o posibilitate de mișcare. Dacă unul dintre noi ar păți ceva mai serios, al doilea devine imobilizabil³¹.

De altminteri, cu o lună înainte, la 8 mai 1951, mai scrisese un raport detaliat, înaintat centralei, despre situația survenită cu patru zile mai devreme, când

[...] patru avioane au apărut pe neașteptate coborând în picaj asupra casei noastre. Abia am avut timp să mă arunc lângă o grămadă de piatră din fața casei. Au mitraliat puternic, cele mai multe gloanțe au nimerit în piatră, pe drumul de alături și o parte au găurit casa. Numai trei gloanțe au lovit pământul cam la o palmă de mine. Am scăpat teafăr, cu câteva zgârieturi și cu marginea călcâiului pantofului puțin spartă de un glonte³².

La aceste circumstanțe se adăugau izolarea și lipsa unui sprijin consistent din partea autorităților coreene. În afara ambasadelor sovietică și chineză (având efectivul complet de diplomați, acoperind toată gama activităților diplomatice și având asigurate linii logistice direct din teritoriul propriu), doar mica ambasadă română mai rămăsese lângă capitala nord-coreeană în condițiile menționate mai sus. Celelalte misiuni diplomatice s-au retras „după evacuarea Phenianului în China, iar ulterior s-au reînstatat la Mampo în nordul Coreei la granița chineză, stând acolo până la sfârșitul lunii iunie a.c. [1951]. Ulterior au fost aduși înapoi, instalându-se la cca 30 km de Phenian. [...] În general ei și-au organizat șederea aici în așa fel ca nimeni să nu stea mai mult de 2–3 luni”³³. „Izolarea în care trăim este și ea greu de suportat un timp mai îndelungat” – continua să reliefeze ambasadorul Babuci în cel de-al doilea raport înaintat centralei la 13 august 1951:

Trec zile întregi fără a putea schimba o vorbă cu o a treia persoană. Suntem ruși de evenimente din lume ne având nici o sursă de informare în afară de știrile de pe front pe care ni le dau din când în când tov. sovietici. Când a trebuit să plece tov. Comșa la Peking, ambasadorul sovietic mi-a spus să nu-l las să plece pentru a nu rămâne singur. Totuși, pentru că

²⁸ AMAE, Problema 20/1951, d. 5, p. 1.

²⁹ *Ibidem*, p. 4.

³⁰ *Ibidem*, p. 7.

³¹ AMAE, Telegrama Coreea, aprilie–iunie 1951, p. 11.

³² AMAE, Problema 20/1951, d. 5, p. 4–5.

³³ *Ibidem*, p. 10.

nu mai aveam nici o altă posibilitate [s.n.], nici bani, nici alimente, a trebuit să riscăm orice. Dacă ar fi fost cu noi încă cel puțin un tovarăș sau doi am fi putut și noi să ne organizăm o viață mai omenească. [...] Aici nu se poate asigura decât pâinea mai mult sau mai puțin regulat. Se mai pot găsi și unele conserve, dar pe care noi nu le mai putem mânca³⁴.

Diplomații români sufereau și din cauza dezorganizării produse de război asupra capacității autorităților coreene de a-i ajuta:

Locuim într-o baracă despărțită prin placaj în opt boxe. La început, coreenii ne-au dat numai o jumătate din baracă. A doua jumătate au refuzat să ne-o dea deși era goală. Numai după aproape o lună și mai multe insistențe în care a trebuit să le arătăm că și așa nu putem asigura securitatea materialului nostru, dar încă să stăm cu alții împreună fără perete despărțitor, ne-au cedat și a doua jumătate din baracă. *Astăzi baraca este fără geamuri, cu acoperișul și ușile distruse de schije și de ploile torențiale. În timpul ploilor torențiale apa curge în baracă ca și afară. În ultima vreme suntem și fără adăpost. Când au început ploile la sfârșitul lui iulie, adăpostul a fost în întregime inundat. Sunt aproape trei luni de când ne găsim în această situație care ar putea fi remediată, dar MAE n-a luat măsurile necesare în acest sens cu toate insistențele noastre* [s.n.]. În situația actuală, când avioanele apar deasupra noastră, nu avem nici unde ne adăposti. Dacă le auzim din timp, atunci ne putem duce la tovarășii sovietici în zemliancă. Atunci când nu le auzim, ceea ce este cazul mult mai des în special la avioanele reactive, stăm și așteptăm care ne va fi soarta. Aflându-ne aproape de Phenian, cu depozitele chineze în jur, avioanele vin foarte des în regiunea asta, zboară la înălțimi foarte mică și aruncă la întâmplare bombe și napalm. [...] Tovarășii coreeni nu ne dau nici un sprijin. Este adevărat că de multe ori nu pot să ne sprijine, neavând posibilități. Dar sunt și multe cazuri când pot să ne ajute și nu o fac, iar uneori o fac numai de formă pentru a scăpa de obligații. Majoritatea problemelor mici, care s-ar putea rezolva de cadrele MAE, nu se pot rezolva decât prin intervenții la conducere. [...] Pentru a schimba banii chinezești în bani coreeni a trebuit să pun problema până la Pak Hen Ien și Kim Ir Sen. Celelalte misiuni ale democrațiilor populare, nereușind să se lege cu conducerea [fiind dispuse departe de capitala nord-coreeană – n.n.] nu au reușit să schimbe bani nici până în prezent³⁵.

Prima întâlnire dintre diplomații români și liderul nord-coreean Kim Il Sung a avut loc în Phenian, în dimineața zilei de 1 mai 1951, la prezidiul manifestației publice dedicate Zilei Muncii. În afară de reprezentanții ambasadelor sovietică și chineză, singurii diplomați prezenți la această sărbătoare au fost cei români, cei ai celorlalte țări din blocul răsăritean fiind, după cum am mai menționat, refugiați în China sau în nordul extrem al peninsulei coreene, adică rupți de dinamica politică a capitalei. În seara aceleiași zile, ambasada sovietică a organizat o „masă intimă” la care s-a participat în aceeași formație, ca la o manifestație publică³⁶. Cu toate că nu dispunem de nicio relatare a vreunei discuții dintre diplomații români și Kim Il Sung, la 1 mai 1951, ambasadorul P. Babuci a telegrafiat la București conținutul convorbirii avute cu liderul nord-coreean la 7 iulie 1951, în cea dintâi audiență în care fusese primit de către acesta din urmă în calitate de ambasador. Liderul de la Phenian a exprimat dorința ca muncitorii coreeni, a căror plecare la odihnă în România fusese aprobată cu câteva zile înaintea audienței – „cu foarte mare greutate și numai după ce li s-a comunicat că noi vom cumpăra biletele”³⁷ –, să viziteze și uzine românești; mai adăuga că partea coreeană

³⁴ *Ibidem*, p. 12.

³⁵ *Ibidem*, p. 11.

³⁶ *Ibidem*, p. 2–3.

³⁷ AMAE, Telegrama Coreea, aprilie–iunie 1951, p. 31.

intenționează să invite pentru data de 15 august 1951 o delegație românească. Liderul de la Phenian a mai opinat cu această ocazie că „armistițiul se va încheia în câteva zile dacă americanii acceptă condițiunile formulate de R.P.D. Coreeană”³⁸.

În a doua parte a anului 1951, în activitatea diplomaților români accentul s-a mutat de pe realizarea vizitelor protocolare pe desfășurarea de acțiuni propagandistice, de promovare a României în spațiul public din capitala nord-coreeană. După o pauză în activitate, survenită în luna iunie, când „nu am fost nicăieri și nici nu am mai primit vreo vizită”³⁹, trimișii români transmiteau la București că

[...] fiecare dintre noi se întreabă ce vom face de acum înainte. Fiecare misiune ajunge la concluzia că a dat fiind situația creată aici, munca importantă nu se poate duce și că prezența în condițiunile actuale a diplomaților străini în Coreea are mai mult o semnificație politică și morală⁴⁰.

În acest climat, ambasada română a stabilit, în perioada de referință, o relație consistentă cu presa nord-coreeană. Numai între septembrie și noiembrie 1951, ziarele din Phenian publicau 15 articole despre România – cea mai robustă prezență dintre toate țările democrat-populare cu excepția Chinei. Totodată, s-a organizat o gală de filme românești la 31 septembrie și s-a deschis prima expoziție românească stradală de caricaturi pe artera principală din Phenian la 17 octombrie. Trebuie menționat și faptul că, în toamna anului 1951, Ministerul Propagandei de la Phenian a început să traducă, din proprie inițiativă, romanul *Mitrea Cocor* de Mihail Sadoveanu⁴¹.

Încununarea acestui prim an de activitate diplomatică bilaterală a survenit în ultima săptămână a lunii decembrie 1951, prin desemnarea de către Adunarea Populară Supremă a Coreei de Nord a întâiului ambasador rezident în RPR, în persoana activistului comunist Ko Bon Ghi – care va ajunge în România în primul trimestru al anului 1952⁴², precum și prin acordarea unei noi audiențe ambasadorului Pavel Babuci de către Kim Il Sung. Cu această ocazie, ambasadorul român a remis liderului de la Phenian scrisoarea prin care RPR își asuma găzduirea, creșterea și educarea a 500 de copii coreeni, descria campania desfășurată în România pentru ajutorarea Coreei de Nord și oferea câteva cadouri aduse din țară. În replică, Kim Il Sung „a vorbit despre contradicțiile dintre Statele Unite ale Americii și Anglia, despre moralul scăzut al trupelor imperialiste și despre pierderea superiorității tehnice și că, în prezent, americanii nu au supremație absolută nici în aer”⁴³.

Relațiile economice bilaterale au fost deschise în cursul anului 1951 de prima cerere de ajutor economic (sub formă de credit) adresată României, de guvernul de la Phenian, la 18 octombrie, când ministrul de Externe coreean a convocat reprezentanții țărilor „democrat-populare” și le-a comunicat că „războiul coreean va fi un război lung și, pentru a învinge, poporul coreean are nevoie de sprijinul țărilor prietene”⁴⁴. Din partea României, guvernul coreean a solicitat pentru anul 1952: 300 de tone de vopseluri

³⁸ *Ibidem*, p. 41.

³⁹ AMAE, Problema 20/1951, d. 5, p. 8.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 9.

⁴¹ AMAE, Problema 217/1951, d. 8, p. 140. Campania de presă a fost ordonată ambasadei, simultan cu trimiterea de materiale informative și culturale românești, de către MAE român la 26 iulie 1951, cu scopul de a celebra la 23 august 1951 „7 ani de la eliberarea țării noastre de către glorioasa armată sovietică” (*ibidem*, p. 94).

⁴² AMAE, Problema 10/1952, d. 12, p. 1–7.

⁴³ AMAE, Telegrama Coreea 1952, p. 1.

⁴⁴ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 18/1951, p. 7.

tipografice, 1 000 de tone de hârtie de ziar, 200 de tone de carton, 2 000 km de țesături de bumbac, 5 000 de tone de hidrocarburi și 300 de tone de zahăr⁴⁵. Ca formulă de oficializare a acestor prime schimburi economice se propunea, de către ministrul român al Comerțului Exterior, Alexandru Bârlădeanu, doar remiterea unei scrisori din partea guvernului român, „în același mod ca și al celorlalte țări de democrație populară”⁴⁶, în care să se indice, într-adevăr, că se trimit respectivele mărfuri în mod oficial de către cabinetul de la București. În acest prim an de relații economice româno-coreene, partea română a expediat în statul est-asiatic 50 de vagoane de bunuri⁴⁷, oferind un ajutor în mărfuri cifrat la 4 milioane de ruble⁴⁸.

Tot în registrul ajutorului oferit de România, o nouă colecție națională destinată sprijinirii cauzei nord-coreene a fost organizată în toamna lui 1951, între 21 octombrie și 18 noiembrie, având ca scop strângerea de obiecte călduroase și alimente neperisabile. În urma acesteia s-au obținut peste 600 000 de obiecte de îmbrăcăminte și peste 1 600 de tone de alimente⁴⁹ și s-a decis crearea, la 23 noiembrie, a unui organism național dedicat centralizării ajutorului destinat Coreei „democrat-populare” numit *Comitetul pentru Ajutorarea Poporului Coreean*. Conducătorul profesorul I. Gh. Lupu, Liuba Chișinevski și Ileana Răceanu, printre membrii acestuia aflându-se personalități marcante ale culturii române precum actrița Lucia Sturza Bulandra⁵⁰, Comitetul avea să-și înceapă activitatea prin pregătirea aducerii în România a primilor 500 de copii coreeni, cu scopul de a fi feriți de ororile războiului. Invitația, făcută la 23 noiembrie 1951, în chiar prima zi de funcționare a Comitetului, printr-o scrisoare adresată de I. Gh. Lupu organizației de masă nord-coreene Frontul Unit Democrat Patriotic Coreean, cerea acordul pentru „ca un număr de 500 de copii coreeni, în special orfani, să fie găzduiți în țara noastră pentru a se putea bucura în pace de îngrijirea părintească a poporului nostru până în momentul când se vor putea întoarce în Coreea”⁵¹. Ultima acțiune semnificativă pe tărâmul relațiilor bilaterale din 1951 a fost plecarea, la jumătatea lunii decembrie, a celei de-a doua echipe sanitare române pe frontul coreean. Aceasta, condusă de medicul Csizer Zoltan, va fi plasată sub autoritatea Spitalului 39 al Armatei Populare Coreene (în 1953, acest spital va deveni Spitalul Militar Central al Armatei Populare Coreene)⁵² și va reveni în țară după un serviciu de douăsprezece luni⁵³.

Anul următor a adus consolidarea relațiilor româno-coreene prin lărgirea paletelor de interacțiuni bilaterale și prin amplificarea în continuare a celor existente. Prima consultație teoretică cerută de autoritățile de la Phenian guvernului român a avut loc la 15 septembrie 1952 și viza înțelegerea mecanismelor aprovizionării de stat. Guvernul nord-coreean transmitea, cu această ocazie, întrebări punctuale la București⁵⁴. Acestea se legau de

⁴⁵ *Ibidem*, p. 5.

⁴⁶ ANIC, Colecția Consiliului de Miniștri, d. 68/1952, p. 3.

⁴⁷ Avram Asenov Agov, *North Korea in the Socialist World: Integration and Divergence, 1945–1970. The Crossroads of politics and economics*, teză de doctorat susținută la Faculty of Graduate Studies a The University of British Columbia, 2010, p. 122.

⁴⁸ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 2.

⁴⁹ Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 88, 90.

⁵⁰ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 18/1951, p. 3.

⁵¹ *Ibidem*, p. 4.

⁵² Idem, d. 51/1956, p. 7.

⁵³ Raport de activitate al Echipei Sanitare Române din Coreea, echipa a doua, decembrie 1951 – decembrie 1952, în Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 295.

⁵⁴ „Ce instituție se ocupă cu strângerea impozitului în natură?; Când este necesară strângerea cerealelor în afară de impozitul în natură, ce instituție se ocupă cu aceste probleme: Instituția Aprovizionării de Stat sau

nevoia de a reorganiza puterea de stat în teritoriul nord-coreean „eliberat” de sub ocupația americană, cu scopul de a consolida spatele frontului, de a reinstaura disciplina financiară în țară și de a relansa producția⁵⁵. Trebuie menționat că, până la data de 3 februarie 1953, nu se pusese la dispoziția părții coreene materialele cerute în acest sens⁵⁶, iar la jumătatea lunii august 1952, autoritățile de la Phenian solicită informații sistematice de la București și pe subiectul organizării sindicatelor și a istoriei mișcării sindicale din România⁵⁷. În sfera colaborării medicale, spectrul războiului bacteriologic aflat asupra Coreei⁵⁸ a adus decizia promptă a conducerii politice de la București, luată la 14 martie 1952, de a expedia o echipă anti-epidemică, împreună cu vaccinurile și medicamentele necesare⁵⁹. Numai în acel an, mai mult de 12 tone de medicamente au fost trimise din România în RPDC, în două eșaloane feroviare⁶⁰. În sfera umanitară, pași concreți pentru găzduirea primei serii de copii coreeni (în majoritate orfani) au fost făcuți pe baza deciziei CC al PMR nr. 354 din 8 aprilie 1952, care stabilea formarea unei comisii însărcinate cu punerea la punct a logisticii necesare unor condiții bune de viață pentru aceștia. Cele două colonii create la Târgoviște și la Siret vor începe să fie populate în prima parte a lunii octombrie 1952, în intervalul 2–5 octombrie primii 93 de elevi coreeni dintr-un total estimat de 1 500 fiind transferați prin Moscova către București⁶¹.

Cooperația de Consum?; Pe ce bază se fac selecționările culturilor agricole achiziționate de instituțiile abilitate?; Instituția Aprovizionării de Stat are organizațiile sale inițiale la sate, cum are cooperația de consum sau în cele regionale sau raionale au Sfaturile Populare organizația lor?; Ce instituție se ocupă cu contingentarea pieilor de toate categoriile? [...] Câte procente are prețul de stat de contingentare la o piele de vacă socotind la prețul unei vaci vii?; Ce instituție îi aprovizionează pe țărani cu utilaj agricol și cu medicamente?; Dacă statul nu achită în numerar pentru stocajul produselor agricole, se face schimb de mărfuri? Dacă se face schimb de mărfuri în ce ordine se fac lucrurile? De ce statul nu achită în numerar?; Sistemul de depozitare al produselor stocate de stat?; Sistemul aprovizionării de stat de la GAC-uri și de la țărani individuali?” (AMAE, Problema 212/1952, d. 16, p. 36, 37, 44).

⁵⁵ După ce, la 26 septembrie 1951 (ca urmare a stabilizării permanente a frontului la 14 iunie 1951), ministrul nord-coreean de Externe comunica corpului diplomatic de la Phenian: „[...] guvernul RPDC consideră că problema cea mai importantă din spatele frontului o constituie muncile agricole și strângerea impozitului în natură de la țărani”, la 2 februarie 1952 are loc plenara CC al PMC, în cadrul căreia Kim Il Sung cere întărirea și disciplinarea organelor locale ale puterii de stat cu scopul de a accelera producția și de a consolida situația bugetară a țării, „întrucât timp de 19 luni noi n-am putut să ne ocupăm de construcția pașnică, veniturile s-au redus considerabil, iar în prezent activitatea comitetelor populare se află la un nivel foarte redus” (AMAE, Problema 200/1952, d. 14, p. 32–62).

⁵⁶ AMAE, Problema 20/1953, d. 25, p. 1, 4.

⁵⁷ AMAE, Problema 217/1952, d. 20.

⁵⁸ „Recent, americanii au utilizat arme bacteriologice. Ei lansează în mod masat muște, fânțari, furnici, șoareci infectate cu holeră, tifos și ciumă. De asemenea aruncă insecte care dăunează plantelor, cum ar fi gândacul nostru de cartof din Polonia. Guvernul RPDC a luat măsurile preventive adecvate. Au dezinfectat zonele în care au fost lansate insecte prin mobilizarea întregului Partid, a Uniunii Femeilor Democratice, a Uniunii Tineretului Democrat, a Ministerului Securității Publice, a serviciilor sanitare militare și civile. Ajutor consolidat sosește din străinătate. O echipă sanitară de 2 000 de oameni vine din R.P. Chineză, bacteriologi au sosit din Uniunea Sovietică, iar bacteriologii maghiari sunt pe drum. Acum câteva zile am vorbit cu ministrul adjunct al Afacerilor Străine Ri Jong-geun [Ri Jong Gun – n.n.] [...], care mi-a spus că țara nu este amenințată de vreo epidemie și că situația este sub control. Există destui bacteriologi pentru moment, însă sunt necesare vaccinuri împotriva în special a tifosului și a holerei [s.n.]” (13 martie 1952, Raport polonez despre situația din Coreea și negocierile de armistițiu, Wilson Center Digital Archive, la adresa de internet <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114934>).

⁵⁹ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 1/1952, p. 15.

⁶⁰ Radu Tudorancea, *Războiul din Coreea și chestiunea ajutorului frățesc*, în „Studii și Materiale de Istorie Contemporană”, 2/2003, p. 220.

⁶¹ Radu Tudorancea, *Ipostazele „ajutorului frățesc”. RPR și războiul din Coreea (1950–1953)*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2014, p. 99–100. Din chiar relatarea ministrului nord-coreean al Afacerilor Externe, Pak Hen En, România a primit în 1952: 100 de studenți, 100 de elevi și 1 500 de copii nord-coreeni, cei mai

La registrele deja active ale colaborării româno-coreene s-a adăugat, în anul 1952, cel al relațiilor științifice. În anticiparea creării Academiei de Științe a RPDC, deschisă la 1 decembrie 1952, Academia RPR a luat act și a expediat, la 6 septembrie, lista manifestațiilor științifice din acel an, invitând și unul sau doi cercetători nord-coreeni. În același timp, s-a inițiat de către MAE român și o campanie de strângere de ajutoare pentru tânăra academie coreeană sub formă de echipament și substanțe necesare cercetării științifice⁶². De asemenea, în anul școlar 1952–1953 a avut loc și primirea, în universitățile românești, a celui dintâi lot de studenți coreeni, o sută la număr⁶³. Încă de la 18 februarie, guvernul nord-coreean notifica intenția de a trimite studenți în România și solicita informații despre „ce școli superioare și facultăți există” în RPR⁶⁴. Iar autoritățile române informau eșaloanele superioare că în restul țărilor de democrație populară se primeau în acel an câte 20 de studenți coreeni. Este semnificativ că una dintre fațetele timpurii ale cooperării militare româno-nord-coreene s-a manifestat în sfera învățământului superior, la finele lunii octombrie 1953 ambasada coreeană din București cerând ca cei 11 studenți coreeni de la Facultatea de Construcții Navale din Galați să fie mutați la secția militară a șantierului naval din același oraș. Ambasadorul menționa că „acești studenți sunt absolvenți ai unor școli superioare coreene de acest gen, unii sunt ofițeri de marină și că ar fi de mare ajutor ca ei să continue în specialitatea lor”, adăugând că „guvernul coreean ar fi foarte recunoscător dacă s-ar putea realiza favorabil această rugămintă”. Se continuă informând că între studenții care vor veni în România vor mai fi unii, prezentați la momentul ajungerii lor, pentru care va fi necesară repartizarea la specialitatea „construcții navale militare”⁶⁵. Acordul autorităților române în această speță a venit la 21 noiembrie 1953⁶⁶.

Relațiile economice româno-coreene s-au dezvoltat, la rândul lor, în cursul anului 1952, ajutorul în mărfuri oferit statului asiatic ridicându-se la 12 milioane de ruble față de cele 4 milioane acordate în 1951⁶⁷. S-a menținut caracterul nereglementat al acestor livrări, partenerul coreean transmițând, la 22 noiembrie 1952, că:

[...] industria și mijloacele de transport din Coreea sunt în mare parte distruse. De aceea guvernul coreean nu este în stare să propună astăzi Țărilor Prietene acorduri de schimburi de mărfuri. [...] Guvernul coreean crede că este bine dacă Țările Prietene vor alege în viitor, așa cum au făcut-o în trecut, ele însele formele sub care doresc să ajute Coreea⁶⁸.

În aceste condiții, în 1952, România a expediat în Coreea, după relatarea ministrului de Externe Pak Hen En: „manufactură, hârtie de tipar, *bocanci pentru armată* [s.n.], încălțăminte, alimente, medicamente, instrumente medicale și altele”. Oficialul

mulți refugiați coreeni dintre țările de „democrație-populară” cu excepția Chinei, care primise 30 000 de orfani (AMAE, Problema 200/1952, d. 14, p. 74–76). Elevii coreeni au fost repartizați astfel: 28 la școala tehnică medie minieră, 29 la școala tehnică medie textilă, 8 la școala tehnică medie forestieră, 4 la școala tehnică medie alimentară și 25 la școala tehnică medie agricolă (AMAE, Telegrama 1952 Coreea, p. 122).

⁶² Arhiva Academiei Române, Relații Externe, d. B-3/1952, vol. I, p. 348 și vol. II, p. 403–430.

⁶³ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 11.

⁶⁴ AMAE, Problema 217/1952, d. 20, p. 6, 58.

⁶⁵ AMAE, Problema 20/1953, d. 25, p. 85.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 92. Eforturile noastre de a obține mai multe date cu privire la colaborarea militară româno-coreeană din timpul războiului peninsular au ajuns într-un punct mort după ce Arhivele Militare Naționale Române ne-au îndrumat către Direcția Generală de Informații pentru Apărare, aceasta negând, prin adresa nr. T6 din 19 februarie 2020, că ar deține informații sau documente pe această temă.

⁶⁷ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 5.

⁶⁸ AMAE, Telegrama 1953 Coreea, p. 99.

nord-coreean mai transmitea cu aceeași ocazie că „au fost primite, de asemenea mari cantități de produse petroliere. Și în acest domeniu, Guvernul R.P. Române a venit în ajutorul RPDC, trimițând aceste produse în butoaie, așa încât au putut fi evitate greutățile de depozitare care ar fi fost cauzate altfel”⁶⁹.

Și în acest an, la fel ca în 1951, eforturile membrilor ambasadei și ai celei de-a doua echipe medicale române aflate în Coreea au continuat să reprezinte elementul de bază al consolidării relațiilor bilaterale. Dacă la 28 octombrie teritoriul pe care se aflau ambasadele sovietică, chineză și română a fost bombardat de către aviația americană timp de trei ore, în opt valuri succesive, lucru care a dus la distrugerea parțială a barăcilor misiunii noastre, diplomații români rămânând „fără locuințe”, precum și fără singurul mijloc de transport, un autoturism „Pobeda”⁷⁰, în plin sezon ploios, echipa medicală română se confrunta cu o situație mai grea din cauza apropierii mai mari de câmpul tactic și a complexității sporite a sarcinilor de îndeplinit. Încă de la 9 septembrie, se cerea telegrafic trimiterea din România a „5 barăci cu o capacitate până la maximum 300 de persoane”⁷¹, pentru că bordeiele folosite pe timpul verii se dărmaseră sau se inundaseră, iar bolnavii și personalul român locuiau în case particulare precum și „într-un cort amenajat în vârful unui deal”, dormind pe jos⁷². Această situație presupunea ca

[...] de fiecare dată când apar avioane dușmane toată lumea fuge pe deal. Bolnavii mai grav sunt și ei transportați în grabă... pe târgi, spre coasta dealurilor. Noaptea când se fuge prin întuneric se întâmplă și accidente. Dacă ar exista barăcile, ele ar putea fi amenajate imediat chiar sub o coastă de deal. Aceasta ar da o siguranță mai mare împotriva avioanelor și totodată ar da liniște necesară pentru munca personalului sanitar și posibilitatea de îngrijire mai bună și de odihnă pentru bolnavi⁷³.

Cu toate că, între 1952 și 1954, s-au expedit din România 12 barăci prefabricate⁷⁴, sensibilizat de situația precară a echipei sanitare române și de contribuția majoră pe care aceasta o aducea la cauza nord-coreeană⁷⁵, însuși Kim Il Sung a ordonat comandamen-

⁶⁹ AMAE, Problema 200/1952, d. 14, p. 76. Guvernul nord-coreean a mai solicitat României, la finele anului 1952, dotarea și utilizarea completă a două laboratoare uzinale (chimie, rezistența materialelor și metalurgie) aferente Fabricii nr. 65, care fabrica armament individual de infanterie după licență sovietică, muniții și aruncătoare de bombe, și fabricii de la Hicion, care producea piese de schimb pentru autocamioane și strunguri. Aceste două întreprinderi constituiau baza viitoarei industrii constructoare de mașini nord-coreene (vezi AMAE, Problema 210/1952, d. 19, p. 31). Guvernul român a refuzat aceste solicitări din cauza faptului că România nu producea instrumentar de laborator atât de complex, recomandând, în același timp, cabinetului de la Phenian să se îndrepte spre țările de „democrație-populară” care fabricau gama respectivă utilaje (AMAE, Telegrama 1953 Coreea, p. 22–23).

⁷⁰ AMAE, Telegrama 1952 Coreea, p. 66. „Pe o suprafață de circa 400 metri lungime și 50 metri lățime s-au aruncat 80 de tone de bombe. Numărul lor a fost de peste 350 de bombe. Din această cifră, circa 80% s-au aruncat asupra teritoriului ocupat de ambasada sovietică. Toate actele ambasadei noastre au fost salvate, de asemenea și obiectele principale” (*ibidem*, p. 70).

⁷¹ *Ibidem*, p. 97.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 6. „Prin instalarea barăcilor, spitalul își mărește capacitatea până la 1 100 paturi, iar prin înzestrarea lui cu aparat și instrumentar modern se creează condiții mai bune de tratament, diagnostic și cazare [...], fapt care s-a oglindit și în aprecierea guvernului și a comandamentului sanitar al armatei” (*ibidem*).

⁷⁵ „În afară de activitatea profesională, personalul echipelor noastre s-a ocupat de ridicarea nivelului profesional al tovarășilor coreeni, de formarea de noi cadre de specialiști coreeni. De asemenea, organizează cursuri de perfecționare pentru felceri, surori și medici coreeni, seminarii și demonstrații practice, patronează medical o fabrică de textile, dă ajutor de specialitate spitalului de boli contagioase din Phenian, organizează

tului sanitar al Armatei Populare Coreene trimiterea unei unități de geniu-construcții (160 de pionieri și 10 meșteri) pentru realizarea a trei clădiri din cărămidă, a două adăposturi pentru bolnavi și a unui tunel de evacuare lung de 70 de metri, care să deservască spitalul românesc, lucrări care nu vor fi gata decât spre finele anului 1952⁷⁶.

Condițiile deosebit de dificile, precum și prelungirea pe perioadă nedeterminată a șederii personalului sanitar român în condiții de război⁷⁷ au făcut ca „atmosfera în sânul echipei noastre sanitare din Coreea să fie foarte grea”, după cum transmitea la București un nou raport al ambasadei din 23 octombrie 1952⁷⁸.

Această atmosferă – continua raportul – a început să-și facă loc în echipă după plecarea în țară a celor îmbolnăviți⁷⁹, dar mai ales de când împrejurările și însuși spitalul a suferit mai multe bombardamente masive. Echipa întreagă cere insistent de mai multe zile să plece în țară [...]. Unii dintre membrii echipei și-au pierdut răbdarea așteptării și au ieșiri nervoase, expresiuni și atitudini nesocotite. Doctorul Corlățeanu, dispens, se pare că nu mai are mult până la îmbolnăvirea gravă de nervi [...].

În virtutea acestor evoluții-limită, ambasada propunea centralei diplomatice:

[...] dat fiind că în prezent în spital sunt foarte puțini bolnavi, dat fiind atmosfera din sânul echipei medicale, majoritatea membrilor echipei să fie imediat trimiși în țară, urmând să rămână aici, până la sosirea echipei viitoare, numai 3–4 medici⁸⁰.

Al șaselea an al relațiilor româno-coreene a fost deschis prin aprobarea unui nou credit românesc, în valoare de 15,5 milioane de ruble. Guvernul român a comunicat în acest sens, la 2 februarie 1953, ambasadei de la Phenian, lista produselor puse la dispoziția RPDC în anul 1953 pe baza acestui credit, produse dintre care se remarcă valoric și cantitativ cele 500 de tone de țigarete, în valoare de 3 750 000 ruble, 600 tone săpun de rufe în valoare de 2 142 000 ruble, precum și cele 140 000 perechi de încălțăminte pentru femei și copii în valoare de peste 5 200 000 ruble⁸¹. Numărul de copii și studenți coreeni primiți în România în 1953 a fost comunicat cabinetului de la Phenian la 25 martie 1953 și consta din 30 de elevi, 100 de studenți și 220 de orfani cu vârste cuprinse între 12 și 17 ani⁸², numărul copiilor coreeni din România ajungând la începutul anului școlar 1953/1954 la 1 848, după ce, în mai 1952, sosiseră primii 500⁸³.

un cor și o echipă artistică [...]. Pe linia de cercetări științifice, studiază problema distomozelor pulmonare, a influenței mediului asupra tensiunii arteriale, referind despre aceste probleme la conferința de medicină internă organizată de comandamentul sanitar al armatei” (*ibidem*).

⁷⁶ Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 132, 294–310; AMAE, Telegrama 1952 Coreea, p. 28.

⁷⁷ Cea de-a doua echipă medicală română ajunsese în Coreea în decembrie 1951 și trebuia să rămână în teatrul de acțiuni militare din Extremul Orient timp de șase luni. În realitate, stagiul echipei a fost prelungit până în decembrie 1952 (AMAE, Telegrama 1952 Coreea, p. 28; Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 294–310, anexa documentară, documentul nr. 39 – facsimilul parțial al raportului de activitate al celei de-a doua echipe sanitare române, decembrie 1951 – decembrie 1952, aflat în arhiva Crucii Roșii din România).

⁷⁸ AMAE, Telegrama 1952 Coreea, p. 28.

⁷⁹ În vara anului 1952, patru dintre membrii echipei sanitare s-au îmbolnăvit de tuberculoză pulmonară din cauza „mizeriei din locuințe, climatului de vară neobișnuit, stării nervoase și alimentației unilaterale”. Mai mult, majoritatea membrilor echipei slăbiseră în primele șase luni ale anului 1952 între 10 și 20 kg. Vezi Radu Tudorancea, *op. cit.*, p. 299.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ AMAE, Telegrama Coreea 1953, p. 25–26.

⁸² AMAE, Problema 20, d. 24/1953, p. 16.

⁸³ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 9. Incidente majore au apărut la începutul lunii ianuarie 1953: îmbolnăvirea gravă a 100 de copii coreeni din cauza viermilor intestinali specifici, extrem

Moartea lui Stalin și semnarea armistițiului de la Panmunjon la 19 iulie 1953 a deschis o nouă etapă în istoria statului nord-coreean și, implicit, a relațiilor dintre acesta și România⁸⁴. Încă de la 2 noiembrie 1952, ministrul coreean al Industriei Grele și consilierul său sovietic comunicau trimisului extraordinar maghiar la Phenian că Moscova avea să construiască fabrici în RPDC pentru a resuscita producția industrială și că „țările de democrație populară trebuie să participe la reconstrucția R.P.D. Coreene”⁸⁵. Consecința imediată a acestor evoluții a fost înființarea Ministerului nord-coreean al Comerțului Exterior la finele anului 1952 (schimburile economice limitate valoric și cantitativ pe care Coreea Populară le realiza până la acest moment doar cu China și cu Uniunea Sovietică fiind efectuate prin Ministerul Comerțului Interior de la Phenian⁸⁶) și pregătirea pentru inaugurarea primului Plan trienal de reconstrucție și reabilitare postbelică destinat să pună bazele „construcției socialiste” în partea de nord a Coreei. Vizitele lui Kim Il Sung la Moscova (10–29 septembrie 1953) și la Pekin (12–27 noiembrie 1953) au asigurat un ajutor economic fără precedent în istoria sistemului mondial socialist, Uniunea Sovietică asigurând 1 miliard de ruble pentru intervalul 1954–1957, iar China, echivalentul în yuani al 1,32 miliarde de ruble, precum și 5 000 000 de zile-muncă executate de Corpul Voluntarilor Chinezi pentru reconstrucția RPDC până la retragerea ultimelor eșaloane în 1958⁸⁷. În acest context de reșezare a relațiilor externe nord-coreene, a avut loc semnarea la București, în 23 octombrie 1953, a primului document diplomatic bilateral româno-coreean, *Acordul de ajutor economic și tehnic*, „care prevedea livrări de mărfuri și ajutor tehnic în valoare de 65 milioane de ruble – credit nerambursabil”⁸⁸ și care constituia contribuția guvernului român la refacerea economică a Coreei Populare⁸⁹. În cadrul acestui acord, se stipula trimiterea în RPDC, printre altele, a trei instalații complexe: o fabrică de ciment de 200 000 tone/an, o fabrică de cărămidă și țigle și o fabrică de aspirină; livrarea lor va fi amânată până după 1956, din cauza, pe de o parte, a lipsei de experiență a industriei românești în producerea mașinilor necesare pentru dotarea acestora, multe dintre ele fiind construite pentru prima dată și, pe de altă parte, a capacității limitate a economiei nord-coreene de a absorbi, de a asigura infrastructura necesară implementării tuturor proiectelor industriale care i se propuneau din toate părțile lagărului socialist⁹⁰. Oricum, în contul acestor angajamente, în anii

orientali, pentru care nu exista expertiză în România, problemă care a culminat cu decesul în spital a patru dintre aceștia (AMAE, Problema 20, d. 25/1953, p. 3). Ulterior, în aprilie 1953, s-a primit atât prin filiera sovietică cât și de la Phenian, documentație medicală. O altă problemă a constat în slaba integrare a elevilor coreeni în disciplina școlară, din cauza diferențelor civilizaționale și a vârstei prea mari a copiilor coreeni în raport cu clasele în care erau înscriși în virtutea nivelului lor de cunoștințe. Introducerea, începând cu anul școlar 1953/1954, a unor materii în limba română a dat slabe rezultate până în 1956. Însă, mulți au reușit să finalizeze cursurile și să acceadă în învățământul profesional sau în producție, obținând anumite calificări (ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 9).

⁸⁴ Decizia de a ajunge la armistițiu într-un timp scurt nu a fost luată din cauza morții lui Stalin, ci încă din timpul vieții liderului sovietic, conducerea colectivă instalată la Kremlin în martie 1953 doar accelerând acest proces: „Decizia de a termina războiul a fost luată de Moscova și Beijing încă din 1952, dar a fost accelerată de moartea lui Stalin” (MacDonald și Weathersby, *apud* Balazs Szalontai, *op. cit.*, p. 39).

⁸⁵ *Ibidem*, p. 36.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ Boo-Hak Koo, *Political Economy of Self-Reliance. Juche and Economic Development in North Korea, 1961–1990*, Seul, Research Center for Peace and Reunification of Korea, 1992, p. 60–61.

⁸⁸ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 2.

⁸⁹ *Politica externă a României. Dicționar cronologic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 364.

⁹⁰ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 2–4.

1953, 1954 și 1955 se vor fi livrat bunuri și servicii românești în valoare de cca 40 de milioane de ruble⁹¹, livrările aferente anului 1953 ridicându-se la 15,5 milioane de ruble⁹².

Semnarea armistițiului de la Panmunjon a deschis o altă etapă în activitatea echipelor medicale românești din Coreea. A patra echipă, cea care acționa în momentul încetării ostilităților, a trecut din subordinea comandamentului medical al Armatei Populare Coreene în coordonarea Ministerului Sănătății, primind misiunea de a organiza și dezvolta spitalul regional al regiunii Pyongan-ul de Sud, cu reședința la Nampo⁹³. Inaugurat la 15 august 1954, acesta deservea peste un milion de locuitori cu 410 paturi și 11 secții cu laboratoarele aferente, patru aparate de radiologie și serviciu de fizioterapie după ce, la 1 ianuarie 1954, funcționa cu doar 120 de paturi⁹⁴.

Munca culturală, organizatorică și de informare a fost însă câmpul de lucru în care s-au făcut progresele cele mai mari în relațiile bilaterale ale anului 1953. Încă din prima jumătate a anului, ambasada coreeană din București face diligențe pentru intrarea în legătură directă cu mișcarea obștească de ajutorare a poporului coreean și cu reprezentanții acesteia. Diplomații coreeni solicită o listă nominală a acestora din urmă, pentru decorare, precum și negative cinematografice legate de acțiunile de ajutorare „încă de la începutul lor”, pentru a produce la Phenian un film documentar pe această temă. Tot reprezentanții coreeni fac tatonări pentru traducerea de literatură coreeană în limba română, oferind volumul de poezii *Coreea luptă* al poetului Cio Și Can. La 25 mai 1953, cartea va fi predată Editurii de Stat de către MAE român⁹⁵. Acordul Comitetului Cinematografiei Coreene de a face schimburi de resort cu România, obținut la 7 mai, face ca zece zile mai târziu să sosească la București șapte pelicule din statul asiatic⁹⁶. De asemenea, pe linie radiofonică, lucrurile se pun în mișcare când, în decembrie 1952, atașatul cultural coreean vizitează Radiodifuziunea română, solicitând adâncirea relațiilor⁹⁷. Se stabilește în acest sens un schimb de materiale din două în două luni și informări trimestriale între instituțiile de resort, dar nu exista încă mandatul pentru încheierea vreunui acord⁹⁸. O expoziție de artă plastică coreeană în septembrie, ansamblul de cântece al Armatei Populare Coreene venit de la Moscova în cadrul Festivalului Mondial al Tineretului, în vară, complementul tipic de 35 de muncitori coreeni ajunși la odihnă în România și o livrare de discuri cu muzică populară coreeană către studioul „Sahia”, pentru realizarea filmului documentar *Copiii coreeni în RPR* – indică o dinamizare majoră a interacțiunilor culturale româno-coreene⁹⁹.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Radu Tudorancea, *Războiul din Coreea și chestiunea ajutorului frățesc*, în „Studii și Materiale de Istorie Contemporană”, 2/2003, p. 219.

⁹³ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 7. Partea coreeană a formulat oficial cererea ca echipele sanitare ale țărilor democrat-populare să participe în continuare pe frontul medical din RPDC și după încheierea armistițiului la 13 august 1953 (AMAE, Problema 20, d. 28/1953, p. 115).

⁹⁴ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 7.

⁹⁵ AMAE, Problema 20, d. 24/1953, p. 16, 57. La 2 septembrie 1953, diplomații coreeni propun pentru traducerea în română lucrarea lui Kim Il Sung, *Marele război de eliberare a poporului pentru libertate și independență*, piesa de teatru într-un act *Prieteni de luptă*, lucrările *Noi suntem victimele unei clii de imperialiști*, *Însemnări despre luptele eroice ale partizanilor din raioanele vremelnice ocupate de dușman la nord de paralela 38*, *Documente și materiale care demască pe instigatorii războiului civil din Coreea*, precum și o antologie sovietică de basme coreene apărută la Moscova în același an (AMAE, Problema 20, d. 25/1953, p. 81, 139).

⁹⁶ AMAE, Problema 20, d. 29/1953, p. 30, 47, 49. Coreenii refuză însă semnarea unui contract pentru livrarea de filme din cauza dificultăților pe care le au cu industria cinematografică. Cer ca schimburile să se realizeze în limita posibilităților (*ibidem*, p. 166).

⁹⁷ *Ibidem*, p. 20.

⁹⁸ AMAE, Problema 20, d. 25/1953, p. 16, 26.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 39, 42, 48, 58. În legătură cu participarea coreeană la Festivalul Mondial al Tineretului de la București, în 1953, ambasada raporta, la 2 iulie 1953, că „este de subliniat faptul că, în condiții grele, s-a

Terminarea războiului din peninsulă a readus în prim-plan, pe lângă preocuparea pentru reconstrucție, și lupta liderului de la Phenian pentru acapararea completă a puterii și eliminarea facțiunilor (domestică/sudistă, de Yanan/chineză și sovietică) din cadrul Partidului Muncii. Încă din timpul războiului, lideri ai facțiunii sudiste/domestice, comuniști și oameni de stânga refugiați începând cu 1949 în Nord, din cauza represiei polițienești și care alcătuiau mare parte a intelectualității nord-coreene¹⁰⁰, au fost reprimăți¹⁰¹. La Plenara a cincea a CC al PMC din 15–18 decembrie 1952 s-a început pregătirea campaniei de distrugere a acestei ramuri a comuniștilor coreeni¹⁰², unul dintre motivele care alimenta această dinamică fiind că „sudiștii” făceau opoziție la încercările lui Kim Il Sung, dictate de la Moscova și Pekin, de a încheia armistițiul și militau pentru o luptă angajată, până la capăt, pentru eliberarea părții de sud a țării. Procesul-spectacol de la 3–6 august 1953, în care 12 oficiali „sudiști” au fost judecați pentru înaltă trădare (că nu au fost capabili să pornească, chiar în 1950, o revoltă extinsă în Sud)¹⁰³, precum și Primul Congres al Scriitorilor din 26–27 septembrie 1953 au fost momentele în care facțiunea coreenilor „domestici”, lipsită de sprijin extern, a fost complet nimicită ca forță politică. Membrii facțiunii au fost păstrați în partid și supuși unei campanii de reeducare pentru ani și ani¹⁰⁴.

Ecouri românești ale acestei confruntări apar pentru prima dată la începutul anului 1953, când ambasada română raportează, în prima decadă a lunii aprilie, că

[...] deși până în prezent nu s-a publicat oficial despre scoaterea din conducerea Partidului și din Guvern a unor elemente fracționiste, totuși din informațiile noastre reiese că această problemă continuă să rămână deschisă și că se iau măsuri potrivit situației actuale din Coreea¹⁰⁵.

Centrala diplomatică de la București și-a manifestat interesul pentru evoluția fenomenului, răspunzând că „în legătură cu unele defecțiuni din sânul partidului – în limita posibilităților dvs. de informare – vă rugăm să ne comunicați date asupra acestor chestiuni”¹⁰⁶; pentru ca, la 29 iulie, ambasada să revină „în legătură cu situația din partid și din guvern”, comunicând că

[...] în ultimul timp nu am aflat mai mult. Se crede că va fi un proces. Am mai aflat că fostul ambasador în China ar fi dușman și că cel din Cehoslovacia, care nu s-a mai întors, lucrează în provincie. Oficial, până în prezent nimeni din conducerea partidului și din guvern nu ne-a spus nimic¹⁰⁷.

reușit să se confecționeze costume naționale ale țărilor de democrație populară și să se învețe jocuri naționale ale fiecărei țări. În program figurează și jocuri populare românești bine executate. Programul este bine întocmit și executat la un înalt nivel artistic” (AMAE, Problema 200/1953, d. 31, p. 11).

¹⁰⁰ Balazs Szalontai, *op. cit.*, p. 40, *apud* Robert A. Scalapino, Chong-Sik Lee, *Communism in Korea: The Society*.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 41. Încă din mai 1951, însărcinatul maghiar cu afaceri spunea că membrii de partid din Sud erau tratați aici ca non-membri. Trebuiau să aplice din nou pentru înscriere dacă voiau să redevină membri, chiar dacă persoana respectivă era un fost *guerriller* înregistrat ca atare.

¹⁰² *Ibidem*, p. 37.

¹⁰³ Andrei Lankov, *Crisis in North Korea. The failure of De-Stalinization, 1956*, University of Hawai'i Press, 2005, p. 17.

¹⁰⁴ Balazs Szalontai, *op. cit.*, p. 39–42.

¹⁰⁵ AMAE, Problema 210, d. 33/1953, p. 15.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 18. La 10 decembrie 1953, MAE român atrăgea atenția diplomaților români din Coreea „de a nu se depăși limitele unei informări de principiu și de a nu se angaja sau face propuneri părții coreene” (AMAE, Problema 20, d. 28/1953, p. 120).

¹⁰⁷ AMAE, Problema 20, d. 25/1953, p. 59.

Încă din primul semestru al anului 1953 începe să se observe o preocupare sistematică atât din partea oficiului, cât și a ministerului pentru creșterea calitativă a muncii, aceasta devenind mai raționalizată prin diviziunea nominală a sarcinilor între membrii misiunii¹⁰⁸ și prin sporirea caracterului specializat al dărilor de seamă către centrală. Rapoartele culturale urmau de acum să fie separate de cele de presă, respectându-se astfel indicația Externelor din 21 iulie¹⁰⁹. La 14 mai 1953, MAE dispune ambasadei de la Phenian ca „pentru lărgirea documentației să se întocmească fișe documentare despre RPDC”¹¹⁰, expediind metodologia realizării acestora abia la 4 septembrie¹¹¹. Toate aceste schimbări au fost posibile prin degrevarea celor doi sau trei diplomați de sarcinile gospodărești și administrative, prin trimiterea de la București a unui administrator, abia după încheierea armistițiului¹¹².

Totuși, aceste noi preocupări lasă să se întrevadă nivelul precar al activității de până atunci: de la proasta distribuie a sarcinilor (diplomații pierzându-se în acțiuni secundare, cum ar fi construirea unui atelier auto pentru cele trei autoturisme ale ambasadei)¹¹³ și caracterul dezorganizat al muncii:

Credem însă că activitatea Ambasadei noastre în R.P.D. Coreeană nu se poate rezuma numai la popularizarea țării noastre și la problemele de ordin administrativ, de contabilitate și tehnice. [...] Nu notați nimic în legătură cu vizitele pe care le faceți în această perioadă, [...] în ceea ce privește problema relațiilor, muncă foarte importantă, dvs. nu ați propus nimic. În consecință, credem că în domeniul relațiilor trebuie să vă interesați dacă celelalte ambasade prietene au făcut ceva [...]”¹¹⁴.

la situația logistică dezastruoasă (epuizarea tehnică și imprevizibilitatea automobilelor, lipsa de veselă adecvată condițiilor de pace care să permită organizarea de mese protocolare, precum și epuizarea alimentelor și băuturilor de protocol), la necunoașterea limbii coreene și la dependența traducerilor în și din rusă („Ambasada nu este capabilă să redacteze raportul politic la nivelul actualității pentru că e lipsită de traducător de coreeană-rusă; cel prezent știe foarte slab rusă. Toate informațiile sunt vechi de patru luni [...]”)¹¹⁵. Aceste stări de lucruri se justificau prin lipsa de experiență diplomatică a celor trei membri ai misiunii și prin condițiile extrem de grele, de război, care au marcat primii trei ani de prezență diplomatică românească pe malurile fluviului Taedong.

Anul 1953 se încheia pentru relațiile româno-coreene cu raportul de activitate al ambasadei române pe trimestrul al patrulea și cu recomandările înaintate ambasadei de

¹⁰⁸ Idem, d. 24/1953, p. 10.

¹⁰⁹ AMAE, Problema 200, d. 31/1953, p. 15.

¹¹⁰ AMAE, Problema 20, d. 28/1953, p. 109.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 110.

¹¹² Idem, d. 26/1953, p. 5 (Raportul de activitate al ambasadei pe trimestrul IV/1953).

¹¹³ Idem, d. 24/1953, p. 22.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 24 (Analiza planului ambasadei pentru trimestrul IV/1953). La 20 iunie 1954, într-o ședință de analiză a muncii ambasadei române din Phenian, însuși ambasadorul Stere era criticat pentru faptul că „este în Coreea de doi ani și tot nu cunoaște problemele RPDC. În discuție cu ambasadorul bulgar nu a știut cum sunt remunerați muncitorii coreeni, precum și alte lucruri cu care trebuia să se familiarizeze de mult”. Raportul continuând prin a afirma că „am fost prea atașați de ideea de a avea relații bune cu restul ambasadelor [...]”. Vezi *Digital Archive Wilson Center*, Verbatim-ul ambasadei române din Phenian către MAE român, 10041/954 din 19 august 1954, la adresa <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116441> (accesat la 23 iunie 2020).

¹¹⁵ AMAE, Problema 20, d. 26/1953, p. 6 (Raportul de activitate al ambasadei pe trimestrul IV/1953, trimis la București la 10 februarie 1954).

MAE român pentru anul 1954. Începerea în luna octombrie a discuțiilor în vederea construirii sediului ambasadei române¹¹⁶ și, poate mai presus de orice, consolidarea muncii de relaționare cu societatea coreeană prin „menținerea legăturii personale cu conducătorii delegațiilor care au fost în RPR”, precum și „întărirea legăturilor cu instituțiile coreene” fără a „depăși limitele unei informări de principiu și de a nu se angaja sau face propuneri părții coreene”¹¹⁷ erau jaloanele unei activități în curs de intensificare.

Etapa următoare, a anilor 1954–1961, istoria relațiilor româno-coreene va cunoaște o dezvoltare a raporturilor bilaterale, prin construirea clădirii ambasadei, prin creșterea numărului de membri ai misiunii române, prin trimiterea la Phenian a unui atașat militar (în 1954) și prin începerea specializării în limba coreeană a unor tinere cadre din România, patru studenți români aflându-se în 1956 înmatriculați la studii în „Facultatea de Lingvistică, Artă și Literatură” din capitala nord-coreeană¹¹⁸. Vizitele întreprinse de liderul român Gh. Gheorghiu-Dej în Coreea, în 1955, și de Kim Il Sung la București, în anul următor, primele acorduri anuale (și ulterior sectoriale) încheiate cu aceste ocazii, angajarea României în efortul de „reconstrucție” a Coreei din a doua jumătate a deceniului al șaselea – cu corolarul inițierii unor schimburi economice – vor trasa cadrele colaborării dintre două țări socialiste.

În loc de concluzie

Relațiile româno–nord-coreene dintre 1948 și 1953 se remarcă prin exotismul lor. Nicio caracteristică a acestei interacțiuni nu putea fi imaginată, măcar cu cinci ani înainte de inițierea contactelor diplomatice dintre cele două țări în 1948. Nici cele două state nu existau în forma respectivă, după cum nici diplomații, vectori principali ai relației, nu existau în această paradigmă; ambasadorul Pavel Babuci (n. 1913) era un ilegalist comunist, judecat și condamnat în procesul *celor 105* al organizației regionale a PC(d)R din Bucovina în 1934–1935¹¹⁹; totodată, primul ambasador coreean la București Ko Bon Ghi (n. 1917), la rândul său om al partidului, între 1936 și 1945, *a luat parte la lupta de eliberare națională a Coreei*¹²⁰. În același timp, un caracter insolit îl aveau condițiile concrete în care se desfășura activitatea de reprezentare a țării: cei doi diplomați români, fără experiență și fără protecție din partea țării-gazdă, trebuiau să activeze în condiții de front, ferindu-se de focul avioanelor americane prin refugiarea în decorul natural din jurul barăcii care le ținea loc de sediu. Nu cunoaștem altă situație în care diplomați români să fi trebuit să muncească, într-un asemenea context, pentru mai bine de un an.

Din păcate, nu am reușit să trecem dincolo de niște simple indicii în încercarea de a contura măsura implicării militare a României în războiul din Coreea. Unor simple mențiuni din arhivele diplomatice – precum decorarea unor ofițeri-medici români sau notele de convorbiri de la MAE român date în contextul organizării recepțiilor la ambasada coreeană la București și conform cărora „de la MFA [Ministerul Forțelor

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 4. Aceeași dinamică este observabilă și la București, unde ambasada coreeană raportează MAE român că, „după încheierea armistițiului, personalul ambasadelor coreene s-a mărit” și că „localul ambasadei și locuințele au devenit insuficiente” (vezi AMAE, Problema 20, d. 25/1953, p. 98).

¹¹⁷ AMAE, Problema 20, d. 28/1953, p. 119–120.

¹¹⁸ ANIC, CC al PCR, s. Relații Externe, d. 51/1956, p. 12.

¹¹⁹ Iulia Popovici, *Viața și moartea unui comunist basarabean. Iuri Korotkov, tatăl Kirei Muratova*, în „Observator cultural”, nr. 880, din 14 iulie 2017 (<https://www.observatorcultural.ro/articol/viața-si-moartea-unui-comunist-basarabean-iuri-korotkov-tatal-kirei-muratova/>) (accesat la 27 ianuarie 2021).

¹²⁰ AMAE, Problema 10, d. 12/1952, p. 6.

Armata – n.a.] ei au relații mai strânse și au invitat și miniștri adjuncți și ar fi bine să fie invitat și col. Petre Dragu care se ocupă cu problemele de protocol la MFA”¹²¹ – nu am putut adăuga nicio informație certă, arhivele militare relative la această chestiune nefiindu-ne accesibile¹²².

ROMANIAN-NORTH KOREAN RELATIONS BETWEEN 1948 AND 1953
(Summary)

Keywords: Korea, Romania, North Korea, Korean War, communism, international relations.

The first six years of the Romanian-North Korean relationship are scarcely addressed in the Romanian historiography. The aim of this paper is to partially fill the gap by providing ground-work of factual aspects extracted from Romanian archives. From the October 1948 letter of the North Korean foreign minister which was asking for the establishment of diplomatic relations, through the first Korean (governmental) delegation to set foot in Romania on December 17th, 1949 and which informed about the general geographical and social characteristics of the country and through the experience – unique for the Romanian diplomatic history – of the first Romanian diplomatic mission in the war-torn DPRK (it reached Pyongyang on April 14th, 1951), whose two diplomats, left alone in a derelict cabin, were hiding in the bushes from the strafing of American warplanes, to the hundreds of Korean children and youth hosted and educated in Romania during the Korean war and the reconstruction years of the DPRK we see the opening of a new international horizon for the Romanian nation in the post second world war geopolitical context of the *world socialist system*.

¹²¹ AMAE, Problema 20, d. 25/1953, p. 60.

¹²² A se vedea nota 66.

PAUL NISTOR*

**DINCOLO DE CORTINA DE FIER:
NEGOCIERILE INTERGUVERNAMENTALE
ROMÂNNO-AMERICANE (MAI-IUNIE 1964)**

Cu particularitățile sale, Războiul Rece a inflamat relațiile internaționale după 1945. Chiar și după moartea lui Stalin, disputele între superputeri au continuat în forme dure, cu toate declarațiile Moscovei de acceptare a „coabitării pașnice” între sisteme. După opt ani de tensiuni cu președintele Eisenhower, URSS spera că o administrație democratică la conducerea SUA va aduce o destindere vizibilă în plan internațional, cu o mai mare respectare a intereselor sovietice. Tocmai de aceea, Kremlinul a mizat pe democrația lui Kennedy, văzuți ca fiind mai puțin belicoși decât republicanii și înclinați spre colaborare globală¹. Însă democrații, la rândul lor, nu aveau deloc o părere bună despre Hrușciov și echipa de conducere de la Kremlin. Întâlnirea dintre Kennedy și Hrușciov, din iunie 1961, a fost destul de contondentă. În plus, sutele de teste nucleare sovietice și americane, din perioada 1961–1962, dar și refuzul sovieticilor de a încheia un tratat de limitare a experiențelor nucleare (semnat abia în 1963) au tensionat permanent relațiile sovieto-americane².

Deși a arătat potențialul încă exploziv al Războiului Rece, criza rachetelor din Cuba a indicat și faptul că se puteau încheia înțelegeri, din care ambele părți să poată scăpa cu bine. În ciuda tensiunilor existente, în mod curios, Hrușciov a arătat mereu că poate ceda și că se poate înțelege, oarecum, cu Vestul. De altfel, aceasta a fost una din acuzele importante ale liderilor Politburo, care îl debarcau pe Hrușciov în octombrie 1964 și se arătau tentați să se întoarcă la o linie dură în relațiile internaționale³. După moartea neașteptată a lui Kennedy, noul președinte american, Lyndon Johnson, a ținut un discurs la ONU, în decembrie 1963, vorbind despre obiective și eforturi de limitare a Războiului Rece. Între acestea, așa cum va arăta anul 1964, se aflau celebrele „construiri de punți” către Europa de Est. Comerțul și colaborările, în niciun caz confruntările tensionate, erau opțiunea de moment a președintelui Lyndon Johnson⁴.

* Cercetător științific gradul II, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Warren I. Cohen, *The New Cambridge History of American Foreign Relations*, vol. IV, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2013, p. 123.

² Donald E. Davis, Eugene P. Trani, *Distorted Mirrors. Americans and Their Relations with Russia and China in the Twentieth Century*, Columbia, London, University Missouri Press, 2009, p. 164–165.

³ Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2007, p. 193–194.

⁴ Jonathan Cohnen, *The Foreign Policy of Lyndon B. Johnson. The United States and the World, 1963–1969*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2010, p. 116–117.

În acest cadru internațional, România începuse normalizarea relațiilor cu Statele Unite încă din 1960, prin semnarea unui acord financiar și încheierea unei înțelegeri culturale. Lucrurile au evoluat bine în următorii ani și datorită faptului că Gheorghiu-Dej îl considera pe Hrușciov un aventurier care pune în pericol viitorul României. Declarația din aprilie 1964 a Partidului Muncitoresc Român, celebra „declarație de independență” a României, i-a impresionat plăcut pe americani. După întâlniri pozitive ale ministrului de Externe Corneliu Mănescu și ale adjunctului său, Mircea Malița, cu înalți oficiali americani, Lyndon Johnson s-a hotărât să facă din România un exemplu pentru Europa de Est, dând undă verde unei colaborări care trecea de limitele obișnuite ale relațiilor Est-Vest de până atunci⁵.

Pe acest fond, o posibilă întâlnire între delegații interguvernamentale a fost pregătită încă din 1963, după ce România făcuse pași surprinzători în direcția SUA și atrăsese atenția administrației Kennedy, pe linia politicii de tratare diferențiată a țărilor din Europa de Est⁶. La întâlnirile lui Gheorghiu-Dej cu secretarul Agriculturii O. Freeman și cu grupul Warren-Pearson, precum și la convorbirile dintre Averell Harriman și Gheorghe Gaston Marin, sau cele dintre Dean Rusk și Corneliu Mănescu, toate din 1963, s-a pus problema unor negocieri mai largi între delegații guvernamentale de la București și Washington⁷.

În urma acestor discuții purtate cu tact, într-o perioadă de peste un an,

[...] guvernul SUA s-a convins mai direct de succesele și stabilitatea economiei țării noastre, de prestigiul și rolul său în viața internațională, de seriozitatea și consecvența cu care conducerea noastră militează în mod concret pentru dezvoltarea tuturor formelor de destindere și colaborare internațională⁸.

Pe lângă aceste auto-măguliri dâmbovițene, existau și adevăruri simple. Administrațiile Kennedy și Johnson au avut nevoie de bunul exemplu românesc pentru a convinge cercuri reticente din Congres și din Departamentele Comerțului și Agriculturii că proiectul lor de „construire de punți” către Est, cu rol eliberator și profitabil, totodată, era unul fezabil. Referindu-se la aceste realități, senatorul Humphrey spunea că guvernul român, prin poziția și acțiunile sale, „a ajutat foarte mult cercurile liberale din SUA în străduința lor de a schimba politica americană față de România”⁹.

Încă înainte ca SUA să lanseze invitația oficială pentru negocieri interguvernamentale, la Washington, românii știau cu aproximație perioada întâlnirii. Tocmai de aceea, Vasile Pungan, director al secției SUA din MAE, avea responsabilitatea de a coordona întocmirea unor dosare cu documentație utilă membrilor delegației. Chiar din luna martie, el solicita Legației Republicii Populare Române (RPR) de la Washington trimiterea unor sinteze, a unor rapoarte și a unor date care să folosească la organizarea dosarului de lucru al delegației române. La 17 martie, el specifica ministrului de la Washington, Petre Bălăceanu, interesul pentru următoarele teme: intenția Congresului SUA față de comerțul cu țările socialiste, noua atitudine a guvernului SUA și a altor

⁵ Joseph Harrington, Bruce Courtney, *Relații româno-americane 1940–1990*, Iași, Institutul European, 2002, p. 224–230.

⁶ AMAE, fond SUA, Problema 220/1964, SUA 1, vol. III, *Dosar referitor la activitatea în SUA a delegației guvernamentale a Republicii Socialiste România, condusă de vicepreședintele Consiliului de Miniștri, Gheorghe Gaston Marin, Planul Raportului*, f. 2.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

instituții în problema relațiilor comerciale Est-Vest (dar și în direcția României), opiniile diferitelor cercuri de influență americane în privința dezghețului economic între rivalii ideologici¹⁰.

Bucureștiul trimitea indicații precise Legației RPR, astfel încât sintezele să fie utile:

Vă recomandăm ca în lucrările dvs. să puneți accent pe legile care reglementează relațiile economice ale SUA cu țările socialiste, ce drepturi conferă președintelui aceste legi, cum pot fi folosite aceste drepturi în avantajul comerțului nostru cu SUA, posibilitatea extinderii comerțului țării noastre ținând seama de tarifele vamale americane, acordarea de credite care să permită efectuarea tranzacțiilor comerciale (la import și export)¹¹.

La începutul lunii mai 1964, se finaliza documentația necesară delegației române care urma să plece de la Washington. Ea era trimisă și ministrului Petre Bălăceanu, în SUA. Volumele conțineau documente de la Ministerul Industriei, Petrolului și Chimiei, de la Ministerul Comerțului Exterior, de la Comitetul de Stat al Planificării și de la MAE. Cei din MAE atașaseră rapoarte și sinteze, pe capitole mari, ale relațiilor româno-americane – relații economice, culturale, consulare –, precum și exemple de probleme detaliate, care contau pentru statul român: deplasarea membrilor misiunilor diplomatice, înființarea unei stații radio la Legația RPR din Washington, deschiderea unui birou al Oficiului Național de Turism (ONT) „Carpați” la New York, organizarea reciprocă de expoziții economice, difuzarea unui buletin de informații culturale de către Legația SUA din București, înființarea unei săli americane de lectură la București, organizarea unor vizionări de filme americane pentru publicul român, pretențiile unor cetățeni americani deținători de titluri ale datoriei publice din România, înființarea unei Agenții economice românești în SUA, distribuirea în România a revistei ilustrate „America” etc.¹². Unele din aceste texte erau pentru simpla informare și instruire a membrilor delegației, altele au fost chiar folosite direct, în negocierea și soluționarea unora dintre problemele speciale ale relațiilor româno-americane.

Organizarea negocierilor interguvernamentale începea la 10 aprilie 1964, când William Crawford, ministrul SUA la București, a fost primit în audiență de Corneliu Mănescu, ministrul Afacerilor Externe. Cu acest prilej, anunța acceptul părții americane pentru sugestiile românești de organizare a unei întâlniri la nivel înalt. Prin intermediul lui Crawford, Washingtonul invita în SUA o delegație românească condusă de vicepremierul Gheorghe Gaston Marin, pentru purtarea de tratative economice și în alte chestiuni de interes comun. Ministrul american a înmănat, cu acea ocazie, lui Corneliu Mănescu, o notă verbală a Legației SUA, notă care conținea invitația oficială, propunerile americane pentru ordinea de zi a tratativelor și persoanele din conducerea delegației americane. De asemenea, a fost înaintat și un *aide mémoire*, care conținea sugestia Washingtonului de a primi din timp o listă cu echipamentele industriale pe care Bucureștiul dorea să le importe din SUA. Lista trebuia întocmită înaintea tratativelor, tocmai pentru a se ști în acel moment dacă se puteau acorda licențe de export pentru respectivele mărfuri și echipamente¹³.

¹⁰ *Ibidem*, Problema 220/1964, SUA 1, vol. II, *Dosar referitor la vizita în SUA a delegației guvernamentale a Republicii Socialiste România, condusă de tov. Gheorghe Gaston Marin, vicepreședintele Consiliului de Miniștri*, f. 1.

¹¹ *Ibidem*, f. 1–2.

¹² *Ibidem*, Problema 220/1964, SUA 1, vol. I, *dosar Materiale documentare pentru delegația guvernamentală a Republicii Socialiste România, condusă de vicepreședintele Consiliului de Miniștri, Gheorghe Gaston Marin*, f. 2–4.

¹³ *Ibidem*, *Notă de audiență*, 14 aprilie 1964, f. 25.

Delegația Statelor Unite urma să fie condusă de W. Averell Harriman, subsecretar de stat pentru Afaceri Politice, și Philip H. Trezise, secretar de stat adjunct pentru Afaceri Economice. Guvernul SUA propunea următoarea ordine de zi pentru tratative:

1. Discuție generală asupra măsurilor următoare pentru promovarea îmbunătățirii relațiilor reciproce; 2. Acordarea de licențe pentru exporturile Statelor Unite către Republica Populară Română; 3. Aranjamente pentru controlul folosirii finale, precum și alte transformări și reexportări posibile, a mărfurilor cu licență de export către RPR; 4. Facilitarea activităților misiunilor comerciale, a reprezentanților comerciali și a funcționarilor oficiali din ambele țări, precum și facilitarea organizării de expoziții; 5. Aranjamente reciproce în legătură cu publicarea oportunităților comerciale; 6. Activitățile oficiale comerciale și turistice din ambele țări; 7. Aranjamente pentru protejarea reciprocă a proprietății și proceselor industriale și pentru proceduri ordonate de desfacere; 8. Exporturile românești către Statele Unite; 9. Aranjamente financiare pentru comerțul dintre Statele Unite și România; 10. Nivelul misiunilor diplomatice; 11. Achiziționarea unor noi clădiri pentru oficii; 12. Condiții pentru funcționarea misiunilor diplomatice din ambele țări; 13. Trecerea în revistă a relațiilor consulare, inclusiv măsuri pentru renegocierea unei convenții consulare; 14. Orice alte chestiuni privind îmbunătățirea și lărgirea relațiilor bilaterale¹⁴.

La întâlnirea cu Mănescu, din 10 aprilie 1964, Crawford a citit și a explicat aceste puncte, apreciind că Washingtonul și-ar dori ca negocierile să înceapă la finalul lunii aprilie. De asemenea, Crawford a mai precizat că autoritățile americane aveau o atitudine favorabilă în acordarea licențelor de export și în livrarea a două uzine de cauciuc sintetic, cu condiția protejării secretului tehnologic și a păstrării producției, în cea mai mare parte, pentru consum intern. Mănescu a dat exemplul combinatului petrochimic de la Brazi, ca model al respectării obligațiilor externe asumate de România¹⁵.

Mai pe larg au fost discutate chestiunile legate de „condiții pentru funcționarea misiunilor diplomatice din ambele țări” (punctual 12 al programului american), deoarece Mănescu era interesat să afle ce presupuneau aceste „condiții”, în viziunea Washingtonului. Crawford a explicat în detaliu: dorința americanilor ca Legația SUA să poată contacta direct instituții și persoane din România, fără să mai ceară permisiunea MAE de la București, și propunerea de anulare reciprocă a notificărilor prealabile în cazul deplasării prin SUA și România a diplomaților români și americani (cu păstrarea, totuși, a unor zone interzise accesului diplomaților)¹⁶.

Corneliu Mănescu a constatat că, deși între România și SUA nu mai existau probleme litigioase, „ci doar probleme încă nerezolvate”, Washingtonul „a rămas în urma altor țări în ceea ce privește ridicarea misiunii diplomatice din R. P. Română la rang de ambasadă”. Ministrul de Externe român era interesat să știe dacă nu cumva aceea schimbare era legată și de o perspectivă regională mai largă, de atenția pe care SUA o acorda și altor state din Europa de Est. Crawford a răspuns precaut: situația României depindea doar de ea, deoarece „hotărârea guvernului american de a ridica nivelul de reprezentare într-o țară sau alta este determinată de criterii precise privind situația relațiilor cu țara respectivă și vine să marcheze o stare politică de fapt”¹⁷.

Dialogul dintre cei doi oficiali a fost relaxat și plin de amabilități, iar din toată discuția se vedea că românii și americanii depășiseră etapele deosebit de tensionate ale

¹⁴ *Ibidem*, Anexa 1, f. 38–39.

¹⁵ *Ibidem*, *Notă de audiență*, 14 aprilie 1964, f. 28–29.

¹⁶ *Ibidem*, f. 27.

¹⁷ *Ibidem*, f. 29–30.

unui Război Rece dur. De ambele părți existau, în 1964, dorința și interesul pentru deschidere și lipseau vechile practici de blocare și rea-voință politică. Crawford chiar s-a simțit dator să explice că invitarea lui Gheorghe Gaston Marin a întârziat deoarece președintele Johnson și Dean Rusk, secretarul de stat, oamenii care promovau relații de tip nou cu Estul, au trebuit să se consulte și să convingă cercuri importante din Senat și Camera Reprezentanților și din rândul oamenilor de afaceri americani. La rândul lui, Mănescu a punctat că același interes există și de partea românilor, și chiar „Gheorghe Gheorghiu-Dej acordă atenție și urmărește cu interes evoluția relațiilor dintre România și Statele Unite”¹⁸.

Aide mémoire-ul solicita guvernului român o listă cu mărfuri și echipamente, dorite din SUA. Acestea trebuiau evaluate, pentru a se aprecia dacă puteau trece de legea controlului exporturilor, care limita exporturile de material strategic către Europa de Est. Se pare că Gaston Marin prezentase o astfel de listă și în noiembrie 1963, la Washington, dar ea trebuia reînnoită¹⁹. Lista era însoțită de detalii tehnice, calitative, pentru orice produs, precum și de precizarea folosirii finale. *Aide mémoire*-ul se referea la trei categorii – mărfuri de consum, echipamente tehnice și electronice, uzine complete –; pentru acestea, românii trebuiau deja să știe ce își doreau să cumpere din SUA și să precizeze numele producătorului, numărul modelului, cantitatea dorită, tipul de folosire finală. Americanii propuneau românilor să se intereseze de aceste detalii înainte de începerea negocierilor și să vină cu propuneri clare și cu soluții în timpul întâlnirii interguvernamentale²⁰.

La 13 aprilie 1964, J. P. Shaw – consilier la Legația SUA din București, a mers în audiență la Vasile Pungan – director în MAE, pentru a continua discuțiile despre viitoarele negocieri româno-americane. Shaw a înmănat o nouă notă verbală, referitoare la intenția Legației americane de a cumpăra un imobil pentru un nou sediu. Shaw propunea ca acoperirea costului imobilului să se poată face și prin livrări de bumbac sau alte mărfuri agricole de care românii ar fi fost interesați. Teoretic, Pungan a afirmat că propunerea va fi bine înțeleasă de conducerea de stat a României și că era de dorit să se găsească colaborări convenabile pentru ambele părți. Mai ales că și Bucureștiul intenționa să cumpere un nou imobil pentru viitoarea ambasadă a României la Washington. Cu aceeași ocazie, Shaw a mai adus un răspuns de la Departamentul de Stat: Bucureștiul urma să primească în câteva zile și un program pus la punct de Departamentul Agriculturii din SUA, pentru patru agronomi români care mergeau la specializare peste ocean, în perioada 1964–1965²¹.

Deși americanii erau gata pentru negocieri după jumătatea lunii aprilie, românii abia își formaseră o strategie de abordare a situației la 27 aprilie. Într-un document intern al MAE, era definitivată componența delegației RPR și erau fixate principalele răspunsuri și atitudini față de propunerea americană de ordine de zi. În plus, era propusă data de 6 mai pentru sosirea la Washington²².

De acum familiarizați cu manifestările diplomatice în democrațiile occidentale, românii își propuneau să înceapă negocierile din SUA cu o prezentare largă a obiectivelor

¹⁸ *Ibidem*, f. 30–31.

¹⁹ *Ibidem*, Anexa II, *Aide Mémoire*, f. 41.

²⁰ *Ibidem*, f. 42.

²¹ *Ibidem*, vol. I, dosar *Materiale documentare pentru delegația guvernamentală a Republicii Socialiste România, condusă de vicepreședintele Consiliului de Miniștri, Gheorghe Gaston Marin, Notă de audiență*, 13 aprilie 1964, f. 43.

²² *Ibidem*, *Notă de propunere referitoare la vizita delegației economice române în SUA*, f. 11–12.

delegației Bucureștiului. Apoi, cea mai de interes problemă era obținerea de licențe de export pentru anumite echipamente și instalații industriale, considerate importante pentru dezvoltarea economiei românești. Acolo, detaliile contau foarte mult și oamenii lui Gaston Marin trebuiau să fie atenți la:

[...] extinderea licențelor care, de obicei, se acordă doar pe șase luni, trimiterea în RPR a unor specialiști pentru instalarea și punerea în funcțiune a uzinelor, calificarea în Statele Unite a specialiștilor români în mărirea instalațiilor importate și altele [...] ²³.

În chestiunea numită „controlul folosirii finale”, acolo unde americanii se temeau ca Bucureștiul să nu ofere tehnologia vestică altor țări comuniste, delegația română urma să promită că toate mărfurile și echipamentele din SUA vor rămâne în România. Și tot în țară trebuiau să rămână și cea mai mare parte a bunurilor produse cu acea tehnologie ²⁴. În plus, Bucureștiul își dorea o secție economică a oficiului diplomatic din SUA, care să se ocupe de probleme comerciale, și nu misiune economică separată. Aceasta deoarece totul se făcea pe principiul reciprocității și americanii puteau tulbura apele liniștite ale societății românești cu o misiune economică specială, la București. Românii doreau un număr crescut de membri pentru entitatea lor comercială din SUA și insistau pentru obținerea statutului de diplomat nu doar pentru șeful acestei secții, ci și pentru cât mai mulți funcționari ²⁵.

O poziție asemănătoare avea guvernul român și în chestiunea organizării unui oficiu turistic. Cu câțiva ani în urmă, Bucureștiul înaintase propunerea deschiderii unui oficiu turistic de sine stătător la New York. Dar când americanii au cerut reciprocitate, românii au avut brusc o revelație:

[...] este evident că guvernul SUA nu contează pe o piață turistică în țara noastră, iar oficiul turistic l-ar forma numai pentru realizarea unor scopuri propagandistice pe care nu le-au putut realiza pe alte căi: sală de lectură, centru de documentare, difuzare liberă a publicității. Aceste propuneri au fost respinse de noi.

Din acest motiv, MAE intenționa, pe moment, evitarea discuției referitoare la un birou de turism ²⁶. În schimb, românii acceptau să fie și maleabili în unele puncte: ei puteau aproba publicitatea economică în unele reviste, precum și o declarație guvernamentală publică, de păstrare a secretului tehnologic și de respectare a dreptului de proprietate industrială pentru echipamentele importate ²⁷.

În subpunctul referitor la exporturile românești în SUA, MAE dorea ca delegația să insiste pentru obținerea, pe termen mediu, a clauzei națiunii celei mai favorizate (MFN) și, pe termen scurt, pentru obținerea unei taxări cât mai mici a mărfurilor românești (doar cu 1–2% peste taxele percepute mărfurilor din țările care beneficiau de MFN). În lipsa acestor înțelegeri, mărfurile românești nu ar fi putut fi competitive pe piața americană ²⁸.

Obținerea de credite performante, alături de licențele de export, erau punctele centrale ale negocierilor economice, așa cum recunoștea și documentului MAE din 27 aprilie 1964.

²³ *Ibidem*, f. 12.

²⁴ *Ibidem*, f. 13.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, f. 13–14.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, f. 15.

În consecință, delegația noastră va trebui ca în cursul negocierilor să exploreze toate posibilitățile prin care guvernul american, prin organizațiile sale oficiale și semioficiale, ar putea sprijini partea română în formarea mijloacelor financiare pentru creșterea importurilor din SUA²⁹.

În alte probleme decât cele economice, Bucureștiul își exprima satisfacția pentru ridicarea misiunilor diplomatice la nivel de ambasadă, era de acord cu achiziționarea de noi clădiri și era dispus să accepte acoperirea costului imobilului de la București în cantități de bumbac. De asemenea, MAE era de acord, în anumite condiții, să permită Legației SUA din România să contacteze liber instituții și persoane din țară. Totuși, documentul atrăgea atenția delegației care urma să plece în SUA că americanii vor exercita presiuni pe alte subiecte conexe, considerate sensibile: deplasarea diplomaților în cele două state, creșterea tirajului buletinului cultural al Legației SUA și difuzarea lui fără listă aprobată de MAE, deschiderea unei biblioteci americane la București, promovarea unei reviste ilustrate „America”, cu puternic rol de propagandă. Pentru toate aceste chestiuni, MAE făcuse note explicative separate și, în general, se arăta ferm, dornic de a opune rezistență față de creșterea propagandei SUA în România³⁰.

Lucru foarte important, guvernul RPR era de acord cu discutarea unor proiecte pentru încheierea unei noi convenții consulare. Datorită schimbării de regim în România, lucrurile se complicaseră între cele două țări și era nevoie de noi reglementări de tip consular. De unele dintre acestea era foarte interesat Bucureștiul (încasarea drepturilor de succesiune din SUA, drepturi de pensie, relațiile cu membrii comunității românești din SUA), în timp ce Washingtonul viza cu prioritate alte puncte fierbinți (acordarea de vize de plecare din România, întregirea familiilor, expulzări de cetățeni indezirabili din SUA către România, activitatea consulilor). Oricum, în timpul negocierilor interguvernamentale urmau doar să se stabilească o dată separată pentru discuții speciale, precum și o decizie generală pozitivă pentru acceptarea unei noi convenții consulare³¹.

Anexa 1, lista cu ceea ce își doreau românii să cumpere din SUA, în primă fază, pentru a-și fortifica economia, cuprindea echipamente și instalații industriale pe ramuri. Ea arăta cam așa: Ramura Energie electrică – centrală nuclearo-electrică; Ramura Construcții de mașini – organizarea fabricației sabelor cu conuri, pentru foraj; Ramura Siderurgie – instalații pentru prelucrarea materialului tubular destinat forajului de mare adâncime (peste 3 500 m), instalație de tratament termic a prăjinilor grele și de antrenare pentru forajul de mare adâncime (peste 3 500 m); Ramura Petrol – întocmirea proiectului de exploatare prin combustie subterană a unui zăcămint de țiței vâscos și asigurarea livrării echipamentelor necesare, instalații de cracare catalitică, instalație de hidrocracare, instalație de colectare, separare, tratare și transport țiței, în sistem închis (LACT), pentru un grup de 24 de sonde cu o producție brută de 240 mc/h; Ramura Industriei Construcțiilor – instalație Pittsburg pentru fabricarea geamurilor trase, instalație continuă de fabricare a geamului șlefuit, instalație de fabricare a geamului securizat și emailat; Ramura Chimie – instalație de amoniac, instalație de glicerină sintetică, instalație de fabricare a cauciucului poliizoprenic (inclusiv monomerul), instalație de fabricare a cauciucului polibutadienic, uzină de piele artificială³².

Înarmat cu această strategie, Corneliu Mănescu îl primea într-o nouă audiență pe ministrul american William Crawford, la 29 aprilie 1964. El i-a comunicat acceptarea

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, f. 16.

³¹ *Ibidem*, f. 17.

³² *Ibidem*, Anexa 1, f. 18.

invitației pentru negocieri interguvernamentale, a prezentat componența delegației românești și a precizat că era acceptată ordinea de zi înaintată de americani. Ca procedură de lucru, ministrul român credea că era mai de dorit să se înainteze la început cu problemele mai ușor de discutat, urmând ca cele mai dificile să fie lăsate la urmă. Mănescu a înaintat și lista mărfurilor dorite de români din SUA, urmând ca o listă cu produsele pe care le putea exporta RPR să fie definitivată către 7 mai³³.

Într-un răspuns excesiv de politicos, William Crawford s-a arătat încântat de reacția rapidă a guvernului român și de

[...] faptul că delegația română este compusă dintr-un număr de personalități de seamă ale guvernului român, ceea ce dovedește că tratativelor care vor avea loc la Washington le este acordată aceeași importanță pe care o acordă și guvernul american³⁴.

Crawford a ținut să dea românilor o nouă veste bună: aprobarea programului de studii pentru specialiștii români (în domeniul agriculturii), care urmau să vină în SUA. Programul ținea seama de preferințele exprimate de partea română, evita un curs prea lung de tratare teoretică a temelor de specialitate (cum ar fi dorit americanii) și, după doar 3–4 zile încărcate cu un „program de orientare”, se trecea direct la „studiul activităților agricole la fermele cele mai reprezentative, în funcție de preocupările specifice ale experților români”. Specializarea la locul de producție și colaborarea cu fermierii particulari puteau lua forme diverse, deoarece americanii propuneau și părți flexibile ale programului, care să se muleze pe ceea ce ar fi considerat românii că devenea important pentru ei, după câteva luni de experiențe agricole americane³⁵.

Ministrul american a mai ținut să afirme o bună apreciere la adresa specialiștilor agricoli români, ale căror nume le cunoștea și pe care îi stima pentru profesionalismul lor. Înainte ca aceștia să plece pentru un an în SUA, începând cu 4 mai 1964, Crawford i-a invitat la un *cocktail* la Legația SUA³⁶. Și Mănescu și Crawford au finalizat întâlnirea exprimându-și speranțele că negocierile de la Washington vor fi un succes care îi va apropia și mai mult pe români și americani.

La 7 mai a avut loc ultima întrevedere organizatorică la sediul MAE, înainte ca delegația română să plece spre Washington, cu oarecare întârziere față de planul inițial. Consilierul de legație J. P. Shaw a amintit că Departamentul de Stat intenționa să publice un comunicat succint, care să anunțe în presa americană începutul negocierilor bilaterale. Textul prezenta componența celor două delegații, anunța data oficială a primei întâlniri – 18 mai – și preciza, într-un scurt paragraf, scopul negocierilor:

SUA și România au convenit să înceapă tratativele la 18 mai la Washington, pe un număr de probleme care interesează ambele guverne. Aceste discuții se vor referi, în primul rând, la probleme economice, în special la cele comerciale, precum și la alte probleme care afectează relațiile între cele două țări³⁷.

Bucureștiul a decis să publice un comunicat aproape identic, la 11 mai, cu o zi înainte de plecarea delegației spre Statele Unite³⁸. Tot la 11 mai, chiar înainte de

³³ *Ibidem*, Notă de audiență, 30 aprilie 1964, f. 47–48.

³⁴ *Ibidem*, f. 48.

³⁵ *Ibidem*, f. 49.

³⁶ *Ibidem*, f. 50.

³⁷ *Ibidem*, Notă de propuneri referitoare la anunțarea în presă a plecării în SUA a unei delegații române, f. 149.

³⁸ *Ibidem*, f. 150.

plecare, Crawford a mai comunicat telefonic că șeful delegației americane – Averell Harriman – accepta propunerea lui Gheorghe Gaston Marin de a avea o întrevedere neoficială în dimineața zilei de 18 mai, care să preceadă tratativele propriu-zise, ce urmau să fie deschise tot la 18 mai, dar la ora 15:00³⁹.

La începutul anului 1964, oficialitățile americane au întreprins și ele o serie de acțiuni pentru a convinge mediile politice și economice din SUA de necesitatea unor schimbări decisive în relațiile Est-Vest. Președintele Johnson și secretarul de stat Dean Rusk, împreună cu senatorii, kongresmenii și jurnaliștii care erau de partea lor, au argumentat avantajele pe care le-ar fi avut America și lumea dacă tensiunile internaționale ar fi fost înlocuite cu relații comerciale mai strânse între blocurile ideologice. Între aceste acțiuni întâlnim un sondaj efectuat în cursul lunilor aprilie-mai 1964 de Comitetul senatorial pentru relații externe al Congresului, condus de J. W. Fulbright. Sondajul a fost făcut între oameni de afaceri, bancheri și economiști, în legătură cu oportunitatea modificării relațiilor economice Est-Vest. Înainte de demararea acestei acțiuni, prima dată și-au expus opiniile membri ai guvernului: Dean Rusk – secretar de stat, Luther Hodges – ministru al Comerțului, O. Freeman – ministrul Agriculturii, Dillan – ministrul de Finanțe, Harold Linder – președintele Eximbank⁴⁰.

De altfel, Dean Rusk a dat și tonul general, prezentând noua strategie a guvernului american, în condițiile în care aliații europeni din NATO au început să-și crească volumul de schimburi comerciale cu Europa de Est. Rusk a precizat clar că SUA își propuneau să trateze diferit statele socialiste și, cu cele mai prietenoase, să deschidă noi relații economice, să le acorde credite pentru importul mărfurilor americane și chiar să revizuiască listele cu mărfuri interzise la exportul către Estul comunist⁴¹.

Din cele 284 de persoane care au primit chestionarul, au răspuns 168 (125 de oameni de afaceri, 20 de bancheri și 23 de profesori de economie, analiști etc.), majoritatea oferind răspunsuri anonimizate, fără a face publice numele sau firma pe care o reprezentau. Publicate în volum în noiembrie 1964, aceste opinii și comentarii au fost utilizate și înainte de această dată, pentru a stimula dezbaterile din societate pe tema apropierei economice a celor două blocuri⁴².

Specialiștii de la MAE au tras și ei concluzii asupra scopului acestei acțiuni de amploare din Statele Unite:

[...] sondajul efectuat de Comitetul senatorial pentru relații externe al Congresului SUA, în rândul unor cercuri de oameni de afaceri, bancheri și economiști, se încadrează în ansamblul acțiunilor întreprinse de acest comitet pentru crearea unui climat favorabil extinderii comerțului SUA cu țările socialiste. Prin această acțiune, președintele comitetului, J. W. Fulbright, a urmărit să cunoască, pe lângă poziția oficială a guvernului SUA, și opiniile cercurilor competente și direct interesate în problemele comerțului Est-Vest, în general, și a relațiilor comerciale ale SUA cu țările socialiste, în special⁴³.

Bucureștiul era, așadar, încântat de inițiativele lui Fulbright și considera că ele puteau netezi asperitățile existente, după aproape două decenii de Război Rece.

³⁹ *Ibidem*, Notă telefonică, 11 mai 1964, f. 46.

⁴⁰ AMAE, fond SUA, Problema 220/1965, SUA, *Dosar referitor la vizita în Republica Socialistă România a unui grup de senatori americani în frunte cu Mike Mansfield, liderul majorității democratice din Senat, Informare referitoare la sondajul efectuat de Comitetul senatorial pentru relații externe al Congresului SUA în rândul unor oameni de afaceri, bancheri și economiști cu privire la opiniile acestora asupra comerțului Est-Vest*, f. 103.

⁴¹ *Ibidem*, f. 104.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*,

Românii, intrând în posesia rezultatelor finale ale sondajului, au făcut un rezumat al ideilor întâlnite acolo. Ei le-au grupat pe două secțiuni mari: a) opinii asupra comerțului SUA cu țările socialiste și b) opinii asupra comerțului SUA cu Republica Socialistă România. Deși ei cunoșteau o parte dintre concluzii încă din primăvara anului 1964, documentul de tip sinteză a fost întocmit în 1965.

Pentru prima secțiune existau câteva idei forte:

1) De exemplu, unii americani chestionați „au criticat politica comercială a SUA, de menținere cu strictețe a embargoului față de comerțul cu țările socialiste, comparativ cu poziția mult mai flexibilă a aliaților occidentali din Europa”⁴⁴. Se constata că state precum Marea Britanie sau RFG nu respectau listele cu mărfuri interzise, „uitau” să mai impună restricții și chiar încurajau comerțul cu statele socialiste din Europa de Est.

În timp ce noi [SUA] construim un zid în jurul nostru, competitorii noștri din Anglia și din alte părți ale lumii furnizează mărfuri țărilor socialiste. De aceea, este nerealist să se impună restricții asupra vânzării produselor americane, când astfel de produse sunt într-o poziție de comerț liber cu țările din blocul sovietic⁴⁵.

2) Embargoul asupra comerțului cu țările socialiste a fost în mare parte inefficient deoarece nu a avut repercusiunile negative dorite asupra economiilor estice. Embargoul, apreciau o parte dintre cei chestionați, nu a putut împiedica construcția unei impresionante puteri militare sovietice. Mai mult, era posibil ca politica economică restrictivă a Americii să fi adus daune mai mari Occidentului.

3) Listele cu mărfuri strategice trebuiau revizuite și restrânse, pentru a permite creșterea volumului comerțului cu mărfuri nestategice⁴⁶.

4) Liberalizarea comerțului cu mărfuri nestategice putea aduce numeroase avantaje americanilor, atât economice, cât și politice. Românii erau interesați de modul în care vedeau americanii problema și, din această cauză, suntem siguri că au înțeles adevăratul mesaj când au văzut cum arătau, cu sinceritate, avantajele liberalizării comerțului pentru SUA: „îmbunătățirea balanței de plăți și a rezervelor de aur”, profituri sporite pentru exportatorii și producătorii americani, destinderea tensiunii internaționale și îmbunătățirea relațiilor dintre state, dar și tocirea „lâncii ideologice a teoriei comuniste” și chiar „eliberarea unor țări de dominația comunistă”⁴⁷. Așadar, teoria punților de prietenie, la care apela retorica oficială a administrației Johnson, nu era singurul argument care-i împingea pe americani spre un comerț cu Estul. Avantaje palpabile și foarte vizibile, atât economice cât și politice, îi stimulau să înceapă un experiment inedit.

5) Necesitatea acordării de credite americane de export, chiar dacă exista îngrijorarea că state precum Ungaria, Bulgaria, România, Cehoslovacia nu aveau o rezervă de aur consistentă și nu ar fi putut acoperi integral costurile mărfurilor americane. Singura problemă era durata creditelor, exportatorii sugerând credite achitabile în peste 5 ani (așa cum procedau Anglia, Franța, Japonia), dar bancherii optând pentru termene limită de până la 5 ani, deoarece nu se cunoștea corectitudinea guvernelor comuniste⁴⁸.

În ceea ce privește relațiile economice dintre SUA și România, se pare că oamenii de afaceri și bancherii americani erau la curent cu micile rebeliuni ale RPR-ului în CAER și

⁴⁴ *Ibidem*, f. 105.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 106.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 106–107.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 107–108.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 108–109.

cu gesturile politice antisovietice ale PCR. Tocmai de aceea, una din concluziile extrase din opiniile lor era aceasta: „[...] dată fiind dorința de independență a Bucureștiului față de Moscova, SUA trebuie să încurajeze și să sprijine efectiv această acțiune a României prin dezvoltarea relațiilor comerciale dintre cele două țări”⁴⁹. România urma să fie dată de exemplu și pentru alte state comuniste, iar „noul acord cu România este primul pas spre revizuirea legislației SUA în comerțul cu Estul”⁵⁰. Într-un comentariu semnat de Philip E. Mosley, directorul Institutului European din cadrul Universității Columbia, se aprecia că legislativul american putea oferi chiar și clauza națiunii celei mai favorizate, „dacă România va continua eforturile spre a-și separa interesele sale economice de cele ale Uniunii Sovietice”⁵¹.

Rezultatele acestui sondaj inițiat și coordonat de senatorul J. W. Fulbright au impresionat plăcut pe liderii politici de la București. Deși aceștia conștientizau că Statele Unite își urmăreau propriile interese, odată cu lansarea acestei noi strategii de deschidere către blocul comunist, România putea profita de moment pentru a se fortifica economic cu sprijinul tehnologiei occidentale. Și românii vedeau în această colaborare un mare profit economic și politic: se fortificau economic, deschideau o linie de simpatie cu superputerea Vestului, își puteau permite să reziste presiunilor sovietice de specializare agricolă a economiei și credeau că, în același timp, puteau evita capcanele ideologice americane.

La 15 mai 1964, ajungea în America delegația României, condusă de Gheorghe Gaston Marin, vicepreședinte al guvernului. Principalii membri ai delegației erau: Mihai Florescu – ministrul Petrolului și Industriei Chimice, Mihai Petri – adjunct al ministrului Comerțului Exterior, George Macovescu – adjunct al ministrului Afacerilor Externe, Petre Bălăceanu – ministrul Republicii Populare Române (RPR) în Statele Unite. Consilierii delegației, profesioniști care cunoșteau bine realitățile în domeniile lor, erau următorii: Emil Mănescu – secretar general al Comitetului de Stat al Planificării, Vasile Pungan – director în MAE, Alexandru Dumitrescu – director în Ministerul Petrolului, Romulus Petrescu – director la Banca RPR.

Delegația Statelor Unite a fost condusă de W. Averell Harriman – subsecretar de Stat pentru afaceri politice, și avea următoarea componență: William Crawford – ministrul SUA în România, Philip Trezise – adjunct al asistentului secretarului de Stat pentru probleme economice, Jack Behrman – asistent al secretarului Comerțului, Richard Davis – asistent al secretarului de Stat pentru probleme europene, Eugene Broderman – director în Departamentul Comerțului, Andreas Lowenfeld – consilier în Departamentul de Stat, H. Vedeler – director în Departamentul de Stat. Delegația americană a avut 12 consilieri și experți din partea Departamentului de Stat, Departamentului Comerțului și Băncii de Export-Import (Eximbank)⁵².

Românii au fost așteptați la aeroport de Johnson – adjunct al subsecretarului de Stat Harriman, precum și de majoritatea delegației americane. Primele trei zile au fost de socializare și de protocol, gazdele americane arătându-se foarte generoase. În cinstea delegației Bucureștiului au fost date mai multe mese festive de către subsecretarul Harriman, senatorul Humphrey, conducerea ziarului „Washington Post” etc. La recepțiile

⁴⁹ *Ibidem*, f. 109.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, f. 111.

⁵² AMAE, fond SUA, Problema 220/1964, SUA, dosar *Activitatea în SUA a delegației guvernamentale a Republicii Socialiste România, condusă de vicepreședintele Consiliului de Miniștri Gheorghe Gaston Marin*, vol. III, *Planul raportului referitor la activitatea în SUA a delegației guvernamentale condusă de tov. vicepreședinte Gheorghe Gaston Marin*, f. 1–2.

date de americani sau la recepția organizată de români au participat și Orville Freeman și Luther Hodges, secretarii de la Agricultură și Comerț, precum și numeroși funcționari, membri ai Congresului și Administrației, „care pentru prima oară luau parte la asemenea ocazii legate de țara noastră”⁵³. De asemenea, pentru a se crea o atmosferă destinsă, secretarul de stat a organizat pentru români o plimbare pe râul Potomac, la care au mai participat A. Harriman, Orville Freeman (secretarul Agriculturii) și Luther Hodges (secretarul Comerțului), cu soțiile⁵⁴.

La sosirea românilor, dar și în perioada negocierilor, activitatea delegației RPR a fost prezentată pe larg de marile ziare americane, televiziuni și radiouri. Părea un lucru excepțional pentru o țară care, cu doar cinci ani în urmă, era complet ignorată de către media din SUA. Articolele aproape exclusiv negative din anii '50 s-au transformat în articole laudative pe măsură ce ritmul de dezvoltare a României a crescut și pe măsură ce s-a intensificat disputa cu sovieticii, din CAER. Românii se străduiseră inutil să-și facă promovare în anii '50, ca o formă de propagandă albă, și în 1964, aproape peste noapte, ziarele și televiziunile americane prezentau pe larg transformările economice, urbane și de infrastructură din România, precum și inițiativele internaționale ale Bucureștiului. Pe lângă acestea, în mod firesc pentru o țară democratică, *mass-media* au speculat și cu privire la poziția RPR în cadrul blocului socialist, micile neînțelegeri cu URSS, atitudinea față de disputa politico-ideologică dintre URSS și China⁵⁵.

Chiar de la începutul negocierilor, în etapa neoficială, cele două părți și-au precizat mai întâi pozițiile generale și principiile pe baza cărora doreau o mai mare apropiere economică. Se pare că acest detaliu era absolut necesar pentru România, care trebuia să se asigure că mișcarea ei către Vest nu va fi înțeleasă ca o trădare, de către Moscova și tabăra socialistă. Pe lângă raportul oficial, există două ciorne, cu tăieturi și adăugiri de mână, făcute sub consilierea lui Gheorghe Gaston Marin și George Macovescu care, toate împreună, reflectă navigarea delicată a Bucureștiului, printre dificilele probleme internaționale, către o apropiere de SUA⁵⁶.

Liderul delegației române, Gaston Marin, a dorit să precizeze de la început că „poziția R. P. Române în marile probleme ale epocii contemporane și în relațiile atât cu țările socialiste, cât și cu Occidentul este exprimată în Declarația Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din aprilie 1964”⁵⁷. Vicepremierul român a punctat că România ținea la un activism special pe plan internațional, dorea să participe constructiv, cu propuneri și soluții, „la rezolvarea problemelor mari ce stau în fața popoarelor”, contribuind, pe măsura puterilor ei, la dezbaterile internaționale privind dezarmarea comerțului global și zonele denuclearizate. În acest context, Bucureștiul s-ar fi străduit „să nu se ajungă la o prăpastie între URSS și R. P. Chineză” și încerca reducerea tensiunilor atât în interiorul blocului comunist, cât și în afara lui⁵⁸.

Principiile des invocate de Ceaușescu pentru viziunea românească a relațiilor internaționale, arhicunoscute în anii '70, fuseseră deja gândite din perioada Dej. Mai mult, ele s-ar fi aplicat și la noile cooperări economice cu Vestul pe care le dorea Bucureștiul.

⁵³ *Ibidem*, f. 5.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 5–6.

⁵⁶ *Ibidem*, Dosar referitor la tratativele dintre delegațiile guvernamentale ale RPR și SUA, 18.V–I.VI 1964, f. 1.

⁵⁷ *Ibidem*, Informare despre tratativele dintre delegațiile guvernamentale ale Republicii Populare Române și Statelor Unite ale Americii, f. 18.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 19.

Lărgirea relațiilor comerciale ar fi trebuit făcută în condițiile neamestecului în treburile interne, egalității părților, respectului reciproc, conservării independenței și suveranității⁵⁹.

România promova relații de prietenie și cooperare cu URSS și țările din Est și, în același spirit, înțelegea să poarte tratative cu partea americană. Reprezentanții SUA au afirmat că respectă acest tip de politică a României, iar „delegația română a luat act de declarația părții americane în sensul că SUA nu urmăresc să dăuneze bunelor relații ale RPR cu celelalte țări socialiste”. Delegația română a subliniat că R. P. Română este un stat socialist ajuns la un anumit stadiu de dezvoltare și consolidare, stadiu în care „orice calcul ce are în vedere schimbarea orientării noastre de la drumul pe care l-au ales este sortit eșecului”⁶⁰.

După ce americanii au declarat în clar că respectă regimul și sistemul „socialist” al României, au invitat delegația Bucureștiului la un schimb de opinii în problemele fierbinți ale zilei. Averell Harriman s-a pronunțat pentru reducerea tensiunilor internaționale și a apreciat utilitatea concluziilor lansate de URSS în media, în ultimii ani, conform cărora războiul nuclear trebuia înlăturat din viața omenirii. Șeful delegației SUA spera ca, și în anii următori, să fie continuate eforturile pentru a se ajunge la noi înțelegeri între Uniunea Sovietică și Statele Unite. El nu a dorit să comenteze disputele chino-sovietice, dar l-a dat ca exemplu pozitiv pe primarul Berlinului Occidental, Willy Brandt, care încerca diferite acomodări cu blocul estic. Renunța astfel la politica dură promovată de fostul cancelar Adenauer⁶¹.

Într-un discurs foarte corect politic, Gaston Marin a tras o concluzie diplomatică pentru raporturile între cele două superputeri:

România este interesată și dorește ca între SUA și URSS să existe relații din ce în ce mai bune, astfel că aceste două mari puteri să ajungă să se înțeleagă în unele probleme care preocupă astăzi omenirea. România sprijină acțiunile întreprinse de Uniunea Sovietică și personal de primul ministru N. Hrușciov, îndreptate spre slăbirea încordării internaționale, prin tratative cu SUA⁶².

Așadar, pe tot parcursul negocierilor, ambele delegații au avut o atitudine de respect față de URSS, apreciind și politica acesteia de cooperare cu Vestul în anumite probleme. Doar senatorul Hubert Humphrey a semnalat câteva ieșiri agitate ale lui Nikita Hrușciov, la adresa americanilor. Senatorul Humphrey nu le înțelegea, nu își explica de ce apar, atât timp cât contactele bilaterale se desfășurau într-o atmosferă foarte bună. În schimb, Humphrey credea că ele stimulau opoziția republicană din Congres, care se opunea colaborării prea adânci între Est și Vest și care submina politica de tip nou a președintelui democrat Lyndon Johnson⁶³.

În timpul șederii în America, Gaston Marin a avut și convorbiri separate cu secretarul de stat Dean Rusk. Acesta a ținut să sublinieze, cu autoritatea sa, ceea ce au spus și alte oficialități americane: SUA intenționau dezvoltarea relațiilor cu România, dar nu doreau nicidecum efecte secundare precum ruperea treptată a Bucureștiului de tabăra socialistă sau înrăutățirea relațiilor cu URSS. El a atras atenția că în presa din

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 19–20.

⁶¹ *Ibidem*, Problema 220/1964, SUA 1, dosar *Informare despre tratativele dintre delegațiile guvernamentale ale RPR și SUA, 18 mai – 1 iunie 1964, Informare despre tratativele dintre delegațiile guvernamentale ale Republicii Populare Române și Statelor Unite ale Americii*, f. 2.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, f. 3.

Statele Unite abundau asemenea articole și comentarii, dar a insistat că erau forme de imaginar local. „În evaluarea politicii noastre față de dumneavoastră, vă rog să nu țineți seama de aceste comentarii, vă rog să le uitați, pentru că ele nu corespund realității.”⁶⁴ Asemenea mici declarații erau binevenite pentru politețea diplomatică și pentru corectitudinea ideologică, dat atât Bucureștiul cât și Washingtonul erau conștienți că intrau într-un joc cu mize mari, unde puteau avea câștiguri pe termen scurt, dar și pierderi sau situații de neanticipat pe termen lung.

Dean Rusk a abordat și tema tensiunilor din Asia de Sud-Est, care reprezentau chestiunea cea mai inflamată a momentului. El a făcut responsabili Hanoiul și Pekinul pentru neliniștile națiunilor din acea parte a lumii, considerând că America se simțea datoră să le apere libertatea. Rusk dădea de înțeles că americanii luau în considerare marea influență exercitată de China acolo, dorindu-și o politică mai precaută a acesteia față de vecinul din Sud. În rest, „dacă națiunile din Asia de Sud-Est ar fi lăsate să trăiască în pace, Statele Unite s-ar retrage până la ultimul soldat”⁶⁵.

Deoarece românii se aflau exact în etapa în care se apropiu de chinezi, Gaston Marin a confirmat și el gravitatea situației din Asia și a fost de părere că cel mai eficace mijloc pentru evitarea unui război major era menținerea contactelor și tratativelor dintre părți. Dar a încercat să justifice atitudinea Chinei din punct de vedere istoric, politic și ideologic:

China a dus o luptă revoluționară îndelungată, s-a eliberat singură de sub jugul asupritorilor, s-a dezvoltat și întărit, deși a pornit de la un nivel economic foarte scăzut. Pe plan internațional, China își joacă rolul ei și va obține un rol din ce în ce mai important, în raport cu ponderea ei⁶⁶.

Liderul delegației române cerea să nu fie jignit sau izolat un asemenea stat, ci, din contră, primit cu decentă în organisme și conferințele internaționale. În numele României, Gaston Marin se pronunța pentru depășirea conflictului, pentru pace și detensionarea Asiei de Sud-Est, dar, voalat, solicita respectarea intereselor statelor comuniste în acea zonă. Chiar și din negocierile economice avute la Washington, se vedea că România dorea să obțină tehnologie și avantaje comerciale, dar fără a „trăda” cu ceva pozițiile internaționale ale taberei socialiste⁶⁷.

Revenind la situația României, se pare că americanii au apreciat bine modul în care guvernele comuniste de la București au rezolvat problemele economice generate de război și de tranziția la o economie planificată. Ei i-au întrebat pe români cum de au depășit cu relativ succes „problemele construcției socialiste” (industrializare, infrastructură, asigurarea necesarului de produse agricole etc.), în timp ce alte țări din Europa de Est încă întâmpinau greutăți. De asemenea, românii au fost felicitați și pentru poziția internațională mai echilibrată, Harriman solicitând chiar textul în engleză al Declarației din aprilie 1964⁶⁸.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 4.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 5.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, Problema 220/1964, SUA, dosar *Activitatea în SUA a delegației guvernamentale a Republicii Socialiste România, condusă de vicepreședintele Consiliului de Miniștri Gheorghe Gaston Marin*, vol. III, *Planul raportului referitor la activitatea în SUA a delegației guvernamentale condusă de tov. vicepreședinte Gheorghe Gaston Marin*, f. 7.

După cum au apreciat analiștii MAE, oficialii americani „au manifestat un vădit interes față de poziția RPR, în conflictul dintre URSS și R. P. Chineză. La început, au existat unele ușoare tendințe de a interpreta acțiunile întreprinse de Partidul nostru drept acțiuni de mesageri fie ai URSS, fie ai R. P. Chineze”⁶⁹. Probabil pentru că nu mai exista un precedent, era greu ca politicienii de la Washington să creadă în curajul aproape inconștient al unei țări mici, care făcea echilibristică între giganzii comuniști și care dorea să se apropie de Vest. Tocmai de aceea, americanii și-au pus întrebarea dacă România își va păstra linia de politică externă sau dacă va ceda, la un anumit moment, în fața presiunilor economice și politice ale Uniunii Sovietice. Românii au încercat să-și explice principiile de implicare în politica internațională, fiind încrezători în menținerea lor⁷⁰. Iar americanii, chiar dacă nu credeau 100% în păstrarea echilibrului României în relațiile internaționale, și-au spus că nu puteau rata ocazia exploatării unui moment favorabil, pentru a experimenta o strategie nouă și pentru a crea o breșă în lagărul socialist.

Invers, pe tot parcursul negocierilor, românii au constatat un spirit surprinzător de cooperant al americanilor, o flexibilitate specială și o acceptare a solicitărilor românești până „la limita pe care le-a permis-o legislația și conjunctura internă și internațională actuală”. Acolo unde nu se putea mai mult, partea americană a precizat că după alegerile din 1964, după alegerea lui Lyndon ca președinte, se puteau schimba în bine și alte detalii⁷¹.

Deoarece românii au insistat ca cea mai mare parte a negocierilor să se ducă pe o direcție economică, americanii s-au conformat. Acordarea de licențe pentru instalații și mărfuri, care puteau ajuta economia RPR, a fost adevărata țintă a negocierilor. Românii au avut o listă de 15 „obiective” și Averell Harriman preciza de la bun început că „acordarea unor asemenea licențe va depinde de asigurarea unor măsuri cu privire la utilizarea finală, garantarea drepturilor de proprietate industrială și a patentelor, la bunurile importate”⁷².

Philip Trezise, care a condus negocierile economice pentru americani, dădea speranțe că politica acordării de licențe avea să se mai relaxeze dar, indiferent de țara cu care SUA intrau în legături comerciale, se aveau în vedere câteva măsuri de siguranță: controlul asupra utilizării finale a produselor importate (dacă aceste produse se reexportă), asigurarea folosirii de către firmele americane a drepturilor de licență și patente în RPR (asigurarea secretului tehnologic), reglementarea eventualelor litigii ce puteau să apară în schimburile comerciale, încheierea unui acord bilateral care să reglementeze toate aspectele ce apăreau, de obicei, în aceste relații bilaterale⁷³.

Românii au solicitat suspendarea licențelor de export pentru o parte din instalațiile dorite și eliminarea situațiilor când licența era cerută doar pentru anumite segmente ale unei instalații/uzine. S-a pus în vedere americanilor prelungirea valabilității licențelor, fără a fi nevoie de reînnoirea acestora pe termene scurte. Delegația Bucureștiului a precizat că majoritatea echipamentelor și mărfurilor erau pentru nevoile interne ale țării și că foarte puține componente puteau fi reexportate ca părți ale unor mărfuri românești⁷⁴. Americanilor li s-a garantat respectarea secretului tehnologic, iar pentru rezolvarea diferendelor românii au propus ca mediator o țară terță sau o instituție internațională, dar nu excludeau nici un acord bilateral. Românii au acceptat, în contrapondere, ca firme americane să cumpere patente și invenții românești. Ca o stratagemă, „am avut în vedere

⁶⁹ *Ibidem*, f. 8.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, f. 9.

⁷² *Ibidem*, f. 10.

⁷³ *Ibidem*, f. 11.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 12.

să nu lăsăm impresia că importul din SUA este singurul drum de a soluționa aceste probleme” și a fost folosit chiar argumentul pierderii unor sume importante de către companiile americane dacă afacerile cu România și Estul nu urmau să fie relaxate⁷⁵.

În timpul discuțiilor, reprezentanții RPR au constatat că americanii nu erau pregătiți pentru acordarea de licențe întregii liste a Bucureștiului și mai degrabă insistau pe obținerea de garanții pentru utilizarea finală și secretul tehnologic. Această direcție era destinată calmării celor care se temeau de efectele nedorite ale schimbării politicii de licențe față de România⁷⁶.

După multe ore de negocieri duse în grupuri sau în plen, s-a ajuns la o formulă finală care, se pare, mulțumea ambele părți și care avea să fie prezentată într-o scrisoare confidențială, semnată de conducătorii celor două delegații. Drept consecință, majoritatea produselor dorite de România urmau să fie livrate fără a se apela la licențe individuale. Lista putea fi îmbunătățită periodic. Reprezentanții SUA au încercat să nu introducă și centrala atomo-electrică în documentele finalizate cu succes. Dar, la presiunea românilor, și acest detaliu a fost reglementat⁷⁷.

În ceea ce privește exportul românesc în SUA, delegația lui Gaston Marin a solicitat facilități pentru mărfurile românești care ar fi ajuns peste ocean. Pentru a elimina „discriminarea”, vicepremierul de la București a cerut taxe vamale minime sau, și mai bine, acordarea clauzei națiunii celei mai favorizate. Au fost date exemple și de înțelegeri cu Europa de Vest, unde s-au luat măsuri pentru desfacerea mărfurilor românești „în cele mai corespunzătoare condiții”⁷⁸. Delegația Bucureștiului a explicat că în RPR puteau fi produse mărfuri care să corespundă standardelor pieței americane. De asemenea, România se oferea să fie și sub-furnizor pentru unele firme americane, care exportau mărfuri de care dispuneau și românii. Totuși, Harriman și colegii lui au precizat că doar Congresul putea acorda clauza, dar „nici timpul și nici atmosfera nu permit punerea acum în discuție a acestei probleme”. În schimb, până la aplicarea unor reduceri de taxe, americanii credeau că, pe anumite sectoare, exportul românesc în SUA ar putea să crească. În general, americanii au fost de acord cu propunerile românești pe linie comercială⁷⁹.

Problema creditării era una importantă pentru români, deoarece de calitatea creditelor depindea și profitabilitatea comerțului bilateral. „Delegația noastră a arătat clar că în condițiile de azi nu se poate vorbi de o dezvoltare normală a relațiilor comerciale între două state, dacă acestea nu sunt susținute de un sistem corespunzător de credite.”⁸⁰ Românii au dat exemple din practica lor cu alte state occidentale: credite pe termen lung pentru importul de instalații mari (de peste 10 ani) sau plata creditelor cu produse fabricate cu instalațiile importate.

Totuși, americanii doreau să fie deosebit de stricți, datorită faptului că legislația lor suferise mari schimbări în ultimii ani. Aceasta s-a produs pe fondul deficitului mare din balanța externă de plăți a SUA și din cauza concurenței puternice a principalelor țări industrializate europene (Marea Britanie, Germania Federală, Franța și Italia). Chiar dacă legislația SUA nu permitea exporturi pe credit către Est, în acel moment, președintele american avea puterea de a interveni pentru anumite facilități. Organismul care intermedia totul era Eximbank (Banca de Export-Import).

⁷⁵ *Ibidem*, f. 12–13.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 13–14.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 14–15.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 15.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 16.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 17.

Discuțiile cu Walter R. Sawyer, vicepreședintele băncii, au arătat că, după ce președintele Johnson urma să facă intervenția cerută de Congres, Eximbank va fi de acord să garanteze livrări de mărfuri pe credit către România, în următoarele condiții: un avans de 15% din contract plătit în numerar (5% la semnarea contractului și 10% înainte de livrarea mărfii), iar din ceilalți 85% (garantați, în principiu, de Eximbank), furnizorul să-și asume o obligație în procente. Modalitățile de plată erau biletele de ordine emise de importator sau rate acceptate de importator în favoarea unei bănci comerciale americane, care anexa o scrisoare de garanție din partea Băncii de Stat a RPR. Rambursarea se făcea în termen de 5 ani (în rate), începând după ultima livrare, iar dobânda era de 6%. Se adăuga un comision de maxim 1%⁸¹.

Facilități de plată mai mari puteau fi obținute în sectorul produselor agricole de care erau interesați românii (bumbac, sorg, linte, arahide, in, tutun etc.). În cadrul Departamentului Agriculturii exista o secție care se ocupa cu acordarea de sprijin pentru exporturi de produse agricole (CCC – Commodity Credit Corporation). Termenul maxim de creditare se extindea până la 3 ani, iar dobânda era de 4% pentru 12 luni și 4,5% pentru 12–36 luni. Aceste credite erau garantate de o bancă comercială americană și cele mai bune pentru România erau achizițiile prin credit de până la 18 luni⁸².

Finalizarea negocierilor pe partea financiară a fost una de succes pentru români, care, în final, s-au declarat mulțumiți:

În urma unor negocieri insistente, delegația americană a fost de acord cu prevederea, în scrisoarea confidențială, a posibilităților și condițiilor de garantare a creditelor pentru importurile românești din SUA. La 16 iunie, președintele Johnson a cerut, prin solicitări adresate Senatului și Camerei Reprezentanților, aprobare pentru ca Banca de Export-Import să poată garanta acordarea de credite pentru vânzarea de mărfuri către țara noastră⁸³.

Nu doar problemele economice au fost negociate și finalizate de cele două delegații. O listă lungă de înțelegeri a completat un moment de excepție din istoria postbelică a relațiilor româno-americane. Astfel, guvernul SUA intenționa să înființeze la București un birou economic, ca secție a ambasadei. Deschiderea unor birouri de turism a apărut și ea, în termeni generali, în documentele negocierilor, deși românii doreau să renunțe la propunerea lor, pentru ca americanii să nu ceară reciprocitate. Delegația Bucureștiului a acceptat propunerea de publicare a unor reclame comerciale în reviste de specialitate și de organizare a unor expoziții economice. În schimb, Gaston Marin s-a arătat foarte evaziv în a discuta o soluționare clară în problema datoriei publice. Aceasta a fost numită „o problemă a vechilor guverne din România, care se referă la persoane particulare”, și a fost amânată și aruncată în derizoriu, iar americanii nu au insistat foarte mult în acel moment⁸⁴.

S-a mai căzut de acord cu începerea de negocieri pentru încheierea unei convenții consulare, în septembrie 1964, și cu sprijinul reciproc pentru obținerea de spații noi destinate celor două oficii diplomatice, de la București și Washington. În schimb, românii nu au acceptat trecerea în comunicatul comun a unui paragraf privind reunirea familiilor și au reușit să amâne discuțiile privind înființarea unei săli de lectură la

⁸¹ *Ibidem*, f. 19.

⁸² *Ibidem*, f. 20.

⁸³ *Ibidem*, f. 21.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 21–23.

București, difuzarea unei reviste ilustrate – „America” – și posibilitatea Legației SUA de a contacta liber instituții și persoane particulare în România⁸⁵.

Tot în lunile mai–iunie 1964, la Washington, s-au purtat discuții cu puternice firme americane, care puteau ajuta economia românească. Detaliile s-au axat pe tipuri de echipamente, date tehnice, calitatea produselor, modalități de plată, întreținerea echipamentelor în România. În domeniul siderurgiei, firma „Ferguson” din Cleveland era gata să devină furnizor pentru echipamente speciale destinate Combinatului Siderurgic de la Galați. Americanii din Cleveland puteau participa la realizarea următoarelor obiective: oțelăria cu convertizoare de oxigen, fabrica de oxigen de înaltă puritate, fabrica de oxid de magneziu din apă de mare și dolomită, fabrica de produse baze superioare pentru nevoile siderurgice și alte ramuri industriale⁸⁶. În domeniul fabricării cocsului, din cărbuni necocsificați, prin procedee relativ asemănătoare cu ceea ce încercau și românii să facă, a fost contactată firma „FMC Machinery International”. Ei trebuiau să i se expedieze 1 000 kg cărbuni din România și analize ale cărbunelui din Valea Jiului, pentru a realiza cercetări și un studiu privind obținerea cocsului⁸⁷.

Pentru industria electronică au existat negocieri cu firmele „Radio Corporation of America”, „General Electric Company” și „Westinghouse Electric Company”. „Radio Corporation” urma să trimită specialiști în România pentru a evalua întreprinderile de piese electronice din RPR, precum și dorința românilor de a lansa noi linii tehnologice și capacități de montaj. În urma evaluării, trebuia să se vină cu o ofertă de export a unor echipamente americane. „General Electric” oferea instalații de turbine de gaz pentru centrale de 100 MW. „Westinghouse” oferea turbine de gaz pentru centrale de 200 MW și putea colabora cu livrări de echipamente și asistență tehnică pentru centrale electrice, fabrici de radio și televizoare, fabrici de ascensoare. Tot „Westinghouse” a organizat, la 16 iunie, vizita delegației române la centrala atomică din Yankee, una din cele mai moderne din SUA, al cărei reactor atomic era proiectat chiar de „Westinghouse”⁸⁸.

Pe aria industrială Petrol și Chimie, românii au fost interesați de mai multe obiective. Astfel, doreau să cumpere instalații de amoniac (capacitate 300 000 de tone/an) și azotat de amoniu (capacitate 210 000 de tone) și, în acest sens, delegația Bucureștiului s-a întâlnit cu reprezentanți ai firmelor: „The Kellogg Company”, „The Lummus Company”, „The Foster Wheeler Corporation”, „Olin Mathieson Chemical Corporation”, „Allied Chemical Corporation”, „Chemical Construction Corporation” și „Houdry Process and Chemical Corporation”⁸⁹. Pentru instalații de cauciuc poliizoprenic, cauciuc polibutadienic (capacitate 30 000 de tone/an), inclusiv butadienă și izopren, au fost purtate discuții cu firmele: „Firestone Tire and Rubber Co.”, „Houdry Process”, „Phillips Petroleum Company”, „Scientific Design-Goodyear”, „Goodrich Gulf Corporation”. Aceste firme au prezentat produsele proprii – anvelope pentru camioane, tractoare și autoturisme și alte produse din cauciuc sintetic – și le-au arătat românilor uzinele și liniile lor de fabricații. Discutarea ofertelor și a detaliilor tehnice și financiare urma să se facă în lunile care veneau⁹⁰.

În vederea achiziționării de instalații care să producă glicerină sintetică (capacitate 10 000 de tone/an), s-au purtat negocieri cu firmele „Shell Chemicals Co.”, „Olin Mathieson”, „Dow Chemicals Co.”, firme care dispuneau de diferite metode și tehnologii

⁸⁵ *Ibidem*, f. 23–24.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 24–26.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 27.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 28–30.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 30.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 31–35.

pentru obținerea glicerinei. Pentru piele sintetică a fost aleasă firma Dupont. Aceasta utiliza ca materie primă poliesterii și poliuretanii, avea o tehnologie diferită de a firmelor europene, în schimb nu vindea terților linii de producție, ci doar produse finite⁹¹.

Achiziționarea instalației de cracare catalitică (capacitate 100 000 de tone/an, inclusiv separarea și purificarea gazelor și hidroxilarea motorinei) a fost propusă firmelor „Houdry Process”, „Foster Wheeler”, „Universal Oil Products Co.”, „Socony Mobil Oil”, „Kellogg Co.”. Aceste firme se ofereau să devină furnizori generali, unele aveau chiar procedee proprii de cracare catalitică și mai toate invitau specialiști români la sediile lor pentru a studia direct eficiența și calitatea produselor oferite⁹².

În domeniul petrolului, pentru echipamente combustie internă au fost contactați Jack Kadane (de la „Kadane Griffith Oil Company”) și R. L. Koch, precum și „Socony Mobil Oil Co.”. Pentru instalația de colectarea, separarea, tractarea, măsurarea și transferul fluidelor în regim închis sistem LACT, s-au purtat negocieri cu firmele „Black Sivals and Bryson”, „Odex Engineering Co.” și „National Tank”. Interesați de forajul la mare adâncime, românii mai aveau nevoie de instalații sape cu role și material tubular pentru mare adâncime. Firmele contactate, cu experiență în acest domeniu, au fost: „Hughes Tool Co.”, „Red Rock Bits”, „U. S. Steel” și „Pittsburg Steel”⁹³.

Inițierea acestor discuții nu garanta o finalizare pozitivă, imediată sau ușoară. În toate domeniile care prezentau interes pentru reprezentanții Bucureștiului, de la siderurgie la industrie chimică și foraj petrolier, era nevoie de alte întâlniri, negocierea unor detalii și chiar venirea unor specialiști americani în România, pentru a cunoaște toate datele tehnice pentru formularea unei oferte. Pe lângă preț, contau proiectarea utilajelor (unde era cazul) după necesități românești, livrarea într-un anumit termen a echipamentelor, asistența tehnică, eficiența economică, posibilitatea de a instrui specialiști români pentru a se familiariza cu aceste instalații și utilaje, condiții de acordare și prelungire a licențelor și condiții de creditare financiară. Deși era un drum lung și dificil, Bucureștiul avea răbdare. Deja era un succes că se afla la masa negocierilor cu puternice firme americane, unele din ele fiind în topul mondial pe fiecare specializare în parte. Telurile finale – industrializarea României, dezvoltarea economică într-un ritm accelerat, obținerea unei autonomii economice față de Moscova și evitarea planului făcut de sovietici pentru CAER – justificau efortul depus, banii oferiți pentru tehnologii americane și nervii consumați pe alambicatele proceduri americane de a face comerț cu Estul.

La 1 iunie 1964, cele două delegații au semnat un comunicat comun, care sintetiza progresele înregistrate în cursul tratativilor bilaterale, pe diferite domenii. Textul făcea referire la îmbunătățirea relațiilor începând cu acordul financiar din 30 martie 1960 și la rezultatele avantajoase, obținute de ambele părți, în urma intensificării schimburilor culturale, științifice și educaționale. Urma apoi prezentarea a nouă puncte, în care se ajunsese la înțelegeri importante, cu mare impact pentru viitor.

Cele două guverne au convenit ridicarea nivelului misiunilor diplomatice, de la București și Washington, de la rang de legăție la rang de ambasadă. A fost exprimată intenția de a lărgi și intensifica programul de schimburi culturale și științifice și a fost fixată luna septembrie 1964 ca dată de întâlnire a reprezentanților celor două guverne, pentru a se negocia o nouă convenție consulară între Statele Unite și R. P. Română⁹⁴.

⁹¹ *Ibidem*, f. 35–36.

⁹² *Ibidem*, f. 36–38.

⁹³ *Ibidem*, f. 39–41.

⁹⁴ *Ibidem*, Problema 220/1964, SUA 3, Dosar referitor la vizita în SUA a ministrului Afacerilor Externe a Republicii Populare Române, Corneliu Mănescu, Comunicat comun, f. 24.

Principalul punct care oferea satisfacție românilor, arăta așa:

[...] guvernul Statelor Unite este de acord să stabilească o procedură de licențe generale, în baza căreia cea mai mare parte a mărfurilor va putea fi exportată către România fără a fi necesare licențe individuale de export. Pe lângă aceasta, guvernul Statelor Unite este de acord să elibereze licențe pentru un număr de instalații industriale speciale pentru care delegația română a manifestat un interes deosebit⁹⁵.

În schimb, Bucureștiul accepta să acorde licențe pentru tehnologie românească unor firme din SUA. Mai promitea că nu vor exista reexportări (decât cu acordul americanilor) și era dispus să mențină un flux de informații cu privire la utilizarea proiectelor, produselor și liniilor tehnologice importate din SUA⁹⁶.

Cele două părți au fost de acord să asigure protecția reciprocă a drepturilor de proprietate industrială, să se consulte și să se informeze în probleme comerciale și să faciliteze intrarea, călătoria și activitatea pe teritoriul lor a reprezentanților firmelor, întreprinderilor și misiunilor comerciale din cealaltă țară. Erau acceptate și expozițiile comerciale și publicitatea economică, pentru promovarea comerțului. În același scop, al consolidării legăturilor economice, România urma să-și dezvolte oficiul comercial de la New York, care făcea parte din misiunea diplomatică română din SUA, iar americanii urmau să înființeze un oficiu asemănător la București⁹⁷.

În chestiunea exportului românesc în SUA, un lucru la care Bucureștiul ținea enorm pentru viitor, nu au existat câștiguri concrete. Legislația americană nu se putea schimba peste noapte, iar clauza națiunii celei mai favorizate era greu acordată de Congres. Speranța era la câteva reduceri de tarife vamale, care puteau fi operate de președintele SUA. Promisiuni verbale au fost multe, dar comunicatul nu conținea decât precizarea că guvernul SUA a luat act de sugestiile României în direcția îmbunătățirii condițiilor de plasare a produselor ei pe piața americană. Statele Unite doar se declarau gata să aibă o preocupare continuă pentru dezvoltarea comerțului cu R. P. Română⁹⁸.

Ultimul paragraf al comunicatului era parcă predestinat să indice urmările acestor negocieri și înțelegeri de succes. El lăsa totul pe seama „speranței”.

La încheierea întâlnirilor, vicepreședintele Gaston Marin și subsecretarul Harriman și-au exprimat speranța, în numele guvernelor lor, că progresul ce se va realiza prin traducerea în viață a înțelegerilor la care s-a ajuns va constitui baza pentru lărgirea și îmbunătățirea continuă a relațiilor dintre RPR și SUA⁹⁹.

Tensiunile internaționale de anvergură, care au urmat din cauza escaladării conflictului din Vietnam, precauțiile tot mai mari ale unor instituții și politicieni americani pentru utilizarea secretelor tehnologice occidentale de către comuniști au făcut ca multe din aceste înțelegeri să nu poată fi îndeplinite. Chiar și clauza națiunii celei mai favorizate, pe care românii credeau că o vor putea obține către 1966, a venit abia în 1975, după sfârșitul războiului din Vietnam, într-o cu totul altă conjunctură internațională.

Acest eveniment special din relațiile postbelice româno-americane, din mai–iunie 1964, a fost puternic reflectat de presa de peste ocean. Pe de o parte, exista curiozitate

⁹⁵ *Ibidem*, f. 22.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 22–23.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 23.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 24.

⁹⁹ *Ibidem*.

față de reprezentanții unei țări comuniste care se îndepărtau de Moscova, iar pe de altă parte, presa era interesată de modul în care evolua politica noului președinte Lyndon Johnson, de „creare de poduri” către națiuni „autonome” ale Europei de Est. Într-un fel, ziarele și televiziunile din SUA voiau să vadă dacă delegația României trecea testul sincerității și onestității și dacă se dovedea demnă de încrederea pe care America dorea să o investească în R. P. Română.

Chiar la 15 mai, data când Gaston Marin și oamenii lui ajungeau la Washington, televiziunea NBC prezenta România ca pe o mică vedetă a Europei de Est (încetarea bruiajului Vocii Americii, eliberarea deținuților politici, schimbarea denumirilor rusești pentru străzi și instituții). NBC nu uita să spună că acel eveniment reflecta politica diferențiată pe care Washingtonul o aplica Europei comuniste, existând așteptări suficiente de mari de la noua politică de apropiere româno-americană¹⁰⁰.

Marile ziare din Statele Unite scriau despre sosirea delegației române și despre negocierile care urmau să înceapă la 18 mai. În „Washington Post”, de exemplu, jurnalistul Drew Pearson amintea marile schimbări din România ultimilor ani și aprecia plin de satisfacție că Bucureștiul vota uneori împreună cu Vestul la ONU și se opunea diviziunii internaționale a muncii în blocul comunist. Dezvoltarea economică impetuoasă începea să aducă prosperitate unor state est-europene, credea jurnalistul american, și, pe acest fond, sateliții încercau să obțină diferite forme de autonomii față de Moscova¹⁰¹.

„The Journal of Commerce” publica articolul *Oficialitățile americane sunt nesigure de direcția și scopurile discuțiilor economice la nivel înalt dintre SUA și RPR* și observa că reprezentanții administrației Johnson nu știau sau nu explicau corect încotro duceau negocierile cu românii. Pe de o parte, oficialii americani nu dădeau de înțeles că aceste discuții puteau duce la o largire serioasă a relațiilor Est-Vest. Ei negau faptul că un eventual succes în negocierile cu delegația condusă de Gaston Marin putea constitui un precedent, care să fie urmat de discuții și cu alți posibili parteneri comuniști. Totuși, pe de altă parte, în alte situații, tot reprezentanții administrației Johnson admiteau că nu erau excluse întâlniri și cu reprezentanți ai altor țări est-europene, „dacă condițiile se dovedesc a fi coapte”. „The Journal of Commerce” admitea că Legea Johnson (1934) și Legea Battle (1949) împiedicau creditarea României și nici nu se putea acorda atât de ușor clauza națiunii celei mai favorizate dar, în același timp, observa o nouă stare de spirit în relațiile bilaterale: „Statele Unite și România par să dispună de spațiu suficient pentru dezvoltarea reciprocă a comerțului lor”¹⁰².

Un lucru deloc de neglijat, ziarul „New York Times”, din 17 mai, constata și prezenta o campanie nu foarte mare, dar vizibilă, dusă de presa din România, care începea să aibă multe cuvinte de laudă la adresa Statelor Unite și a americanilor. Mai ales despre cei implicați în diferite relații profesionale și politice cu omologi din R. P. Română¹⁰³. Astfel, Bucureștiul probabil încerca să netezească asperitățile formate în două decenii de exersare a unui limbaj brutal la adresa Americii capitaliste.

La 18 mai începeau negocierile și „New York Herald Tribune” anunța:

România și-a câștigat în aparență dreptul de a se angaja în relații cu SUA, demonstrându-și dorința de a fi comunistă, dar cu un grad de independență [...]. Surse din Departamentul de

¹⁰⁰ *Ibidem*, Problema 220/1964, SUA 1, dosar *Materiale documentare pentru delegația...*, vol. I, *Probleme de presă*, f. 174.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 176.

¹⁰² *Ibidem*, f. 165.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 170.

Stat au subliniat că România a încercat în mod onest să aplaneze cearta doctrinară dintre Pekin și Moscova [...]. Totuși, în România mai există încă, în politica internă, o lipsă de libertăți¹⁰⁴.

Agențiile de știri și televiziunile au anunțat demararea discuțiilor dintre români și americani, componența delegațiilor și obiectivele principale pe care le aveau reprezentanții României (cumpărarea de uzine și echipamente industriale, posibilitatea de a exporta în SUA, ridicarea legațiilor la rang de ambasadă). La conferința de presă zilnică a Departamentului de Stat, purtătorul de cuvânt – Robert McCloskey – a detaliat programul primei zile a negocierilor, indicând și persoanele care urmau să participe la primele discuții¹⁰⁵.

În acele zile, mai multe ziare, televiziuni, instituții de stat și asociații profesionale au prezentat nu doar cazul românesc și posibilele urmări ale unei înțelegeri între RPR și SUA, dar au făcut publicitate largă și ideii de îmbunătățire a comerțului general Est-Vest. Astfel, șeful Departamentului de Relații Externe al Camerei de Comerț a SUA a cerut public reexaminarea listelor cu mărfuri strategice, pronunțându-se pentru o relație comercială nouă între America și Europa de Est. La 19 mai, „New York Times” publica o fotografie cu Averell Harriman și Gaston Marin, din sala unde se desfășurau tratativele, amintind speranțele cu care delegația românească venise în SUA¹⁰⁶.

Senatorul Proxmire, luând partea României, a declarat că Uniunea Sovietică nu purta un comerț corect cu „națiunile captive”, impunând prețuri exagerate pentru mărfurile rusești și fixând prețuri mici pentru mărfurile est europene: „[...] rușii au spus că SUA sunt o țară imperialistă, însă cifrele publicate recent chiar de sovietici indică faptul că ei sunt angajați în exploatarea economică sistematică a țărilor aflate sub dominația lor”¹⁰⁷. Încercând să creeze o atmosferă pozitivă în rândul specialiștilor și a opiniei publice, la hotelul „Pierre” din New York, American Management Association organiza în acele zile o conferință despre comerțul Est-Vest, la care participau oficiali ai administrației Johnson și oameni de afaceri. Mare parte dintre cei prezenți susțineau liberalizarea comerțului și obținerea de beneficii pentru ambele părți¹⁰⁸.

„The Christian Science Monitor” publica, la 20 mai, un text mai mult decât relevant pentru cazul românesc, susținând teza sfărâmării barierelor comerciale dintre blocuri.

De aproape patru ani de zile, românii au cumpărat și cumpără, în mare majoritate cu bani gheață, echipamente industriale din Europa de Vest. Țările capitaliste dezvoltate din Europa, spre deosebire de SUA, dețin aproape un sfert din comerțul exterior al României. Ei (românii) au nevoie de oțelării, cocserii, uzine chimice și sintetice, echipament de foraj, echipament pentru rafinării și echipament pentru industria alimentară¹⁰⁹.

Conform articolului, România ar fi semnat contracte de 500 de milioane \$ cu firme din RFG, Italia, Franța, Elveția, Austria și Benelux. Americanii, insistând pe o politică rigidă, pierdeau acești bani și se încăpățâneau să prelungească embargoul către Est. Dar

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 171.

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 166.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 167.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 158.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 157.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 160.

[...] acest tablou se poate schimba. La Washington vor fi discutate probleme politice și economice. Prima problemă va decide dacă ultimele sunt posibile – și dacă România, de asemenea, poate fi apreciată ca un stat comunist suficient de „independent” sau „liberalizat”, căruia să i se poată oferi înlesnirile care au fost deja acordate Iugoslaviei și Poloniei¹¹⁰.

Eric Bourne, în „The Christian Science Monitor”, vorbea și de planul ambițios al României către industrializare și dezvoltare. Deși Moscova amintea Bucureștiului ceea ce spusese și Chinei, „statul care merge singur spre socialism își limitează posibilitățile”, românii nu se arătau intimidați și ținteau la cea mai bună tehnologie de pe piață – cea americană. Bucureștiul respingea obligațiile care îl izola de „cadrul general al economiei mondiale”¹¹¹.

Dar nu toți politicienii și grupurile de interes din societatea americană erau de acord cu deschiderea relațiilor comerciale către Est. Industriași, oameni din Congres, jurnaliști, asociații politice sau economice se pronunțau în continuare pentru o precauție sporită față de zona comunistă și pentru o politică care să țină la respect URSS și China. Această direcție era reprezentată mai ales de republicani, dar avea și sprijinul unor membri ai Partidului Democrat. Mai ales în prag de intensificare a războiului din Vietnam, o dezvoltare a relațiilor economice Est-Vest putea avea drept consecință întărirea taberei comuniste.

Senatorul republican Hruska a luat cuvântul în Senat chiar la 18 mai, atrăgând atenția că negocierile cu România erau unele de anvergură, care puteau constitui un precedent și care declanșau cele mai mari schimbări în politica SUA către Europa de Est, de după cel de-al Doilea Război Mondial: „Statele Unite au elaborat o cale periculoasă de a dezvolta comerțul cu URSS și sateliții ei, fără a acorda suficientă atenție consecințelor”¹¹². În opinia senatorului republican, sprijinirea sateliților, în scopul de a se desprinde economic de dominația Moscovei, nu justifica un masiv proces de autodistrugere a legislației și măsurilor care limitau întărirea economică a comunismului. El era de părere că noile decizii se puteau întoarce, politic vorbind, împotriva Americii. Senatorul Hruska concluziona: „[...] este timpul, domnule președinte, ca Congresul să-și reafirme dorința și să oprească tendința periculoasă de a face comerț cu un dușman care intenționează să se înmormânteze”¹¹³.

În aceeași idee, a încurajării Congresului spre o politică de opoziție față de președintele Johnson, senatorul democrat Strom Thurmond, din Carolina de Sud, a atenționat că sunt destule organisme puternice și responsabile care nu acceptau noua strategie prezidențială de colaborare cu Estul. Astfel, cel mai mare sindicat din SUA, AFL-CIO (American Federation of Labour/Congress of Industrial Organizations), se opunea deschis expansiunii comerțului occidental spre guvernele comuniste. Politica lui Hrușciiov încerca, chipurile, să producă iluzii și confuzii în rândul statelor vestice, oferindu-le și o falsă iluzie a securității. Tocmai de aceea, credea senatorul Thurmond (care pe acest fond va trece la republicani),

Consiliul AFL-CIO a spus că un comerț dezvoltat ar putea să întărească Rusia și sateliții ei pentru acțiuni mai ofensive împotriva lumii libere. Consiliul executiv al AFL-CIO trebuie să fie felicitat pentru înțelegerea clară și precisă cu privire la comerțul Est-Vest¹¹⁴.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 161.

¹¹² *Ibidem*, f. 168.

¹¹³ *Ibidem*, f. 169.

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 164.

Pe acest fundal, presiuni făceau și românii care emigraseră în America, înainte și după instaurarea comunismului în Europa de Est. Ei nu mai mergeau până acolo încât să se pronunțe contra dezvoltării relațiilor între spațiul democrațiilor occidentale și lumea totalitară de tip sovietic, dar credeau că acela putea fi un moment prielnic pentru a impune niște condiții. Mai precis, ei cereau comerț versus liberalizare politică. Senatorul democrat Frank J. Lausche a preluat ideile lor și le-a expus în Senatul SUA, la 20 mai 1964. Era vorba de o scrisoare trimisă de Conferința americanilor descendenți din Europa de Est către Averell Harriman. Ea era semnată de John Balkunas – președintele asociației – și de Pamfil Ripoșanu – președintele comitetului politic al asociației. Publicată și în „Congressional Record”, scrisoarea solicita lui Harriman ca, în schimbul unor concesi previzibile pe care dorea să le facă Statele Unite, Washingtonul să pună și niște condiții statului comunist: eliberarea deținuților politici și desființarea lagărelor de muncă forțată, autorizarea Crucii Roșii pentru a controla situația deținuților politici, restabilirea drepturilor civile, politice și profesionale ale deținuților eliberați, restabilirea libertății religioase și eliberarea preoților, reorganizarea justiției și reanalizarea măsurilor legislative care contraveneau articolelor 3–11 din Declarația Universală a Drepturilor Omului, acceptarea reîntregirii familiilor și permisiunea rudelor de a pleca din România către SUA¹¹⁵.

Unele din aceste condiții erau naive și greu de pus în practică. Mai mult, Statele Unite nu mai erau în situația de a juca dur, ca în anii '50. America învățase că nu obținea mare lucru de la statele comuniste printr-o politică de forță și prefera o strategie mai flexibilă. Totuși, multe dintre aceste puncte fuseseră discutate deja cu autoritățile române, într-o manieră mai relaxată. Efectul a fost unul pozitiv. Și România comunistă a fost de acord să detensioneze politica internă, într-o oarecare măsură, ca răspuns la bunăvoința economică a americanilor. Astfel, mulți deținuți politici au fost eliberați în 1964 și unor sute de români li s-a permis, între 1961 și 1964, să plece definitiv la rude, în SUA.

Finalul negocierilor a fost anunțat la 27 mai de „Washington Post”, care a prezentat rezultatele ca fiind „satisfăcătoare”. Deși Bucureștiul nu primea clauza națiunii celei mai favorizate (MFN), legațiile erau ridicate la rang de ambasade, comerțul era încurajat și americanii se declarau gata să construiască fabrici în România. După opinia unui jurnalist, „discuțiile s-au bucurat de succes deoarece România a arătat în prealabil că nu se aștepta ca în relațiile dintre cele două țări să se producă schimbări dramatice”¹¹⁶.

„Evening Star” prelua mesajul președintelui Johnson, punând presiune pe Congres: „[...] una din barierele principale în a face comerț este refuzul Congresului de a permite președintelui să extindă tarifele normale și altor țări comuniste”. Ziarul anunța viitoare insistențe ale Casei Albe asupra legislativului, pentru a-și impune viziunea generoasă de politică economică. Cu atât mai mult cu cât „mica Românie a adoptat în practică drumul ei propriu și este activă în îmbunătățirea relațiilor ei cu Vestul”¹¹⁷.

„New York Times” publica în pagina editorială, ca o recunoaștere a importanței negocierilor româno-americane, articolul intitulat *Construirea podurilor*. Rolul președintelui era bine apreciat în această nouă strategie și, cu toate că era respectată apartenența statelor estice la blocul comunist, se părea că Lyndon Johnson le invita să urmeze exemplul României: „[...] putem fi siguri că chemarea președintelui este atent studiată în

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 161–162.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 151.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 155–156.

toate capitalele Europei de Est”. Această „chemare” „conținea în mod implicit recunoașterea că aceste țări nu mai sunt simpli sateliți neputincioși ai Uniunii Sovietice și fiecare are acum posibilitatea, în măsură diferită, de a întreprinde acțiuni independente”. Și aici se atrăgea atenția Congresului că era momentul să reflecteze serios la o schimbare, care putea aduce beneficii în relația cu Estul¹¹⁸.

Întâmplător sau nu, poate cercetările viitoare vor stabili mai clar, chiar în zilele negocierilor de la Washington ar fi izbucnit o nouă dispută între Ungaria și România. „Newsweek” anunța că Budapesta accelera întărirea trupelor maghiare la graniță, iar soldații români erau mult mai atenți la călătorii care veneau din Ungaria. În plus, presa română declanșa o campanie antimaghiară. Americanii speculau că aceste tensiuni se produceau și pe fondul încercărilor României de a-i integra, oarecum, pe ungurii care locuiau în Transilvania¹¹⁹.

Delegația română s-a întors în țară la 19 iunie, cu o escală la Paris¹²⁰. Către finalul lunii iunie, MAE intenționa să plătească toate cheltuielile de deplasare în SUA. O bună parte a acestei deplasări fusese organizată prin firma de turism „Cosmos”, folosită de întreg blocul estic pentru călătorii în SUA¹²¹. Factura însemna 2 692 \$, reprezentând cheltuieli efectuate cu ocazia deplasării unei părți a delegației românești la Dallas, Los Angeles și Cleveland. Să mai spunem că, tot la finalul lunii iunie, a avut loc un schimb de scrisori între vicepremierul Gaston Marin și subsecretarul Harriman. Gaston Marin mulțumea pentru ospitalitatea americanilor și pentru întâlnirile utile. Averell Harriman, la rândul lui, aprecia că fusese o plăcere să-i întâlnească pe români și spera în dezvoltarea puternică a relațiilor dintre cele două țări¹²².

Așa cum anticipase corect presa americană, tratativele dintre SUA și România au trezit interes în mai multe țări, atât din Est cât și din Vest. De pildă, J. Filder, consilier al ambasadei Poloniei la București, a transmis către MAE cererea oficială a Varșoviei, care dorea să știe detalii despre finalizarea discuțiilor de la Washington. Polonezii erau interesați de contractele încheiate, de condițiile de acordare a creditelor și de mărfurile exportate de RPR¹²³. Și englezii au manifestat o curiozitate specială, politică dar și comercială. În februarie 1964, o delegație economică condusă de I. Câmpeanu, secretar general al Ministerului Comerțului Exterior, vizitase Londra și se lovise de refuzul guvernului britanic atunci când a expus dorința achiziționării unei centrale atomo-electrice din Anglia. Deși unele firme engleze doreau să facă afaceri cu România chiar și pe domenii sensibile, oficialitățile britanice nu și-au dat acordul. Mai mult, ziarul „Times” a publicat un articol, *Trade is enough*, în care atrăgea atenția că dezvoltarea comerțului cu Estul trebuia să se facă gradual și lent, pentru a nu da naștere unor efecte nedorite. După negocierile româno-americane, aprobarea Washingtonului pentru vânzarea unei centrale atomo-electrice i-ar fi pus pe englezi într-o poziție jenantă, aprecia MAE¹²⁴. Atitudinea amabilă a americanilor, din timpul negocierilor, a declanșat un interes crescut din partea unor firme britanice care doreau să facă comerț cu România comunistă. De asemenea,

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 155.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 153.

¹²⁰ AMAE, fond SUA, Problema 220/1964, SUA 1, *Dosar referitor la vizita în SUA a delegației guvernamentale a Republicii Socialiste România, condusă de tov. Gheorghe Gaston Marin, vicepreședintele Consiliului de Miniștri*, f. 7.

¹²¹ *Ibidem*, f. 8.

¹²² *Ibidem*, f. 10.

¹²³ *Ibidem*, f. 50.

¹²⁴ *Ibidem*, *Raport privind ecoul în Anglia al vizitei delegației guvernamentale române în Statele Unite ale Americii*, f. 14–15.

în presă și parlament s-au formulat critici, în martie 1964, față de prudența excesivă a autorităților britanice, față de unele propuneri românești de colaborare economică¹²⁵.

Evoluția relațiilor internaționale și a evenimentelor în care au fost implicate superputerile au influențat însă puternic legăturile româno-americane. Până la urmă, acestea se subsumau relațiilor mari, între blocuri, în logica Războiului Rece. Escaladarea războiului din Vietnam începând cu martie 1965 (operațiunea Rolling Thunder) a amorsat spiritele de rivalitate în ambele tabere.

La finalul anului 1964 însă, lucrurile încă mergeau în direcția bună. O știre care uimea lumea capitalistă și cea comunistă, în decembrie 1964, era aceea că firmele americane Firestone și Oil Universal Products urmau să deschidă fabrici în România și să investească zeci de milioane de dolari. După încheierea tratatelor, în iunie 1964, americanii au luat câteva măsuri de efect. Lyndon Johnson a autorizat Eximbank să garanteze credite pe termen scurt și mediu pentru vânzări de produse și servicii către România și anumite mărfuri au fost retrase de pe lista de embargou, pentru a putea fi exportate în RPR. Pe acest fundal, Bucureștiul a inițiat discuții economice cu mai multe firme americane¹²⁶. În aprilie 1965, Departamentul Agricol din guvernul SUA a informat Bucureștiul că România urma să fie inclusă pe lista țărilor unde puteau fi exportate mărfuri agricole-americane, în regim barter. În septembrie 1965, România a fost vizitată de prima misiune oficială a Departamentului Comerțului. Americanii au mers la obiective industriale din București, Ploiești și Constanța și au avut întâlniri cu specialiști români din Ministerul Comerțului Exterior, Camera de Comerț și din diferite alte domenii economice¹²⁷.

În schimb, negocierile pentru încheierea unei convenții consulare, care au început la Washington în ianuarie 1965, s-au împotmolit în două puncte: drepturile și obligațiile funcționarilor consulari și transferul sumelor rezultate din succesiuni. Negocierile au fost întrerupte, urmând a se stabili o altă dată pentru întâlnirea celor două delegații de specialiști¹²⁸. Nici în 1965 nu s-a căzut de acord asupra ridicării reciproce a notificărilor de călătorie a membrilor oficiilor diplomatice ale celor două țări, din Washington, New York și București, deoarece americanii doreau un statut special pentru Alaska și Hawaii¹²⁹.

În primăvara anului 1965 erau reiterate câteva negocieri economice aflate în derulare. Firma Hydrocarbon Research trebuia să solicite licențe pentru fabrici americane de amoniac și oxigen, Westinghouse și RCA ofereau documentații Bucureștiului pentru echipamentul pe care intenționau să-l exporte. General Electric urma să trimită personal specializat în România și să depună o scrisoare la Departamentul de Stat pentru acordarea unor licențe, Phillips Petroleum și Scientific Design Company purtau și ele tratative cu românii¹³⁰. Domnul Sterling Cole se interesa de achiziționarea unor instalații pentru centrale atomo-electrice, firma Metronal Patent Development făcea propuneri pentru

¹²⁵ *Ibidem*, f. 16–18.

¹²⁶ AMAE, fond SUA, Problema 220/1965, SUA 4, dosar *Materiale documentare privind vizita în Republica Socialistă România a unui grup de senatori americani în frunte cu Mike Mansfield, liderul majorității democratice din Senat, Notă referitoare la relațiile Republicii Socialiste România cu Statele Unite ale Americii*, f. 21.

¹²⁷ *Ibidem*, f. 22.

¹²⁸ *Ibidem*, f. 20.

¹²⁹ *Ibidem*, f. 20.

¹³⁰ AMAE, fond SUA, Problema 220/1964, SUA 1, *Dosar referitor la vizita în SUA a delegației guvernamentale a Republicii Socialiste România, condusă de tov. Gheorghe Gaston Marin, vicepreședintele Consiliului de Miniștri, Notă referitoare la problemele ce trebuie urmărite după vizita făcută în SUA și Anglia de către delegația condusă de tovarășul Gheorghe Gaston Marin – vicepreședinte al Consiliului de Miniștri*, f. 36.

diferite sortimente de sticlă, General Electric își trimitea reprezentanții la București pentru discuții tehnice, compania Hilton intenționa construirea unui hotel în România, iar alte firme încercau să exporte în România fabrici care să proceseze carnea de porc, care să producă cauciuc sintetic sau componente electrice. Nu în ultimul rând, marele fermier Roswell Garst, un bun prieten al Estului, comunica cu Bucureștiul pentru a stabili oferta de echipament pentru irigații, construcții de silozuri și mai multe tipuri de mașini agricole¹³¹.

Această avalanșă de colaborări pozitive se va opri odată cu intensificarea războiului din Vietnam. Decizia firmei Firestone de a nu mai investi în România, pentru o fabrică de cauciuc sintetic, a fost o lovitură grea pentru români și a avut efecte și în discuțiile cu alte firme. În condițiile de escaladare a tensiunilor internaționale, membrii Congresului în special, dar și unii oameni cu funcții înalte în guvernul american au devenit îngrijorați și au început să ia în considerare că achizițiile estice de tehnologie americană ar fi putut întări tabăra comunistă. De aceea, doar o mică parte din proiectele economice ale României, în legătură cu firmele de peste Atlantic, se vor îndeplini. Va fi nevoie de o vizită a președintelui Nixon în Republica Socialistă România și de oprirea războiului din Asia de Sud-Est pentru ca bunele colaborări româno-americane să fie reluate.

Tratatul interguvernamental din mai–iunie 1964, finalizat cu succes, și comunicatul comun au arătat hotărârea Washingtonului și Bucureștiului de a schimba ceva în politica lor bilaterală. Deși planul economic era reprezentat cu prioritate, au fost luate decizii importante care vizau și relațiile diplomatice, relațiile consulare și legăturile culturale dintre cele două țări. Chestiunile economice, deși la început păreau cele mai dificile și de mare anvergură, au reprezentat un domeniu în care părțile au manifestat bunăvoință, găsind poziții comune. Chiar dacă nu au acordat clauza MFN, americanii au încuviințat să ofere unele scutiri de taxe pentru produsele românești care urmau a fi exportate în SUA. De asemenea, administrația Johnson a fost de acord să acorde licență de export pentru anumite mărfuri și echipamente industriale care, de obicei, erau plasate pe lista mărfurilor strategice. Prin importul de uzine întregi sau de instalații industriale dintr-o țară avansată tehnologic, Bucureștiul urmărea să se întărească economic, să-și asigure dezvoltarea industrială în ritm constant și să se pună la adăpost de planurile sovietice care tindeau să păstreze România la stadiul de țară preponderent agrară. De aceea, cu prioritate, au fost vizate pentru modernizare sau întemeiere de la zero ramuri precum siderurgia, industria petrolieră, chimia industrială, construcțiile de mașini, industria cauciucului sintetic și industria energetică.

Cu toate că disputa ideologică a rămas deschisă, dar la cote decente, înțelegerile dintre reprezentanții Bucureștiului și Washingtonului pe o serie de probleme, colaborările profesionale și întâlnirile frecvente între personaje cu influență în lumea politică, economică și culturală au dus la o anumită apropiere umană și instituțională. Treptat, ei nu s-au mai perceput ca adversari ireductibili, ci în calitate de posibili colaboratori pe secvențe limitate, dar importante. Aceste cooperări, întâmplătoare la început, au devenit sistematizate și încadrate în niște planuri și proiecte clare, începând cu 1964. Cu siguranță, cel mai de folos efect al acestor întâlniri și inițiative comune a fost câștigarea încrederii. O încredere care venea și dintr-un fond comun, descoperit aproape pe neașteptate: precauția față de sovietici și acceptul ambelor părți pentru o deschidere controlată, limitată ca dimensiuni, dar deosebit de utilă.

¹³¹ *Ibidem*, f. 37–38.

LOOKING BEYOND THE IRON CURTAIN: THE ROMANIAN-AMERICAN
INTERGOVERNMENTAL NEGOTIATIONS (MAY–JUNE 1964)
(Summary)

Keywords: Cold War, Romania, USA, Diplomacy, communism.

During the Cold War, starting with 1960, Romania began to normalize its relations with the United States, by signing a financial agreement and concluding a cultural convention. Things took a good turn in the following years, mainly due to the fact that Gheorghiu-Dej regarded Khrushchev as an adventurer who endangered Romania's future. A possible encounter between the intergovernmental delegations of the two states had been prepared since 1963, after Romania surprisingly turned towards the US and drew the attention of the Kennedy administration, in line with the policy of differential treatment of Eastern European countries.

The context was fully favorable since President Lyndon Johnson chose to overcome tense confrontations and pleaded for the famous "bridge building" towards Eastern Europe, through trade and cultural collaborations. In the second half of May 1964, Romanians and Americans held negotiations in Washington on issues related to trade, economy, diplomacy, culture, and consular relations. The Romanian delegation discussed with a series of powerful American companies that could support the Romanian economy. The details focused on types of equipment, technical data, product quality, payment methods, and the maintenance of Romanian equipment. On June, 1st, 1964, the two delegations signed a Joint Statement summarizing the progress made in the bilateral negotiations in various fields. The future, as anticipated at the time, sounded very promising for closer relations between Bucharest and Washington. Unfortunately, the intensification of the Vietnam War ultimately resulted in the freezing of these relations for the following years.

DINU BALAN*

DIN PUBLICISTICA LUI MARIU(S) THEODORIAN-CARADA. COLABORAREA LA „DECALOGUL”

Nepot al omului politic și economistului Eugeniu Carada, Marius Theodorian-Carada (1869–1949) s-a manifestat ca un promotor al unirii religioase cu Biserica Romei. Ortodox trecut la greco-catolicism, în 1908, cultivă, ulterior, ideea unei „biserici naționale” unite cu Roma, fără o preocupare sistematică pentru implicațiile dogmatice sau canonice ale unui asemenea act, în ciuda faptului că era un specialist reputat în dreptul canonic oriental¹. Este, într-un anume sens, promotorul unui ecumenism *avant la lettre*, ceea ce aruncă alte lumini asupra unei biografii și așa susceptibile de a contraria și a fascina. S-a folosit de instrumente diverse, de la influența politică, la legăturile cu înalți ierarhi ortodocși, de la cărți și broșuri, în care a reiterat cu argumente ingenioase (istorice, juridice, politice etc.) nevoia uniației, la articole de presă. Avocat, scriitor, istoric, expert în drept ecleziastic, bucurându-se de notorietate și de prestigiu în epocă, având relații în cele mai înalte medii politice sau bisericești, Theodorian-Carada a încercat să determine o serie de evoluții în sensul proiectului său de unire religioasă².

Publicistica a reprezentat, în acest sens, un instrument predilect. De-a lungul vieții sale, a colaborat la zeci de ziare și reviste, a editat sau a condus diverse publicații, inclusiv catolice³. În memoriile lăsate, enumera el însuși unele dintre organele de presă în paginile cărora a scris⁴. A fost, pentru o vreme, președinte al Comitetului Presei Catolice din România. A făcut parte din comitetul redacțional al „Revistei Catolice”, publicație a

* Lector univ. dr., Facultatea de Istorie și Geografie, Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava.

¹ Este autorul unei impresionante colecții, în trei volume, privitoare la această problemă, în care are un rol de pionierat. Vezi Mariu Theodorian, *Dreptul canonic oriental*, 3 vol., București, Editura Voința Națională, 1905–1907.

² Despre Mariu Theodorian-Carada și demersul său original în plan bisericesc, vezi studiul nostru *Un mediator între confesiuni: Mariu Theodorian-Carada în Jurnalul arhiepiscopului Raymund Netzhammer*, în vol. *Identități etno-confesionale și reprezentări ale Celuilalt în spațiul est-european: între stereotip și voința de a cunoaște*, coordonatori Cristina Preutu și George Enache, Prefață de Gheorghe Cliveti, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018, p. 83–102.

³ Pentru mai multe detalii, vezi *Dicționarul general al literaturii române*, vol. 6 (S/T), p. 704; *Dicționarul personalităților doljene. Restitutio*, coord. Mariana Leferman, Gabriela Braun și Adrian Năstase, Craiova, Editura Aius, 1999, p. 214; Mihail Straje, *Dicționar de pseudonime, anonime, anagrame, astronime, criptonime ale scriitorilor și publiciștilor români*, București, Editura Minerva, 1978, p. 722; Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, București, Editura Cugetarea – Georgescu Delafras, 1940, p. 847; M. Adamescu, *Bibliografia tuturor scrierilor domnului Mariu Theodorian-Carada*, București, 1923; Mia Frolo, *Un scriitor original. Mariu Theodorian Carada*, București, 1940.

⁴ M. Theodorian-Carada, *Efimeridele. Însemnări & Amintiri, 1908–1928*, vol. II, Săbăoani – Roman, 1937, p. 124–125.

Arhiepiscopiei de București, editată între 1912 și 1916⁵. A condus ziarul „Albina”, care a apărut între 1921 și 1924 sub egida Nunțiatului catolic de la București⁶. Publicația se ocupa de teme de actualitate din diferite domenii. Redactorii și colaboratorii erau laici și, în cea mai mare parte, greco-catolici.

Fie și din acest excurs sumar se întrevide interesul particular al publicistului pentru problematica religioasă. O încercare de a inventaria, sistematiza sau sintetiza articolele sale, situate în acest registru, este o întreprindere dificilă. De multe ori, textele nu erau semnate, ceea ce îngreunează identificarea lor (este cazul celor mai multe texte din „Vestitorul” sau din „Albina”). Certă este predispoziția autorului lor de a-și urmări idealul său de unire religioasă. Articolele publicate în revista „Decalogul”, la sfârșitul anilor '30 ai secolului trecut, evidențiază aceeași idee-forță, devenită obsesivă pentru Theodorian-Carada. Prin studiul de caz pe care îl propunem, dorim să ilustrăm această preocupare pentru problema unificării Bisericii. Demersul nostru are și o intenție polemică implicită, de deconstrucție a unei *vulgata* etnoreligioasă, care a produs o întreagă „literatură” ce a insistat asupra relației dintre identitatea națională și aceea confesională.

Competența lui Mariu(s) Theodorian-Carada în problemele bisericești nu era pusă sub semnul îndoielii. După publicarea, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, a celor trei volume de drept canonic, despre care am amintit mai sus⁷, preocupările sale în probleme ecleziastice s-au materializat în apariția mai multor cărți și broșuri, fără a pune la socoteală articolele risipite în paginile diverselor ziare și reviste. De curând îi apăruseră câteva lucrări importante. În 1934, publicase în străinătate, sub pseudonim, un volum referitor la catolicismul din Imperiul Austro-Ungar și influența acestuia asupra românilor⁸. Doi ani mai târziu, îi ieșise de sub tipar o carte referitoare la relațiile României cu Sfântul Scaun, până la încheierea Concordatului⁹. Era un răspuns polemic, dar civilizat ca ton, la tezele transilvăneanului Onisifor Ghibu, privitoare la pericolul catolicismului pentru identitatea națională românească¹⁰. În 1938, scosese, la Iași, a doua ediție a lucrării sale *Papa*, o prelucrare după cartea conservatorului savoiard Joseph de Maistre¹¹. Prima ediție fusese publicată în urmă cu două decenii¹². Departe de a fi o simplă traducere, era, de fapt, o lucrare fundamentală pentru susținerea tezelor lui Theodorian-Carada, relative la necesitatea și folosul unirii cu Biserica Romei.

⁵ Pentru „Revista Catolică”, vezi Dănuț Doboș, *Contribuții la istoriografia românească: „Revista Catolică” (1912–1916)*, în „Pro Memoria. Revistă de istorie ecleziastică”, București, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, nr. 3/2004, p. 85–102.

⁶ Vezi Iulian Ghercă, *Un alt fel de presă catolică în București: cotidianul „Albina”*, în „Pro Memoria. Revistă de istorie ecleziastică”, nr. 12, 2013, p. 201–216.

⁷ Vezi *supra* nota 1.

⁸ Jean de Mourta, *Le catholicisme de la maison d'Autriche et des Hongrois*, Avignon, 1934. Vezi și C. D. Fort[unescu], „Le catholicisme de la maison d'Autriche et des Hongrois”, par Jean de Mourta, Avignon, 1934, în „Arhivele Olteniei”, XIII, nr. 71–73, ian.–iun. 1934, p. 217–218.

⁹ M. Theodorian-Carada, *Acțiunea Sfântului Scaun în România. De acum și de întotdeauna*, București, 1936. Trimitem cititorul interesat la câteva semnalări bibliografice, favorabile, din perioada respectivă: C. D. Fort[unescu], „Acțiunea Sfântului Scaun în România, de acum și de întotdeauna”, de M. Theodorian-Carada, vol. I, Edit. autorului, București, 1936, în „Arhivele Olteniei”, XV, nr. 86–88, iul.–dec. 1936, p. 496–497; I. G., M. Theodorian-Carada, „Acțiunea Sfântului Scaun în România de acum și de întotdeauna”, București, Edit. autorului, 1936, 120 p., în CvL, 69, nr. 8–10, aug.–oct. 1936, p. 402.

¹⁰ Onisifor Ghibu, *Acțiunea catolicismului unguresc și a Sfântului Scaun în România întregită*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1934.

¹¹ Joseph de Maistre, *Du Pape*, Lyon, 1819.

¹² M. Theodorian-Carada, *Papa*, București, 1917 (ed. a II-a, Iași, 1938). Traducerea a apărut inițial în publicația Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, „Revista Catolică”, anul IV, nr. 3, iul.–sept., 1915, p. 335–377; nr. 4, oct.–dec., 1915, p. 581–618.

Revista „Decalog. Îndreptar creștin, politic și social” (ulterior și-a modificat titlul, intitulându-se „Decalogul”) a apărut la București, între 5 aprilie 1936 și 16 iunie 1940¹³. Publicație tradiționalistă, fără o orientare politică și ideologică clară, este dificil de situat în peisajul revuistic interbelic, atât de variat. Bilunarul „de atitudine creștină”, cum scrie pe frontispiciul său, se remarcă prin texte extrem de variate ca temă și stilistică și inegale ca valoare, a căror singură notă comună pare să fie preocuparea pentru problemele confesionale și, îndeosebi, raportul dintre stat și Biserică. Altminteri, coexistă, într-un mod bizar, texte de orientare procatolică, naționalistă, antimaghiară și antisemită. Cuprinde numeroase articole din care răzbate o simpatie deloc disimulată pentru ideologiile de dreapta, de sorginte fascistă, ca și o predilecție pentru politica autoritară a regimului carlist. În timp, naționalismul xenofob se diluează, datorită colaboratorilor și membrilor echipei de redacție, mai deschiși, mai toleranți, mai generosi în idei și atitudini față de echipa inițială. Gazeta se reorientează, ezitant, împotriva curentului din acei ani, care marchează sfârșitul democrației românești și intrarea în zodia regimurilor autoritare și dictatoriale.

Fie și numai o sumară mențiune a unora dintre textele publicate în cuprinsul revistei indică orientarea acesteia. Totodată, constituie un preambul util pentru analiza materialelor subscrise de Mariu(s) Theodorian-Carada. Vom insista asupra unui articol denumit *O problemă arzătoare. Spre Unirea Bisericilor române*¹⁴. Titlul acesta rezumă un întreg program, de natură ecleziastică și politică, totodată. Este indusă senzația unei procesualități inexorabile și irepresibile. Această „problemă arzătoare”, cum este etichetată, preocupă pe mulți dintre aceia pe care realizarea Marii Uniri îi conduce la ideea unei suprapuneri între identitatea națională și confesională. Cu atât mai multă atenție se cuvine acordată acestui articol, cu cât textul din „Decalogul” are ca pretext viitorul congres al ASTREI de la Blaj. Autorul crede că este vorba de o conjuncție fericită ca o societate cu un trecut emblematic de luptă în susținerea identității naționale și culturale românești, puternic înrădăcinată în mediul confesional ortodox de la Sibiu, să-și desfășoare lucrările într-un loc atât de special, adică Blajul greco-catolic: un oraș transilvănean devenit un reper în lupta românilor pentru păstrarea drepturilor lor naționale și religioase. Este, se sugerează, o convergență care redă, simbolic, o aliniere a preocupărilor, a opțiunilor, a proiectelor vizând unificarea religioasă.

Faptul extraordinar rezidă din această tensiune între planul național și cel confesional, percepută de unii cu o acuitate formidabilă. Presiunea derivă din falsa dilemă între națiune și confesiune. Obiectivul acesta al unificării religioase, asumat de multă vreme de avocatul greco-catolic, este considerat imperios necesar de echipa de la „Decalogul”, pentru a cimenta statul național unificat prin liantul confesional. Un pericol amenință construcția realizată, cu atâtea sacrificii, în 1918: „[...] vedem săpându-se alte tranșee, pentru o nouă luptă teribilă și purificatoare: tranșeele ideii[i] naționale”¹⁵.

Vocabularul este unul care trimite la primejdii, la luptă, la nevoia acțiunii hotărâte. Mobilizarea este necesară, este imperioasă chiar. În felul acesta, se va realiza ceea ce se cuvine pentru „fericirea acestui popor, prea mult nefericit”. Cum se va câștiga acest nou „război”, purtat în spirit, această luptă pentru identitatea românească? Prin pacea religioasă, care să pună capăt „celeia de a treia bătălie[i], mai crâncenă și inumană, între

¹³ Vezi și I. Hangiu, *Dicționarul presei literare românești 1790–1990*, ediția a II-a revizuită și completată, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996, p. 145–146.

¹⁴ Iulian Gr. Popa, *O problemă arzătoare. În jurul Congresului „Astrei” de la Blaj. Spre Unirea Bisericilor române*, în „Decalogul”, anul I, nr. 9, 5 septembrie 1936, p. 1.

¹⁵ *Ibidem*.

aceiași frați de sânge, dar de diferite religii”: „războiul confesional” purtat de cele două „tabere adverse, Sibiu și Blaj”, între care răsună „salvele de tunuri”¹⁶.

Pericolul este redat în termeni lipsiți de echivoc. Adversarii sunt pe poziții ireconciliabile: mitropolitul Bălan își propune aducerea uniților în sânul Ortodoxiei, profesorul clujean Onisifor Ghibu mistifică realitatea, răspândind acuzații false legate de deznaționalizarea românilor prin intermediul Bisericii Catolice, ziarul „Universul” devine o tribună a celor care văd în Papa de la Roma adversarul ireductibil al românismului. Cum poate fi posibilă, în acest context, apropierea? Autorul acestui articol, Iulian Gr. Popa, speră ca apropiatul congres al ASTREI să fie un prilej de conciliere între cele două biserici românești, ortodoxă și greco-catolică: „Întâi trebuie un armistițiu, după care s-ar putea începe munca sinceră pentru unirea celor două biserici. Să nu se mai piardă timpul cu lupte inutile și fratricide”. Era timpul să înceteze conflictul fratricid între „oameni cari ar trebui să se regăsească frați în aceleași tranșee ale naționalismului integral”. Arhieriei din ambele tabere, dar și intelectualii ortodocși și greco-catolici, trebuiau să înțeleagă că ideea națională „are nevoie de toate forțele românești”, unite în lupta împotriva comunismului alienant și uniformizator; era de dorit să se situeze „în aceeași slujbă a transcendentului și a naționalismului românesc”¹⁷.

Aceasta este viziunea colaboratorilor „Decalogului”, aceea a unei imperative înțelegeri interconfesionale, care să se constituie într-un prim pas spre unificarea bisericească, care să asigure coeziunea națională. Acesta este argumentul suprem în condițiile conflictelor religioase: națiunea română este în pericol. Preocuparea pentru înțelegerea între bisericile ortodoxă și greco-catolică este aceea care conferă gazetei profilul său aparte în spațiul publicistic românesc. Lupta pentru unirea bisericilor reprezintă laitmotivul care se regăsește în orice coloană a publicației bucureștene. În jurul acestui obiectiv, considerat fundamental, gravitează toate eforturile colaboratorilor. De altminteri, într-un alt text al redacției, se menționa „conștiința unui *misionarism* de care noi suntem responsabili”¹⁸. Insistența asupra prietenilor și colaboratorilor reprezenta un fel de *quid pro quo* și o încercare de legitimare a periodicului.

În cele ce urmează, facem trimitere, succint, la alte două texte apărute în „Decalogul”, pentru a ilustra cele deja spuse. Demn de interes este articolul *Cine va face unirea Bisericilor române*¹⁹. Materialul, nesemnat, se referă la un cleric greco-catolic orădean, Ioan Georgescu, influent membru al Astrei²⁰. Respectivul preot efectuase o anchetă cu privire la unirea Bisericilor. Din câte deducem, parcurgând scurtul comentariu al redacției, demersul respectiv nu a trezit ecoul așteptat, dovadă peremptorie a lipsei de interes și de disponibilitate pentru tema în cauză atât în Biserica ortodoxă, cât și în cea greco-catolică. În continuare, este reluată o parte din prefața unei cărți publicate anterior de canonicul orădean²¹. Ideea fundamentală este aceea a necesității unirii religioase și a beneficiilor care ar rezulta din așezarea Bisericii sub tutela papei. Se acreditează ideea că, departe de a fi un factor de disoluție, catolicismul este „generator și

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Prietenii Decalogului* (nesemnat), în „Decalogul”, anul I, nr. 21–22, 15 martie 1937, p. 12.

¹⁹ *Cine va face Unirea Bisericilor române. Ce scrie Păr. Canonic dr. Ioan Georgescu de la Oradea în prefața anchetei d-sale „Bisericile românești”?* (nesemnat), în „Decalogul”, anul I, nr. 15, 3 decembrie 1936, p. 8.

²⁰ Irina Racovițan, *Una din figurile luminoase ale ASTREI: Ioan Georgescu, la 50 de ani de la moarte*, în „Tribuna”, <https://www.tribuna.ro/stiri/actualitate/una-din-figurile-luminoase-ale-astrei-ioan-georgescu-la-50-de-ani-de-la-moarte-133990.html> (accesat la 26.05.2020).

²¹ *Bisericile românești*, anchetă de Ioan Georgescu, supliment la „Vestitorul”, Oradea, nr. 8, 1935, 113 p.

conservator de viață națională”. Mai mult, argumentul forte al preotului orădean este acela că toate popoarele de origine latină sunt catolice, cu excepția românilor. Catolicismul favorizează și dezvoltarea culturală, așa cum o dovedește și situația din România, unde „minoritatea catolică reprezintă o strălucită tradiție culturală și o solidă organizație bisericească”²².

În fine, aducem în discuție un alt articol, interesant prin nuanțele percepute de cititorul atent²³. Se evidențiază că țelul suprem al românilor trebuie să fie „unitatea creștină”. Biserica nu se confundă cu națiunea, nu trebuie să fie subordonată unor scopuri politice. Cele două biserici „naționale”, ortodoxă și greco-catolică, nu trebuie discriminate, susține redacția „Decalogului”, deoarece, în acest mod, „societatea religioasă ajung[e] o păpușă în mâinile statului”. De asemenea, prin perpetuarea unei stări de lucruri ca cea existentă, se creează o atmosferă „de ostilitate față de uniți”. Trebuie, cu prudență, să se lucreze astfel încât să se ajungă „la unitatea religioasă a românilor[,] dar numai în adevăr”, adică fără intervenția politicului²⁴.

Am văzut deja care este vocabularul, care este tonul, care este stilul ce caracterizează periodicul acesta. Este un organ de presă destul de bizar, dar în jurul căruia gravitează personalități nu lipsite de prestigiu și influență în societatea românească. Lista colaboratorilor este lungă și ea cuprinde nume importante. Este suficient să urmărim înșiruirea lor, pentru a ne convinge de acest lucru²⁵.

Colaborarea lui M. Theodorian-Carada la publicația bucureșteană „Decalogul” începe în toamna anului 1937. Își regăsește destul de ușor locul în coloanele gazetei, poate și sub influența unuia dintre marii săi prieteni și tovarăși de idei, protopopul greco-catolic de la Cluj, Ilie (Elie) Dăianu, asiduu susținător – și el – al unirii Bisericilor din România²⁶. Tematica articolelor publicate de Mariu(s) Theodorian-Carada în „Decalogul” este diversă. Textele sale nu se rezumă doar la aspectele legate strict de unirea religioasă, ci abordează și alte chestiuni de actualitate sau evocă personalități ori evenimente din trecut. Astfel, luptătorul pentru unirea bisericilor este secondat de memorialist, de istoric, de comentator și cronicar angajat în debaterile asupra actualității politice, sociale, intelectuale sau religioase a vremii sale.

Articolele sale din „Decalogul” reiau teme ubicue în discursul publicistic și în peisajul literar al epocii. Unele dintre ideile exprimate de avocatul greco-catolic nu sunt originale, ci se situează într-o continuitate logică cu seria anterioară. Nouă în aceste texte pare să fie perspectiva, datorată, în bună măsură, conjuncturii interne și internaționale, în schimbare dramatică în a doua parte a deceniului al patrulea al veacului trecut. Acest context modificat, de implozie a democrației și de extensie spectaculoasă a ideilor antidemocratice, poate fi considerat, până la un punct, responsabil pentru neîncrederea în valorile și virtuțile democrației. La acel moment, avea certe simpatii de dreapta. Urmând o tendință larg răspândită în epocă, se lăsase confiscat de naționalism.

²² *Cine va face Unirea Bisericilor române...*, în loc. cit., p. 8.

²³ *Regimul politic și Biserica* (nesemnat), în „Decalogul”, anul II, nr. 28, 22 mai 1937, p. 4-5 (subscris: „Decalogul”; prin urmare, reflectă punctul de vedere al redacției).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Colaboratorii Decalogului*, în „Decalogul”, anul IV, nr. 99-100, 20 iunie 1939, p. 7.

²⁶ Preotului Ilie Dăianu i-a fost consacrat un număr al „Decalogului”, cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani. A fost omagiat ca un statornic colaborator al publicației, fiind prezentate viața, activitatea și opera sa (vezi „Decalogul”, anul III, nr. 66, 12 martie 1938, p. 2-3). Este curios că Theodorian-Carada nu contribuie, la omagierea protopopului greco-catolic, cu un material, în ciuda prieteniei dintre ei. Pentru mai multe detalii privitoare la acest influent cleric greco-catolic, vezi și Ilie Dăianu, *Scrieri*, ediție îngrijită, prefată, note și bibliografie de Ilie Moise, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2010 (mai ales prefața).

Totuși, laicul greco-catolic nu s-a radicalizat. Chiar dacă unele afirmații și idei ale sale pot fi regăsite în arsenalul ideologic al extremei drepte interbelice, Theodorian-Carada nu a fost legionar (probabil că religia catolică va fi fost o piedică importantă în direcția înregimentării sale). Naționalismul său nu a fost integral, visceral. Vârsta (avea deja aproape 70 de ani) și aspirația spre ordine și legalitate au constituit, în mod cert, alte obstacole suficient de puternice. În rest, nu s-a putut sustrage unui pesimism general privitor la soarta democrației și nici admirației față de regimurile autoritare sau totalitare din Europa contemporană. Și această „convertire” nu era de dată recentă. Parcurgerea jurnalului său, încă inedit, oferă dovezi irefutabile pentru a susține o asemenea aserțiune. Pentru a oferi un singur exemplu, la 15 iulie 1933, nota cu satisfacție încheierea Pactului celor Patru, realizată la Roma, la 7 iunie 1933, din inițiativa liderului fascist italian, Benito Mussolini²⁷. Nu acordul în sine, care nu a avut, de altfel, urmări neintereșate, în acest cadru, ci evidenta satisfacție a diaristului, favorabil puterilor fasciste²⁸. Dovedea cel puțin condescendență și față de regimul autoritar al lui Carol al II-lea, nevăzând sau nedorind să perceapă gravele dereglări ale mecanismelor constituționale.

Primul său articol din „Decalogul” nu se referă însă la unirea Bisericilor. Reia o mai veche preocupare pentru problema evreiască, devenită una de maximă importanță politică, religioasă și națională. În ultimii ani interbelici, ostilitatea față de cetățenii de religie mozaică, se cunoaște, a degenerat în antisemitism fățiș²⁹. Exista și în România, în cercurile extremiste, dar și în imaginarul popular, concepția alterității ireductibile față de israeliți, chiar în condițiile convertirii la creștinism³⁰.

Apărut la rubrica „Discuții libere”, textul avocatului greco-catolic se constituie într-o luare de poziție netă față de o asemenea percepție³¹. Judecățile sale se cuvin reținute. Autorul dorea să-și aducă, prin scrisul său, contribuția la clarificarea problemelor din societatea românească. Neacceptarea de către compatrioți a convertirii israeliților și punerea la îndoială a sincerității acestora i se păreau înjuste și periculoase. Aprecia ca fiind cu desăvârșire falsă teza neintegrării botezaților în societatea românească; afirma că există foarte mulți cetățeni onești, fideli țării, căreia îi aduc servicii însemnate, care se convertiseră și de care avea el însuși cunoștință. Un alt aspect care i se părea inacceptabil, pentru că era în dezacord cu învățătura biblică, era acela de a interzice cuiva să devină creștin. Și concluziona: „Asta desigur nu e creștinism”. „Mă doare deci din tot sufletul, scrie Theodorian-Carada, văzând creștini cari împiedică ori chiar numai întârziează [convertirea evreilor] [...], legându-se de cei ce se botează ori solidarizându-i cu ceilalți [nebotezați]”³².

Avocatul unit dovedea curaj, pronunțându-se deschis împotriva acelor care nu voiau să accepte primirea israeliților în comunitatea creștină. Invoca argumente teologice, dar și empirice, bazându-se pe exemple concrete, pe experiența avută de el însuși, cunoscând numeroși botezați. Evidența orbirea acelor care foloseau creștinismul ca armă politică. Un bemol este necesar, totuși. Theodorian-Carada nu era, nicidecum, un filosemit.

²⁷ Vezi Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales*, VIII/2, Paris, Librairie Hachette, 1958, p. 28–29.

²⁸ BAR, Arhiva M. Theodorian-Carada, III mss. 5b, f. 12.

²⁹ Dintr-o bibliografie aproape imposibil de rezumat, alegem, spre edificarea cititorului, cartea lui Carol Iancu, *Evreii din România 1919–1938. De la emancipare la marginalizare*, prefață de Pierre Guiral, postfață de Gérard Nahon, traducere de Țicu Goldstein, București, Editura Hasefer, 2000.

³⁰ Despre acest „evreu imaginar”, vezi Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central european*, ediție ilustrată, București, Editura Humanitas, 2001.

³¹ M. Theodorian-Carada, *Să nu greșim!*, în „Decalogul”, anul II, nr. 51, 30 octombrie 1937, p. 2.

³² *Ibidem*.

Dimpotrivă, s-a manifestat destul de critic față de evrei și nu a agreat soluționarea „problemei evreiești” prin emanciparea acestora și acordarea de drepturi tuturor israeliților. Împărtășea o viziune similară aceleia a liberalilor de dinainte de Primul Război Mondial. Opera sa, inclusiv memorialistica, relevă o atare percepție, limitată, privitoare la statutul evreilor. Certă este însă distanța luată față de clișeele și stereotipurile antievreiești, ca și respingerea antisemitismului. O poziție salutară a unui om care nu mai era convins de avantajele pluralismului democratic.

Alte contribuții gazetărești sunt dedicate unor ilustre personalități bisericești. De pildă, într-un articol referitor la episcopul greco-catolic de Oradea, Valeriu Traian Frențiu, elogia calitatea acestuia de „adevărat bun român”³³. Probabil, fără nicio legătură directă cu vorbele lui Nae Ionescu referitoare la identitatea religioasă și națională³⁴, panegiricul lui Theodorian-Carada poate fi considerat ca un răspuns implicit dat acelora care afirmau, în epocă, imperativul asumării Ortodoxiei în schimbul calității de „bun român”. Publicistul relevă dimensiunea religioasă și civică a înaltului ierarh greco-catolic de Oradea, episcopul Valeriu Traian Frențiu. Subliniază rolul său de păstor al uniților, dar și de luptător pentru cauza românească și păstrarea identității naționale a românilor ardeleni.

Un aspect asupra căruia insistă autorul, în finalul articolului său dedicat împlinirii a 25 de ani de arhierescă slujire a episcopului orădean, și asupra căruia revine cu obstinație, este acela al unirii bisericești. Astfel, el își exprimă speranța ca „[nunta] preoțească de aur să-i ajute Dumnezeu să o serbeze în București în mijlocul Sfântului Sinod întregit și unit cu Roma, așa cum poruncesc interesele sufletești și trupești ale tuturor românilor”³⁵.

O mică paranteză ar putea fi totuși utilă. Deși am insistat, în paginile anterioare, asupra originalității demersului lui Theodorian-Carada în plan bisericesc, se cuvine să-l situăm într-un context mai larg și într-o perspectivă diacronică, pentru o înțelegere mai nuanțată. Încă din anii Marelui Război, avocatul greco-catolic se pronunța pentru necesitatea unei politici religioase, care să țină cont de realitățile confesionale existente. Într-un discurs ținut la 3 decembrie 1916, în fața membrilor Partidului Conservator, considera că se impune, în mod imperativ, o asemenea abordare – prudentă – și opina că soluția era aceea a promovării de către statul român a unei politici externe care să conducă la includerea tuturor românilor într-o singură biserică națională. În viziunea sa, politica religioasă a României era foarte „delicăta”, întrucât românii erau răspândiți în mai multe teritorii, dintre care unele aparțineau unor state străine. Prin apartenența lor la o biserică națională, s-ar conserva identitatea națională³⁶.

Theodorian-Carada și-a menținut o poziție de principiu favorabilă unificării bisericești și după Război, acomodând-o însă la noile realități geo-culturale. El a evidențiat situația ambiguă a românismului ardelean, generată de divergența confesională și dificultatea asumării unei asemenea stări de fapt. Firește, era o poziție precară nu doar din

³³ Idem, *Un adevărat bun român*, în „Decalogul”, anul III, nr. 60, 15 ianuarie 1938, p. 1.

³⁴ Identitatea confesională a fost subordonată identității naționale, ajungându-se în perioada interbelică la formule halucinante, precum aceea a identificării „bunului român” cu confesiunea ortodoxă și a incompatibilității dintre alte confesiuni și calitatea de român. Nae Ionescu, profesorul și magistrul unei întregi generații, scria: „Acesta e adevărul fundamental în problema națiunii și a religiei: ele sunt realități corelative. Suntem, ca atare, ortodocși pentru că suntem români, și suntem români pentru că suntem ortodocși”. Vezi Nae Ionescu, *Sorții de isbândă a noiei ofensive catolice*, în idem, *Roza vânturilor*, București, Editura „Roza Vânturilor”, 1990, p. 205.

³⁵ M. Theodorian-Carada, *op. cit.*

³⁶ Idem, *Politica religioasă a României* [Conferință ținută la Cercul de Studii al Partidului Conservator, în ziua de 3 decembrie 1916], București, 1916.

punct de vedere teologic, dar și epistemologic. Autorul nu se raporta însă la realități suprasensibile, ci la aspectele politico-identitare deduse din realitățile confesionale existente. Mariu(s) Theodorian-Carada resimte el însuși această fractură. După Marea Unire din 1918, militantismul avocatului greco-catolic pentru unirea religioasă se amplifică. Numeroasele proiecte, discuții și preparative întreprinse de el în scopul așezării Bisericii Ortodoxe sub autoritatea papei de la Roma imprimă preocupărilor și activității sale pe tărâm religios un elan misionar, care e însă himeric, donquijotesch. În concepția sa, urma să fie edificată o biserică „națională”, condusă de un patriarh care să fie subordonat papei de la Roma. Această stranie alcătuire eclezială „nu trebuie să fie nici ortodoxă, nici unită, ci pur și simplu o biserică română”, așa cum observa arhiepiscopul romano-catolic de București, monseniorul Raymund Netzhammer³⁷. Imaginând o construcție confesională originală, credea că unitatea politico-națională, realizată în 1918, este condiția și temeiul unirii religioase într-o singură Biserică³⁸. Devenit, în expresia arhiepiscopului catolic, un „fanatic al Unirii”³⁹, Theodorian-Carada dovedea un entuziasm nutrit de „puternice convingeri naționale”⁴⁰.

Revenind la situația confesională din România Mare, problema unirii bisericești era, într-adevăr, una pregnantă în mediul românesc transilvănean. Istoricul George Enache a relevat o criză de identitate în rândul greco-catolicilor din acel spațiu. După Primul Război Mondial, preocuparea privind unificarea celor două biserici ale românilor ardeleni, ca parte a procesului de unitate națională, se materializează în nesfârșite discuții și dezbateri, articole de presă, cărți și broșuri, inițiative diverse. „[T]ot mai multe voci se întrebau ce rost mai are Biserica Unită, din moment ce menirea ei, din care-și făcuse un titlu de glorie, anume de păstrătoare a identității românești în Ardeal, devenise caducă în condițiile creării României Mari.”⁴¹ Este o perspectivă care ne ajută să înțelegem militantismul unei părți a ierarhiei, dar, mai ales, a laicului greco-catolic pentru realizarea unității bisericești.

În aceeași manieră encomiastică este scris și textul consacrat celei de-a șaisprezecea aniversări a pontificatului lui Pius al XI-lea⁴². Panegiricul este asumat în cuvinte simple, dar clare. Îl consideră pe pontif ca fiind „unul dintre cei șapte mai mari papi pe care i-a avut istoria”. Enumeră câteva dintre calitățile aceluia și îl caracterizează, în cuvinte foarte elogioase, ca fiind înțelept, cărturar, diplomat, creștin pios. Acest Papă a dovedit un interes statornic pentru România și o dragoste nedeșmințită pentru români. Sub pontificatul său, s-a încheiat Concordatul între Sfântul Scaun și România. Era preocupat, spune Theodorian-Carada, „ca Răsăritul și Apusul să își dea frățeste mâna, misiune în cadrul căreia România „e chemată să joace un rol mare și frumos”⁴³.

³⁷ Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, vol. II, ediție realizată de Nikolaus Netzhammer în colaborare cu Krista Zach, traducere din limba germană de prof. univ. dr. George Guțu, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 967 (însemnare din 29 noiembrie 1920).

³⁸ *Ibidem*, p. 945 (însemnare din 11 septembrie 1920).

³⁹ *Ibidem*, p. 1435 (însemnare din 10 ianuarie 1926).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 945 (însemnare din 11 septembrie 1920).

⁴¹ George Enache, *Biserică – societate – națiune – stat în România interbelică*, I, *Explorări în orizont liberal*, în „Revista Teologică”, nr. 2/2010, p. 195.

⁴² M. Theodorian-Carada, *Întru mulți ani Stăpâne!*, în „Decalogul”, anul III, nr. 62, 12 februarie 1938, p. 1. Despre papa Pius al XI-lea, vezi, pe site-ul Vaticanului, la următoarea adresă: <http://www.vatican.va/content/pius-xi/en.html>. Un surprinzător de amplu material se găsește și pe wikipedia, în limba engleză: https://en.wikipedia.org/wiki/Pope_Pius_XI (accesate la 30.05. 2020).

⁴³ *Ibidem*.

Promotor al ideii de unitate religioasă, dar sub egida Bisericii Catolice și sub conducerea papalității (vezi enciclica *Mortalium Animos*⁴⁴), Pius al XI-lea putea să îi pară avocatului greco-catolic un campion al eforturilor pentru unitatea creștinilor. Este drept că, anterior acestui pontif, alții fuseseră interesați de chestiunea relațiilor cu Bisericele de rit ortodox. Leon al XIII-lea⁴⁵, la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul veacului al XX-lea, se remarcase prin interesul său pentru Orientul creștin și încercarea de apropiere față de Bisericele orientale, dovedită inclusiv prin documentele elaborate. Enciclica *Orientalium dignitas*, promulgată la 30 noiembrie 1894⁴⁶, exprima un întreg program, în această direcție⁴⁷.

Promovarea insistentă a ideii de unire bisericească trezea interesul cercurilor de la Vatican. În aprilie 1910, laicul greco-catolic mergea în capitala Italiei, fiind primit de papă, de mai mulți cardinali și de diverse alte fețe bisericești apropiate Sfântului Scaun⁴⁸. Acolo fusese „ascultat mai cu atenție”, încât a putut rosti „un cuvânt în favorul României și al românilor”⁴⁹. Cel puțin așa considera el mai apoi, justificându-se și atribuindu-și un rol important în problemele bisericești. Nu era însă și opinia contemporanilor săi români. Greco-catolicii erau priviți în Regat cu neîncredere și ostilitate, fiind percepuți ca niște renegați⁵⁰. Exista temerea că uniația ar putea conduce la deznaționalizarea românilor.

Interesul Vaticanului pentru apropierea dintre Occident și Orient continuase în deceniile următoare. Existaseră și în vremea războiului mondial o serie de încercări, eșuate, de realizare a unificării bisericești⁵¹. Gerantul Ministerului de Interne din vremea ocupației Bucureștilor de către Puterile Centrale, Lupu Kostaki, scria, în memoriile sale, de curând publicate, despre încercarea unora dintre catolicii din teritoriul ocupat de a profita de noul context, pentru a-și impune proiectele: „[...] [N]u au întârziat a se lipi la devoțiunile bisericii și catolicii români cu dl Theodorian Carada în frunte”⁵². Despre diverse turpitudini ale acestuia nota și Al. Tzigara-Samurcaș, prefect al Poliției din teritoriul ocupat⁵³. Este, totuși, vorba despre acuzații neverificate. Theodorian-Carada. În memoriile sale, Theodorian-Carada respinge vehement orice acuzație de colaboraționism sau de folosire a presiunii pentru atingerea obiectivelor sale în plan religios. Uneori, însă, este dificil să-și argumenteze poziția. În 1917, în plină ocupație străină, avocatul Marius Theodorian-Carada a obținut postul de director al Mitropoliei ortodoxe din București. A fost acuzat că ar fi urmărit catolicizarea forțată a bisericii din România și

⁴⁴ Vezi textul acesteia la următoarea adresă: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19280106_mortalium-animos.html (accesat la 26.05.2020).

⁴⁵ <http://www.vatican.va/content/leo-xiii/es.html> (accesat la 30.05.2020).

⁴⁶ https://w2.vatican.va/content/leo-xiii/it/apost_letters/documents/hf_l-xiii_apl_18941130_orientalium-dignitas.html (accesat la 20.05.2020).

⁴⁷ Violeta Barbu, *Protagonist al unui proiect major: apropierea dintre Occident și Orient*, în vol. *Raymund Netzhammer în România: pe urmele spiritului locului*, coord. Violeta Barbu și Nikolaus Netzhammer, București, Editura Academiei Române, 2014, p. 5 și urm.

⁴⁸ M. Theodorian-Carada, *Efimeridele...*, vol. II, p. 29–35.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 35.

⁵⁰ ANIC, fond *Direcția Poliției și Siguranței Generale*, dosar 1774/1915, f. 3, 4 r.–v.

⁵¹ Reimund Haas, *Uniunile bisericești din Balcani – șansă pierdută sau utopie? Realismul lui Raymund Netzhammer în contextul strădaniilor unitariene ale lui Mathias Erzberger și Hubert Bastgen în Bulgaria*, în Violeta Barbu, Nikolaus Netzhammer (ed.), *op. cit.*, p. 194–201.

⁵² Lupu C. Kostaki, *Memoriile unui trădător. Un înalt funcționar român sub guvernământul militar german (1916–1918)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Alexandru Istrate și Claudiu-Lucian Topor, București, Editura Humanitas, 2020, p. 321.

⁵³ Al. Tzigara-Samurcaș, *Memorii*, vol. II (1910–1918), ediție critică de Ioan Șerb și Florica Șerb, prefată de Dan Grigorescu, București, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, 1999, p. 172.

așezarea acesteia sub influență germano-austriacă. S-a iscat un adevărat scandal, cu atât mai mult cu cât noul director al cancelariei mitropolitane voia să realizeze, pe dată, o serie de reforme, dintre care cea mai controversată era introducerea calendarului gregorian. În fața valului de indignare și a contestării din partea diverselor cercuri ortodoxe, Theodorian-Carada a trebuit să demisioneze doar după câteva zile⁵⁴.

După război, laicul greco-catolic a fost citat la Tribunalul de Război, fiind învinuit că urmărise distrugerea, sub ocupație germană, a Bisericii naționale, prin reformele pe care voia să le impună și prin presiunile asupra unor înalți ierarhi ortodocși, inclusiv asupra primatului⁵⁵, fiind însă ulterior exonerat de orice răspundere. În *Efimeridele* sale, Theodorian-Carada evită să vorbească despre aceste momente din viața sa. În fața posterității, se apără de acuzațiile lansate împotriva lui, evidențiind admirația sa față de Ortodoxie, frecventarea bisericilor și mănăstirilor orientale și bunele relații cu ierarhia confesiunii majoritare⁵⁶.

În aceeași serie, a articolelor dedicate unor eminente personalități ale catolicismului, este și textul comemorativ consacrat cardinalului Angelo Maria Dolci, fost nunțiu papal în România între 1923 și 1933⁵⁷, cu care laicul unit a avut relații destul de apropiate, ca și cu predecesorul său, monseniorul Francesco Marmaggi⁵⁸. Cardinalul decedase în septembrie 1939. Theodorian-Carada scrisese, cu acel prilej, un articol în revista „Cultura creștină”, de la Blaj, reluat în „Decalogul”⁵⁹. Este o evocare caldă a activității aceluia care se remarcase în slujba Bisericii Catolice, dar și în calitatea sa de reprezentant al Sfântului Scaun în România, având un rol important în încheierea Concordatului.

Ultimul articol scris de M. Theodorian-Carada pentru „Decalogul” este dedicat unei personalități eminente a modernității politice românești, regele Carol I⁶⁰. În același an, alcătuiuse, pentru un volum omagial, un alt text prin care își exprima respectul și admirația pentru primul rege al României⁶¹, în vreme ce, pentru „Arhivele Olteniei”, glosase asupra relației dintre rege și Eugeniu Carada, unchiul său, încercând să demonteze ideea animozității și neîncrederii dintre cele două personalități⁶². Materialul publicat în „Decalogul” insistă asupra augustei figuri dintr-o perspectivă aparte, reieșind chiar din titlu. Carol I, scrie Theodorian-Carada, „a fost în tot timpul un creștin în toată puterea cuvântului”. Avocatul greco-catolic întrevedea în atitudinea prudentă și chibzuită a monarhului față de confesiunile din țară și în daniile făcute tuturor Bisericilor creștine „dorința lui sinceră de a se ajunge odată la restabilirea unității Bisericii creștine”. Deși

⁵⁴ Vezi, pentru detalii, M. Theodorian-Carada, *Efimeridele...*, vol. II, p. 69–72; Raymund Netzhammer, *op. cit.*, vol. I, p. 704–705, 708 (însemnări din 14 ianuarie 1917, respectiv 16 ianuarie 1917), vol. II, p. 876 (însemnare din 22 martie 1919); Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. II, *România și Primul Război Mondial (1914–1919). Războiul (1916–1917)*, ediție și indice de Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 1994, p. 111–112 (însemnare din 16 ianuarie 1917).

⁵⁵ Raymund Netzhammer, *op. cit.*, vol. II, p. 876, 900–901 (însemnări din 22 martie 1919, respectiv 6 octombrie 1919).

⁵⁶ M. Theodorian-Carada, *Efimeridele...*, vol. II, *passim*.

⁵⁷ Dănuț Doboș, *Cardinalul Angelo Maria Dolci*, în „Actualitatea Creștină”, publicație a Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, anul XXIV, nr. 2/2013, p. 32.

⁵⁸ Raymund Netzhammer, *op. cit.*, vol. II, *passim*.

⁵⁹ M. Theodorian-Carada, *Cardinalul României: Angelo Maria Dolci. Șase luni de la moartea sa*, în „Decalogul”, anul V, nr. 113–114, 25 aprilie 1940, p. 6–7 (preluat din „Cultura creștină”, nr. 11–12 din 1939).

⁶⁰ Idem, *Creștinul care a fost Carol I*, în „Decalogul”, anul IV, nr. 98, 1 iunie 1939, p. 1.

⁶¹ Idem, *La centenarul primului rege*, în vol. *Din viața regelui Carol I*, mărturii contemporane și mărturii inedite culese de Al. Tzigara-Samurcaș, București, Imprimeria Națională, 1939, p. 296–302.

⁶² Idem, *Carol I și Eugeniu Carada*, în „Arhivele Olteniei”, XVIII, nr. 101–103, ian.–iun. 1939, p. 129–131.

s-a ferit să se exprime deschis, din considerente politice evidente, „știa mai bine ca mulți alții că Schisma orientală e o schismă politică pe care politica a creiat-o [sic! – n.n., D.B.] și tot politica o va distruge la timpul oportun”⁶³.

Este, mai curând, o proiecție a autorului. Carol I s-a ferit de orice intruziune în viața Bisericii. În epocă, unii considerau, este adevărat, că regele proteja pe față catolicismul și că avea un dispreț abia disimulat pentru Biserica Ortodoxă⁶⁴. Neîndoindu-l, erau acuzații lipsite de fundament, chiar răuvoitoare. O simplă trecere în revistă a corespondenței suveranului cu membrii familiei sale relevă imposibilitatea descoperirii unei atitudini negative față de biserica majoritară din România⁶⁵. Mai mult, Carol s-a dorit un protector al bisericii majoritare și nu a avut vreodată atitudini care să lezeze susceptibilitățile vreunor cercuri ortodoxe⁶⁶. Arhiepiscopul romano-catolic de București, Raymund Netzhammer, a relevat atitudinea prevenitoare a monarhului față de Biserica majoritară și grija de a vădi, în public, atașamentul său față de Biserica Catolică, al cărei fidel era, spre frustrarea înaltului ierarh latin⁶⁷. Regele era suficient de abil, încât să nu încurce planurile și să dea naștere la tensiuni în societate, din cauze confesionale. Era călăuzit de rațiunea de stat și punea interesele acestuia deasupra convingerilor sale personale. El a rămas, este drept, un bun catolic, participând frecvent la slujbele religioase. În ciuda relațiilor strânse cu arhiepiscopul, nu a dovedit o disponibilitate foarte mare față de interesele Bisericii Catolice în România.

Să revenim însă la articolele referitoare la unificarea Bisericilor. Arhiepiscopul Netzhammer sublinia că Theodorian-Carada, preocupat obsesiv de ideea unirii, se îndepărta, inevitabil, de poziția Bisericii Catolice. În percepția înaltului ierarh, realizarea unificării, în varianta susținută de laicul greco-catolic, putea să ducă la dispariția bisericii de rit latin în țările din est, adică și în România. Minoritățile bisericești sunt chemate să se dizolve în masa majorității, acesta părea să fie postulatul la care ajunsese laicul unit. Nu mai rămânea nimic din credința profesată, în afară de o excentrică idee a subordonării unui patriarhat național papei de la Roma. Benedictinul concluziona: „[...] este suficient de grav că sunt lansate asemenea idei al căror scop este ștergerea și neutralizarea deosebirilor principiale dintre confesiuni”⁶⁸.

Cu certitudine, Netzhammer nu era departe de adevăr. Multe dintre textele publicate de Theodorian-Carada în coloanele „Decalogului” susțin o asemenea aserțiune. Într-un articol din 26 februarie 1938, reitiera argumentele sale în favoarea unirii religioase a Bisericii Ortodoxe cu Biserica Romei. Insista asupra necesității acesteia, astfel încât să înceteze „această dihonie” între ortodocși și greco-catolici. Folosind argumente istorice și juridice, unele extrase din diverse surse bibliografice, era de părere că un asemenea proces nu avea să fie greu de realizat, întrucât – scria el – „[r]itul românilor a fost de la

⁶³ Idem, *Creștinul care a fost Carol I*, în loc. cit., p. 1.

⁶⁴ Duiliu Zamfirescu, *Opere*, vol. VI, partea a II-a, *Publicistică și memorialistică (1917–1921)*, ediție îngrijită de Ioan Adam și Georgeta Adam, note și comentarii, indici și glosar de Ioan Adam, București, Editura Minerva, 1987, p. 350, nota 3.

⁶⁵ *Scrisorile Regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen, 1878–1905*, studiu introductiv, stabilirea textului, traducerea, adaptarea și notele de Sorin Cristescu, București, Editura Paideia, 2010. Vezi și Sorin Cristescu, *Correspondența personală a Regelui Carol I: 1878–1912*, prefață de Ion Bulei, București, Editura Tritonic, 2005.

⁶⁶ Vasile Docea, *Carol I și monarhia constituțională. Interpretări istorice*, Timișoara, Presa Universitară Română, 2001, p. 114–118.

⁶⁷ Raymund Netzhammer, *Episcop în România...*, vol. I, p. 222 (însemnare din 12 mai 1909); vol. II, Anexe, doc. nr. 28, p. 1452.

⁶⁸ *Ibidem*, vol. II, p. 967 (însemnare din 29 noiembrie 1920).

început răsăritean și deci bizantin va trebui să rămâie; dar bizantin în legături irenice cu Roma, ca să ajungem într-una și aceeași Biserică românească⁶⁹. A reluat și cu alte prilejuri această afirmație. Într-un răspuns la unele reacții stârnite de textul abia pomenit, își susținea ideea că „noi [românii – n.n., D.B.] am fost, suntem și vom fi de rit bizantin, cu limbă liturgică românească”⁷⁰. Repeta, câteva luni mai târziu, aceleași argumente. În pofida riturilor diferite, „[n]u trebuie să uităm nici un moment că toți avem același grai românesc și absolut același rit bizantin”. Încheia cu următoarele cuvinte, veritabilă profesiune de credință: „Închinându-ne cu toții la fel așa cum s-au închinat moși din strămoșii noștri, cântând și vorbind ca ei, vom grăbi ceasul când nimic nu ne va despărți și cu toții vom sta sub ascultarea aceluiași Patriarh al Bucureștilor, unit în totul cu Roma veșnică”⁷¹.

Pentru a rămâne în același registru, al preocupărilor, argumentelor și polemicilor lui Mariu(s) Theodorian-Carada cu privire la realizarea unirii bisericești, să mai invocăm câteva texte din „Decalogul”, în seria celor deja menționate. Astfel, la 15 octombrie 1938, publica un text, *Unirea cu Roma*⁷², la rubrica *Probleme religioase*. Este un răspuns la unele luări de poziție din presă, în care se contesta realizarea unificării în varianta avută în vedere de o parte a greco-catolicilor (inclusiv de M. Theodorian-Carada) și se preconiza o „întoarcere” a tuturor uniților la „ortodoxia neunită”. Suntem în măsură să remarcăm, retrospectiv, cât de profetice s-au dovedit aceste cuvinte, căci, peste numai un deceniu, Biserica Greco-Catolică avea să fie scoasă în afara legii de regimul comunist. Mariu(s) Theodorian-Carada relevă inadecvarea și inconsistența unor asemenea argumente, bazându-se pe teze dogmatice și pretins istorice (legăturile irenice ale greco-catolicilor cu Roma și revenirea în sânul comunității creștine, divizate în urma Marii Schisme). Din perspectiva sa, unirea religioasă este necesară și vitală, dar ea nu trebuie confundată cu „uniația”, adică – spune el – cu pierderea ritului și a tradițiilor de sorginte orientală. Dimpotrivă, acestea trebuie păstrate întocmai. Unirea bisericească înseamnă eliminarea diferențelor existente între cele două confesiuni, ortodoxă și greco-catolică, și așezarea Bisericii române unite sub autoritatea papei de la Roma⁷³.

Ideile acestea, destul de heterodoxe, sunt vehiculate de autor cu diverse ocazii. De pildă, la 10 februarie 1939, într-un articol intitulat *Latinitate și ortodoxie*, reia seria argumentativă deja cunoscută, pornind de la o polemică purtată între gazeta greco-catolică de la Blaj, „Unirea”, și „Telegraful român”, de la Sibiu, ilustrând punctul de vedere ortodox. Ortodoxia, scrie Theodorian-Carada, nu trebuie confundată cu „un orientalism schismatic”. „Ortodoxia adevărată, clamează el ingenuu, nu poate exista decât în sânge și în limbă latină și în orientalism ortodox în sensul cel adevărat al cuvântului, adică universal.”⁷⁴

Pe drept cuvânt, cititorul poate rămâne perplex în fața acestor cuvinte, fiindu-i greu să deslușească sensul lor. Este o structură compozită, ce include elemente discursive diferite, în așa fel încât nu se vor fi recunoscut într-un asemenea șir de inferențe nici greco-catolicii, nici ortodocșii. Avocatul unit era conștient, firește, de rezistențele existente în fiecare tabără față de ideea unirii religioase. De aceea, propunerea sa este

⁶⁹ M. Theodorian-Carada, *Creștini de rit răsăritean*, în „Decalogul”, anul III, nr. 64, 26 februarie 1938, p. 1.

⁷⁰ Idem, *Limba liturgică*, în „Decalogul”, anul III, nr. 70, 9 aprilie 1938, p. 1.

⁷¹ Idem, *O îndreptare*, în „Decalogul”, anul III, nr. 80, 1 octombrie 1938, p. 1.

⁷² M. Th. Carada, *Unirea cu Roma*, în „Decalogul”, anul III, nr. 81, 15 octombrie 1938, p. 2.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Idem, *Latinitate și ortodoxie*, în „Decalogul”, anul IV, nr. 88, 10 februarie 1939, p. 1.

una echivocă, încercând să atenueze susceptibilitățile lesne de trezit, în condițiile renunțării la individualitatea și autonomia specifice fiecărei confesiuni. El dă de înțeles, aici și în atâtea alte locuri, cum am avut deja prilejul să remarcăm, că unirea reprezintă o păstrare a liturgiei și riturilor orientale, dar sub oblăduirea capului Bisericii universale, adică a papei de la Roma. Aceasta este semantica cu care conotează el Ortodoxia. S-ar institui „o singură biserică sincer creștină, cinstit românească și absolut răsăriteană”⁷⁵.

Într-un alt text, foarte amplu, reia, în registru polemic, tezele și argumentele sale. Bazându-se pe diverși autori, respinge mai multe dintre aserțiunile dominante privitoare la istoria creștinismului românesc. Una dintre acestea, susținută și în alte locuri, este aceea a încreștinării târzii, a românilor, în secolul al IV-lea d. Cr., de către episcopul Niceta de Remesiana⁷⁶. Avocatul unit invoca, în sprijinul său, scrierile lui Vasile Pârvan⁷⁷. Concepția pe care o susține apăsător M. Theodorian-Carada este aceea că creștinismul românilor a fost dintotdeauna de rit oriental, dar că, la început, creștinii din aceste locuri au depins canonic de Roma. Despărțirea de creștinătatea latină s-ar fi produs târziu, în secolul XI, după ce s-ar fi schimbat limba liturgică. După opinia sa, „terminologia latină a celor bisericești” nu dovedește decât originea latină a românilor, dar nu și faptul că ar fi primit creștinismul în rit latin⁷⁸.

Accentul pus pe rolul misionarilor și mărturisitorilor credinței din primele veacuri, în spațiul latinității orientale, îl conduce la ideea unei revizuii a calendarului religios, pentru a fi cinstiți aceia care sunt legați indisolubil de creștinarea acestui spațiu. „Se impune desigur naționalizarea sinaxarului la noi”, scrie laicul greco-catolic, astfel încât să fie cinstiți acei mari sfinți ai primelor veacuri creștine, provenind de pe meleagurile latinității orientale. „Știm că pentru asta e absolută nevoie să începem prin a reface unitatea bisericii românești.”⁷⁹

Și alte texte subscrise de Mariu(s) Theodorian-Carada în „Decalogul” au o tentă polemică pronunțată. Replicând lui Onisifor Ghibu, își exprimă propriile sale concepții despre Biserică, creștinism și relația lor cu națiunea. Considera exagerate și greu de susținut afirmațiile ardeleanului despre rolul nefast al catolicismului pentru identitatea națională a românilor ardeleni⁸⁰. Își argumentase tezele proprii, despre rolul benefic al catolicismului și al papalității pentru identitatea națională românească, în lucrarea sa *Papa*, a cărei ediție a

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Despre Sfântul Niceta, vezi cartea lui Vasile Rojneac, *Sfântul Niceta de Remesiana. Viața și activitatea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2017.

⁷⁷ Vasile Pârvan se pronunțase asupra rolului episcopului de Remesiana în privința creștinării locuitorilor de la nordul Dunării și a „misionarismului” său în acest spațiu încă din 1911. Vezi Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911 (subcapitolul despre „acțiunea apostolică latină a S. Nicetas, episcopul Remesianei, în Sudul și în Nordul Dunării”, la p. 158–174). Vezi o ediție mai nouă: Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, în idem, *Studii de istoria culturii antice*, ediție, studiu introductiv, note, comentarii, indice de Nelu Zugravu, Cuvânt înainte de Al. Zub, București, Editura Științifică, 1992. Rolul misionar al episcopului Niceta la nord de Dunăre era evidențiat, în scrieri din perioada interbelică, și de alți istorici. Vezi, de exemplu, Radu Vulpe, *Historie ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 351; Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, ediția a II-a, București, 1935, p. 201. Nu avem competența de a ne pronunța asupra verosimilității acestor teze. Menționăm – doar cu titlu de inventar – că există istorici care nu cred că ar fi existat o activitate misionară a episcopului de Remesiana la nord de Dunăre. Vezi Philippe Blasen, *Nicetas of Remesiana – A Missionary Bishop in Dacia?*, în *SUBB, Theologia catholica*, 1–2, 2012, p. 39–49.

⁷⁸ M. Theodorian-Carada, *Nu prea multă răvnă*, în „Decalogul”, anul III, nr. 83, 1 decembrie 1938, p. 1–2.

⁷⁹ Idem, *Sfinții noștri*, în „Decalogul”, anul III, nr. 65, 5 martie 1938, p. 1.

⁸⁰ Idem (semnat: M. Th. C.), *Note*, în „Decalogul”, anul III, nr. 83, 1 decembrie 1938, p. 3.

două apăruse în 1938⁸¹. Se pronunța, într-un mod asemănător, cu prilejul unei anchete asupra unirii Bisericilor, întreprinsă de „Decalogul”. Răspunsul său, amplu, întins pe două jumătăți de coloană, reiterea tezele, argumentele și clișeele discursive privitoare la semnificația și beneficiile unui asemenea proces, în plan eclezial și național, deopotrivă⁸².

În opinia lui Theodorian-Carada, de neîmplinirile, eșecurile și devierile existente în plan eclezial se fac vinovați toți aceia care, necunoscând istoria Bisericii și aspectele canonice, se pronunță, în necunoștință de cauză, asupra unor aspecte foarte importante și sensibile. Pentru a da un exemplu, într-un material din 1938, critica lipsa de bună credință și de discernământ a acelor intelectuali și gazetari (nenumiți, dar subînțeleși ca fiind acei care exprimă puncte de vedere diferite de cel susținut de el), care reiterau teze lipsite de veridicitate, doar pentru că erau la modă sau deveniseră niște locuri comune, ilustrând o *vulgata* etno-religioasă. Titlul însuși denotă poziția critică, de subiect cunos-cător, revendicând, implicit, acele calități care le lipseau celor ale căror lipsuri le remarcă⁸³. Dacă lucrul acesta s-ar realiza, dacă ar exista înțelepciune și voința de a cunoaște adevărul, „[...] de mult ne-am fi întors la ceea ce era înainte de 1054”⁸⁴. Prezumția avoca-tului greco-catolic este, prin urmare, aceea că unirea bisericească nu este posibilă din cauza lipsei de voință și de înțelegere a celor care au un rol în crearea curentelor de opinie, a elitei. Trebuia, așadar, prudență în vehicularea tezelor eronate și înțelepciune, pentru a sesiza adevărul și a face posibil ceea ce el predica: realizarea unei singure Biserici românești, firește, în modul indicat în atâtea rânduri de autor. Se autoinstituia într-o înaltă instanță deontică și morală, în temeiul căreia era prezumată veridicitatea, de nu chiar adevărul celor susținute.

Nu toate articolele din „Decalogul” erau subsumate acestei probleme de interes major pentru gândirea și opera lui Theodorian-Carada. Am văzut deja că autorul este preocupat și de alte aspecte, dovedindu-se foarte receptiv la chestiunile de ordin politic, social sau cultural, în sens larg. Exemplele care urmează ilustrează această afirmație. Unele articole au un profil juridic, cu inflexiuni de drept canonic sau de spiritualitate creștină, ca, de pildă, atunci când interoghează cititorul asupra necesității divorțului⁸⁵ sau când realizează o lectură critică a „Bibliei celei noi”, referindu-se la celebra tălmăcire a Sfințelor Scripturi în limba română, datorată lui Gala Galaction și Vasile Radu⁸⁶.

Dintr-o perspectivă ambivalentă, politico-juridică, se pronunță în privința discu-tatei reforme a selecției profesorilor universitari. Comentează legea învățământului din 1918, elaborată sub ministeriatul lui S. Mehedinți, membru în cabinetul condus de Alexandru Marghiloman, ale cărei prevederi le consideră utile și actuale. Aprecierile sale de specialist în probleme constituționale, în marja legii amintite, sunt interesante, de vreme ce autorul relevă faptul că, deși sancționată și promulgată, nu a mai fost pusă în aplicare după căderea guvernului condus de liderul conservator⁸⁷. Imediat după

⁸¹ Idem, *Papa*, ed. a II-a, Iași, 1938. Vezi și nota, nesemnată, aparținând redacției, *Pentru cititorii d-lui M. Theodorian-Carada*, în „Decalogul”, anul III, nr. 84–85, 25 decembrie 1938, p. 18. Sunt semnalate unele erori și inadvertențe ale editorului cărții lui M. Theodorian-Carada, *Papa*. La rugămintea acestuia, „Decalogul” publică un fragment, care ar fi trebuit, se spune, să fie ultimul paragraf al cărții respective.

⁸² *Răspunsuri la o anchetă asupra unirii Bisericilor, făcută de Păr. I. Georgescu*, în „Decalogul”, anul V, nr. 109, 15 februarie 1940, p. 6.

⁸³ M. Theodorian-Carada, *Prudență și înțelepciune*, în „Decalogul”, anul III, nr. 75, 21 mai 1938, p. 1.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Idem, *Divorțul este o necesitate?*, în „Decalogul”, anul IV, nr. 87, 1 februarie 1939, p. 3.

⁸⁶ Idem, *Spicuind Biblia cea nouă*, în „Decalogul”, anul IV, nr. 91, 10 martie 1939, p. 2.

⁸⁷ Idem, *O lege promulgată ce trebuie aplicată*, în „Decalogul”, anul III, nr. 82, 5 noiembrie 1938, p. 1. Câteva considerații generale, la Constantin I. Stan, *Politica internă a guvernului condus de Alexandru Marghiloman martie–octombrie 1918*, în „Mousaios”, V, 1999.

schimbarea guvernului și aducerea generalului Constantin Coandă în fruntea executivului, a fost anulată întreaga activitate legislativă a Parlamentului marghilomanist⁸⁸.

Să lăsăm la o parte însă aceste texte oarecum specioase, pentru a aduce înaintea cititorului, la final, câteva dintre textele lui Mariu(s) Theodorian-Carada de cuprindere mai amplă, care vădesc mai bine concepțiile sale de politică internă și externă. Și acestea, în majoritatea lor, au o încărcătură polemică, publicistul nefiind dispus să accepte prea ușor alte puncte de vedere. Intransigența sa este determinată, în bună măsură, de faptul că opțiunile politice și ideologice sunt conotate moral. Astfel, într-un articol intitulat *Nădejdea noastră*⁸⁹, se referă la necesitatea ca democrația sau autocrația să fie dublate de un spirit creștin. Nu făcea, prin urmare, o distincție între regimul democratic și cele autoritare, din punctul de vedere al relevanței lor în plan politic. Este un ciudat derapaj pentru un cunoscător al dreptului constituțional și pentru un om politic, ajuns de două ori în Senatul țării (în 1918, în Parlamentul marghilomanist, respectiv în 1926–1927). Pentru el, esențial era să fie ascultate „poruncile Bisericii”. În acest fel, ar fi asigurată pacea lumii și liniștea popoarelor. De asemenea, avertizează asupra pericolului unui nou război, care ar conduce la prăbușirea Europei. În această situație, „pe ruinele civilizației europene” se va ridica, avertiza el (și nu știa cât de profetice erau cuvintele sale!), „comunismul ateu”. Incriminează nu doar inconștiența *leadershipului* politic european, ci și acel „soi de naționalism”, în virtutea căruia se încearcă „a înlocui legea lui Cristos cu păgânismul de mult abrogat”. Nu putem ști exact la ce anume se referă, dar situația de pe continentul european îi putea confirma pesimismul. În Germania nazistă, mitologia nordică era „redescoperită” și folosită pentru scopuri politice. În Spania, unde bisericile erau dărâmate, preoții și călugării uciși, iar creștinii erau persecutați de republicanii care luptau împotriva naționaliștilor. În Rusia, situația Bisericii era una dezastruoasă, regimul stalinist urmărind planurile sale de creare a „omului nou”, eliberat de vechile superstiții. Într-un asemenea context istoric, în care libertățile religioase erau disprețuite și aneantizate, Theodorian-Carada subliniază valoarea de neprețuit a toleranței religioase și înaltele virtuți creștine, care trebuiau recunoscute de toți. Deși nu înțelege sau nu mai crede în virtuțile democrației, e un spirit creștin în mijlocul unei lumi care se despărțea de vechea tradiție creștină. Consolarea pentru români este că, în țara noastră, „niciodată nu au stăpânit astfel de idei nenorocite”⁹⁰.

O vocație misionară și o afirmare clară a valorilor creștine răzbat din aceste cuvinte. M. Theodorian-Carada este un apărător și un apologet al creștinismului. Avertiza asupra pericolelor care decurg din atitudinile anticreștine și antipapale ale oamenilor politici și ale societăților de creștinate ale Europei⁹¹.

Este morala pe care o trage din prăbușirea statului cehoslovac. Uimește însă lipsa de empatie și de compasiune față de soarta statului din Europa Centrală, căzut sub cizmele naziștilor. Această atitudine este contrabalansată de simpatia pentru statele cu regimuri de extrema dreaptă, inclusiv pentru cel de-al Treilea Reich. Cu deferență, dacă nu chiar cu simpatie, se raportează, în schimb, la societatea germană. Într-un articol cu ecorșaj istoric, urmărește dezvoltarea rapidă a statului german, de la jumătatea secolului al XIX-lea până în contemporaneitate, relevând aspirațiile legitime ale „unificării” germane, în urma *Anschluss*-ului⁹². De aceea, consideră că este o greșeală ca cineva să

⁸⁸ *MOF*, nr. 183, din 6/19 noiembrie 1918.

⁸⁹ M. Theodorian-Carada, *Nădejdea noastră*, în „Decalogul”, anul III, nr. 77, 1 iulie 1938, p. 1.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ Idem, *Să luăm aminte*, în „Decalogul”, anul III, nr. 84–85, 25 decembrie 1938, p. 1.

⁹² Idem, *Anschluss*, în „Decalogul”, anul III, nr. 66, 12 martie 1938, p. 1.

se opună acestui act. De altfel, crede el, „nu va scoate nimenea sabia din teacă”, așa încât „bine ar fi ca măcar România să înțeleagă un lucru atât de clar”.

Este o poziție care rezumă, implicit, concepțiile de politică externă ale lui Mariu(s) Theodorian-Carada. Nu sunt însă singurele idei care stârnesc stupefaccia astăzi. Unele dintre propunerile sale sunt de-a dreptul șocante. Din păcate, istoria avea să confirme unele dintre aceste soluții de inginerie socială sau națională. De pildă, referindu-se la situația macedoromânilor, insistă că soluția la problema deznaționalizării acestora constă în „transmutarea lor, a tuturor, în România Mare”⁹³. În schimb, oriunde va fi așezați, în Dobrogea, în Banat, în Transilvania, vor contribui la „naționalizarea orașelor” din aceste regiuni cu minorități puternice.

Era o soluție radicală a unei vechi probleme. Era profet fără să știe. Peste puțină vreme, cedarea Cadrilaterului și mutațiile majore survenite ca urmare a politicii de dictat aveau să conducă la pulverizarea sistemului stabilit la Versailles a statului român interbelic și la agravarea situației geopolitice a României.

Ne oprim aici cu această panoramă a contribuțiilor ziaristului Theodorian-Carada la publicația „Decalogul”. Alte câteva texte, neamintite de noi, sunt în marja temelor deja menționate și nu fac decât să reia seria argumentativă asupra căreia ne-am aplecat în paginile de mai sus. Ultimul articol publicat de el în acest organ de presă este din 1 iunie 1939⁹⁴. Este drept că semnătura sa se regăsește și sub un material din primăvara anului următor, dar acesta este preluat din „Cultura creștină”, de la Blaj⁹⁵. În rest, numele său mai este amintit doar ocazional, cu referire la colaboratorii „Decalogului”⁹⁶ sau într-o anchetă privitoare la unirea Bisericilor, la care răspunde și Theodorian-Carada⁹⁷.

Statornic colaborator al „Decalogului”, Mariu(s) Theodorian-Carada avea să fie omagiat în paginile publicației, în 1938, la împlinirea vârstei de 70 de ani. Numărul omagial conține mai multe materiale prin care i se recunoștea și aprecia opera literară, memorialistică și științifică, i se relevau eforturile susținute depuse în lupta pentru unirea bisericească și i se contura, din diverse perspective, profilul biografic⁹⁸. Unul dintre textele prin care era elogiata personalitatea sărbătoritului se intitula *Marele nostru Prieten*⁹⁹. Să se observe majusculele și adjectivul calificativ „marele”, care determină substantivul „prieten”. Este un privilegiu pentru „Decalogul” să-l aibă pe Theodorian-Carada printre colaboratori. Aproape necunoscut astăzi, era un nume sonor în epoca sa, aureolat de un mare prestigiu. Episcopul greco-catolic de Oradea, Valeriu Traian Frențiu, se referea la ascendența ilustră și la calitățile personale ale lui Mariu(s) Theodorian-Carada, un om aparținând elitei: urmaș al unei vechi familii, cu un rol major în istoria modernă a românilor, dar și un aristocrat al spiritului¹⁰⁰. O schiță de portret, destul de precisă în liniile ei de bază, dar encomiastică, este trasată, sub titlul *Siluite*, de C. Morandini¹⁰¹. Ampla recenzie a celui de-al doilea volum al *Efemeridelor*¹⁰², lucrarea sa cu caracter memorialistic, realizată de dr. Nicolae Brânzeu¹⁰³, completează referințele la opera

⁹³ Idem, *Problema macedonenilor*, în „Decalogul”, anul III, nr. 68, 26 martie 1938, p. 1.

⁹⁴ Idem, *Creștinul care a fost Carol I*, în loc. cit., p. 1.

⁹⁵ Cardinalul României: Angelo Maria Dolci. *Șase luni de la moartea sa*, în loc. cit., p. 6–7.

⁹⁶ *Colaboratorii Decalogului*, în loc. cit., p. 7.

⁹⁷ *Răspunsuri la o anchetă asupra unirii Bisericilor, făcută de Păr. I. Georgescu*, în loc. cit., p. 6.

⁹⁸ Vezi „Decalogul”, anul III, nr. 82, 5 noiembrie 1938, p. 5–7 și 12 (număr omagial).

⁹⁹ Lucian Măgură, *Marele nostru Prieten*, în loc. cit., p. 7.

¹⁰⁰ Episcop Valeriu Traian, *Boierul*, în loc. cit., p. 6.

¹⁰¹ C. Morandini, *Siluite. M. Theodorian-Carada*, în loc. cit., p. 6.

¹⁰² M. Theodorian-Carada, *Efemeridele...*, vol. II.

¹⁰³ Dr. Nicolae Brânzeu, *Amintiri. Citind „Efemeridele”*, în „Decalogul”, anul III, nr. 82, 5 noiembrie 1938, p. 6–7.

autorului. În fine, dr. Ilie Dăianu, prieten și colaborator, evidențiază perseverența, siguranța și trăinicia eforturilor depuse de-a lungul anilor de Theodorian-Carada¹⁰⁴.

Concluzie

Publicistica lui Mariu(s) Theodorian-Carada este o sursă inepuizabilă de idei, concepții, judecăți de valoare, dar și de locuri comune, clișee, stereotipuri cu privire la unele aspecte ale vieții politice, sociale, bisericești sau intelectuale din societatea în care a trăit. Scrise sub impresia evenimentelor sau dezbatărilor din epocă, ele sunt în sintonie cu multe dintre opiniile exprimate în cărțile și broșurile sale, bazându-se pe argumente istorice, juridice sau de autoritate. Acest fragmentarium publicistic completează fericit seria contribuțiilor sale, evidențiind o preocupare constantă pentru o tematică complexă, proteiformă. Articolele din „Decalogul” se încadrează acestei prezențe ubicue în spațiul publicistic a lui Mariu(s) Theodorian-Carada, care a fost – onorând o moștenire de familie – un om prezent în viața cetății. Rămâne de judecat – dar nu este neapărat acesta rolul istoricului – dacă va fi fost o acțiune benefică sau dimpotrivă. Situat „între liniile frontului” – pentru a relua o sintagmă elocventă –, nu a reușit totdeauna să se sustragă atmosferei epocii, devenită tot mai nocivă. Deși a asumat – sau a mimat – toată viața un spirit liberal, deși a fost un jurist strălucit, un bun cunoscător al dreptului constituțional, deși s-a dorit a fi un om al echilibrului, al măsurii, al nuanțelor, nu a reușit întotdeauna să se ridice deasupra contingențelor. Unele dintre textele invocate de noi aici o dovedesc. Epoca își cerea tributul, iar Theodorian-Carada, ca atâția alții, s-a înclinat în fața tăvălugului istoriei. Este o concluzie pesimistă, dar și un îndemn la o reflecție susținută despre fragilitatea omului ca ființă socială. Responsabilitatea acelora care se exprimă public este cu atât mai mare. Publicistica lui Mariu(s) Theodorian-Carada reprezintă un bun exemplu.

A PIECE OF MARIU(S) THEODORIAN CARADA'S JOURNALISM. HIS COLLABORATION WITH "DECALOGUE" MAGAZINE (Summary)

Keywords: Marius(s) Theodorian Carada, "Decalogue" magazine, religious uniation, Greek Catholicism, Romanian Orthodox Church.

Nephew of the politician and economist Eugeniu Carada, Mariu(s) Theodorian Carada (1869–1949) stood out in various fields of activity. He was a lawyer, writer, historian, expert in ecclesiastical law, enjoying notoriety and prestige at that time. He also established himself as a prodigious journalist. Throughout his life he collaborated with dozens of newspapers and magazines and he edited or led various publications. In 1908 he converted to Greek Catholicism and became a fervent activist for the unification of the Romanian Orthodox Church with the Church of Rome, under the authority of the pope. After the Great Unification of 1918, the militancy of Mariu(s) Theodorian Carada in order to achieve religious union is amplified. This interest also emerges from the series of articles published between 1937–1940 in the magazine "Decalog". Resuming historical, legal, political arguments, etc., he pleaded for his project of church unification, considering that it has a profound importance for the cohesion of the Romanian nation.

¹⁰⁴ Dr. Ilie Dăianu, *Omul unirii*, în loc. cit., p. 7, 12.

Imagining an original confessional construction, he believed that the political and national unity, achieved in 1918, was the condition and basis of religious unification in one Church. Our approach also has an implicit polemical intention, to deconstruct an ethnoreligious *vulgata*, which produced a whole bibliography that insisted on the relationship between national community and confessional identity.

The texts published in this magazine address also other political, social, historical or cultural issues. Written under the impression of events or debates of the time, they are in tune with many of the opinions expressed in his books and pamphlets. This journalistic *fragmentarium* completes the series of his contributions, highlighting a constant preoccupation for complex and interesting topics.

CONSTANTIN MIHAI*

REGENȚA PATRIARHALĂ: NAE IONESCU ÎN CONFLICT CU MIRON CRISTEA

Divizate în Autocefalii, Bisericile Ortodoxe mențin unitatea de credință prin intermediul Sinoadelor Ecumenice. Impedimentul major al autocefaliilor, dincolo de indubitabile avantaje, constă în imposibilitatea de a stopa dezvoltarea aspectului istoric din viața bisericească, în detrimentul aspectului dogmatic. Biserica este alcătuită din aceste două paliere esențiale și este foarte greu de stabilit, în practică, o demarcație a lor clară.

Noile mutații produse după primul conflict mondial reclamau ținerea unui Sinod ecumenic (Sinod proiectat să aibă loc în 1926), care să abordeze probleme de ordin dogmatic, liturgic, administrativ, precum și o serie de aspecte de strictă actualitate, referitoare la viața religioasă, la cler, la calendar. În contextul în care Biserica bulgară era declarată schismatică la Sinodul din 1872, acuzată de filetism pentru că ceruse crearea unui exarhat bulgar independent de Patriarhia Ecumenică, în 1859, recunoscut prin firmanul sultanului din 1870; Biserica rusă era lovită de teroarea revoluției bolșevice din 1917, apărea oportunitatea ca Biserica Ortodoxă Română să dețină un rol principal la acest Sinod Ecumenic.

Ținerea acestui Sinod avea o dublă importanță pentru Biserica românească: pe de o parte, răspundea unor probleme vitale care s-au manifestat în viața religioasă după război și a căror rezolvare nu mai putea întârzia, iar pe de altă parte, constituia o posibilitate *sui generis* pentru Biserica românească de a ocupa locul cuvenit în soborul Bisericilor Ortodoxe. Îndreptățirea rolului pe care Biserica românească îl putea juca în contextul ecumenicității ortodoxe era susținută nu de trecutul ei istoric, ci de autenticitatea Ortodoxiei ei.

Pentru a-și redobândi locul ei în contextul ecumenicității ortodoxe, BOR era dator să instituie disciplina canonică și dogmatică în interiorul ei, procedând la o amplă operație de eradicare a disfuncționalităților, a racilelor care o măcinau. O primă formă majoră de manifestare a disfuncționalității canonice, prin intruziunea frauduloasă a politicului în interiorul Ecclesiei, este numirea Patriarhului Miron Cristea în Consiliul de Regență.

Prima campanie de presă a lui Nae Ionescu este declanșată la 24 iulie 1927, când, în urma decesului regelui Ferdinand, se instituie Consiliul de Regență, din care face parte și Patriarhul Miron Cristea. În această ofensivă, care se întinde pe durata mai multor luni și la care participă înalte fețe bisericești, Nae Ionescu demonstrează imposibilitatea Patriarhului de a sluji simultan la doi stăpâni, atrăgând totodată atenția asupra pericolelor la care este expusă Biserica, prin acest precedent creat.

* Dr. în Litere, Universitatea Michel de Montaigne Bordeaux 3.

Ne vom axa analiza asupra acestui fapt major, prin prezentarea diacronică și sintetică a principalelor momente care punctează o polemică de înaltă ținută intelectuală, dusă de Nae Ionescu, în problema Patriarhului-Regent.

Salutând demisia lui Gheorghe Buzdugan din funcția de prim președinte al Curții de Casație, pentru a o putea îndeplini pe cea de membru al regenței, filosoful român percepe în acest gest un semn „al simțului de responsabilitate” al demnitarului care dorește să sublinieze că, la fundamentul politic al statului român, stă principiul separării puterilor, ca o garanție împotriva oricărui abuz și oricărei violențe¹.

Asupra incompatibilității dintre funcția de patriarh și cea de membru al regenței s-a pronunțat și Ministerul Cultelor, care a decis înființarea unei locotenente patriarhale ce să gireze afacerile Patriarhiei pe tot timpul cât Înalțul Ierarh al Bisericii Ortodoxe va împlini funcția de factor constituțional. Imposibilitatea Patriarhului-Regent rezidă tocmai în contradicția dublei sale ipostaze: pe de o parte, deținător al prerogativelor regale, deasupra autorității ministeriale, iar pe de altă parte, arhiepiscop, mitropolit și patriarh, sub această autoritate².

Ministerul Cultelor credea că putea ocoli această situație gravă care atingea chiar *principiul separării funcțiunilor factorilor constituționali*, preluând atribuțiile administrative ale patriarhului și transmițându-le *locotenenței patriarhale*. Această soluție guvernamentală nu rezolva dificultatea constituțională, adâncind dimensiunea bisericească a problemei extrem de semnificative.

Așa cum observa Nae Ionescu, exercitarea atribuțiilor unui patriarh nu putea fi realizată de o locotenentă *pluricefală*, fie ea chiar condusă de un mitropolit. Soluția locotenentei patriarhale intra în contradicție atât cu aspectul canonicității, cât și cu posibilitatea ei practică de funcționare. Pe de o parte, nu exista niciun argument în drept sau în fapt care să pledeze pentru admiterea unui vicariat prelungit la arhiepiscopie, mitropolie și patriarhie – patriarhul ar fi trebuit să lipsească de la îndatoririle sale bisericești 14 ani –, pe de altă parte, locotenenta patriarhală sporea *haosul canonic* în interiorul Bisericii, prin amestecul grav dintre lumesc și religios.

Filosoful român numește locotenenta patriarhală, *o soluție hibridă și inadmisibilă*, o consecință a unor întâmplări mai grave, una dintre ele fiind *consimțământul patriarhului de a figura în Consiliul de Regență*. Incompatibilitatea dintre funcția de membru regent și calitatea de Patriarh este argumentată de Nae Ionescu, prin recursul la canoanele Bisericii care interzic, în asemenea cazuri, orice responsabilitate lumească. Filosoful român citează ca probe, în acest sens, din *Enchiridion*, Canonul 6 apostolic, Canonul 81 apostolic și Canonul 11 al Sinodului local de la Constantinopol din 861, care stipulează consecința scoaterii din cler pentru această abatere flagrantă³.

¹ Nae Ionescu, *Legea*, în „Cuvântul”, anul III, nr. 818, 24 iulie 1927, p. 1.

² Idem, *Locotenenta patriarhală* („Cuvântul”, anul III, nr. 822, 29 iulie 1927, p. 1), în Nae Ionescu, *Teologia. Integrala publicisticii religioase*, ediție, introducere și note de Dora Mezdrea, Sibiu, Editura Deisis, 2003, p. 119: „Constatăm numai că intrarea Î.P.S. Patriarh în regență a ridicat – fie și așa de tardiv – (adică, după intervenția noastră lămuritoare cu articolul *Legea*) chiar și pentru organele de stat chestiunea incompatibilității între funcțiunea de patriarh și aceea de membru al regenței. Această incompatibilitate este evidentă. Patriarhul, întrunind în una și aceeași persoană funcțiunile de arhiepiscop al Bucureștilor, mitropolit al Ungro-Vlahiei și Patriarh al României și fiind, după toate legile vieții noastre publice, gestionar, cade sub autoritatea și controlul puterilor ministeriale, chiar dacă – după noul statut – Biserica Ortodoxă Română este o instituție autonomă. De unde ar rezulta că patriarhul-regent este o imposibilitate: el fiind o dată, ca deținător al prerogativelor regale, deasupra autorității ministeriale, iar a doua oară, ca arhiepiscop, mitropolit și patriarh, sub această autoritate”.

³ *Ibidem*, p. 120. După *Enchiridion*, Canonul 6 Apostolic spune: „Episcopul [...] să nu ieie asupra-și lucruri lumești; iar de nu să le depună”; Canonul 81 Apostolic: „Am zis că nu se cuvine episcopului sau

Articolele filosofului au dat naștere unei polemici acerbe. Remarcând absența argumentelor *de jure* din aceste replici, Nae Ionescu se focalizează asupra problemei de drept a discuției: valoarea canoanelor, cu atât mai mult cu cât ierarhia Bisericii le ignoră cu desăvârșire. În viziunea sa, corpul canoanelor constituie statutul, osatura juridică a Bisericii. Iar dacă aceste canoane pot cădea în totalitatea lor în desuetudine, toată Biserica e antrenată într-o postură similară, căci nu se poate închipui o instituție fără structură juridică. Și, precum se știe, în afară de canoane, Biserica nu are alte reguli de drept⁴.

Nae Ionescu reia toate datele problemei pentru o mai bună înțelegere a acestei situații extrem de grave pe care ierarhii Bisericii o eludează cu bună știință, explicând că funcționarea unui patriarh în regență nu se poate face decât cu încălcarea principiului separației puterilor, dar și a canoanelor, care, precum am văzut, sunt categorice. Iar un patriarh care, cu bună știință, încălcă constanta canonică constituie un adevărat dezastru pentru BOR⁵.

Patriarhul Miron Cristea desemnează doi delegați care să se ocupe de problemele mitropoliei și arhiepiscopiei (deși formal, același patriarh-regent rămâne în continuare mitropolit și arhiepiscop), ignorând adevărata esență și adevărata forță a pravoslaviei. Patriarhul-regent reprezintă, în primul rând, o *imposibilitate constituțională* pentru că nu poate evita amestecul puterilor, iar, în al doilea rând, o *imposibilitate canonică*, pentru că dreptul eclezial interzice categoric, sub sancțiunea depunerii, oricărei persoane bisericești preluarea și exercitarea unor funcțiuni lumești.

Referindu-se la proiectul de lege cu privire la îndeplinirea atribuțiilor și funcțiilor administrative și judecătorești ale Patriarhului pe durata exercitării mandatului de regent, Nae Ionescu recapitulează argumentele de ordin juridic și canonic, demonstrând astfel nevalabilitatea punctului de vedere adoptat în lege⁶. Mai mult, autorii acestei legi

prezbiterului să se deie pre sine în ocârmuiri publice; ci să se îndeletnicească în lucrurile bisericești. Deci, *ori să se supună a face aceasta, ori să se depună*; căci nimeni nu poate sluji la doi domni, după dumnezeiasca poruncă”; Canonul 11 al Sinodului local din Constantinopol (861) stabilește: „Pe prezbiterii sau diaconii cari primesc asupra-le slujbe sau purtări de grije civile [...] canoanele dumnezeiești și sfințite îi supun depunerii. Deci aceasta și noi întărind-o, rânduiim că, *dacă vreunul din cei ce se numără în catalogul sacerdotal ar întrebuința lumești dregătorii [...] acela se scoate din cler*; căci nimeni nu poate sluji la doi domni, precum zice nemincinosul glas al lui Hristos, adevăratului Dumnezeuului nostru”.

⁴ Nae Ionescu, *Canoanele* (Duminică, în „Cuvântul”, anul III, nr. 825, 1 august 1927, p. 1), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 121: „Cad canoanele numai parțial în desuetudine? Să presupunem că e așa. În acest caz însă, va trebui să facem o deosebire și o ierarhizare – chiar dacă discutăm cu științificii noștri problemele numai sub aspectul logic; și anume: canoane ale căror dispariții sau modificare nu ating esența însăși a Bisericii noastre, și canoane a căror schimbare angajează această esență intimă. În această perspectivă însă, trebuie recunoscut că, în adevăr, *Canoanele apostolice 6, 81 și 83* sunt pentru Ortodoxia noastră constitutive. O călcare sau modificare a lor înseamnă pur și simplu trecerea noastră, juridicește, în leagănul Romei. E cineva care să ia asupra-și răspunderea unor astfel de perspective? Prin urmare, mai prudent cu întrebarea: *Ce valoare mai au canoanele?*”

⁵ Nae Ionescu, *Patriarhul dă delegații...* („Cuvântul”, anul III, nr. 830, 7 august 1927, p. 1), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 122: „Înalt Prea Sfințitul a acordat delegații. Se știe însă că delegatul nu lucrează în numele lui, ci în numele și pe răspunderea celui ce a dat delegația. În formă, deci, patriarhul-regent Miron rămâne și mai departe mitropolit și arhiepiscop. Ceea ce înseamnă că și după aceste delegări constituția rămâne lezată prin nerespectarea principiului separării puterilor. De la articolul nostru, *Legea*, care arăta necesitatea unei clarificări a situației false în care am intrat prin patriarhul-regent, nimic nu s-a schimbat, deci. Iată de ce ne vedem din nou siliți a cere mai multă sinceritate și mai mult curaj. E oare așa de greu?”

⁶ Nae Ionescu, *Mai avem patriarh?* (în „Cuvântul”, anul III, nr. 835, 13 august 1927, p. 1), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 125: „Expunerea de motive deosebește între funcțiunile predicatorie, sacramentale și cele jurisdicționale ale Î.P.S. Patriarh. Funcțiuni predicatorie și sacramentale ale Patriarhului nu există. Nici măcar asta nu se știe? Ierarhia predicatorie și sacramentală se termină în Biserica noastră Ortodoxă la episcop care reprezintă plenitudinea harurilor. Depunând, deci, efectiv funcțiunile jurisdicționale, Î.P.S. Miron Cristea a depus și calitatea de patriarh. Deci: sau e patriarh, și atunci nu a depus

nu țin cont de ceea ce înseamnă organizarea și funcționarea Ecclesiei; filosoful român observă faptul că atât expunerea de motive, cât și referatul consiliului legislativ încearcă să fundamenteze istoric și canonic legea, care abundă în confuzii logice. În loc să aducă lămuririle necesare, legea devine expresia *ignoranței sau relei credințe* în materie de *așezare bisericească*.

Prin această lege *illogică și inoperantă*, prin care guvernul credea că putea scoate din încurcătură Patriarhia noastră „înfrângătoare de canoane”, formal, *patriarhul României era depus*. Înainte, dar și după crearea acestei legi, situația legală rămânea neschimbată: în plan civil, „patriarhul este în același timp funcționar al statului și deținător al prerogativelor regale”, iar în plan religios, „Î.P.S. exercita funcțiuni religioase și lumești”. În aceste condiții, întrebarea lui Nae Ionescu: *Mai avem patriarh?* rămâne una legitimă.

Replicile din partea oamenilor Bisericii nu întârzie să apară ca urmare a luării tranșante de poziție a lui Nae Ionescu. Dacă ierarhia își manifestă grija pentru păstrarea neîntinată a doctrinei în Biserica românească, D. Popescu-Moșoaia, profesor la Facultatea de Teologie din Chișinău, ofensat de un text al lui Nae Ionescu, în care acesta își exprimase rezerva față de numirea lui ca superior al Capelei Române din Paris, în locul bizantinologului Vasile Radu, îi consacră un material plin de invective, drept contra-argument la campania filosofului cu privire la problema patriarhului-regent⁷. Deși nu intră într-o polemică cu preotul Moșoaia, Nae Ionescu precizează că această chestiune a patriarhului-regent e mult prea gravă și angajează întreaga așezare religioasă pentru a putea fi ușor abandonată⁸.

Analizând discursul ministrului Cultelor și Artelor, Al. Lapedatu, ținut în Senat, cu ocazia votării legii prin care s-au stabilit atribuțiile patriarhului-regent, precum și soluția intermediară pe care acesta a propus-o: suspendarea funcției de patriarh, Nae Ionescu dovedește o dată în plus, pe baza canoanelor, absurditatea situației, întrucât suspendarea temporară a unui patriarh este o inovație surprinzătoare, neîngăduită de spiritul Bisericii și de canoane. Alegerea unei fețe bisericești pentru îndeplinirea anumitor funcții ecleziastice nu este numai o chestiune lumească, ci ea include și un element de natură mistică. Suspendarea din funcție cu voia însăși a celui suspendat este, din punct de vedere canonic, o aberație, condamnată în chip expres de *Canonul 27 apostolic* (cf. *Pidalion*, p. 21) și contravenind indicațiilor Sfântului Apostol Pavel care spune: „Și într-o aceea ce te-ai chemat într-o aceea și rămâi” (1. Corint. 7, 20, 24)⁹.

Nae Ionescu lămurește confuzia creată de Alexandru Georgescu, specialist în drept canonic, care, în pledoaria sa pentru susținerea tezei patriarhului-regent, aduce ca

(decât prin delegație) funcțiunile jurisdicționale (ceea ce înseamnă că încălcarea puterilor neîngăduită de constituție persistă); sau a depus atribuțiunile judecătorești și administrative, și atunci nu mai e patriarh. Aceasta din urmă însă nu se poate, pentru că de la ea suntem opriți de *Epistola Sinodului al III-lea Ecumenic* către *Sinodul din Pamfilia*”.

⁷ Econom D. Popescu-Moșoaia, *Regența patriarhală. Ce e cu „noul curs” în Biserică. Conspiratorii și profanatorii de la ziarul „Cuvântul”. Un clovn în Biserică*, în „Crucea”, anul V, nr. 47–48, p. 1–2.

⁸ Nae Ionescu, *Apărătorii patriarhului* („Cuvântul”, anul III, nr. 839, 17 august 1927, p. 1), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 127.

⁹ Nae Ionescu, *În sfârșit, argumentele* („Cuvântul”, anul III, nr. 847, 27 august 1927, p. 1), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 129: „O singură afirmație în tot discursul d-lui Lapedatu atinge chestiunea de fond, și aceasta pieziș numai. Atunci când precizează că legea de care vorbește *nu deleagă, ci suspendă* atribuțiile și funcțiile patriarhului. Fără ca această distincție să rezolve vreuna din chestiunile ridicate de noi, ea este totuși de natură a stabili că, în adevăr, după amintita lege, nu ar mai fi încălcare de puteri, deoarece Î.P.S. Patriarhul-Regent încetează în drept și în fapt de a exercita funcțiunile jurisdicționale ale Patriarhiei... Desemnarea fețelor bisericești nu se poate face decât pe viață, continuitatea acțiunii personale fiind un corolar al unității în timp a Bisericii. *Treptele ierarhice reprezintă însărcinări obligatorii, de la care nici unul din cei desemnați nu poate să se retragă*”.

argument Canonul 3 al Sinodului al IV-lea Ecumenic, canon care nu se referă la chestiunea patriarhului-regent, problemă eminentă politică, ci la stoparea arghirofiliei (Sinodul al IV-lea Ecumenic intervine normativ și pune capăt goanei după avere în Biserică). Filosoful amendează pe bună dreptate acest argument irelevant, cu atât mai mult cu cât nu există nicio legătură între înfrânarea arghirofiliei și problema patriarhului-regent, un aspect dogmatic care antrenează însăși esența Ortodoxiei¹⁰.

O replică elevată la argumentația naeionesciană vine din partea unui teolog, vicarul arhiepiscopal Tit Simedrea Târgovișteanul, care admite gradul de compatibilitate între funcția de patriarh și cea de regent. Examinând argumentele vicarului arhiepiscopal Tit Simedrea, după legile țării, Nae Ionescu arată, pe baza articolului 22 din Constituție și a Canonului 26 al Sinodului al IV-lea Ecumenic, incompatibilitatea celor două funcții. Raționamentul vicarului arhiepiscopal Tit Simedrea este următorul: Statul are controlul numai în chestiuni de ordin material, Patriarhul neexecutând chestiuni de asemenea natură; Ergo: Patriarhul nu cade sub cenzura statului. Valabilitatea întregului raționament este în funcție de valabilitatea celei de-a doua afirmații: Patriarhul se ocupă de probleme de factură pecuniară.

Canonul 26 al Sinodului al IV-lea Ecumenic nu interzice episcopului să administreze averea, ci îi impune să aibă un econom, care, lucrând *după dorința episcopului său*, deci *prin delegație*, să-i poată sluji de martor că nu se risipește averea Bisericii. (Martor și, am adăuga, și controlor; căci după afirmația lui Zonaras, din *Istoria lui Isaac Comnenul* marele econom, ca și skevofilaxul, se numea, cel puțin până la acest împărat, de basileu însuși.) Rămâne, prin urmare, stabilit că, după canoane și, deci, și după lege, actele economului, respectiv ale consiliilor, se execută după dorința chiriarhului, deci prin delegație. În acest caz însă, patriarhul face acte de gestiune financiară și, ca atare, cade sub controlul Ministerului Cultelor¹¹.

Nae Ionescu cercetează, din perspectivă canonică, argumentele vicarului arhiepiscopal Tit Simedrea, dovedind că Biserica interzice asumarea oricăror atribuții de ordin politic de către clerici¹². Filosoful român subliniază distincția dintre puterea spirituală și

¹⁰ Nae Ionescu, *Răspuns unui canonist* („Cuvântul”, anul III, nr. 848, 28 august 1927, p. 1–2), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 131. Canonul 3 al Sinodului al IV-lea Ecumenic spune: „Au venit la Sfântul Sinod (înștiințare) că oarecari din cei numărați în cler, pentru mârșav câștig, se fac năimiți streinelor averi și lucrează lucruri lumești, lenevind-se despre liturgia lui Dumnezeu și alergând prin casele lumenilor și primind asupra-și încredințări de averi pentru iubirea de argint. Deci, au hotărât sfântul și marele Sinod ca nimic de acum înainte, nici episcop, nici cleric, nici monah, să poată moșii să-și închirieze sau a se băga pe sineși în lumești ocârmuiri de lucruri. Afară numai dacă legi s-ar chema la neapărată epitropie a celor nevârstnici sau episcopul cetății i-ar rândui să poarte grijă de lucruri bisericești, sau de orfani, sau de văduve fără purtări de grijă și de fețe ce mai ales au trebuință de bisericescul ajutor, pentru frica lui Dumnezeu. Iar dacă cineva s-ar apuca de acia înainte a călca cele hotărâte, unul ca acesta supună-se cercetărilor bisericești”.

¹¹ Nae Ionescu, *Patriarhul și regența. Răspuns P.S. Tit Simedrea Târgovișteanul* („Cuvântul”, anul III, nr. 850, 30 august 1927, p. 1), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 133. Canonul 26 al Sinodului al IV-lea Ecumenic: „Fiindcă, în oarecare Biserici, precum ne-am înștiințat, fără de economi, episcopii întrebuințează bisericeștile lucruri, s-a socotit ca toată Biserica ce are episcop să aibă și econom din clericatul său, care să economisească cele bisericești după socotința episcopului său. Ca să nu fie fără martori iconomia Bisericii, și din aceasta să răsipească lucrurile aceștiași Biserici și să se pricinuiască defăimare preoției. Iar de nu o va face aceasta, să fie supus Dumnezeieștilor Canoane”.

¹² Nae Ionescu, *Patriarhul român și canoanele* (Al doilea răspuns P.S. Tit Simedrea Târgovișteanul, în „Cuvântul”, anul III, nr. 852, 1 septembrie 1927, p. 1–2), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 135. Nae Ionescu aduce în discuție, ca probe incontestabile, Canonul 6 Apostolic; Canonul 7 al Sinodului al IV-lea Ecumenic; Canonul 11, Primul și al Doilea Sinod; Canonul 81 Apostolic; Canonul 10 al Sinodului al VII-lea Ecumenic. *Pidalionul* interpretează Canonul 6 Apostolic astfel: „Episcopul, sau Presbiterul, sau Diaconul, lumești purtări de grijă să nu ia asuprași, iar de nu să se caterisească”. Iar *Pidalionul* spune în

puterea politică, distincție esențială în Ortodoxie. În acest sens, se invocă Canonul 83 Apostolic, precum și comentariul *Pidalionului* la acest canon¹³. Se poate observa încercarea de a instaura în Biserica Ortodoxă Română teorii *cezaro-papiste*, într-o perioadă (1927) în care Roma se detașa de asemenea idei, reînviind *teoria puterii indirecte*¹⁴.

Termenul de *putere indirectă* s-ar putea preta unei neînțelegeri. S-ar crede că dreptul în discuție nu atinge temporalul decât prin repercusiunea măsurilor luate referitoare la spiritual; de fapt, acest drept privește temporalul numai în virtutea spiritualului. Ceea ce se desemnează astfel este puterea pe care Biserica o are asupra temporalului nu ca atare. Ea vizează spiritualul și ordinea mântuirii – în virtutea păcatului ce trebuie denunțat sau evitat – a sufletelor ce trebuie păstrate și a libertății Ecclesiei care trebuie menținută¹⁵.

Spre deosebire de *puterea directă* care, în materie spirituală, reprezintă ordinea credinței și a rânduielilor, a mântuirii, unde Biserica își exercită magisteriul său infailibil, prin adevărurile de credință, precepte și sfaturi conținute în Revelația divină, *puterea indirectă* este *puterea spirituală*, aplicată lucrurilor temporale. Principiile care evidențiază actele propriu-zise ale *puterii indirecte* se regăsesc, evident, și valorează *a fortiori* prin repercusiunile pe care măsurile *puterii directe* (doctrinară sau disciplinară) asupra spiritualului le pot avea, în anumite cazuri, în domeniul temporalului.

Obiectul formal al *puterii indirecte* îl constituie *ratio peccati*, element moral vizând binele spiritual și viața Bisericii, care se găsește antrenată în domeniul temporal.

tâlcuirea acestui Canon: „Nu este iertat celor preoțiți (ori sfințiți) a se împleti pe sineși în lucruri lumești, ci să se îndeletnicească la Dumnezeuasca slujbă a făgăduinței lor, și să păzească mintea lor slobodă de fieștece turburare și zarvă lumească”. Canonul 7 al Sinodului al IV-lea Ecumenic: „Cei ce odată în cler s-au rânduit, și monahi, am hotărât, ca nici la oaste, nici la dregătorie lumească să vie. Sau aceasta îndrăznind-o și necăindu-se ca să se întoarcă la aceasta, care pentru Dumnezeu mai-nainte o au ales, să se anatimizeze”. Canonul 11, Primul și al Doilea Sinod: „Dacă vreunul dintre ei (clerici) ar întrebuința lumești dregătorii [...], să se izgonească din ele”. Canonul 81 Apostolic: „Nu se cuvine Episcopul, sau Presbiterul a se pune pe sineși în *ocârmuiri publice*, ci să se îndeletnicească la trebuințele bisericesti. Deci ori să se supună a nu o face acesta, ori să se caterisească. Că nimenea poate sluji la doi Domni, după Dumnezeuasca poruncă”. Iar *Pidalionul* spune în tâlcuirea acestui Canon: „Și canonul acesta, asemenea cu cel al 6-lea, oprește pe cei Ierosiți a nu se împleti în lucruri lumești, zicând: Nu se cuvine Episcopul, sau Presbiterul, a se pogori pe sineși în *politicești și lumești purtări de grijă și ocârmuiri*, ci să se îndeletnicească în slujbele și trebuințele Bisericii”. Canonul 10 al Sinodului al VII-lea Ecumenic: „Nu este lor (clericilor) iertat a primi asuprași *purtări de grijă politicești și lumești*, ca unii ce sunt opriți de a face aceasta de Dumnezeuște Canoane”.

¹³ Canonul 83 Apostolic: „Episcopul, sau Prezbitrul, sau Diaconul, la oaste zăbovind-se și vrând amândouă a le ținea, Romana, și Ieraticasca ocârmuire, caterisească-se. Că cele ale Chesarului, Chesarului, și cele lui Dumnezeu, lui Dumnezeu”. În comentariul la acest canon, *Pidalionul* spune: „În două se împarte stăpânirea și începătoria. Alta este lumească, pe care o a încredințat Dumnezeu **împărăților și stăpânitorilor**. Iar alta duhovnicească, care o a încredințat Dumnezeu arhierilor și sufleteșilor iconomi. *Însă una alteia este potrivnică*... Această necuviință urmează dacă sau împăratul va îndrăzni a intra în Sfântul Altar, sau arhierul a *împărăți* și a încinge sabia. *Precum o a pătit aceasta Uriașul cel cu două coarne al Romei, papa, zic*... Amestecare neamestecată și grozăvie streină! Vadă dar însuși că se află călcător al Apostolescului acestuia Canon și caterisirii se supune vrând a le avea pe amândouă; și stăpânirea Romanicească, și ocârmuirea Ieraticască”.

¹⁴ Vezi Jacques Maritain, *Primaute du spirituel*, Paris, Plon, 1927, p. 20–39 (cap. II, „La souveraineté spirituelle du Christ et de l’Église et le pouvoir indirect”).

¹⁵ *Ibidem*, p. 23–24: „Nu este vorba aici, precum în doctrina *puterii directe* asupra temporalului, susținută în Evul Mediu de câțiva teologi, de o putere distinctă de puterea spirituală, ci este chiar puterea spirituală ea însăși, este arma spirituală care atinge lucrurile secolului în virtutea intereselor eterne care sunt angajate... În Hristos, această putere de intervenție asupra temporalului face corp comun cu împărăția spirituală, căci ea este în slujba sa și instrumentul său. *Ubi est unum propter alterum*, spunea Aristotel, *ibi tantum unum esse videtur*. De aceea, vechii teologi atribuiau, nu fără motiv, acestei puteri numele de instrumental. *Chistus secundum quod homo*, scrie Bannez, *habuit instrumentalem potestatem dominii universalis circa omnia temporalia*”. Puterea instrumentală care reieșea din împărăția *spirituală* a lui Hristos nu se confundă cu împărăția *temporală*.

Materia acestei puteri este tot ceea ce, în lucrurile exterioare și temporale, poate să comporte această rațiune formală; altfel spus, ea are o valoare morală ce vizează activitatea etică a ființei umane¹⁶.

Nae Ionescu analizează și din perspectivă istorică argumentele vicarului arhi-episcopal Tit Simedrea, arătând că nu se formase o tradiție a faptelor care să susțină ideea unui patriarh-regent. Chiar dacă a existat exemplul împăratului Heraclius – când un patriarh poartă război, ceea ce este o *monstruozitate* condamnată *expressis verbis* de Canonul 7 al Sinodului al IV-lea Ecumenic și de Canonul 83 Apostolic –, această stare de lucruri nu poate constitui o probă prin ea însăși, întrucât este o încălcare frauduloasă a legii. Deși o asemenea faptă nu a fost pedepsită la vremea sa, ea nu poate constitui un argument sau un precedent pentru ideea unui patriarh-regent.

Prin urmare, teza filosofului român cu privire la problema patriarhului-regent rămâne valabilă: *nici după legile țării, nici după canoane, patriarhul bisericii ortodoxe române nu poate face parte din consiliul de regență*¹⁷.

Convocarea Sfântului Sinod de către P.S. Pimen al Moldovei și Sucevei confirmă încercătura în care se găsește Biserica, prezidarea ședințelor Sinodului fiind făcută în virtutea legii Lapedatu: una anticanonică, prin recunoașterea dreptului de a legifera în Biserică, și, implicit, prin renunțarea la autonomia ecleziastică. Din punctul de vedere al spiritului juridic al Ortodoxiei, este aberant să se delimiteze, în cazul unui episcop, atribuțiile spirituale de cele administrativ-juridice. Prin urmare, un episcop, mitropolit sau patriarh nu poate funcționa numai într-un registru spiritual, acest lucru constituind o adevărată *contradictio in adjecto*¹⁸.

După o scurtă perioadă de pauză, Nae Ionescu redeschide cazul patriarhului-regent. Într-o scrisoare deschisă, adresată direct Patriarhului, filosoful îi propune acestuia convocarea, mereu amânată, a Sinodului, singurul for al Bisericii Ortodoxe, îndrituit să oprească disfuncționalitățile dogmatice și canonice care pun în discuție însăși ființa legală și structura Bisericii Ortodoxe¹⁹.

În plus, Nae Ionescu observa pericolul îndoielii care începea să-și facă loc în *sufletul credincioșilor cu simțul răspunderii*. Parlamentul, trecând peste autoritatea bisericească, a votat o lege profund anticanonică. În aceste condiții, singurul for care putea lămuri toate aceste dificultăți era Sfântul Sinod, motiv pentru care filosoful român ridică patriarhului toate acele semne de interogație²⁰.

Disoluția autorității ecleziastice pe care filosoful a întrevăzut-o *ab initio* devine vizibilă în momentul în care Patriarhul nu numai că nu va renunța la funcția de regent,

¹⁶ *Ibidem*, p. 40 (cap. II, „Extension du pouvoir indirect”).

¹⁷ Nae Ionescu, *Patriarhul român și canoanele* (Al doilea răspuns P.S. Tit Simedrea Târgovișteanul, în „Cuvântul”, anul III, nr. 852, 1 septembrie 1927, p. 1–2), în Nae Ionescu, *Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 135.

¹⁸ Nae Ionescu, *Convocarea Sfântului Sinod. Chestiunea prealabilă* („Cuvântul”, anul III, nr. 875, 24 septembrie 1927, p. 1), în Nae Ionescu, *Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 137: „Iar prima îndatorire a Sfântului Sinod este să ia în discuțiune evenimentele întâmplate în Biserică în răstimp și să respingă cu ultimă energie legea d-lui Lapedatu, ca o îndrăzneală încercare de anulare a autonomiei Bisericii Ortodoxe și de imixtiune a guvernului în dreptul de legiferare în materie religioasă, care nu poate reveni decât exclusiv Bisericii”.

¹⁹ Nae Ionescu, *Scrisoare deschisă Înalț Prea Sfinției Sale, domnului domn dr. Miron Cristea, Patriarh al României* („Cuvântul”, anul III, nr. 950, 8 decembrie 1927, p. 1), în Nae Ionescu, *Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 140.

²⁰ *Ibidem*, p. 140: „De ce, Înalț Prea Sfințite Părinte, nu se convoacă Sfântul Sinod? Cine are interes la prelungirea acestei situații, neclare în cel mai bun caz, și cine se teme de judecata Sfântului Sinod? Eu, nu. Căci eu declar că mă supun acestei judecăți, oricare ar fi ea”.

dar își va asuma și funcția de prim-ministru, încălcând orice prevedere canonică și legală, prin anularea principiului separației puterilor în stat. Spiritul profund laic al Înalțului Ierarh al Bisericii se manifestă pregnant în reacția față de campania lui Nae Ionescu. Patriarhul nu apelează la Sfântul Sinod pentru a judeca caracterul canonic al actelor sale, ci se adresează instanței judecătorești laice, reclamând la Consiliul de Război acțiunea de tulburare a Bisericii pe care a inițiat-o ziarul „Cuvântul”. Cazul a fost clasat de justiție din cauza lipsei unor elemente concludente²¹.

Ceea ce solicită Nae Ionescu este tocmai recursul permanent la disciplina canonică și dogmatică care guvernează legile funcționale ale Bisericii luptătoare, la Predanie, ca singurul îndreptar al Ecclesiei. Valoarea normativă și eternă a canoanelor iese în evidență; ele apar ca un remediu utilizat de Părinții Bisericii pentru tratarea anumitor maladii ale organismului eclezial. Acest tratament decurge din natura permanentă și eternă a Ecclesiei; el este mărturia unei identități neschimbabile a Bisericii, a cărei organizare a fost decisă pe temeiul mărturiei apostolilor și garantate prin prezența Sfântului Duh. A disprețui cu bună știință canoanele duce, inevitabil, la denaturarea Bisericii, la erezia ecleziologică.

Autoritatea intelectuală interbelică, prin vocea lui Nae Ionescu (și nu numai), reface liantul cu autoritatea ecleziastică, reconfigurând raportul dintre laicat și Biserică, în vederea realizării aceluia orizont al binelui comun. Prin această analiză a problematicei Patriarhului-Regent, se pot decela semnificațiile profunde ale legăturii dintre Biserică și elita intelectuală, în contextul modernității accelerate: provocare la care trebuia să răspundă, cu atât mai mult, instituția ecleziastică. Pericolul introducerii unei mode, al cărei precedent apărea prin ipostaza Patriarhului-Regent nu rămânea nesancționat de intelectualitatea interbelică, aceasta cerând revenirea la singurul îndreptar de funcționare a Ecclesiei, Tradiția vie, creativă și organică a Părinților Bisericii.

Redevabilă unei viziuni clericale „specializate”, ierarhia bisericească oscila între un tradiționalism regresiv rural și un ecumenism lipsit de „discernământul duhurilor”. Ea nu părea deloc a fi alarmată de faptul că teologia își pierdea verticalitatea Predaniei și eșua în diverse sinteze etnocentrice. Aceste derapaje ar fi putut fi ușor evitate dacă clericii ar fi pornit de la sursele tradiției patristice. Astfel, singura posibilitate de înnoire (*metanoia*) era la nivelul trăirilor religioase, a primenirii sufletești, în duhul Adevărului revelat.

²¹ Nae Ionescu, *Tot despre Biserica luptătoare* („Cuvântul”, anul III, nr. 970, 30 decembrie 1927, p. 1), în *Nae Ionescu. Teologia. Integrala publicisticii religioase*, p. 234: „De când apare «Cuvântul», importanța pe care am acordat-o problemelor bisericești și religioase nu a avut ca substrat o dorință de scandal. Ca insultători ai Bisericii, am fost pecetluit și Crainic, și eu [Nae Ionescu – n.n., C.M.], e adevărat; dar nu e om de bună credință care să ia în serios asemenea acuzații. Insultători, elemente de scandal și profitori ai tulburărilor din Biserică sunt, desigur, în țară. Dar nu în lagărul nostru, ci oploșiți, din nenorocire, pe lângă înalte fețe bisericești. (Vrea cineva precizuni?) «Cuvântul» a apreciat fapte, nu oameni; și cine este cel care poate tăgădui că în paginile noastre nu au apărut – și încă destul de des – vorbe de respectuoasă și caldă apreciere pentru faptele de laudă ale chiriarhilor și preoților noștri? Că, alături, aprecierea a fost defavorabilă, și asta e adevărat; dar ce putem noi face, când înseși faptele strigă la cer?”.

PATRIARCHAL REGENCY:
 NAE IONESCU IN CONFLICT WITH MIRON CRISTEA
 (Summary)

Keywords: regency, patriarch, Church, Orthodoxy, canon, discipline, dogma, intellectual, elite.

We will focus our analysis on this major fact, through the diachronic and synthetic presentation of the main moments that point to a high intellectual controversy, led by Nae Ionescu, in the issue of the Patriarch-Regent.

In order to regain its place in the context of Orthodox ecumenism, the BOR was obliged to establish canonical and dogmatic discipline within it, carrying out an extensive operation to eradicate the dysfunctions, the colds that crushed it. A first major form of manifestation of canonical dysfunction, through the fraudulent intrusion of politics within the Church is the appointment of Patriarch Miron Cristea in the Regency Council. Nae Ionescu's first press campaign was launched on July 24, 1927, when, following the death of King Ferdinand, the Regency Council was established, of which Patriarch Miron Cristea was a member. In this campaign, which lasts for several months and in which high church leaders participate, Nae Ionescu demonstrates the impossibility of the Patriarch to serve two masters simultaneously, while drawing attention to the dangers to which the Church is exposed, through this precedent created.

AGATA ŻABIEREK*

POLISH PILOTS THAT DIED IN ROMANIA 1939–1940

Glorious notes and letters recorded by Polish pilots during World War II, fighting the genocidal machine of Nazi Germany, were possible in large part due to the behaviour of Romanian officials who did not watch very closely the interned Polish soldiers on Romanian soil. In the group of those who left Poland in 1939, there were pilots who died of wounds and diseases in Romania. Being faithful to Poland, they continued their military path, which ended for them during the period of internment that followed in Romania.

Given the deteriorating situation on the Polish front in 1939, more and more Polish soldiers began to arrive at border towns along the border with Romania. The most numerous and compact group were airmen, constituting about 90% of the pre-September state of the Polish armed forces. 9,276 were to reach Romania¹. Initially, refugees were firmly dispersed throughout Romania. This is evidenced by the numbers: at the beginning of February 1940, Poles (military and civilians) were in 93 centres. The soldiers themselves being in 32 camps. This situation during 1940 decreased due to the ordinances of the Romanian authorities, which decided to evacuate all foreigners from the Ploiești area, due to the necessity of protection of these oil-bearing areas. Therefore, the Poles found themselves mainly in Oltenia – the area between the southern arch of the Carpathians and the Danube².

There is a problem in obtaining an accurate picture of internment as the Romanian authorities carried out organizational changes and modifications. For example, on 15 November 1939, taking into account the division into soldiers' and officers' camps, the picture was as follows: the soldiers' camps were located in Turnu Severin, Târgu Jiu, Krajowa, Calafat, Râmnicu Vâlcea, Caracal, Slatina, Pitești, Câmpulung, Râmnicu Sărat, Urziceni, Strehia, Comișani. There were 802 staff officers, 2,358 NCOs and 15,747 privates in these camps for ordinary soldiers. However, there were 25 generals, 711 senior officers, 1,804 junior officers, but also 323 soldiers and non-commissioned officers in the officers' camps. These camps were located in Băile Herculane, Călimanești, Drăgășani, Balș, Corabia, Ocnele Mari, Roșiori de Vede, Govora, Dragoslavele, Brasov Fortress³.

* Master of Science, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz.

¹ T. Dubicki, *Żołnierze polscy internowani w Rumunii w latach 1939–1941*, Łódź, 1990, p. 103.

² Idem, *Polscy uchodźcy w Rumunii 1939–1945*, Warszawa, 1995, p. 12.

³ Idem, *Wojsko polskie w Rumunii 1939–1941*, Warszawa, 1994, p. 102.

Among the Polish pilots buried in Romania about whom we were able to obtain information, the largest number was associated with the camp in Babadag. This was because the initial plan has been to locate here as a permanent camp for the aviation units. For this reason, it is worth considering the data provided by the Polish Army Delegation in the Babadag internment district. Based on that, we can learn that in September-November 1939 the number of deceased was: 1 staff officer, 2 non-commissioned officers, 3 privates. In November 1939 one non-commissioned officer and 11 privates died; in December the number was two (an officer and a non-commissioned officer), while in January two privates died⁴.

These numbers, showing mortality among Polish soldiers in internment, covering one area (Babadag), can depict for us the overall mortality and among those Polish soldiers who died in Romania are members of the Polish Air Force personnel.

It is worth noting here that, according to a letter of 23 October 1939 written by the head of the health service of the Babadag area, as a result of medical doctors leaving their positions, he was left with 9 doctors, including two patients, which resulted in medical staff shortages to the tune of 5 people⁵.

The largest group of Polish pilots who died in Romania came from the Aviation Training Centre (hereinafter: CWL-1) in Dęblin. These centres were established in Poland in the years 1928–1931. One of these centres, the one established in Dęblin, dealt with the training of future Polish pilots⁶. During the Polish campaign, Dęblin became the target of German bombing from the first days. The Polish hunting ace Witold Urbanowicz described the raid on Dęblin that took place on 2 September 1939 in his memoirs. He wrote:

German bombers flew this time at a high altitude, probably over 5,000 metres. They dropped bombs, but none of them hit the airstrip, and only one exploded near the training compound. I found out that only one young lieutenant was seriously wounded by shrapnel and that a few mechanics had been hit⁷.

Among these wounded pilots there were three of whom we are certain that then died in Romania. However, before they got there, along with the rest of the CWL-1 personnel, they went through the combat zone during the Polish campaign in 1939. On 7 September, considering the intensification of German air raids on the Dęblin centre,

⁴ https://sikorskimuseum-my.sharepoint.com/personal/admin_sikorskimuseum_onmicrosoft_com/_layouts/15/onedrive.aspx?id=%2Fpersonal%2Fadmin%2Fsikorskimuseum%2Fonmicrosoft%2Fcom%2FDocuments%2Fweb%2Ffiles%2FA%2FIII%2F3%2F12%2Epdf&parent=%2Fpersonal%2Fadmin%2Fsikorskimuseum%2Fonmicrosoft%2Fcom%2FDocuments%2Fweb%2Ffiles%2FA%2FIII&originalPath=aHR0cHM6Ly9zaWtvcnNraW11c2V1bS1teS5zaGFyZXBvaW50LmNvbS86YjovZy9wZXJzb25hbC9hZG1pbl9zaWtvcnNraW11c2V1bV9vbm1pY3Jvc29mdF9jb20vRWFFaHBvOG5sQzVLanN5Y2ptMGdqeUlcXV1RHpwWDdDS0VvYklqeDVyc0Z6UT9ydGltZT0zT05aWmdxazEwZw (update 28.01.2020).

⁵ https://sikorskimuseum-my.sharepoint.com/personal/admin_sikorskimuseum_onmicrosoft_com/_layouts/15/onedrive.aspx?id=%2Fpersonal%2Fadmin%2Fsikorskimuseum%2Fonmicrosoft%2Fcom%2FDocuments%2Fweb%2Ffiles%2FA%2FIII%2F3%2F14%2Epdf&parent=%2Fpersonal%2Fadmin%2Fsikorskimuseum%2Fonmicrosoft%2Fcom%2FDocuments%2Fweb%2Ffiles%2FA%2FIII&originalPath=aHR0cHM6Ly9zaWtvcnNraW11c2V1bS1teS5zaGFyZXBvaW50LmNvbS86YjovZy9wZXJzb25hbC9hZG1pbl9zaWtvcnNraW11c2V1bV9vbm1pY3Jvc29mdF9jb20vRVhMOFBkUjBJOUJHdEt1TkNuMXJwV2NCMWJvQWdOVIF5WHNnN0k5TTRZYU1WUT9ydGltZT04T0RPU0FlazEwZw (update 28.01.2020).

⁶ S. Rutkowski, *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, Warszawa, 1970, p. 100–102.

⁷ W. Urbanowicz, *Początek jutra. Wrzesień 1939 oczami dowódcy Dywizjonu 303*, Kraków, 2008, p. 93.

the airport began evacuating CWL-1. The route to the Romanian border led through the area of the towns of Radziechów, Dubno, Demidówka, and Brzeżany⁸.

The first of the pilots to die was from this training school was Wacław Bieńkowski, born in 1909. He was a private reserve. He was mobilized in August 1939 to CWL-1 in Dęblin. He was seriously wounded during an air raid on 2 September 1939. Together with the CWL-1 personnel he was evacuated to Romania. He was interned as a pilot in the Babadag camp. As a result of wounds suffered in September, he died in the camp on 4 February 1940. He was also buried there⁹.

Another flyer from this group is Władysław Lis, born in 1909. He was a professional non-commissioned officer of CWL-1 in Dęblin, as a platoon mechanic of the 3rd school squadron. He was wounded in a raid on 2 September 1939. He was evacuated with his colleagues to Romania. He died of wounds on 3 October 1939. His burial place is unknown¹⁰.

The last of this group, of which we have information, was a victim of a German raid of 2 September 1939; he was undergoing basic military service in CWL-1 Dęblin as a serial mechanic: Feliks Malinowski. At the beginning of his military service he was directed to a mechanics course in Lviv, which after he had completed it was subsequently assigned to the CWL-1 mentioned above. He managed to evacuate with his friends to Romania. There, however, he died in a hospital in Babadag, where he was buried¹¹. We have no information whether this grave still exists¹².

Włodzimierz Kondratiuk was also buried in Romania, who first performed his military service in CWL-1. He died on 23 January 1940. He was buried at the Belu Cemetery in Bucharest. It is not known if the grave exists¹³.

Another aviator buried in Romania is private mechanic Bronisław Stachowski. During the Polish campaign in 1939 he performed military service at base number 3 in Poznań. He left Poland along with the staff of his base, going to Romania. He was interned in the Babadag camp. He died of dysentery (According to military reports, cases of this disease were associated with poor nutrition¹⁴) in the camp hospital in October 1939. He was also buried in a Catholic cemetery there¹⁵.

The last aviator about which we have information is Edward Cisek. He was a private reserve, born on 28 September 1908. He was wounded during war operations during the Polish campaign of 1939. He was evacuated with the other staff to Romania. He died of wounds on 20 January 1940 in a hospital in Urziceni. He was also buried there¹⁶. It is not known whether his grave has survived to this day¹⁷.

⁸ J. Pawlak, *Polskie eskadry w wojnie obronnej*, Warszawa, 1991, p. 463–465.

⁹ O. Cumft, H. K. Kujawa, *Księga lotników polskich. Poległych zmarłych i zaginionych 1939–1946*, Warszawa, 1989, p. 105.

¹⁰ *Ibidem*, p. 130.

¹¹ *Ibidem*, p. 132–133.

¹² <http://www.polishairforce.pl/cmentarzewrzesien/nieznaneWrzesien.html> (update 28.01.2020).

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ https://sikorskimuseum-my.sharepoint.com/personal/admin_sikorskimuseum_onmicrosoft_com/_layouts/15/onedrive.aspx?id=%2Fpersonal%2Fadmin%2F5sikorskimuseum%2Fonmicrosoft%2Fcom%2FDocuments%2Fweb%2Ffiles%2FA%2FIII%2F3%2F14%2Epdf&parent=%2Fpersonal%2Fadmin%2F5sikorskimuseum%2Fonmicrosoft%2Fcom%2FDocuments%2Fweb%2Ffiles%2FA%2FIII&originalPath=aHR0cHM6Ly9zaWtvcnNraW1lc2V1bS1teS5zaGFyZXBvaW50LmNvbS86YjovZy9wZXJzb25hbC9hZG1pbl9zaWtvcnNraW1lc2V1bV9vbm1pY3Jvc29mdF9jb20vRVhMOFBkUjBJOUJHdEt1TkNuMXJwV2NCMWJvQWdOVIF5WHNnN0k5TTRZYUIWUT9ydGltZT04TORPU0FlazEwZw update 28.01.2020

¹⁵ O. Cumft, H. K. Kujawa, *op. cit.*, p. 151.

¹⁶ *Ibidem*, p. 109.

¹⁷ <http://www.polishairforce.pl/cmentarzewrzesien/nieznaneWrzesien.html> (update 28.01.2020).

These pilots buried in Romania constitute only a small portion of the deceased Polish soldiers during internment in Romania. However, it should be remembered that not only would the wonderful pages of Polish aviation history not be so wonderful if Romania had strictly adhered to the obligations related to internment, but also the number of deceased Polish soldiers would have been far higher had it not been for the kind assistance provided by the Romanian ally to Poles in their territory.

POLISH PILOTS THAT DIED
IN ROMANIA 1939–1940
(Summary)

Keywords: polish pilots, World War II, refugees, Romanians authorities.

Given the deteriorating situation on the Polish front in 1939, more and more Polish soldiers began to arrive at border towns along the border with Romania. The most numerous and compact group were airmen, constituting about 90% of the pre-September state of the Polish armed forces. 9,276 were to reach Romania. Initially, refugees were firmly dispersed throughout Romania. This is evidenced by the numbers: at the beginning of February 1940, Poles (military and civilians) were in 93 centres. The soldiers themselves being in 32 camps. This situation during 1940 decreased due to the ordinances of the Romanian authorities, which decided to evacuate all foreigners from the Ploiești area, due to the necessity of protection of these oil-bearing areas. Therefore, the Poles found themselves mainly in Oltenia – the area between the southern arch of the Carpathians and the Danube.

SORIN D. IVĂNESCU*

TRUPELE DE SECURITATE ÎN ROMÂNIA „DEMOCRAT-POPULARĂ”

Primul an de existență a Republicii Populare Române a dovedit hotărârea cu care conducerea comunistă urmărea demolarea vechilor structuri sociale, politice, economice, culturale și înlocuirea lor cu forme copiate după modelul sovietic. Asaltul asupra societății românești trebuia susținut cu instrumente redutabile. După ce la 28 august 1948 a fost creată, în cadrul Ministerului Afacerilor Interne, Direcția Generală a Securității Populului, „brațul armat al partidului”, instituție ce monopoliza activitățile informative, cu accent pe cele specifice polițiilor politice, era nevoie de forțe masive, pentru acțiuni de mare anvergură caracteristice regimurilor totalitare: dislocarea unor categorii de persoane, operațiuni împotriva organizațiilor de rezistență armată, intervenție în caz de revoltă populară, paza lagărelor etc.

În scopul unei mai bune coordonări împotriva elementelor care se opuneau noului regim, prin Decizia ministerială nr. 56, din 15 decembrie 1948, s-au creat, în cadrul Secretariatului General pentru Trupe, așa-numitele „zone teritoriale”, în număr de patru, ce erau, de fapt, comandamente ale unor mari unități: zona I Teritorială MAI București; zona II Teritorială MAI Bacău; zona III Teritorială MAI Cluj; zona IV Teritorială MAI Timișoara. Transformările au fost continuate prin Decretul Prezidiului Marii Adunări Naționale a RPR nr. 2199, din 31 decembrie 1948, care, în articolul 1, stipula: „Trupele de Securitate, trupele de grăniceri și pompieri fac parte integrantă din Ministerul Afacerilor Interne, depinzând din toate punctele de vedere de acest departament”¹.

Trupele de Securitate au început să funcționeze din 23 ianuarie 1949, activitatea lor fiind reglementată prin decretul nr. 163, din 7 februarie 1949 (ce nu a fost publicat în „Monitorul Oficial”). Prin Decizia ministerială nr. 84, din 24 martie 1949, Secretariatul General pentru Trupe se transformă în Comandamentul Trupelor de Securitate (CTS), în fruntea căruia a fost numit generalul Eremia Popescu².

În ședința din 9 februarie 1949, de analiză a oportunității creării Trupelor de Securitate, ministrul de Interne, Teohari Georgescu, argumenta necesitatea constituirii acestora, indicând și potențialii inamici:

Numeroasa burghezie de la noi este asmuțită de provocările imperialiștilor din afară; problema este foarte serioasă și noi nu putem merge pe linia autoliniștirii, dată fiind situația

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Ministerul de Interne, *În slujba patriei socialiste. File din istoria Trupelor de Securitate*, București, 1980, p. 32.

² *Ibidem*, p. 34.

noastră și vecinătatea cu Marea Uniune Sovietică [...]. Problema țărănească începe a fi serioasă; noi n-am dat încă lovituri chiaburimii, care ar putea să ne puie piedici în drum spre socialism. Avem județe întregi de chiaburi și, dacă ar lua foc un județ întreg, acolo nu se va mai putea merge cu propaganda, ci va trebui acționat³.

Unitățile care s-au subordonat Comandamentului Trupelor de Securitate au fost, pentru început, un regiment de securitate și un batalion de securitate-gărzi în București, 11 batalioane de intervenții în întreaga țară și 17 centre de instrucție. Din octombrie 1949, „zonele teritoriale” au fost transformate în brigăzi de securitate⁴. Companiile cuprindeau câte patru plutoane, alcătuite fiecare din patru grupe a câte 11 militari⁵.

Situația Trupelor de Securitate la sfârșitul primului an de activitate este reflectată în detaliu într-un raport intitulat *Situația trupelor MAI din punct de vedere al organizării, încadrării cu personal, dotării cu armament, materiale și muniții*⁶, datat 31 decembrie 1949. Potrivit datelor, în ciuda importanței acordate de către Partid acestor trupe, deficiențele erau pe cât de grave, pe atât de numeroase. Se simțea un acut deficit de cadre, iar din cauza sarcinilor tot mai numeroase puse în fața trupelor s-a recurs la soluția, nedorită de regim, de a reactiva 642 de ofițeri și 273 de subofițeri din cadrul disponibil. Din punctul de vedere al compoziției sociale, potrivit documentului menționat, se constata că „la ofițerii generali și superiori predomină elementul mic burghez, la ofițerii inferiori predomină elementele mic burgheze, țărani mijlocași și săraci, iar la subofițeri predomină elementele provenite din țărani săraci și mijlocași”. Din cauza primatului ideologiei asupra profesionalismului, conducerea trupelor MAI era nevoită să constate că „întregul necesar de 3 494 de ofițeri de rezervă este deficit, întrucât s-au scos din lucrări toți ofițerii blocați la dispoziția MAI și care au făcut parte din fosta Jandarmerie”. Deficitul de cadre era de 52% la ofițeri și 57% la subofițeri, conform aceluiași document⁷.

La 31 decembrie 1951, situația personalului de încadrare al Trupelor de Securitate era următoarea: existau 2 066 de ofițeri dintr-un necesar estimat de 2 960, 2 990 de subofițeri reangajați (necesar 3 822) și 59 483 de soldați și sergenți⁸. În ciuda deficitului, „puritatea” ideologică continuă să reprezinte criteriul de bază în menținerea, avansarea sau destituirea din cadrul trupelor, încât în cursul anului 1951 au fost eliminați un număr de 125 de ofițeri și 292 de subofițeri, considerați „elemente dușmănoase și necorespunzătoare”⁹. Pregătirea noilor serii de ofițeri și subofițeri era mai mult decât modestă, fapt ce s-a reflectat și în acțiunile operative întreprinse sub comanda lor. În promoția din 23 august 1951 a ofițerilor Trupelor de Securitate, din totalul de 301 au fost „3 foarte buni, 102 buni, 179 mediocri și 17 slabi, care nu au fost înaintați”¹⁰. În anul 1958, prin HCM nr. 525, din 16 aprilie, personalul Trupelor de Securitate era stabilit la 5 633 de ofițeri, 4 108 sergenți reangajați, 1 416 angajați civili și 46 028 de militari în termen, adică un total de 57 185 de persoane¹¹.

³ ACNSAS, fond Documentar, dosar 76, f. 20.

⁴ Ministerul de Interne, *În slujba patriei socialiste...*, p. 34.

⁵ Mihai Stoia, *Am fost securist*, în „Memoria”, nr. 24 (iunie 1998), p. 99.

⁶ Documentul a fost publicat în volumul editat de CNSAS, *Trupele de Securitate (1949–1989)*, autori Florica Dobre, Florian Banu, Camelia Ivan Duică, Silviu B. Moldovan, Liviu Țăranu, București, Editura Nemira, 2004, p. 81–91.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 92–99.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Arhiva Ministerului de Interne (AMI), fond Direcția Secretariat – Juridică, inventar nr. 4311, dosar II/B/4, f. 67.

¹¹ SRI, *Cartea Albă a Securității, 1948–1958*, vol. II, București, 1995, p. 21.

Stabilizarea regimului comunist și dispariția în mare măsură a oricărei opoziții deschise au condus la transformarea structurii, a modului de organizare și a naturii misiunilor încredințate Trupelor de Securitate; cele de intervenție treceau în plan secundar, fiind acordată o importanță deosebită activităților de supraveghere a unor obiective considerate de o importanță majoră.

Baza formării cadrelor ofițerești a reprezentat-o selectarea și pregătirea în școlile de ofițeri a tinerilor proveniți din rândul recruților sau din viața civilă. Criteriul esențial pentru admiterea într-o astfel de școală era reprezentat de „puritatea dosarului”, respectiv originea socială sănătoasă și inexistența unor antecedente politice „antidemocratice”. Astfel de școli au funcționat la București (una pentru ofițerii de comandă și una pentru ofițerii politici), Oradea (Școala de educatori politici nr. 2, înființată la 9 mai 1949), Radna (Școala de ofițeri nr. 3, din 14 septembrie 1949), Deva (Școala de ofițeri nr. 4)¹². Recrutarea cadrelor pentru Trupele de Securitate s-a realizat, de asemenea, și prin promovarea în rândul ofițerilor a unor subofițeri sau chiar militari în termen, găsiți „corespunzători din punct de vedere politico-social”.

Importanța școlilor în formarea acestor cadre este evidențiată de Gheorghe Gheorghiu-Dej, în septembrie 1952, în Biroul Politic:

Trebuie să promovăm cadre tinere. În Germania Democrată, în organele lor marea majoritate sunt elemente tinere. Tânărul, sigur nu are experiența unui vârstnic, rafinamentul, dar are să fie pe un nivel de cultură mai înalt decât vârstnicii noștri și în condiții fizice și intelectuale mai bune. Deci să prevedem în sistemul diferitelor școli pe linia statului elemente de origine socială sănătoasă, elemente echilibrate, cu un echilibru interior sănătos, care învață bine în școli și să-i primim candidați pentru diferite compartimente de la Ministerul de Interne, chiar dacă este tânăr. Oamenii se judecă după fapte, după felul cum gândesc, raționamentul lor. Și organele de răspundere să aibă 1-2 locuitori care să învețe. Așa se cresc oamenii. Și la primul succes în muncă să nu considerăm că nu se poate face nimic cu el, că este incapabil și să-l demobilizăm. Trebuie cu perseverență ajutate cadrele¹³.

Chiar dacă partidul a încercat să imprime un alt curs pregătirii cadrelor din MAI, lucrurile nu au evoluat după așteptări. Pe lângă problemele existente la capitolul cultura generală a recruților, lipsurile constatate în școlile de subofițeri ale MAI pot fi sesizate din referatele adresate ministrului. Astfel, într-un referat privitor la examenul de absolvire, ținut la o școală de ofițeri MAI, cu elevi din seria 23 august 1951, se arată că „materia analitică a fost schimbată în cursul anului de trei ori, fapt ce a făcut să nu fie continuitate în studiu” și că „nu s-a pus accentul convenit pe studiul istoriei PC și nici nu s-a făcut o legătură logică a evenimentelor petrecute în Rusia și apoi în Uniunea Sovietică cu cele ce s-au petrecut în perioadele asemănătoare din țara noastră”. Concluzia referatului era foarte tranșantă: seria de ofițeri ieșiți la 23 august 1951 se dovedea una mediocră, cu o pregătire insuficientă¹⁴.

Pentru a îmbunătăți situația, aveau loc numeroase cursuri de perfecționare, care vizau atât pregătirea politico-ideologică, cât și cea de luptă a ofițerilor. În privința pregătirii de luptă, într-un Ordin¹⁵ al Comandamentului Trupelor de Grăniceri și Securitate, din 24 februarie 1958, se precizează că examenele și verificările organizate la nivelul

¹² CNSAS, *Trupele de Securitate...*, p. 14.

¹³ ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar 77/1952, f. 19.

¹⁴ AMI, fond Direcția Secretariat – Juridică, nr. inventar 4311, dosar II/ C/ 2, f. 56.

¹⁵ CNSAS, *Trupele de Securitate...*, p. 115–116.

celor patru grupe de comandanți și locuitori politici de mari unități și unități au arătat, cu foarte mici excepții, „un slab nivel al pregătirii de luptă și politice a acestora”. De asemenea, se aprecia de către comandantul Trupelor de Securitate că,

[...] la sfârșitul convocării care a avut loc în aceeași lună, am ordonat măsuri privind îmbunătățirea pregătirii de luptă personale a comandanților de mari unități și a locuitorilor lor. Acest ordin nu a fost executat în întregime de către toți comandanții.

Se mai menționa că ofițerii cu pregătire superioară nu au venit documentați la convocare, aceștia apreciind greșit faptul că „obținuseră o pregătire militară corespunzătoare la absolvirea Academiei” și, în consecință, „nu au mai studiat, rămânând în urmă față de dezvoltarea tehnicii și științei militare”. Explicația acestor rezultate slabe era că „nu s-a studiat materialul bibliografic”. De asemenea, la examene s-a cerut ca ofițerii să se prezinte cu caietele de studiu. Pentru că nu au făcut acest lucru, „la grupa comandanților de mari unități și de unități, din 11 au prezentat caiete numai 3”. Concluzia era că slaba pregătire de luptă și politică a corpului ofițerilor se datorează lipsei interesului pentru perfecționare¹⁶.

Pentru a putea îndeplini misiunile ce le fuseseră încredințate, încadrarea Trupelor de Securitate se făcea cu personal devotat „trup și suflet” Partidului. De asemenea, se luau măsuri importante de îndoctrinare. Pentru ofițeri se stabilise un program de 10 ore lunar pentru studiu și seminar la pregătirea politico-ideologică, iar săptămânal, timp de o oră, se desfășura o „informare politică”¹⁷. Locuitorii politici, dar și comandanții de toate gradele, au fost obligați să participe la pregătirea politică a cadrelor. În orașele cu garnizoane mari (București, Oradea, Timișoara, Cluj, Constanța) au fost create universități serale de marxism-leninism, cu durata de doi ani. Cu soldații s-a aplicat sistemul „convorbirilor” ținut pe plutoane de către conducătorii de lecții politice, numiți din rândul comandanților de plutoane și companii și pregătiți de aparatul politic al unității. Zilnic, avea loc „citirea presei”, câte 30 de minute, un agitator lecturând cu voce tare „Scântea” și comentând elogios articolele¹⁸.

Disponem de mărturia unui fost soldat din Trupele de Securitate, în perioada 1950-1953, cu privire la modul cum erau îndoctrinați militarii în termen:

Zi și noapte ne împuiau capul cu tot felul de aiureli. Au zis că noi suntem selecționați din țărani săraci, adică, ziceau ei, crema oamenilor [...]. Că... aici e fericirea pe pământ. Dar că... nu putem să fim încă fericiți, că bandiții de moșieri și legionari și ăia care țin cu regele au început să lupte contra noastră. Că... bandiții ăștia s-au adunat prin munți, și au arme cu ei și împușcă pe tot omul cinstit din țară și că... de aceea s-a format Securitatea, formată din oameni ca noi, copii de țărani săraci, care trebuie să lupte cu bandiții ăștia din munți și să-i isprăvească până la unu. Că... dacă isprăvim cu bandiții ăștia, o să curgă lapte și miere aici în România¹⁹.

Controlul ideologic asupra trupelor a fost întărit și prin acordarea de grade militare „activiștilor de partid și de stat” încadrați în Ministerul Afacerilor Interne. Acestora li s-au încredințat funcții de conducere în sectoare-cheie.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 14.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Mihai Stoia, *op. cit.*, p. 100.

Misiunile încredințate Trupelor de Securitate au constat, în perioada pe care o studiem, în desfășurarea de operațiuni pentru capturarea, neutralizarea sau nimicirea grupurilor de rezistență armată anticomunistă sau a „altor elemente înarmate” aflate în diverse regiuni ale țării; descoperirea, capturarea sau lichidarea persoanelor parașutate pe teritoriul României, paza și apărarea unor obiective și căi de comunicații, asigurarea ordinii și liniștii publice, precum și prevenirea sau înăbușirea oricărei acțiuni a „forțelor contrarevoluționare”.

Dificultățile și eșecurile înregistrate în acțiunile de reprimare a organizațiilor de rezistență din munți au determinat conducerea MAI ca, la începutul anului 1951, să ia măsuri de reorganizare a Trupelor de Securitate. În acel moment, o parte a acestora erau folosite în activitățile de pază, în special a lucrărilor Canalului Dunăre – Marea Neagră, unde se găseau trei batalioane, iar unitățile din țară și Regimentul de Securitate București aveau circa 50% din efective în paza diferitelor obiective²⁰.

Pe lângă acțiunile din munți, Trupele de Securitate au participat, împreună cu Miliția, la operațiunile de dislocare a persoanelor considerate „elemente necorespunzătoare” din zona frontierei cu Iugoslavia. În acest scop, au fost folosiți 22 000 de miliari în termen²¹. Pe tot cursul anului 1951, Trupele de Securitate au executat 16 misiuni de capturare a partizanilor din munți, față de 11 operațiuni executate în anul precedent. La acestea au participat 4 304 militari. Deși se aprecia că, în executarea misiunilor, militarii „au dat dovadă de un nivel politic ridicat și atașament față de clasa muncitoare”, erau constatate lipsuri grave, în special în organizarea și execuția operațiunilor, precum și „necunoașterea în mod temeinic a luptei specifice”²².

Ca să înțelegem misiunile și efortul făcut de Trupele de Securitate, trebuie să amintim că amploarea rezistenței este demonstrată de cifrele furnizate de documentele serviciilor secrete. Astfel, în 1949 erau depistate 200 de grupări subversive și 33 de „bande teroriste”, iar pentru perioada 1945–1959, numărul lor se cifra la 1 196²³. În urma acțiunilor purtate împotriva grupurilor de rezistență, conducerea Trupelor de Securitate a tras o serie de concluzii și s-a străduit, în limita cunoștințelor militare pe care le posedă, să elaboreze norme privind activitatea specifică acestei arme. Drept urmare, în anul 1954 au apărut *Instrucțiunile pentru întrebuințarea trupelor operative*, ce înlocuiau mai vechile *Instrucțiuni asupra luptei specifice MAI*. Ele pot fi considerate ca primul regulament de luptă al Trupelor de Securitate. Cu toate acestea, amprenta ideologică era deosebit de puternică, prevalând asupra criteriilor de specialitate. Spre exemplu, se aprecia că munca politică în rândul trupelor reprezintă „condiția de bază pentru obținerea succesului”²⁴.

Lipsa de profesionalism a Trupelor de Securitate se resimțea cu diferite ocazii, iar sprijinul regimului comunist, pentru acoperirea în mare măsură a ceea ce se considera a fi un deficit numeric de cadre, nu a însemnat și o creștere a competenței acestora. Spre exemplu, într-un raport redactat în ianuarie 1953, se menționa:

[...] s-au constatat unele lipsuri la Trupele de Securitate. Astfel, nu s-au luat măsuri de camuflare; nu s-a folosit terenul și nu s-a păstrat ordinea și liniștea desăvârșită. Posturile au făcut corturi în teren deschis, lângă posturile de pândă au spălat și întins rufe etc. S-a

²⁰ CNSAS, *Trupele de Securitate...*, p. 92–99.

²¹ *Ibidem*, p. 96.

²² AMI, fond Direcția Secretariat – Juridică, nr. inventar 4311, dosar II/B/4, f. 67.

²³ SRI, *Cartea Albă a Securității, 1958–1968*, vol. III, București, 1995, p. 52.

²⁴ CNSAS, *Trupele de Securitate...*, p. 117.

constatat și o lipsă de instruire și timiditate a militarilor care au deschis foc asupra unor buturugi, copaci, câprioare etc., descoperindu-și astfel locul posturilor și dispozitivul. În timpul scotocirilor s-a făcut mult zgomot, încât se puteau auzi de la mari distanțe ordinele ostașilor ca: „mai la stânga tovarășe!; mai la dreapta, tovarășe!; pe loc repaus!” etc.²⁵

Principalul mijloc prin care Trupele de Securitate urmăreau să captureze sau să distrugă „bandele contrarevoluționare” a fost realizarea unei puternice superiorități numerice, câteva sute de oameni împotriva unor grupe ce arareori depășeau 10 persoane și care, în destule cazuri, reușeau să scape de încercuire. De exemplu, contra grupului condus de Ion Gavrilă, estimat la 12-13 persoane, au fost mobilizate, în noiembrie 1953, următoarele efective: Batalionul de Securitate Orașul Stalin, Batalionul de Securitate Drăgășani, o companie de Securitate Turnu-Măgurele, Batalionul de Securitate Orăștie, Batalioanele de Securitate Florești, Tecuci, Oradea, organele de Securitate ale Regionalei MAI Stalin și un număr de 50 de câini de serviciu²⁶. Dacă Trupele de Securitate au purtat luptele efective de lichidare a grupurilor de rezistență, trebuie spus că misiunile lor erau stabilite de conducerea Securității prin direcțiile centrale sau regionale. Încă de la înființarea sa, DGSP avea printre atribuții reprimarea mișcărilor de rezistență armată, această sarcină revenindu-i Direcției I Informații interne și, respectiv, serviciilor de specialitate din cele 12 direcții regionale. După reorganizarea din 30 martie 1951, misiunea a trecut în sarcina Direcției Contrasabotaj, iar după schimbările din 1952–1953, acest obiectiv a revenit Direcției a III-a, sub denumirea „Lupta contra activității politice subversive”. În cadrul acestei direcții, Serviciul V „luptă împotriva elementelor teroriste, urmărește elementele fugare și cele constituite în bandă și lichidează activitatea dusă de către foști ofițeri deblocați și foști funcționari ai organelor represive”²⁷. Aceeași misiune revenea Serviciului III din cadrul direcțiilor regionale de securitate.

Eșecurile repetate în capturarea unor grupuri au determinat conducerea Securității să înființeze comandamente unice, care trebuiau să coordoneze, pe o anumită arie geografică, acțiunile de capturare și lichidare. Documentele redactate de Securitate menționează adesea Serviciul Bande, din aceasta rezultând faptul că principala activitate a unor structuri ale informațiilor interne era afectată lichidării acestei forme de rezistență, iar din rapoartele periodice, sintezele și relatările acțiunilor întreprinse rezultă atât inegalitatea covârșitoare a forțelor care s-au confruntat, cât și lipsa de profesionalism a securiștilor.

Cu tot sistemul de recrutare, iar apoi de îndoctrinare a Trupelor de Securitate, existau destule abateri disciplinare. În cursul anului 1951 au avut loc un număr de 14 618 abateri de la ordinea și disciplina militară, aplicându-se un număr identic de pedepse. Pentru acte de indisciplină au fost trimiși la judecata Tribunalului Militar 302 militari, la Consiliul de Onoare – 22 de ofițeri, iar 45 de militari au fost retrogradați cu un grad. Cele mai frecvente abateri au fost: acte de beție (1 640), lipsă nejustificată de la serviciu (1 063), dezertări în țară (200), mânăuirea imprudentă a armamentului (163), neglijență în păstrarea armamentului, tehnicii de luptă, materialelor (1 928), furturi și înstrăinări de echipament (153)²⁸.

²⁵ Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente. 1949–1989*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 284.

²⁶ ACNSAS, fond Penal, dosar nr. 16, vol. III, f. 201, 202.

²⁷ AMI, fond Direcția de management și resurse umane, nr. inventar 7364, dosar 10, f. 192.

²⁸ Raport privind activitatea și rezultatele obținute de Trupele de Grăniceri și Securitate în anul 1951, în CNSAS, *Trupele de Securitate...*, p. 97.

Pentru a face mai eficientă activitatea Trupelor de Securitate, în cadrul unităților operative (batalioane și Regimentul de Securitate București), s-au adus modificări în organizare prin sporirea efectivelor companiilor de pușcași la batalioanele de securitate și crearea unui al treilea batalion de pușcași la Regimentul de Securitate București. La 1 mai 1952 au fost înființate și două noi regimente de pază, tot la data menționată unitățile operative au fost reorganizate prin desființarea brigăzilor și crearea regimentelor²⁹.

În 1953, structura organizatorică a Trupelor de Securitate era următoarea:

- Regimentul de Securitate București, cu trei batalioane în subordine;
- Regimentul de Securitate Turnu-Măgurele, cu trei batalioane: Batalionul 1 Turnu-Măgurele, Batalionul 2 Drăgășani și Batalionul 3 Orașul Stalin;
- Regimentul 6 Securitate Tecuci, cu Batalionul 1 Tecuci, Batalionul 2 Drăgășani și Batalionul 3 Târgu-Ocna;
- Regimentul 7 Securitate Cluj, cu Batalionul 1 Florești, Batalionul 2 și Batalionul 3 Dej;
- Regimentul 10 Securitate Orăștie, cu Batalionul 10 Orăștie, Batalionul 2 Timișoara.

Aceste regimente de securitate se aflau subordonate, împreună cu șapte regimente de pază, Direcției Trupelor Operative și de Pază din cadrul MAI. Această direcție totaliza un număr de 3 241 de ofițeri, 3 176 de subofițeri, 36 941 trupă și 1 485 de angajați civili³⁰.

În 1956, Trupele de Securitate aveau o formulă redusă, cuprinzând un regiment de securitate organizat pe trei batalioane la București și două regimente de securitate (unul cu trei batalioane, iar celălalt cu patru) în teritoriu³¹. Revoluția din Ungaria a îngrijorat conducerea comunistă a României și a determinat suplimentarea efectivelor și crearea de noi unități.

În 1958, Trupele de Securitate au fost reorganizate pe o structură ce cuprindea un regiment de securitate și opt batalioane independente, astfel: Regimentul de Securitate București, Batalionul 23 Securitate Orașul Stalin, Batalionul 75 Securitate Botoșani, Batalionul 37 Securitate Florești (Cluj), Batalionul 48 Securitate Satu Mare, Batalionul 50 Securitate Orăștie, Batalionul 64 Securitate Timișoara, Batalionul 52 Securitate Drăgășani, Batalionul 16 Securitate Tecuci. În afara acestor restructurări, începând cu 30 ianuarie 1958, Trupele de Securitate au fost înglobate în Comandamentul Trupelor de Grăniceri și Securitate³².

Trupele de Securitate, create după model sovietic, necesare pentru acțiuni de anvergură precum dislocarea unor categorii de persoane, operațiuni împotriva organizațiilor de rezistență armată, intervenție în caz de revoltă populară sau pentru paza lagărelor de muncă, au început să funcționeze din 23 ianuarie 1949 cu un personal recrutat pe criterii ideologice în dauna celor profesionale. „Puritatea dosarului”, respectiv originea socială sănătoasă și inexistența unor antecedente politice „antidemocratice” au constituit baremul de bază în menținerea, avansarea sau destituirea din cadrul acestor formațiuni. Măsurile de îndoctrinare, inițiate de partid, respectiv pregătirea politico-ideologică nu au putut suplini lipsurile profesionale după cum dificultățile și eșecurile înregistrate în acțiunile de reprimare a organizațiilor de rezistență din munți nu au putut fi rezolvate de diferitele reorganizări ale trupelor inițiate de conducerea

²⁹ AMI, fond Direcția Secretariat-Juridică, nr. inventar 4311, dosar II/B/4, f. 65.

³⁰ Idem, fond Direcția de management și resurse umane, nr. inventar 7364, dosar 11, f. 31.

³¹ CNSAS, *Trupele de Securitate...*, p. 108.

³² *Ibidem*, p. 17.

MAI. În urma acţiunilor purtate contra rezistenţilor, conducerea Trupelor de Securitate a căutat să elaboreze norme privind activitatea specifică acestei arme, dar amprenta ideologică deosebit de puternică a acţionat împotriva criteriilor de specialitate, lipsa de profesionalism resimţindu-se cu ocazia luptelor purtate cu partizanii. În ciuda superiorităţii numerice a securiştilor, eşecurile erau frecvente.

THE *SECURITATE* TROOPS IN THE “DEMOCRATIC-POPULAR” ROMANIA
(Summary)

Keywords: the *Securitate* troops, Ministry of Internal Affairs, the resistance organisations.

The *Securitate* troops – created following a Soviet model, necessary for far-reaching actions, such as dislocating categories of persons, operations against armed resistance organisations, interventions in case of citizen uprising or for guarding the labour camps – activated from January 23, 1949, with personnel recruited by ideological criteria, to the detriment of professional ones. The “purity of files” – namely the “healthy” social origin and the inexistence of “anti-democratic” political history – represented the basic inclusion criteria for being hired and promoting within this establishment; failing to meet them would entail destitution. The indoctrination measures initiated by the party – i.e., the political-ideological training – could not compensate for the professional shortcomings, just as the difficulties and failures in repressing the resistance organisations in the mountains could not be solved by the various reorganisations of the troops initiated by the management of the MAI [Ministry of Internal Affairs]. Following the actions carried out against the resistance, the leaders of the *Securitate* troops sought to draft up standards regarding the specific activity of this structure, but the overwhelming ideological mark acted against professional criteria. Their lack of professionalism was apparent during their fights against partisans. Despite their superiority in terms of number, the failures of the *Securitate* troops were a commonplace.

IOAN-AUGUSTIN GURIȚĂ*

UN TEXT POLEMIC DIN A DOUA JUMĂTATE A VEACULUI AL XVIII-LEA ȘI SEMNIFICAȚIILE SALE**

*Căci împărăția lui Dumnezeu nu stă în cuvânt, ci în putere.
(I Corinteni 4, 20)*

Ci iată că ne ocărășcu pre noi rumânii noștri, cei dintr-o casă cu noi, cari nu de mult erau tot una cu noi, vecinii și cunoscuții noștri, cari dimpreună cu noi să îndulceau neperitoare mâncări și umblam cu un gând cu toții în aceeași casă a lui Dumnezeu. Pentru care acum proorocul David grăiește: „Să vie moartea spre ei și de vii să se pogoare în iad, că vicleșug este în lăcașul lor și în mijlocul lor”. Dară Sfânta Biserică, întocmai ca o maică iubitoare de fii, fiilor săi cu rele năravuri, nu moartea, nici pogorârea în iad, ci pocăința pohtește. Și precum găina ce-și adună supt aripi puii săi, așa și aceasta cu așteptare din suflet așteaptă pre cei ce să întorc, cu gata și întinsă mâini și cu brațul cel de maică îi cuprinde¹.

Acesta este un scurt fragment dintr-un manuscris de la mijlocul veacului al XVIII-lea, perioadă în care efectele unirii cu Biserica Romei a unor comunități ortodoxe din Ardeal erau simțite puternic peste munți. Manuscrisul a fost editat acum mai bine de trei sferturi de veac de părintele Teodor Bodogae, prezentându-l ca un volum al cărui titlu trimite la un subiect complex al istoriei culturale și bisericești, respectiv nivelul de pregătire al clerului: *Despre cunoștințele teologice ale preoților români de acum 200 de ani*. Conținutul acelui manuscris se constituia într-o replică la *Floarea adevărului*, apărută la Blaj, în anul 1750², atunci când clericii de sub ascultarea episcopului Petru Pavel Aron căutau să dovedească, cu temeiuri extrase din diferite cărți de cult, validitatea celor patru puncte (numite florentine). Manuscrisul fusese identificat de preotul Emilian Cioran în biblioteca-muzeu a familiei Popovici-Barcianu din Rășinari³, tatăl cunoscutului filosof trimițându-l spre analiză clericului istoric pomenit mai sus. Textul fusese citit înainte de renumitul preot Sava Popovici Barcianu „cel Bătrân” de la Rășinari, cel care a lăsat o însemnare pe „cărțică”⁴. Originalul sau alte copii nu au fost

* Lector, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Acest studiu face parte dintre rezultatele proiectului de cercetare UEFISCDI PN-III-P1-1.1-PD-2016-1766, în cadrul PNCDI III. O parte a acestui text a fost comunicată la colocviul „Scriș și scriitură în Evul Mediu românesc”, Muzeul de Istorie Suceava, 8–9 noiembrie 2018.

¹ Teodor Bodogae, *Despre cunoștințele teologice ale preoților români de acum 200 de ani – semnificația unui manuscris*, Sibiu, 1944, p. 2.

² Florentina Zgraon, *Floarea adevărului – ediția princeps (1750)*, în *LR*, XLII (1993), nr. 3, p. 123–128.

³ Teodor Bodogae, *op. cit.*, p. XIV.

⁴ *Ibidem*, p. XVI.

identificate... Din analiza textului, identificându-se lucrările folosite, s-a ajuns la concluzia că acea variantă era doar o copie, din 1765, după un original alcătuit în primii patru-cinci ani de la apariția *Florii adevărului*, undeva în Muntenia sau Oltenia, avându-l ca posibil autor sau comanditar pe episcopul Grigorie (Socoteanu) al Râmnicului, viitor locțiitor de mitropolit⁵. Cum sublinia și editorul de atunci, în manuscris „sunt multe argumentări naive și incomplete”⁶, având caracterul „unei lucrări ocazionale, nu al unei elaborări plănuită din vreme și dirijată în mod oficial, după metode obișnuite aiurea, cum era cea de la Blaj”⁷.

Astfel de texte au circulat în veacul al XVIII-lea⁸, în contextul diferitelor misiuni ale unor preoți sau călugări ortodocși, precum și prin susținerea Rusiei, care își construia discursul de eliberare al popoarelor ortodoxe de sub „jugul păgân”. Despre un astfel de text va fi vorba și în aceste câteva rânduri care urmează.

În 1901, la Arad, N. Iorga publica *Călătoriile în Rusia ale preotului bănățean Mihail Popovici*⁹, după manuscrisul românesc 1331 din Biblioteca Academiei Române¹⁰. Acest „Hagi popa Mihail Popovici” era parohul „marelui Sânt-Miclăuș din Banatul Timișoarei”¹¹ și era obișnuit cu drumurile lungi, mai ales că făcuse hagiălăcul la Ierusalim pe la 1765–1766¹², după ce trecuse și prin Muntele Athos¹³. După acest pelerinaj, acesta a plecat spre Sankt Petersburg, cu gânduri și speranțe mari, la începutul anului 1770, în perioada desfășurării războiului ruso-turc (1768–1774). Fiind un bun cunoscător de carte, a consemnat cele mai importante momente ale acestei călătorii¹⁴, amestecate și cu alte însemnări legate de evenimente petrecute în viața sa sau legate de desfășurarea războiului și de activitatea oamenilor de arme ruși¹⁵. Între scoarțele manuscrisului care cuprinde relatarea „aventurii” sale pe meleagurile rusești sunt cuprinse mai multe texte, în limbile română și rusă, asupra cărora voi mai reveni. În anexa volumului editat în 1901 a fost cuprinsă, alături de o epistolă destinată lui Petru Rumeanțev, și o scrisoare „pastorală” trimisă celor din Ardeal (adresarea este generală), pentru a-i convinge să renunțe la Uniație. Acest text a fost copiat, tradus sau alcătuit (folosind diferite texte teologice, o hotărâre sinodală și informații proprii) de același Mihail Popovici, scrisul fiind al său; probabil autorii sunt mai mulți¹⁶. N. Iorga considera această anexă drept

⁵ *Ibidem*, p. XXVIII.

⁶ *Ibidem*, p. XIII, XIX–XX, XXIV.

⁷ *Ibidem*, p. XIII.

⁸ Vezi, de pildă, BAR, Ms. rom. 2668, f. 1–7.

⁹ *Călătoriile în Rusia ale preotului bănățean Mihail Popovici (1770–1771)*, publicate de N. Iorga, Arad, 1901.

¹⁰ Descrie de Gabriel Ștrempel, în *Catalogul manuscriselor românești (BAR I–1600)*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 296.

¹¹ *Călătoriile în Rusia...*, p. 9.

¹² În 1766, era deja, la Jaffa (*ibidem*, p. 30–31).

¹³ Nicolae Anastase Gheorghiu, *Un preot bănățean, Mihail Popovici, la Muntele Athos și Locurile Sfinte în 1766*, în *CvL*, I, București, 1934, p. 118. Scurtul fragment care descrie călătoria de la Sfântul Munte, prin Asia, este cuprins în manuscrisul românesc 1612 de la BAR (aici fiind pomenite alte detalii legate de călătoria pe lângă Muntele Ararat, spre Jaffa), fila cu pricina (101) fiind legată de cele cuprinse în manuscrisul 1331, caligrafia fiind identică (*ibidem*, p. 118–119). Vezi și Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, II (*BAR 1601–3100*), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 14. O parte dintre însemnările lui Misail au fost publicate Ilie Corfus (*Însemnări de demult*, Iași, Editura Junimea, 1975, p. 19, nr. 55; 78–79, nr. 66 și 70; 285, nr. 24 și 26).

¹⁴ *Călătoriile în Rusia...*, p. 9–36.

¹⁵ Acest „jurnal de călătorie” a fost atent analizat și contextualizat de Alexandru Elian (*Din legăturile Mitropolitului Moscovei Platon cu clericii români*, în *idem, Bizațul, Biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*, Iași, Editura Trinitas, 2003, p. 210–214).

¹⁶ Vezi *infra*, nota 82.

„falșă hotărâre de sinod, care cuprinde așa de ciudate prefaceri ale adevărului”¹⁷, și a hotărât să publice „partea mai interesantă”¹⁸. Aparent, textul editat al acestei părți este unitar¹⁹, însă, probabil considerându-le mai puțin importante, editorul a omis mai bine de două treimi din textul atașat relatării de călătorie a preotului Popovici, respectiv acele fragmente care reliefează, dacă ar fi să ne raportăm la manuscrisul pomenit la început, „cunoștințele teologice ale unui preot român de acum 250 de ani”. Textul are o vădită tentă polemică și am considerat că ar merita o ediție completă, deoarece nu doar că surprinde problema genezei unei noi alterități în spațiul românesc și creștin, ci, pe lângă valoarea sa istorică, reliefează modul în care s-a articulat un discurs teologic anti(greco-)catolic după unirea unei mari părți a românilor ortodocși ardeleni cu Biserica Romei și are, pentru perioada respectivă, semnificațiile sale, nu doar teologice, ci și istorice, ideologice și politice, mai ales în contextul în care a fost alcătuit și păstrat. Argumentele prezente în acest fragment sunt de o relativă finețe teologică, fundamentate pe o bună cunoaștere a textului scripturistic, ceea ce ne arată faptul că a avut o sursă de inspirație produsă într-un mediu bisericesc destul de rafinat, în care subtilitățile acestui domeniu erau bine cunoscute. De aceea, o privire în integralitate și în adâncime asupra acestui manuscris descoperă, pe lângă atitudinile de simpatie sau ostilitate manifestate față de unii, respectiv împotriva altora, modul în care s-a conturat discursul „antiunionist”, în special în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, o perioadă în care legăturile cu spațiile vecine ortodoxe erau „strangulate” de controlul autorităților imperiale. Textul reflectă, de asemenea, rolul și implicarea Rusiei în sprijinirea ortodocșilor din Transilvania, în contextul tulbure al evenimentelor petrecute în plan religios²⁰. Cert este faptul că textul poartă amprenta unui bun cunoscător al realităților legate de tensiunile dintre confesiunile ortodoxă și greco-catolică din Transilvania, pe parcursul primelor șapte decenii ale veacului al XVIII-lea.

Se știe că, prin mai multe decrete (în special cele din 1746²¹, 1747²², 1768²³ și, respectiv, 1770²⁴), circulația cărților din Moldova, Muntenia și Rusia era oprită în Transilvania și Banat, cu atât mai mult existând o evidentă neputință de a tipări acolo, mai ales că tipografiile imperiale nu erau privite cu încredere de ortodocșii ce se împotriveau cu înverșunare unirii confesionale cu Biserica Romei²⁵. Episcopul unit Atanasie Rednic de Alba Iulia și Făgăraș se plânsese guvernatorului, exprimându-și nemulțumirea pentru faptul că multe cărți ortodoxe tipărite peste munți circulau prin Transilvania²⁶.

¹⁷ *Călătoriile în Rusia...*, p. 8.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Relatarea călătoriei și textul „«adresei soborului nostru» rusec”, în forma tipărită la 1901, au fost analizate și de Ștefan Meteș, atunci când a tratat problema cererilor ortodocșilor transilvăneni îndreptate către ruși, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București Editura Științifică și Enciclopedică, 1977, p. 116–117).

²⁰ Vezi, în legătură cu acest aspect, și Silviu Dragomir, *La politique religieuse des Habsbourg et les interventions russes au XVIII-e siècle*, în „Balcanica”, VII (1944), nr. 1, p. 152–172.

²¹ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902, p. 357.

²² Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătore, București*, Editura Sport-Turism, 1987, p. 181; Mihai Săsăuian, *Habsburgii și Biserica Ortodoxă din Imperiul austriac (1740–1761). Documente*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 304–308.

²³ Augustin Bunea, *op. cit.*, p. 360.

²⁴ *Ibidem*, p. 360–361.

²⁵ Dimitrie Coravu, *Aspecte ale activității de tipărire și răspândire a cărților bisericești românești în Transilvania, Muntenia și Moldova în secolul al XVIII-lea*, în BOR, LXXXV (1967), nr. 11–12, p. 1224. Vezi și Ioan Moga, *Contribuții privitoare la tipărirea cărților bisericești în veacul al XVIII-lea, pentru românii din Transilvania și Ungaria*, în vol. *Omagiu mitropolitului Nicolae Bălan*, Sibiu, 1940, p. 584–593.

²⁶ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, ediție îngrijită de Ioan Timbuș, București, Editura Galaxia Gutenberg, 2006, p. 455–456.

Grigorie Maior, urmașul său în scaunul vlădicesc, a fost însărcinat cu stabilirea cărților bisericești care se doreau a fi tipărite la Viena și care trebuiau să cuprindă reglementările dogmatice uniaticiste²⁷. În acest context, unii clerici au reușit să iasă din Ardeal, alergând cu jalbele către nimeni alta decât „Pravoslavnică Împărăție a Moscului”. De aceea nu este deloc întâmplător faptul că, în miscelaneul aflat astăzi la București, se mai află, pe lângă un fragment liturgic greco-român și cele pomenite deja, și o ectenie care conține cereri pentru țarina Ecaterina a II-a, într-o variantă tipărită²⁸, sau un „Cuvânt rostit la mormântul lui Petru cel Mare, cu prilejul înfrângerii flotei turcești din anul 1770, iunie 24”²⁹ (în limbile rusă și greacă; tipărit). De asemenea, sunt legate împreună cu toate aceste texte și un fragment liturgic rusesc³⁰, însemnări, precum și copii ale unor documente, toate scrise în aceeași limbă³¹, ceea ce ne indică faptul că preotul bănățean cunoștea bine graiul „moscalilor”. Mihail Popovici a copiat și alte scrisori, ordine militare și texte de cult pe filele cuprinse în acest miscelaneu, unele în limba română, altele în limbile greacă și rusă (acestea vor constitui subiectul unei alte analize). Simpatiiile sale filoruse se observă foarte ușor din textele care-i aparțin sau pe care le copiază, însă aceste simpatii nu erau străine, așa cum am mai amintit, de mulți dintre cei care făceau parte din „tagma bisericească”³². În urma analizei însemnărilor preotului Popovici s-a ajuns la concluzia că el cunoștea, în afară de română și sârbă³³, și limbile rusă și maghiară³⁴.

Sunt bine cunoscute diversele vizite în Rusia ale unor membri ai cinurilor monahal și clerical din Moldova, Țara Românească și Transilvania de-a lungul secolului al XVIII-lea și legăturile stabilite pe baza unității de credință, folosită de „Pravoslavnică împărăție” ca mijloc de propagandă. Din Transilvania, după evenimentele politico-religioase petrecute la cumpăna dintre veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, mai mulți reprezentanți ai Bisericii Ortodoxe au mers cu inimile pline de speranță în „Țara Moscului”, cerând intervenție și ajutor. Călătoriile însoțite de jalbe ale oamenilor Bisericii la Curtea de la Petersburg și corespondența păstrată în legătură problema confesională din Ardeal sunt relevante pentru înțelegerea fenomenului circulației unor astfel de texte, care reprezintă, între altele, frământarea celor care se poziționau împotriva Uniației. Șirul călătoriilor din veacul al XVII-lea (precum cele ale lui Sava Brancovici sau Vasile Hoban³⁵) a fost continuat de cele ale protopopului Eustatie Vasilievici Grid din Brașov³⁶, Nicolae Pop

²⁷ Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005, p. 285.

²⁸ BAR, Ms. rom. 1331, f. 6.

²⁹ *Ibidem*, f. 65–68.

³⁰ *Ibidem*, f. 7 r.–33 v., 36.

³¹ *Ibidem*, f. 1 r., 57–58, 102, 122 etc.

³² Ioan-Augustin Guriță, *Gavriil Callimachi, mitropolit al Moldovei*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, p. 173, 367 sqq.

³³ *Călătoriile în Rusia...*, p. 4.

³⁴ Mirela Teodorescu, *Neologismele în primele relații de călătorie românești*, în LR, XIII (1964), nr. 6, p. 589.

³⁵ Silviu Dragomir, *Contribuții la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, extras din AARMSI, s. II, tomul XXXIV, 1912, p. 37 sqq., 65.

³⁶ Idem, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul al XVIII-lea*, în vol. Silviu Dragomir (1888–1962). *Scrieri istorice*, ediție îngrijită de Nicolae Edroiu, București, 2015, p. 333–334. Protopopul Eustatie și alți brașoveni au fost cei dintâi dintre neuniți care au cerut, în perioada lipsei unui vlădică ortodox din Transilvania, protecția mitropolitului sârb de la Karlowitz (idem, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, p. 207 sqq.; vezi și Silviu Anuichi, *Rolul Mitropoliei de Carlovitz în apărarea Ortodoxiei*, în „Ortodoxia”, XIII/1961, nr. 3, p. 419–432). În legătură cu viața și activitatea lui, vezi Candid C. Mușlea, *Protopopi de altădată ai Brașovului*, I, *Protopopul Eustatie Grid*, extras din „Țara Bârsei”, V (1933), nr. 3, Brașov, 1933. Numele țarinei Elisabeta este înscris în șirul ctitorilor bisericii „Sfântul

din Balomir³⁷, călugărul Nicodim³⁸ și Ioan din Aciliu³⁹, toți făcând aceste eforturi fascinați de buna primire și de fastul liturgic, dar și cu multă nădejde în ajutorul (financiar, diplomatic, spiritual) care putea să fie oferit de „protectorii Ortodoxiei”. La rândul lor, austriecii știau că există un risc. Încă din 1744, baronul Ștefan Daniel de Vargyas, într-un memoriu redactat la Sibiu, își exprima teama că Rusia ar putea profita de situația confesională tensionată din Transilvania⁴⁰; după cum au evoluat faptele, știm că așa s-a și întâmplat, mai ales în contextul alianței dintre Rusia și Austria⁴¹.

Vizita preotului bănățean la Petersburg a coincis cu cea a delegației moldo-muntene, trimisă în contextul ocupației celor două principate de către oștile rusești⁴². Când reprezentanții boierimii și ai clerului au ajuns la Petersburg, Mihail Popovici avea să le povestească despre „năcazurile, sila și năpasta cu care pătinesc ardelenii”⁴³, din pricina Unirii cu Biserica Romei, amintind și de misiunile lui Visarion Sarai⁴⁴ și Sofronie de la Cioara prin satele ardeleni⁴⁵. Pentru mulți dintre oamenii Bisericii, slujitori de o parte sau de alta a munților, aceasta era problema lor de căpătâi! În cursul acestei vizite, el a stat de vorbă și cu reprezentanți ai clerului ortodox din mediul rus, participând și la hirotonia întru arhiereu a lui Platon Levșin⁴⁶, una dintre figurile proeminente ale Bisericii Ruse din veacul al XVIII-lea⁴⁷.

Întâlnirea cu mitropolitul Grigorie al Țării Românești i-a schimbat, probabil, și cursul vieții preotului Mihail, deoarece s-a presupus că acesta din urmă l-ar fi însoțit la întoarcere pe arhiereu și ar fi rămas în București⁴⁸; într-una din însemnările sale cuprinse în „jurnalul de călătorie” se pomenește despre cutremurul petrecut în capitala Valahiei, în noaptea de 9 octombrie 1781⁴⁹. De asemenea, s-a scris că el este tatăl sau o rudă apropiată (probabil unchi⁵⁰) a lui Misail, „catihetul și duhovnicul Mitropoliei Țării Românești”, între ale cărui însemnări se găsesc și unele ieșite de sub pana preotului Mihail Popovici⁵¹.

Revenind asupra textului pomenit, putem spune că acesta a fost alcătuit înainte de 6 iunie (data însemnată la final) și după februarie 1768, momentul de început al

Nicolae” din Scheii Brașovului, pentru ajutorul financiar oferit (idem, *Biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului*, Brașov, 1943, p. 244).

³⁷ Silviu Dragomir, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul al XVIII-lea*, p. 334 sqq.

³⁸ *Ibidem*, p. 342–356, 356–357, nr. I.

³⁹ *Ibidem*, p. 346–356, 357–358, nr. II; Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 120–121.

⁴⁰ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 230–232.

⁴¹ *Ibidem*, p. 238, 240.

⁴² *Correspondenții cu Rusia*, în *AR*, tomul I, ediția a II-a, 1860, p. 250 sqq.

⁴³ *Călătoriile în Rusia...*, p. 20.

⁴⁴ Preotul Mihail Popovici cunoștea, cu siguranță, rolul important al misiunii călugărului Visarion Sarai în Banat. În legătură cu activitatea acestuia, vezi Ion B. Mureșianu, *Contribuții la istoria Bisericii bănățene în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (călugărul Visarion Sarai)*, în *MB*, XVIII (1968), nr. 10–12, p. 639–653.

⁴⁵ *Călătoriile în Rusia...*, p. 20.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 22.

⁴⁷ Alexandru Elian, *op. cit.*, p. 210–214.

⁴⁸ În legătură cu el, s-a lansat și ipoteza că ar fi activat pe lângă tipografia mitropolitană din București (*ibidem*, p. 212, nota 17).

⁴⁹ *Călătoriile în Rusia...*, p. 33.

⁵⁰ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania...*, p. 116.

⁵¹ Nicolae Anastase Gheorghiu, *op. cit.*, p. 119; Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, II, p. 14. În același miscelaneu se găsesc și alte însemnări ale lui Dimitrie Mihailovici, protodiacon al Mitropoliei de Karlowitz (*ibidem*).

Confederației de la Bar, preotul Mihail amintind de conflictul pe care-l aveau rușii cu „dușmanii credinței”. Noul război era considerat unul sfânt pentru poporul ortodox:

Auzit-aț(i) întâmplările de acum, cum strelucesc ascuțișurile săbiilor Muscului, iară pentru lege, că lésii, fiind popistaș(i), au luat bisericile noastre în silă, și au plecat pre preoții rusești, căț(i)va și rumânești și i-au făcut uniț(i) de mulț(i) ani și acéle fărădelége asupriri de cătră popistaș(i) înprotiva Biséricii Răsăritului făcute, arătându-să cătră acéiaș(i) împărăție a Muscului, de multe ori au scris lésilor să se părăsescă. Și nevrând să se părăsească, acum bate D(u)mn(e)zeu războiu pentru norodul său⁵².

De asemenea, mai sunt două detalii importante legate de perioada scrierii acestui text polemic: sunt pomenite exilul lui Ioan Inochentie Micu-Klein⁵³ (care avea să moară în toamna anului 1768) și episcopatul lui Atanasie Rednic⁵⁴ (început în 1765). Preotul Popovici se adresează, într-un pasaj, celor care, probabil, își mai aduceau aminte de evenimentele petrecute în 1699–1701 și de ceea ce a urmat după, referindu-se la cei care, în momentul scrierii acestui text, aveau vârsta de până la 70 de ani, precum și la părinții și bunicii lor⁵⁵. Faptul că acest text poartă data de 6 iunie 1768 ne indică o legătură mai veche a preotului Popovici cu rușii; plecarea acestuia spre Petersburg s-a petrecut în ianuarie 1770⁵⁶.

Încă de la început, în epistolă se manifestă atitudinea apologetică asumată, printr-o constantă raportare la exemplele înaintașilor și la textul Sfințelor Scripturi. Nu există nicio mențiune a vreunui sfânt părinte, doar scriitorul bisericesc Origen fiind pomenit în problema existenței Purgatoriului⁵⁷. Renunțarea la credința Bisericii Ortodoxe este asemănată „curviei celei sufletești”, care este mai gravă decât cea trupească înaintea lui Dumnezeu, care, așa cum se spune „prin rostul lui D(a)v(i)d, psal(mul) 72: «ai pierdut pre tot cel ce curvește de la tine». Iar pre noi ne-a așezat D(umne)dzeu în calea dreptății și a nevinovăției”⁵⁸.

Făcând această comparație, preotul dezvoltă importanța actului salvator pe care l-a săvârșit Hristos prin întrupare, ajungând să stabilească faptul că Dumnezeu a înființat doar patru patriarhii, precum sunt patru evangheliști și patru locuri în care Mântuitorul se afla în momentul Învierii Sale din morți⁵⁹.

De la acei patriarși curge lumina credinții, prin arhieriei, până în preoți, carii sint învățătorii și luna voastră. Carii, după datoriia lor v-au hrănit din trupul Maicii Biséricii Răsăritului, mărturisindu-vă ca să slujiți cu sufletul și cu trupul unui Domn, Părintelui Ceresc, viețuind într-o Bisérecă, într-o credință a lui H(risto)s. Și mult ne mirăm cum v-ați de la lumină la întunec, socotindu-vă pre voi a sluji la doi domni⁶⁰.

Cei din Țara Ardealului, care au renunțat la credință, sunt comparați cu Irod sau cu arhieriei „vechii legi” care L-au condamnat pe Mântuitor la răstignire⁶¹. Sunt certați

⁵² BAR, Ms. rom. 1331, f. 113.

⁵³ *Ibidem*, f. 108 r.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 109 r.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 106 r.

⁵⁶ *Călătoriile în Rusia...*, p. 9.

⁵⁷ BAR, Ms. rom. 1331, f. 119 r.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 105 r.

⁵⁹ Preotul Popovici trimite la troparul pe care îl rostesc slujitorii altarelor, în momentele în care cădesc Sfânta Masă: „[...] în groapă cu trupul, în iad cu sufletul, în raiu cu tâlhariu și cu Tatăl împreună pre scaun șezătoriu” (*ibidem*, 105 v.).

⁶⁰ *Ibidem*, f. 105 r.

⁶¹ *Ibidem*, f. 105 v.

din cauză că, pentru „boierii trupești”, au renunțat la singura cale de mântuire a sufletelor lor⁶². Ca să arate că noua lor confesiune este invalidă, autorul acestei părți (probabil preotul Popovici însuși) înșiruie mai multe exemple din scurta istorie a acesteia, începând cu Athanasie Anghel, de care s-au prins blestemele arhierilor canonici, căci „după moarte lui dezgropându-l, l-a găsit întreg, afurisit”⁶³. Îl critică aspru și pe episcopul Ioan Patachi, care-și lăsase barbă și plete „vrând printr-ănsul să vă amăjască pre voi, precum și diavolul în chipul său nu putea să amăjască în raiul pămîntesc pre Adam și pre Eva, ci să înbracă în șarpe”⁶⁴. Despre Ioan Clain de la Sad spune că și-a pierdut mințile și a suferit schimbări ale aspectului fizic, deoarece a modificat Sinaxarul și Pascalia, dar, subliniază autorul, după ce și-a revenit, a început să propovăduiască împotriva înșelării, rugându-se ca „să nu-ș(i) lase D(umne)zeu norodul său întru acest eres”. Dumnezeu ar fi răspuns cu un semn aparte, ne spune preotul Popovici, respectiv cu arătarea pe cer a unei „stele cu coadă”⁶⁵. Episcopul Inochentie Micu-Klein este privit ca un erou, crăiasa și papa „vrând să-l omoară cu foame și cu sete”, în contextul în care postul său era dat lui Petru Pavel Aron⁶⁶. Despre acesta din urmă însemna următoarele: „Acesta încă foarte strica Bisereca lui D(umne)dzeu, luând putere de la Crăiasa, cu oști și cu tunuri, împreună cu un ghenereal, Bucov, umblând prin tot Ardialul, stricând cu foc treizăci de mănăstiri; care cele mai multe era zidite de domnii țării Moldovei și a țării Muntenestești”⁶⁷. Pedepsa lui Dumnezeu se abătuse și asupra episcopului unit: „Murind și acest vlădică Aron, să află întreg, negru, afurisit, ascuns în bisereca din coștei⁶⁸, deasupra stranei cei mari”⁶⁹. De unde luase această informație nu se poate verifica⁷⁰; probabil, era știre falsă, care să-i convingă pe toți de „erezia papistașilor”. Episcopul Petru Pavel Aron a fost un om „urât” și „dușmănit”⁷¹, din pricina atitudinii sale severe, de aceea și atitudinea clericilor ortodocși este una defăimătoare. Pe de altă parte, în textul preotului Popovici, este subliniat faptul că celor care au păstrat neștirbită credința le-au rămas corpurile necorupte și făcătoare de minuni⁷².

De asemenea, este relatat faptul că, în timpul păstoriei acestor arhierii ai Bisericii Unite cu Roma, au „proorocit” în Ardeal un pustnic și un preot, Visarion⁷³, și, respectiv, Sofronie din satul Cioara⁷⁴, predicăția acestuia din urmă bucurându-se de un succes răsunător și aducător de bucurie, nu doar pe pământ, ci și în cer⁷⁵. Însă aceste biruințe

⁶² *Ibidem*, f. 106 r.

⁶³ *Ibidem*, f. 106 v.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 107 r.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 108 v.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 108 v.–109 r.

⁶⁸ Este vorba de biserica din incinta castelului episcopal de la Blaj, acolo unde au fost înmormântați șase episcopi greco-catolici, primul dintre ei fiind Petru Pavel Aron.

⁶⁹ BAR, Ms. rom. 1331, f. 109 r.

⁷⁰ S-a consemnat că, în clipa morții acestui episcop, la Baia Mare, icoana Maicii Domnului din capela aflată în curtea castelului episcopal din Blaj a lăcrimat (Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Petru Pavel Aron*, Blaj, Editura Astra, 2007, p. 159; Ioan Chindriș, *O icoană miraculoasă și un proces fără final*, în idem, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, Cluj-Napoca, Editura Cartimpex, 2008, p. 117 *sqq.*), iar trupul arhierului, îngropat la opt zile după moarte, nu arăta semne ale descompunerii și nici nu mirosea (Augustin Bunea, *op. cit.*, p. 427–428).

⁷¹ David Prodan, *op. cit.*, p. 240.

⁷² BAR, Ms. rom. 1331, f. 111 r.

⁷³ În legătură cu „propaganda călugărului Visarion Sarai”, vezi și C. Bobulescu, *Fete bisericești în războaie, răzvrățiri și revoluții*, în „Revista Societății Istoric-Arheologice Bisericești”, Chișinău, vol. XX, 1930, p. 27–37.

⁷⁴ În legătură cu mișcarea lui Sofronie, vezi și David Prodan, *op. cit.*, p. 244–263.

⁷⁵ BAR, Ms. rom. 1331, f. 109 r.–111 v.

ale cuvântului adevărului erau de scurtă durată, arătând că, din pricina trecerii unora la Uniație, s-au iscat conflicte între membrii acelorași familii sau între vecini⁷⁶. Este pus accentul și pe faptul că cei din Ardeal își trimiteau feciorii să primească harul preoției prin hirotonie în Moldova și Țara Românească, iar unii încălcau jurământul pe care-l făceau în sfântul altar, la momentul primirii Sfântului Trup al Mântuitorului, ceea ce este considerat drept un mare păcat: „Iară deacă să întoarce în Ardeal, toate acéste de aice le uită și să orbește cu popistășiia. Știț(i) ce zice H(risto)s: «orb pre orb trăgând cad amândoi în groapă»”⁷⁷. Se făcea referire la numărul mare de preoți hirotoniți în Muntenia și Moldova care au jurat, ulterior, credință Bisericii Unite⁷⁸. Știm bine că, doar în 1754–1755, mulți preoți au fost constrânși să se dezlipească de Ortodoxie. Uneori, comparațiile folosite de autorul acestei pastorale sunt foarte dure. În alte locuri, „uniții” sunt asemănați cu samarinienii, în raport cu poporul evreu⁷⁹. Poate fi amintit aici faptul că mai sus-pomenitul monah Nicodim⁸⁰ a rugat-o pe țarina Elisabeta să intervină pe lângă Curtea de la Viena pentru a se da „dezlegare” pentru ca viitorii preoți ortodocși din Ardeal să fie hirotoniți de către ierarhi ruși și să facă ascultare de Sinodul Bisericii Ruse, însă acest plan nu a ajuns la concretizare⁸¹.

Cel/cei⁸² care a(u) compilat acest text își consideră intervenția ca fiind a treia în șirul celor care au vrut să-i scoată din rătăcire pe locuitorii Transilvaniei. Se vorbește despre cele două Biserici mereu în opoziție, mutând discuția de la întuneric la lumină, de la apus la răsărit, de la iad la rai, de la pământ la mormânt, de la condamnarea cea veșnică la iertare. Foarte interesantă este și argumentația despre liberul arbitru, dând exemple și citate din Vechiul și Noul Testament:

Că fieștecare om iaste slobod, are înai(n)te(a) ochilor lui apă și foc, viață și moarte, fieștecare om iaste cucuvântătoriu, are pre minte(a) sa povățuitoriu și pohte să aleagă pre bine din rău, lumina din întunec. Fieștecare om are scris în inima lui firește lege care arată pre cea adevărată calea mântuirii. Iată dară că spăsăniia a fieștecăruia om stă în voia lui, și când va omul va și D(umne)zeu⁸³.

Așadar, decizia de a suferi sau a se jertfi pentru adevăr le aparținea celor care și-o puteau asuma.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 109 v.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 110 v.–111 r.

⁷⁸ Misiunea mitropoliților Moldovei și Țării Românești, în calitate de „exarhi ai plaiurilor”, precum și a episcopilor eparhioți, a fost una foarte importantă, pentru că nu se limita doar la trimiterea de ajutoare financiare sau cărți necesare cultului, ci și la hirotonirea de clerici pentru comunitățile românești rămase neunite, care plecau spre satele lor și cu antimise sfințite de ierarhul prin mâinile căruia au primit darul preoției. Aceste gesturi se făceau cu mari riscuri și erau îngreunate pentru că oamenii erau verificați, cărțile erau confiscate, fiind nevoie de strecurarea lor pe ascuns. O altă formă de solidaritate și de manifestare a unității a fost primirea și integrarea preoților transilvăneni în parohiile de peste munți. Sunt atestate numeroase cazuri de preoți care au refuzat să rămână la „Uniația papistașilor” și au trecut în Țara Românească și Moldova, unde s-au „lepădat” de „ponturile” acestora și au jurat credință „Bisericii Răsăritului”.

⁷⁹ BAR, Ms. rom. 1331, f. 109 v.–110 r.

⁸⁰ Acest Nicodim era apropiat de episcopul Grigorie al Râmnicului, unul dintre clericii care i-au sprijinit pe cei care se împotriveau Uniației. Vezi Ștefan Meteș, *Relațiile Bisericii românești ortodoxe din Ardeal cu Principatele Române în veacul al XVIII-lea (urmăre)*, în „Revista Teologică”, XVII (1927), nr. 5, p. 171.

⁸¹ Ioan Lupaș, *op. cit.*, p. 120.

⁸² Am folosit această variantă deoarece, spre exemplu, în anumite locuri, întâlnim formulări precum: „de la noi bucurie și așteptare” (BAR, Ms. rom. 1331, f. 104 r.), „a noastră propovedanie” (*ibidem*, f. 111 v.), „am deschis părințele brațele noastră” (*ibidem*, f. 120 r.), „creire noastră”, „s-au rânduit de la noi” (*ibidem*, f. 121 r.), „inimile noastre” sau „aripile noastre” (*ibidem*, f. 121 v.).

⁸³ *Ibidem*, f. 112.

Un detaliu important este legat de misiunea în Rusia a preotului Nicolae Pop de la Balomir, care s-a plâns în legătură cu „asuprirea legii și gonirea Pravoslaviei”⁸⁴ țarinei Elisabeta Petrovna și Sinodului Bisericii Ruse. Acesta ajunsese în Rusia, în 1748, după ce trecuse prin Țara Românească și Moldova⁸⁵, și a zăbovit acolo aproape un an. Țarina a intervenit în această problemă, poruncind contelui Alexei Bestușev-Rjumin, ambasadorul de la Viena, să verifice plângerile românilor, după care să întreprindă demersurile necesare la Curtea Habsburgilor⁸⁶. Însă, nici după jertfa acestui preot, refugiat ulterior în Țara Românească, nu i-ar fi convins pe foștii ortodocși, ignorarea acestui bine făcut și a puterii exemplului fiind sancționate de popa Mihail:

[...] vă aduceți(i) aminte că întâi cin(s)titul protopopul Nicolae de la Balomir⁸⁷, care au pribegit pentru lege în țara Muscului, pre sine acolo în statul său cu toate întâmplările, asuprirea legii și gonirea Pravoslaviei de către popistaș(i) înainte(a) sf(i)nte(i) împărății purure(a) vrednică de pomenit, Elisaveta Petrovna Alexievica, și a Sf(ă)ntului bisericesc marele împărătesc Sinod și toate jalbele voastre cele sufletești și trupești întru prealuminatul condicul împărătesc, cu multă întristare cu neuitare s-au însămnat, care de la acea preaină(l)tată împărăție multe întrăbări prin scrisori către crăiasa în Beci s-au făcut ca să să părăsească, împreună cu preoții și boeri(i) ei, de asuprire(a) legilor, și tot nu v-ați(i) putut folosi, pentru necred(i)nța voastră⁸⁸.

Acest slujitor al altarului i-a prezentat țarinei un memoriu în care arăta necazurile prin care treceau ortodocșii din Transilvania, din pricina presiunilor catolice⁸⁹, pe care el le cunoștea foarte bine. Preotul Nicolae Pop din Balomir trecuse, pentru o vreme, la Catholicism, ajungând chiar vicar al episcopului Inocențiu Micu-Klein⁹⁰, după ce acesta din urmă îl destituise și excomunicase pe cel care ocupase această funcție, viitorul episcop Petru Pavel Aron⁹¹. În acest context, viața lui căpătase o întorsătură neașteptată⁹². Țarina Elisabeta a primit aceste vizite și scrisori legate de problema ortodocșilor din Transilvania⁹³, dar „revoluția lui Sofronie”⁹⁴ a schimbat atitudinea Curții de la Viena⁹⁵; însă, așa cum aprecia Silviu Dragomir, implicarea Rusiei în această problemă a ajutat la „limpezirea chestiunii religioase din Ardeal”⁹⁶.

Noul război ruso-turc început în 1768 era considerat de unii oameni ai Bisericii ca un nou „război sfânt” pentru „Pravoslavie”⁹⁷. În bisericile din Moldova și Țara Românească se

⁸⁴ *Ibidem*, f. 112 v.

⁸⁵ David Prodan, *op. cit.*, p. 220.

⁸⁶ Ioan Lupaș, *Doi precursori ai lui Horia în audiență la Curtea împărătească din Viena*, în idem, *Studii istorice*, vol. V, Sibiu/Cluj, 1945–1946, p. 106.

⁸⁷ Acest fragment, al „prieagului și naivului” preot Popovici, a fost folosit și de alți cercetători care au încercat să deslușească rolul misiunii protopopului Balomir în Rusia (C. Bobulescu, *op. cit.*, p. 35).

⁸⁸ *Ibidem*, f. 112 v.–113 r.

⁸⁹ Silviu Dragomir, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul al XVIII-lea*, p. 337.

⁹⁰ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească...*, p. 119.

⁹¹ Florin Dobrei, *Un protopop uitat: Nicolae Pop din Balomiru de Câmp (județul Alba)*, în „Astra Salvensis”, VII (2019), nr. 13, p. 36–38.

⁹² Cristian Ioan Popa, *Între Viena și Moscova. Protopopul și vicarul general Nicolae Pop Balomiri (cca 1710–cca 1764)*, în „Terra Sebus. Acta Musei Sabasiensis”, 11 (2019), p. 345–351. Ajuns arhimandrit și egumen al mănăstirii de la Curtea de Argeș, Nicolae (Nichifor) Pop i-a sprijinit și adăpostit pe cei mai importanți susținători ai Ortodoxiei din Ardeal refugiați peste munți, în Țara Românească.

⁹³ Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase...*, II, Sibiu, 1930, p. 299–307.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 306.

⁹⁵ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Iași, Editura Trinitas, 2006, p. 335.

⁹⁶ Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase...*, II, p. 306.

⁹⁷ Ioan-Augustin Guriță, *op. cit.*, p. 370.

jurase credință față de noua stăpânire, iar la sfintele slujbe, în momentele rânduite, erau pomeniți țarina Ecaterina a II-a și Sinodul Bisericii Ruse. Ortodoxia era folosită în scopul propagandei. Deloc întâmplător, în textul preotului Popovici, cel care cunoscuse bine pompa liturgică și discuțiile din bisericile și palatele Petersburgului, sunt inserate amenințări pentru cei care trecuseră la „credința papei” și care vor avea de suferit, în momentul în care Rusia ar fi pătruns în Ardeal, așa cum o făcuse în Polonia. În aceeași măsură, preotul le transmite celor care vor citi sau vor auzi citindu-se această scrisoare că Rusia cunoaște foarte bine toate cele petrecute în Transilvania și, mai ales, pe cei care țin credința cea dreaptă și pe cei care au lepădat-o⁹⁸. Li se transmite că rușii, în Polonia, îi pedepsesc aspru pe cei care nu sunt în aceeași credință cu ei, iar cei care au fugit nu au fost primiți nici de turci sau de tătari,

[...] ce-i întorc ca pe nește robi, dându-i în mână Moscalului. Nu numai de cei mai de jos sau de mijloc ci dintre căpeteniile cele mai mari, așijdere(a) au pățit zicându-le că de s-are bate moscalii cu voi, pentru țara voastră alta ar fi, iară pentru lege fiind purtați-vă sarcina, că, cât vor găta prânzul în țara Leșască cu lășii, vor veni să cine și în Ardial. Așa dară vă alégeți ce veți ține pentru sp(ă)seniia voastră⁹⁹.

După această tentativă de a-i înfricoșa pe destinatari, se trece la un adevărat excurs teologic, prin care vrea să arate diferența uriașă care există între Ortodoxie și Catholicism, între Apus și Răsărit, argumentând mereu cu texte din Sfânta Scriptură. De asemenea, când este vorba de dogmă, fie preotul avea cunoștințe temeinice, fie a folosit o sursă foarte bună, mai ales atunci când este explicată relația dintre persoanele Sfintei Treimi. Mai departe, pe câteva pagini bune încearcă să desfințeze cele patru puncte florentine¹⁰⁰, prin sublinierea lipsei de fundament. Cel dintâi „punctum” combătut este cel al problemei pogorării Duhului Sfânt¹⁰¹ (*Filioque*), după care cel al primatului papal¹⁰², al pâinii folosite la Sfânta Liturghie¹⁰³ (azimile¹⁰⁴, în tradiția apuseană) și, în final, cel legat de existența Purgatoriului¹⁰⁵.

Insistă asupra faptului că din Catholicism s-au născut și alte erezii (precum luteranismul și calvinismul), toate afurisite, singura care ține pe Hristos drept cap al său fiind Biserica Răsăritului¹⁰⁶. Toți ceilalți sunt afurisiți și, așa cum spune Scriptura, tot cel ce se „înpreună cu cel afurisit afurisit iaste și el”¹⁰⁷.

În varianta integrală (vezi anexa prezentului articol) vor putea fi observate mult mai bine aceste atitudini, idei și argumente persuasive manifestate de alcătuitoarii acestei pastorale. Sunt însă câteva aspecte legate de rostul acestui text. Că se adresa ortodocșilor din Ardeal, dar și întregii comunități de foști ortodocși uniți este clar, însă, în final, se vorbește despre faptul că s-au pregătit niște privilegii pentru cei care refuzau unirea cu catolicii și pentru cei care o lepădau:

⁹⁸ BAR, Ms. rom. 1331, f. 113 r.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 113 v.–114 r.

¹⁰⁰ Aceste „puncte florentine” au fost combătute și în textul manuscrisului pomenit la început (Teodor Bodogae, *op. cit.*, p. 17–49).

¹⁰¹ BAR, Ms. rom. 1331, f. 114 v.–116 r.

¹⁰² *Ibidem*, f. 116 r.–118 v.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 118 v.–119 r.

¹⁰⁴ Vezi, în acest sens, și *Catehismul lui Iosif de Camillis, Trnava, 1726*, prefața de Iacob Mârza, transcrierea textului, studiul introductiv și îngrijirea ediției de Eva Mârza, studiul teologic și note de specialitate de Anton Rus, bibliografie selectivă și indice de Eva Mârza și Anton Rus, Sibiu, Editura Imago, 2002, p. 118.

¹⁰⁵ BAR, Ms. rom. 1331, f. 119 r.–v.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 119 v.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 120 r.

Însă mai mare milă decât aceasta din mila lui D(umne)zeu n-am putu gândi pentru voi; numai am deschis părinteștile brațe noastre spre cuprindere(a) voastră, și vă trimitem privilegii așezate și întărite cu bune temee de statornicie, supt care să vă odihniți(i) trupește și sufletește¹⁰⁸.

Ceea ce surprinde este următoarea amenințare:

Însă, de veți rămănea în Ardeal, macar uniți(i), macar neuniți(i), toată Bisérecă, Răsăritului, adunându-să în 4 locuri, va să vă afurisească și să vă de anathimii. Și, în scurt veți(i) vre se veniți și nu vă vom priimi. Ci, pentru ca să nu dăm seamă înainte(a) înfricoșatului județ pentru sufletele voastre, v-am făcut loc de odihnă în pământul carele treiaște cu blagoslovenia Bisérecii Răsăritului, după cum veți(i) vede(a) și din copiile preveleghiilor, care cu multă ostăneală și cheltuială voaă vă vestim¹⁰⁹.

Cine sunt cei care vesteau? Răspunsul este unul ușor de intuit: Sinodul Bisericii Ruse¹¹⁰!

În rândurile următoare, se pomenește de faptul că au fost însărcinate câteva persoane pentru a se ocupa de această problemă și care ar trebui să fie ascultate, mai ales că aduceau privilegiile rânduite de cei care au alcătuit această scrisoare pastorală:

[...] s-au rânduit de la noi om întru toate procopsit, din neamul vostru și din țara voastră într-a căruia mână i s-au dat de la înpărăția și creire noastră priveleghiile voastre, cu toată purtare(a) de grije pentru voi. Iară voi cu multă înțelepciune și credincioasă inimă pre acești oameni, carii vă aduc voaă această milă, bine să-i cinstiți(i) și să-i povești(i); și aceste privilegii mai cu plăcere va fi lui H(risto)s a sta soare(le) în loc decât aceste(a) să nu să propoveduiască la tot norodul prin Ardeal¹¹¹.

Deosebit de interesantă este pomenirea celui „loc de odihnă” pregătit deja, în care se trăiește cu binecuvântarea „Bisericii Răsăritului”. Probabil este vorba de un teritoriu asemănător, din punctul de vedere al statutului în cadrul Imperiului Rus, celui în care a „funcționat” Noua Serbie¹¹² (a cărei existență se încheiase cu câțiva ani înainte de data așezată pe ultima filă a acestui text¹¹³); poate fi vorba, mai degrabă, despre noua gubernie Novorossia (în care fusese integrată și Noua Serbie), înființată în 1764¹¹⁴, acolo unde foarte mulți ortodocși români¹¹⁵ și ruteni s-au stabilit în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Așa cum a arătat Ștefan Meteș, după evenimentele petrecute în perioada misiunilor „revoluțiilor” lui Visarion Sarai și Sofronie de la Cioara, „mulți credincioși ortodocși din Ardeal au fost siliți să treacă Carpații, ba unii chiar au ajuns până pe malul stâng al Nistrului, ca coloniști ai Rusiei”¹¹⁶. În aceeași măsură, după cum

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 120 r.–v.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 120 v.–121 r.

¹¹⁰ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania...*, p. 117.

¹¹¹ BAR, Ms. rom. 1331, f. 121 r.

¹¹² Harvey L. Dyck, *New Serbia and the Origins of the Eastern Question, 1751–55: A Habsburg Perspective*, în „Russian Review”, Vol. 40, No. 1 (Jan., 1981), p. 1–19.

¹¹³ Cât privește această regiune, știm bine că majoritatea locuitorilor erau ortodocși români, din Moldova și Transilvania (Brian L. Davies, *The Russo-Turkish War, 1768–1774. Catherine II and the Ottoman Empire*, New York, Bloomsbury, 2016, p. 77–78).

¹¹⁴ Артем Иванович Кирпиченко, *К выходу книги „Сербские поселения на Украине в середине XVIII в.”*, în „Петербургская библиотечная школа”, 2006, nr. 1–2, p. 119.

¹¹⁵ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania...*, p. 62.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 171.

știm că au evoluat evenimentele, sub „blagoslovenia Biserecii Răsăritului” aveau să intre, în vremea ocupației rusești (1769–1774) și cele două principate românești extracarpatiche. Este bine cunoscut subiectul migrației românilor din Transilvania în Moldova și Țara Românească, în special în ultima treime a veacului al XVIII-lea, problema confesională fiind una dintre cauzele acesteia. Avem de-a face, așadar, cu un text în care se pomenesc explicit de faptul că Rusia este cea care oferă un spațiu geografic, în care cei prigoniți pentru credința ortodoxă vor putea să trăiască liniștiți; firește, această politică era și una demografică, având scopul populării unor zone largi stăpânite de Imperiul Rus¹¹⁷. În al treilea sfert al veacului al XVIII-lea, și-au desfășurat „misiunile” mai mulți agenți de colonizare (români și ruși), care au încercat să aducă români din Transilvania, Moldova și Țara Românească în locuri „pustii și slobozi” din Rusia¹¹⁸. Preotul Mihail Popovici a integrat în textul „scrisorii” sale apologetice și această îmbiere, prin care rușii doreau să populeze acele zone despre care am pomenit. De pildă, mulți dintre coloniștii care s-au așezat în jurul Kievului erau din zona din care provenea și clericul bănățean, respectiv din Arad¹¹⁹. În anumite lucrări, s-a arătat și faptul că unii dintre cei care au intrat în monahism, după „răzmerița lui Visarion Sarai”, ar fi fost oameni ai rușilor¹²⁰.

În finalul textului, se adaugă un blestem pentru cei care numai se vor atinge cu gând rău de aceste „privilegii”; pentru cei care vor „plini pohta lui Dumnezeu care au mișcat inimile noastre pentru voi să fie blagoslovit” etc. Tot de la sfârșit, aflăm că „Soborul nostru”¹²¹ este cel care ar fi emis această parte a textului, o veritabilă scrisoare „pastorală”, purtând data de la 6 iunie 1768. Nu cred că este vreo îndoială că ar fi fost Soborul Bisericii Ruse sau vreun „sobor” din care făceau parte clerici însărcinați direct cu problema Ortodoxiei amenințate de catolici. În viitor, poate vom afla când și unde s-a întrunit pentru rezolvarea acestor probleme...

Gândul și grija celui care a întocmit acest text arată, pe lângă dimensiunea apologetică a discursului, modul în care cuvântul putea să aibă putere într-un context specific, fără ca să existe căi de distribuire rapide și susținute. În mod evident, reacțiile ortodoxe împotriva unirii cu Biserica Romei au avut ca prim efect, cum sublinia Gheorghe Brătianu, întărirea „sentimentului unității românești”, dar, dincolo de aceasta, s-a observat necesitatea studierii problemelor teologice adânci, pentru a stabili coordonatele diferențelor interconfesionale. Duritatea unor expresii trebuie înțeleasă în contextul perioadei, din care reiese și o *forma mentis* specifică unei categorii sociale conservatoare.

Spre deosebire de celălalt manuscris despre care am pomenit la început, textul acestuia este mai puțin elaborat din punct de vedere teologic și nu a avut, după cum se poate observa, doar un scop misionar, parenetic și de îndrumare confesională, ci și unul politic. Textul a fost alcătuit cu dibăcie, urmărind să adauge progresiv elemente de persuasiune, de la simplele argumente teologice, la cele complexe, la care se adăugau exemple din istoria recentă, dar și vești false, manipulări și, către final, frica, nu doar una legată de marea judecată la sfârșitul lumii, ci de sabia celor care urmau să-i pedepsească pe apostaziați, respectiv cea din mâna singurei puteri care proteja creștinii ortodocși din Europa, în contextul noului „război sfânt”, înscris în planul recuperării moștenirii bizantine. Așadar, de la argumentele teologice, până la ideea de forță, acest text ne arată

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 62.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 63.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ V. Silvestru Augustin Prunduș, Clemente Plaianu, *Catolicism și Ortodoxie românească. Scurt istoric al Bisericii Române Unite*, Cluj-Napoca, Casa de Editură „Viața Creștină”, 1994, p. 64.

¹²¹ BAR, Ms. rom. 1331, f. 121 v.

o raportare specifică, într-un context dificil, a oamenilor Bisericii față de o problemă care a depășit granițele confesiunilor „combatante”. În loc de concluzii, parafrazând un scriitor botoșănean (Constantin Dracsin), putem spune că și *atunci când pare neseemnificativ, oricare text poartă cu sine nenumărate semnificații*.

ANEXĂ

De la D(umne)zeu vă pohtim spăsănie, iară de la noi bucurie și așteptare.

Voao, în H(risto)s frați și fii, bucurie împreună cu îngerul vă vestesc: bucurați-vă, fraților și fiilor; bucurie să fie voao totdeauna, ca cătră nește viță roditoare în viia D(o)mnului sădite grăesc. Iară voi, împreună cu Tovie, îmi răspundeți: ce bucurie să fie noao că întru întunérec ședem și lumina adevărului nu o vedem. Au întru acesta chip va fi bucuria sufletelor noastre în valea aceasta a plângerii, întru întunec și în umbra morții, întru care înotăm până acum?

Vă întreb cum vă cunoașteți că ședeți(i) întru întunérec și lumina adevărului nu o vedeți(i)? Că în lumină v-ați născut prin Sf(ă)ntul Botezu, botezându-vă întru H(risto)s v-ați(i) înbrăcat (Gala<teni> 3) și v-ați(i) făcut frați și fii ai unui Părinte ceresc și de la o maică sufletéște hrănindu-vă, caré la Sf(ă)ntul Botez ați făgăduit a păzi credința întriagă și neîntinată; macar viața trupească de ați(i) pierde, de vreme ce Însuși D(umne)dzeu, prin iubitul seu Ioan Ev(an)g(eli)stul, zice la Apocalipsi în al 2(-lea) cap.: „Fii mie credincios până la moarte și-ți voi da fie cununa vieții”. Însă de vréme ce ereticii și păgânii carii s-au abătut și să abat și acumu de la cunoștința adevărului cu nedreptate, pogorându-să întru întunérec și încă să păzască a nu vătăma întunérecul lor, cu cât noi, carii ne-am înbrăcat în lumina lui H(risto)s, să ne abatem de la lumină la întunérec. Că macar ca nește omeni ce sintem frageți cădem în multe féliuri de păcate, iar prin ispovedanie și cu canon mila lui D(u)mn(e)zeu tot le șterge, după cuvântul lui D(a)v(i)d, psal(mul) 50: „spăla-mă-vei și mai vărtos decât zăpada mă voi albi”. Iară cela ce-ș lasă credința sa mai rău iaste decât cela ce curvește, după cum să tâlcuiască păcatul curviei, la a 7(-a) poruncă, că pre(a)curvie iaste în doao féliuri, una e sufletească și alta trupească. Cea sufletească curvie iaste când omul să tăgăduiască de adevărata pravoslavnică și săbornească credință și să dă pre sine într-altă credință, întru întunérece de eresuri. Pentru unii ca acéia grăiaște D(umne)zeu prin rostul lui D(a)v(i)d, psal(mul) 72: „ai pierdut pre tot cel ce curvește de la tine”. Iar pre noi ne-a așezat D(umne)dzeu în calea dreptății și a nevinovăției. Și, pentru sp(ă)senia noastră, vrând D(umne)zeu a să plini prorociile prorocilor, trimisă pre Fiiul Său, Cel mai nainte de véci, din părintele născut, fără de mumă, iară pentru noi luă trup omenesc și să născu din maică fără de tată, umblând pre pământ și învățind, arătându-să pre sine, zicând: „Eu sint lumina lumii” (Ioan, cap. 5). Și dintr-această lumină împărți Învățătorii și ucenicilor Săi, zicând: „voi sinteți lumina lumii” (Math<ei>, cap. 5). Acéia lumină moștenéște și se întinde, crescând și înflorind prin sfinții părinți, în așezarea credinții, după cum Însuși H(risto)s ș-au întemeiat și-s patru scaune, în care până astăzi șed patru patriarși, precum T(a)rigradu(l), Alexandrie, Antiohie și Ier(usa)limu(l), precum acéle patru scaune să mărturisască prin lauda Bisericii, zicând: „în groapă cu trupul, în iad cu sufletul, în raiu cu tâlhariul și cu Tatăl împreună pre scaun șezătoriu”, care să mai întăresc, precum și propoveduirea Ev(an)gh(e)liei s-au tâlcuit în patru stâlpi, prin patru ev(an)gh(e)liști. De la acei patriarși curge lumina credinții, prin arhierei, până în preoți, carii sint învățătorii și luna voastră. Carii, după

datoriia lor v-au hrănit din trupul Maicii Biséricii Răsăritului, mărturisindu-vă ca să slujiți cu sufletul și cu trupul unui Domn, Părintelui Ceresc, viețuind într-o Biserecă, într-o credință a lui H(risto)s. Și mult ne mirăm cum v-ați mutat din lumină la întunec, socotindu-vă pre voi a sluji la doi domni. Dar ne aducem aminte când s-au născut H(risto)s, Irod împăratul, ca să nu-ș piardă domniia cea vremelnică umbla după H(risto)s să-l piarză. Și când să sfătuia arhieriei jidovești că mai bine va fi să răstignească pe H(risto)s decât să piarză boeriile lor cele trupești. Și ei, întru acest întunec înopțând, cei mai mulți urmând lor, omorără pre H(risto)s. Așa și voi prin Țara Ardealului și prin alte țări, precum părinții voștri și voi bine știți, carii sint acum până la 70 de ani, într-acéia vrème era un Athanasie¹²² mitropolit al Ardealului din Belgrad. Acesta au eșit din Bisereca Răsăritului si au intrat întru întunecul Bisericii Apusului, în zilele împăratului Leopold, adecă s-au făcut unit cu popistașii și așa, pogorându-să în Ardeal, au unit pe protopop(i) și pe preoți. Iară voi poate fi că n-aț(i) știut, că de cătră voi s-au tăinuît, numai ce s-au arătat ca lupul înbrăcat în piele de oa(i)e. Urgiia lui D(umne)dzeu încă i să arătă acestui Athanasie, că în scurt îi luară papistașii latini Mitropolii, zicând cătră dânsul: „Nu poți fi tu mitropolit, ce numai episcop, de vreme ce ești într-o credință cu noi; să te cunoști pre tine de acum înainte supus Mitropolitului nostru al Strigonii”. Și așa au rămas.

A doao urgie d(umne)dzeiască: după moarte lui, dezgropându-l, l-a găsit întreg afurisit. După dânsul au stătut în scaunul vlădicesc un Ioann¹ Potochi¹²³, baron, neam din popistaș(i), știind scrisoare și limba rumânească, lăsindu-ș barba și mustațele împreună cu părul să crească. Caré după lége(a) lor iaste înprotiva papi(i), și a Beserecii lor, cu svatul lor cel plin de vicleșug, vrând printr-ănsul să vă amăjască pre voi, precum și diavolul în chipul său nu putea să amăjască în raiul pămintesc pre Adam și pre Eva, ci să înbrăcă în șarpe. După acesta, stătu arhieru Ioan Clain de la Sad¹²⁴, neam de rumân prost; pre acesta îl sili papa ca să culce sinexariul vechiu și să șteargă pashalii, care sfinții părinți la săboriul a toată lume de la Nicheia, prin povățuirea D(u)hului Sf(ă)nt, l-au tocmît să să ție de credincioșii Biséricii Răsăritului până în veci, cu legătură de afurisanie, cine s-are² ispiti să mușce hotariul Paștilor și a sărbătorilor. Iară papa poruncisă ca să ție rumânii din Ardial sinaxariul nou, care l-au fost tocmît Grigorie papas¹²⁵ cu înțălêpciunea lui cea din afară, la Săboriul de la Trident, 1439³, care nici sau poate fi doaoă sute de ani. Acest arhieru Clain începu însuș a tălcui logofeților săi și, așa tălcuind, căzu pre dânsul un cutremur și o groază, pierzându-și știința minții sale: i să mută gura cătră ceafă. La câteva zile, vinindu-și în fire, hotără întru sine cum că mai mult Unii cu popistașii nu o va ținea și cu prilej va descoperi tuturor, ca toți căț(i) s-au amăgit întru acéia lége popistașască să iasă. Și îndată au început, cu multă credință și cu lacrimi, innălțând rugăciuni cătră D(umne)dzeu, ca să nu-și lase D(umne)zeu norodul său întru acel eres al papii întunecați. Iară D(umne)zeu, ca un milostiv, priimi rugăciunile lor și să arătă sâmnii pe ceru o stea cu coadă.

Nu mult trecu și, prin Banat, au intrat în Ardial un călugăr pus(t)nic, anume Visarion, propovăduindu-vă voao și descoperindu-vă voao să eșiți din lége popistașască și să vă țineți crêdința lui H(risto)s și S(fin)t(ei) Maici Biserici a Răsăritului, prin caré v-aț(i) născut prin Svânt(ul) Botez. Cei mai mulți aț(i) ascultat propovedanie acelui pre(a)cuvios

¹²² Athanasie Anghel (1660–1713), episcop român unit.

¹²³ Ioan Giurgiu Patachi (1680–1727), episcop român unit.

¹²⁴ Ioan Inochentie Micu-Klein (1692–1768), episcop român unit.

¹²⁵ Papa Grigorie al XIII-lea (1502–1585).

părinte, pre carele bine-l știți ce viață sfântă avea, și însăș popistașii, clewetindu-l¹⁴, zicea că iaste un amăgitoriu și din slujile lui Antihrist. Iară Bisereca Răsăritului, cu Ioann Bogoslovul, răspunde popistașilor, din poslanie sa, în 4 capete, zicând: „iubiților, nu credeți(i) la tot d(u)hul, ce ispitiți-vă d(u)hurile de sint de la D(umne)dzeu, că mulți proroci mincinoși au eșit în lume, pe aceasta veți(i) cunoaște D(u)hul lui D(umne)dzeu și d(u)hul lui Antihrist. Tot d(u)hul carele mărturisește pre I(isu)s H(risto)s că au venit pre pământ iaste d(u)h de la D(umne)dzeu, iară carele d(u)h nu mărturisește pre I(isu)s H(risto)s iaste d(u)h de la Antihrist.

Acest pusnic pre I(isu)s H(risto)s l-au mărturisit, iată că iaste d(u)h de la D(umne)dzeu trimis. Și după cum, cu poruncă crăiască scoțând pre acest pustnic din Ardealu afară, știți(i) că părinții voștri și dintre voi ați(i) răbdat legături și temnițe și preste scurt v-ați întors iară la Unație cu popistașii, precum să întoarce porcul la mocirla sa și căinile la bărătura⁵ sa; și ce ați început în d(u)h ați isprăvit în trup, zice apostolul, știu că unii v-ați plecat pe[e]ntru pentru ca să vă dăruiască deregătorii⁶, alții pentru că au fost bogați, unii pentru sărăcia⁷. Și așa toți împreună, după cuvântul lui H(risto)s, ați perit, zicând: „de n-aș fi grăit lor, păcat n-are a ave(a). Iară acum n-au cu ce să îndrepta de păcatul lor”. Iată H(risto)s, prin acest pustnic mai sus numit, au venit și v-au grăit și, de-ați fi ascultat v-ați fi sp(ă)sit, iară acum n-aveți cum vă mântui de orbirea păcatului vostru (Ioan, cap. 8).

Știți că atuncea vlădica⁸ Clain au pribejit la Roma, unde să află și astăzi. Era un Petru Aron¹²⁶, care au învățat la Roma în 9 ani, adăpându-să din izvoarele ereticului papi; au venit în Ardial să ție scaunul vlădicesc, adecă vicariș, silindu-să în tot chipul, cu multe feliuri de munci, gonind și stricând Bisereca Răsăritului. Înțelegând papa cum că acest vicariș bune cursă i-au împletit diavolul înprotiva Pravoslaviei, foarte l-au lăudat papa și, înțelegându-să papa cu crăiasa, s-au socotit să pue pe vicarișu(l) acesta vlădică. Iară Clain vlădica, din Roma, n-au vrut să-și dea Scaunul său altuia fără de judecată și au trimis din Roma carte de afurisanie în Blaj, de s-au cetit înaintea a tot clerul și norodul în biserecă, afurisind pre Aron vicarișulu și pre cei ce vor asculta de el. Înțelegând Crăiasa și Papa de acestea, la grea pedeapsă au pus pe vl(ă)dica Clain, vrând să-l omoară cu foame și cu sete, și de mare nevoe și silă au căutat să se prostească, și așa au putut fi vicarișul acesta vl(ă)dica. Acesta încă foarte strica Bisereca lui D(umne)dzeu, luând putere de la Crăiasa, cu oști și cu tunuri, împreună cu un ghenereal, Bucov¹²⁷, umblând prin tot Ardialul, stricând cu foc treizăci de mănăstiri; care cele mai multe era zidite de domnii Țării Moldovei și a Țării Munteneshi.

Murind și acest vlădică Aron, să află întreg, negru, afurisit, ascuns în bisereca din coșteii⁹, deasupra stranei cei mari. În locul acestuia, stă al doilea Athanasie¹²⁸, care acesta mai cu asupră gonéște Pravoslavia. Iară D(umne)dzeu, așteptând întoarcerea voastră, încă au mai sculat al doilea proroc, dintr-un sat mic, anume Cioara, pe un cucernic preot Sofronie, umblând prin tot Ardealul, dășteptându-vă pe voi din întunerecul Papii; și cu toții v-ați(i) sculat lângă legea și credința pravoslavnică, și atăta crêște și se întăria Pravoslaviia foarte foarte și, cu toți ascultând cuvântul lui – nu a lui, ce a lui H(risto)s – și într-atăta erați de fierbinți în dragostea lui H(risto)s, căt nici de moarte nu băgați(i) seamă. Iată că prin voi să plinea Cuvântul D(o)mnului H(risto)s, că nu vă temeți de ceia ce omoară trupul, ce mai vărtos vă temeți de cela ce are putere să

¹²⁶ Petru Pavel Aron (1709–1764), episcop român unit.

¹²⁷ Adolf Nikolaus von Buccow (1712–1764), general austriac.

¹²⁸ Athanasie Rednic (1722–1772), episcop român unit.

omoară trupul și sufletul să-l arunce în matca focului. Mare bucurie era în ceriu pentru întoarcerea voastră. Că știți că părintele Sofronie umbla pretutindenea prin orașe și prin cetăți, și au trecut nevătămat în Tara Muntenească. Până si crăiasa, intrând în multe gânduri, au rânduit credincioșii săi ca să vă cearnă ca grâul, să vă alégeți ca neghina din grâu; unii v-ați întors întru lumina Biséricii Răsăritului, iară unii v-ați pogorât întru întunerecul Biséricii Apusului. V-ați despărțit părinț(i) de fii, fraț(i) de frați, vecini de de vecin; și așa, în mijlocul vostru, lăcuiaște pizma și urăciunea, că cei ce vă numiț(i) uniț(i), adecă într-o lege cu popistașii, sântet(i) rătăciț(i), întunecaț(i), fără de nici o lege, nici popistași, nici greci, și sântet(i) urăți și huliți, precum era samariteni(i) jidovilor. Și însuș(i) popistașii voștri nu vă iubesc pre voi și lui D(umne)dzeu sântet(i) urăț(i), ce voi sântet(i) carii nu știț(i) pre D(umne)dzeu, nici lege(a) lui H(risto)s. Căutați ce zice Măntuitoriul la Ioan, cap. 7: „norodul acesta care nu știe lege blestemat iaste”. Și voi, care vă numiț(i) neuniț(i), adecă pravoslavnici, ne-au înștiințat de năravurile voastre unii ca să-ș(i) răscumpere mânia pre altul, altul ca să capete ceva boerie, alții, pentru aceste trecătoare lumești, vă faceț(i) uniț(i) și nici voi sântet(i) statornici în Pravoslavie, ci așa vă numim nici calzi, nici răci, precum zice Scriptura, că nici ești cald, nici rece, ci căci ești încropit te voi boră pre tine din gura Mea (Apoc<alipsa>, cap. 3). Și mult ne mirăm câte minuni au făcut D(umne)dzeu cu voi. Voi faceți pre H(risto)s să plângă pentru voi, pentru înpietirea inimii voastre, precum au plâns când au văzut cetate(a) Ier(u)s(a)limului zicând: „O, de-ai fi cunoscut și tu în zioa ta aceasta celé cătră pocăința ta; iară acum s-au ascuns de la ochii tăi”. N-au plâns pentru zidurile Ier(u)s(a)limului, ci pentru neîntoarcerea și înpietire(a) inimii norodului. Aceasta încă o știți dintru cei mai bătrâni, cum că Țara Ardealului viețuia cu bl(a)goslovenia Maicii Biséricii Răsăritului, prin Sf(ă)nta Mitropolie din Țara Muntenească, și mulți dintre preoții voștri și dintre voi aț(i) trimis, și acum trimiteț(i) pre fii(i) voștri ca să ia preoția de la arhieriei(i) Țării Moldovei și Țării Muntenesti. Și la ceasul hirotoniei sale, când priméște în mâinile sale de la arhieru trupul D(o)mnului nostru I(isu)s H(risto)s, unde mulțimea ingerilor nu cutiază să caute, să leagă a fi păstrătoriu drept fiilor din Bisérica Răsăritului. Iară deacă să întoarce în Ardeal, toate acéste de aice le uită și să orbește cu popistașia; știț(i) ce zice H(risto)s: „orb pre orb trăgând cad amândoi în groapă”.

Toate acéste mai sus însămnate bine le știț(i), le-aț(i) văzut și le-aț(i) pățit și tot ați rămas întru acéia țară întru pierdere(a) sufletelor voastre, că nu ajunge la sp(ă)senie în față a fi păgâni și de la inimă creșt[r]ină. Că zice a(po)stolul „cu inima să crede în dreptate, iară cu gura să mărturiséște spre sp(ă)senie (Râm<leni>, cap. 10), precum au făcut și sf(i)nții de s-au sf(i)nțit, cu inima credea(u) în legea lui H(risto)s, iară cu gura mărturisea credința inimii, înaintea tuturor; nu băga(u) seamă de binele lumii aceștia, și așa, trupurile lor aicea pre pământ sed slăbite și făcători de minuni, iară sufletele lor întru bunătăț(i) să sălășluiesc și să vor încununa văzând cu veselie sla(va) lui D(u)mnezeu în veci.

Iară ne îndeamnă inima cea întristată pentru neîntoarcere(a) voastră să vă aducem aminte cum D(o)mnul H(risto)s, în chipul sf(i)nției sla(vei), v-au trimis pre acel cuvios pusnic și v-au propoveduit, iar tot v-aț(i) înpietrit inimile voastră cu neîntoarcere cătră adevăr. A 2(-a) oară v-au trimis pe părintele Sofronie și iară cei mai mulț(i) înpietrit(i) aț(i) rămas, după cum v-am însămnat mai sus. Iată acum, cu această a noastră propovedanie, a treia oară vă deșteptăm, aducându-vă aminte că voi bolnavi sântet(i), cu un picior la mormânt și cu altul la iad, și încă ședeți întru întunerec. Boala voastră iaste grea, dară și tămăduirea voastră iaste lesne. Dară voi nu o poh(ti)ți, ce vi să cade dară vi să cade să se depărtează de la voi mila lui D(umne)dzeu, pentru ca să o pohtiți vreodată și să nu o căștiț(i). Doao lucruri au pus D(umne)dzeu înainte(a) omului: întâi, cum că

la D(u)mnezeu iaste toată vrere(a) și pofta, ca să mântuia(s)că pe fieștecare om; a doua, cum că la om iaste toată slobozâniia, ca să se mântuiască cu darul lui D(umne)zeu. Va D(umne)zeu de va vrea și omul; nu iaste voia Părintelui celui ceresc, ca să-i piardă unul din cești mai mici, zice D(o)mnul (Math<ei>, cap. 18). Dară iară grăiaște D(u)hul Sf(ă)nt, prin înțeleptul I(sus) Sirah, cap. 5: „dintru început au făcut pre om și l-au lăsat în mână cugetului lui, l-au lăsat în voia lui și la voia cea slobodă a omului”. Nu va Dumnezeu să aibă nicio stăpânire; l-au lăsat pre dânsul în mână cugetulu(i) său. Putérnic este D(umne)dzeu întru stăpânire(a) Lui, putérnic iaste și omul în voia cea slobodă a lui. Când au potopit D(umne)zeu toată lume(a) cu apă, au vrut D(umne)zeu să mântuiască pre Noe din potopul care au perit toată lumea, iară vru D(umne)zeu ca și Noe cu meșteșugul mâinilor lui să facă corabiia și așa să mântui din potopu și trei¹⁰. Zice D(umne)zeu: „Eu voiu să se sp(ă)sască tot omul, iară voesc ca tot o<mul> să păzască légea Mea, caré i-am dat”. Că fieștecare om iaste slobod, are înai(n)te(a) ochilor lui apă și foc, viață și moarte, fieștecare om iaste [cu] cuvântătoriu, are pre minte(a) sa povățuitoriu și pohte să aleagă pre bine din rău, lumina din întunérec. Fieștecare om are scris în inima lui firește lége caré arată pre cea adevărată calea mântuirii. Iată dară că spăsâniia a fieștecăruia om stă în voia lui, și când va omul va și D(umne)zeu.

Așadar, vă aduceț(i) aminte că întâi cin(s)titul protopopul Nicolae de la Balomir, care au pribegit pentru lége în țara Muscului, pre sine acolo în statul său cu toate întâmplările, asuprirea legii și gonirea Pravoslaviei de cătră popistaș(i) înainte(a) sf(i)nte(i) împărății purure(a) vrednică de pomenit, Elisaveta Petrovna Alexievica, și a Sf(ă)ntului biséricesc marele împărătesc Sinod și toate jalbele voastre céle sufletești și trupești întru prealuminatul condicul împărătesc, cu multă întristare cu neuitare s-au însămnat, care de la acea preaină(l)tată împărăție multe întrăbări prin scrisori cătră crăiasa în Beci s-au făcut, ca să să părăsească, împreună cu preoții și boeri(i) ei, de asuprire(a) legilor, și tot nu v-aț(i) putut folosi, pentru necred(i)nța voastră. Să vă arătăm ce răspunde crăiasa împărăției Muscului, cum că nu face silă voao ca să vă uniț(i), ce voi însuș(i) de voia voastră. Și céia ce ați pățit pepapse¹¹, nu pentru lége, ce pentru alte fapte réle, care să țin datori judecătorii locului a-i pedepsi.

Și așa să știț(i) cum că la împărăția Muscului de atunci până acum toate să știu ce să fac prin Ardeal, carii țineți credința și carii nu [și carii nu]¹², și să știț(i) că aproape iaste, au mântuirea voastră, au pîiardere(a). Auzit-aț(i) întâmplările de acum, cum strelesc ascuțiturile săbiilor Muscului, iară pentru lége, că lésii, fiind popistaș(i), au luat biséricile noastre în silă, și au plecat pre preoții rusești, căț(i)va și rumănești și i-au făcut uniț(i) de mult(i) ani și acéle fărădelége asupriri de cătră popistaș(i) înprotiva Biséricii Răsăritului făcute, arătându-să cătră acéias(i) împărăție a Muscului, de multe ori au scris lésilor să se părăsescă. Și nevrând să se părăsească, acum bate D(u)mn(e)zeu războiu pentru norodul său. Numai craiul lésescu, pre care l-au pusu Împărăția Muscului, iaste în pace, împreună cu ai săi, pentru că s-au plecat, iară pre cei neplecați tot prin sabie trecu. Așijdirea pre toți căți s-au plecat popistașilor și au luat lége(a) lor, nu rămâne până în copilul din fașe, iară pre popii cei uniți, împreună cu jidovii adunându-i într-o casă, prin foc să săvârșesc; mult(i) au fugit în Moldova, în Țara Tătărăscă, ca să-și mântuiască viața lor de moar[e]te; dară nici turcii, nici tătarii nu-i priimesc, ce-i întorc ca pe nește robi, dându-i în mână Moscalului. Nu numai de cei mai de jos sau de mijloc, ci dintre chepeteniile¹³ céle mai mari, așijdere(a) au pățit zicându-le că de s-are¹⁴ bate moscalii cu voi, pentru țara voastră alta ar fi, iară pentru lége fiind purtați-vă sarcina, că căt vor găta prânzul în țara Leșască cu lésii, vor veni să cine și în Ardial.

Așa dară vă alégeți ce veți ține pentru sp(ă)seniia voastră, voesc să vă arăt credința cea sf(ă)ntă și dreaptă și veț(i) vedea credința S(fin)t(ei) Bisérici a Răsăritului, că precum când răsare soarele dimineța, toată lumea să veselêște, împreună fearele munților și dobitoacele, paserile în văzduh zburătoare și céle în ape înecătoare, pământul și văzduhul de lumina și căldura lui, nădăjduind spre lungimea zil(e)i, iase omul, lucrând până sara. Dar credința Biséricii Apusului iaste precum și soarele pogorându-să cătră apusul său. Știm că degrabă va să ne cuprindă noaptea, întru care es tot féliul de fiară spre hrană și spre păgubire(a) lor. Zice D(om)nul H(risto)s: „n-am venit să strâc légea și prorocii, ci să plinesc”. Așa și prorocia lui D(a)v(i)d s-au întărit, carea D(u)hul Sf(ă)nt prin el grăiaște, în <al> 11(-lea) psalm, stih(ul) 7, zicând: „cuvintele D(o)mnului cuvinte curate, argint cu foc lămurit, ispitit pământul, curățit de șapte ori”. Prorocește celé șapte soboară a t(a)tă lume(a), care D(u)hul Sf(ă)nt la acélé șapte soboară pre Sf(i)nții părinți i-au adunat și Însuși acel D(u)h i-au povețuit și i-au îndreptat, ca să tocmească toate închiiturile credinții, ale Sf(i)nței Bisérici a Răsăritului, precum S(făn)t(ul) Petru, în a doua cartea sa, cap. 1, stih 20, că nu cân(d)va au prorocit oamenii din voia lor, ci din îndemnarea D(u)hului, precum și [și] în Săborul de la Nicheia, începând mărturisirea credinții, așa crez, întru Unul D(umne)dzeu Părintele și întru Unul Cel ce S-au născut dintr-Ănsul, D(u)mn(e)zeu Fiiul și întru Unul D(u)hul Sf(ă)nt D(umne)dzeu, Carele din D(umne)dzeu Tatăl purcedé. În d(umne)dzeire o fire să mărturisêște. D(u)mn(e)zeu iaste ființă nepricinuită și pricină tu(tu)ror, adecă Atotputérnică. Și toate putând preînființat și mai presus de toată pricina și putere(a). Să cunoaște Tatăl din Fiiul, după ipostasuri, că iaste nenăscut, că e din Sine, din véci și până în véci desăvârșit și prefericit a fi în toate ce au fost, ce iaste și ce va fi; D(u)h fără materie, Unul în trei în feță, în voe sf(ă)nt, drept, că El iaste dreptate, bun, că El iaste bunătate, milostiv, că El iaste mila, adevărat, că El iaste adevărul; nesăvârșită înțâlepciune, lumină neapropiată și toate tuturor pretutindinea, văzutelor și nevăzutelor, izvor nesăvârșit tuturor bunătăților și pretutindinea ca un făcătoriu care toate le împărățêște și le ține. Fiiu(l) din Părintele să cunoaște, după ipostasuri, că iaste născut din Tată, fără de mumă, mai nainte de véci, și pentru noi născut din mumă făr(ă) de tată. D(u)hul Sf(ă)nt să cunoaște din Tatăl și din Fiiul după ipostasuri, că iaste purcegătoriu din singur Tatăl, că Tatăl nu poate fi Fiiul, pentru că Fiiul să naște de la Tată[tă]¹⁵, precum nici Fiiul nu poate fi tată Tatălui. Și neputând a fi Fiiul început, pentru că sângur Tatăl iaste începutul, izvorul și pricina Fiiului și a D(u)hului Sf(ă)nt, așadar chiar să cunoaște că D(u)hul Sf(ă)nt purcede din singur Tatăl, că precum Fiiul să naște de la Tatăl, după cum singur H(risto)s zice (Ioan, cap. 15): „când va veni Mângăitoriul, pre care Eu voi trimite voao, de la Tatăl, Duhul Adăvărului, Carele de la Tatăl purcede”. Așa dară, după cum mărturisêște și Simvol(ul) credinții, la al 4(-lea) articol, zicând: „Carele pentru noi oamenii și pentru a noastră mântuire, S-au pogorât din ceriuri și S-au întrupat de la D(u)hul Sf(ă)nt și din Mariia Fecioară”. Și macar să zice că S-au întrupat de la D(u)hul Sf(ă)nt, iar naștere(a) lui iaste de la singur Tatăl. Ci precum Fiiul, nici începutul Său, nici naștere(a) Sa au luat s-au are putea lua de la D(u)hul fără de la singur Tatăl. Așa și D(u)hul Sf(ă)nt de la Fiiul nu ias(te) nici trimiter, nici purcedere, fără aceste le are de la singur Tatăl. Să cunoaște cum că din lăuntru Sf(i)nței Troiță iaste un început, așa Sf(ă)nta Bisérecă a Răsăritului au dat fiilor săi să crează, ca să câștige viața de véci. Aici popistașii, înprotiva adevărului, cunoscut zic, cred că iaste un D(umne)dzeu. Și Iacov ap(o)stol(ul) încă zice că și dracii cred că iaste un D(umne)dzeu, cred și în Fiiul și în D(u)hul Sf(ă)nt, dar nu cred cum că în Sf(ă)nta Troiță iaste un început, un izvor și o rădăcină, ci, mestecând fêtele, zic cum că D(u)hul Sf(ă)nt purcede de la Fiiul ca și de la Tată și fac în Sf(ă)nta Troiță

doăa începeri, doăa izvoară și doi taț(i), care să fie departe de toț(i) creștinii. Acesta iaste punctumul Unații cel dintăi.

Al doilea punctum zic popistașii cum că Bisérica Romii, a Apusului, iaste cap și mumă tuturor Bisericilor în toată lumea. Iară eu vă arăt să căutaț(i) la Simvolul credinței, la a 9(-a) închietură zice: „întru una Sf(ă)ntă, sobornicească și Ap(o)stolească Bisérecă”. Învață Sf(ă)nta Bisérecă că Bisérecă iaste Una Sf(ă)ntă, săbornică și ap(o)stolicească, după cum zice apost(olul) <în> a 2(-a) carte cătră Cor(inteni), cap. 11: „am logodit pre voi unui bărbat fecioară curată să dea înaintea lui H(risto)s”. Și precum H(risto)s iaste unul, într-acesta chip și mireasa Lui una iaste, precum zice: „Unul D(o)mnul, o credință, un botezi și un D(umne)dzeu, Părinte tuturor”. A 2(-a) săbornică Biserică nu ias(te) nume de nici într-un loc, de-ar fi cel mai ales. Căci cele de pre alocuri Biséreci sint singure, iar în mijlocul tuturor Biséreci osăbite, Besérica Răsăritului, cea din Ier(u)s(a)lim să numește mumă tuturor, care întâi au bogățit venire(a) lui H(risto)s și au priimit vécinica mântuire și ertarea păcatelor de la caré și începătura au luat propoveduire Ev(an)g(e)li(a) în toată lume(a) pre pământ, după cum scrie Luca, <în> cap. 24: „așa să cădea a pătimi H(risto)s și a învia din morț(i) a treia zi și a să propovedui în numele Lui pocăința și ertare(a) păcatelor la toa(te) limbile, începând din Ier(u)s(a)lim. Iară voi sântei mărturii acestora”. Vă mai dau mărturii la Déianie¹⁶, cap. 1, s(ti)h 8; cap. 11, s(ti)h 2, iar stih 22; cap. 15, s(ti)h 2; cap. 16, s(ti)h 4. Drept acéia, Bisérecă cea din Ier(u)s(a)lim iaste mumă tuturor Bisérecilor și cea dintăi, căci de le dănsa s-a început a să întinde Evangheliia în toate marginile pământului și iar s-au făcut săbornică, căci toate limbile au priimit credința și învățătura¹⁷ ei.

Mai zic popistașii cum că papa Rămului iaste cap a toată lume(a) și teleiu¹⁸ Biseric(i), care pre dănsul nimeni nu-l poate judeca și el iaste volnic să scază și să adaogă dogmele credinții. Dară Duhul Sf(ă)nt, care grăiaște prin sfi(n)ții Săi apostoli (Corin<teni>, în 3 cap), că alt temei nime nu poate să pue fără cât cel ce iaste pus, care iaste I(isu)s H(risto)s, precum iaste bărbatul cap muerii, așa și H(risto)s iaste cap Bisérecii și în ceriu și pre pământ – la Efes(eni), cap 5, s(ti)h 23; Apocal(ipsa), cap. 2; Diian(ie)¹⁹, cap. 20; Petru, cap. 5. Mai zic popistașii că Petru ap(o)stolu(l) are²⁰ fi așezat de D(o)mnul H(ristos) să șază în Roma, să fie cap tuturor; dă mărturisirea lui Petru, când propovedui pre H(risto)s, zicând: „Tu ești H(risto)s, Fiiu(l) Lui D(umne)dzeu Celui viu”. I-au zi(s) H(risto)s lui Petru: „această propoveduire nu iaste dintru tine, carne(a) și sângele tău aceasta n-au simțit, ce Tatăl Mie(u) Cel din ceriuri ț(i)-au arătat ție”. Vedeți dară că în ceputul și temeiul credinții nu iaste Petru, așa nici Bisérecă Apusului nu poate fi cea dintăi. Zisă H(risto)s: „tu ești Petru și pe această piatră voi zidi Bisérica Mea”; însă nu zisă că pe Petru va zidi Bisérica, ci pe piatra pe care nu o au socotit ziditorii, cea din capul unghiului, care piatră iaste H(risto)s. Că Petru ap(o)stolul întâi au fost la Antiohiia, după acéia au venit în Roma și n-au priimit chinuri și toate pentru credința papi(i), ce pen(tr)u credința lui H(risto)s, caré au luat-o din Ier(u)s(a)lim. Că și Pavel ap(o)stol, tot în Roma s-au săvârșit; așadară, și el are ave(a) scaun în Roma, așadar are trebui să fie doi papi, unul a lui Petru și altul al lui Pavel. Sf(ă)tul Petre până au fost Roma împreună cu Pavel podoaba obrazului ce să zice barba împreună cu mustațele purta, și preoții și diiaconii mueri pre lége ținea și cruce(a) Lui H(risto)s pe sus o cinste(au), cu botezul lui H(risto)s să boteza și călândariul cel vechiu întărit cu s(f)i(n)tele săboară ținea. Iară papii cei de la săborul Florenții încoace, depărtându-să D(u)hul Sf(ă)nt de la dănșii, s-au întunecat cu înțelepciunea cea dinafară, căci că întru întunec lumină nu iaste, întru moartea viață nu se află, întru minciună dreptate nu să va arăta. Sau asămănat mai întâi muerilor, că ș-au ras barba și mustațele și au poruncit să-ș(i) lépede preoții muerile și crucea D(o)mnului H(risto)s, care au purtat-o H(risto)s

pre umărul Său, iar acum, papa o poartă pe papuc. Și au poruncit când botează copii să le scuipă popa în gură și să pue sare în apa botezului; cară noi sărăm apa cu D(u)hul Sf(ă)nt, D(o)mnul H(risto)s Însuș(i) propoveduind, câți au vrut au crezut și s-au închinat Lui. Iară acum, papa s-au făcut al doilea idol a lui Navahodonosor²¹, trăgând în silă să se închine lui. Și când să închină lui, să închină ca la un idol. Iar Bisérecă Răsăritului să închică²² capului²³ H(risto)s. Iară Roma dinceput au făcut mucenici, adăpându-să din sângele mucenicilor, s-au înbătat și încă nu să dezbată, nici să va dezbăta până când să va naște Antihrist dintr-ânsul.

Al treilea punctum: slujesc liturghia lor cu pă<ne> azimă împreună cu jidovi, precum mânca jidovi azimi ci mi(e)i fript(i) și cu cicoare. Iară H(risto)s, în mormânt dospindu-să, Însuș(i) au învățat pre cela ce însuș(i) l-au hirotonit, pre Iacov ap(o)stol cel mic, să slujască d(u)mineca liturghie. Acest Iacov au fost mai întâi arhiereu în Ier(u)s(a)lim, unde și H(risto)s de la cina cea de taină n-au slujit în azimă, ce în pâine dospită (Cor<inteni>, cap. 11).

Al patrulea pont: zic popistașii că afară de iad iaste un iad curățitoriu, unde merg sufletele după moarte. S(fân)t(a) Bisérecă a Răsăritului aceasta niciodată n-au priimit. Numai un Orighen au zis de acesta foc că are fi. Iar s(fân)tul săbor al doilea de la Ț(a)rigrad l-a dat anathimii. Iară zic popistașii cum că sufletele dreptilor să duc drept în raiu. Bisérecă Răsăritului ne încredinț(e)ază (Ioan, cap. 114; Luca 7; Râm<leni> 2) cu un cuvânt, precum vedeț(i), credința lége(a) și toate care ținem noi cei din Bisérecă Răsăritului, așa au ținut și popistașii, precum prorocii au prorocit, Sf(i)nții Părinți lea céle 7 soboară de a toată lumea au întărit ca să se ție foarte tare, năvătămată credința lui H(risto)s, care s-au vărsat din D(u)hul Sf(ă)nt prin aceiaș(i) Sf(i)nți Părinți, 7 săboară fiind, de 7 ori s-au făcut legătură nedeșlegată, adecă zicând cela ce ar mișca o dogmă s-au numai o slovă dintru aceiaș(i) credință l-au dat să fie afurisit anathimii și despărțit de D(umne)dzeu, precum întărește Pavel ap(o)stol la Galaténii, cap. 1, s(ti)h 8, zicând: „că de v-ar propovedui voaă inger din cer sau noi într-a(l)t chip după cum v-am propovăduit, anathema să fie de doaa ori”. Iar apusénii, cu ani de la H(risto)s 1439²⁴, au eșit din Bisérecă Răsăritului și s-au dejdicat și s-au făcut ei ș(i) doaa soboară, la Florența și la Trident. Și iată că au rămas afurisiți și despărțiți de D(umne)dzeu. Și de când s-au făcut ei eretici și hizmatici²⁵ au mai crescut din eresul lor doaa feliuri de eretici: calvinii și luteranii. Și atăta de întunecați cât au părăsit pre capul și temeul Bisérecii, pre H(risto)s și au făcut pe unul om puturos cap Bisericii. Pentru acéia și diavolul i-au învățat să-i numim papistaș(i). Iar noi ținem capul H(risto)s, pentru aceia ne numim hristiani, adecă creștini.

Deci vă înștiințăm că zice Scriptura că cel ce să împreună cu cel afurisit afurisit iaste și el. Așa dară, și voi cei ce vă chieamați neuniți vă feriți(i) de cei uniți, în tot chipul neamstecându-vă cu dânșii, nici sufletește, nici trupește, ca să nu cădeți și voi în urgia lui D(umne)dzeu. Și voi cei uniți aduceți-vă aminte de judecata lui D(umne)dzeu și vă părăsiți și eșiți din întunerecul papii. Că, împreună cu prorocul Eremia glăsuind, plângem pentru voi zicând: „cine va da capului mieu apă și ochilor miei izvor de lacrimi, ca să plâng zioa și noaptea pentru norodul acesta”.

Însă mai mare milă decât aceasta din mila lui D(umne)zeu n-am putu gândi pentru voi; numai am deșchis părinteștile brațele noastră spre cuprindere(a) voastră, si vă trimitem privilegiile așezate si întărite cu bune temee de statornicie, supt care să vă odihniți(i) trupește și sufletește. Și, pentru ca să dobândiți sufletele voastre, toate céle trupești părăsindu-le, Însuș(i) H(risto)s vă îndeamnă, zicând: „cela ce iubește pre tată-său sau pre mumă-sa, averile sau moșiile de către Mine n-are parte cu Mine”. Căț(i) den-ceputul lumii până acum și de aici înainte s-au lăpădat de sine și au stăut lângă credința Sa, toț(i) s-au spăsit și să vor spăsi. Așa dară și voi cu to(i) sălindu-vă vă grăbiți(i) a veni

să vă izbăvim de robii trupiască și sufletească. Însă, de veți rămănea în Ardeal, macar uniți(i), macar neuniți(i), toată Bisérecă, Răsăritului, adunându-să în 4 locuri, va să vă afurisească și să vă de anathimii. Și, în scurt veți(i) vre se²⁶ veniți și nu vă vom priimi. Ci, pentru ca să nu dăm seamă înainte(a) înfricoșatului județ pentru sufletele voastre, v-am făcut loc de odihnă în pământul carele treiaște cu blagoslovenia Bisérecii Răsăritului, după cum veți(i) vede(a) și din copiile preveleghiilor, care cu multă ostăneală și cheltuială voaă vă vestim. Și s-au rânduit de la noi om întru toate procopsit, din neamul vostru și din țara voastră într-a căruia mână i s-au dat de la împărăția și creire noastră priveleghiile voastre, cu toată purtare(a) de grije pentru voi. Iară voi cu multă înțâ-lepciune și credincioasă inimă pre acești oameni, carii vă aduc voaă această milă, bine să-i cinstiți(i) și să-i povești(i); și aceste priveleghii mai cu plăcere va fi lui H(risto)s a sta soare(le) în loc, decât aceste(a) să nu să propoveduiască la tot norodul prin Ardeal. Și cine s-are atinge numai cu gând rău cătră aceste priveleghii, să pățască trămurare lui Cain, urgia lui Arie, spânzurare(a) Iudii, și să fie blestemat cu toată casa lui.

Iară ceia ce vor plini pohta lui [lui] D(umne)zeu, care au mișcat inimile noastre pentru voi, să fie bl(a)gosloviți și să călătorească îngerul cel tare a(l) lui D(umne)zeu, povățuindu-vă aici supt aripile noastre.

Mila lui Dumnezeu cu voi în veci. Amin.

Din tot săborul nostru dat, în luna lui iunie în 6 zile, anul 1768.

BAR, Manuscrise românești, nr. 1331, f. 104 r.–121 v.

Ediții: *Călătoriile în Rusia ale preotului bănățean Mihail Popovici(1770–1771)*, publicate de N. Iorga, Arad, 1901, p. 37–47 (fragmente); Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, p. 296, nr. 1331 (descriere).

¹ Așa în text.

² Așa în text.

³ Așa în text. Autorul confundă Conciliul de la Ferrara-Florența cu cel de la Trento.

⁴ „Clevetindu-l” este scris deasupra, de aceeași mână.

⁵ Pentru „borătura”.

⁶ Așa în text.

⁷ Așa în text.

⁸ „Vlădica” este scris deasupra, de aceeași mână.

⁹ Din maghiarul „kastely”, castel. Este vorba despre capela din curtea Castelului episcopal din Blaj, obținut de Inochentie Micu-Klein, în 1738.

¹⁰ Pentru „trăi”.

¹¹ Pentru „pedepse”.

¹² Așa în text.

¹³ Pentru „căpeteniile”.

¹⁴ Pentru „s-ar”.

¹⁵ Așa în text.

¹⁶ Rusism; de la „Деяния святых апостолов” (Faptele Sfinților Apostoli).

¹⁷ Pentru „învățătura”.

¹⁸ Așa în text; pentru „temeiu”.

¹⁹ Faptele Apostolilor (vezi *supra*, nota 16).

²⁰ Așa în text.

²¹ Pentru „Nabucodonosor”.

²² Pentru „închină”.

²³ Așa în text; primul „ă” a fost modificat în „u”.

²⁴ Cuvintele „Cu ani de la Hristos 1439, au” sunt scrise deasupra, de aceeași mână. În text, au fost tăiate cuvintele: „numai de vreo patru sute de ani”.

²⁵ Pentru „schismatici”.

²⁶ Așa în text.

A POLEMICAL TEXT FROM THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY
AND ITS SIGNIFICANCES
(Summary)

Keywords: Transylvania, Orthodoxy, Greek-Catholic Church, Russian Empire, propaganda.

In 1768, in the context of religious tensions in Transylvania, after the “revolution” of Sofronie de la Cioara, an Orthodox priest from Banat, named Mihail Popovici, copied a very interesting text, which contains historical and theological information. This text reflects very well the role of Russian propaganda which, at the beginning of a new war with the Turks (1768–1774), used Orthodoxy as a means of convincing those living in Transylvania that it was the protector of those who did not renounce this denomination and refused the Union with the Church of Rome. Priest Popovici made a trip to Russia in 1770, where he himself recounted the “troubles” his compatriots and co-religionists were going through. In the same manuscript in which his account of his journey is found, there is also this polemical letter addressed to the inhabitants of Transylvania. Some short fragments, considered the most important, were published by N. Iorga in 1901. The text has an obvious polemical touch and I considered it worth a complete edition, because it not only captures the problem of the genesis of a new “otherness” in the Romanian and Christian space, but, in addition to its historical value, highlights the way in which an anti-Greek-Catholic theological discourse was formed after the union of a large part of the Transylvanian Orthodox Romanians with the Church of Rome. Also, the text has, for that period, its meanings, not only theological, but also historical, ideological and political, especially in the context in which it was composed and preserved. The arguments present in this passage are of a relative theological finesse, based on a good knowledge of the Holy Bible text, which shows us that it had a source of inspiration produced in a rather refined Church environment, where the subtleties of this field were well known. Therefore, a full and in-depth look at this manuscript reveals, in addition to the attitudes of sympathy or hostility shown towards some, respectively against others, the way in which the “anti-unionist” discourse took shape, especially in the second half of the 18th century, a period in which ties with neighbouring Orthodox spaces were “strangled” by the control of the Austrian imperial authorities. The text also reflects Russia's role, propaganda and involvement in supporting Transylvanian Orthodox during tense religious events. What is certain is that the text brings together a good connoisseur of the realities related to the tensions between the Orthodox and Greek-Catholic denominations in Transylvania, in the middle of the 18th century.

VALENTIN MAIER*

SURSE „NOI” PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA ISTORIEI UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

Cu cei peste 150 de ani de istorie în slujba învățământului, cercetării și culturii, Universitatea din București este una dintre cele mai vechi și mai reprezentative instituții românești. Structura sa, cuprinzând la început trei facultăți, Facultatea de Drept, Facultatea de Litere și Filozofie și Facultatea de Științe, a fluctuat în timp, reflectând atât progresul științei, cât și evoluțiile societății românești, universitatea fiind un agent modernizator. Analiza asupra structurii Universității din București este una dintre căile de cercetare istorică ce ne poate revela nu doar aspecte noi sau informații puse într-o analiză nouă, care să aducă beneficii în cunoașterea istoriei instituției, dar și modul în care ea a răspuns cerințelor societății de la un anumit moment dat.

În acest sens, un capitol mai puțin cunoscut din istoria Universității din București îl reprezintă înființarea și existența, pentru o perioadă importantă de timp, a următoarelor facultăți, în ordinea înființării lor: Medicină (1869), Teologie (1881/1890), Medicină Veterinară (1921) și Farmacie (1923). Puțini dintre cei de astăzi – chiar dintre studenții acestor facultăți (poate cu excepția Teologiei, integrată actualmente în Universitatea din București, după anii de cenzură 1948–1989) – cunosc faptul că, la origini, instituția de învățământ în care ei studiază a fost înființată și a făcut parte din Universitatea din București.

Ne propunem să arătăm, în cuprinsul paginilor următoare, care sunt sursele utile în cunoașterea acestor facultăți, posibilele extinderi cognitive pe care le prilejuiesc, iar în plan practic, prezentăm și o formă de valorificare a acestei părți de istorie universitară.

Un bun început de drum în orice cercetare privind Universitatea din București îl reprezintă cea mai recentă monografie, apărută la aniversarea celor 150 de ani de existență instituțională, în anul 2014¹. Lucrarea are avantajul că utilizează o gamă variată de surse, cuprinde numeroase fotografii, tabele, grafice și utilizează din plin literatura de specialitate apărută. Tot în aceeași situație de început a cercetării, dar în categoria surselor, recomandăm periodicul „Anuarul Universității din București”, apărut între anii 1893 și 1943 (ultimul an universitar acoperit cu informații este 1941/1942). „Anuarul” reprezintă un izvor de informații despre care putem scrie, fără îndoială, că nu i-au fost încă folosite pe deplin calitățile. Surprinde complexitatea și varietatea informațiilor pe care sursa le oferă: de la structura pe facultăți și catedre, până la specializări, cursuri, seminarii; de la prezentarea diferitelor componente integrate Universității (pe lângă

* Asistent cercetare, Muzeul Universității din București.

¹ Ovidiu Bozgan, Bogdan Murgescu (coord.), *Universitatea din București: 1864–2014*, București, Editura Universității din București, 2014.

facultăți, de exemplu Observatorul Astronomic, Institutul de Fiziologie sau Institutul Național Zootehnic), până la informații referitoare la corpul didactic și didactic auxiliar; apoi, detalii despre burse și buget, despre mișcarea corpului didactic, regulamente de funcționare, modificări ale conducerii instituției și evenimente din viața academică a instituției. Desigur că și „Anuarul” este o sursă cu anumite limite în privința corectitudinii și complexității informațiilor (pe parcursul anilor de publicație sunt și unele rectificări, de exemplu în scurtele, dar prețioasele date biografice ale corpului profesoral). În plus, „Anuarul” nu este util cunoașterii perioadei de început a Universității, de la 1864 până la 1891 (primul an universitar prezentat este 1892/1893, care aduce parțial informații privind situația anterioară), și nici după 1942, când, este drept, contextul general s-a schimbat radical (cel de-al Doilea Război Mondial și instaurarea regimului comunist au reprezentat un punct de cotitură în istoria națională și a Universității din București).

Pentru problema ridicată în prezentul articol, „Anuarul” a fost o sursă importantă, cu limitele sale precizate, fiind utilizat atât în realizarea unei liste a cadrelor didactice pe care cele patru facultăți le-au avut, precum și prezentarea unor informații biografice sau de natură structurală (evoluția catedrelor și a altor componente – institute, laboratoare, clinici). Ulterior, la Biblioteca Academiei Române, cea mai cuprinzătoare bibliotecă din țară, au fost căutate toate lucrările scrise de fiecare cadru didactic identificat. Au rezultat bibliografii bogate, dar nu exhaustive. Subiectul este complex și necesită mai multe etape de cercetare. În această primă etapă am realizat o selecție a lucrărilor publicate de către unii dintre profesori, precum la Victor Babeș, un prolific autor de lucrări științifice din domeniul medical. De asemenea, lista bibliografică trebuie îmbunătățită și din alte surse, din biblioteci publice sau colecții private. Toate aceste trimiteri bibliografice, poate în parte cunoscute dacă ne gândim la profesori precum Babeș, Cantacuzino sau Marinescu, dar mai puțin știute în cazul altor profesori precum Apostoleanu sau Lalu, sunt utile în cercetarea activității acestor cadre didactice și, implicit, a celor desfășurate de facultățile din care ei proveneau. Doar familiarizându-ne cu aceste lucrări, care conțin informații ce pot fi înțelese și în afara domeniului respectiv (medicină, teologie, medicină veterinară, farmacie), ne putem îmbogăți cunoașterea. Chiar mai mult, cadrele didactice aveau lucrări publicate și preocupări dintr-o sferă mult mai largă decât domeniul în care au activat, ceea ce îi plasează în categoria unor personalități importante pentru cultura națională, dar și pentru alte domenii de activitate.

Toate aceste informații trebuie transmise mai departe, altfel ele rămân blocate în „sertarul” cercetătorului, iar știința nu avansează². În acest scop, am găsit potrivit să realizăm prezentarea primelor rezultate de cercetare prin intermediul expozițiilor digitale, câte una pentru fiecare dintre cele patru facultăți amintite. Pentru că expozițiile sunt digitale, informațiile pot avea șansa să circule mai repede și să fie descoperite de un public divers, nu doar de cel specializat. Expozițiile nu sunt un produs finit, trebuind înțelese ca o primă etapă în cercetare, adică deschiderea unui „șantier” de cercetare. În cadrul lor prezentăm informații generale despre evoluția facultății respective, liste cu corpul profesoral, cu scurte date biografice și menționări ale lucrărilor publicate. Deseori, au fost prezentate și alte aspecte, inclusiv scurte pasaje din aceste texte. Ele sunt utile pentru că, fiind vorba de cărți, căzute în uitare, suntem de părere că nu au fost

² În această problemă a extinderii cunoștințelor, putem să luăm cazul istoriei cancerului. Chiar dacă putem avea impresia că preocuparea față de această boală datează de câteva decenii, de fapt cercetările privitoare la ea datează cel puțin de la începutul secolului al XX-lea, așa cum lucrările profesorilor de la Facultatea de Medicină o demonstrează.

suficient valorificate. În cele ce urmează prezentăm aceste expoziții, cu realizările și provocările lor³, în ordinea înființării respectivelor facultăți.

Expoziția digitală *Profesorii de la Facultatea de Medicină – Universitatea din București (1869–1948)*⁴

Am început seria de expoziții digitale cu Facultatea de Medicină, pentru că a fost prima adăugată nucleului de trei facultăți care au format Universitatea din București la 1864 și, mai ales, pentru că ea a fost una dintre cele mai prestigioase facultăți ale Universității din București. În plus, Facultatea de Medicină (astăzi Universitatea de Medicină și Farmacie „Carol Davila” din București) a funcționat o bună perioadă de timp (1869–1948, aproape 80 de ani din cei peste 150 aniversați în anul 2019) în cadrul Universității din București, și care poate constitui pentru publicul de astăzi o surprinzătoare descoperire. De asemenea, Facultatea de Medicină a avut cea mai complexă structură dintre componentele similare ale Universității din București, reunind 34 de catedre și numeroase laboratoare, institute și clinici. La fel s-a prezentat situația și în ceea ce privește corpul didactic și auxiliar, care deservea toate componentele facultății.

Facultatea de Medicină a fost cea de-a patra înființată în cadrul Universității din București (după cele de Drept, Litere și Filosofie și Științe) și prima de acest tip din țară (22 noiembrie 1869)⁵, luând locul Școlii Naționale de Medicină și Farmacie (înființată în 1855, ambele la inițiativa lui Carol Davila). De la bun început, instituția a atras în jurul ei importante personalități și a devenit, cu timpul, mediul fertil pentru formarea și afirmarea unor mari personalități ale medicinei și culturii românești, precum Victor Babeș, Ioan Cantacuzino, Gheorghe Marinescu, frații Minovici, Iacob Felix sau Daniel Danielopolu, pentru a aminti doar câțiva. Primii profesori ai facultății își făcuseră studiile în străinătate, în principal la Paris, pentru ca, ulterior, în interiorul corpului didactic să regăsim nume importante formate la Universitatea din București sau chiar venite prin transfer de la Universitatea din Iași.

Expoziția digitală a fost gândită ca un prim pas pentru recuperarea acestei istorii universitare și mai ales pentru popularizarea ei, în vederea deschiderii apetitului pentru cunoaștere în rândurile publicului larg, dar și pentru a deschide orizonturi noi de cercetare istorică. În această etapă au fost prezentate peste 130 de cadre didactice (profesori și conferențieri) care au predat la Facultatea de Medicină din București în perioada 1869–1948. Totul s-a realizat potrivit următoarelor criterii: numele complet (eventuale variante), o fotografie, anii de viață, precizarea dacă a venit prin transfer din alt centru universitar și dacă a fost decan, precum și catedra la care a predat sau laboratorul/clinica/institutul în care a lucrat. De asemenea, am inclus pasaje din una sau mai multe lucrări semnate de respectivul cadru didactic (de obicei două lucrări). Nu întotdeauna au putut fi găsite fotografii sau informații așa cum ne-am fi dorit, de aceea rămân mai multe aspecte de îmbunătățit pe viitor. Informațiile de natură biografică au provenit în mare parte din „Anuarul Universității din București”, sursă care acoperă doar parțial necesarul de informații, și deloc ultimii ani, 1942–1948. Pe lângă „Anuar”, au fost

³ Parțial, textul de prezentare al acestor expoziții se bazează pe ceea ce a fost publicat pe site-ul Muzeului Universității din București, <http://muzeu.unibuc.ro>, la rubrica „Argument” din cadrul fiecărei expoziții digitale.

⁴ <http://muzeu.unibuc.ro/ro/profesorii-de-la-facultatea-de-medicina-universitatea-din-bucuresti/> (accesat la data de 28.06.2020).

⁵ În anul 2019 s-au împlinit 150 de ani de la înființarea Facultății de Medicină, dintre care mai mult de jumătate i-a petrecut în structura Universității din București.

folosite ca surse primare și lucrările profesorilor de la Facultatea de Medicină, în total fiind consultate peste 900 de titluri, inclusiv alte scrieri mai vechi sau mai noi.

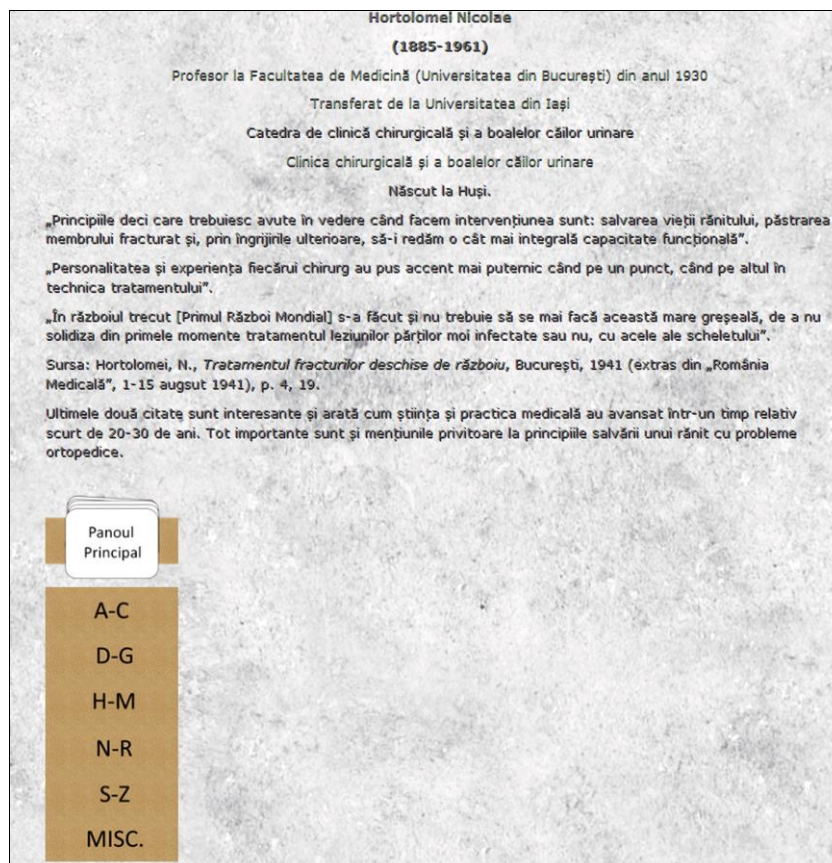


Fig. 1. Captură de imagine din expoziție, ilustrând o pagină dedicată profesorului Hortolomei Nicolae, <http://muzeu.unibuc.ro/ro/hortolomei/> (accesat la data de 28.06.2020).

Dincolo de realizările în medicină, am dorit să prezentăm și alte aspecte, mai puțin cunoscute, ale biografiei cadrelor didactice. Unele dintre ele au fost implicate în mai multe domenii, contribuțiile lor fiind greu de urmărit din cauza complexității activităților desfășurate. În același timp, pasajele reproduse din lucrărilor publicate (transcrierea s-a făcut cu păstrarea grafiei vremii) reliefează modul lor de a trata anumite probleme (nu doar medicale) și au rolul de a incita publicul larg, dar și pe specialiști. Fără îndoială, sunt profesori ai Universității din București aduși pentru prima oară în atenția interesatilor, în timp ce unii dintre ei sunt redescoperiți. Cu atât mai valabil este acest fapt în privința lucrărilor ce pot fi regăsite atât în citatele introduse în expoziție, cât și în cuprinsul bibliografiei. *Bibliografia Profesorilor de la Facultatea de Medicină a Universității din București (1869–1948)* este accesibilă publicului într-un fișier format pdf cu 50 de pagini, care poate fi descărcat de pe pagina de internet a Muzeului Universității din București⁶.

⁶ *Bibliografia Profesorilor de la Facultatea de Medicină a Universității din București (1869–1948)*, <https://drive.google.com/file/d/1ZJEiFXGLq7byxl-eVCSGpSLwSqsLIFv/view> (accesat la 28.06.2020).

Includerea referințelor bibliografice pentru lucrările profesorilor, chiar dacă nu este exhaustivă, reprezintă o contribuție relevantă în sine și o consistentă bază documentară. Implicit, expoziția are și o valoare bibliofilă, prin prezentarea unor extrase și imagini cu realizările acestor personalități, multe dintre ele datând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar și din prima jumătate a secolului al XX-lea.

Expoziția digitală a fost creată în așa fel încât să faciliteze descoperirea fiecărui cadru didactic. Am încercat să îmbinăm ideea de fișet al unei biblioteci tradiționale cu acela de bibliotecă modernă, care permite investigarea cataloagelor aflate doar la un *click* distanță. Așadar, am împărțit expoziția după numele cadrelor didactice, organizate în ordine alfabetică, în următoarele secțiuni: „A–C”, „D–G”, „H–M”, „N–R”, „S–Z” și „Misc”. În ultima secțiune, „Misc” (*Miscellanea*), au fost incluse un index al tuturor personalităților menționate („Index”), o bibliografie a surselor și lucrărilor consultate, apoi alte mențiuni („Surse”) și alte câteva anexe („Jocul Indiciilor”).

În fine, secțiunea „Panoul Principal” ne ajută să revenim la pagina de început a expoziției digitale. Pentru a face cât mai ușor accesul la informație – deoarece această expoziție digitală poate fi privită și drept un instrument de lucru (dicționar de personalități) –, pe fiecare pagină dedicată unui profesor al Facultății de Medicină au fost amplasate „scurtături” către toate aceste secțiuni.

Expoziția digitală Facultatea de Teologie în perioada 1881–1948⁷

Facultatea de Teologie a început să funcționeze la data de 12 noiembrie 1881. La scurt timp, facultatea și-a încetat activitatea, fiind din nou deschisă la 4 noiembrie 1884, și de abia din data de 25 iunie 1890 a primit recunoașterea oficială din partea Statului, prin includerea în cadrul Universității din București. Situația s-a menținut până în 1948, când, după reforma învățământului realizată sub controlul regimului comunist, învățământul religios din cadrul Universității din București a fost închis, el desfășurându-se, până în 1989, în cadrul Institutului Teologic. După căderea regimului comunist, în anul universitar 1991/1992 Institutul Teologic din București s-a transformat în Facultatea de Teologie și și-a reluat activitatea în cadrul Universității din București (în mod similar s-a procedat printre altele și la Sibiu, Iași etc.)

Prin această expoziție digitală ne-am propus să prezentăm primele decenii de funcționare a Facultății de Teologie pentru că este o parte din istoria Universității din București și din istoria universitară românească, poate mai puțin cunoscută⁸. La fel ca în precedentă expoziție, am încercat să aducem contribuții originale atât în ceea ce privește dezvoltarea științifică, cât și popularizarea acesteia în rândul comunității academice și a publicului interesat. De exemplu, este bine să ne familiarizăm cu multitudinea de cărți publicate de corpul didactic de la Facultatea de Teologie și cu preocupările aferente, mai ales că ele nu sunt doar din sfera teologiei. De asemenea, prezintă interes discipline studiate și organizarea învățământului teologic bucureștean.

La Universitatea din București, prin intermediul Facultății de Teologie, și-au desfășurat activitatea diaconi și preoți, episcopi și mitropoliți, mulți aparținând elitei religioase a vremii. Ei au fost nu doar „(în)alte fețe bisericești” sau desăvârșiți profesori

⁷ <https://muzeu.unibuc.ro/ro/facultatea-de-teologie-in-perioada-1881-1948/> (accesat la 28.06.2020).

⁸ În prezent, facultatea poartă denumirea: Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul” (este unul dintre cele 15 centre de învățământ teologic ortodox din țară). În afara acestei facultăți, învățământul religios de la Universitatea din București este completat de alte două facultăți, Facultatea de Teologie Romano-Catolică și Facultatea de Teologie Baptistă, reflectând astfel și varietatea confesională din țară.

și îndrumători spirituali, ci și personalități veritabile ale culturii românești. Astfel că și această expoziție are rolul de a contribui la consolidarea imaginii Universității din București ca instituție esențială în promovarea excelenței intelectuale: nu doar a teologilor, ci și altor unor numeroși specialiști (avocați, filosofi, filologi, medici, medici veterinari, farmaciști, chimiști, fizicieni, istorici, geografi).

Expoziția digitală *Facultatea de Teologie în perioada 1881–1948* a fost împărțită în mai multe secțiuni: „Decani”, „Catedre”, „Discipline”, „Orar”, „Profesori” și „Studenti”. Am inclus și o rubrică a termenilor utili în înțelegerea acestei expoziții digitale (precum „omiletică”, „stavrofor” sau „hermeneutică”), dar și o importantă bibliografie, care a stat la baza documentării acestei expoziții. Sunt aproape 60 de pagini de titluri reprezentând publicații ale corpului didactic – peste 45 de reprezentanți; în opinia noastră, o contribuție solidă, la îmbunătățirea istoriei noastre universitare⁹.

Consultarea acestor lucrări (cărți, articole în reviste) este cheia îmbunătățirii cunoștințelor noastre care, altfel, nu vor progresa dacă nu vom căuta altele noi¹⁰. De asemenea, ar trebui să căutăm alte surse în locuri în care nu ne-am aștepta să le aflăm. Aici revine rolul cercetătorului: să identifice sursele și depozitarii lor, să le semnaleze comunității de specialiști, să le folosească în beneficiul lor și al societății în general. De aceea, considerăm că respectivele lucrări sunt surse căzute în uitare sau prea puțin utilizate, cu potențial extraordinar pentru cercetarea științifică sau pentru variate forme de popularizare științifică (aici fiind necesară și contribuția altor specialiști precum scriitorii, artiștii, specialiștii IT sau muzeografii). Îmbinarea fericită între calitatea, cantitatea conținutului și forma sa de prezentare este o altă cheie pentru progresul științei și popularizarea ei în societate în ansamblu.

O mențiune necesară se îndreaptă din nou asupra fragmentelor din cărțile incluse în expoziție. În transcrierea lor s-au făcut intervenții minimale, spre a se păstra spiritul epocii prin grafie. Selectarea fragmentelor a urmat câteva principii simple: redarea unor pasaje relevante pentru subiectul tratat în carte; expunerea unor excerpte care creionează modul de a gândi al respectivului autor; prezentarea unor noțiuni sau definiții pentru a arăta nivelul cunoașterii de la un anumit moment dat; semnalarea unor informații inedite sau a unor problematice curente anilor respectivi și nu neapărat cu profil teologic, tocmai pentru a înțelege mai bine importanța personalităților elogiate și pentru a ne lărgi orizonturile cognitive.

Expoziția digitală *Facultatea de Medicină Veterinară. Istoria primilor ani de activitate (1921–1948)*¹¹

La inițiativa lui Carol Davila, în anul 1861 a fost înființată o școală specială pentru pregătirea veterinarilor, în cadrul Școlii Naționale de Medicină și Farmacie. Inițial, ea a avut un rol militar: rezolvarea corpului de probleme pe care creșterea, îngrijirea și pregătirea cailor de război le ridicau armatei țării. Cailor de război aduc în fața specialiștilor cu

⁹ *Bibliografia profesorilor de la Facultatea de Teologie (1881–1948)*, https://drive.google.com/file/d/1W4qkbPbakJwCDq_0R42I0ueUgkYqirK/view (accesat la data de 29.06.2020)

¹⁰ Este necesară identificarea mai multor surse, publicarea și folosirea lor. Cea mai recentă astfel de contribuție pentru istoria Universității din București este Valentin Maier (ed.), *Universitatea din București în vremea Primului Război Mondial: documente, date statistice, liste de personal, instrumente de lucru bibliografice*, București, Editura Universității din București, 2018.

¹¹ <https://muzeu.unibuc.ro/ro/expozitia-digitala-facultatea-de-medicina-veterinara-istoria-primilor-ani-de-activitate-1921-1948/> (accesat la data de 29.06.2020).

totul alte probleme decât caii de tracțiune sau de altă întrebuințare, precum cea sportivă, astfel că o instituție aparte, pentru a forma acești specialiști, se impunea (nu mai zăbovim asupra importanței cavaleriei sau a armatei la începutul istoriei statale a României, când independența încă nu fusese obținută).

Evoluția medicinei veterinare a fost în pas cu modernizarea învățământului și a societății. Începând din 1861, primele cursuri erau cele de teoria potcovitului, anatomie, mică chirurgie, zoologie, mineralogie, botanică și istoria românilor și religie, între timp adăugându-se și altele. Tot însemnate au fost și schimbările de subordonare ale instituției pentru pregătirea medicilor veterinari, oscilând între Ministerul Instrucțiunii și Ministerul Agriculturii și Domeniilor¹².

O problemă serioasă în calea pregătirii medicilor veterinari a constituit-o faptul că nu exista o instituție adecvată pregătirii lor. Problema a fost rezolvată, ca și în cazul Facultății de Farmacie, doar după Primul Război Mondial. Astfel, în anul 1921, în urma unor eforturi susținute conduse de Constantin Motaș, Școala Superioară de Medicină Veterinară a fost transformată în Facultatea de Medicină Veterinară și a intrat în cadrul Universității din București. Ca și în cazul farmaciștilor, contribuția medicilor veterinari la victoria în Primul Război Mondial și mai ales la așezarea noului stat românesc pe baze moderne se pare că au fost decisive în convingerea factorilor decizionali de importanța înființării acestor facultăți. În semn de recunoaștere pentru eforturile sale, Motaș a primit din partea colegilor onoarea de a fi primul decan al nou înființatei facultăți, cea de-a șasea din structura Universității din București.

Încorporarea în universitate a adus un plus de prestigiu și acesteia și învățământului de medicină veterinară, iar de atunci cu totul alte posibilități s-au deschis pe drumul modernizării acestui tip de învățământ și, implicit, al societății românești. Pe lângă numeroasele catedre din structura facultății, disciplinele ce puteau fi studiate, dar și corpul profesoral și auxiliar existent, importante erau și dotările acesteia. Astfel, Facultatea de Medicină Veterinară avea tot atâtea laboratoare câte catedre existau. Dar erau și clinici de specialitate, practica în medicina veterinară fiind la fel de importantă ca cea din medicina umană sau farmacie.

Tot Facultatea de Medicină Veterinară mai cuprindea și alte două instituții: Institutul Național Zootehnic și Institutul de Sero-vaccinuri „Pasteur”, cărora le-am păstrat câte o rubrică specială în expoziția digitală¹³. Munca realizată de personalul lor a ridicat prestigiul Facultății de Medicină Veterinară și, implicit, al Universității din București, prin sprijinul real pe care l-au acordat economiei (îmbunătățirea sănătății animalelor și a raselor animale pentru producția de carne, lapte, ouă etc.), și în special agriculturii țării (ramura creșterii animalelor). De asemenea, beneficii au fost înregistrate și în sistemul de sănătate (multe boli animale aveau și transmitere la om) și al dezvoltării științifice în general.

Dacă ne oprim preț de câteva rânduri asupra Institutului Național Zootehnic, vom afla că el a fost înființat de Ministerul Agriculturii în anul 1926, fiind încorporat Facultății de Medicină Veterinară, în cadrul Catedrei de Zootehnie și Exteriorul Animalelor. Profesorul titular ale acestei catedre a fost G. K. Constantinescu, care a fost totodată și directorul Laboratorului de Zootehnie și Exteriorul Animalelor și al Institutului Național Zootehnic. Numele acestui profesor îl regăsim și într-un așezământ înființat în anul 2014:

¹² Provizoratul structural al medicinei veterinare a continuat și după 1948, ea funcționând când într-un institut de sine stătător, când în institute agronomice, rezervându-i-se fie o facultate, fie doar o specializare în cadrul altui tip de facultate.

¹³ <https://muzeu.unibuc.ro/ro/institutul-national-zootehnic/>; <https://muzeu.unibuc.ro/ro/institutul-de-sero-vaccinuri-pasteur/> (accesate la data de 28.06.2020). Într-o formă ușor diferită, aceste instituții există și astăzi.

Agencia Națională pentru Zootehnie „Prof. dr. G. K. Constantinescu”. Iată că istoria universitară poate fi utilă în variate scopuri – unul dintre acestea fiind acela de a înțelege de ce această instituție nou creată poartă numele acestui profesor, care a predat și la Facultatea de Medicină Veterinară.

Informațiile prezentate despre istoria Facultății de Medicină Veterinară au rolul de a aduce în atenția publicului interesat părți mai puțin cunoscute din istoria învățământului de medicină veterinară și, totodată, din istoria Universității din București, motiv pentru care am și realizat această expoziție digitală. Ea a fost împărțită în trei mari secțiuni: „Catedre și discipline”, „Profesori” și „Studenți”, la care se adaugă rubrici speciale (dedicate celor două institute componente ale facultății) și alte prelucrări de informații (date statistice, structura extinsă a unor catedre și personalul existent).

De menționat că, în secțiunea dedicată studenților, au fost trecute mai multe informații privind conținutul anumitor cursuri la medicină veterinară, dar și detalii referitoare la practica studentescă. Iar în grupajul dedicat catedrelor și disciplinelor a fost inclusă o reconstituire a acestora, cu evoluția lor în timp, dar și structura pe catedre a Facultății de Medicină Veterinară în anumiți ani, selectați cu titlu de exemplu.

Expoziția digitală Facultatea de Farmacie și evoluția sa în cadrul Universității din București¹⁴

Știința farmaceutică, ca și medicina au cunoscut o dezvoltare reală în țara noastră, odată cu venirea lui Carol Davila. Un pas înainte pe calea modernizării științei, învățământului și implicit a societății a fost înființarea în 1869 a Facultății de Medicină și a Școlii Superioare de Farmacie. Ulterior, farmacia a intrat sub tutela Facultății de Medicină.

Învățământul farmaceutic a fost ridicat la rang de învățământ universitar în anul 1898, după mai multe eforturi făcute în acest scop, dar o formă corespunzătoare pregătirii farmaciștilor, precum a medicilor, nu s-a materializat decât după alte câteva decenii. Aici a fost meritul principal al lui Ștefan Minovici. Membru al unei familii renumite atât pentru realizările în medicină, cât și în cultura românească (alături de Mina și Nicolae Minovici), Ștefan Minovici a contribuit la progresul științei și a fost profesor al multor generații de absolvenți. Ștefan Minovici a înțeles foarte bine rolul chimiei în activitatea farmaciștilor. Promovând dotarea corespunzătoare pentru practica în chimie și cea farmaceutică încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea – care să poată completa teoria însușită de către viitorul farmacist –, Ștefan Minovici a susținut și ideea înființării unei facultăți de farmacie. După o îndelungată perioadă în care a încercat să convingă instituțiile abilitate să înființeze o astfel de facultate, pentru Ștefan Minovici și cei mulți dintre farmaciștii care i-au stat alături, rezultatul favorabil a venit abia în 1923. În acel an, Facultatea de Farmacie a fost înființată în cadrul Universității din București. A fost cea de-a șaptea care intra în componența Universității, structură în care va rămâne până în anul 1948. Pentru tot acest travaliu, Ștefan Minovici a fost onorat cu funcția de decan.

Dorind să atragem atenția asupra acestei părți din istoria Universității din București, am pregătit o expoziție digitală dedicată sfertului de veac în care Facultatea de Farmacie s-a aflat în structura Universității din București (1923–1948). Informațiile selectate au rolul de a ajuta la înțelegerea unor probleme ale învățământului farmaceutic și ale științei

¹⁴ <https://muzeu.unibuc.ro/ro/expozitia-digitala-facultatea-de-farmacie-si-evolutia-sa-in-cadrul-universitatii-din-bucuresti/> (accesat la data de 29.06.2020).

farmaceutice, precum: contrafăcerile medicamentelor, neînțelegerile profesionale dintre farmaciști și medici sau disputele suscitade de coexistența farmaciilor cu drogheriile¹⁵.

Expoziția a fost structurată în trei secțiuni principale: „Catedre și discipline”, „Profesori” și „Studenti”. Ele au făcut posibilă repertorierea catedrelor și disciplinelor Facultății de Farmacie, a corpului profesoral și a câtorva informații privitoare la statutul de student farmacist. De exemplu, în secțiunea dedicată studenților se oferă informații privind modul în care se făcea înscrierea la Facultatea de Farmacie. Se arată ce presupunea practica farmaceutică, incluzându-se date statistice privind numărul de studenți (după sex și naționalitate) sau examenul și diploma de licență, doctoratul nu mai puțin. Pentru completarea informațiilor provenite din „Anuarul Universității din București” au fost folosite dicționare, lucrări cu caracter monografic și articole dintr-o revistă specializată¹⁶. Din consultarea celor din urmă și a lucrărilor publicate de profesorii Facultății de Farmacie rezultă că sunt încă multe aspecte ce necesită cercetări suplimentare.

Concluzii

Cele patru expoziții digitale realizate pentru facultățile de Medicină, Teologie, Medicină Veterinară și Farmacie reprezintă un prim pas în demersul mai larg pe care Muzeul Universității din București îl desfășoară în vederea recuperării memoriei istorice și a patrimoniului divers care aparține acestei instituții.

Nivelul de documentare va fi îmbunătățit în timp, astfel încât publicul să acceseze cât mai multe informații inedite și sperăm interesante despre aceste facultăți, despre Universitatea din București, dar și despre istoria învățământului superior românesc, istoria intelectualității și a științei. În plus, toate aceste expoziții digitale mai au un rol: ele completează în mod fericit expoziția permanentă a Muzeului Universității din București (poate că, în viitor, va cuprinde și panouri dedicate Facultății de Medicină Veterinară, Teologie și Farmacie, dintre cele patru doar Facultatea de Medicină având momentan un spațiu care îi este special dedicat).

Pe tărâmul digital, expozițiile vin să sporească gradul de vizibilitate pe care istoria universitară – și la fel și patrimoniul material și imaterial al Universității din București – trebuie să-l aibă. Promovarea patrimoniului (Muzeului) Universității din București în mediul *on-line* răspunde provocărilor contemporane în domeniul comunicării muzeale și permite distribuirea informației către categorii largi de vizitatori pasionați de asemenea subiecte (paginile de internet sunt astăzi mult mai accesibile pentru public decât cărțile dintr-o bibliotecă). Universitatea din București este o instituție cu o tradiție importantă în formarea specialiștilor din diferite domenii și merită ca această istorie să fie cunoscută în complexitatea ei. Bibliografiile ce reunesc scrierile cadrelor didactice de la cele patru facultăți prezentate au darul de a deschide noi orizonturi de cunoaștere și sperăm ca ele să fie consultate de câți mai mulți cercetători, care, prin colaborarea cu alți specialiști (scriitori, artiști, specialiști IT sau muzeografi), să le valorifice într-o formă adecvată prezentului.

¹⁵ Vezi, de exemplu, discursul susținut de Ștefan Minovici la inaugurarea Facultății de Farmacie, în anul 1923, din care pot fi regăsite câteva pasaje aici: <https://muzeu.unibuc.ro/ro/fragmente-din-discursul-lui-stefan-minovici-la-inaugurarea-facultatii-de-farmacie-1923/> (accesat la data de 28.06.2020).

¹⁶ „Revista Farmaciei”, 1923; Vasile Lipan, *Directorii și decanii învățământului farmaceutic din București (1855–2000)*, ed. a II-a, București, Editura Farmaceutică, 2006; idem, *Istoria farmaciei române în date*, București, Editura Farmaceutică, 2009; idem, *Dicționar biografic de farmaciști români*, vol. 1–2, București, Editura Farmaceutică, 2011; Ion Vintilescu, *Învățământul farmaceutic în România (schită istorică)*, București, [1942]; *** *Inaugurarea Facultății de Farmacie din București. Sărbătorirea zilei de 15 octombrie 1923*, București, 1923.

Descoperind trecutul, înțelegem mai bine prezentul (vezi denumirea unor instituții precum Agenția Națională pentru Zootehnie „Prof. dr. G. K. Constantinescu”) și putem construi mai ușor viitorul, pe fundamentele învățământului și științei, ghidați de exemplul unor magiștri precum Carol Davila, Ștefan Minovici, Constantin Motaș, care au format școli și generații întregi de specialiști.

*
* *

Pentru acces rapid la expozițiile digitale, vă recomandăm să aveți conexiune la internet pe mobil/tabletă, să vă instalați o aplicație digitală de citire a *QR* codurilor și să scanați aceste coduri cu ajutorul camerei de la dispozitivul mobil, care vă vor permite accesarea expoziției corespunzătoare.



Medicină



Teologie



Farmacie



Medicină Veterinară

Adresăm mulțumiri Bibliotecii Academiei Române (colectivul Sălii „Ion Bianu”) și Bibliotecii Centrale Universitare „Carol I” (colectivul Sălii 3 – „G. Dem. Teodorescu”), care ne-au ajutat mult în consultarea a numeroase titluri necesare documentării. Redescoperirea acestor lucrări ale cadrelor didactice a presupus consultarea lor în biblioteci publice, fără un „tratament” special, ci ca simplu cititor, ceea ce poate reprezenta un imbold pentru tinerii aflați la început de drum, să caute surse noi cu perseverență.

“NEW” SOURCES FOR RESEARCH AND CAPITALIZATION OF THE HISTORY
OF THE UNIVERSITY OF BUCHAREST

(Summary)

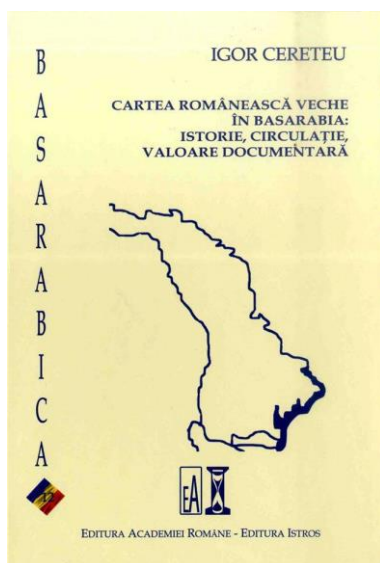
Keywords: higher education, medicine, veterinary medicine, pharmacy, theology, digital exhibitions, University of Bucharest, Museum of the University of Bucharest.

The University of Bucharest is one of the oldest and one of the most important higher education institutions in Romania. It has prepared specialist for different domains of activities needed by the society and its evolution and modernization somehow mirrors that of the society. Before 1948, in the structure of the University of Bucharest there were functioning some faculties that may surprise others, because, nowadays, they represent higher education institutions on their own: Medicine, Pharmacy and Veterinary Medicine. Although now it is part of the University of Bucharest, the history of the Faculty of Theology may also have a similar effect, because it started in the second half of the 19th century. These all form a part of history of the University of Bucharest not well known. It can be rediscovered employing old books and studies written by the professors of these faculties. They represent “new” sources, waiting to be rediscovered because they were published in the second half of 19th century and the first half of the next, but later they were not too much used, although they store information relevant for a number of different subjects.

These sources are brought into attention of the public through the use of digital exhibitions, on the internet site of the Museum of the University of Bucharest. These exhibitions represent a first step to reevaluate this forgotten knowledge and histories of these faculties, and also to increase the level of the accessibility of the information.

RECENZII

IGOR CERETEU, *Cartea românească veche în Basarabia: istorie, circulație, valoare documentară*, București – Brăila, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei, 2019, 546 p.*



La finele anului 2019, Igor Cereteu a publicat un volum intitulat *Cartea românească veche în Basarabia: istorie, circulație, valoare documentară*, reprezentând suma cercetărilor de aproape trei decenii în domeniul istoriei cărții la est de Prut. În condițiile parcurgerii atente a unei întinse bibliografii, completată cu cercetările efectuate pe teren în mănăstirile, arhivele, bibliotecile și muzeele din Republica Moldova, autorul a oferit o contribuție științifică importantă la cunoașterea istoriei cărții românești. Cele 1 677 de note de subsol și 400 de titluri ce se regăsesc în aparatul critic al lucrării oferă, prin ele însele, o imagine grăitoare asupra dimensiunilor demersului științific.

În paginile volumului, autorul caută rezolvări și ajunge la concluzii de natură să limpezească o serie de probleme ce nu și-au găsit până acum o soluționare adecvată, iar rigoarea analizei duce la corectarea unor erori istoriografice.

La început sunt prezentate *tiparul* și *cartea* în abordările științei istorice. După necesara trecere în revistă a izvoarelor istorice și a dobândirilor istoriografice în succesiunea lor cronologică, Igor Cereteu subliniază că, după încorporarea Basarabiei de către URSS, din deceniul cinci al secolului al XX-lea, istoria cărții și aceea a tiparului în limba română au devenit subiecte tabu. Acest tip de studii a fost mai întâi prohibit, apoi a fost reorientat, cu primordialitate, în direcția distorsionării adevărului istoric.

Trebuie menționat faptul că lucrurile s-au petrecut „în oglindă” de o parte și de alta a Prutului. S-a întâmplat astfel din cauză că, imediat după 23 august 1944, atât România cât și nou înființata RSSM au fost obligate să-și epureze colecțiile de publicații din biblioteci (și nu numai), temeiul juridic fiind la vest de Prut art. 16 din *Convenția de Armistițiu* încheiată cu guvernele Uniunii Sovietice, Regatului Unit al Marii Britanii și cu Statele Unite ale Americii la 12 septembrie 1944 și apoi Tratatul de pace de la Paris din 1947. În baza unei legislații identice, toate publicațiile apărute de la 1 ianuarie 1917 până la 23 august 1944, cuprinzând fie și numai „idei [...] sau pasagii dăunătoare bunelor relații ale României cu Națiunile Unite”¹, eufemismul care a marcat vreme de mai bine de jumătate de secol istoria românilor – și, în mod expres, lucrările de istorie și geografie care conțin problema Basarabiei – la vest de Prut², și a României – la est, au fost interzise, fiind înscrise în *Fondurile Speciale* (care în realitate au însemnat Secrete) din biblioteci și arhive. Funcționarea *Fondului Special* s-a aflat, în întreaga perioadă comunistă, sub incidența „secretului de stat” ori a secretului de „serviciu”; sau erau date și informații care, „deși nu

* O variantă mai amplă a acestui text se află sub tipar în revista „Destin românesc”, Chișinău, nr. 1, 2021.

¹ Decret-lege nr. 364 pentru retragerea din circulația publică a unor anumite publicațiuni periodice și neperiodice, reproduceri grafice și plastice, filme, discuri, medalii și insigne metalice, publicat în *MOF*, 4 mai 1945.

² Ministerul Informațiilor, *Publicațiile interzise până la 1 mai 1948*, București, 1948, p. 5–15.

constituie secrete de stat, nu sunt destinate publicității”³. După ce prima etapă a epurării publicațiilor s-a încheiat, au început să apară lucrări în care să fie puse pe primul plan contribuțiile Kievului și Moscovei la înființarea celei dintâi tipografii din Moldova, eliminându-se ideea unității culturale românești și raporturile culturale – stabilite tocmai prin carte și tipar – între țările locuite de români. La est de Prut, istoria cărții și a tiparului a fost o lungă perioadă exclusă de la cercetare, din cauză că rezultatele scoteau inevitabil în evidență adevărata apartenență etnică a populației majoritare. Abia în anul 1981, E. M. Russev a menționat fenomenul răspândirii, pe teritoriul țării Moldovei, a cărților tipărite în Țara Românească și în Transilvania. În mod similar, la vest de Prut, toate lucrările privitoare la istoria tiparului și circulația cărții românești vechi au înlăturat, în mod obligatoriu, orice referire la activitatea tipografică din Basarabia precum și la răspândirea vechilor noastre tipărituri în spațiul pruto-nistean pe parcursul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea. De asemenea, cataloagele de carte veche alcătuite în România până în anii '90 ai secolului al XX-lea sunt incomplete, cenzura comunistă forțându-i pe cercetători să elimine orice mențiune privitoare la exemplarele imprimate la Chișinău, începând din 1814. În afara condiționalităților de ordin politico-geografic, în perioada comunistă, istoria tiparului și a cărții românești vechi a mai fost alterată și de aplicarea brutală a concepției ateiste, potrivit căreia însemnătatea tipografiei ca instituție în slujba Domniei și a Bisericii Ortodoxe trebuia ocultată sistematic. Decenii la rând, vechile tipărituri românești au fost studiate cu precădere de literați, din punctul de vedere al conținutului semantic și filologic, și mai puțin de istorici și teologi din punctul de vedere al contribuției acestor lucrări la construcția unității spirituale românești; sau la dezvoltarea Școlii și a Bisericii Ortodoxe Românești și chiar la rezolvarea unor chestiuni de natură politico-religioasă derivate din specificul ortodox al Țărilor Române. În consecință, cultura română veche este încă departe de a fi cunoscută în diversitatea articulațiilor sale.

Revenind la *Cartea românească veche în Basarabia: istorie, circulație, valoare documentară*, capitolul doi înfățișează sintetic activitatea tipografică și producția de carte românească în perioada 1508–1830, accentul fiind pus, așa cum este și firesc, pe producția de carte de la Chișinău, începând cu anul 1814. În mod adecvat, autorul plasează înființarea tipografiei de la Chișinău în contextul organizării administrativ-religioase a provinciei nou anexate de Imperiul Rus, după care face o trecere în revistă a stadiului cercetării istoriografice asupra chestiunii.

Igor Cereteu demontează un important fals impus de istoriografia sovietică, și anume acela că la anul 1812 spațiul est-moldovean anexat de Imperiul Rus era lipsit de cărți și că a fost nevoie de intervenția „binefăcătoare” a țarismului pentru a umple acel gol. Știm că, în epocă, Biserica era instituția care impulsiona în mod deosebit știința de carte și cultura, astfel încât statisticile se întocmeau pe baza lăcașurilor de cult. Fiecare biserică trebuia să aibă, neapărat, măcar câte un exemplar din următoarele cărți: *Liturghie, Evanghelie, Molitvenic, Apostol, Triod, Pentecostar, Octoih, Psaltier, Ceaslov, Antologhion* sau *Minee* lunare, pe lângă care puteau exista, desigur, și altele pentru lectură sau folosință ocazională. Or, iată ce scria Ion N. Halipa, fratele lui Pantelimon Halipa, citat de Igor Cereteu (p. 130–131):

[...] în 1812 în ținutul Lăpșuna existau 55 de sate, din care doar 14 nu aveau cărți suficiente; în Orhei erau 200 de biserici, din care doar 44 nu aveau toate cărțile; în Hotârnicieni erau 22 de biserici, toate asigurate cu cărți; în ținutul Codru erau 17 biserici, toate având cărțile necesare; în ținutul Greceni, din cele 13 biserici, numai uneia îi lipseau o parte din cărți; în ținutul Iași, din cele 102 biserici, doar în satul Stolniceni nu erau destule cărți; în ținutul Soroca, din cele 141 de biserici, numai celei din Tătărauca Veche îi lipseau unele cărți, în satele Brânceni și Lencăuți lipsea câte o singură carte: *Triodul*, iar Malcouții nu aveau *Minei*; în Chișinău erau 6 biserici, din care doar una nu avea toate cărțile necesare. Mai puține cărți existau în ținuturile de margine: Hotinul la nord, Chilia, Bender, Cetatea Albă în sud [...].

Însă nici acolo nu lipseau cu desăvârșire. Ceea ce lipsea de fapt, erau cărțile rusești! În acest loc, credem că se impun și niște nuanțe: fără a minimaliza nicidecum importanța contribuției mitropolitului Gavril Bodoni la tipărirea cărților bisericesti în Basarabia, începând cu anul 1815, nu

³ Adrian Marino, *Cenzura în România: schiță istorică și introductivă*, Craiova, Editura Aius, 2000, p. 67–68.

trebuie ignorat faptul că, în virtutea principiului *Cujus regio ejus religio* = *a cui este țara, a aceleia este și religia*, adevăratul rol al tipografiei bisericești înființată în 1814 a fost acela de instrument al rusificării provinciei nou înființate, începutul fiind făcut prin impunerea, în bisericile de la est de Prut, a ritualului ortodox slav, diferit într-o anumită măsură de ritualul bizantin folosit în Biserica română. De aceea, prima carte tipărită la Chișinău a fost *Liturghia*, cartea fundamentală a cultului, urmată de *Molebnic* – carte necunoscută în cultul din spațiul românesc, fiind altceva decât *Molitvenicul* nostru. În scurtă vreme, mitropolitul Gavril Bodonî a tipărit toate cărțile de cult traduse după edițiile slave, prin care a impus schimbările de ritual; în cult s-au introdus sfinți noi, specifici Bisericii ruse, fiind scoși din calendar alții sărbătoriți în Biserica română; muzica bisericească a fost înlocuită cu cea polifonică; apoi, în veșmintele clerului, cât și în pictura icoanelor au intervenit câteva modificări etc.

Au fost tipărite apoi *Bucoavne*, prin care să se învețe limba rusă, precum și numeroase instrucțiuni adresate clerului pentru a pune în aplicare măsurile dispuse. Tot în acest scop s-a tipărit, în 1819, și *Tipicul* – lucrare destinată exclusiv preoțimii, ce conține rânduiala slujbelor. Deloc de neglijat este faptul că întreaga producție tipografică s-a distribuit, cu sau fără plată, dar în orice caz obligatoriu. Igor Cereteu dovedește însă că, în ciuda obligativității, preoții basarabeni au continuat să folosească vechile cărți românești, în detrimentul celor tipărite după 1815. Faptul este demonstrat de documentele păstrate în arhivele pe care autorul le-a cercetat și din care reiese că lucrările mai sus menționate au stat nevândute mai mulți ani în tipografia de la Chișinău. Amintim doar că, dintre tipăriturile de la 1815, în anul 1823, la opt ani de la apariție deci, din cele 1 200 de exemplare în care au fost scoase atât *Liturghia* cât și *Bucoavna*, încă mai erau nevândute 223 de *Liturghii*, iar din *Bucoavna*, un număr de 490 erau încă neachitate; în anul 1828, imprimăria de la Chișinău încă mai avea 145 de *Liturghii* și 76 de *Bucoavne* nevândute de 13 ani, plus 170 de *Molebnice* din anii 1815/1816 și 416 *Catihize* din cele 3 000 scoase în 1816. Pe de altă parte, și starea fizică a exemplarelor ajunse până la noi este un argument în direcția spuselor noastre: tipăriturile de după 1815, fie că sunt de la Chișinău, de la Sankt Petersburg sau de la Moscova, sunt în majoritate în stare foarte bună, pentru că, tacit, au fost refuzate de preoții români și au rămas nefolosite. În consecință, satele și mănăstirile de la est de Prut au fost în toată perioada de ocupație țaristă adevărate insule naționale, în care graiul, cântarea și rânduilele vieții religioase s-au păstrat ca înainte de anul 1812.

Volumul intitulat *Cartea românească veche în Basarabia: istorie, circulație, valoare documentară* continuă cu trei capitole de cercetare aplicată, prezența cărții vechi în estul Moldovei fiind analizată de Igor Cereteu cu multă acribie. Un capitol substanțial urmărește, cronologic, prezența în interfluviul pruto-nistrean a tipăriturilor din aproape toate centrele tipografice în care s-a produs carte românească: Târgoviște, mănăstirea Govora, mănăstirea Căldărușani, București, Iași, Episcopia Buzăului, mănăstirea Snagov, Episcopia de Rădăuți, Episcopia Râmnicului, Sibiu, Blaj, Dubăsari, Movilău, Brașov, mănăstirea Neamț, inclusiv cele exterioare spațiului românesc (Viena, Buda, Sankt Petersburg) și, firește, Chișinău. Segmentul temporal avut în vedere începe cu secolul al XVI-lea, chiar cu anul 1508 – acela al introducerii tiparului în Țările Române –, și se oprește la 1830, moment considerat drept limită pentru cartea veche în România. Pe baza unei documentări cvasi-exhaustive, sunt înfățișate modalitățile prin care cărțile au ajuns și au circulat în acest areal: vânzări și cumpărări, donații, colportaj, distribuții oficiale direct din tipografii etc. Tot în acest loc sunt înfățișate aspectele privitoare la cenzura și carantina instituite de autoritățile țariste la granițele teritoriului anexat în anul 1812.

Un alt merit al lui Igor Cereteu este acela că prezintă, pentru prima dată într-o cercetare sistematică, bazată pe coroborarea documentelor de arhivă cu examinarea *de visu* a exemplarelor de carte veche păstrate până astăzi, ajutorul cultural oferit de Biserica Ortodoxă de la vest de Prut surorii sale de la est de Prut după anexarea din 1812. Exemplele unor clerici de rang mic sau al unor mireni care au colportat cărți românești peste Prut, după 1812, precum și gestul mitropolitului Țării Moldovei, Veniamin Costachi, care în anul 1821 s-a refugiat peste Prut din cauza tulburărilor Eteriei și a dăruit bisericii din satul Costuleni câteva dintre cărțile lui personale, erau știute. Mai puțin cunoscut este cazul mitropolitului Grigore al IV-lea al Țării Românești, care în anul 1829, fiind exilat în Basarabia de administrația rusă ce ocupase Țările Române, a reușit să aducă, la rugămintea unor clerici, peste 400 de cărți pentru bisericile locului, lipsite de cărțile românești. Pe lângă acestea, Igor Cereteu a mai depistat și alte situații similare, de la finele

secolului al XIX-lea. De pildă, arhimandritul Conon Arămescu-Donici, care a devenit mitropolitul Țării Românești, a rămas în Muntenia ocupată de armata germană în timpul Primului Război Mondial și a fost mitropolitul ce a susținut Unirea Basarabiei cu România în 1918 – el însuși un personaj pus la *index* de comuniști după anul 1945, și Iosif Naniescu, mitropolitul Moldovei, amândoi cu legături *de sânge* în Basarabia, au trimis, deseori, între anii 1888 și 1890, de la Iași, zeci de cărți românești vechi și moderne la mănăstirea Noul Neamț. De altminteri, Igor Cereteu dovedește, prin cercetările sale întinse pe mai mulți ani asupra acestui lăcaș de spiritualitate de pe malul Nistrului, că monahii de aici, în frunte chiar cu întemeietorul – starețul Andronic, nu au rupt niciodată legăturile cu frații de dincoace de Prut.

Următorul capitol al lucrării analizează prezența cărților românești vechi în 15 mănăstiri din Republica Moldova, pe care autorul le-a cercetat timp de câțiva ani, oferindu-ne, practic, un buchet de 15 micro-monografii de bibliotecă mănăstirești: Vărzărești, Căpriana, Hâncu, Condrîța, Hârbovăț, Țigănești, Rudi, Curchi, Suruceni, Saharna, Răciula, Hirova, Frumoasa, Noul Neamț, Chistoleni.

A lipsit, în momentul publicării volumului prezentat aici, cercetarea efectuată la mănăstirea Japca, unicul așezământ monahal din Republica Moldova căruia i s-a permis să funcționeze în perioada sovietică. Golul a fost suplinit recent, Igor Cereteu publicând, împreună cu Octavian Moșin, *Biblioteca Mănăstirii Japca. Catalogul cărților și însemnărilor manuscrise*, Chișinău, Editura Lexon Prim, 2020, 198 p. – o ediție de lux, cu ilustrații color, în care sunt descrise 119 titluri în 146 de volume de carte veche, modernă și contemporană. Dintre acestea, 83 de titluri sunt în limba română și 36 de titluri în slavonă și rusă; cea mai veche este *Evanghelia* tipărită la București, în anul 1723, iar cea mai nouă este *Molitfelnicul* imprimat tot la București, în 2006. De pe fiecare exemplar în parte au fost culese, cu mîgală, numeroase și prețioase însemnări, care vin să îmbogățească sau să confirme diverse aspecte ale istoriei noastre.

Revenind, ultimul capitol al *Cărții românești vechi în Basarabia*, la fel de consistent ca și cele dinainte, este consacrat valorii documentare a însemnărilor de pe exemplarele cercetate. Autorul ne oferă o analiză riguroasă a numeroaselor informații ce țin de istoria economică, de demografie, adăugându-se, prin scrisul de mână de pe marginea cărților, mărturii despre invazii străine și războaie, schimbări de domnie, știri despre mitropoliți, episcopi și clerici de diferite ranguri, incendii, cutremure de pământ, eclipse de soare și de lună, fenomene meteorologice neobișnuite etc.

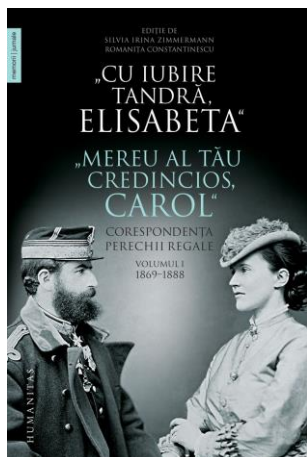
Datorită lui Igor Cereteu știm că prima însemnare (cunoscută) pe o carte românească în estul Moldovei este din 30 mai 1717, fiind scrisă de Iordache diaconul pe o *Evanghelie* (Snagov, 1697) care fusese furată de tătari, răscumpărată și dăruită împreună cu o *Liturghie* mănăstirii Căpriana. Autorul a stabilit că în Basarabia s-a aflat, până la sfârșitul veacului al XIX-lea, inclusiv prima carte tipărită în spațiul românesc, *Liturghierul* lui Macarie din anul 1508 (în satul Vorniceni); numai că, la fel ca multe alte valori culturale, a fost luată de colecționarul rus Alexandru Iațimirschi și dusă la Moscova. Cea mai veche carte românească tipărită și păstrată astăzi în Basarabia este *Pravila cea mică* tipărită la Govora în anul 1637. Din prima carte tipărită în Moldova, *Cazania lui Varlaam* (Iași, 1641–1643), azi se păstrează un singur exemplar, incomplet.

Sinteza lui Igor Cereteu arată, pentru prima dată în mod coerent, amploarea distrugerii cărților românești în Basarabia sovietică: dacă până în 1940 a documentat existența unui total de 1 718 volume vechi în 277 de titluri, în zilele noastre autorul a mai putut cerceta efectiv numai 965 de volume în doar 194 de titluri, dintre care în mănăstiri doar 249 de exemplare în 124 de titluri. În fine, un număr de 26 de *Anexe* (tabele și grafice color) completează și ilustrează informația din cuprinsul cărții. Volumul se încheie cu fireștile *Concluzii*, dar mai conține o bogată *Bibliografie* în limbile română și rusă, un *Indice de nume* și unul *geografic*, precum și un rezumat în limba engleză. Toate acestea ne îndreptățesc să afirmăm că avem de-a face cu o sinteză ce nu-și are încă echivalentul la vest de Prut și că, indubitabil, tomul apărut la Editura Academiei Române, în colaborare cu Editura Istros din Brăila, în seria de opere fundamentale pe care Academia Română o patronează, „Basarabica”, se înscrie în rândul instrumentelor de lucru la care specialiștii vor apela multă vreme de acum înainte.

Elena Chiaburu*

* Bibliotecar la Facultatea de Economie și Administrarea Afacerilor, Iași.

„Cu iubire tandră, Elisabeta”. „Mereu al tău credincios, Carol”. *Correspondența perechii regale*, vol. I, 1869–1888, ediție critică și comentată, note și traducere din germană de SILVIA IRINA ZIMMERMANN și ROMANIȚA CONSTANTINESCU, transcrierea după manuscrisul în limba germană, stabilirea textului, studiu introductiv și indice de Silvia Irina Zimmermann, București, Editura Humanitas, 2020, 374 p.



Silvia Irina Zimmermann a tratat, într-o serie de articole și lucrări, activitatea literară a reginei Carmen Sylva, dintre cele noi amintind: *Regina poetă Carmen Sylva. Literatură în serviciul Coroanei, Regele Carol în opera Reginei Elisabeta. La 100 de ani de la moartea Regelui Carol I a României (1839–1914), Despre regi în vremuri republicane, Carmen Sylva (Regina Elisabeta a României). Poveștile Peleşului*. Correspondența cuplului princiar, iar mai apoi regal a apărut pentru prima dată în limba germană¹, urmând ca doi ani mai târziu să fie publicată și ediția în limba română. Diferența constă în faptul că ediția germană cuprinde corespondența purtată de Elisabeta și Carol între anii 1869 și 1890, în timp ce ediția în limba română se încheie la anul 1888, urmând ca restul scrisorilor să fie incluse în cel de-al doilea volum.

Lucrarea de față cuprinde corespondența cuplului regal Carol I și Elisabeta din cadrul Arhivelor Naționale ale României și debutează cu scrisorile prințesei Elisabeta de Wied din perioada logodnei cu principele Carol (octombrie–noiembrie 1869). În istoriografia română, s-a vehiculat mult ideea conform căreia căsnicia dintre Carol I și Elisabeta nu ar fi fost întemeiată pe sentimente de iubire, ci ar fi fost doar o căsătorie de conveniență. Citind scrisorile pe care Elisabeta i le trimitea principelui Carol, nu putem să nu sesizăm entuziasmul, nerăbdarea și emoția cu care Elisabeta aștepta fericitul eveniment. Tânăra prințesă se simțea binecuvântată să fie viitoare mireasă a principelui Carol și îi scria logodnicului său: „Dumnezeule, cu ce am meritat un astfel de noroc! Aproape că îmi vine să cred că nu am lucrat și suferit îndeajuns pentru a merita aceasta – dar tocmai fericirea nemeritată este cea mai frumoasă”. De asemenea, prințesa își dorea să se familiarizeze cât mai repede cu țara în care urma să-și întemeieze căminul, motiv pentru care, într-o scrisoare din 21 octombrie 1869, îi scria logodnicului său că începuse să citească o carte a lui Vasile Boerescu și revenea asupra frazelor, pentru a fi sigură că înțelege sensul acestora. Analizându-i scrisorile, putem observa și interesul Elisabetei de a învăța limba română. Astfel, într-o epistolă trimisă cu câteva zile înainte de nuntă, aceasta menționa că își dorea ca într-un an să învețe românește. Munca îi era constantă în acest sens, într-una din zile învățând 170 de cuvinte noi, declinarea, articolul, numerele și numele zilelor și ale lunilor. Elisabeta era expansivă în relația cu logodnicul său, din scrisorile trimise acestuia nelipsind declarațiile de dragoste. Spre exemplu, în data de 2 noiembrie 1869, aceasta îi scria: „Te iubesc îngrozitor, iar dacă încă nu mă crezi, ți-o voi spune cu mare plăcere, cât de des!” Correspondența cuplului princiar se continuă cu o scrisoare trimisă de Elisabeta în perioada sarcinii cu principesa Maria. Cu acest prilej, pe lângă informațiile despre starea sa sufletească și fizică, tânăra prințesă lasă să se întrevadă dezamăgirea la adresa înaltei societăți românești: „Mi-am dat seama ce gândesc oamenii când spun că te închizi în tine [...]. Ar vrea să fie aici ca intimi în fiecare seară, să-și bea ceaiul în timp ce bârfesc, și să se împăuneze cu asta”.

În perioada martie–aprilie 1872, principesa Elisabeta s-a aflat la tratament în Italia. În scrisorile trimise soțului său, făcea numeroase mențiuni privitoare la starea sa de sănătate, îi scria

¹ „In Zärtlicher Liebe Deine Elisabeth”. „Stets Dein Treuer Carl”. *Der Briefwechsel Elisabeths zu Wied (Carmen Sylva) mit ihrem Gemahl Carol I. von Rumänien aus dem Rumänischen Nationalarchiv in Bukarest, teil 1: 1869–1890. Anfangsjahre in Rumänien. Unabhängigkeitskrieg. Königreich Rumänien*, Silvia Irina Zimmermann (Hg.), ibidem-Verlag, Stuttgart, 2018.

despre principesa Josephina de Hohenzollern, mama principelui Carol, și despre alte persoane cu care intrase în contact. În acest timp, Carol îi scria despre progresele fiicei lor, prințesa Maria, care se dezvoltase, făcea zilnic plimbări la Cotroceni și era „mereu veselă și drăgăstoasă”, încât era o încântare să o privești. Împlinirea familială avea însă să fie rapid spulberată, la 28 martie/9 aprilie 1874, prințesa Maria încetând din viață, după o scurtă suferință, cauzată de infecția cu scarlatină. Acesta a fost cu siguranță unul dintre cele mai dificile momente prin care avea să treacă cuplul princiar. La câteva luni de la tragicul eveniment, Elisabeta îi scria soțului său o scrisoare din care reiese că se împăcase cu pierderea fetei lor. Epistola era scrisă într-un ton optimist, tânără principesă considerând că tragedia avea să-i apropie mai mult: „Atunci când unui bărbat i se naște un copil, atunci abia simte că femeia lui e femeia *lui*; pe când femeia care pierde un copil simte că bărbatul care o sprijină în clipa aceea este bărbatul *ei*”. În toamna anului 1876, corespondența dintre Carol și Elisabeta era guvernată de grijile referitoare la situația politică din Balcani. La 6 octombrie 1876, Carol îi scria soției sale că, în urma unui Consiliu de Miniștri, s-a decis mobilizarea unei părți a armatei, iar ca pretext s-au declarat manevre militare. La polul opus, Elisabeta îl ținea la curent pe Carol cu viața cotidiană de la Sinaia, arătându-și încântarea față de cabana de vânătoare Foișor, domiciliul perechii domnitoare până la inaugurarea Castelului Peleş.

Analizând corespondența principelui Carol cu principesa Elisabeta, putem afla detalii inedite despre perioada Războiului de Independență. Dacă desfășurarea propriu-zisă ne este cunoscută, o parte dintre scrisorile principelui Carol către Elisabeta fiind incluse în *Memoriile Regelui Carol I al României (De un martor ocular)*, scrisorile Elisabetei ne ajută să reevaluăm rolul jucat de aceasta pe durata conflagrației. În timpul Războiului de Independență, cei doi soți și-au trimis 58 de scrisori și telegrame. În scrisorile trimise înainte de intrarea României în război, Carol se plângea de neplăcerile cauzate de ruși, de cererile pe care aceștia le aveau de la armata română și de nemulțumirea manifestată atunci când românii nu le îndeplineau dorințele întocmai. La 15/27 iulie, Carol o pune la curent pe Elisabeta cu nemulțumirea marelui duce Nicolae, care îi făcea pe români responsabili de victoria repurtată de turci la Plevna. În opinia marelui duce, turcii învinseseră trupele ruse, deoarece românii refuzaseră să-i escorteze și să-i transporte pe prizonierii turci, sarcină pe care Carol o găsea umilitoare. Rușii nu erau recunoscători nici pentru sprijinul pe care românii l-au oferit pentru cucerirea cetății Nicopole. De asemenea, Carol o ținea la curent pe soția sa cu mersul operațiunilor militare și o ruga să transmită veștile și părinților săi, la Sigmaringen. Pe durata războiului, Elisabeta a avut misiunea de a menține legătura cu anumite personalități ale Imperiului Rus, precum Aleksander Mihailovici Gorceakov, cancelar și ministru de Externe al Rusiei, și prințul Alexei Obolenski, general rus de Infanterie. La 18/30 iulie, Carol o ruga pe soția sa să-i mai trimită niște brăuri, deoarece cele avute s-au stricat la spălat. Prin intermediul unei alte scrisori, cerea: „6 perechi de mănuși de iarnă de flanel alb și gri, 6 perechi de ciorapi lungi, mult peste genunchi, și 6 brăuri din flanel cu cingătoare”, la care se adăugau: „o haină de piele căptușită cu flanel, o pereche de încălțări de postav și o pătură groasă de călătorie pe care să o pot întinde pe pat, 2 pachete de bomboane de gât”. Deoarece turcii amenințau să recupereze Nicopole, marele duce Nicolae a cerut sprijinul trupelor române, principele nostru încuviințând ca Divizia a IV-a să treacă Dunărea. La 20 august/1 septembrie, Carol o anunța pe Elisabeta că armata română urma să treacă Dunărea, iar scrisorile către ea vor fi mai rare, deoarece la Porădim serviciul poștal și de telegraf era doar în parte instalat. În perioada Războiului de Independență, se credea că Elisabeta era însărcinată, cu toții nutriend speranța că ar fi fost vorba de un moștenitor de sex masculin. Principesa nu dăduse încă vestea părinților, dorindu-și, mai întâi, să poată auzi inima fătului; se va dovedi însă că a fost vorba de o alarmă falsă. Mai târziu, principesa încerca să se consoleze, considerând că, dacă ar fi fost cu adevărat însărcinată, „s-ar fi născut un copil din fier și oțel, serios și talentat, dar cu siguranță melancolic și prin urmare niciodată fericit. De aceea, este mai bine așa”. La 5/17 septembrie, Carol o anunța cu entuziasm pe Elisabeta că, în ultimele zile, armata lui Osman-Pașa a fost grav afectată, cavaleria ruso-română rupând legătura din Plevna și spatele frontului, astfel că turcii erau tot mai lipsiți de muniție și alimente. Într-o scrisoare din 14/26 noiembrie, Carol îi semnala Elisabetei căderea Rahovei. După căderea Plevnei, la 28 noiembrie/10 decembrie 1877, Carol a ținut-o la curent pe Elisabeta cu situația din Bulgaria și i-a trasat câteva sarcini privind revenirea sa la București.

În vara anului 1879, principesa Elisabeta s-a aflat la tratament în Țările de Jos, pentru a-și vindeca durerile resimțite la coloană. Medicul olandez Johann Georg Mezger, i-a făcut acesteia și un control ginecologic, fiind de părere că „nu există nici cel mai mic motiv ca principesa să nu poată da naștere la încă șase copii”. Referirile la starea de sănătate a Elisabetei sunt frecvente în corespondența cuplului, fapt absolut normal, având în vedere faptul că cei doi își doreau un moștenitor. Rămăs la București, Carol era preocupat de rezolvarea chestiunii evreiești, de stabilirea graniței în Dobrogea, de chestiunea indemnizațiilor de război, precum și de răscumpărarea căilor ferate. Elisabeta a profitat de călătoria sa și pentru a comanda decorațiuni pentru Palatul domnesc, sfătuindu-se în această privință cu soțul său.

În 1880, Elisabeta a întreprins o călătorie la Amsterdam, unde s-a reîntâlnit cu doctorul Mezger, care s-a mirat că principesa nu reușise încă să aibă un copil. În prima scrisoare trimisă din Amsterdam, Elisabeta îl întreba pe Carol despre succesiunea la tron, dorind în acest sens ca nepoții regelui, Ferdinand și Karl, să petreacă un timp în România. În luna mai a anului 1883, regina a fost nașa de botez a nepotei sale, prințesa Elisabeth de Wied, fiica cea mică a lui Wilhelm de Wied. Elisabeta a fost însoțită la acest eveniment de către omul politic liberal Dimitrie Sturdza. Carmen Sylva a profitat de călătoria în străinătate pentru a-și trata și otita de care suferise la începutul anului 1882. De la Segenhaus, îi scria soțului său, punându-l la curent cu starea sa de sănătate: „În ultimele două zile am dormit de la 10 la 6 neîntoarsă, mănânc trei, patru bucăți de carne, încep chiar de la micul dejun cu carne. Părul arată mult mai închis la culoare și crește îngrozitor, unghiile strălucesc, obrajii mi se rotunjesc. Nu fac nimic altceva pentru toate acestea decât să respir și să înfulec până nu mai pot”. Elisabeta îl ruga pe Carol ca, la întoarcerea în țară, să petreacă o perioadă la moșia Broșteni, cu „cât mai puțin alai”, fiind de părere că nimeni nu le putea refuza „un mic *honeymoon*”. Pe durata călătoriilor sale, regina intra în contact cu tot felul de personalități și le vorbea acestora despre România, dorind ca în acest mod să sporească popularitatea țării. După o astfel de discuție, Carmen Sylva îl îndemna pe Carol să-și scrie memoriile, oferindu-se să-l ajute la redactarea lor. Acest lucru nu avea să se întâmple, primul volum al *Memoriilor* a apărut în anul 1894, Carol I colaborând cu o scriitoare de origine germană Mite Kremnitz. În timpul șederii în Segenhaus, din anul 1883, Elisabeta a avut ocazia să-l întâlnească și pe nepoții regelui Carol. Karl, fiul cel mic al principelui Leopold, îi părea vesel, drăgălaș, plin de foc și de energie. În schimb, despre Ferdinand părerea nu era la fel de bună: „[...] s-a urât foarte mult, am fost tare uimită de schimbarea frumosului băiat. A fost foarte tăcut și, astfel, nu a fost plăcut nimănui aici [...]”.

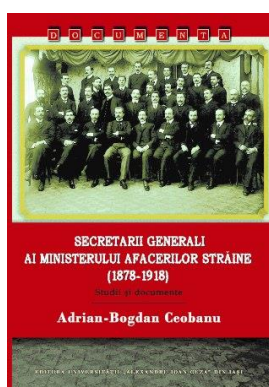
Regina Elisabeta nu a jucat un mare rol politic, ci s-a dedicat exclusiv literaturii și operelor caritabile. Cu toate acestea, din corespondența perechii regale, aflăm că aceasta avea anumite planuri politice pe care le considera grandioase. Spre exemplu, cu ocazia abdicării principelui Alexandru de Battenberg, Elisabeta îi scria suveranului român că ar fi interesantă crearea unor zone tampon în Balcani: „Am vrut să îl văd pe Wilhelm [de Wied] la cârma uneia dintre ele și pe cel de-al doilea fiu al său, tăcutul, ca prinț consort la cârma celei de a doua. Ar fi aceasta o desfășurare de forțe pentru familia noastră, care nu mi s-ar părea deloc rea”. Planul i-a reușit în parte, nepotul său, Wilhelm de Wied, fiind ales în martie 1914 principe al Albaniei. Primul volum din *Corespondența perechii regale* se încheie cu scrisorile Elisabetei din timpul curei pe Insula Sylt, din vara anului 1888. În scrisorile către soțul său, pe lângă numeroasele detalii referitoare la starea sa de sănătate, Carmen Sylva se arăta încântată de perspectiva unor prietenii cu „[...] berlinezi sau cu cei din Hamburg, Saxonia, Stiria, Westfalia și de cine mai știe de unde”. Prin cultivarea unor astfel de relații, regina nutrea speranța de a nu fi „cu totul și cu totul uitați în vechea patrie” și îl îndemna și pe Carol să procedeze întocmai.

Corespondența celor doi oferă o nouă perspectivă asupra relației dintre regele Carol și regina Elisabeta, punând capăt speculațiilor conform cărora căsătoria celor doi ar fi fost una lipsită de iubire și pasiune. De asemenea, lecturând corespondența cuplului domnitor, nu putem să nu observăm preocupările constante referitoare la starea de sănătate a Elisabetei, care a recurs la numeroase tratamente și cure în străinătate, în speranța de a oferi țării un moștenitor. În ciuda multiplelor sarcini pierdute, Elisabeta nu a putut da naștere unui fiu, însă și-a concentrat energia pentru a face România cunoscută prin intermediul literaturii sale. De asemenea, din volumul de

față, se poate observa cum, pe durata călătoriilor în străinătate, principesa intra în contact cu diferite personalități culturale și politice, încercând să lege relații de amicitie cu acestea, spre folosul țării. Corespondența princiară și apoi regală ne dezvăluie și aspecte din viața privată a Curții, precum și amănunte despre anumite personaje din anturajul Elisabetei și al lui Carol.

Codruța Șoroagă*

ADRIAN-BOGDAN CEOBANU, *Secretarii generali ai Ministerului Afacerilor Străine (1878–1918). Studii și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, colecția Documenta, 2019, 250 p.



Tânăr și deja bine-performant ca istoric, Adrian-Bogdan Ceobanu învederează cu încă o carte aplecarea sa spre un anumit domeniu de cercetare, suscitând, încă de prin ultimul pătrar al secolului trecut, de reconsiderări tematice, conceptuale sau metodologice, precum și de mereu noi și utile „dări în vileag” de surse documentare. Cartea *Secretarii generali ai Ministerului Afacerilor Străine (1878–1918). Studii și documente*, apărută la Editura Universității din Iași, în prodigioasa colecție *Documenta*, coordonată de profesorul Petronel Zahariuc, face distinsă „pereche” cu o alta, de același tânăr autor, *Diplomați în Vechiul Regat. Familie, carieră și viață socială în timpul lui Carol I (1878–1914)*, dată luminii, nu mai înainte de cinci ani, de aceeași casă editorială. Doctor în istorie, cu teza publicată, după convenite revizuiuri sau completări de text și mai nuanțată adecvare, la toate acestea, a titlului devenit de carte

Politică și diplomație la sfârșitul secolului XIX. Din istoria relațiilor româno-ruse (1878–1899), sub tot girul editorial al Universității ieșene, dar și sub cel de premiu al Academiei Române, autorul, cunoscut și prin studii și articole ori prin coordonare de volume tematice, se bine-regăsește într-o tendință de „nouă generație de specialiști” care asigură un fel de „război valoric” a istoriei diplomației, îndurată, o vreme, de o „umbră” a ei de ascendentul de piață editorială și de audiență publică al istoriei diplomatice, amendată, sever, aceasta, îndeosebi metodologic, de orientarea istoriei relațiilor internaționale spre relevarea determinațiilor „de substrat al schimbărilor lumii”, nu doar a „evenimentului de cabinete ministeriale”, de la „suprafață” respectivelor „schimbări”. În reacție și față de cam devenita structuralist-deterministă istorie a relațiilor internaționale, revirimentul istoriei diplomației, prin studii privind instituții ori misiuni de gen, precum și biografii de diplomați, răspunde dezideratului de mai pronunțată notă umană al cunoașterii trecutului.

Sugestia pentru realizarea cărții *Secretarii generali ai Ministerului Afacerilor Străine* pare să fi venit autorului dinspre „cuvinte” de la tribuna parlamentară, din 1894, ale lui Alexandru Lahovari, șef, atunci, al diplomației Vechiului Regat. Conservator de marcă și diplomat cu vocație, Lahovari declara, sentențios, că „un secretar general [al Afacerilor Străine] nu poate fi un om fără știință, fără studii, fără trecut. Niciodată”. Asemenea cuvinte făceau ministerial responsabilă „trecerea” diplomației române, cu implicit personalul ei auxiliar, de la „faza ei eroică”, susținută de mai ales prestigiul „personajelor” din angrenajul Afacerilor Străine, la „faza profesionalistă, a oamenilor de carieră”. Fiindcă, probează Adrian-Bogdan Ceobanu, înșiși secretarii generali, consumați întrucâtva de munca birocratică, se înscriau pe coordonate ale „carierelor”, cu reușite spectaculoase, ale unora, de promovare și de ilustrare la nivelul de sus al misiunilor diplomatice. O carte consacrată unei perioade de necesară afirmare a acelor *secretari generali*, „oameni cu mânecute de birou” ai Afacerilor Străine, se justifică, se înțelege, din plin, cu așteptat interes între specialiști sau chiar în cercuri de doar pasionați ai lecturii faptelor trecutului. Autorul

* Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

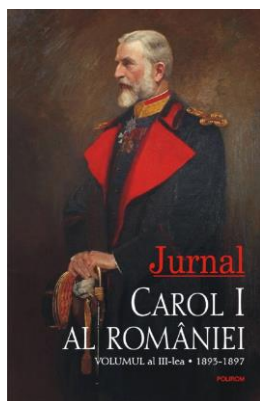
prezintă, de altfel, modele de studii privind instituțiile Externelor ale unor state mai ales occidentale, pentru a-și întreprinde un demers de specialitate concretizat printr-o realmente reușită și utilă *carte*, fie aceasta cu subtitlu cam „de prudență”, acela de *Studii și documente*. Fiindcă, e cazul de a se spune, *cartea* se distinge cu deosebire prin ținuta ei diegetică.

După lămuriri introductive asupra obiectului cercetării, cu referiri asupra istoriografiei și metodologiei, precum și cu prezentare de surse (mai ales inedite, din Arhiva Ministerului Afacerilor Externe – București, Arhivele Naționale Istorice Centrale, Biblioteca Academiei Române, Biblioteca Națională a României, *Foreign Office* – Londra, Ministère des Affaires Etrangères – Paris etc., dar și editate, în diverse publicații), un prim capitol a fost necesar rezervat relevării *dinamicii instituționale a Afacerilor Străine* românești, cu organizare, evoluții, birouri centrale și legații „peste hotare”. În cuprinsul acelei dinamici a fost căutat și relevat de autor rostul *secretarilor generali*, după numele fiecăruia, date biografice și performante. Un capitol distinct, îndrituit de săvoare la lectura lui, a fost consacrat unor *portrete* de secretari generali, cu alăturări, la numele lor, de expresii caracterizante de personaje (Mihai Mitileneu – „ma bibliothèque vivante”; Alexandru I. Ghica – „un funcționar jovial, extrem de inteligent și cu [o] nemaipomenită forță [de] muncă”; George Cretzianu – „un bun și credincios slujitor al țării”; Constantin G. Nanu – „un franco isteric”; Nicolae Docan – care „însușea o sfântă spaimă în Minister”). Documente *din corespondența privată a unor secretari generali: Dimitrie I. Ghica și Nicolae Mișu* au darul de a introduce pe cititor în atmosfera de lucru birocratic de la Afacerile Străine.

Cu *note în loc de concluzii*, *Abstract* și *Indice*, noua *carte* a colegului Adrian-Bogdan Ceobanu, calificabilă între studiu monografic și instrument de lucru, întrunește valențele de notabilă reușită istoriografică, bine pretabilă lecturii de interes de specialitate sau de plăcere.

Gheorghe Cliveti*

Jurnal. Carol I al României, volumul al III-lea, 1893–1897, stabilirea textului, traducere din limba germană, studiu introductiv și note de VASILE DOCEA, București, Editura Polirom, 2020, 464 p.



Apărut în anul 2020, la Editura Polirom, cel de-al treilea volum al *Jurnalului* regelui Carol I al României vine să întregască imaginea de ansamblu asupra ultimilor ani ai secolului al XIX-lea, analizați prin intermediul celui mai important decident al politicii românești. Însemnările monarhului pot constitui un remarcabil instrument, pentru a înțelege în profunzime evenimentele din cadrul Vechiului Regat pentru intervalul 1893–1897. Lucrarea nu este delimitată pe capitole, editorul Vasile Docea alegând o împărțire strict cronologică. Nu ne propunem să prezentăm evenimentele fiecărui an în parte, ci doar să analizăm două planuri complementare ale politicii întreprinse de către Carol I: cadrul intern și cel extern, în perioada menționată anterior.

În ceea ce privește planul intern, asistăm la o serie de evenimente decisive, legate de două aspecte esențiale, ce vizează fie familia regală, fie luptele dintre cele două partide politice și alternanța acestora la guvernare. Aceste elemente definitorii sunt întregite de preocupările monarhului pentru chestiuni de ordin cultural, social sau economic. Astfel, din însemnările sale, observăm interesul regelui pentru problemele din cadrul familiei regale, precum „afacerea Văcărescu”, care a produs divergențe majore în relația sa cu regina Elisabeta. Din punctul nostru de vedere, această chestiune și-a găsit rezolvarea definitivă în mariajul prințului moștenitor Ferdinand cu Maria de Edinburgh, la 29 decembrie 1892, eveniment care a produs o schimbare pozitivă în atitudinea monarhului. Această căsătorie a fost văzută drept o posibilitate de a întări raporturile româno-germane, dat fiind faptul

* Prof. univ. dr., director al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

că nașul de cununie al celor doi a fost kaiserul Wilhelm al II-lea. Aproximativ un an mai târziu, nașterea lui Carol, viitorul rege Carol al II-lea, în octombrie 1893, oferea lui Carol I un sentiment de stabilitate și, totodată, de continuitate dinastică. Ulterior, botezul ortodox al nepotului său va fi considerat de către rege drept un factor de consolidare a raporturilor dintre dinastia germană și tradiția Vechiului Regat.

Tot în ceea ce privește planul intern al evenimentelor, sunt aduse în vedere elemente ce sugerează că regele considera venirea liberalilor (în locul conservatorilor) în fruntea guvernului drept un moment de tranziție. Cu o puternică opoziție alături, ce se face auzită prin manifestări publice, președintele liberal Dimitrie A. Sturdza îl convinge pe rege să-l numească prim-ministru în octombrie 1895. Luptele interne din cadrul partidului, din anii 1895–1896, alături de incapacitatea de a gestiona evenimentele ulterioare, vor provoca nemulțumire monarhului față de liberali. „Legea minelor” din 1895, votată la limită de Senat, a fost umbră de divergențe dintre cele două partide politice, regele reușind, prin acțiunile sale publice, să devină în acest context un factor de echilibru. Prin urmare, Carol I ține să prezinte detalii semnificative din cadrul „afacerii Ghenadie”, care a dus în final la înlocuirea guvernului Sturdza cu „drapeliiști” conduși de Petre S. Aurelian. Acest moment, în care regele a încercat să constituie un pol de neutralitate, a marcat politica internă a anilor 1896–1897, din cauză că opinia publică îl considera drept o chestiune nedreaptă, o simplă manifestare a luptei dintre liberali și conservatori. În acest cadru intern măcinat de instabilitate politică, regele relevă atitudinea sa de mediator între liberali, fapt ce va duce la rechemarea experimentatului Dimitrie A. Sturdza în fruntea guvernului, în luna aprilie a anului 1897.

În ceea ce privește politica externă susținută de regele Carol I, în intervalul cronologic 1893–1897, trebuie să avem în vedere mai multe direcții de investigație: rolul României în cadrul „Triplei Alianțe”, „chestiunea transilvăneană” și „problema macedoneană”. Relația cu Austro-Ungaria a reprezentat o permanentă preocupare pentru rege în această perioadă, ea îmbinând valențe diferite, pornind de la cele politice și continuând cu cele economice. Votarea tratatului comercial cu monarhia dualistă, în 1894, venea, în concepția monarhului, să întărească acordul politic semnat anterior. Relația României cu *Ballhausplatz*-ul poate fi privită în contrast prin acțiunile regelui Carol I. Vizita monarhului la Ischl, din 1895, alături de inaugurarea podului peste Dunăre veneau în antiteză cu problema românilor din Transilvania, ce se radicalizase, odată cu geneza „acțiunii memorandiste” din 1892. În paralel cu derularea acesteia, Carol I se confruntă și cu o anumită opoziție din partea liberalilor, date fiind puternicele ecouri ale discursurilor parlamentare rostite de Dimitrie A. Sturdza ori Nicolae Flea.

Sunt prezentate elemente ce ne sugerează că regele se preocupă de situația de peste Carpați, fiind în contact permanent cu procesul „memorandiștilor” (1894), ce a avut drept rezultat condamnarea acestora, lucru ce va determina, ulterior, încercările monarhului român de a obține grațierea; sunt tentative materializate prin vizita întreprinsă de suveranul nostru în Austro-Ungaria. Pentru a diminua puternicul ecou datorat „chestiunii transilvănene”, regele se folosește de atuurile sale: reprezentantul austro-ungar la București, Agenor Goluchowsky, dar și cei germani, Bernhard von Bülow sau Kaismir von Leyden¹.

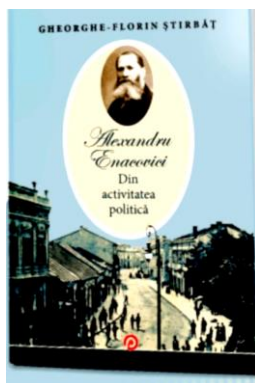
Astfel, în contextul reînnoirii tratatului din 1896, „acțiunea memorandistă” redevine din nou o „chestiune”, ce intervine în relațiile româno-austro-ungare, așa cum s-a petrecut și în contextul anilor 1891–1892. Față de acea perioadă, anii 1895–1896 reprezintă un moment de acalmie în viața Casei Regale, ceea ce îl face pe monarh să se ocupe, în mod special, de politica externă. Anul 1897 stă sub semnul „problemei macedonene”, scopul principal al părții române fiind acela de a înființa în această zonă o mitropolie. Însemnările zilnice ale regelui din această perioadă arată îngrijorările sale față de războiul greco-turc, ce întreține o stare de insecuritate în Peninsula Balcanică. Finalmente, interesul arătat de Carol I pentru chestiunile de politică externă este materializat prin întâlnirile pe care acesta le-a avut cu importanți monarhi: Leopold al Belgiei, în mai 1894, Alexandru al Serbiei, în octombrie 1896, ori Ferdinand al Bulgariei, în iulie 1897.

Vlad Lungu*

¹ Pentru mai multe detalii, a se vedea *Regele Carol I în rapoarte diplomatice austro-ungare: 1877–1896*, vol. I, editor Sorin Cristescu, București, Editura Paideia, 2012.

* Masterand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

GHEORGHE-FLORIN ȘTIRBĂȚ, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, prefață de Simion-Alexandru Gavriș, Iași, Editura PIM, 2019, 344 p.



Apărută în anul 2019 la Editura PIM din Iași, lucrarea istoricului Gheorghe-Florin Știrbăț, doctor în istorie la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în prezent muzeograf la Muzeul Județean Botoșani, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, își propune să analizeze demersul politic al unei personalități de referință pentru istoria orașului Botoșani de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Bazată în mare măsură pe cercetarea „Monitoarelor Oficiale”, a „Dezbaterilor Adunării Deputaților”, alături de documente inedite din fondurile Serviciului Județean Botoșani al Arhivelor Naționale și de lucrări cu caracter memorialistic, lucrarea urmărește politica activă întreprinsă de către Alexandru Enacovici plecând de la numirea sa ca primar al Botoșaniului, în 1888, și până la ultima sa manifestare politică în chestiunea revizuirii Constituției, produsă în anul 1914. Lucrarea este

împărțită în patru capitole delimitate cronologic de schimbările politice produse la nivelul succedării guvernelor, alături de alte părți constitutive, precum nota introductivă și anexele formate prin diferite discursuri parlamentare. Nu ne propunem să prezentăm fiecare capitol în parte, ci să urmărim un „fir roșu” al evenimentelor politice ce au definit activitatea politică a lui Alexandru Enacovici, ținând însă cont și de câteva date biografice definitorii devenirii sale.

Născut la Corni, județul Botoșani, într-o familie cu rădăcini boierești și cu o avere considerabilă, Alexandru Enacovici a studiat la Gimnaziul Central din Iași, unde repede se particularizează prin capacitatea intelectuală pe care o avea. Deși o parte dintre frații săi pleacă în străinătate la studii, acesta urmează cursurile facultăților de Litere și Drept din Iași, ceea ce reprezintă prilejul de intrare în sfera politicii românești. Ajungând avocat în jurul anului 1870 și mai apoi decan al Baroului Botoșani până în 1892, Alexandru Enacovici s-a implicat în mărirea considerabilă a averii sale, concretizată în proprietăți și moșii, înființând totodată ziarul „Vocea Botoșanilor” în anul 1880. Beneficiind astfel de un anumit prestigiu în cadrul societății botoșănene și totodată de susținere prin sursele financiare proprii, obiectivele sale viitoare se vor axa pe realizarea unei monopolizări a politicului local ca o condiție necesară ascensiunii către o carieră parlamentară.

Începuturile sale politice se plasează în timpul formării Coaliției de la Mazar-Pașa, oscilând în primă fază între liberalismul lui I. C. Brătianu spre a se atașa mai apoi de gruparea liberal-democrată condusă de Gheorghe Vernescu. Implicarea sa în acțiunile politice ale Opoziției-Unite, în urma demisiei guvernului lui I. C. Brătianu, i-a oferit posibilitatea obținerii funcției de primar al orașului Botoșani și a mandatului de deputat al Colegiului I în anul 1888. Deși a alternat cele două funcții, s-a implicat în modernizarea Botoșaniului prin îmbunătățirea sectorului public. Cu toate acestea, instabilitatea ministerială a produs modificări și în cadrul politicii lui Alexandru Enacovici.

Activitatea politică a deputatului botoșănean a fost una fluctuantă, dictată în mare parte de modificările survenite de la nivel central: de constituire a unor serii de guverne atât de orientare conservatoare, în 1889, în urma cărora pierdea funcția de primar al orașului, cât și de formarea executivelor de orientare liberală, sub conducerea lui Ioan Em. Florescu. Chiar și funcția de președinte al Consiliului Județean Botoșani o pierde, asemenea postului de primar, în toamna aceluiași an, din cauza restaurării guvernului Lascăr Catargiu la 27 noiembrie 1891. Cu toate că a încercat să își adjudece încă un mandat în funcția de președinte al Consiliului Județean din Botoșani, îl regăsim în expectativă până în anul 1895, pierzând funcția în fața conservatorilor.

Fără dar și poate, anul 1895 este unul de referință pentru activitatea politică a deputatului. Odată cu formarea guvernului de orientare liberală a lui Dimitrie A. Sturdza și realizarea alegerilor pentru Adunarea Deputaților și Senat, Alexandru Enacovici își adjudeca locul în Parlament ca

deputat al Colegiului I din Botoșani. Din acest moment, deputatul botoșănean se afirmă pe scena politică, unde era văzut drept „un orator îndrăzneț”, grație numeroaselor sale intervenții în Parlament. Prin intermediul acestora reușea să atragă atenția asupra diferitelor chestiuni legate de atitudinea guvernului față de Moldova. Menționăm și nemulțumirea sa cu privire la funcționarea transportului pe căile ferate a cerealelor, cu accent pe costurile nejustificate de mari: în comparație cu Muntenia, Moldova era categoric discriminată. Bineînțeles, activitatea din cadrul Parlamentului nu l-a făcut să ignore necesitatea dezvoltării orașului Botoșani. Observăm, chiar și din această perspectivă, discuții aprinse asupra necesității de alimentare cu apă a orașului, el atacând administrația primăriei Botoșanilor la 1897 pentru lipsa de activitate.

Aflat în momentul învestirii guvernului lui George Gr. Cantacuzino, la 11 aprilie 1899, și dată fiind necesitatea instituirii unor noi alegeri pentru Parlament, Alexandru Enacovici pierde poziția avută timp de patru ani. Din acest moment, îl găsim pe deputat într-o lungă perioadă de stagnare politică, încercând, atât în 1901, cât și în 1905, să candideze pentru un nou mandat de deputat, tentative ce au fost însă destinate eșecului. Abia în anul 1907 îl găsim candidând pentru un loc de senator la Colegiul I Botoșani și clasându-se pe primul loc, la o diferență de 12 voturi de locul al doilea. Atenția lui s-a îndreptat acum asupra problemei agrare ce monopoliza întreg sectorul social-politic. Revoltele țărănești din 1907 au generat ample polemici privind soluționarea crizei agrare. Aceasta a fost agenda de lucru asupra căreia s-a concentrat senatorul botoșănean, denotând o viguroasă preocupare pentru menținerea marii proprietăți, dar venind și cu propuneri referitoare la ameliorarea situației economice.

Ultima parte din activitatea politică a lui Alexandru Enacovici este influențată, așa cum s-a desfășurat întreaga sa viață politică, de venirea la guvernare a Partidului Conservator, în perioada 1910–1913. Abia în februarie 1914 reușește să își reia postul de senator, odată cu venirea la guvernare a lui Ion I. C. Brătianu. La această dată, sfera politicului se concentra pe dezbaterile privind modificarea Constituției, aspect prezent și în programul politic al senatorului botoșănean. Astfel, revizuirea dorindu-se realizată în sectorul agrar și electoral, Alexandru Enacovici se concentra în pledoaria sa pe proprietatea mică și mare, respectiv pe exproprierea marilor moșii, menită, în termenii senatorului nostru „a împiedica explozia socială”.

Cu această ultimă afirmare în Parlamentul României, Alexandru Enacovici pierde o ultimă șansă de a recăpăta portofoliul de senator, odată cu alegerile din mai 1914. Reprezentând orașul Botoșani în Parlamentul României prin posturile de deputat și mai apoi de senator, el a reușit să se afirme în chestiunile delicate ale vremii, într-o lungă activitate politică. Sobrietatea tipică unui avocat, apoi caracterul puternic și curajos l-au făcut să se remarce într-o perioadă a instabilității guvernamentale reușind, totodată, să confere Botoșaniului prestigiul cuvenit.

Mihaela Dragomir*

Arhivele Naționale ale României, *Arhivele Marii Uniri (1917–1920)*, coordonare și cuvânt introductiv dr. IOAN DRĂGAN, vol. I, *Fonduri Instituționale*, București, 2018, 384 p.; vol. II, *Fonduri personale și familiale. Colecții. Periodice*, București, 2019, 296 p.

În anul Centenarului României Întregite, Arhivele Naționale ale României și-au asumat un proiect care le face cinste și care le așază într-o continuitate simbolică cu alte eforturi de factură patrimonială, editarea surselor primare și a îndrumătoarelor/ghidurilor arhivistice. Prezentarea fondurilor și colecțiilor deținute de toate arhivele județene și de către cele centrale, care conțin documente relevante despre anii 1917–1920, a devenit astfel un deziderat asumat ca o normalitate. Probabil, într-un inventar al producțiilor istoriografice realizate în contextul împlinirii Centenarului, aparițiile editoriale inițiate de instituția Arhivelor Naționale vor ocupa un loc de notabil.

* Masterand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.



Primul volum reunește fondurile de arhivă ale serviciilor județene și centrale din Arhivele Naționale, în timp ce al doilea volum privilegiază fondurile familiale, colecțiile documentare precum și publicațiile bibliotecilor din arhivele județene. Proiectul, gândit inițial de directorul de atunci al Arhivelor Naționale, a presupus și o repertoriere a surselor arhivistice existente și pe teritoriul Basarabiei. De asemenea, s-au sondat și posibilitățile unei colaborări cu Arhivele cernăuțene. A fost o miză, pentru care domnul Ioan Drăgan a investit timp și energii multiple, dar care, din păcate, nu s-a fructificat, cu toate că, doar în acel fel, ghidul tematic gândit de coordonatorul volumelor ar fi fost în acord cu sensul celebrărilor dedicate Marii Uniri. În pofida acestei neîmpliniri, la Arhivele Naționale se regăsesc părți din fondurile de arhivă ale unor instituții care au fost înființate în vederea administrării noilor teritorii unite în 1918 cu Vechiul Regat. Acestea au fost prezentate separat, în cadrul instituției județene sau al serviciului central care le gestionează.

O astfel de întreprindere ar fi fost desăvârșită dacă ar fi conținut și eșantioanele din Arhivele Diplomatice, Militare, cele ale Academiei Române sau ale fondurilor de arhivă deținute de muzee sau biblioteci. Conștient de precaritatea resurselor unei asemenea efort, domnul Ioan Drăgan nu a dezarmat și a mobilizat instituțional pe colegii arhiviști din țară, în vederea realizării a ceea ce era posibil, anume o imagine asupra arhivelor Marii Uniri conținută în documentele din fondurile și colecțiile gestionate de instituția pe care o conducea.



Ca în orice reușită arhivistică, Ioan Drăgan a punctat, într-un mod inspirat, și nerealizările de natură obiectivă. Pentru un cunoscător, orice arhivă ascunde nu doar bucuria întâlnirii unor documente inedite sau importante, dar și dezamăgirea pierderii sau distrugerii altora, care din varii motive nu au mai ajuns la stadiul nemuririi. În această ecuație, coordonatorul volumului a menționat seria de personalități ale Marii Uniri, din toate provinciile unite în anul 1918, care, după experiența carcerală din perioada comunistă, au asistat și la eradicarea propriei memorii. Fondurile și colecțiile lor personale au fost fie distruse, fie confiscate. Între asemenea destine pot fi enumerați Iuliu Maniu, Pantelimon Halippa, Ion Nistor sau Sever Bocu, pentru a menționa doar câte un reprezentant al provinciilor unite cu Regatul României în 1918.

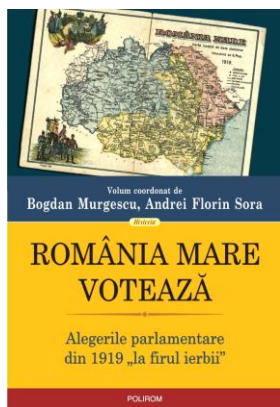
Relevanța instituțiilor care au produs documente legate de Marea Unire este diferită și inegală. Volumul de documente păstrat de la acestea a avut o pondere – în lucrarea de față – doar din perspectiva dimensiunilor prezentării fișei fondului respectiv. Dar nu acestea au fost criteriile prezentărilor care au constituit miza celor două volume. Toate sunt realizate după aceiași indicatori, care au privilegiat, deopotrivă, informații generale despre fondul de arhivă (denumire, ani externi, cantitate, instrumente de evidență), dar și o contabilizare a documentelor incidente temei Marii Uniri. Uniformizarea prezentărilor în peisajul de ansamblu a revenit Elenei Mușat și Laurei Dumitru, arhiviști cu o experiență solidă în cadrul Biroului Publicații. Aportul lor a fost unul decisiv, controlând într-un mod reușit și inspirat diversitatea, cantitativă dar și calitativă a prezentărilor, apoi asigurând o coerență vizuală, tematică și structurală deplină volumelor.

Cele două ghiduri constituie astfel un instrument de lucru indispensabil în istoriografia Marii Uniri și o nouă carte de vizită a prestigioasei instituții a Arhivelor Naționale.

*Cătălin Botoșineanu**

* Dr., arhivist, Arhivele Naționale – Serviciul Județean Iași.

BOGDAN MURGESCU, ANDREI FLORIN SORA (coord.), *România Mare votează. Alegerile parlamentare din 1919 „la firul ierbii”*, Iași, Editura Polirom, 2019, 458 p.



Aniversarea centenarului primelor alegeri parlamentare desfășurate în România Mare, în zilele de 2–4 noiembrie, pentru Adunarea Deputaților, și 7–9 noiembrie pentru Senat, a determinat readucerea lor în prim-planul istoriografiei noastre. Față de acest scrutin s-au manifestat atât preocupări ale autorităților, concretizate în volumul *1919. Primele alegeri parlamentare din România Mare*, apărut la editura Monitorul Oficial și coordonat de Alexandru Radu și Camelia Runceanu, cât și ale unui cerc distinct de istorici. Volumul amintit face parte din proiectul inițiat de Autoritatea Electorală Permanentă, iar obiectivul cercetătorilor înscriși în proiect a fost realizarea unui dicționar biografic al parlamentarilor din prima legislatură a României Mari. Era într-adevăr nevoie de o analiză sistematică a campaniei electorale și a alegerilor desfășurate pentru prima dată sub stindardul votului universal masculin la nivel național.

Așteptat cu interes justificat, volumul asupra căruia ne îndreptăm atenția reprezintă lucrarea unui colectiv însemnat de 32 de istorici¹ din România și Republica Moldova, coordonat de Bogdan Murgescu și Andrei Florin Sora. Partea centrală a volumului este dedicată alegerilor la nivelul județelor, studiile fiind împărțite pe provincii istorice pentru a oferi o logică structurală demersului. Fiecare provincie unită cu România avea o legislație electorală proprie – ca moștenire a regimului din care făceau parte până în 1918 –, realitate ce a complicat efortul coordonatorilor de a asigura omogenitate analitică (p. 18). În contextul acestor alegeri, harta administrativă a României Mari era formată din 78 de județe, ceea ce a făcut ca țelul de a reconstitui integral scrutinul și a-l cuprinde într-un singur volum să fie unul imposibil. De asemenea, o problemă întâmpinată, în general, de cercetătorii care s-au aplecat, de-a lungul timpului, asupra reconstituirii campaniilor electorale și alegerilor din perioadele modernă și contemporană a fost carența surselor primare. Din acest punct de vedere, un astfel de demers rămâne în continuare foarte complicat, încă din starea lui incipientă. Ca urmare, coordonatorii volumului au recurs la un proces de selecție ce s-a materializat în 31 de studii de caz.

În arhitectura lucrării, partea centrală este precedată de *Introducere* (p. 13–19) și de prezentarea cadrului general al alegerilor parlamentare, format din *Contextul politic* (p. 23–35) și *Cadrul legislativ* (p. 36–58). În introducere, istoricii Bogdan Murgescu și Andrei Florin Sora stabilesc coordonatele în care s-au desfășurat alegerile și conturează caracterul lor special pentru istoria electorală a României moderne și contemporane. Elementele contextuale stabilite drept esențiale pentru înțelegerea scrutinului au fost evidențiate: realitatea social-politică postbelică plină de agitație și frământări, iar pe de altă parte, diversitatea României Mari, care era alcătuită din provincii cu istoric și probleme diferite (p. 13). Lipsa de interes a istoricilor față de fenomenul electoral este ilustrată prin următoarea realitate: nici alegerile cu caracter particular, precum cele din noiembrie 1919, nu au trezit o prea mare atenție. Excepționalitatea acestora din urmă este dată de faptul că au fost singurele din perioadele modernă și contemporană în care victoria nu a aparținut partidului de guvernământ. Rezultatul nu poate fi explicat decât prin raportarea la contextul istoric al alegerilor: păstrarea caracterului regional al forțelor politice, fapt ce a îngreunat misiunea unui partid de a atinge majoritate absolută la nivel național (p. 14).

Raportându-ne la partea premergătoare studiilor de caz, ne vom opri asupra celor trei mari probleme despre care s-a discutat în literatura de specialitate și în epocă. Prima dintre ele este

¹ Pe lângă coordonatori, lista îi cuprinde, în ordinea studiilor de caz, pe Dinu Poștarencu, Virgiliu Bîrlădeanu, Ion Gumenăi, Andrei Popescu, Daniel Hrenciuc, Mihai-Octavian Groza, Ștefan Marius Deaconu, Roland Olah, Bogdan-Florin Popovici, Dumitru Tomoni, Csongor Szabó, Vlad Popovici, Claudiu Porumbăcean, Vasile Docea, Botond Nagy, Sebastian-Dragoș Bunghez, Ștefan Aftodor, Daniel Cain, Ramona-Elena Livan, Marian Curculescu, Diana-Mihaela Păunoiu, Dan Prodan, Marian-Alexandru Vișan, Ovidiu Buruiănă, Cristina Diac, Ionuț Mircea Marcu, Dorin Stănescu, Daniel Șandru, Doru Parascan și Bogdan Teodorescu.

numărul mare de voturi anulate. Autorii desființează ipoteza conform căreia analfabetismul a stat la baza numărului de voturi neexprimate, nule sau anulate, aducând la lumină o nouă explicație (p. 46). Plecând de la neconcordanța dintre rata ridicată a analfabetismului și procentul scăzut al voturilor anulate din Basarabia, ei aduc în discuție boicotarea alegerilor de către Liga Poporului și de către socialiști, ca explicație a numărului de voturi irosite (p. 46). Considerăm că între factorii care au influențat negativ procentul voturilor anulate trebuie inclusă lipsa de experiență a autorităților locale în gestionarea procesului electoral, mult mai complex decât cel din perioada antebelică. În privința alegerilor din Vechiul Regat, am avut surpriza să depistăm erori ale autorităților după modificarea legii electorale în 1884, când procesul electoral nu era foarte complicat. Cu atât mai mult, credem că trebuie luat în calcul procentul erorilor produse de votanții care participau la alegeri pentru prima dată și de autoritățile responsabile cu gestionarea tuturor procedurilor. Un alt aspect discutat chiar și în epocă a fost supradimensionarea Parlamentului, în care pătrunseseră 568 de deputați și 259 de senatori (p. 48). Explicația își are rădăcinile în punerea în practică a trei sisteme electorale diferite. Dacă pentru Vechiul Regat și Basarabia se organiza o circumscripție electorală pe județ, în Transilvania și Bucovina ea se organiza în funcție de ponderea populației, ceea ce a dus la formarea mai multor circumscripții la nivelul unui județ (p. 48). Un ultim aspect este legat de afirmația autorilor conform căreia, excluzând unele ingerințe administrative, rezultatele alegerilor din noiembrie 1919 au reprezentat voința alegătorilor, ele putând fi un barometru unic al voinței politice a electoratului român din perioada interbelică (p. 14). Câteva amendamente pot fi aduse acestei afirmații. Studiile de caz au arătat că, în provinciile unite cu România, minoritățile s-au abținut de la vot, iar acest fenomen a fost dublat de boicotarea unor grupări politice. Astfel, s-au întâlnit multe circumscripții electorale în care exista o singură listă cu candidați sau un singur candidat, ceea ce arată lipsa alternativei pentru votanți. Trebuie aduse în discuție și cazurile în care se observă o falsă alternativă, formată din independenți, care erau în fapt tot membri ai partidului ce deținea monopolul în circumscripție. Prin urmare, considerăm că aceste cazuri nu pot fi luate drept barometru al voinței alegătorilor. De asemenea, în influențarea rezultatului au contat instrumentele administrative de care s-au bucurat Partidul Țărănesc din Basarabia, Partidul Democrat al Unirii în Bucovina, Partidul Național Român în Transilvania și Partidul Național Liberal în Vechiul Regat.

Alegerile la nivelul județului constituie partea consistentă a volumului, fiind împărțită în patru capitole mari, reprezentate de analizele alegerilor județene din Basarabia, Bucovina, Transilvania și Vechiul Regat. La rândul lor, alegerile din fiecare provincie sunt urmate de un *Bilanț parțial* realizat de coordonatorii volumului, care cuprinde adunarea și reprezentarea statistică a rezultatelor, însoțite de scurte reflecții asupra lor. Din cele nouă județe basarabene, au fost reconstituite alegerile din Cahul, Cetatea Albă, Chișinău și Hotin. Pentru Bucovina, au fost analizate alegerile din județele Cernăuți, Rădăuți și Zastavna. Pentru Transilvania, grupul de cercetători au adus în atenția cititorilor alegerile din județele Alba de Jos, Bihor, Brașov, Caraș-Severin, Ciuc, Cojocna, Satu Mare, Timiș-Torontal și Trei Scaune. Nu în ultimul rând, în privința Vechiului Regat au fost documentate alegerile județene din Bacău, Brăila, Caliacra, Covurlui, Dâmbovița, Dolj, Dorohoi, Ialomița, Iași, Ilfov, Olt, Prahova, Suceava, Tecuci și Teleorman.

Partea finală a volumului este marcată de *Consecințele alegerilor (noiembrie 1919 – martie 1920)*, conturate de coordonatori, și de concluziile firești, construite de Bogdan Murgescu. Pornind de la structura pestriță a Parlamentului, în care niciun partid nu întrunea majoritatea necesară pentru a forma un guvern, autorii au urmărit procesul de formare a alianței Blocului Parlamentar, care a dus la constituirea guvernului Vaida-Voevod. Apoi, coordonatorii au construit bilanțul Parlamentului și guvernului până la formarea cabinetului Averescu. Concluziile sunt conturate prin raportare la principalele caracteristici ale alegerilor din noiembrie 1919. Prezența slabă la vot – în comparație cu scrutinele care au urmat – este pusă de autor pe seama circumscripțiilor electorale cu un singur candidat (în cazul Transilvaniei) și pe lipsa de încredere a electoratului față de desfășurarea liberă a alegerilor (p. 389). Caracterul oarecum surprinzător al rezultatului, dar mai ales înfrângerea suferită de Partidul Național Liberal arată că românii nu au fost sensibili la mesajul naționalist și că au votat pentru schimbare și reforme (p. 390).

Nu am reușit să reperăm un mod de abordare comun a întregului subiect. În multitudinea de studii, se regăsesc alegeri în analiza cărora autorii au preferat să înlocuiască campania electorală cu

elemente ce țin de contextul politic antebelic și postbelic. De asemenea, am fost surprinși de studiile care nu cuprind ultima componentă a procesului electoral, adică verificarea și validarea alegerilor. Totuși, în ciuda analizelor în stil „telegrafic” și a punctelor slabe care au la bază și lipsa surselor primare, se disting studii care cuprind valoroase sugestii metodologice pentru abordarea campaniilor electorale și alegerilor din perioadele modernă și contemporană. Considerăm că volumul are meritul de a ilustra modul în care analiza la nivel local a alegerilor poate schimba percepția asupra lor, exemplu fiind demontarea explicației oferite până acum pentru procentul semnificativ al voturilor neexprimate, nule sau anulate. Cu acest prilej, dorim să subliniem importanța continuării acestui demers istoriografic și sperăm că efortul de a reconstitui „primele alegeri în care tot norodul [...] are aceleași drepturi de a glăsi egal și direct” (p. 77) să deschidă interesul cercetătorilor pentru dezvoltarea acestei direcții. Doar prin studierea atentă a alegerilor la nivel local putem construi un discurs convingător despre organizarea grupărilor politice în context electoral, despre electoratul românesc și particularitățile lui. Trebuie să ținem cont că, în unele cazuri, electoratul, apăsător de problemele imediate, era mai sensibil la discursul politic local și nu la cel național. De asemenea, să nu uităm un lucru: campaniile electorale reprezintă unul dintre momentele esențiale ale reconstituirii relației dintre omul politic și alegător.

Petru-Alexandru Motan*

CORNEL SIGMIREAN, AUREL PAVEL, *Elită și națiune. Fundația „Gojdu” (1871–2008)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2020, 576 p.



Volumul *Elită și națiune. Fundația „Gojdu” (1871–2008)*, apărut la editura „Argonaut” (Cluj-Napoca), vine să sublinieze importanța activității marelui patriot Emanuil Gojdu și a rolului Fundației „Gojdu” în istoria românilor. Studiul a apărut în 2020, declarat de Biserica Ortodoxă Română *Anul comemorativ al filantropilor ortodocși români*. În acest context, în urma unui sondaj realizat de către Mitropolia Ardealului, Emanuil Gojdu a fost recunoscut drept cel mai mare filantrop român mirean¹.

Inițiatorii lucrării sunt Cornel Sigmirean, cercetător științific la Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” al Academiei Române, cadru didactic al Universității de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade” din Târgu Mureș, și profesorul doctor universitar Aurel Pavel, de la Facultatea de Teologie Ortodoxă „Andrei Șaguna” a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu. Cei doi autori au mai publicat două volume dedicate vieții avocatului Emanuil Gojdu și operei sale de mecenat – *Fundația „Gojdu” 1871–2001*², apărut în 2001, iar în anul 2003, ca urmare a strădaniei lor, mai apărea volumul colectiv *Emanuil Gojdu. Bicentenar*³. Lucrarea de față este rodul aprofundării cercetărilor celor doi cercetători, care se bazează pe fonduri arhivistice, documente inedite, periodice din România și Ungaria etc. Cornel Sigmirean și Aurel Pavel sunt cunoscuți în mediul științific ca fiind unii dintre puținii specialiști care și-au dedicat ani de zile studiului personalității Emanuil Gojdu și, în egală măsură, a istoriei Fundației.

În *Elită și națiune. Fundația „Gojdu” (1871–2008)*, Cornel Sigmirean și Aurel Pavel au acordat mai mult spațiu prezentării contextului cultural și politic din Austro-Ungaria care a dus la

* Masterand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

¹ Vezi *10 mari filantropi*, la adresa de internet <https://marifilantropi.ro/>

² Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *Fundația „Gojdu”. 1871–2001*, Târgu Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2002, 212 p.

³ Cornel Sigmirean, Aurel Pavel (ed.), *Emanuil Gojdu. Bicentenar*, București, Editura Academiei Române, 2003, 218 p.

crearea Fundației, insistând asupra rolului Bisericii Ortodoxe în susținerea educației, a școlilor confesionale și a întregului efort național de formare a unei pătri instruite în academiile și universitățile din Europa.

Volumul este compus din prefață, urmată de nouă capitole, *post-scriptum*, continuat cu alte două capitole despre istoricul negocierilor româno-maghiare pe subiectul Fundației „Gojdu” în perioada interbelică și în intervalul 1996–2008 și concluzii. Lucrarea mai conține un capitol cu lista detaliată a bursierilor Fundației „Gojdu”, 13 anexe cu documente și două rezumate în limbile engleză și maghiară. La final, sunt prezentate indexuri cu numele și localitățile de naștere ale bursierilor Fundației „Gojdu”.

Prin urmare, în prefață autorii prezintă necesitatea revenirii la istoria Fundației „Gojdu”, rolul acesteia în școlarizarea elitei românești, prin descrierea contextului cultural și politic austro-ungar, care a dus la crearea vestitului așezământ.

Primul capitol, *Națiune și elite intelectuale*, înfățișează rolul elitelor intelectuale de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, epocă în care în Europa Centrală s-au născut națiunile moderne. Perioada a fost marcată atât de apariția în Transilvania a numeroase fundații din fondurile cărora se acordau burse pentru tineri, cât și de implicarea elitelor clericale în susținerea emancipării poporului român prin școală și educație. Al doilea capitol, *Secolul al XIX-lea și renașterea Bisericii Ortodoxe*, descrie premisele formării unei elite ortodoxe cu studii la universitățile din Imperiul Habsburgic, principalele centre de formare a intelectualității românești din afara Transilvaniei fiind Viena și Pesta. Următorul capitol, intitulat *Un deziderat național: învățământ universitar în limba română*, se axează pe revendicările elitelor politice și clericale românești de creare a învățământului național de nivel superior. „Necesitatea unei universități naționale era rezultatul conștientizării într-o măsură tot mai mare a rolului intelectualului în viața unei națiuni, într-o epocă în care fenomenul universitar cunoștea noi dimensiuni. La nivelul Europei, la mijlocul secolului al XIX-lea erau 250 de universități”, notează autorii (p. 25).

Din capitolul *Burse pentru elevi și studenți* aflăm că formarea intelectualității românești cu studii superioare a fost, în parte, rezultatul efortului colectiv al națiunii române, exprimat prin zeci de fundații care asigurau instruirea școlară și universitară a tinerilor români.

Urmează capitolul *Marele mecena Emanuil Gojdu: originea și familia*, în care este făcut portretul marelui patriot din epoca renașterii naționale a românilor din Ardeal, Banat și Ungaria. Emanuil Gojdu s-a născut la 9 februarie 1802 la Oradea, într-o familie de aromâni cu origini din Moscopol. A studiat la școala ortodoxă românească din localitate, apoi a absolvit liceul romano-catolic. Și-a continuat studiile la Academia de Drept din Oradea, la Academia de Drept din Pojon (Bratislava) și, în perioada 1822–1824, la Universitatea din Pesta, de unde a obținut diploma de avocat. Gloria de avocat a dobândit-o în capitala Ungariei, unde a fost primul jurist care a înlocuit limba latină cu limba maghiară în intentarea acțiunilor judecătorești din Pesta și Buda, asigurându-și prin aceasta un loc aparte în istoria justiției din Ungaria. Fiind un avocat renumit în societatea budapestană și o persoană cu avere, Gojdu a susținut de-a lungul vieții sale aspirațiile culturale ale românilor din monarhie. În anul 1861, devine prefect al comitatului Caraș, unde a fost privit cu simpatie de românii majoritari în zonă, dar și de germani (șvabi) și maghiari. În exercitarea funcției sale, a decis ca limba oficială în contact cu guvernul de la Pesta și celelalte comitate să fie maghiara, iar în chestiunile interne ale comitatului să se folosească limba română. Dobândirea dreptului de folosire a limbii române era explicată de Gojdu prin faptul că „[...] țara e tocmai așa patria mea ca și a maghiarului și limba mea e tocmai așa de îndreptățită ca și a lui” (p. 55). În același an, funcția de prefect i-a adus lui Gojdu și calitatea de membru al Casei Magnaților, camera superioară a Dietei maghiare de la Pesta. Emanuil Gojdu a rămas consecvent ideii că progresul națiunii depinde de dezvoltarea culturii, astfel că, încă din timpul vieții, a fost apreciat ca unul dintre cei mai mari mecenai ai românilor din Imperiul Habsburgic.

În capitolul *Fundația „Gojdu”: hotărâri testamentare*, autorii prezintă crearea Fundației pe baza testamentului întocmit de Emanuil Gojdu la 4 noiembrie 1869, care a fost făcut public de Mitropolitul Andrei de Șaguna la 3 februarie 1870, în ziua morții marelui mecena. Câteva puncte din testamentul său se referă la crearea Fundației în baza averii sale, care să fie lăsată „în întregul ei acelei părți a națiunii române din Ungaria și Transilvania, care se ține de legea răsăriteană

ortodoxă. Din lăsamântul acest voiesc să se constituie o fundațiune permanentă, care va purta numele „Fundațiunea Gozdsu” (p. 63).

Capitolul intitulat *Avea Fundației „Gojdu” (1871–1919)* descrie modalitatea de gestiune a averii prin reprezentanța Fundației. Prin testamentul său, Emanuil Gojdu a hotărât ca cea mai mare parte a averii sale să se capitalizeze, pentru a crea un fond din care să se acorde burse pentru elevii din gimnazii, școli comerciale și militare și pentru studii universitare, inclusiv doctorale. Prin buna administrare a fondurilor, averea Fundației a crescut de la 200 000 de florini în 1870, la peste 10 000 000 de coroane în anul 1919⁴ (p. 70). La începutul secolului al XX-lea, Fundația a construit șapte imobile pe intravilanul dintre străzile Király și Dob, astăzi „Curtea Gojdu” sau „Pasajul Gojdu”, din Budapesta.

Capitolul *Bursele Fundației* aduce la cunoștința cititorilor că, din 1871, anul de înființare, până în 1919, Fundația „Gojdu” a contribuit prin burse la școlarizarea a peste 1 600 de români la școlile și universitățile din Europa. Printre bursieri s-au numărat mitropolitul Vasile Mangra, filosoful și omul politic Aurel C. Popovici, savantul Victor Babeș, filologul Sextil Pușcariu, istoricii Constantin Daicoviciu, Ioan Lupăș, Silviu Dragomir, poetul Octavian Goga, omul politic Petru Groza, marele inventator din domeniul aviației Traian Vuia, teologul Dumitru Stăniloae. Din cei 1 600 de bursieri, 19 au devenit membri ai Academiei Române, 39 au fost profesori universitari, 21 senatori, 40 deputați, 24 prefecți, 22 primari, numeroși miniștri, secretari de stat, diplomați ș.a. (p. 98).

În capitolul *Elitele „Gojdu”. Destin cultural și politic* este oferită statistica repartizării bursierilor „Gojdu” pe specializări. Dincolo de cifre, acest segment al cărții conține o scurtă prezentare a destinului politic și cultural al celor mai reprezentativi bursieri – contribuitori la Marea Unire din 1918, figuri marcante ale clasei politice din perioada interbelică, universitari etc. În *Post-scriptum*, autorii volumului completează datele despre viața bursierilor „Gojdu” cu informații despre destinul tragic al unora dintre ei, marcat de instaurarea regimurilor comuniste în Europa de Est. „Elitele „Gojdu” reprezintă creșterea și descreșterea unei națiuni, de la emanciparea ei prin cultură și prin educație, grație unei elite naționale formate în universitățile europene, la perioada comunistă, când a avut loc eliminarea sau convertirea elitelor la alte valori, străine de principiile liberalismului, ale democrației”, subliniază Cornel Sigmirean și Aurel Pavel (p. 101).

În capitolele ce urmează – *Fundația „Gojdu” pe agenda politică a relațiilor româno-maghiare (1920–1953)* și *Istorie și diplomație: Fundația „Gojdu” între anii 1996–2008* – este reconstituit întreg „dosarul Gojdu”, fiind puse în evidență demersurile guvernelor de la București, atât din perioada interbelică, cât și din aceea postcomunistă, pentru recuperarea proprietăților Fundației, constatându-se eșecurile diplomației românești în „administrarea” dosarului, foarte complex, în relațiile politice dintre România și Ungaria.

Anexele conțin 13 documente-cheie din activitatea Fundației „Gojdu”: anexa 1 – *Testamentul lui Emanuil Gojdu*, anexa 2 – *Literele fundaționale*, anexa 3 – *Acordul între Ungaria și România cu privire la reglementarea afacerilor interesând Fundația „Gojdu”*, anexa 4 – *Memoriul Fundației „Gojdu” adresat Primului Ministru Iuliu Maniu*, anexa 5 – *Acordul dintre România și Ungaria din 28 aprilie 1930*, anexa 6 – *Extras din Monitorul Oficial nr. 108/13 mai 1938*, Anexa 7 – *Acordul dintre România și Ungaria din 27 octombrie 1937*, anexa 8 – *Lista bunurilor Fundației „Gojdu” din Ungaria*, anexa 9 – *Raportul Legației Române de la Budapesta*, anexa 10 – *Contractul de închiriere a imobilelor din Cluj*, anexa 11 – *Adresa Fundației „Gojdu” adresată Ministrului de Externe Simion Bughici*, anexa 12 – *Adresa Fundației „Gojdu” adresată Președintelui Consiliului de Miniștri Petru Groza*, anexa 13 – *Acordul dintre Guvernul României și Guvernul Republicii Ungare privind înființarea Fundației Publice „Emanuil Gojdu”*.

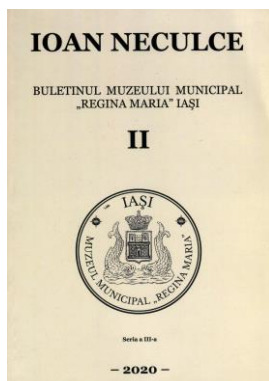
În *concluzii*, autorii volumului subliniază modul în care Fundația „Gojdu”, una dintre cele mai mari fundații din Austro-Ungaria, din cauza vicisitudinilor istoriei a fost deposedată de proprietăți și „reprezintă doar un capitol din istoria nașterii națiunii române moderne în secolul al XIX-lea, prin școală și educație, rezultat al asumării modelului cultural european”.

Tetiana Toma*

⁴ 1 florin echivala cu 2 coroane.

* Lect. univ. dr., Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați.

„Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal „Regina Maria” Iași, II, seria a III-a, 2020, 408 p.



Rândurile de mai jos au menirea de a semnaliza apariția unui nou număr al revistei „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal „Regina Maria” Iași, cel de-al doilea, din cea de-a treia serie. Reunind o bună parte a textelor prezentate în cadrul celei dintâi conferințe a Muzeului Municipal, desfășurată spre finalul lunii august 2020, acest număr al periodicului ieșean aduce împreună istorici și arheologi din mai toate instituțiile ieșene, dar nu numai, care au ca obiectiv cercetarea trecutului acestor meleaguri.

Respectând, în bună măsură, coordonatele în jurul cărora a fost organizată și conferința, acest tom al revistei debutează cu o secțiune intitulată *Orașul, locurile și prefacerile sale*, în cadrul căreia sunt reunite contribuții privitoare la orașul Iași și vecinătățile sale, studii care se înlanțuiesc armonios, într-o continuitate bine pusă în valoare de membrii colegiului de redacție. Grupajul este

deschis de studiul Elenei Gherman, în paginile căruia, pe baza rezultatelor obținute în urma săpăturilor arheologice efectuate în incinta Catedralei Mitropolitane, puse în legătură cu datele desprinse din izvoarele documentare, autoarea înfățișează câteva aspecte și interpretări privitoare la structura socială și organizatorică a *Orașului Iași la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea*. Aceleași elemente ale cadrului social, la care se adaugă și repere teritoriale, sunt analizate de Iulia Brătescu pentru *Mahalaua Tălpălari*, cercetarea sa evidențiind repere despre *locuri, oameni și vecinătăți urbane* în această parte a Iașilor, pentru un interval de un secol și jumătate, de la primele atestări ale mahalalei, până spre începutul perioadei regulamentare. Continuând în chip fericit acest calup de studii de istorie urbană ieșeană, Sorin Iftimi analizează punctual, pe baza izvoarelor documentare și cartografice, trecutul unei zone mai restrânse: *Capătul „Uliței Mari” din Iași. Locurile hanurilor „Trei Ierarhi” și „St. Petersburg”*, pe parcursul secolelor XVII–XIX, urmărind stăpânirile și stăpânii acestor locuri și clădiri încărcate de istorie, unele dintre ele încă vizibile, altele dispărute, dar care trebuie să fi lăsat urme, ce vor putea fi scoase la lumină doar ca urmare a unor săpături arheologice. Lăsând în urmă zona centrală a Iașilor și pășind dincolo de barierele orașului, Andrei Melinte vorbește despre *Apariția și evoluția târgușoarelor de la periferia orașului Iași în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, continuând astfel cercetările sale privitoare la aceste așezări semiurbane ce s-au dezvoltat în jurul fostei capitale a Moldovei, de această dată oprindu-se asupra târgușoarelor de la Socola și Zalhana. Pășind, de această dată peste timp, Alexandru Aioanei prezintă o parte din transformările pe care Iașii le-au suferit, asemeni mai tuturor orașelor României, la jumătatea secolului al XX-lea, în domenii precum utilitățile publice, salubritate, dar și în ceea ce privește regulile impuse de noul tip de conviețuire, reunind considerațiile sale sub titlul *Orașul se schimbă. Iașul în anii '50, comerț, dotări edilitare, salubritate*.

A doua secțiune a revistei, *Oameni care au fost*, aduce în atenție fragmente privitoare la doi oameni care, fiecare în felul său, au fost apropiați de trecutul Iașilor. Pornind de la un anume tip de surse istorice, necrologurile și comemorările, inserând și o scurtă „epopee” despre bustul cunoscutului editor de documente, Ina Chirilă vorbește despre *Theodor Codrescu și posteritatea sa*. Pe de altă parte, Cătălin Botoșineanu, autorul studiului *Memoria Marelui Război la Iași. Uitarea unui sacrificiu: Olga Sturza*, întocmește un scurt portret biografic al Olgăi Sturza, completat de mai multe referințe la activitatea sa filantropică desfășurată în sprijinul orfanilor de război, organizată în jurul Societății „Ocrotirea Orfanilor de Război”. Mai mult decât atât, autorul

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LVII, 2020, p. 461–463

propune și o ipoteză proprie asupra simbolisticii Monumentului Unirii de la Iași, pornind tocmai de la activitatea filantropică a Olgăi Sturza în sprijinul orfanilor de război, articolul său având și o mărturisită „miză civică”, susținând necesitatea unui gest simbolic ce ar apăra de uitare faptele și sacrificiile personajului evocat.

Următorul grupaj, *Instituții care au fost*, reunește contribuțiile a trei cercetători care și-au concentrat atenția în anii din urmă asupra evoluțiilor ce au caracterizat începutul veacului al XIX-lea, sub înrăurirea unor oameni ori instituții. În contextul unor contribuții mai vechi și mai noi despre incendiile care au afectat Iași de-a lungul timpului, studiul lui Mihai-Cristian Amărieuței are meritul de a revela cauzele profunde care au determinat aceste evenimente nefaste și care au fost învățămintele acumulate până la începutul perioadei regulamentare, vorbind și *Despre „Comitetul întru toată îngrijirea orașului și punerea la cale a siguranței obștii”*, numit în urma incendiului din Iași din 1827. Cu privire la *Temnița din Iași în timpul ocupației ruse (1828–1834)*, Silviu Văcaru a evidențiat mai multe aspecte, privitoare la localul și personalul închisorii, la hrana și îmbrăcăminte de deținuților și, nu în ultimul rând, la starea de sănătate a acestora, o reconstituire rezultată în urma unui amplu efort de documentare, confirmat și de bogatele Anexe ale studiului. Secțiunea se încheie cu studiul Cătălinei Chelcu, în cadrul căreia autoarea prezintă *Câteva date preliminare privitoare la începutul funcționării Spitalului Militar din Iași*, valorificând puținele contribuții istoriografice existente și câteva surse documentare inedite.

Urmează fragmentul în care au fost reunite studiile ce au drept subiect *Orașul, monumentele și artiștii săi*. Într-un amplu studiu dedicat monumentelor și „bagajului cultural” pe care acestea îl întrupează, Andi Mihalache ne propune mai multe răspunsuri la întrebarea *De unde provin statuile Iașilor*, elaborând o *scurtă pledoarie*, menită a „întreține dezbateră” cu privire la absența atașamentului față de statuile Iașilor. Dovedind, o dată în plus, interesul pentru case și locuri din Iași de azi ori de odinioară, Sorin Iftimi conturează o reconstituire istorică, bazată pe mărturii documentare, însoțite de izvoare cartografice și surse fotografice, privitoare la *Casa „Iosif Zoller” în contextul istoric urban al străzii Elena Doamna*. Despre călătoriile de studii ale artiștilor români, cu toate implicațiile profesionale și personale ale acestora, vorbește pe larg Dana Servant în studiul *Boema artistică ieșeană din Montparnasse în epoca Impresionismului tardiv (1900–1914), între mit și realitate*, în vreme ce Bobi Apăvăloaei prezintă, în cuvinte și imagini, un monument poate prea puțin cunoscut: *Fântâna de la Antibiotice Iași – operă uitată a sculptorului Constantin Baraschi*.

Ducându-ne cu gândul la secțiuni care ar putea dăinui în structura revistei, fiindcă ele surprind, în chip fericit, principalele teme privitoare la trecutul Iașilor, cel de-al doilea tom al revistei continuă cu grupajul intitulat *Orașul, documentele și amintirile sale*, ce debutează cu contribuția lui Dan Dumitru Iacob, care demonstrează ce reconstituiri generoase se pot obține pornind de la un singur document: *Inventarul paraclisului „Sfânta Treime” al palatului Roznovanu din Iași*. Având la dispoziție mai multe documente, Petronel Zahariuc își propune și reușește să pună în bună orânduială *Colecția de documente a Muzeului Municipal „Regina Maria” din Iași (I)* și să editeze, după rânduială, mărturiile trecutului păstrate în această colecție. Ștefan S. Gorovei scoate la lumină *Hârtii vechi din arhive noi*, împărtășindu-ne strădaniile și împlinirile ce au însoțit *Preocupările pentru organizarea cercetării genealogice și heraldice 1966–1993 (două comunicări din 1999 și 2000)*, preocupări ce aveau să capete contur în ceea ce vreme de aproape trei decenii constituie Filiala Iași a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, cunoscută și recunoscută pentru ședințele lunare de comunicări, dar nu numai.

Tomul se încheie cu două contribuții reunite în grupajul *Varia: din oraș și împrejurimi*. Cel dintâi studiu, întocmit de Marius Chelcu, adună fragmente și imagini *Din trecutul mobilității urbane. Ciclismul la Iași – începuturi și protagoniști*. Cu gândul la trecut, dar mai mereu blocați în traficul din prezent, considerăm că atât autorul, cât și studiul său ar trebui să constituie mai curând un exemplu și un îndemn pentru viitorul mobilității urbane în Iași și în vecinătățile sale. Iar pentru a găsi și un obiectiv preumblărilor prin împrejurimile Iașilor, Ludmila Bacumenco-Pimău și Dan Aparaschivei ne prezintă câteva *Note pe marginea unui dosar de arhivă* privitoare la *biserica de lemn Sfânta Treime din Băiceni (comuna Cucuteni, județul Iași)*.

Cu impresia unei lecturi plăcute și cursive a studiilor pline de informații noi și de interpretări pertinente, încheiem această mult prea succintă prezentare, a unui volum ce merită atenția tuturor celor apropiați de trecutul Iașilor, dar nu numai; fiindcă Iașii constituie doar un prilej de a aduce între paginile aceleiași reviste contribuții privitoare la trecutul unor oameni, teme ori idei care nu pot fi mărginite de niște limitări teritoriale. În ceea ce privește binemeritele aprecieri pentru reușita editorială, acestea vor reveni, fără îndoială, numeroșilor autori care oferă greutatea științifică acestui al doilea tom al revistei. Însă, mai presus de toate, trebuie amintit și apreciat efortul organizatoric al celor care, mai întâi reușiți sub titulatura de comitet de organizare, au făcut posibilă desfășurarea celei dintâi conferințe a Muzeului Municipal „Regina Maria”, iar apoi, rebotezați drept comitet de redacție, au meritul de a fi adus împreună aceste voci care au avut bucuria de a rosti, iar mai apoi de a scrie pagini din istoria Iașilor.

Sorin Grigoruță

LA PLECAREA PRINȚULUI MIHAI DIM. STURDZA (1934–2020)

Prințul Mihai Dimitrie Sturdza s-a alăturat discret strămoșilor săi. În curgerea vieții sale le-a urmat calea prin gestul simbolic de a înălța o ctitorie, unde șiruri nesfârșite de oameni și fapte au fost zugrăvite atât în zilele lor de glorie, cât și în umbra decadenței, într-o operă cât o viață, numită: *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, al cărei prim volum a ieșit de sub tipar în anul 2004. Preludiul se petrecuse însă în 1983, la Paris, cu *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*. După revenirea din exil (1963–1991), s-a pregătit să așeze temelia „catedralei” sale de dimensiuni princiare, pentru care începuse să strângă mărturii încă din adolescență, multe ascunse în arhive familiale, dar mai cu seamă a salvat amintirile celor care au trăit în lumea care pierdea sub tăvălugul istoriei. A căutat colaboratori pricepuți și i-a găsit cu greu, dovadă fiind apariția în ritm inegal a volumelor monumentalei lucrări: vol. I, *Abaza–Bogdan*, 2004, 670 p.; vol. II, *Boian–Buzescu*, 2011, 724 p.; vol. III, *Familia Cantacuzino*, 2014, 648 p.; vol. V, *Ceaur–Cuza*, 2018, 648 p.; vol. VI, *Dabija–Exarhu*, 2017, 412 p.; alte câteva volume au rămas în diferite stadii de lucru. Putem zice că acest *aedificium sturdzanum* a fost înălțat de la temelie până la ferestre...

Nu împlinise 17 ani atunci când a întocmit primul arbore genealogic, cel al familiei Drăgușescu. Acesta a fost piatra de temelie a operei sale. Mi-a încredințat acea spiță genealogică realizată în adolescență, de care era legat sentimental ca de orice vestigiu al începuturilor, spre a o adnota și completa cu documente publicate în cel de-al șaselea tom al enciclopediei (VI, p. 229–233). În 1950, fie în casa inginerului Ferdinand Bartsch, fie în cea a lui Emanoil Hagi-Moscu, îi cunoscuse pe toți genealogiștii români în viață, pe care i-a prețuit. A salvat și inclus cercetările lor genealogice în *Enciclopedia* sa după o jumătate de secol, depunând mărturie în prefața primului tom, în 2004: „Îmi revine onoarea de a le da opera la tipar” (I, p. 8). Iar prin *Opera* sa înțelegea să fie cunoscută istoria boierimii românești, fără patimă și părtinire: „[...] pentru ca această cunoaștere să fie cât mai onestă, trebuie ca boierimea să fie înfățișată în părțile ei componente, adică prin genealogiile cât mai exacte și complete, ale familiilor care au întruchipat-o; cu ajutorul biografiilor, al descrierii mentalităților, a faptelor politice, a ctitoriilor și, nu mai puțin, a iconografiei” (I, p. 11). Și nimic nu lega acest conglomerat, decât nevăzutul fir care „a țesut destinul și istoria unei întregi clase sociale, de la apariția ei acum șase secole și până de curând, la dispariția ei. Urmărind acest fir, am adus contribuția mea la alcătuirea unei necesare istorii a defunctei boierimi române” (I, p. 17). Pentru că aici, ca și în Occident, „istoria gloriilor, decadenței și nefericirilor lor nu e cu nimic mai prejos decât cea a familiilor nobile formând subiectul almanahurilor și enciclopediilor din Europa Occidentală” (VI, p. 10). Criteriul definirii unei familii boierești avea în vedere, de regulă, descendența în linie bărbătească dintr-un strămoș boier, calitate care în spațiul românesc nu era consfințită prin lege, ci „urmașii unui boier erau considerați a fi tot

boieri atâta vreme cât mijloacele le permiteau să trăiască «boierește», iar calitatea lor boierească era acompaniată de urmarea unei cariere de slujbe boierești la nivel corespunzător” (I, p. 15).

A cunoscut închisorile comuniste de la Rahova, Jilava, Ghencea, lagărul de muncă forțată de la Bicaz și a încheiat la Onești. Îmi vine în minte imaginea demnă de Purgatoriu pe care mi-a relatat-o odată, a celor 50 de deținuți înghesuți să doarmă pe scânduri într-o singură încăpere prea mică, încât toți trebuiau să se întoarcă în același timp de pe o parte pe alta. Totul începuse la 11 iunie 1952, cu anchetarea pentru un pretins complot împotriva statului a fictivei organizații „Pătratul Roșu”. A fost arestată Marioana Cantacuzino (16 ani), urmată de alți tineri: Grigore Ghika (16 ani), Mihai Sturdza (17 ani și jumătate), „ambii urmași de Domnitori, caracterizați pe fișa de încarcerare ca fiind, primul, «de origine mic-burgheză», cel de-al doilea «de origine mic-burgheză. Prinț», Radu Miclescu, vechi nume boieresc”, Dumitru Lecca, Mihnea Ștefănescu, Ion Varlam (14 ani și jumătate) și Dan Florescu (III, p. 615). La 22 noiembrie 1952, Marioana Cantacuzino (cunoscută ca scriitoare sub pseudonimul Oana Orlea), Radu Miclescu și Mihai Sturdza au fost transferați de la Jilava la Ghencea, ultimii doi ajungând la Bicaz. După aproape doi ani, prințul „mic-burghez” era eliberat și la 1 mai 1954 era acasă, la București, nimerind în plină sărbătoare muncitorească.

În închisori întâlnise membri ai elitei și aristocrației românești, de la care aflase mărturii care aveau să fie cheia de boltă a *Operei* sale. Și cum altfel, decât în șoaptă, putea să culeagă cronici de familie, precum „într-o lungă după-amiază din primăvara anului 1960, când, puțin înainte de moartea ei, a depănat Adela Cantemir [...], în șoaptă, dar pe franțuzește, istoria arendașilor boieriți de pe valea Bistriței” (I, p. 52). Sau acele mărturii auzite de Mihai Dim. Sturdza, „în 1953, în lagărul de muncă forțată de la Bicaz, de la Ion I. Em. Florescu, al cărui tată, generalul Ion Florescu, era fiul adoptiv al lui Bonifaciu”, fiul lui Nicolae Bălcescu (I, p. 218).

Cercetările pentru viitoarea operă au fost marcate de răgazuri fortuite, pe drumul unei vieți pline. „Furul roșu” care străbate *Enciclopedia* de la un capăt la altul este jalonat, din loc în loc, de portrete memorialistice care se întrepătrund cu propria viață a autorului *Operei*, singurul căruia i se puteau încredința spre păstrare sigură mărturii scrise și orale din trecutele vieți ale boierimii române. Și pe care i-a căutat în arhivele de stare civilă din toate județele Vechiului Regat. În cursul anilor 1960–1963, datorită unei recomandări a lui Mihai Pop, directorul Institutului de Folclor din București, care-l califica drept „folclorist”, a izbutit să cerceteze fondurile de stare civilă din județele Moldovei. La sfârșitul anului 1963, când a plecat din țară, avea încheiată „culegerea de genealogii ale boierimii moldovenești”. Întâi la Atena, apoi la Paris, începea exilul de aproape 30 de ani. Acolo, în 1977, genealogiștii Dan Pleșia și Alexandru Perietzeanu-Buzău i-au transmis materialele lor documentare și arhivele genealogice, iar după revenirea în țară, în 1991, a preluat arhiva lui G. D. Florescu, Emanoil-Hagi Moscu și Ioan C. Filitti, manuscrisul din 1938 cu cele 704 familii boierești din Muntenia și Oltenia, care are la bază cercetările lui Ștefan D. Grecianu și Petre V. Năsturel.

L-am cunoscut tot mai îndeaproape pe Mihai Dim. Sturdza în ultimul deceniu al vieții sale. Prima întâlnire s-a petrecut însă la Iași, în primăvara anului 2003, la Congresul de Genealogie și Heraldică organizat de profesorul Ștefan S. Gorovei, desfășurat vreme de câteva zile (15–18 mai). Atunci, în sala mare a Filialei ieșene a Academiei Române, în dealul Copoului, am prezentat o comunicare despre vechi structuri familiale în satul românesc, aruncând o privire comparativă în alte spații geografice. Această abordare îi plăcuse. Și acela a fost momentul începutului colaborării noastre.

În următorii ani, drumurile noastre s-au intersectat cu diferite prilejuri, la Iași sau la București, la conferințe și simpozioane, în sălile de studiu ale Arhivelor Naționale sau ale Bibliotecii Academiei Române. Păstrez amintirea prezenței sale la susținerea publică a tezei mele de doctorat, din 12 decembrie 2009, în amfiteatrul II-7 al Facultății de Istorie, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. După Anul Nou, la 8 ianuarie 2010, am primit o scrisoare prin care Domnia Sa îmi propunea publicarea unor fragmente din teza mea, a cărei temă de cercetare era despre boierii lui Ștefan cel Mare, dar mai ales prima parte a lucrării. Și într-adevăr, avea să fie publicată după câțiva ani, sub forma unui studiu introductiv, *Începuturile boierimii Moldovei*, al celui de-al cincilea volum al *Enciclopediei*, apărut în toamna anului 2018. Și acest volum, și celelalte cuprind și alte studii, cercetări genealogice, documente și fotografii realizate în decursul colaborării și la sugestia inițiatorului *Enciclopediei*.

Un moment deosebit a fost cel al omagierii prințului Mihai Dim. Sturdza la împlinirea vârstei de 80 de ani, celebrat la Muzeul Unirii din Iași, în toamna anului 2014, în cadrul simpozionului „Monumentul – tradiție și viitor” (9–12 octombrie), organizat de doamna Aurica Ichim. Atunci, împreună cu cel de-al treilea volum al *Enciclopediei*, dedicat familiei Cantacuzino, a fost lansat volumul omagial: *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani*, de peste 1 000 de pagini, apărut la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, pe care l-am inițiat și coordonat împreună cu profesorul universitar Mircea Ciubotaru, cel care a sintetizat, într-o recenzie a *Enciclopediei*, în 2018, ideea acestui proiect, în care colaboratorii au fost „reuniți, cu toții, sub autoritatea convingătoare prin erudiția fără ostentație, apelul neconstrângător și exemplul propriu de dedicație ale coordonatorului seriei, un autentic dirijor al acestui *Requiem* solemn pentru boierimea română, pus sub inspiratul citat din Vilfredo Pareto: *Istoria este un cimitir de aristocrații*”.

Mihai Dim. Sturdza își asumase anvergura proiectului său. Îmi mărturisea într-o scrisoare, în toamna anului 2013: „Asta-i situația, avem cu toții de lucru cu vârf și îndesat, cei tineri până la pensie, și eu până voi ajunge în Purgatoriu”. Era însă mulțumit că „Enciclopedia culege laude peste tot, este o satisfacție pentru mine, și o revanșă peste răposata luptă de clasă”. Aceste cuvinte reprezintă chintesența testamentului autorului *Operei*, sugerând direcția de urmat până la finalizarea edificiului. La începutul anului 2019, în semn de „revanșă a mea asupra vitregiilor istoriei”, avea în minte organizarea unei sesiuni anuale de comunicări la București, de evocare a Academiei Mihăilene întemeiată la Iași de strămoșul său Mihai vodă Sturdza. În ciuda vitregiilor îndurate, optimismul nu-l părăsise niciodată: „[...] nu am fost niciodată pesimist în viață, dar acum (din păcate aproape de final) sunt foarte optimist”. Așa răzbise și visul său nu pierise. Dimpotrivă, a prins rădăcini și a dat roade. Edificiul pentru care trăia se înălța lent ca o catedrală gotică. Și a rămas precum aceasta, să fie înălțat tot mai sus de către urmași. Avusese viziunea unui aristocrat al spiritului, al orizontului îndepărtat și al lucrurilor mărețe. Deși avea certe veleități enciclopedice, nu părea nicicum atotștiutor. Stăpânit de o neștirbită curiozitate, semn al unui spirit viu, privea lumea cu mirare și cu prospețime nesfârșită.

Păstrez în minte, pentru Domnia Sa, imaginea boierului de odinioară care scrie și citește din jilțul său, în tihnă, cu o măsuță în față pe care stau hârtoage și cărți în așteptare. Nu-i prea plăcea să lucreze la birou, pentru că acolo, după cum zicea, trebuia să stea cocoșat pentru truda gândului înșirat pe hârtie. Avea obiceiul să șadă în fotoliu, să scrie pe genunchi ori pe măsuță, să folosească și refolosească orice hârtie care-i venea la îndemână. De multe ori, din nebăgare se seamă, îmi scria pe partea albă a foilor rămase din corecturi... Acolo, în fotoliul său, uneori ațipea. Așa s-a întâmplat și când îi

ieșise proaspăt de sub tipar ultimul tom al *Operei* sale, al cincilea, pentru care am scris introducerea și am participat la etapele „făuririi” lui, pe care-l botezase, neoficial, „volumul Lefter”! Se bucurase ca un copil de apariția acestui nou volum al *Enciclopediei*. Mi-a povestit că îl răsfoise toată seara și adormise cu tomul în brațe... Tristețea acestui gând este cu atât mai mare știind că, până în ultima clipă, în același timp cu cel de-al patrulea volum, se străduia să termine înaintea celorlalte, presimțind parcă ziua când nu va mai fi fost, tomul care avea să cuprindă între scoarțele sale desfășurarea cronicii familiei sale: Sturdza.

Dar a plecat grăbit dintre noi, s-a dus discret, așa precum glăsuiesc versurile unei poete de demult: „Moartea veni atât de simplu, tăcut. / Măinile care nu puteau cuprinde-au zăcut, / puse una lângă alta, cum sunt uneori / anume așezate unelte sau flori”.

*Lucian-Valeriu Lefter**

* Etnograf, Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Vaslui.

**IN MEMORIAM:
ISTORICUL CORNELIU ISTRATI**

În seara zilei de 8 iunie 2020, a părăsit această lume – imperfectă pentru unii, perfectă ori mai mult ca perfectă, pentru alții, regretată de toți în amurg – unul dintre cei mai răbdători, mai modești și mai generoși cercetători științifici pe i-a avut Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași, vreme de patru decenii încheiate (1952–1992) până la prea grăbita lui pensionare, decisă la o vârstă dovedită chiar fertilă pentru un profesionist al breslei. Pe Corneliu Istrati, sau Carney, cum i se adresau apropiații ca vârstă, am avut bucuria să-l cunosc în chiar prima zi în care am fost încadrat în Institut, 15 octombrie 1962, imediat după ce trecusem pe la serviciul de Cadre (astăzi Resurse Umane, sau Personal) al Filialei Iași a Academiei, găzduit în acea vreme în fostul local al Academiei Mihăilene, peste drum de actualul Colegiu Național. Cum destinul celebrului monument istoric era pecetluit, urmând a fi (și a fost!) demolat în anul următor, puținii cercetători ai Institutului comun, reunind laolaltă pe cei câțiva istorici, filologi și economiști în exercițiul funcției, lucrau în biblioteci și arhive, până la darea în folosință și dotarea cu mobilierul necesar a noului locaș din strada Karl Marx (actuala Lascăr Catargi), nr. 15. Intrând în singura sală dinspre care auzisem voci, spre a intra în legătură cu viitorii colegi de instituție, am găsit doar doi tineri, așezați la o masă și jucând cu maximă ardoare o partidă de șah. Prezentându-mă, respectuos, cei doi șahiști abia au avut timp, între două mutări, să-mi întindă mâna și să se recomande: unul era Corneliu Istrati, viitorul coleg de sector, și celălalt, Alexandru Teodorescu, istoric literar, cercetător al secției de Filologie din cadrul aceluiași Institut. De amândoi aveam să mă simt tot mai apropiat în anii care au urmat și chiar să mă lege nu numai raporturile firești de colegialitate și respect ce le datoram, în ipostaza de mai tânăr angajat, ci și o sinceră și statornică prietenie. Lipsa aroganței și disponibilitatea pentru dialog, trăsături morale întâlnite altminteri și la ceilalți colegi, aveau să-mi înlesnească „aclimatizarea” în cadrul unui colectiv diversificat ca preocupări, dar unitar în privința raporturilor interumane. Dar, vremea vremuind, cum ar spune cronicarul, și unul, și celălalt, iată, au trecut Styxul: mai întâi, a plecat Alexandru Teodorescu, iar de curând l-a urmat Corneliu Istrati, poate, spre a se întâlni, dincolo, cu mai vechii dascăli, colegi și prieteni: Dumitru Berlescu, Nicolae Corivan, Val. Popovici, Dumitru Ciurea, Constantin C. Angelescu, Iuliu C. Ciubotaru, Leonid Boicu ș.a.; dar și pe filologii Alexandru Teodorescu și N. A. Ursu, ori pe economistul Alexandru Tacu ș.a.

Istoricul Corneliu Istrati s-a născut la 26 martie 1928, în satul Toporăști, comuna Pungești din județul Vaslui, în familia preotului Leon și a învățătoarei Aglaia Istrati. Educația aleasă începută în familie a continuat, instituțional, în cadrul școlii primare din localitatea bărlădeană Voinești (1934–1938), după absolvirea căreia a urmat cursurile gimnaziale și, apoi, în buna tradiție a familiei, Seminarul „Veniamin Costachi” din Iași (1942–1946). De reținut este faptul că această etapă, extrem de importantă a întregului ciclu educațional, s-a suprapus declanșării și desfășurării marii conflagrații mondiale

și primilor ani postbelici, cu întregul lor cortegiu de pierderi, suferințe și privațiuni, repercutate, desigur, și asupra procesului de învățământ.

Imediat după foametea din 1946, care a cuprins mare parte din țară și, în primul rând, Moldova, în cursul anului următor, Corneliu Istrati a fost admis ca student al Facultății de Istorie din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” – Iași, pe care a absolvit-o în anul 1951. Atât înainte de a intra la facultate, cât și pe durata efectuării studiilor superioare, a fost suplinitor ocazional la câteva școli ieșene, dar și cântăreț bisericesc, la Mălăiești, județul Fălciu (1947), apoi, la Holboca, județul Iași (1949–1955), biserică unde avea să revină, pe aceeași funcție, imediat după pensionare (1992–2008), adăugând travaliului vocal și biserica din Ciurea, același județ, până în anul 2015.

Cu începere de la 1 martie 1952, Corneliu Istrati a fost încadrat, mai întâi, ca asistent (cercetare), iar din anul următor, 1953, ca cercetător științific, la Institutul de Istorie și Filologie (vechea titulatură a instituției) al Academiei Române, Filiala Iași, unde a parcurs treptele profesionale – abuziv blocate vreme îndelungată – până la funcția de cercetător științific principal gradul III. De la început, și pe întreaga durată a activității de cercetare desfășurată în Institut, a făcut parte din colectivul de istorie modernă, condus, succesiv, de profesorii Valerian Popovici, Constantin C. Angelescu, ulterior de dr. Ecaterina Negruți și, spre final, de subsemnatul, dar preocupările științifice ale domniei sale s-au identificat cu cele ale subcolectivului condus de profesorul Nicolae Corivan, focalizat pe studiul istoriei premoderne a Moldovei. Tinerețea intelectuală și-a petrecut-o, aproape în exclusivitate, în sala de lectură de la Arhivele Statului, instituție găzduită, pe atunci, în incinta Mănăstirii Golia, alături de alți colegi apropiați ca vârstă: Iuliu Ciubotaru, Leonid Boicu, Ecaterina Negruți și Gheorghe Platon, ori mai „copti”, precum Nicolae Grigoraș, Alexandru Gonța, Nicolae Corivan, Dumitru Ciurea, Constantin Turcu și Gheorghe Ungureanu, ultimii doi, arhiviști, dar colaborând la temele de cercetare ale Institutului. Cei dintâi, „virusați” de terminologia specifică documentelor istorice vechi, își însușiseră ori își acordaseră, unii altora, varii dregătorii simbolice, în ceea ce numeau ei, identificându-se ca grup, *Curtea mărunță*, spre a se deosebi astfel de cei mai vârstnici, care constituiau, probabil, instanța (valorică) superioară. Și tot în anii începutului de drum în carieră, Corneliu Istrati, alături de mulți alți juni, cuprinși de entuziasmul specific vârstei ori, poate, îndemnați de alte rațiuni, între ei și colegul filolog Alexandru Teodorescu, a răspuns „prezent” la chemarea noilor autorități politico-administrative de a participa, ca voluntar, pe noile șantiere naționale ale tineretului, deschise la Agnita-Botorca sau Bumbești-Livezeni. În cazul lui, dar și al altora, gestul putea semnifica, în context, o necesară măsură de precauție, pentru un fiu de preot angajat într-un institut bine supravegheat politic.

A fost și a rămas consecvent în preocupările științifice, îndreptate încă din primii ani de activitate în Institut, pe două direcții fundamentale: istoria și evoluția relațiilor agrare în Principatele Române în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului următor și, respectiv, cercetarea/valorificarea izvoarelor statistice acoperitoare aceleiași perioade istorice. Evident, de pe aceste direcții și-a selectat, adesea, teme ori numai segmente tematice, pe care, apoi, avea să le materializeze în cuprinsul unor minuțioase studii analitice, note și comunicări, inclusiv o disertație doctorală, circumscrise celor două filoane. În răstimpul deceniului scurs de la încadrarea sa în Institut și până la alăturarea mea colectivului de moderniști, care lucra cu precumpănire la Arhivele Statului, Corneliu Istrati și ceilalți colegi dobândiseră o serioasă cunoașterea valoroaselor fonduri și colecții arhivistice ieșene și bucureștene, iar practica de zi cu zi în cercetarea vechilor dosare îi transformase în paleografi desăvârșiți. Încât, pot afirma, cu deplină sinceritate,

că ucenicia mea în deslușirea slovelor chirilice, incluzând și orientarea tematică inițială, inspirată de bogăția și diversitatea surselor arhivistice existente, mi-a fost mult înlesnită de prezența în preajmă, de asistența și consilierile primite din partea experimenților mei colegi, din rândul cărora a făcut parte Corneliu Istrati.

De-a lungul celor patru decenii, cât a activat ca cercetător științific în cadrul Institutului, Corneliu Istrati s-a afirmat ca un remarcabil specialist în domeniile mai aride ale istoriei economice, sociale, juridice și demografice ale Moldovei premoderne și moderne. Este drept, acestea constituie teme sau direcții mai puțin atractive și, evident, mai puțin spectaculoase pentru cititori, lipsite oarecum de interes pentru editori, dar imperios necesare specialiștilor și celor ispitiți de cunoașterea nuanțată a trecutului nostru istoric, care nu vor putea ocoli valoroasele sale contribuții teoretice și documentare ce ni le-a lăsat. Ca editor de izvoare, a început prin a colabora cu doi colegi de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București, Vasile Mihordea și Ioana Constantinescu, realizând un impresionant volum de circa 800 de pagini, *Documente privind relațiile agrare în secolul al XVIII-lea*, vol. II, *Moldova*, apărut la Editura Academiei, București, în anul 1966. Înaintea acestuia, publicase câteva studii analitice și note științifice în revista Institutului din Iași, numită, până în anul 1962, „Studii și cercetări științifice. Istorie”, precum: *Știri noi despre atitudinea micii boierimi moldovene față de Regulamentul Organic* (VIII/1958); *Aspecte din administrația târgurilor și ținuturilor moldovene în primele decenii ale secolului al XIX-lea* (IX/1959); *Știri noi despre comerțul de tranzit prin Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea* (X/1960); *Despre diferențierea țăranimii clăcașe în regiunea de munte a Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea* (XII/1961); *Despre dârstele din Moldova în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea* (XIII/1962).

Apoi, după ce vechea revistă a cedat locul binecunoscutului „Anuar” al Institutului, Corneliu Istrati a publicat alte câteva studii de același profil și cu aceeași temeinică bază documentară, precum: *Despre gospodăria moșierească în regiunea de munte a Moldovei la mijlocul secolului al XIX-lea* (VIII/1971); *Lupta țăranilor dorneni împotriva stăpânirii boierești* (IX/1972); *Cu privire la exportul de grâne din Moldova în anii 1830–1831* (X/1973). A colaborat, însă, și la alte publicații periodice, precum „Revista Arhivelor”: *Știri despre documente moldovenești în Transilvania în 1819* (X/1967), sau, cu frecvență sporită, la „Cercetări agronomice în Moldova”: *Aspecte ale agriculturii Moldovei în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (Iași, 1/1968); *Apicultura într-o gospodărie boierească din Moldova la mijlocul secolului al XVIII-lea* (3/1970); *Proiectul pentru înființarea primei case de asigurări agricole din Iași* (4/1970); *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei* (4/1973); *Preocupări privind ameliorarea raselor de animale în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (3/1974); *Cu privire la epizootiile din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (1/1975); *Rolul defrișărilor în agricultura din zona de munte a Moldovei* (3/1978); *Din istoria unei vechi așezări: Ferma Pojorâni a Întreprinderii agricole de stat Vetrișoia, județul Vaslui* (4/1988); *Meșteșuguri țărancești în regiunea de munte a Moldovei în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Memoria Antiquitatis” (IX–XI/1977–1979, Piatra Neamț, 1985).

Dar, seria edițiilor de izvoare, reluată în anul 1979 prin publicarea *Condiciei Vistieriei Moldovei din 1816*, ca supliment al „Anuarului Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, avea să continue, în deceniul următor, cu câteva contribuții științifice de profil, publicate în paginile acestuia, precum *Statistici administrative și fiscale privind populația Moldovei între anii 1808 și 1812* (XXIV/2, 1987) ori *Statistici eclesiastice efectuate în Moldova între anii 1808 și 1812* (XXV/1, 1988), dar și cu elaborarea și

pregătirea pentru tipar a unei ediții a faimoasei *Condici a lui Constantin Mavrocordat*, document fundamental pentru secolul al XVIII-lea, despre care Nicolae Iorga nota că „nu există o culegere mai întinsă și din care să poată răsări mai multă viață și lumină decât în această înfoiată și veritabilă cărțuie” (*Studii și documente*, VI, p. VIII). Condițiile materiale vitrege l-au împiedicat însă pe editor să-și vadă valorificat, în timp rezonabil și corespunzător, produsul muncii de ani de zile, alcătuit din cinci volume (I – *Introducere și Indice cronologic*; II, III și IV – *Documente*; V – *Indice onomastic și Glosar*), motiv pentru care, între anii 1985 și 1987, au fost multiplicare, după modelul cursurilor universitare, doar primele trei tomuri; ultimele două au rămas în „stand by”, în așteptarea unor vremuri mai bune. Iar acele vremuri aveau să apară abia peste două decenii, când editorul, beneficiind de generosul sprijin primit din partea mai tinerilor săi colegi, a dr. Victor Spinei (actualul academician) și a regretatului prof. dr. Gabriel Bădăraș, și-a reorganizat întregul material în cuprinsul a trei volume, publicate de Editura Universității „Al. I. Cuza” în 2008, în excelente condiții grafice, cuprinzând: vol. I – *Introducere; Indice cronologic și onomastic; Glosar*; vol. II – *Documente*, 1–1613, și vol. III – *Documente*, 1614–3192, plus *Anexe*. De altfel, trebuie spus că, în acest prim deceniu al noului mileniu, Corneliu Istrati, deși pensionat, și-a redescoperit apetitul pentru cercetare, izbutind să reia și să materializeze proiecte științifice mai vechi, multe dintre acestea fiind de mai multă vreme încheiate, dar rămase în manuscris.

Primul proiect materializat a fost *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1803*, cunoscută de profesioniștii domeniului drept *Condica liuzilor*, reprodusă și de Theodor Codrescu în cunoscuta sa colecție *Uricariul*, proiect ofertat aceleiași edituri, având ca an de apariție 2003. Apoi, în calitatea-i de vechi colaborator al echipei de cercetători, în frunte cu juristul și istoricul Constantin C. Angelescu (alături de Iuliu C. Ciubotaru și Gheorghe Ungureanu), care a ostenit la transcrierea și colaționarea primei legiuri cu caracter constituțional din Principatele Române, și-a oferit generosul sprijin inițiatorilor ediției complete a *Regulamentului Organic al Moldovei*, apărută – după câteva decenii de la înscrierea temei în planul de cercetare al Institutului – la Editura Junimea, în anul 2004. Continuând, cu aceeași stăruință, procesul de valorificare a izvoarelor statistice, păstrate în manuscrise dactilografiate, Corneliu Istrati s-a adaptat cu ușurință noilor cerințe sau tehnologii redacționale, oferind Editurii Universității ieșene – deschisă valorificării și promovării tezaurului documentar românesc – *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, apărută în 2009, iar doi ani mai târziu, în 2011, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820*. N-a fost ultima ofertă făcută prestigioasei edituri universitare, pentru că, în anul 2014, sub sigla aceleiași instituții, a văzut lumina tiparului și teza de doctorat a lui Corneliu Istrati, susținută public încă din anul 1979, intitulată *Săteni și stăpâni în munții Moldovei la răscruce de veacuri*, cu titlul ușor cosmetizat față de cel inițial, dar ale cărei solide baze documentare, originalitate și valoare științifică intrinsecă o impun printre contribuțiile majore ale istoriografiei contemporane românești.

Din păcate, două dintre proiectele sale științifice n-au mai putut fi materializate, din motive independente de voința ostenitorului lor, și anume lipsa finanțării, cumulată cu lipsa de interes a factorilor decizionali. Primul, în ordinea vechimii, a fost masivul volum de *Documente privind relațiile agrare din Moldova între anii 1801 și 1831*, alcătuit, după o foarte riguroasă selecție, în colaborare cu prietenul și colegul Iuliu Ciubotaru, volum al cărui manuscris dactilografiat a fost donat, după pierderea tatălui, de fiica istoricului, arheolog dr. Cornelia-Magda Lazarovici, Bibliotecii Academiei Române, Filiala Iași. Cel de-al doilea proiect, extrem de ambițios, dar (iarăși) lipsit de resursele materiale și umane necesare pentru înfăptuire, numit *Dicționarul istoric al*

localităților din Moldova, inițiat împreună cu colegul dr. Adrian Macovei, s-a soldat doar cu adunarea unui foarte bogat material documentar și cu realizarea unor studii de caz: *Vechi sate din ținutul Fălciu (Stănilești, Oțetovaia)*, în „Anuarul” Institutului (XXIII/1986); *Pagini din istoria unui sat de răzeși, Vutcani, județul Vaslui*, în „Acta Moldaviae Meridionalis”, IX–X, 1987–1989; *Vechi sate de pe valea Prutului Mijlociu*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, Chișinău, nr. 2/1991; *Descălecători de sate. Un studiu de caz (I și II)*, în „Arhiva Genealogică” (Iași, II/1995 și III/1996); *Mălăiești – pagini de monografie*, în „Cronica Episcopiei Hușilor” (VII/2001). Or, pentru atingerea generosului obiectiv științific, ar fi fost necesară o stăruitoare și îndelungată muncă de echipă, fapt ce n-a fost cu puțință, nici la data asumării proiectului, nici mai târziu. Iar materialul documentar adunat în miile de fișe tematice, extrase din arhive și biblioteci, a rămas în arhiva Institutului, marcată, precum se știe, de părăsirea forțată a imobilului în care-și avea sediul și, în consecință, de potențiala risipă a acesteia.

A plecat, pe drumul fără de întoarcere, *omul* Corneliu Istrati, dar nu și *istoricul* omonim, nici amintirea faptelor sale vădite în rezultatele propriei osteneți. Ca om, în ipostaza de fost coleg și – îndrăznesc să afirm – prieten, i-am admirat disponibilitatea pentru dialog, generozitatea și optimismul debordant, chiar și în momentele mai dificile ale vieții, care nu ne-au ocolit nici înainte și nici după 1989. Avea, ca nimeni altul, harul povestirii și al compunerii unor texte ocazionale, în graiul fermecător al documentelor de epocă, cu subiecte inspirate din întâmplările celor din jur, talent ilustrat în cuprinsul multor așa-numite *dele*, pe care fiica domniei sale mi le-a încredințat spre păstrare și neuitare. Iar *hobby-ul*, care nu l-a părăsit până la vârsta senectuții, pescuitul sportiv, practicat cu particulară măiestrie, chiar dacă nu a câștigat în persoana mea un „prozelit” autentic, a dobândit, în schimb, un statornic admirator.

În privința operei pe care ne-a lăsat-o Corneliu Istrati, aceasta trebuie privită și judecată nu cantitativ, ci calitativ. Studiile teoretice pe care le-a publicat, laborioase și temeinic documentate, focalizate pe direcții tematice constante, alăturate celor câteva volume de documente și izvoare statistice, editate la cele mai înalte standarde de exigență științifică, se vor dovedi, cu siguranță, mereu actuale, chiar indispensabile, atât profesioniștilor domeniului (incluzând, desigur, și pe cele conexe), cât și numeroșilor truditatori diletanți în zona studiilor monografice, ispitiți de farmecul subiectelor de istorie locală. Autorul și editorul Corneliu Istrati este și va rămâne un reper valoric de neocolit pentru studioșii trecutului istoric românesc de-a lungul celor două jumătăți de veac (1741–1859) de modernitate timpurie sau premodernitate.

Ca orice plecare definitivă, fie și la vârsta „patriarhilor”, despărțirea de venerabilul istoric a îndurerat familia și rudele, a întristat comunitatea academică ieșeană, pe colegii și prietenii cu care a colaborat sau pe care i-a cunoscut în răstimp de decenii. Respectând îndemnul creștinesc și sentimentele launtrice, nu ne rămâne, nouă, supraviețuitorilor săi, decât să ne rugăm Celui de Sus pentru iertarea păcatelor săvârșite în această lume și să-i păstrăm în memorie chipul blând, prietenos, drept, mereu optimist și îndatoritor, al celui care a fost părintele, bunicul, străbunicul, colegul, vecinul și prietenul Corneliu Istrati. *Dumnezeu să-l ierte și să-i așeze sufletul în Ceata Dreptilor!*

Dumitru Vitcu*

* Prof. univ. dr., Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>AARMSLit.</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare”, București
<i>AB</i>	= „Arhivele Basarabiei”, Chișinău
<i>ACNSAS</i>	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității, București
<i>AHR</i>	= „The American Historical Review”, Oxford
<i>AIAC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIAI</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AIIC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIINC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIX</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AISC</i>	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
<i>ALIL</i>	= „Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară”, Iași
<i>AM</i>	= „Arheologia Moldovei”, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
<i>AMB</i>	= Arhivele Municipiului București
<i>AMN</i>	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
<i>AMP</i>	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale București
<i>AnM</i>	= „Analele Moldovei”
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale, București
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>AOSPRM</i>	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
<i>APR</i>	= „Analele Parlamentare ale României”, București
<i>AR</i>	= „Arhiva Românească”, București
<i>ArchM</i>	= „Archiva Moldaviae”, Iași
<i>ArhGen</i>	= „Arhiva Genealogică”, Iași
<i>ARMSS</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice”, București
<i>ARMSI</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>ASB</i>	= Arhivele Statului București
<i>ASB, AN</i>	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi
<i>ASB, Doc. ist.</i>	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
<i>ASBc</i>	= Arhivele Statului Bacău
<i>ASBt</i>	= Arhivele Statului Botoșani
<i>ASC</i>	= Arhivele Statului Cluj
<i>ASG</i>	= Arhivele Statului Galați
<i>ASI</i>	= Arhivele Statului Iași
<i>ASMh</i>	= Arhivele Statului Mehedinți
<i>ASO</i>	= Arhivele Statului Oradea
<i>ASRI</i>	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
<i>ASTm</i>	= Arhivele Statului Timișoara
<i>AȘUI</i>	= „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza»”, Iași
<i>AT</i>	= „Arhivele Totalitarismului”, București
<i>ATMI</i>	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
<i>AUB</i>	= „Analele Universității București”
<i>BAR</i>	= Biblioteca Academiei Române, București
<i>BCMI</i>	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, București
<i>BCU</i>	= Biblioteca Centrală Universitară, București

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LVII, 2020, p. 475–476

<i>BIFR</i>	= „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
<i>BMI</i>	= „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
<i>BOR</i>	= „Biserica Ortodoxă Română”, București
<i>BRV</i>	= „Bibliografia românească veche”, București
<i>BS</i>	= „Balkan Studies”, Salonic
<i>CC</i>	= „Codrul Cosminului”, Suceava
<i>CG</i>	= „Cuget românesc”, Buenos Aires
<i>CI</i>	= „Cercetări istorice” (ambele serii), Iași
<i>CMRS</i>	= „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
<i>CvL</i>	= „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
<i>DAD</i>	= „Dezbaterile Adunării Deputaților”, București
<i>DI</i>	= „Dosarele istoriei”, București
<i>DIR</i>	= „Documente privind istoria României”, București
<i>DRH</i>	= „Documenta Romaniae Historica”, București
<i>GB</i>	= „Glasul Bisericii”, București
<i>IN</i>	= „«Ioan Neculce». Buletinul Muzeului Municipal Iași”
<i>JGO</i>	= „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
<i>LR</i>	= „Limba română”, București
<i>MA</i>	= „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
<i>MB</i>	= „Mitropolia Banatului”, Timișoara
<i>MemAntiq</i>	= „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
<i>MI</i>	= „Magazin Istoric”, București
<i>MMS</i>	= „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Suceava
<i>MO</i>	= „Mitropolia Olteniei”, Craiova
<i>MOj</i>	= „Monitorul Oficial”, București
<i>MSȘIA</i>	= „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române”, București
<i>NedH</i>	= „Nouvelles Etudes d'Histoire”, București
<i>NRR</i>	= „Noua revistă română”, București
<i>RA</i>	= „Revista arhivelor”, București
<i>RdI</i>	= „Revista de istorie”, București
<i>RER</i>	= „Revue des Études Roumaines”, București
<i>RESEE</i>	= „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București
<i>RFR</i>	= „Revista Fundațiilor regale”, București
<i>RHSEE</i>	= „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București
<i>RI</i>	= „Revista istorică”, București
<i>RIR</i>	= „Revista istorică română”, București
<i>RITL</i>	= „Revista de istorie și teorie literară”, București
<i>RMM</i>	= „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București
<i>Rsl</i>	= „Romanoslavica”, București
<i>SAHIR</i>	= „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, București
<i>SAI</i>	= „Studii și articole de istorie”, București
<i>SCIA</i>	= „Studii și cercetări de istoria artei”, București
<i>SCILF</i>	= „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București
<i>SCIV(A)</i>	= „Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)”, București
<i>SCN</i>	= „Studii și cercetări de numismatică”, București
<i>SCSI</i>	= „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași
<i>SEER</i>	= „The Slavonic and East European Review”, Londra
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIM</i>	= „Studii și materiale de istorie medie”, București
<i>SODF</i>	= „Südostdeutsche Forschungen”, München
<i>SOF</i>	= „Südost-Forschungen”, München
<i>SRdI</i>	= „Studii. Revistă de istorie”, București
<i>SUBB</i>	= „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
<i>TD</i>	= „Thraco-Dacica”, Institutul Român de Tracologie, București
<i>VR</i>	= „Viața Românească”